

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यज्ञो-
र्मस्मिन्सत्यं तेषामयोऽमृतमयः पुरुषो यज्ञायमध्यात्मं सात्यस्नेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमाग्नेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्मोग्र प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
मूल्ये न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष. २.

अंक. १.

[भासिक]

भाष, संवत् १९५९.

दिग्दर्शन.

इत्यादि दृष्टान्तिना धार्मिक स्थिति विषयं ज्ञानां, अत्र लेखक
अत्र दृष्टान्तिनां अभिप्रेतं लेखनी धार्मिक स्थिति नाथं प्र-
भावं सन्भाव्यं छः—

"With all allowance for a considerable minority who have rejected Christi-
anity, there can be no doubt that by far the greater part of the Italian
people profess and practise the Catholic religion. The churches are numer-
ous and generally well-attended.....There is something beautiful and touch-
ing in the unanimity of an Italian village in matters of religion. The Eng-
lish visitor may be moved to a righteous envy when he observes the whole
population flocking together to the house of God, and compares with this
pleasant scene some village at home, where a great part of the population
spends the Sunday morning in bed, and the rest of the day in the public-house
or at the street-corner; where those who worship worship in hostile church
& chapel; where most of those who worship in church think they have fulfill-
ed the obligations of Sunday by listening to Matins, and where only a tiny
minority offer the Lord's Service on the Lord's day".

તાપર્ય કે દૈવિક હતાહિતા ગામડાંઓમાં લોકો ને ઉત્સાહથી દેવળમાં એકઠું છે, અને આખા ગામડાંમાં ધર્મની ને એકતા હોય છે—એમાંનું પ્રોટેસ્ટન્ટ ઇંગ્લેન્ડમાં નેવામાં આવતું નથી: ઇંગ્લેન્ડના ગામડાંમાં જોશો તો સ્વિચારે રહવારે કેટલાક હજી તે ધારીમાં જ પડેલા હશે, બાપ્તિસ્ટ દિવસ કલાવના ઘરમાં અથવા એવે જ ખરાબ ઠેકણે ગાતા હશે! કેટલાક એક સંપ્રદાયના દેવળમાં જશે તો બીજા બીજા સંપ્રદાયના દેવળમાં જશે અને પ્રાર્થના—સંગીત સાંભળ્યું એટલે સ્વિચારતું કરીય પૂરું થયું!

પારસાની અધાર્મિકતાથી પોતાની અધાર્મિકતાને બચાવ કરે એ હ્રદય અધમમાં અધમ હોતું નેહએ: એવા ઉપયોગને માટે અને ઉપરનો ઉતારો આપ્યો નથી, આમાંથી ને ઉપદેશ કાઢવા માગીએ છીએ તે એ છે કે (૧) ઇંગ્લેન્ડમાં ક્રિસ્તન ધર્મ ખરાબ પડ્યો છે, અને આપણો દેશ જ અધાર્મિકતાથી ભરેલો છે એવા વિચારથી આપણે ધાર્મિક ઉદ્ધાર પૂરવે નિરાશ ન થતાં, એમાં ને ને સુધારા કરવા જેવા છે એ ઉત્સાહ પૂર્ય કરેલા નેહએ: (૨) બીજી એક વાત એ સમજવામાં આવે છે કે સ્વતંત્રવિચાર પ્રધાન ધર્મથી ધાર્મિક અક્રમનો ભંગ થાય છે, અને ન્યુરિથતસંપ્રદાયસિદ્ધ ધર્મનું અનુસરણ આ ઈકપતે અનુકૂળ છે: આ દૈવિક ધર્મનું પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મથી ચટાપાયું—માટે ધર્મનું જરૂરતા ફર થાય એટલે અશે વિચારને પ્રવેશ થવા છઈ, સામાન્ય લોકોને માટે અમુક બધવ સ્થિત ધર્મ રહે એ ઠીક છે: (૩) મનુષ્યહ્રદય એવું વિરાજ, ગભીર અને અનેકતાતું બને

મિ. ચાર્લ્સ બ્રુક્સ જેવો એક પ્રોટેસ્ટન્ટ લેખક પણ લાંબના ધર્મો સંબન્ધી એક એક નવા પુસ્તકમાં રોમન કેથોલિક ધર્મની કેટલીક ઉત્કૃષ્ટતા નીચે પ્રમાણે કબૂલ કરે છે:—

"The reality of the power of the Church of Rome is as remarkable with the cultivated classes as with the rougher, with the educated as well as ignorant, with those who have all worldly advantages no less than with those who have none. For poor and rich alike, their religion seems to be their greater possession. True religion, however met, brings with it this equality before God. Among those of rank wealth and fashion, whether hereditary Catholics or newly won converts, their faith enters into, and I think, governs their life to a degree rare among Protestants"

(Vol. VII. p. 2)

અર્થાત્ રોમન દૈવિક ધર્મ ગરીબ ને ની વચ્ચે સર્વે ઉપર એક સરખી રીતે ખરાબ ધાર્મિક અસર કરે છે.

રોમન દૈવિક ધર્મની આ ઉત્કૃષ્ટતા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવાનું મરણ એટલું જ રોમન દૈવિક ધર્મ આપણા ધર્મ સાથે થણી બામતમાં સામ્ય ધરાવે છે અને આ ધર્મ જેવો જ 'બહેમી' મનાય છે, છતાં 'બહેમી' મનાતા ધર્મમાં ખરું ધાર્મિક બળ પ્રોટેસ્ટન્ટ જેવા શુદ્ધ ધર્મ કરતાં વધારે હોય છે એ તરફ ધાર્મિક સુધારો કરવા ઉત્તુનાર નેહ

છે કે એને સામાયિક રીતે ચિકિત્સા દેનાં જ એમાંથી વિવિધ પ્રકારના ધાર્મિક બાવો ઉદ્ભવી આવે છે, અને આ રીતે વિવિધ ધર્મપંથો અને સંપ્રદાયો જન્મ પામે છે. પણ એ સર્વ પંથ-સંપ્રદાયની પાછળ ધાર્મિક એકતા હોવી જોઈએ. આપણે ત્યાં આવા અનેક પંથો હોવા છતાં, આવી એકતા સંપાદન કરવી અશક્ય નથી. આપણો કેળવણીનો વર્ગ-હિતસાદૃષ્ટિએ જોશે તો આપણા સર્વ પંથો—જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમુદ્ધા—મગી, એક જ ધર્મ સારિતાનો પ્રવાહ અને છે. અને આપણો અભિપ્રાય નર પશુ “સર્વદેવતમસ્કારઃ કેદાર્યં પ્રતિ ગચ્છતિ” એ સૂત્રનું સંદર્ભ—‘અમવાન બધા એકના એક’ એ વાત—સારી રીતે સમજે છે.

*

*

*

*

*

“International Journal of Ethics”—‘ઈન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ એથિક્સ’

• આપણા ધાર્મિક
ઉદ્ધારનો માર્ગ.

એ નામના પત્રમાં મિ. એ. ઈ. ટેલર નામે એક શ્લોક “Mind and Nature”—‘મનુષ્યદશ્ય અને પ્રકૃતિ’—એ નામનો એક લેખ લખ્યો છે. એના, પ્રકૃતિની મનુષ્યદશ્ય ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે, પ્રકૃતિ મનુષ્ય કાંઈ કેવી વાતચિત કરી રહી છે, એ જન વ્યુ છે એ શ્લોક તો સુધી કહે છે કે જરા મનુષ્યની પ્રકૃતિ વસ્તુતઃ ચેતન પદાર્થના એક સમાજ રૂપ છે—તેમને દરેકને જ્ઞાતની અને ઉચ્છાદન-પ્રયત્નની શક્તિ છે

“Nature, too, if its independent existence is to be anything more than a mere word, must be in reality a society of percipient and conative subjects. Either this, or a mere assemblage of ‘ideas in my head’; there is no third possibility which can so much as be stated in intelligible language.”

“Few of us can have gone through life without some experience of those special moods in which the aspects of external Nature are found to correspond marvellously with our own moral being. Whatever pedants may say to the contrary, it is a certain fact that there are aspects of Nature which have an inexplicable sympathy with all that is purest, kindest and most strenuous in our own human nature. If you doubt it, try the effect of a morning alone in a firewood in early summer, and you will find that Wordsworth’s lines about the moral effects of an impulse from a vernal wood are no mere idle fancy. You may not, strictly speaking, learn any new proposition in the moral sciences from a morning spent with the Mother in one of these moods, but indisputably you come away with all that makes for goodness and truth in you strengthened by the encounter.....Now it is easy to dismiss facts like these as the effects of imagination; but the problem they present is not to be got rid of in any such summary way.”

અને જણાવેલો પ્રકૃતિની (બાહ્ય પ્રકૃતિની) ચેતનતા આપણાં શાસ્ત્રોમાં જદુ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાયેલો છે: પ્રકૃતિના પ્રયોક્ષ પદાર્થોની ‘અભિમાની દેવતા’ દેવ છે એ વિચાર

આપણુ દેશમાં ભાગ્યે જ કોઇને અન્તર્યયો દર્શો. પ્રકૃતિની મનુષ્યહૃદય ઉપર ગૂઢ અને અ-
વર્ણ્ય અસર છે. એ સિદ્ધાન્ત ઉપર, આપણું સામ્રાજ્ય ઉપદેશોલી ધાર્મિક કેળવણીનો મ્હોટો
ભાગ રચાયેલો છે. આ કારણથી જ સાસ્રોમાં નદી-પર્વત-સમુદ્ર આદિ રચાને તીર્થો સ્થાપ્યાં
છે, શરદ્ વસન્ત આદિ ઋતુયજ્ઞની વ્યવસ્થા બાંધી છે, અને મનોહર રીતે મનુષ્યને પ્રકૃતિની
માથે નિકટ સંબંધમાં લાવે એવાં ત્રત-પૂજનાદિક ક્રમ્યાં છે. અમને લાગે છે કે જ્યારથી
આ દેશમાં, માત્ર બાલ્ય વિધિ રહીને, પ્રકૃતિ સાથે મનુષ્યહૃદયનો જીવન્ત સંબંધ બંધ થયો,
જ્યારથી જ આપણી ધાર્મિક અવનતિ શરૂ થઈ. હજી હજારો હિન્દુઓ બદરિકાશ્રમ-નમૈદાતટ-
ગોદાવરી-પંચવટી આદિની યાત્રા કરે છે, આશ્વિન માસમાં નવોંકર રૂપે જગદંબાનું યજ્ઞન
કરે છે, નવીન ધાન્ય દેવને ધરાવી પોને જાગે છે, પૂર્ણ ચન્દ્રનું લક્ષિત રીતે પૂજન કરે છે,
કર્તિકી પૂર્ણિમાએ યાત્રાએ જાય છે અને સરિત્તગમમાં ન્દાય છે, અને એ જ પ્રમાણે તરૂં
ઋતુમાં બિંબ બિંબ રીતે પ્રકૃતિ દ્વારા પરમાત્માને પામવા યત્ન કરે છે—છતાં એ સર્વ યત્નો
નિષ્ફળ જતાં લાગે છે. એનું કારણ એટલું જ કે દરે એ જક વિધિ થઈ રહ્યા છે: આપણા
લોકો ‘પ્રકૃતિ’ એવો પદ્યં જ ભાગ્યે મળતો છે, એની સમક્ષ મનુષ્યહૃદય ખુલ્લું મુઠ્ઠી
એમાં પ્રકૃતિનો પરિત્ર અનિષ થી રીતે ભગ્વો એ તેઓ મરંધા બલી ગયા છે.

કુપરતા ‘Lagamana-palana’-તદ્દન સાધારણ-લાગતા અગ્રેજ ઉતારાને દિગ્દર્શન માટે
કુપરોગમાં લેવામાં અમારો ઉદ્દેશ આટલો નમ્ર અભિપ્રાય વાચક આગળ મૂકવાનો છે: તે એ કે
અમારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાર્થના-સમાજ યજ્ઞ-સમાજ આર્ય-સમાજ આદિ ધાર્મિક મુદ્ધારાની
સંસ્થાઓ ખોટા માર્ગે યત્ન કરે છે મૂર્તિપૂજન ખોટી છે, ત્રત-ત્રતીલાં ખોટાં છે, પુરાણો
ખોટાં છે, સાહ્યો સ્વાર્થી હતા એમણે જ હિન્દુતાનું પૂજ્યું છે ઇલાદિ વિચારોથી
આપણો ધાર્મિક ઉદ્ધાર કદી પલ્લુ યવાનો નથી આપણી પ્રાચીન ધર્મવ્યવસ્થા બહુ ઉત્તમ
સિદ્ધાન્તો કુપર રચાયેલી છે, એ વ્યવસ્થા બાંધતર ઋષિજનોને મનુષ્યની ધાર્મિકતા ખીલ-
વવાના અમર્યા મ મો અનુભવથી પરિચિત હતા—એનો પૂર્ણ લાભ લેવો એ આપણું કર્તવ્ય
છે. બીજી કે.ઈ પ્રજ્ઞના પૂર્વજોએ એમના બાલકો માટે આટલી બધી ધર્મસમૃદ્ધિ મુઠ્ઠી નથી,
અને આપણે એ ધર્મસમૃદ્ધિનો લાભ લઈ ન જાણ્યોએ, એને નકામી મણી ફેંટી દઈએ તો
આપણા જેવા કોઈ જ મૂર્ખ નહિ. આપણો પ્રાચીન સપ્રદાયપ્રાપ્ત ધર્મવ્યવસ્થા છોડી ન
દેતાં, ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરી એ વ્યવસ્થાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ સમજવું, અને એ વ્યવસ્થાની
જીવન્ત અગર તીએ આવવું—એ જ આપણા ધાર્મિક ઉદ્ધારનો ખરો માર્ગ લાગે છે.

રમણ-રસિકા.

(એક ન્દાનું ખંડકાવ્ય)

માસિની.

અમિત બલ વિષ્ણુ ! દેહ ! વિશ્વ-આધાર તારો.

અક્ષય અનવસાની ! સર્વથા સત્ય ખાડે;

નિગમ નવ કરીને પાર પામ્યા ન ત્યારે,

અમ કરો દરિ ! પામું અગ પ્રાણી દે ત્યારે. ૧

સકલ જગત વિષે વ્યાપ વિશ્વેશ જે છે,

પર્યો પર ગણ્યો છે જોડને કેવિદોષે;

અખિલ જગ પ્રકાશી અમિતગતંદ આખી,

અમુખ અલ અસેખી આવ તેને નમામિ. ૨

વટપુર મુખ નામે મુનિહ-વા-હિનારે,

વિખરી નગર ચાર શોભનું પૂરે હારે;

રસિક પુરસ્કૃતા ઓષ્ઠ શો આપનારી,

અમિત અદિતનાની ગાથો છે રંગી. ૩

પ્રદલ મુખનરમોળી બરેલા બગીચા,

પરિમલ પ્રસન્નરે ઓદિતએ દશેઝાં;

જપાનમુખ ક્રેવા નિલ સાંઈ રઢ્યારે,

અમળિત જલ આવી મોહ દરિગત ખાડે; ૪

(૧) અમિત—આવી ન શકાય એટલું. અક્ષય—કશી ન શકાય તે. અનવસાની—અંગ રૂઢિત. નિગમ—વેદ. નવ—ચિચાર.

(૨) મુનિહો—મુનિને. અમુખ—સદૃશ રૂપ નમ એ તખ મુખથી મુદિત. અલ—જગમ મુદિત. અસેખી—આવામાં ન કોપાયકો. આવ—પદેશો.

(૩) વટપુર—વડોદરા. મુનિહ-વા—વિશ્વામિત્રી નદી. વિશ્વામિત્ર કપિએ કન્યક કરેલી માટે. વિખરી—વંશવચાળ. ચાર—મુંદર. પૂરે દિશાને કીનારે. પુરસ્કૃતા—નગરની જુવાન સ્ત્રીઓ. ઓષ્ઠ—દોહ. અદિતના—નાગરવેગ.

નમરસીઓના ઓહ શોભાવતરી પાનની મુંદર વાડીઓ નજરમાં છે. શહેરની સ્ત્રીઓ પાન આવાની શોખીન મુખાવ છે.

(૪) મુખનરમો—રૂપજડો. પરિમલ—મુખે. જપાન—નજરનો. અમ. આમાં મોહ ક્રોધો મોહ અવાર કરવા જવા છે.

નરેન્દ્ર ત્યાં જાતુ માન પામી,
વમે નરો વૈભવો રૂપ રવામી:
અનેક મુદ્દ વિજય-મીઝોને,
અનાપનો પનીસપનીઓ કરે.

૯

પ્રિયા રસીકી રસિકાભિયાને,
પતિ રતા સારીથી જાણવાને;
વરી સદા સાર્યક જન્મ માને,
વસો રસી જે રમણેન્દ્ર ધ્યાને.

૧૦

માલિની.

સુભગ શુભગ એવું દેવી દેહે ધરેલુ,
અમલ કર જીએનું એક સાથે જરેલું.
નિરાશિન નિગમે છે કાગ આનંદમાં તે,
વિવિધ રસવિદાસે પ્રેમદ્રવ્યે મુકે છે.

૧૧

અનિ કૃતિષ વિધિથી તે ન સાંખી શકાયું,
પુરપતિમયનેથી એકલ તેડું આવ્યું;
સત્ત થઈ જટ જવા સપ આગા બતાવે,
દુઃખિરિત દેશે, અવિરેલ ઘેર ત્યાંથી.

૧૨

જનપદ પોંડ ખાને સમપુટાદિરો,
દૂર વનપદ્ય ત્રાશે, તેમને રસાવાને:
મુરબિ મુખનવડી નેહોને યોગિતાને,
વિચ્છિન્ન કરી સાધ્યો તખ્તેરો જવાને.

૧૩

(૯) નરેન્દ્ર—રાજા. સંન્ય રવામી—સેનાપતિ. વિજયથી—વિજયની લક્ષ્મી. પનીસપ-
ત્તી—પોતાની પનીની શોધ.

(૧૦) રસિકાભિયાને—રસિકા એવા નામવાળી. પતિ રતા—પતિમાંનું રસી રહેલી, પતિવત્તા.
જાણવાને—જાણવવાની. વરી—પત્નીને. રમણેન્દ્ર—એ નામનો જ સેનાપતિ. રમણ—
વિદ્યાસી પુરુષ, તેઓમાં શ્રેષ્ઠ.

(૧૧) સુભગ—આનંદશાળી. શુભગ—એક દેવી—સદ્ગુણ અથવા ઈશ્વરી અંશોથી બરેલી.
અમલ—નિર્મલ. ઉએનું—બનેનું. નિગમે છે—કારે છે.

(૧૨) કૃતિષ—તાંક, વિચારનારી. વિધિ—નરીત, જઘ્ન. પુરપતિ—મુખ. જનન—પર,
મહેલ.

(૧૩) જનપદ—પ્રજા. સમપુટાદિ—સાતપદ્ય પદ્ય. મુરબિ મુખનવડી—મુખથીતર કૂંડેની
વેલ, ઘેરવા—એ.

ઉંચાણેથી સતત પડતા વારિના ઝોત જોરે,
ઝાઝાં ડોળી મિકર સમૂહો જાગતા અજમાઈડે;
તેમાં જાતાં રવિકિરણના તેજથી કંઈ હજારો,
દટિ હારે વિવિધ વરણે બપેજ ઈંદ્રચાપો. ૩૨

આખી રાત્રી વિરહહુંખમાં પાઈ ચીસો યુગ્મરી,
પ્રાતઃકાળે રવિકિરણને હર્ષથી લે વધાવી;
ખેડાં આવી નિકટ નિકટ દંપતી ચક્રવાકો,
તેમ બંને કુશલ કરતાં હર્ષ કેત પ્રલાપો. ૩૩

શાર્દૂલવિકીરિત.

કાન્તાવકત્ર સમાન રક્ત કમલો, તે તેજ જેવાં વને,
તેમ અજન ખેડતાં, નિજ પ્રિયા આવે મરાલો, અને-
વૃક્ષે વર્ષો પિટાર્ધ જુજ સરખી જાણે દશલિંગતી,
કાન્તા ખોલ સમાન યુગ્મયુગ્મ રવે સૂણી ધવાયો અતિ. ૩૪

માલિની.

નિરખીં નિરખીં એવું યાદ આવ્યો સ્વદેશ,
સ્વપુર સ્વજન સ્પર્ધી રમ્ય વિદારવેધ;
નિજનિઘપ તરણી તન્વીં સ્વામા સલણી,
સ્મરણ સહુતુ યાતાં છાતી આવી ભરાઈ. ૩૫

અનુક્રમ.

ભોગવ્યા પૂર્વ સંયોગે, ભોગ તે યાદ આવતા;
વિલાસિનીની સાથે જે, આજ ચિત્ત તપાવતા. ૩૬

(૩૨) ઉંચાણેથી—ઉંચી જગ્યાએથી. સોત—પ્રવાહ, ધોધ. સીકર—પાણીનાં ઝીણાં બિંદુ. અજમા—આકાશ. વિવિધ વરણે—જુદા જુદા રંગથી. ઈંદ્રચાપો—મેઘધનુષ્યો. જાં પાણીના ધોધ પડે છે ત્યાં આવે દેખાવ બહુ મનહર લાગે છે.

(૩૩) નિકટ નિકટ—પાસ પાસે. દંપતી—સ્ત્રીપુરુષ, પતિપત્ની. ચક્રવાક—એક જાતનું પક્ષી—ચકલો ચકલી. ચક્રવાકને—શિવસે સંયોગ અને રાત્રીએ વિયોગ હોય છે.

(૩૪) વકત્ર—મુખ. અજન—એક જાતનું પક્ષી, દીવાળી ઘોડો, જેની આંખને ઉપમા આપાય છે. મરાલ—હંસ. જુજ—લાય. ધવાયો—દુખી થયો.

(૩૫) સ્વપુર—પેતાનું ગામ. સ્વજન—પેતાનાં માણસો, સગાં સંબંધી. સાધી—મિત્રો. નિઘપ—ધર, મકાન, તરણી—જીવાન સ્ત્રી. તન્વીં—નાજીલ સ્ત્રી. સલણી—લાવણ્યવાળી, રૂપાળી સ્ત્રી.

(૩૬) પૂર્વ—પહેલાં. સંયોગે—સંયોગકાળમાં. ભોગ—વૈભોગ.

વહે અશ્રુ તણી ધારા, આંખમાં અટક્યા વિના;
સંભારે ને મુખે, કાઢે, ઘણા ઉદ્ગાર શોકના. ૩૭

ઉપજાતિ.

મેસી હિંચોળે દિન એક સાથે,
હિંચ્યાં કરતાં સતિશાસ્ત્રચર્યા:
નેધ ચતુરાઈ નવાઈ પામી,
આંખી હરે તે દિન યાદ આવે. ૩૮

જાતું થતું ઘેરથી જહાર જ્યારે,
વળાવવા હાર મુખી પધારે;
નમાઈ વક્રાજ્ઞ કપોત ચૂમ,
ને ફેરવી હાથ શિરે જતો હું. ૩૯

બીનાં દગે બોલતો એમ બાલા,
“પધારજો જુઠ્ઠીથી ઘેર બહાલા.”
જતાં મુખી દૃષ્ટિથી જહાર જોઈ,
પેસી પછી અંદર ફેલી રોઈ. ૪૦

આતું, યદા જહારથી ઘેર ત્યારે,
એ હાર મુખી સ્હામી આવે: “
લે હાથમાં હાથ ન હર્ષયેલી,
જતાં પછી જીવનકેશ મેલી. ૪૧

શિખરિણી.

વહી કાઠું કાઠું મધુરું મલકાને મુંખડે,
વિદાતી વહી શી કુસુમિતનતાંગી મમ મળે;
ફરતી પાલેલી હરિણી સમ પૂકે ઘર વિષે,
કરી ગોણી મીઠી જીવનજમ મ્હારો દર કરે. ૪૨

(૩૭) અશ્રુ. આંસુ. ઉદ્ગાર—દુઃખના ઉચ્ચાર.

(૩૮) હિંચોળે—હિંચક, હિંચ્યાં—હિંચક બાધા. સતિશાસ્ત્ર—કામસાસ્ત્ર.

(૩૯) વક્રાજ્ઞ—મુખક્રમળ ચૂમું—ચુંબન કરે. કપોત—ગાત.

(૪૦) બીનાં દગે—આંસુ આવવાથી બીની આંખોએ. અંદર પેસીને રોઈ તેની એ વિ-
રહની અસહ્યતા બતાવે છે.

(૪૧) યદા—જ્યારે. જીવનકેશ—જીંદગી ચલાવવામાં પડતાં દુઃખો.

(૪૨) મલકતી—હસતે. મુખડે—મુખથી. વહીશી—વેલના જેવી. કુસુમિત—પુષ્પો લા-
ગેલાં એવી, અવયવો ખીલેલા માટે. નતાંગી—નખી ગયેલા અંગ વાળી, કુલો—અ-
વયવોના બારથી. ગોણી—વાત. જીવનજમ—જીંદગીનો થાક.

ઉપાહાર પ્રેમે પહોંચ્યો લઇ આવી ગજગતિ,
ભરી લાવી હું અમલ જલ અર્પી ખુશ થતી;
કરી એવી એવી પ્રતિદિવસ સેવાવશ કર્યો,
અરે આત્મે દેવે અખૂટ મુખનિધિ દૂર કર્યો. ૪૩

શાર્દૂલવિકીરિત.

વીણા લે કરમાંય પંચમ તણા હું વ્યાંહોં છેહું સ્વરો,
કે મહારી પ્રિય કોકિલા ટહુકતી આવાપ આપી ખરો;
મારી તાન યુક્તાવતી રસબ્રુજે દેહું કરી ઘેલહું,
રે ! આત્મે મુજ એ વિના સસિકરી હું એકલો આથહું. ૪૪

એસી ચોસર ખેલતાં અતુરતાથી રહામ રહામે યદિ,
દેતાં ઘવ સુલસાણી યજવતી જ્યાં હોર જામે ખરી;
ખોસ્યા વીણુ નિહાળી રહામું સિમતમાં ઉરકેરતી એમને.
રે ! હા ! એ દિન કેમ જામ વિસર્પા આ છવથી છવતે. ૪૫

અનુક્રુપું.

વિલાસો હું તજ એવા, પંચે ને દિવસે પડયો;
જની આવી અટારી તે, દેખાવ હૃદયે જડયો. ૪૬

સૂગધરા.

અશ્રુને ખાગો ચળી અનિમિષ નયને માર્ગ જોતી ઉમેલી,
દૃષ્ટિથી દૂર યાત્રાં લગણુ હું રહતી જીર્ણો હોશે બિચારી;
મૂકીને હાથ હંથે ધર મદિં જાળને શીર પર્વક મહેલી,
એકાન્તે છૂટે મહોડે રડી રડી ફૂંખણી થે હશે ત્રેહધેલી. ૪૭

એને આશાસના હું વર્ષ દરશ હવે ચાંપીને ઉર ક્યારે?
વેકેહું દિન જાજા વિરહહુંઃખ અરે રડી નાખીશ ક્યારે?

(૪૩) ઉપાહાર—કાચુ કોકિ, ખાવાની જખસો. ગજગતિ—હાથીના નેવી માલ વાળી.
અમલ—ચોખ્ખું, અર્પી—આપી.

(૪૪) વીણા—એક જાતનું વાદ્ય, સિતાર. પંચમ—પાંચમો સૂર, ને ઉચેથી ગાવામાં
આવે છે. કોકિલા—કોયલા ટહુકતી—ગાવા માંગતી. રસબ્રુજે—રમને દિદાજે.

(૪૫) ચોસર—સોગમાંગાછ. યદિ—જો, જ્યારેના અર્થમાં. વીણુ—વિના.

(૪૬) વિલાસો—વૈભવો, મોજમજા. પંચે—સતે. અટારી—જાળું.

(૪૭) અશ્રુ—આંસુ. અનિમિષ નયને—એકી નજરે. પર્વક—પલંગ. પલંગપર માર્યું મૂકીને
એકાન્તે છૂટે મહોડે—મહોડેથી રડી હશે. ત્રેહધેલી—વિરહથી માંત્રી થઇ ગયલી.

(૪૮) આશાસના—દિલાસો. ચાંપીને—ઘાબીને. પીપુષા—અમૃત.

આનંદે પૂર્વ પેરે દર્શો મર્ણો મુખમાં કાળ ગાળીશું ક્યારે?
તેજસ્વી મંદહાર્યે પિયુષ ટપકતું મુંખ દેખીશ ક્યારે ? ૪૮ .

માલિની.

ચિરહોં વર ચિહારી વાટિકામાં બમતો,
રસિક રમણોં કેદું નામ જીએ જીવતો;
ચિતવન ચિત માંહી ભોગવિલાસ કેદું,
રમણ કરી મુંઝાઇ દુઃખ પામ્યો ઘણેકું. ૪૯

કુસુમકર્ણોં શિરે ત્યાં બંગ જોયો સમીપે,
મધુર ગુંજ કરતો ગુપ્ત પ્યારી મુખાખ્તે;
નગરથી કતરાતી જોઈ તે ભોગી રહામું,
મન મહિ બજાડ્યો એ કુંક કામો નકામું. ૫૦

આહ અસિ ! મુખ તહાં જોઈને હું બળું છું,
ચિદ્દેર વસિત અત્રે પ્યારીથી શોકમાં છું;
તુજ સમ મુખિયારો કેમ કાખ્યો મને ના,
મધુર રસ સુસાવા ઈસને શું મધ્યુ ના ! ૫૧

મધુકર હડોં ચામ્યો તહાણે તે રચજેથી,
સગળ નયન જોઈ દુઃખ પામ્યો પ્રચારી;
દાણુ ભર ઉઃ શોએ કેમ વિયોગ રહેશે,
મુજ સમ દુઃખોં ધાવા વાસ ને ક્યાં રહેશે. ૫૨

કુસુમકર્ણોં ખીંજી ત્યાં જે દતી ખીલતી તે,
ઉપર મધુપ બેઠો ચાંપથી ત્યાં બંધને;
નિરખોં હૃદય પાંખી આવ ઉદ્દેગ જાગે,
જમર તરફ જોઈ જોડવા એમ લાગ્યો. ૫૩

(૪૯) ચિરહીયર—ચિરહીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ઘણો વિયોગી. ચિહારી—ચિહાર કરનાર. વાટિકા—વાડી.

(૫૦) બંગ—બગરો. ગુંજ—છાની વાત. મુખાખ્તે—મુખરૂપી કમળે. કતરાતી—વાંકી, તિરછી. બજાડ્યો. અરુપટ ઉચ્ચાર કીધા. કામી—કામના વાળો, કતરાતી નગરથી જોતું અને બજાડ્યું એ રહામાના જેવું પોતાને મુખ નથી તે જોઈ ઉત્પન્ન થતી અસહ્ય બતાવે છે.

(૫૧) અસિ—અમરો. ચિદ્દેર—ઉંટ. વસિત—પસેસા. રસ—આનંદ. સુસાવા—ભોગવવા.

(૫૨) મધુકર—અમરો. શોએ—પિચાર કરે.

(૫૩) ચાંપથી—ઉત્તરગથી. ઉદ્દેગ—ગ્રોહ.

ધિક ધિક શક કામી અન્ય સ્થાને ગયો હું.
ખીંચતો નવલ ઘાસે છાડી વાલ્યો ગયો શું ?
પ્રથમ સરવ સોંધ્યો પ્યાર જે બાલિકાને,
છિનવી વળતો દોધો તે શું અન્ય ત્રિધાને. ૫૪

અધઠિત ફેવ કીધું એમ અન્યાય કીધો,
છિનવી હક ખીજાને એકનો આપી દોધો;
નર્થો નર્થો નર્થો મ્હારે રીત ત્હારી ગ્રહેવી,
ખજા નર બાલિચારી સર્વથા નીચ જેવી. ૫૫

પૃથ્વી.

અતીવ કરી જૂંગાને નિજ મૃતે તિરસ્કાર એ,
ગયો શિખિરમાં રહ્યો દિવસ રાત ઉદિમ ને;
વિશુદ્ધ રૂપ પ્રેમનું ચિતરતો ચિતે, જોખતો,
સુમંત્ર મુખ પ્રેમનો હર ધડી જખતો હતો. ૫૬

વધી વિરહવેદના ઉભવને વિભુ બેઠતે,
કરી સળસ પ્રેરણા નૃપતિને ઉરે શું હરો ?
મળ્યો દિવસ ઉગતાં હુકમ ઘેર જવા તર્જી,
પવિત્ર મનની ફળી પ્રજાના કામના આમ શું ? ૫૭

તપે ધરણી તાપથી અધિક શ્રીષ્ઠ માંહે અને,
કરે જલદ આવીને શૌતલ જેમ વર્ષા વિષે;
તપેલ તમ પ્રેદધી સુશૌલ ધુવતિને કરી.
પ્રજ્ઞાત પગ એકમાં વિચરે ઘેર બેઠો કરી. ૫૮

સમાપ્ત.

જગજીવન દયાળજી મોહી.

-
- (૫૪) નવલ—નવી. બાલિકા—બાળા. ત્રિધા—ત્રી,
(૫૫) ગ્રહેવી—પકડવી. ખજા—હુસ્સો.
(૫૬) અતીવ—વધારે, શિખિર—તાંબુ. ઉદિમ—ઉદારીન.
(૫૭) કામના—ધન્યતા.
(૫૮) હરણી—પૃથ્વી, શ્રીષ્ઠ—ઉન્દાળો. જલદ—વરસાદ. વિચરી—જાણ.

કેશવચન્દ્રસેનકૃત "નવી સંહિતા."

(અનુસન્ધાનગત વર્તના ૧૦ ૪૦૬ થી.)

૨૭. વળી બની શકે તેા તારે નાટકશાસ્ત્રમાં ગાન અને શિક્ષણ સદ્બોધ અને વિ-
નોદનો વારંવાર સંભવ કરવો, અને નાટકો હાલ જુદિનો અનિવિશુદ્ધ આનંદ અનુભવવા.

૨૮. નાટકની બોધશક્તિ અનુપમ છે, અને જેઓ પોતાનું અને ખીજાનું કલ્યાણ
સાધવાને અર્થે એનો ઉપયોગ કરે છે તેઓને ધન્ય છે.

૨૯. નાટકોએ ધણીક પાપીઓને શુધાર્થ છે, ઘણીક સાંસારિક દુઃખો નિવાર્ય છે,
ઘણીક દુઃખી હૃદયોનાં દુઃખ દલકાં કર્યાં છે, ઘણીક ન્યાયી શત્રુઓમાં આનંદ વર્ષાઓ છે,
ઘણીક તરણુ ટોળીઓને સ્વચ્છંદશાસ્ત્રમાં ઉગારી છે, ઘણીક મંદાત્માઓને નવો ઉત્સાહ
આપ્યો છે.

૩૦. માટે હે જુદિરીસ પિનોદની તૃપ્તિવાળા તરણો, તમે એકલા મળીને જ્ઞાનથી બ-
રપૂર એવા પ્રાચીન કે નવીન નાટકોના બેલ શત્રુને સમયે બંદવો, અને એ પ્રમાણે તમે
તમારા મિત્ર મંડળ સદિન ધણીઓ એક સાથે મેળવી શકે એવા પિનોદોમાં ઉત્તમોત્તમ આ
નાટકોનો પિનોદ મેળવો.

૩૧. પણ સંભાળજે કે એવે પ્રસંગે દત્તકો વિલાસ, કે દુઃખચરણી સ્ત્રી પુરુષોનો
સમાગમ, કે અયોગ્ય વેશનું નિરૂપણ, કે મન કિચિત્ પણ બદલે, નીતિબદ્ધ દીક્ષાં પાડે,
આરોગ્યને હાનિ કરે, અગર અમલનાં કર્તવ્યમાં પ્રમાદ થાય એવું કંઈ પણ દ્રવ્ય તમારા
પિનોદમાં આવી ન જાય.

૩૨. નાટકશાસ્ત્ર અને તેની સર્વ સામગ્રી પ્રચુને અર્પણ કરવી, અને ગાન, નૃત્ય,
નાચ, અને નિરૂપણ એ સર્વ એની સમદા જ કરવું, એટલે એ હાલ તમારાથી આ સદિ-
નાટકના કર્તાનો મહિમા મળાય.

૩૩. શત્રુને સમયે ગાન સાથે કે તે વગર મેળાવણ કરવા એ પણ ઉગ્ર પિનોદનું
સાધન છે અને એ ખીજી રીતે પણ લાભકારક છે, અર્થાત્ એવા મેળાવણઓથી મૈત્રી દૃઢ
થાય છે, જ્ઞાતૃભાવ અને સ્નેહ વધે છે, અને જલુ કિમતી જ્ઞાન તથા માદિતી મળે છે.

૩૪. વાતચિતના પ્રસંગ પુષ્કળ આનંદ અને અનુરાધ, હાસ્ય અને ખુશ મિત્રજનના
છે, અને વળી સૈને સદા સુવ્રમ છે.

૩૫. જ્યારે જ્યારે તમને તક મળે ત્યારે ત્યારે તમારે બેગા મળી નાના પ્રકારના ન-
સિક વિવધો ઉપર વાતો કરવી અને એમ તમારા આરા સારા વિચારો અને તંદો એક ખીજાને
જણાવના રહેવું, અને ચિત્તરતિઓ અને બાપવાઓના પ્રકારથી જ્ઞાતૃભાવ વધાર્યા કરવો.

સાકરસાસ દુર્ગારામ દેસાઈ.

इत्थं नन्दमिदेशतश्चलितयोः प्रत्यङ्मकुञ्जदुर्म
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः”

હું રાધા ? આકાશ વાદળથી છવાઈ ગયું છે. તમારના ઝાડોએ આખા વનમાં અન્ધ-
કાર કરી મૂક્યો છે. તેથી તમે જ અને ઘેર લઈ જાઓ.” આ પ્રમાણે નન્દે કહ્યું. રસ્તામાં
આવેલા ઝાડોના કુંજમાં ચર્ધ ચાલતાં રાધા-માધવના જોડાની યમુનાના કિનારાપર કરેલી એ-
કાન્ત કેલિ (મગ) જળ પામે છે.”—આનો અર્થ શું ? નથી દીકાકાર કે નથી બાપાન્તરકાર,
તે બરાબર સમજાવતા. એક બાપાન્તરકર્તા કહે છે કે ‘ગીતગોવિન્દ’ નો પહેલો શ્લોક જરા
અસ્પષ્ટ છે. કવિએ નાવકનાધિકાની કથા અવરથા ધ્યાનમાં રાખી એ શ્લોક લખ્યો છે તે ક-
હેવાનું નથી. દીકાકારો એમ કહે છે કે ઓઈ સખીએ એવું કહ્યું હોતું જોઈએ. એ ખુલાસા-
નો ભાવ ધણો મધુર છે. પણ શબ્દાર્થમાં અસૂઝતિદોષ આવે છે. અહીં જોતાં એ સધિકાની
સખીની ઉક્તિ નથી જપ્તેવે બ્રહ્મવૈવર્તમાં લખેલી ઉપર જણાવેલી કૃષ્ણ-રાધાના વિવાહની
વાત ધ્યાનમાં રાખી એ શ્લોક લખ્યો છે. એ બાળતનો દમતો ઉતારો બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી નીચે
આપ્યો છે. જતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે મુગમાના સાપને અનુસરી રાધા કૃષ્ણના ઠરનાં
કેટલાંક વર્ષ અગાઉ પૃથ્વીપર આવી હોવી જોઈએ. અને તેથી કૃષ્ણ ઠરનાં ઉત્તરમાં ધણી
જોાદી હોવી જોઈએ. જ્યારે તે જુવાન થઈ હશે ત્યારે કૃષ્ણ બાળક હશે.

एकदा कृष्णसहितो नन्दो वृन्दावनं ययौ ।

तत्रोपवनभांडीरे चारयामास मौकुलम् ॥ १ ॥

सरभु स्वाटु तोयं च पाययामास तत्पथौ ।

उवास वटमूले च बाल कृन्वा स्वयशसि ॥ २ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो मयाबालकविग्रहः ।

चकार मायया कस्मान्मेघच्छन्नं नभो मुने ॥ ३ ॥

मेघावृत नभो दृष्ट्वा श्यामलं कान्तनान्तरम् ।

ज्ञप्तावाતं मेघवज्रसदं च दारुणम् ॥ ४ ॥

वृष्टिवारामતિસૂક્ષ્મ કમ્પમાનાથ પાદપાન્ ।

દૃષ્ટૈવેવં પતિતસ્કન્ધાન્ નન્દો મદમગ્રાપ હ ॥ ૫ ॥

કર્થ યાસ્થામિ ગોવર્ધ્નં વિહાય સ્વાગ્રમં પ્રતિ ।

ગૃહં યદિ ન યાસ્થામિ ભવિતા બાલકસ્ય કિમ્ ॥ ૬ ॥

एवं नन्दे प्रवदति रुतेद श्रीहरिस्तिदा ।

मायाभिषा भयेन्यथ पितुः कण्ठं दधार सः ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राधा जगाम कृष्णमनिधिम् ।

મૃ૦૧૦૫૦શ્રી કૃષ્ણનમ્હરે ૧૫ અધ્યાયઃ

“એક વખત કૃષ્ણને સાથે લઈ નદ જવન ગયો. ત્યાં બાંદીરનમાં ગાયોને ચરાવતો હતો. સરોવરનું મીઠું જળ તેમને પાણું અને પોતે પીધું. અને બાળકને ખેટામાં લઈ વાળી હાથ નીચે બેઠો. હે મુનિ! તાર પછી માયાવટે બાળકનું સરીર ધારણ કર્યાર કૃષ્ણ અકસ્માત્ માયાઠારા આકાશ વાદળથી ઘેરી નાંખ્યું. આકાશ વાદળાંથી હવાઈ ગઈ, અને વનમાં અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યો. ઝંઝવાત, મગમગટ, પરજીવવાત પુષ્કળ શરસાર અને સપાળાં વૃક્ષ દાસી ઉઠ્યાં. પડું પડું ધઈ ગદેલાં જોઈ નદ જી ગયો, અને જોડવા માંડ્યું કે, ‘ગાય, વાહરડાંને છોડી ઘેર કેમ જાય? અને ઘેર ન જાઉં તો આ બાળકનું શું થશે?’ એટલામાં કૃષ્ણ પળ રડવા માંડ્યું. બચકપી માયાથી જી નહીં, પોતે જાપને ગમે બાઝી પડ્યો. એ વખતે રાધા કૃષ્ણની પાસે આવી ઉભી રહી. રાધાનું અપૂર્ણ લાવણ્ય જોઈ, નદ અન્ધ થયો. તેણે રાધાને કહ્યું કે મેં ગર્ભને મોડેડે સાંભળ્યું. છે કે તું પદ્મા કરતાં દલિત વધારે વ્દાલી છે. અને આ બાળક પરમ નિર્મલ અન્યુત મહાવિભવ છે. છતાં, દુઃખ માનવ છું અને વિષ્ણુની માયામાં મોહિત થઈ ગયેલો છું. દે બટ્ટે, તેટલા મારે તમારા પ્રાણનાથને તમે લઈ લો, અને જ્યાં તમે સુષી થાઓ ત્યાં લઈ જાઓ. અને પછલા મનોરથ પૂરું કરી મ્દારો છોડશે અને પાછો આપી દેશે.”

એમ કહી નદે રાધાને કૃષ્ણ આપી દીધો. રાધા પળ કૃષ્ણને હાથમાં લઈ આવી ગઈ. થોડે સાથે ગઈ એટલે તેને રસમંદ્ર સાંભળ્યું. તેથી ત્યાં જ મનોદર વિદારમ્ભિ ઉપજતી કારી, અને કૃષ્ણ પળ રાધાના હાથમાંથી નીચે ઉતરી પડી, કિશોરવરચા ધારણ કરી, અને રાધાને કહ્યું કે ત્યારે મોલોકની વાત યાદ જ આવી છે ત્યારે જે મેં કબૂલ કર્યું છે તે પૂર્ણ કરીશ. આવી પ્રેમની વાત એ જાને જાણ કરતાં દગાં એટલામાં જતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેણે રાધાની જાદુ પ્રાર્થના કરી. છેવટે પોતે કન્યાદાન કરી, યથાવિધિ વેદ પ્રમાણે લગ્ન કરી રાધિકાને કૃષ્ણને પરણાવી. તેમની એ પ્રમાણે સમગાંક બાંધી, જાલા અન્નધાન ધયા, રાવાળ જોડે રાધિકાનું લગ્ન શાસ્ત્રાનુસાર થયેલાં કે નહિ, અને જો થયેલાં તો તે પદેલાં કે પછી, તે એ પુરાણમાંથી જાણું નથી. આ વિવાદ પછી તેમના વિદારનું વખનું છે. અને એ પુરાણમાંની રસલીલા જમ્બુ એવી જ છે. એ જમ્બુ ગમે તેમ દોષ તો પણ રાંચનારને એટલું તો જાણાયું દરો જ કે અદ્વૈતવાપુરાણે એક નવો જ પેશ્વર ધર્મ સંત્યો છે, કે જેનું નામ સરખું પણ બાગવત કે બીજા કોઈ પુરાણમાં છે નહિ. એ નવા ધર્મનું કંદ્ર તો રાધા. જ્યારેય દલિએ શ્રીતગોવિન્દ કાચમાં એ જ ધર્મનું અવતરન કરી ગોવિન્દનાં શ્રીતો લખ્યાં છે. વિવાપનિ-ચંડીદાસ તમેરે બંગાળી કવિઓએ પણ તેના દાખલો લઈ કૃષ્ણ સંગીતો રચ્યાં છે. આ ધર્મનો આધાર લઈ શ્રીચૈતન્યદેવે એક નવાં ભક્તિવાદ પ્રચારિત કર્યો છે. ઉપર કહ્યું છે કે સચળા દલિ—મ્દિ—પુરાણ—શાસ્ત્ર તમેરેનાં કરતાં પણ વિશેષ, અદ્વૈતવાપુરાણે બંગાળના લોકોનાં મન ઉપર અસર કરી દીધી છે. મારે એ નવા ધર્મનું તાલપં અને ત્દનું મૂળ શું છે ને આપણે તપાસીએ.

(અપૂર્ણ)

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી.

ઈંગ્લંડનો ખેડૂત.

બાપાર અને હુનર એ એ સાધનોએ ઈંગ્લંડની ભૂમિને નવું જ રૂપ આપ્યું છે. એટલું તો સુખસિદ્ધ છે, પણ વિશેષમાં એ પણ જાણવા જેવું છે કે યદ્યપિ ઈંગ્લંડમાં, આજકાલ ખેતીનો ધન્યો ધણો એકાદો થઈ ગયો છે તે એટલે મુખી કે લઘુઈ જાગે તો ઈંગ્લંડના લોકોના ખોરાકનું શું થાય એ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે—તો પણ હજી એ ધન્યો જોડે છે તેટલો ધણી જોડી સ્થિતિમાં છે. આ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ખેડૂત અને ખેતી-ખંતે સંજન્યે ઈંગ્લંડમાં એટલો બધો મુધારો થયો છે કે લાંનાં ગામડાં અને એની વસ્તીમાં બાલ અને આન્તર—કાંઈકે નવીન, જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે.

કૌશી મુખ્ય મુધારો તો કેળવણી સંજન્યે જોવામાં આવે છે. સ્વરૂપ નવું મકાન, એની આસપાસ કાંખાકાંડ, એની પાસે એક ન્હાની સરખી બગીચી, અને એ બગીચીની વચમાં એક રજાઆમણું ઘર—એ મળી ઈંગ્લંડની ગામડાની નિશાળ બને છે. * ઈંગ્લંડનાં ગામડાંઓમાં આવી હાલનો નિશાળો પથરાઈ રહી છે. ઈંગ્લંડમાં કેળવણી જર્મની જેટલી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી હજી અપાતી નથી, તો પણ આપણા દેશના કરતાં તો ધણો દરજ્જો ચડી પાતી છે. દરેક નિશાળમાં હવા અજવાળા માટે જોઈએ તેટલી પૂરતી યોજના છે—નકશા વગેરે કેળવણીનાં સાધનો અને ખીજે ફર્નિચર પણ પૂરતો છે. અને આ રીતે ખેડૂતની ક્ષિતિ મુધરવાનું મુખ્ય સાધન જે કેળવણી એ ઉપર આઈ લક્ષ અપાય છે. પણ ઈંગ્લંડમાં નિશાળ એ માત્ર હોકરાં ભજાવવાનું ઘર જ નથી. અબણુ લોકોને માટે શિખાળાની શ્રમમાં રાનિશાળા લાં ભરવામાં આવે છે. રવિવારે એ જ મકાનમાં ધર્મશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અને એ ઉપરાન્ત બાપણો, વાંચનો, સંગીત વગેરે કામ માટે પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આસપાસના લોકો લાં એકઠાં મળે છે, અને આખા ગામનો માનસિક પ્રભાવ લાંથી જ પ્રસરતો દેખાય છે. જે દેશમાં નિશાળ આનું અગત્યનું સ્થાન લોકોને છે લાં જીવન કેટલું ઉન્નત અને મુખી યવાનો સંખ્યા છે એ વાંચનાર સદ જ કદખી લેશે. આપણે ત્યાં ટ્રેનિંગ કોલેજનો વિદ્યાર્થી પાસ થઇને મહેતાજી થયા કરતાં તળાટી થવું વધારે પસન્દ કરે છે. મહેતાજી સાથે જે મદાનપણનો અર્થ જોડાવો જોઈએ તેને બદલે હવે દયામણાપણું, ગરીબાઈ, તુચ્છતા જોડાયાં છે! આજકાલ આપણા લોકોની દૃષ્ટિએ સર્વ મહત્તા પોલીસ અને મહેસૂલી અમલદારના ચોરામાં સમાપ્ત થઈ રહી છે. આ ભાવનાના ફેરફારનું પરિણામ પણ આપણે યોગ્ય જ લોકોનીએ છીએ. હુંકામાં, આજકાલ આપણા દેશમાં નિશાળ અને નિશાળનો મહેતાજી નિર્મુલ્કિ, મૂર્ખતા, વ્યવહાર—અનભિજ્ઞતા, અને નિર્ભજતાની મુતિરૂપે ગણાય છે.

* બ્રિટિશ હિન્દુસ્થાનમાં આજરે સાક્ષ્યાંય લાખ ગામડાં છે—જેમાંથી જ જેટલી મોટી સંખ્યામાં નામની પણ નિશાળ નથી, એમ આ. મિ. ગોખલે એમની આ વર્ણના બજેટ ઉપરની રીકામાં જણાવે છે.

આસપાસ ખેડૂતોનાં મકાનો પણ ઘણાં મુધરેણાં ત્રેયામાં આવે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં પણ આપણી માફક ખેડૂતનું ઝૂંપડું એક વખતે દુષ્કર અને દોર બાંધવાના વાડા જેવું હતું—આરોગ્ય શાસ્ત્રના સર્વ નિયમો તોડીને બન્ધાએલું—હતું. પણ આ સ્થિતિ દવે પત્રાણ ગઈ છે. દવે તો ઝૂંપડાંને બદલે ઈટાનાં ન્હાનાં સુંદર મકાનો બન્ધાએલાં છે, નીચે, રસોડું તથા બેસવા ઉડવાની એરડી તથા ખીંછ એક એરડી હોય છે, અને ઉપર એક માગુ હોય છે જેમાં સવા માટે ત્રણેક ખંડ હોય છે. ધરની પાછળ વાડો હોય છે, એમાં બળતણ ભરવાનું ન્હાનું સરખું ઝૂંપડું હોય છે. આવાં ધરનું બાકું અડવાડોએ દોડ શિલિંગ અને ઘણામાં ઘણું ત્રણ શિલિંગ કરતાં વધારે હોતું નથી—જે ઈંગ્લેન્ડના ભાડાના દરના પ્રમાણમાં ઘણું કહેવાય નહિ. ધરની નેડે વાડી હોય છે એમાં એ ખેતાના કુટુંબને માટે રાકભાણ વાવે છે, અને એવો જ પાએક એકરનો કડકો ધરથી કેટલેક દૂર હોય છે એમાં એનાં દોરને ચણવે છે અને વિશેષ શકભાણ તૈયાર કરે છે. આવા કડકાઓ ખેડૂતોને વર્ષ દહારે અડધા પાઉન્ડને પરે મળે છે, કડકાઓ પાસે પાસે હોય છે અને એમાં ખેડૂનો સતોય અને માન સાથે આસપાસ નજર ફેરવતા એકાદ રૂપિયાદની સાંજે ત્રેયામાં આવે છે. અને એ ઉપર ખેડૂનો કેવો આનંદ અને સંતોષમયો વખત કરે છે એનો એક લેખક નીચે પ્રમાણે ચિતાર આપે છે:—

• “Such allotments frequently adjoin one another, and it is a sight not unknown in more favoured districts to watch, on Sunday evening, the tenants of these slips of ground walking round their property and inspecting its condition with evident satisfaction and pride.”

ખેડૂત-મજૂર દિવસે સાધારણ રીતે લગભગ દસ કલાક કામ કરે છે: કાપણીને વખતે કામ વધારે ચાલે છે; શિયાળામાં—મેસમ ન હોવાથી—સાત આઠ કલાક બસ ધાય છે. ખેડૂત (ખેતીનો મજૂર) વ્હાણમાં ૭ વાગ્યાને મુખારે ઉઠે છે. ઉઠીને સાડા ૭ વાગ્યાની અંદર નાસ્તો કરી લઈ એકદમ ખેતરે જાય છે. સાથે રોટલા, ટાંટો ચાંદ, માખણ અને ખીંછ ખાવાની વસ્તુ એકાદ રૂમાલમાં કે ટોપડીમાં બાંધી લે છે. નવેક વાગ્યા સુધી કામ કરીને બાંધેલી ચી-ત્રેયામાં નાસ્તો કરે છે. પાંચ કામ કરીને બપોરે એ જ ટોપડીમાંથી અથવા તો છોકરાં બાપુ લાવ્યાં હોય એમાંથી રીતસર જન્મે છે. આપણે ત્યાં જેમ જેમ ખેતરે બાપુ (ખાવાનું) લઈ જાય છે, તેમ ઈંગ્લેન્ડમાં છોકરાંએ એ લઈ જવાનો ચાલ છે. જમીને ખીડી પીને જય સહ જતું હોય તો સહ લઈ દોડ વાગ્યાને મુખારે પાંચ કામ શરૂ કરે છે. ચાર કલાક પછી કામ બન્ધ કરે છે. સાંજે ઘેર આવે છે ત્યારે તાજી રોટાઈ ઘઉં રહી હોય છે, એ પુષ્કળ ભાવથી જન્મે છે. પાદરીની અને ગામના મોટા માણસની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ નવી નવી તરેહની ચીજો બનાવતાં ખેડૂતોને સોંપવે છે, અને પાકશાસ્ત્રની ચોપડીઓનો પણ ખેડૂતો ઉપયોગ કરે છે. ગામડાંમાં ખેડૂતોનો ખંડેરવેશ લંડનના મજૂરિયાત વર્ગ કરતાં દવે બહુ જોડો રવો નથી. ખેડૂતની છોકરીઓ પરકામની નોકરીમાં ઘખમ ધાય છે, અને ત્યાં બઠસરને કે એવા બીજા સાથેના નોકરને ખરણી, આખરે દારની દુકાનનો કે મુસાફરખાનાનો

કારભારમાં પડવા માગે છે. હવે છોકરાને. દર વર્ષે પહેલાં ખેતરે કામ કરવા મોકલવાની કાયદાથી બંધી થઈ છે. તે પહેલાં આપણે સાં ખેડૂતનાં છોકરાં જેમ ન્હાનપણથી દુઆ-દુઆ કરવા વિગેરે કામ કરે છે તેમ ઇંગ્લેંડમાં પણ હતું. અને એ વખતે કુદરત સાથે ખેડૂતનાં બાળકો કેવો નિકટ સંબંધ ભોગવતાં એ એક લેખક નીચેના શબ્દોમાં જણાવે છે:—

“He would have grown up wholly unlettered, but before he was twelve he would have mastered many a valuable lesson from the book of nature; would have the names of all the horses employed on the farm, and the peculiarities and strength of each, by heart; would have become an authority on the homes and habits of the birds of the air and the beasts of the field; would have been able to tell, at a distance that defied the penetrative power of ordinary eyes, the spot on which the hare was couching or the bird had settled.”

ખેતરોનાં પશુપક્ષીઓ વિશે આવું ગાન ધરાવતું એ ખેડૂતની જિંદગીમાં થોડું ઉપયોગી નથી. પરંતુ નવા લાણુતર સાથે પણ ઘણા લાભો જોડાયા છે એ જૂલવાતું નથી. આપણા દેશમાં નવી કેળવણી ખેડૂતને એના કામ માટે તદ્દન નકામો બનાવી દે છે, એ ખામી કાંચો વખત ન આસે એ માટે આપણે યોગ્ય પગલાં લેવાનાં છે:” અક્ષરકેળવણી અને કૃષિકેળવણી બંનેનું સંમિશ્રણ ચર્યાઈ જ ખેડૂતવર્ગને લાભ છે.

ઇંગ્લેંડમાં મેળા તહેવાર વગેરે આપણી માફક જ છે, પણ એમ જણાય છે કે સાંના ખેડૂતો શહેરના લોક જેટલા તહેવાર ભાગતા નથી. આવ રવિવાર પાળે છે: તે દિવસે દેવળમાં ન જાય એ ખરું, પણ કામ તો કરવાના નહિજ.

ખેડૂત-મજૂરને અઠવાડીએ સરેરાશ ૧૭ શિલિંગને મુમારે મળે છે: કેટલેક ઠેકાણે ૧૩ શિલિંગ અને કેટલેક ઠેકાણે ૨૦-૨૧ શિલિંગનો પ્રિરાજ છે. ઉત્તર ઇંગ્લેંડમાં ૨૦-૨૧ શિલિંગ આપવા પડે છે કારણ કે સાં દુનરનાં કારખાનાં ઘણાં હોઈ મજૂરી મોંઘી છે.

ઉપરના કેટલાક વર્ણન ઉપરથી કાઢને લામશે કે ઇંગ્લેંડના ખેડૂતની જિંદગીમાં અને એના વર્તનમાં કશી ખામી જ નથી. પણ સર્વથા એમ નથી. આમાંના કેટલાક મુદ્દાઓ તો હજી હમણાં જ થયા છે, અને તે આખા ઇંગ્લેંડમાં નગરે પડતા નથી. ખેડૂતની સ્ત્રીઓ હજી પણ ઘણે ઠેકાણે ઝૂંપડાંની આસપાસ કચરો અને ગંદવાડ થવા દે છે. આ ‘ટૂનેજ’ની ખામીથી ધાય છે એમ નહિ, પણ આરોગ્યશાસ્ત્ર સંબંધે તેઓ આપણા જેવાં જ અગાન હોય છે. ઉપર કહ્યાં તેવાં પાકાં મકાનો પણ હજી બધે ઠેકાણે થયાં નથી. ઉદ્યોગની બાબતમાં તો એક મ્હોટું વિષય નડે છે, અને તે એ લોકોનું મદ્યપાન. કેટલાક ખેડૂત-મજૂરો આ દુર્ગુણમાં એટલા ડૂબી ગયા હોય છે કે ખીસામાં પેસા પહોંચે સાં મુધી કામે પણ ન

નવ. આ દુર્મસું મિત્ર આપતાં એક લેખક દહે છે કે એક માણસ પૈસા ખુદી ગયા ત્યારે કામે ગયો અને કામેને કેટલો પહેાંચી કામે વગગતાં કાલ કારે છે એટલામાં, એના ખી-સામાંથી એક પાવલી પડી-કે તુરત એ કાલ પાછો પહેરી લઈ કલાલની દુકાને ગયો !!

ઈંગ્લેન્ડમાં વાવણી ફરતાફરતી કરવાનો (rotation of crops) નો વિચાર છે એમાં ઘણું કરી કંદ અને ધાન્ય વાવણી કરતી વાવવામાં આવે છે. રસાયન યાત્રે જતાવેલાં ઑમેનિયા અને ફ્રાંસફરસનાં ખાતરો વાપરવાનો પણ વિચાર થયો છે, એટલે હવે ખેડોના ધણો પાક ઉતારી શકે છે, પછતર જમીન ત્રાખી પડતી નથી, જમીનને આરામ આપવો નથી પડતો, તેમ જમીનનો કસ પણ જતો રહેતો નથી વરાગથી ચાલતાં કળો થયાં છે તથા કાપવા લણવાનાં ઓળરો એવાં થયાં છે કે જે દરેક દસ દસ માણસનું કામ કરી શકે. આપણે ત્યાં ખાતરમાં મુધારો-વધારો કરવાની ઘણી જાહેર છે. પણ ખેતીના સંચાઓ લાભ કરી-શકે કે કેમ એ શક્યપણું છે. એનાં ધણાં કારણો છે: એક તો આપણે ત્યાં સામટી જમીનવાળા ખેડોતો બહુ થોડા છે, અને સામટી જમીન વિના સંચાથી કામ કરવું પરવડે એમ હોતું નથી. ખીન્નું—વધારે મહત્ત્વનો વધો એ છે કે આપણા દેશમાં મજૂરી ધણી જ સોંધી છે, ત્યાં મજૂર વર્ગની સી મિતિ ? સરકારે હમેશાં દુકાળ અર્થશીલનું રાખતું પડે!

ઈંગ્લેન્ડ રજૉલેન્ડ અને આયર્લેન્ડની બધી મળીને ૭૬,૩૦૦,૦૦૦ એકર જમીન છે; જે માંથી ૨૬,૩૦૦,૦૦૦ પર્યંતની પ્રાણયડી અને ખસબાની છે. બાકી ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ એકર વાવેતર, બીડ, ગોચર અને જંગલના છે. આમાંની ઘણી ખરી મ્હોટા જમીનદારોના હાથમાં છે. એક એકરથી ઓછી જમીનવાળાએને બાદ કરતાં—કુલ જમીનનો ફે ભાગ ૧૨૦૦ જમીનદારોમાં વહેંચાયેલો છે, એટલે કે એમાંના દરેક જમીનદારને સરેરાશ ૧૬,૨૦૦ એકર આવે છે; બીજા ફે ભાગમાં ૩૧૫૦ એકરવાળા ૬૨૦૦ જમીનદારો છે; ત્રીજા ફે ભાગમાં ૩૮૦ એકરવાળા ૫૦,૭૭૦ છે; અને બાકીના ફે માં ૭૭૦ એકરવાળા ૨૬૧, ૮૩૦ જમીન-દારો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે જમીનદારોના મ્હોટા ભાગ વિશાળ જમીનની માલકી ભોગવે છે. અને તેથી જમીનમાં ઘણા મુધારા કરી શકે છે. ન્હાના 'રક્ષાવરો'—જમીનદારો બહુ ઓછા થઈ ગયા છે અને ન્હાના ન્હાના ખેડોતો તો તદ્દન નીકળી જ ગયા છે એમ કહીએ તો ચાહે. દિવસે દિવસે ઈંગ્લેન્ડ ખેતીનો દેશ મટી દુનિયર-કારીગરી-કારખાનાંનો દેશ થતો જાય છે. પચાસ સાઠ વર્ષ ઉપર મજૂર વર્ગનો લગભગ પાંચમો ભાગ ખેતીમાં રોજા-એલો હતો, હવે પૂરો દસમો ભાગ પણ આ ધન્ધામાં રૂંચો નથી. આપણા દેશમાં આથી ઉલટી જ સ્થિતિ ચાલે છે. દિવસે દિવસે હાથકારીગરીના ધન્ધાઓ પડી બગાડતા જાય છે, અને સોફા ખેતી ઉપર યુજવાન કરવા ધસતા આવે છે. પરંતુ આ યુગચાળ કરવું હવે અશક્ય થઈ પડ્યું છે, કારણ કે વખતોવખત વરસાદની તંગીથી દુકાળ ઉપર દુકાળ આવતા જાય છે, ઢોરો મરતાં જાય છે, અને આની સ્થિતિ લાંબી ચાલશે તો દેશનું શું થશે એ વિચારવંત રાજ્યજનીઓને અને દેશદિર્ઘથીઓને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.

આથી કમટી, ઈંગ્લેન્ડના ખુદત-મજૂર વર્ગની સ્થિતિ કેવી મુધરતી જાય છે એ બિ. સિટલ નામે એક મુદરથ નીચે મુજબ જણાવે છે:—

“This education, when its effects have had time to make themselves felt, will no doubt give us a new order of British peasantry. Nor is it the only machinery at work which is gradually improving his position and extending the horizon of his views. While ploughing matches, prizes for draining, hedging, ditching, stacking and other operations of husbandry, cottage-garden shows, and other institutions, tend to make him a better labourer, the general influences of the time are all in the direction of improvement. The agricultural labourer feels that he, too, like his urban brother, is a man. He has acquired a consciousness of power, a growing sense of enlightenment, a widening perception of rights and duties, which may be used as powerful levers for his future amelioration. Talk to the average country labourer to-day, and you will find him no longer the dull, dispondent being that he was only a few years ago, the limits of his views and knowledge being the boundaries of his parish, or the field in which he was plying his task. His senses have been quickened, his moral and intellectual nature has been breathed upon with the breath of life.”

તાર્પ્ય—આ કેળવણીની અસર બ્યારે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે એટલી યશે, હારે થિટિરા ખેડૂતનો નવો જ વર્ગ બીલો યશે. ખેડુતની સ્થિતિ સુધારવા માટે અને એની દક્ષિણદા વિશાલ કરવા માટે માત્ર આ જ સ્પંધન લેવામાં આવે છે એમ નથી. હજી ચલાવવાની સરતો થાય છે, ખેતરમાંથી પાણી બહાર કાઢી નાંખવાનાં, વાડ સરસ બનાવવાનાં, નીકો ખોદવાનાં, પૂળીઆં ખડકવાના અને એવાં ખેતીને લગતાં બીજાં કામો માટે ઇનામો અપાય છે, છૂંપ-કાની આસપાસ બગીચીનાં પ્રદર્શનો થાય છે, અને એવી બીજી અનેક સંસ્થાઓ છે કે જેને પરિણામે ખેતીની સ્થિતિમાં દિનપરદિન ઘણું સુધારો થતો આવે છે. ખેડુતને હવે જ્ઞાન થયું છે કે હું પણ માણસ છું. એને પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન થયું છે, પોતાની શુદ્ધિને વધતો જતો પ્રકાશ અનુભવમાં આવ્યો છે, પોતાનાં હક્કો અને ફરજો વધારે સમજવામાં આવ્યાં છે—જે એનું ભવિષ્ય સુધારવા માટે બહુ ઉત્તમ સાધનો થઇ પડે એમ છે. એક સાધારણ ખેડુત-મજૂરની જોડે તમે વાત કરો તો એ તમને પહેલાંની ખાફકે જડ નિરાશ માણસ નહિ લાગે. આજ સુધી તો એનું સર્વ જ્ઞાન અને એના સર્વ વિચારો એના ગામકાની સીમમાં અને એના ખેતરમાં ભરાઇ રહ્યા હતા. પણ હવે એની ઇન્દ્રિયો સતેજ થઇ છે, અને એની નીતિ અને શુદ્ધિની શક્તિઓમાં જીવનનો નવો જ પ્રાણ દાખલ થયો છે.”

આપણા દેશને માટે આનું લાખવાનો સમય ક્યારે આવશે ? આપણા ખેડુતોનું ભવિષ્ય જેટલું એમના પોતાના હાથમાં છે તે કરતાં સહસ્ત્રગણું સરકારના અને કેળવાએલા વર્ગના હાથમાં છે. ઉપરના ઉતારામાં વર્ણવ્યાં એવાં ખેતીને ઉત્તેજિત કરવાનાં પ્રદર્શનો—સરતો-ઇનામો ક્યાં ?

[વસન્ત-અંકિક્ષ.]

મોતી અને તેની ઉત્પત્તિ.

(બંગાળીમાંથી)

(અનુસંધાન ગળ વર્ષના ૫. ૪૬૧ થી.)

સીપની સંખ્યા ઓછી કેમ થઈ જાય છે ? અવશ્ય. પ્રતિવર્ષ લાખો સીપ કાઢી તેમાંની માછલીઓનો વધ કરી તેના ઉદરમાંથી મોતી કાઢી લેવાય છે; સીપની સંખ્યા ઓછી થઈ જવાનું આ પણ એક કારણ છે ખરું પણ કેટલાક લોકો એના એક કારણ તરીકે આ અનુમાન કરે છે કે ચોર લોક અકાલે છાનામાના આવી સીપ કાઢી જાય છે, પરંતુ લાગે છે કે આ અનુમાન સત્ય નથી, કારણ કે સમુદ્રમાંથી સીપ ચોરી લેઈ તેમાંથી મોતી કાઢી લેવાં એ ચોરથી છાનુમાનું જની શકે નહિ. છાનામાના છરીથી સીપના માંસની અંદર તપાસ કરી મોતી કાઢી શકાય નહિ; સીપને કહોયસા આ પછી ધ્રાણે મોતી કાઢી લેવાય ખરું, પરંતુ કહોયાણથી સીપમાંથી એટલી બધી કુર્મ્મ નિકળે છે કે તેથી પકડાઈ જવાના બચથી ચોર એમ કરવાની હાંમત કરી શકે નહિ. કઠિન દાખાથી તેનો દેહ ટંકાયો તેથી શું થઈ ગયું ? જેમ સર્વે જીવને યત્ન હોય છે તેમ કાણુ માછલીને પણ જળમાં જ યત્ન છે. પૂર્વે જણાવ્યું જ છે કે એક પ્રકારના ઘોટ સીપમાં છિદ્ર પાડી તેના માંસમાં પ્રવેશ કરે છે તે એક તો તેનો યત્ન; તે સિવાય મુવન નામની એક પ્રકારની ગોકળગાય, (કિલકે નામનો એક પ્રકારનો સામુદ્રિક ઈંબ, જે નામનું એક પ્રકારનું મત્સ્ય, આદિ અનેક પ્રકારના યત્ન નાની કાણુ માછલીની કોમળ સીપને બાગી તેમાંના માંસનું ભક્ષણ કરી તેને નિર્મૂલ કરી નાખે છે. જણાય છે કે સીપની સંખ્યા ઓછી થવાનું પ્રધાન કારણ આ તેના યત્ન છે. જે રથને યત્નુઓનો ઉપદ્રવ ઘણો હોય છે તે રથજ સજ તેઓ અન્યત્ર ગમત કરે છે.

“કોટુ”માં સીપોના વિભાગ.

પાછલે પહોર ચાર વાગે કાર્ય બંધ કરી સર્વે મહવાઓ કિનારા તરફ આવવા માંડે છે. તે વખતે સમુદ્ર તો મનુષ્યોનાં ટોળે ટોળાં તે નૌકાઓની વાટ જોતાં જ હોય છે નૌકાઓ પણ તરંગથી ખૂબ વેગે ઘસઘસા આવે છે. અંતે તેઓ સર્વે કિનારે આવી પહોંચે છે પૂર્વે મોતી કાઢવાનું કાર્ય રાત્રી તરફથી ઇન્જરદાર કરતા હતા; પ્રતિવર્ષ જાન્યુઆરીમાં ઇન્જરદાર તે કામ રાખતા, પછી તેને જે લાભ મળે તે ખરો, વખતે હાનિ પણ થાય. હાલ એ કામ રાત્રી તરફથી જ થાય છે. પ્રતિદિન જે સીપો નિકળે તેમાંથી રાત્રી પોતાનો ભાગ કાઢી લેછે. સીપના વિભાગ પાડવા સાર ચારે જાતુએ વાડ કરી લેઈ એક રથાન બનાવે તામિલ બાપામાં આ રથાનને “કોટુ” કહે છે. સર્વે નૌકાઓ કાઢી આવે એટલે તેમાંના કુબકી માસ્તાર પોતાની સીપો લેઈ “કોટુ” માં જાય છે; ત્યાં જઈ તે દિવસની સીપોના

ત્રણ સરખા ભાગ કરે છે. રાજ્યાધિકારીએ તેમાંનો એક ભાગ હુબકી મારનારને આપે છે અને બાકીના બે ભાગ રાજ્યસંપત્તિ રૂપે પોતે રાખે છે. હુબકી મારનારાઓ પોતાનો અંશ લઈ તત્કાલ સંમુદ્ર તીરે જઈ રેતીમાં નાંખે છે; તત્કાલ જ ખરીદનાર આવી તે અંશ તેમની પાસેથી ખરીદી લેછે. એક રૂપિયાની પંદરથી આઠાસ સીપ વેચાય છે, પરંતુ જે વર્ષે સીપ માંથી સિરાં મોતી નિકળે છે એમ સમજાય તે વર્ષે એક એક સીપના ચાર ચાર આના ઉપજે. રાજ્યની જે બે ભાગની સીપો તેની ગણના કરી અધિકારીઓ ભાગ પાડે છે, એક ભાગ એક હજાર સીપોનો હોય છે. સંધ્યાકાળે એક એક ભાગની સીપો લીલામથી વેચી દેવામાં આવે છે. ખરીદનારે નગદ કીમત આપવી જોઈએ, કીમત ન આપે તો કાંઈથી સીપોને “કાટુ” બહાર લેઈ જવાતી નથી.

સીપમાંથી મોતીની તપાસ.

જેમણે થોડી સંખ્યામાં સીપો ખરીદી હોય તેઓ જરૂરી તેમને ખોલી અંદરના માંસપિંડમાંથી મોતી શોધી કાઢે છે. બહુ શું કહીએ ? બધી સીપોમાંથી મોતી નિકળતાં નથી તેમ જ બધી સીપોમાંથી સરખાં મોતી નિકળતાં નથી જો પ્રારબ્ધમાં હોય તો ખરીદીલી સીપોમાંથી ઘણાં મોતી નિકળે અને વળી તે ઉત્તમ નિકળે. જો પ્રારબ્ધમાં ન હોય તો સંકોચ સીપ ઉઘાડી જુએ પશુ તેનાથી એક પશુ મોતી નિકળે નહિ અને કદી બે ચાર નિકળે તો તે પશુ પ્રારબ્ધવશાત્ નાના અને ઓછા મૂલ્યનાં નિકળે. તાજી સીપોને ઉઘાડી હોય તો તેમાંથી નાનાં મોતી નિકળે અને તેથી ખરીદનારને અનેક પ્રકારની હાનિ થાય, તેથી લોકો તે સીપોને કહોવાડાથી અને પછી તેના ઉપરનું ગલિત માંસ ઘાઈ નાંખી મોતી કાઢે છે. કહોવાડા માટે કાઈ કાઈ વ્યાપારી સીપોને રેલવે માર્ગે દૂરસ્થાને મોકલી દેછે; કિંતુ અધિકાંશ લોક સાંજ કહોવાડાથી મોતી કાઢે છે. સીપ કહોવાડાવા માટે એક સ્વતંત્ર “કાટુ” તૈયાર કરેલું હોય છે, જે “કાટુ”માં વ્યાપારીઓ પોતપોતાની સીપોના સ્વતંત્ર ઢગલા કરે છે. એ બધી સીપો કહોવાડાથી એટલી બધી બયાનક દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે સ્થાને લોકો રી રીતે વાસ કરી શકે છે એ વિચાર પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. અંતે તમે ગયા હો છો તો એક ઘડી પશુ ઉભા રહી શકીએ નહિ; પછી અભ્યાસથી શું થાય તે કહી શકાય નહિ. એ દુર્ગંધથી એક પ્રકારની નીલવર્ણના દેહની અને રક્તવર્ણની ચક્ષુની મહિકા આવે છે; પુષ્કળ ખાદ્ય વસ્તુ મળવાથી દિનપ્રતિદિન આ મહિકાઓની વૃદ્ધિ થયા જ કરેછે, ક્રમશઃ એટલી વૃદ્ધિ થાય છે કે જાડપાન, ઘરખાર આદિ સર્વ વસ્તુ કરોડો મહિકાથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે. તે સ્થાનનો વાયુ પણ એ મહિકાઓથી એટલો પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે કે પ્રતિશ્વાસે બે ચાર મહિકાઓ નાકની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈ જાય !! આહારોદિસમય લોકોને મહિકાનો કેટલો ઉપદ્રવ થતો હશે તે સહજ સમજાય એમ છે. એક વારે એટલા બધા લોકોનો સમાગમ, કહોવાડાથી સીપોની બયાનક દુર્ગંધ અને માખીઓનો ઉપદ્રવ, તે સ્થાને વસન્ત (small-pox) વિષૂચિકાદિ (Cholera &c.) રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ ન થાય એ આશ્ચર્યની કથા સમજવી. તે રોગો નથી થતા એમ પણ નથી. કાંઈ કાંઈ વર્ષે એ રોગો એટલા જોરથી ફાટી નિકળે છે કે તે વર્ષે કાર્ય પણ બંધ કરેલું

પડે છે. સીપને ખુબ ઠંડાવરાવા પછી તેમાંનું માંસ ધોવાથી તેમાંના સર્વ મોતી બહાર નિકળી પડે. કેટલીક વખત માંસમાંથી મોતી ન નિકળતાં સીપની અંદરની બાલુએ મોંઘી ગયેલાં નિકળે છે.

મોતીનું વર્ગીકરણ.

એકત્રિત થયેલાં મોતીનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. પરિમાણ, આકાર અને અને ઔજ્જવલ્ય એ ત્રણ ગુણાનુસારે મોતીનું મૂલ્ય થાય છે. પરિમાણમાં મોટું, આકારમાં ગોળ, અને દેખાવમાં ચાંદીની તરેહનું ઉજ્જવલ્લ હોય તે મોતીનું મૂલ્ય વધારે. મોતી કેવડું મોટું હોઈ શકે? હાતમતાઈ નામે ફારસી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે બરલયુ સો-દગરની કન્યા હુસનબાનુએ અનેક પણ કથાં દતાં તેમાંનું એક એવું પણ હતું કે જે મનુષ્ય મોરના ઈંડા જેવડું મોતી લાવી આપશે તેની સાથે હું વિવાદ કરીશ. અવશ્ય, આ કાલ્પનિક કથા છે, પરંતુ મરઘીના ઈંડા જેવડું પણ મોતી હોતું જ નથી એમ નથી. હોય નામે એક યુરોપીઆન ખાસે એક મોતી છે તેનો પરિધ બે ઇંચ અને વજન ૬૦૦ રૂતિ છે. રૂપના વર્તમાન ઝારને એક વાર એક મોતીની માગા ઉપહાર રૂપે મળી હતી. અવશ્ય, મોટા લોકના ધરમાં જે મોતી હોય છે તેની ગુણનામાં તે બહુ ઉત્તમ નથી, તો પણ એ માગમાં જે મોતી છે તેની કીમત ઓછી નથી. સારાં ઉત્કૃષ્ટ મોતી સદજ જુદાં કાદી શકાય; પછી બાકીનાં મોતીનું વર્ગીકરણ ચાળણીથી કરવામાં આવે છે. એ કાર્ય સારૂ એ સ્થાને પિત્તળની દશ પ્રકારની ચાળણી ઉપયોગમાં લેવાય છે. જાદી ચાળણી સરખી હોય છે પણ પ્રત્યેકના છિદ્રોના માપમાં ફેર હોય છે. પ્રથમ ચાળણીમાં માત્ર વીસ છિદ્ર હોય છે, તેથી તેનાં છિદ્રો મોટાં હોય છે. સપ્તમાં મોતી તેમાં નાખી તેમાંથી ચાળી કાઢે છે તેથી મોટાં મોટાં મોતી ઉપર રહે છે અને નાનાં મોતી છિદ્રો દ્વારા નીચે તીક્ષ્ણી પડે છે બીજી ચાળણીમાં ત્રીસ છિદ્રો હોય છે, તેથી તેનાં છિદ્રો જરા નાનાં હોય છે. એમ ૫૦, ૮૦, ૧૦૦, ૨૦૦, ૪૦૦, ૬૦૦, ૮૦૦, ૧૦૦૦ છિદ્રવાળી ચાળણીઓ વતી જ્યાં મોતી ચાળી તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. જે મોતી છેલી ચાળણીમાંથી નિકળી પડે છે તે અતિશય ક્ષુદ્ર ગણાય છે. ઔષધ નિમિત્તે તે મોતી ચીન ખાતે મોકલી આપવામાં આવે છે કારણ કે ઔષધમાં પણ મોતી વપરાય છે; કિન્તુ પૂર્વે બોલી જ ગયા છીએ કે મોતી એક પ્રકારના ચૂના સિવાય કંઈ જ નથી, તેથી સંખલાની બરમતના મેવન કરતાં એના સેવનથી વધારે કાપરો થતો હશે કે નહિ તે અંગે કશી શકના નથી; પણ વખતે ને વસ્તુ દુષ્પ્રાપ્ય અને જોનું મુલ્ય અધિક હોય તેનું સેવન કરવાથી રોગીનું મન ઉત્સાહિત થાય; એ ઉત્સાહથી અને વિશ્વાસથી રોગનું શમન થતું હોય તો કાલુ જીતે!

નાના પ્રકારનાં મોતી.

જે મોતી વીસ છિદ્ર વાળી ચાળણી ઉપર રહે, તેનો આકાર ગોળ, તેનો વર્ણ શુભ્ર અને ઉજ્જવલ્લ તે મોતી સર્વોત્કૃષ્ટ અને તેને “આનિ” કહે છે. ત્યાર પછીનને “અનતરિ”, “સસક”, “કસિયુ”, “કુરલ”, “પિસલ”, “મદક”, અને “બરિયુ” એ નામ ગુણાનુસારે

આપવામાં આવે છે. ક્ષુદ્ર મોતીને “દુલ” કહે છે. વર્ગીકરણ કરી તેમની માળા કરવા તેમાં છિદ્ર પાડવાં પડે છે. એક લાકડાના પાટીઆમાં અનેક છિદ્રો પાડવામાં આવે છે, તે સર્વે છિદ્રોનાં મોતી મુકી તે પાટીઆને પાણીમાં પલાળે છે; પલાળાને પાટીઉં કુલે છે, તેથી તેની અંદરનાં સર્વે મોતી લાકડાની સાથે દૃઢ થઈ જાય છે, અને છિદ્રો પાડતી વખતે તે સરી જતાં નથી. એ અવસ્થામાં એક સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ યંત્રવડે તેમાં અનાયાસે છિદ્ર પાડી શકાય છે. સાર પછી તેમને રેશમના રેરામાં પેરાવી દેશ વિદેશ મોકલી આપે છે.

જે સ્થાનમાં સીપો કહોવારાવે છે અને મોતીનું વર્ગીકરણ કરે છે તે સ્થાનની રેતીમાં થોડાં ઘણાં મોતી પડ્યાં રહે છે. તે વર્ષનું કાર્ય સમાપ્ત થાય, અને જ્યારે માછી બાપારી આદિ સર્વે ચાલ્યા જાય અને સમુદ્રતટ પ્રથમની પેઠે નિર્જન થઈ જાય ત્યારે પાસેના દરિદ્ર લોક એ સ્થાને આવી રેતીમાંથી રહી ગયેલાં મોતીને શોધી કાઢે છે. એમ શોધતાં ૬૦ સં ૧૦૬૭ માં એક મનુષ્યને એક બહુ મૂલ્યવાળું મોતી જડ્યું હતું.

અનેક બહુમૂલ્યવાળાં મોતીની કથા સાંભળીએ છીએ, પરંતુ એ વસ્તુનું મૂલ્ય કેટલું મોટું હોઈ શકે તે અમે ખરાબર કહી શકતા નથી. એક વખત રોમ નગરમાં એક મુક્તામાળા હતી, તેની કીમત એક લાખ વીસ હજાર રૂપિયા હતી. એ તો એક માળાની કીમત; પરંતુ માત્ર એક જ મોતીની કીમત સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ જઈએ. ૧૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે મિસર દેશમાં કિલિઓપ્ટ્રા નામે એક રાણી હતી. અનેક બહુમૂલ્ય રત્નોમાં તેની પાસે એક મોતી હતું, તેનું મૂલ્ય દોઢ લાખ રૂપિયા હતું! એ મોતીનું ચૂર્ણ કરી તેનું સેવન તેણે કર્યું હતું. એવી જ બીજી વાત એક મોતીની છે કે જોની કીમત બે લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા હતી. ત્રણસે વર્ષ ઉપર ઈંગ્લાંડની રાણી ફ્રાન્સિસબેથની સભામાં એશામ નામે એક ધનવાન મનુષ્ય હતો. એક દિન વાર્તાપ્રસંગે તેણે સ્પેનના રાજદૂતને કહ્યું કે — “રાણીને હું નિમંત્રણ કરીશ, તે સમયના ભોજન પ્રસંગે હું એટલું ખર્ચ કરીશ કે તમે સાંભળીને જ આશ્ચર્ય પામશો. તે ધનવાનની માતા પાસે બે લાખ પચીસ હજાર રૂપિયાની કીમતનું એક મોતી હતું. ભોજન સમાપ્ત થતાં તેણે રાણી અને અન્ય સદ્ગૃહસ્થો સમક્ષ એ મોતી બહાર કાઢ્યું; પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તેમની સમક્ષ તેનું સુરામાં મિશ્રણ કરી, યથારીતિ રાણીની મંગલ પ્રાર્થના કરી તે મુક્તામિશ્રિત સુરાનું પાન કરી ગયો! શું આ ભોજનનું ખર્ચ આશ્ચર્યજનક નથી? સોહિતતેજ્યુક્ત (લાલાશ પડતા તેજવાળું) અને કૃષ્ણવર્ણનું મોતી અમૂલ્ય ગણાય છે, પણ એવાં મોતી અતિ દુર્લભ હોય છે, તેથી એવા મોતીની જોડી સહ જ મળી શકતી નથી.

કૃત્રિમ મોતી.

ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ દેશ પાસેના સમુદ્રમાં લોક ખાદ્ય મુક્તામલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. જે દેશના લોક રસાયનવિદ્યાની સહાયતાથી હીસ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થયા છે, આફ્રિકાની વાલુકામય મરૂ ભૂમિમાંથી જંગલી શાહમૃગ પકડી તે દારા તેમનાં ખવ્વાં ઉત્પન્ન કરે છે, આકાશમાર્ગે તાર વિના મહા સમુદ્ર પાર વિદ્યુત્ત્વારા સંદેશા મોકલવા સમર્થ થયા છે તેઓ

મુક્તામૃત્યુ ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે નહિ એ સંભવિત નથી. હેન્માન્ નામક એક યુરો-પીઅને આરિપુથી દોઢેક ગાઉ દૂર એક તળાવ ખોદી તેમાં સમુદ્રનું લવણ ભરી બાર હજાર કણ માછલીનાં બચ્ચાં છોદી દીધાં, પરંતુ તેના એ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ; અદ્ય કાળમાં જ વિવિધ કારણોથી તે બધાં બચ્ચાં મરણ પામ્યાં.

૧

બજારમાં સુલભ મૂલ્યે અનેક કૃત્રિમ મોતી વેચાય છે. ચીનમાં સીચની અંદર અનેક પ્રકારનાં કણ પ્રતિષ્ઠ કરી લોક જે મોતી ઉત્પન્ન કરે છે તે કૃત્રિમ નથી. કૃત્રિમ મોતી તો કાચનાં બને છે, તેથી જ એટલાં સરતાં વેચાય છે. ચીન લોક બહુ કાળથી આ'વાં કાચનાં કૃત્રિમ મોતી પણ બનાવતા આવ્યા છે. પરંતુ આજ કાલ બજારમાં જે કૃત્રિમ મોતી વેચાય છે તે ફ્રાન્સ અને ઇટલિથી આવે છે. પારિસ અને રોમ નગરમાં એ વસ્તુ બહુ બને છે. જાકુષ્ટન્ નામે એક ફ્રેન્ચે પારિસ નગરમાં પ્રથમ કૃત્રિમ મોતી બનાવ્યાં, કૃત્રિમ મોતી બનાવવાં અતિ સહેજ છે. કાચના પર્ણકાકારના નાના ટુકડા બનાવી તેમાં એક છિદ્ર ખાડું; પછી “વાટા” નામની એક જાતની અથવા તેવી જ અન્ય ચક્રચકિત માછલીઓનું માંસ ગાળી પેસા ટુકડામાં પાડેલા છિદ્રદ્વારા રેડું, પછી તે મોં બધ કરું. સર્વત્ર લોક કૃત્રિમ મોતી આમ જ બનાવે છે. ટુકડાંની બહારની બાજુએ અને અંદરની બાજુએ દ્રવી-શ્વત માસનો લેપ કરવાથી પણ કૃત્રિમ મોતી બને છે. કાર્ય અતિ સહેજ ખર્ચ, પરંતુ અતિ સામાન્ય કાર્ય પણ શિક્ષા અને અભિગતા સિવાય સાફ બનતું નથી; તેથી પારિસ જઈ પ્રસ્તુત પ્રણાલી સ્વયંજે જોઈ એ કાર્ય જે મનુષ્ય શિખી આવે તેને જ અમે એ કાર્યમાં હાથ નાંખવાની ભલામણ કરીશું, કારણ કે વગર જોયે જોયો આ'વાં કાર્ય આરંભશે તેઓ પ્રથમ અવરથામાં અનુભવ મેળવવામાં જ મૂળ ધન નિરોધ કરી નાખશે અને અંતે દેશહિતૈષિતાનો પ્રયત્ન કરતાં તેમાં નિષ્ફળ બનશે અને અંતે તેને શિક્ષાવૃત્તિ ધારણ કરી દારે દારે માચના કરવી પડશે.

નયન.

મનોરમા અને હરગોવિંદ.

૧

હીરાલાલ માણેકલાલની પુતળી જેવી કન્યા મનોરમા પંદર વર્ષે વિધવા થઈ.

હીરાલાલે પોતાની કન્યા મનોરમાને એવી જગ્યાએ પરણાવી હતી કે તેના સાસરિયાં ઘણાં લોભી હતાં અને કન્યાને વળાવવાના પૈસા માગતાં હતાં. બિચારો હીરાલાલ કંઈક મરીચ હતો તેથી જોટલું વરના સંબંધીઓ આંગત હતા તેટલું આપવાનું તેના મનથી બારે પડતું હતું, તેથી છોકરી તેને લાં જ રહેતી હતી. છોકરી મનોરમા પોતાના બાપને લાં

ખાઈ પીને તથા કપાળે ચાંદો કરીને ફરતી, ખીજ કોઈ સૌભાગ્યવતીના સુખની અધિકારી નહોતી; તેના આ બાળવિધવાપણાએ આખાપને ઘણાં જ શોકાતુર કરી મૂક્યાં. મનોરમા પણ તેઓના દેખાદેખી કેટલાક દિવસ સુધી ઘણી રોઈ, મહેરો કીકા કરી નાંખ્યો. પણ ખરી રીતે તેને પોતાને સમજવાની શક્તિ જ નહોતી, કારણ કે પંદર વર્ષની ઉંમરે એની યુદ્ધિ અને પ્રકૃતિ બાળકના જેવી હતી: સરીસતી જેડે તેના મનની યુદ્ધિ આજ સુધી ખીલી નહોતી.

અરુચર તે વેળાએ તેની પડોશમાં પોતાની ન્યાતમાં બીજો એક બનાવ બન્યો. હરિવલ્લભ મણીલાલનો સત્તર વર્ષની ઉંમરનો છોકરો વિનેદલાલ આખાપને શોકમાં નાંખીને મરણ પામ્યો. હરિવલ્લભની સ્ત્રી માણેકે ઘણાં છોકરાનાં મોં જ્યાં હતાં એકના પછી એક પાંચ યમના મોંમાં સોંપ્યા. એક છોકરો ન્યારે બાર વર્ષની ઉંમરનો થયો હતો, સારે સંન્યાસીઓ તેને ચોરીને લઈ ગયા હતા, તેને આજે દશ વર્ષ થયાં છે. ફક્ત હમણાં એક જ છોકરો હતો—તે બે વર્ષનો હતો. એની આશા રાખવી તથા ભરૂસો રાખવો પણ શી રીતે ?

શોકનો પહેલો વેગ કંઈક શમ્યો. હરિવલ્લભે સ્ત્રી જેડે વિચાર કર્યો—ગૃહસંસાર હવે ખીજ કોને માટે છે, ચાલો કોઈક તીર્થમાં જઈએ, અને તીર્થમાં જ પડીએ. ઘર, વાડી, વિવશ સર્વ વેચીને, ગાય વાછડાં વહેંચીને, રહેઠાણ ઉઠાવીને, કાશીમાં બેસીને હરિનામ સ્મરણ કરવામાં આવે તો કીક આ છોકરો જે શુભે તો પાછું બધું થશે.

પરંતુ સંસારની માયા ઘણી જખરી છે; ઘર છોડવું બહુ મુશ્કેલ છે. ઘરબાર છોડીને કાશી જવાની કશ્પના હાલમાં મુલતવી રાખી, બે મહીના તીર્થમાં ફરીને આવવાનો વિચાર નક્કી થયો.

મનોરમા એ સર્વ સાંભળીને ઘેર આવીને બોલી, “ મા હું પણ કાકાની જેડે જઈશ. ” હરિવલ્લભ હીરાલાલનો કંઈક પાસેનો સગો ચતો હતો, બેડ કુટુંબમાં ઘણા વખતનો નાનો હતો. મનોરમાનાં આખાપે તેમાં વાધો લીધો. મનોરમા રોવા લાગી. ખાતું પણ તેણે છોડ્યું. આંખનાં પાણી દહોતી દહોતી તેની માએ તે વેળાએ સ્વામીને સમજાવીને જવાનું નક્કી કર્યું.

તે વેળાએ નવી જ કાશીની રેલવે ઉઘડી હતી; તે વેળાએ લોકોને કાશી જવાની બારે ધૂમ હતી. જે કાશી જતાં ચાર પાંચ મહીના લાગતા હતા તે કાશી ત્રણ ચાર દહાગમાં પહોંચાતું. તેઓની કાશી જવાની મસલત સાંભળીને તે મોહાલાની હરકુવર ડોશી આવીને બોલી, શેઠાણી મને જે સાથે લઈ જાઓ તો હું તમારી ચરણસેવા કરીશ. બે વખત ખેંદશ, અને વિશ્વનથના માથાપર એક ગંગાજળ બે બિલ્વપત્ર મૂકી આવીશ.

હરકુવર ડોશીની પ્રાર્થના ત્રિફળ ગઈ નહિ. જવાનો દહાડો નક્કી થયો.

જવાના ઉત્સાહમાં મનોરમાએ તો ખાવાનું તથા ઉધવાનું લાગ્યું: એવી રીતે ચાલવા બોલવા લાગી, કે જાણે તે મનોરમા જ ન હોય ને ! તેની એ પ્રકૃષ્ટતાથી તેનાં આખાપને કંઈક સાન્ન્યના મળી.

મનોરમાને કાશીના વિશ્વનાથના કરતાં રેલવેમાં જવાની બહુ ઇચ્છા થઈ હતી. કારણ કે તે વેળાએ પહેલી જ મનોરમા રેલવે ગાડીમાં બેસીને જવાની હતી.

નક્કી કરેલા દિવસ આવી પહોંચ્યો. બધાં રોશન પર જવા નીકળ્યાં.

૨

યથાસમયે ટ્રેન છુટી. તે વેળાએ એકદમ બધો ઉત્સાહ બધો આનંદ મનોરમાને છોડીને ચાલ્યો ગયો. આગગાડીના શબ્દથી, હાલવાથી તેનું મારું ફરવા લાગ્યું. કચ્છી ખારીની બહાર જોઈ શકી નહિ. આખરે માણેકના ખોળાપર મારું મૂકીને ઉંધી ગઈ;—તે તેના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવીને છેલ્લવતે માથા ઉપર વા નાંખવા લાગી.

સાત ગઈ. બીજે દહાડે મનોરમા સારી ટટાર થઈ ખારીની પાસે બેસીને મેદાન, ખેતર, પહાડ જોતી હતી. પહાડ જોઈને એકીવારે ઉન્મત્ત થઈ બેસી.

“કોઈ કોઈ પહાડ લીલા જાડ પાનથી બરેલા છે, અને કેટલાક આવા રૂઝા બજેલા જેવા શા માટે દરો કોકા ?”

“સર્વે પહાડ શું વળી સરખા હોય, બહેન ?”

“સર્વે માણસો કેમ ભારે સરખાં છે ?”

“સરખાં ? ક્યાં સરખાં છે બહેન ?” આવું કહીને માણેકે મોં ફેરવીને એક ટીપું આંસુનું લુગડાવતે લોહું.—કોને માટે ?

ત્રણ દિવસે મોગલસરાઈમાં હતર્યા. લાંથી ઘણાં પાંડા આવીને બેશ. એકે હરિવંશ-ભને કળજે કરી મકો.

મોગલસરાઈથી બીજી ગાડીમાં બેસી રાજપાટ પહોંચાય છે. રાજપાટ રોશન બગાવર મંગાના ઉપર છે. પેસે પારે કાશીના મંદિરોની દાર સર્વના તેજમાં ચળકે છે. પુણ્યમયી જાહનવી શીશુવાળા તરંગ ઉછાળતી—અદાળતીવદી નય છે. તે જોઈને ટ્રેનનાં બધાં માણસો—
“જય વિશ્વનાથકી જય” બોલીને વારંવાર ઉન્મત્તની પેડે પોકારવા લાગ્યા.

એઓમાંથી કેટલાકે કાશીની તરફ જોઈને હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા. માણેક બોલી,
“જય વિશ્વનાથ—હે અન્નપૂર્ણા—મનોવાંછા પૂર્ણ કરો આટલા સાધુસંન્યાસીઓ તમારી સેવા કરે છે, મારા હોકરને જોવા પાસું ! દેવાધિદેવ ! વિશ્વનાથ ! તમારો જય થાઓ. તમારો જયજયકાર થાઓ.”

† કાશી પાસેનું રોશન.

* તીરથના આલેખ.

વિશ્વનાથ વિશ્વના ધણા જ યોગ માણસોની આર્યના ઉપર કાન ધરે છે. પરંતુ માણેક તે યોગમાંની એક હશે. તેણે દશ વર્ષપર ગુમાવેલા છોકરાને જોયો.

એક દહાડો તેઓ કાલભૈરવના મંદિરમાં પૂજા કરવા જતા હતા, રસ્તાપર સાધનાનંદ સ્વામીનો મઠ હતો, પાંડવે કહ્યું, “માર્ધ ! સાધનાનંદ સ્વામીજીના દર્શન કરશો કે ? ધણો મોટો મહાત્મા છે.” બધાએ સાધનાનંદ સ્વામીનું દર્શન કર્યું. તે વેળાએ સ્વામી સાત્તની વ્યાખ્યા કરવામાં લાગેલા હતા. કેટલાંક ભગવાં વસ્ત્ર ધારી નવા સંન્યાસીઓ એસીને તે સાંભળતા હતા અને તે સંબંધમાં પ્રશ્નાદિ પૂછતા હતા. આ શિષ્યમંડળીમાં માણેકે પોતાના હર-ગોવિંદને આગળ્યો.

અદ્ભુત ફેરફાર થયો છે ! જે પાર વર્ષનો છોકરો હતો, તે હમણાં ભર જુવાનીમાં આવી મોટા શરીરનો નવીન યુવાન પુરૂષ થયો છે. તપશ્ચર્યાના ફળથી હો કે બીજા કોઈ કારણથી હો, તેનો વર્ણ તમ કાંચનના જેવો પ્રભાવવાળો છે; આથા ઉપર લાલાશ પડતી જતીને ભાર છે, કપાળ પર વિચિત્ર જાતનાં ટીલાં છે.

તેને મેળવીને તેના માખાપને આકાશનો ચંદ્રમા હાથમાં આવ્યો હોય એમ થયું. પરંતુ તેણે કોઈ રીતે સંન્યાસ ત્યાગ કરવા માંગ્યું નહિ. એટલું જ નહિ પણ મઠ છોડીને માખાપની સાથે કેદારધાટપરના મુકામ પર રહેવાને પણ તૈયાર થયો નહિ. તો પણ દરેકને આવીને આપ્યો દહાડો તેઓની જોડે ગાળતો હતો.

એક અઠવાડિયું આરી રીતે ગયું. એટલામાં જરા ગરમ થઈ ! જેટલાં દહાડાથી નવલકથા લખવાની ઉત્પત્તિ થઈ છે, -કોઈ કોઈ વિદ્વાનના મનમાં તેથી પણ પહેલાંથી છે- અર્થાત્ જેટલા દિવસથી પૃથ્વી નરનારીવાળી અને નરનારી હૃદય-નયનવાળી થયાં છે-તેટલા દિવસથી આ ગરમ થતી આવી છે. બીજાથી, તથા પહેલાં પહેલાં પોતાનાથી પણ, છાની રીતે આ સંન્યાસીવર મનોરમાને જરા વધારે ચહાવા લાગ્યો; તે જુએ છે, વળી જુએ છે, વધારે જુએ છે. મનોરમાની છાતીમાં પણ કેવો એક નવા ભાવનો તરંગ રમવા લાગ્યો ! કેવો એક સતોષનો તથા સુખનો ભરિ ઉત્પન્ન થયો !

એક દહાડો એ આંખની તથા છાતીની ભાખાનું ચહેરાની ભાખામાં રૂપાન્તર થવાની શરૂવાત થઈ.

તે દહાડો સવારનો હતો. હરગોવિંદે આવીને જોયું, મનોરમા એડી એડી દૃઢ ગરમ કરે છે, -છોકરો હથે છે-ધરમાં બીજું કોઈ નથી. તેણે સાંભળ્યું કે પોતાના માખાપ ગંગા-પર નાહવા ગયાં છે. હરકુંવર ડોશી જાગરમાં ગઈ છે. તેણે પૂછ્યું, “તું આજ ગંગા સ્નાન કરવા ગઈ નહિ ?”

“મારા શ્રવણે જરા સાંઠે નથી.”

દરગોવિંદ ગમચઢને બોલ્યો, “જીવને સાફ નથી ! દાપ જોડો !”

મનોરમાએ દાપ લંબાવ્યો, દસીને તે બોલી, “શું તમે વેચ છે ?”

જવાબ નહિ આપતાં દરગોવિંદ નાડી લેવા લાગ્યો. સાર પછી તેના કપાડા ઉપર દાપ મૂકીને બોલ્યો, “આ તો બહુ મરમ દેખાય છે !”

મનોરમા દસીને બોલી, “મોટા વેચ થયા છે ! મને મુદ્દે તાપ આવ્યો નથી.”

“શું તાપ આવ્યો નથી ? તાર્ક કપાડા પછું જ મરમ છે.”

“એનું કારણ એ છે કે હું આગની પામે બેઠેલી છું.”

“હીકે, આગની પામેથી ખરતીને આંગ જોડએ સારી રીતે દાપ તપાસું.” આમ બોલીને દરગોવિંદે મનોરમાના દાપ જાલીને તેને ખસાડીને તેનો મુંદર કાઢી દાપ પોતાના એક દાપમાં સળંગ જાવથી અલગ કરીને ગાળ્યો. બીજા દાપની આંગળીથી નાડી તપાસવા લાગ્યો. મનોરમાના મનમાં એક જાતનો ડર ફાટી ગયો. એકદમ નાના શબ્દ બોલાતો હતો; તેના પગ રૂપરૂ પર ઘર ધ્રુજતા હતા; તેમ જ દરગોવિંદની પાળ તેની જ દાઝત હતી. દરગોવિંદે કહ્યું—“મનો.”

તે દિવસે આખો દહાડો હરગોવિંદ આવ્યો નહિ. મઠમાં જઈને પોતાની ઓરડીનો દરવાજો બંધ કરીને બેઠો.

પછી થોડી વાર ચુપચાપ યજ્ઞને બિજાનાપર પડી રહ્યો. મનમાં આવ્યું કે જાણે નીશા ચઢી હોયને, તેમ માયું જણુ જણુ કરતું હતું.

મરતક જરા શીતળ થયાથી તે ધારવા લાગ્યો, ‘આજ હું મોટું એક દુષ્કર્મ કરી આવ્યો છું.’

પોતાના ચિત્તચાંચલ્યના વિવિધમાં તે અજાણ્યો નહોતો. તેને માટે તે પોતાને ક્ષમા કરતો હતો. આવી રીતે ચિત્તચાંચલ્ય પહેલાં પણ કોઈ કોઈ વખતે થયું હતું—પરંતુ મનતું પાપ, કર્મથી કદી પણ બહાર પાડ્યું નહોતું. એ ચાંચલ્ય લોહીમાંસનો નહિ હુટે એવો ગુણ છે—તેને ઉજેડવાનો કંઈ પણ ઉપાય નથી. સહન કરતું જોઈએ, સંયત રહેતું જોઈએ. એ જ ‘ધાર્મિકત્વ’, સંસ્કૃતનું કર્તવ્ય છે. પરંતુ આજે સવારમાં તે સંયમ તેનો ક્યાં ગયો? આજે તે શું કરી બેઠો? ‘બીજે કોઈ વખતે કદી પણ આકાંક્ષાવાન થઈને કોઈ પણ સ્ત્રીને મેં સ્પર્શ કર્યો નહોતો; આજે શું થયું!’

પોતાના ઉપર ચિન્તનથી, અતુશાચનાથી હરગોવિંદ અદિયર થયો: આ તેનો સંન્યાસ ધર્મ! આટલો મર્વ-આટલું તેજ-ગર્વ પણમાં રસ્તાપરના કીચડમાં ફસાઈ ગયું.

પુરાણને યાદ કર્યા—અપ્સરા મોહલીને દેવનાઓએ મુનિઓનો તપોભંગ કરવાનો પાત્ર કર્યો હતો—ચિત્તશક્તિની પરીક્ષા લેતા હતા, તે કેટલી સખ પરીક્ષા છે! તેની સરખામણીમાં આ શું છે? કંઈ જ નહિ—પરીક્ષા જ નથી. તો પણ તેનો શરમાવે એવો પરાજય છે!

ધીરે ધીરે મનમાં આવ્યું: મુનિયોને ઘણા વર્ષોની સાધના હોય છે, હું તો પરમ દહાડે જન્મ્યો છું માત્ર! વળી આ દશ વર્ષમાં મેં જે કર્યું છે તે તો તપશ્ચર્યા પણ નથી. થોડુંક વ્યાકરણ ભણ્યો છું—કાવ્ય વાંચ્યું છે—દર્શનનાં કે દિલગુરી સૂત્રો મેંએ કર્યાં છે—શ્રુતિના બાખ્યની નકલ કરી છે, માત્ર!

ધીરે ધીરે તેના મનમાં સાન્તવનાનો પ્રકાર પડવા લાગ્યો. તેણે વિચાર કર્યો, શાસ્ત્રોમાં મુનિયોની કેવી ચિત્તશક્તિની ઝોળખાણુ આપી છે—ઘણા ખરા તો પરાજિત થયલા છે;

પુરાણની બીજી ઘણી કથાઓ યાદ આવી. તેનાથી પોતાની સાન્તવનાનો માર્ગ ધરવશ થવા માંડ્યો.

સારે વિચાર ઉત્પન્ન થયો—આ જન્મ મનમાં શા માટે પોપણુ કરવો? હું તો સંત નથી; વિદ્યા શીખવા માટે આટલા દહાડા અભિયર્થન ત્યાગ્યાં હતાં.

પોતાના માખાપના જ અડવાડિયા સુધીના કરુણાવાળા બોલ ધીરે ધીરે યાદ આવવા લાગ્યા.—“અમારૂં હવે બીજું કોઈ નથી બેઠા—ધર ચાલ—અમારૂં ધર અધારૂં છે—મારી આંખના મણિ, તું લમ કર—લમ કરીને સંસારી થા.”

જે તે લમ કરે—જે તે સંસારી થાય, તો શું થાય ?

કેવો બચાવક વિચાર ? તે કદી પણ બને ? શુરુ સાધનાનંદ શું કહેશે ? સાચે બળુનારા બાળગોપાલ, કરુણાકંદ, માયો ઉપાધ્યાય, સીતાપતિ શું કહેશે ?

તે વેળાએ તેણે વિચાર કર્યો,—કેવું આશ્ચર્ય ! કોણ શું કહેશે તે વિચારીને શું હું આરંભ નક્કી કરું ? શું કહેશે ? જે ધ્યેય હોય તે બલે કરે, હશે તો છા દસતા તેમાં તારે શું જનારૂં છે !

પોતાના બિખ્યત્ જીવનની કથના કરવાને યત્નવાન થયો. પેલા વાળ નથી, ગેરમાં વસ્ત્ર નથી, દેશમાં ગયો છે, લમ કર્યું છે. ધરમાં વહુ—જેહ કંઈ વહુ છે ?—મનોરમા, છી ! મનોરમા નથી. બીજી કોઈ છે. પરંતુ મને માન્યું નહિ બાળકના હાથમાંથી એક રમકડું જુઠાવીને તે છુપાવેલા રમકડાને જલ્દે સેંકડો રમકડાં તેના હાથમાં આપ્યાથી તે જમ ફેંકી દે છે, તેમ હરગોવિંદના પ્રણયયાળકે પણ મનોરમાના પિના કાઢી પણ દેશે, નારી અથવા કિશરીને વહુ કરવાને માણું નહિ.

તે વેળાએ એકદમ એક વર્ષનો જૂનો બનાવ તેના મનમાં આવ્યો. એક વર્ષ પહેલાં પંડિત ધર્મચર્ય વિદ્યાસાગરને એક શિષ્ય વિધવા વિવાહની શાસ્ત્રીયતાનો વિચાર કરવા માટે કાશીમાં આવ્યો હતો. કાશીના પંડિતસમાજમાં તે વખતે તે અત્ર સળગી ઉઠ્યો હતો. શોકમાં પંડિતની ટેટલી મરકેરી થતી હતી !—કેટલા સંસાર બોલ બોલાતા હતા ! એકે કંઈ હતું કે એની ચોટલી કાપીને ગુંદર લગાડીને પછવાડેના બાગમાં ચોટાડીને પૂછડી બનાવો !

તે પંડિતની યુક્તિનો—તર્કોનો હરગોવિંદ મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. બારી ઉઘાડીને આરડીમાં અજવાળું લાવીને પોતાની પોશીનાં પાનાં વાંચ્યાં. મનુ, યાગ્યાદત્ય, પરાચર, રઘુનંદન, કુમારિલમદ—પાનાં ઉઘાડીને વિસંવાદના શ્લોકો વાંચવા લાગ્યો, તેની ટીકા બાળ્ય વાંચ્યાં, સ્વાર્થના નવા પ્રકાશથી બધા શ્લોકોના અતુટ અર્થ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યા.

પુર્નવ્રમનો કાપડો લઈને સુંબઢ કલકત્તામાં કેરી મગજ મચી હતી તે તે જાણતો નહોતો. તે વખતે તો કાશીમાં હતો. કાશીના પંડિતોએ વિરોધ ઉભો કર્યો હતો ખરે, પરંતુ એક બે જાણીએ તેની પ્રુટિ પણ આપી હતી.

સંધ્યાની પહેલાં નહીં કંઈ કે ‘મનોરમાની જોડે થયાચાલ લમ કરીશ એ જ્યાં શાસ્ત્ર દેખાડીને યુક્તિ દેખાડીને બેઠનાં માખાપને પોતાના મતમાં લાવીશ. હાય બાળક !’

જ્યારે તે જહાર નીકળ્યો, ત્યારે રિશ્તેશ્વરની અગ્નિના ઘેરા વાગતા હતા. ટોળે-ટોળાં

માણસો મંદિર તરફ દોડતા હતા. કેવો સુંદર સુગંધીર દેખાવ ! હજારો કંઠમાંથી ઉચ્ચારિત મંત્રમય વેદનાં ગાયન થાય છે !

૫

આરતિ પછી હરગોવિંદ દેદારધાટપરના મુકામપર આવ્યો. તેણે આવીને જોયું તો ઘરમાં મનોરમાના પિતા શિવાય બીજું કંઈ નહોતું. હરગોવિંદને જોઈને મનોરમા આદ્લાદથી ચંચળ થઈ પડી.

“ મનો—બધા ક્યાં છે ? ”

“ તેઓ બધા આરતિ જોવા ગયાં છે, દહા તેઓ પાછા ફર્યા નથી, ”

“ હું પણ આરતિ જોવા ગયો હતો. બીકમાં કદાચ તેઓને જોવા પામ્યો નહિ હોઉં. તેઓ કદાચ અન્નપૂર્ણાની આરતિ જોઈને આવશે. કેમ છે મનો ? ”

“ કીક હું. આખો દિવસ કેમ આવ્યા નહિ ? ”

“ હું આ વખતે આવ્યો છું. દમણાં હવે જલદી જુદા થશે તે જાણે છે ? ”

“ ખરેખર ! મનમાં જશે કે ? ”

“ નહિ, મન હોડી દીધો છે. હવે સંસારી થઈશ, લગ્ન કરીશ, મનો. ”

“ ખરેખર ?—કાકી ધણાં ખુશી થશે. ધણી દેવતાઓની માનતા કરી છે. ” આટલું બોલીને મનોરમાને પરસેવો છૂટવા લાગ્યો.

જે જણાઓએ ઘણી વારો કરી જે વાત આંખઆંખથી ઘણીકવાર ચર્ચાઈ ગઈ હતી તે વાત મોં મોં પણ ચર્ચા. હરગોવિંદે કહ્યું પુનઃલગ્ન દમણાં સાસ્ત્રસંમત થયું છે. હું ખેડ માખાપને સમજાવીને તારી જોડે લગ્ન કરીશ મૂઠ બાનિકા સંસારનું કંઈ પણ જાણતી નહોતી;—એ બોલવું ખરું સમજીને માન્યું. વિધવાનાં લગ્ન થાય છે એવો તેનો એક ખુમારો પહેલાં સાંભળ્યો હતો. હરગોવિંદને મનમાં ને મનમાં સ્વામી તરીકે ગ્રહણ કર્યો.

હરગોવિંદે કહ્યું. “ આજ રાતે સારે માને કહું. ” મનોરમા બોલી, “ નહિ—પાછા દેશમાં જઈને કહેજો ! ”

હરગોવિંદે મનોરમાનો હાથ જાલીને પૂછ્યું, “ શા માટે, મનો ? ”

“ તેમ થયાથી મને ઘણી શરમ લાગશે. હું તમારી જોડે વાતચિત્ત કરી શકીશ નહિ. એક ઘરમાં બેઠાં સુધી છીએ, સાં સુધી કહેજો ના. હું તમારે પગે પડું છું. ”

“ હરગોવિંદે કહ્યું, સારે દેશમાં જન્મને કહીશ. ”

એટલામાં માળાપ દેવદર્શન કરીને આવ્યાં.

“ હરગોવિંદની માએ બપોરે સાંભળ્યું કે હવે હરગોવિંદ મકમાં જશે નહિ, ધરમાં જ રહેશે,—ત્યારે તેણે હાથમાં સ્વર્ગ મેળવ્યું હોય એવું ધાર્યું. મનના સુખથી દેવદર્શન કરવામાં વધારે કરવા લાગી; બે યુવક યુવતી પણ વધારે એક એકને સંગ મેળવવા લાગ્યાં.

હરગોવિંદનાં માળાપ ધણા જ હુંકાર વિચારનાં હતાં—ખચીત હરગોવિંદ અથવા મનોરમા એક બીજાની નેડે લમ કરી શકે એવો વિચાર કરે પણ તેઓના મગજમાં તે વાતે પ્રવેશ કયો નહિ. તથાપિ એ બેઉના તરફ તેઓનું એક કર્તવ્ય હતું—તેઓને એકાંત મળવાદનો અવસર આપવો ઉચિત નહોતો. પરંતુ બે કારણથી તેઓને એ અધતા આવી હતી: છોકરા ઉપર સ્નેહ, અને એની વિદ્યા ભુદ્ધિ તથા ધાર્મિકતા.

૬

અતે દેશ પાછા ફરવાનો વખત આવ્યો—હરગોવિંદની મા હમેશાં મનોરમાની સલાહ પૂછતી હતી કેઈ છોકરીની નેડે હરગોવિંદનું વેશવાળ કરતું? એક દહાડો હરગોવિંદની પાસે એ બધી વાતચિત્ત કરતાં કરતાં મનોરમા બોલી, “ માને બપોરે તમે કહેશો કે મારી નેડે લમ કરશો, વળી શાસ્ત્રમાંથી બધું દેખાડશો કે તેમાં વિધવાના લમ કરવાનું છે, સારે માને ધણી ખુશી થશે એવું જણાય છે. ” મનોરમા ધારતી હતી કે આ મારેા સસરા અને આ મારી સાસુ છે. તે ધારતી હતી કે હું તેઓની પુત્રવધુ થઈશ, તે હમણાં જણાયા પણ પા-મ્માં નહોતાં,—કેવી મજા!

“ જ્યાં દેશમાં પાછાં આવ્યાં. હરગોવિંદને જોઈને જ્યાં આશ્ચર્ય પામ્યાં. તેનું બોલવું હિંદી ભાષાથી મજેલું હતું. તેનો સરકૃત અભ્યાસ જોઈને લોકો રતબ્ધ થતા.

માલેક દેશમાં આવતાં જ હરગોવિંદનાં લમ કરવા માટે કન્યા-શોધવા લાગી, હરગો-વિંદે તેને કહ્યું, “ મા, તારી નેડે કંઈક વાત કરવાની છે. ”

વાત કરી. તે સાંભળીને મા જાણે આકાશમાંથી પડી હોયને એમ જણાઈ.

હરગોવિંદે કહ્યું, “ એ શું મા? સાંભળને? પુર્નલક્ષ્મી રૂઢિ આવી છે. ”

માએ કહ્યું, “ કાયદાને અગ લગાડ અગ્રેએ એવું છે, તેને નહિ કરે! ”

“ અગ્રેએ એવું—પણ કલકત્તાનો પંડિત ધર્મચંદ્ર મા પંડિત ગિરસંભ ફરસરામ શાસ્ત્રી, અમદાવાદના શવળહાદુર ભોળાનાથ, મહીપતર સાવ હરિ દેવી નંદી લાગણંકર વગેરે પરમ પંડિત છે, પરમ હિંદુ છે, તેઓએ પ્રમાણ કર્યું છે. ”

મા વિદ્યાસાગર વગેરે ઉપર એવી એક કટુકિત બોલી કે તે કલ્પમયી બહાર કાઢવી શકાય છે.

હરગોવિંદ ધણો જ નિરાશ થયો. તેણે વિચાર કર્યો કે મારો પિતા શાસ્ત્રદર્શી છે તે સમજશે.

પિતાએ સાંભળીને કાનમાં આંગળાં નાખ્યાં—“હિ હિ હિ—આટલા દહાડા શાસ્ત્ર અર્થાત્ આ ફળ તારૂં થયું ?”

હરગોવિંદે શાસ્ત્રના તર્ક ઉપાડ્યા પિતાએ કહ્યું, શિવ ! શિવ ! એની ચર્ચા કરવામાં પણ પાપ છે.”

એના કરતાં પ્રખળતર વિરુદ્ધ સુકિત ખીજી શી હોય ? હરગોવિંદે ન્યારે જોયું કે પિતાની પાસેથી કિનારો મળ્યો, ત્યારે નિરાશ થઈને પોતાના સૂતાના ઓરડામાં આવીને બારણાં બંધ કરીને બેસે.

આકાશડિયામાં ઘેર ઘેર આ વાત ચર્ચાઈ પડી.

હીરાલાલ માણેકલાલે આંખ લાલ કરીને હરિવલ્લભ મણિલાલના દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. દરવાજે બંધ કરીને બે જણાએ ઘણીક વાતચિત્ત કરી. એક કલાક પછી હરિવલ્લભે બહાર આવીને હરગોવિંદને લઈને તે ઓરડામાં જઈને દરવાજે બંધ કર્યો.

તેને ખીજે દિવસે હીરાલાલે જણાવ્યું કે મારી કન્યા મનોરમાને હૃદયનો રોગ થયો છે, યકટરને દેખાડ્યા માટે મુંબઈ જતક છું. સહકરુંજ મુંબઈ ગયો. કેટલાક દિવસ પછી હરિવલ્લભના ન્યાતીશાઓએ સાંભળ્યું કે ફરી હરગોવિંદ કાશીના મઠમાં ચાલ્યો ગયો છે. થોડા દિવસ પછી સાંભળ્યું કે મનોરમા મરણ પામી છે !

મુંબઈમાં પ્રક્રિયિત વિધિ દરસરામ શાસ્ત્રીએ યથાવિધિ પુર્નવ્રત કરાવ્યો, વર તથા કન્યાને આસીર્વાદ આપ્યો છે. અને તેને કેટલાકો તરફથી સીકારસના પત્રો મળીને, કેલેન્ડરમાં હરગોવિંદને સંસ્કૃત શીખવવાની નોકરી મળી.

પણ હરગોવિંદ પેન્સન લઈને શુરતમાં રહે છે. છોકરાં હંવાં ધણાં છે. વખતોવખતની ચોટલી હલાવીને, હાથમાં લઈને, સરનેદથી સીને કહે છે—“કહે હૃદયનો રોગ કેવો છે ?”

નારાયણ હેમચંદ્ર.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુરાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયશ્રવચનાશ્વાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ.

વર્ષ. ૨.	અંક. ૨.	[આસિક]	ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૫૬
----------	---------	----------	--------------------

દિગ્દર્શન.

(અનુસન્ધાન પાપ૦ ૫૬ ૪૪૩ થી.)

શ્રીગવણીનો વિસ્તાર. મુંબઈ ઈલાકાની નિયાયો અને કોલેજોમાં બજતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા—

$$\begin{array}{r} ૧૮૯૧-૯૨ | ૧૯૦૧-૨ \\ \hline ૬૭,૪૪૨ | ૮૧,૪૭૭ \end{array}$$

અમે આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે શ્રીગવણીના વિસ્તારની ખરી કસોટી 'સેકન્ડરી' થા મધ્યમ પ્રતિની શાળાઓ છે—કારણ કે પ્રાથમિક કેળવણી એ નિદિગ્ધની કેળવણી છે, અને કોલેજોની—ઉચ્ચ પ્રકારની—કેળવણી બહુ વિસ્તાર પામી શકે એ અસંભવિત છે. આપણા ઇલાકામાં 'સેકન્ડરી' સ્કૂલોમાં બજતી સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં જુદી જુદી ક્રમવાર છેલ્લાં દસ વર્ષમાં નીચે પ્રમાણે વધારો થયો છે—

ક્રોમ.

૧૮૯૧-૯૨

૧૯૦૧-૦૨.

હિન્દુ.	૧૪૬	૨૬૧
મુસલમાન.	૧૩	૫૫
નેટિવ ક્રિશ્ચિયન.	૧,૩૯૧	૧,૬૯૧
યુરોપિયન.	૧,૮૫૫	૨,૧૩૬
ખીજન (ઘણું કરી પારસી)	૬૪૭	૧,૦૬૫

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણાશે કે હિન્દુ ક્રોમમાં હજી સ્ત્રીકેળવણીનો જોડસો વિસ્તાર થયો જોઈએ તેટલો થયો નથી. અંગ્રાજીમાં “ મદાકાળી-પાકશાળા ” નામે સ્ત્રી-કેળવણીની મોટી સંસ્થા છે, એની અનેક શાખાઓ છે, અને એમાં હિન્દુ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ પડે તેવું શિક્ષણ—ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણ—પણ—આપે છે એમ સાંભળ્યું છે. એ શાળા વિષે અંગ્રાજીના કેળવણી ખાતાના અધિકારીએ ઉચ્ચે અભિપ્રાય જણાવ્યો છે. આવી શાળાઓ અત્રે રચવામાં આવે તો સ્ત્રીકેળવણી વિશેષ લોકપ્રિય થવાનો સંભવ છે.

* * * *

“Changes analogous to those which we contemplate with so much satisfaction have been witnessed, already in the history of
વર્તમાન સમય ? other nations. The Roman in the time of the Antonines might have looked back with the same feelings on the last years of the Republic. The civil wars were at an end. From the Danube to the African deserts, from the Euphrates to the Irish Sea, the swords were beaten into ploughshares. The husbandman and the artisan, the manufacturer and the merchant, pursued their trades under the shelter of the eagles, secure from arbitrary violence, and scarcely conscious of their masters' rule. Order and law reigned throughout the civilized world. Science was making rapid strides. The philosophers of Alexandria had tabulated the movements of the stars, had ascertained the periods of the planets, and were anticipating by conjecture the great discoveries of Copernicus. The mud cities of old world were changed to marble. Greek art, Greek literature, Greek enlightenment, followed in the track of the legions. The harsher forms of slavery were modified. The bloody sacrifices of the Pagan creeds were suppressed by the law; the coarser and more sensuous superstitions were superseded by a broader philosophy. The period between the accession of Trajan and the death of Marcus Aurelius has been selected by Gibbon as the time in which the human race had enjoyed more general happiness than they had

ever known before, or had known since, up to the date when the historian was meditating on their fortunes. Yet during that very epoch, and in the midst of all that prosperity, the heart of the empire was dying out of it. The austere virtues of the ancient Romans were perishing with their faults. The principles, the habits, the convictions which held society together were giving way, one after the other, before luxury and selfishness. The entire organization of the ancient world was on the point of collapsing into a heap of incoherent sand."

J. E. Froude.

“વર્તમાન સમયમાં જે ફેરફારો થતા જોઈ આપણે આટલો બધો આનન્દ પામીએ છીએ એવા ફેરફારો ખીલુ પ્રગ્નજોના ઇતિહાસમાં પણ જોવામાં આવ્યા છે. ઍ-રોનાઇનસના સમયના રોમનને રિપબ્લિક (રોમન પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય) નાં ઉત્પત્તિનાં વર્ષો તરફ નજર ફેરવતાં એવી જ આનન્દની લાગણી યાત્ર ‘સિવિલ વૉર્સ’ કહેતાં પ્રગ્નના જૂના જૂના (અ-મીર અને સામાન્ય) વર્ગ વચ્ચેની લડાઈઓ સમી ગઈ હતી. ડાન્યુબથી આફ્રિકાના રણ સુધી અને યુક્રેટિસથી આઝરિશ સમુદ્ર સુધી તલવારોને ભાગીને લગ કરવામાં આવ્યાં હતાં. ખેડૂત કારીગર અને વેપારી, રોમન રાજ્યના વાવટાની છાયા તમે રહી, પોતાપોતાના ધર્મો શાન્તિથી કંઈ જતા હતા: એમને કોઈ પણ તરફના આકારણ જીતમની ખીક ન હતી, અને એમના ઉપર કોઈ રાજ્ય કરે છે એનું પણ એમને પૂરું ખાન ન હતું એમ કહીએ તો ચાલે. આખી સુધરેલી હુનિયામાં વ્યવસ્થા અને કાયદાનું રાજ્ય વ્યાપી ગયું હતું. ‘સાયન્સ’ એટલે કે ભૌતિકપદાર્થવિજ્ઞાન એ ઝડપથી પગલાં ભરતું હતું હતું. ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાના પરિતોએ તારાની ગતિ અને ગ્રહનું કાલખાન નક્કી કર્યું હતું, અને કૉપર્નિકસની મહાન શોધની પણ એમને આગાહી કંઈક અટકળે થઈ હતી. અસલનાં માટીનાં ઘરને બદલે આગમનાં ઘર બંધાયાં હતાં. ગ્રીક કલા, ગ્રીક સાહિત્ય, અને ગ્રીક વિજ્ઞાન રોમન લશ્કરની પાછળ પાછળ ફેલાતાં જતાં હતાં. ગુલામગીરીનાં જીતમી સ્વરૂપો બદલાઈ નરમ થતાં હતાં. જોમી ધર્મના રથિરપૂર્ણ યજ્ઞ કાયદા વડે અન્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. જંગલી અને દનિયતર્પક વહે-મેને બદલે વિશાળ તત્ત્વજ્ઞાન સ્થપાયું હતું. ટ્રોજનના રાજ્યારોહણથી માર્કસ ઍરેલિયસના મૃત્યુ પર્વતના સમયમાં મનુષ્યજાતિએ જેટલું સામાન્ય સુખ ભોગવ્યું હતું તેટલું એથી પહેલાં વા પાછળ કરી પણ ભોગવ્યું નથી એમ ગિજન કહે છે. છતાં, એ જ સમયમાં અને એ જ સર્વ આબાદીની વચમાં રોમન રાજ્યનું દૃઢ્ય મરણવશ થતું જતું હતું. અસલી રોમનોના દોષોની સાથે એમના સુખ (સુખ-દુઃખની દરકાર ન કરતા) ગુણો પણ ચારત પામતા હતા. જે નિયમો ટેવો અને નિશ્ચયોથી જનમંડળ એકત્ર બંધાઈ રહ્યું હતું એમાં એસઆસમ અને સ્વાર્થના બળને લઈ સિધિલતા આવતી જતી હતી. પ્રાચીન જગતનું સમસ્ત તન્ત્ર, પડી ભાગી, છૂટા છૂટા રેતીના કણની માફક વિસીર્યું થઈ જવાની તૈયારીમાં હતું.”

અમને સામાન્ય રીતે હિન્દુસ્તાનની વર્તમાન જાગૃતિ માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય હોઈ, એના બવિધ્ય માટે બહુ આશા છે. પરન્તુ ઉપરના વિચારો રમેને હિન્દુસ્તાનની વર્તમાન સ્થિતિને લાગુ પડે, એવા બધથી હૃદય કાણવાર કંપે છે.

*

*

*

*

ફિલ્મી દરબાર વખતે હિન્દુસ્તાનના 'પ્રાચીન રિવાજને અનુસરી કરમાં ઘટાડો કરવામાં

આવશે એમ પ્રજા તરફથી આશા રાખવામાં આવતી હતી. પણ કરમાં ઘટાડો.

કેટલાંક અગમ્ય કારણોને લઈ, બજેટ મુદ્દી એ વસ્તુનો વિચાર

મુક્તવી રાખવાનું લોઈકેઝન સાહેબે જણાવ્યું હતું. ધનરૂપાથી આ બજેટમાં એ કેર ઘટાડી

શકાયો છે—અને ઘટાડા માટે હરેલી કરની પસંદગી પણ સંતોષકારક છે. ઇન્કમ ટેક્સની

હદ પાંચસે રૂપીઆથી ખશેડી હતર રૂપીઆ આગળ મૂકી મધ્યમ વર્ગના લોકને, અને

મીઠાનો કર મણે અઢી રૂપીઆ હતા એ એ રૂપીઆ કરી સર્વ વર્ગના લોકને (પણ વિશે-

યતઃ ગરીબ લોક નેમનાથી એ કર સહન થઈ શકતો નહતો એમને) સરકારે ઉપદ્રવ કર્યો છે.

ઇન્કમ ટેક્સ—ઉપજ ઉપર કર—પહેલવહેલો ૧૮૬૦ ની સાલમાં નાંખવામાં આવ્યો.

સાર પછી, ૧૮૬૨ ની સાલમાં ૫૦૦ રૂપીઆની, અન્દરની કમાઈ ઉપર એ માફ કરવામાં

આવ્યો. ૧૮૭૩ માં તદ્દન રદ કરવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૮૬ ની સાલમાં—લોઈ કશ્ચિનના

વખતમાં—લરકરી ખર્ચ વધવાથી, એ કર ફરી નાંખવામાં આવ્યો. એમાં હદ પાંચસે રૂપીઆ

પર્યન્તની હતી તે વધારીને આ બજેટમાં ૧૦૦૦ રૂપીઆ પર્યન્તની કરી—જેથી વર્ષે દહાડે

રૂ. ૫૦૦ અને રૂ. ૧૦૦૦ વચ્ચેની કમાઈના મધ્યમ વર્ગના લોક આ કરથી મુક્ત થયા છે.

આ ફેરફારથી સરકારને ધણું તુકશાન નથી, અને પ્રજાને ઘણું લાભ છે એ મુળાઈ ઇલા-

કાસંબન્ધી નીચેના કોષથી સમજાશે.

વાર્ષિક ઉપજ	મુળાઈ ઇલાકામાં કર, ભરનારની સંખ્યા.	કર.
રૂ. ૫૦૦ થી ૭૫૦	૩૬૬૮૫	રૂ. ૩૬૩૬૪૫
રૂ. ૭૫૦ થી ૧૦૦૦	૧૩૭૪૮	રૂ. ૨૧૪૧૮૫
	૫૦૪૩૨	રૂ. ૫૭૭૮૪૦

મુળાઈ ઇલાકામાં કુલ આ કર ભરનારા લોક ૮૬૩૭૫ હતા, તેમાંથી ૫૦૪૩૨ આ

કરમાંથી મુક્ત થયા—અર્થાત્ આશરે સેંકડે ૬૦ ટકા જેટલા લોક ઉપર ઉપકાર થયો.

સરકારને આ ઇલાકામાં કુલ ઇન્કમટેક્સની ઉપજ રૂ. ૩૭૭૪૧૧૩ હતી—એમાંથી રૂ. ૫૦૦

અને ૧૦૦૦ વચ્ચેની પેદાશ ઉપર કર માફ કરવાથી લગભગ સાતમો હિસ્સો એટલે સેંકડે

૧૪ ટકા જેટલો કરની ઉપજમાં ઘટાડો થયો.

આખા હિન્દુસ્તાનમાં બધું મળી સુમારે પાંચ લાખ લોક આ કર ભરતા હતા, અને

એની ઉપજ આશરે સવા કરોડ રૂપીઆ થતી હતી. આપણો દેશ એવો ગરીબ છે કે

પાંચ લાખમાં રૂ. ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ ની વચ્ચેની પેદાશવાળા આશરે ત્રણ લાખ માણસો

છે, અને એમની પાસેથી સુમારે ૩૬ લાખ રૂપીઆ સરકારને ઉપજતા હતા. 'ઇન્કમ

ટેક્સ' નાં આજ કુલ ત્રીસેક વર્ષે થયાં—એ દરમિયાન સરકારની તીંગેરીમાં કુલ ૨૦ કરોડ

રૂપીઆ ભરાયા એમ ગણતરી કાઢવામાં આવી છે.

(૨) 'ઇન્કમટેક્સ' કરતાં પણ મીઠાના કરમાં ઘટાડો થવાથી પ્રજાને અધિક ઉપકાર થયો છે. મીઠું ચોડું ખાવાથી અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એમ દાકતર લોકોનો મત છે—જેમાંના કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે મરણી વગેરે રોગો હમેશાં મીઠું વધારે ખાવાથી આટલાવી શકાય છે. ગમે તેમ હો પણ આ દેશના ગરીબ લોકો કરને લીધે મીઠું એટલું ખાય છે એ નીચેના આંકડાથી જણાશે:—૧૮૮૨ ની સાલમાં લૉર્ડ રિપન સાહેબે 'હાલની માફક મીઠાનો કર મણે અઢી રૂપીઆને બદલે બે રૂપીઆ કર્યો, અને આ સ્થિતિ પાંચ-છ વર્ષ ચાલી' એ પાંચ વર્ષમાં મીઠાનો ઉપાડ ૨૮૭૭ લાખ મણથી વધીને ૩૩૭૧ લાખ મણ થયો—એટલે સેંકડે ૧૮ ટકા નેટલો વધ્યો. સને ૧૮૮૭-૮૮ માં પાછા અઢી રૂપીઆ થયા, એને પરિણામે વધારો થતો અટક્યો એટલું જ નહિ પણ એકંદર વરતી વધ્યા છતાં તથા ઉત્તર બ્રહ્મદેશ હિન્દુસ્તાનમાં ઉમેરાયા છતાં, મીઠાની વપરાશમાં ઘટાડો થયો. ૧૮૯૧-૯૨ માં પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ—અને છેલ્લાં ચૌદ વર્ષમાં ૭ ટકા કરતાં પણ ઓછો વધારો થયો છે.

મીઠાનો ઉપાડ વધવાથી કરની એકંદર ઉપજમાં ઘટાડો થવાનો બપ નથી, એ ઉપરના આંકડાથી સમજાશે. છતાં, હાલ સરકારને દર વર્ષે ચાર-સાડાચાર કરોડ રૂપીઆ મીઠાના કરના ઉપજતા હતા—એમાંથી સુમારે પોણા બે કરોડ રૂપીઆ સરકારે છોડી દીધા એ માટે સરકારનો નેટલો પાડ માનીએ એટલે ઓછો છે.

૧૮૫૬—૫૭ ના બળવા પછી આ કર વધારવામાં આવ્યો છે—અને તે કેટલો બધો એ નીચેની હકીકતથી જણાશે. બળવા પછીના પહેલા જ વર્ષમાં બંગાળમાં સેંકડે ત્રીસ, વાયબ્ય પ્રાન્ત પંજાબ અને અયોધ્યામાં સેંકડે પચાસ, મદ્રાસમાં સેંકડે ત્રેતાણીસ, અને મુંબાઈ હાલકામાં સેંકડે હાસક ટકા વધ્યો. આ પ્રમાણે વધતાં હેતુ સરકારને મીઠાના કરના એક કરોડ અને હાસક લાખ રૂપીઆ ઉપજવા લાગ્યા. એકંદર છત્રીસ વર્ષમાં આ કરના સરકારની તીબેરીમાં સુમારે ૫૪ કરોડ રૂપીઆ ભરાયા છે એમ ગણતરી કાઢવામાં આવી છે. દિગ્વિજયની વત એટલી જ છે કે હિન્દુસ્તાન દેશ ધણી ગરીબ હોવાથી એશઆદામીનો એવો એક પણ પદાર્થ વડતો નથી કે જે ઉપરના કરમાંથી આટલી બધી ઉપજ થઈ શકે.

અત્રે ફરી એકવાર લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબનો પૂર્વોક્ત બે કરમાં ઘટાડો કરવા માટે ખરા હકથથી ઉપકાર માનીએ છીએ.

* * *

'ઇન્ડિયન સોસાયટિ રિફોર્મર'—પત્રકાર મિ. એઇન્સે તૈયાર કરેલા હિન્દુસ્તાનની ધર્મવાર વરતી. હિન્દુસ્તાનના છેલ્લા વરતીપત્રકમાંથી નીચેના આંકડા ટાંકે છે, અને એ ઉપર કેટલીક ટીકા કરે છે:—

* કરનો દર ઓછો કર્યો છતાં, ઉપાડ વધવાથી કરની ઉપજમાં ઓટ નહિ આવે, તો કરનો દર બે રૂપીઆથી પણ ઓછો કરવામાં આવશે—એમ લૉર્ડ ન્યૉર્વ હેમિસ્ટને હમણાં જણાવ્યું છે.

સને ૧૮૯૧ ની સાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં 'બ્રાહ્મધર્મ પાળનાર' ની સંખ્યા સેંકડે ૭૨૬૬ ટકા હતી—એમાંથી ૧૯૦૧ ની સાલમાં દસહજારે ૪૦ એટલે સેંકડે ૪ ટકા ઘટેલી માલુમ પડી. એ દરમિયાન મુસલમાનધર્મીઓની સંખ્યા સેંકડે ૭-૬ ટકા વધી. ૧૮૯૧ માં કુલ વસ્તીમાંથી સેંકડે ૨૦ ટકા વસ્તી મુસલમાનધર્મીઓની હતી તે વધીને હાલ (૧૯૦૧) સેંકડે ૨૧ ટકા થઈ છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મીઓમાં સેંકડે ૨૭૬૬ ટકા વધારો થયો છે: અને હિન્દુસ્તાનની કુલ વસ્તીનો સેંકડે લગભગ ૧ ટકો એ લોકોની વસ્તીનો છે.*

ઉપરના આંકડાથી કદાચ કોઈને એમને લાગશે કે હિન્દુસ્તાનની મોટી વસ્તી હજી હિન્દુઓની છે એટલે હજી હિન્દુઓએ ચિન્તા રાખવા જેવું ન—પરંતુ એ આંકડા સ્પષ્ટ રીતે તપાસતાં જણાશે કે હિન્દુઓની સંખ્યામાં ઉપર જતાવેલો ઘટાડો થોડો નથી, અને બ્યારે બીજા ધર્મનાં માણસો વધતાં જાય છે ત્યારે આ ઘટાડો ખાસ મહત્વનો થઈ પડે છે. આ ઘટાડો કેટલો ભારે છે એ અસરકારક રીતે સમજાવવા માટે 'રિર્ષર્મ'કાર મુંબાઈમાં ખેંગલી થતાં મરજુની સંખ્યા લેણે, અને જતાવે છે કે આઠ લાખની વસ્તીમાં ૪૦૦ માણસ મરતાં જોઈ આપણે ચમકીએ છીએ, પરંતુ હિન્દુઓના ઘટાડાની સંખ્યા આઠ લાખે ૩૨૦૦ થાય છે: મરણસંખ્યા એક દિવસની છે, અને આ સંખ્યા દસ વર્ષની છે એ ખરૂં, પણ હિન્દુધર્મ કેવો પુરાણો છે એ જોતાં આ સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી ગણવા જેવી નથી. બીજું—આજ સુધી બીજા વગેરે જંગલી પ્રજા 'હિન્દુઓ'માં ગણાય છે, પણ જલ્દી દહાડે તેઓ માટે ક્રિશ્ચન ધર્મ નિર્માઈ ચૂક્યો છે.

આટલી જ ટીકા કરીને એ લેખકે સન્તોષ વાળ્યો હોત તો અમારે કાંઈ જ કહેવાનું નહતું. હિન્દુધર્મીઓની સંખ્યા યદતી જોઈ એમને શૂંઝું ખેદ થાય છે—અને જે અનિષ્ટ કારણોથી (જેવાં કે, બાળવિવાહથી થતી નિર્બળતા અને તેથી મરણસંખ્યામાં વધારો અનાથ હિન્દુ સ્ત્રીઓ પુરોગો અને બાળકોની ઉપેક્ષા વગેરેથી) એ સંખ્યા ઘટે છે એ દર કરવા દરેક હિન્દુએ જનતો શ્રમ કરવો જોઈએ એમ અમે આશ્ચર્યપૂર્વક જણાવીએ છીએ. પરંતુ આટલી જ ટીકાથી ન આટકતાં 'રિર્ષર્મ'કાર હિન્દુ ધર્માભિમાનીઓનો ઉપહાસ કરે છે, અને આવી ચિન્તાજનક બિનાના સંબંધમાં જે ગંભીરતાથી લખવું જોઈએ અને પોતાના જન્યુઓને સ્વકર્તૃત્વ પરત્વે ઉદ્દામોદન કરવું જોઈએ એમાંનું કોઈ પણ જોવામાં આવતું નથી: બાલિશતા, કર્કશતા, દુરાચાર અને સંકુચિત દૃષ્ટિ એ દેશોદ્ધારનાં સાધન નથી. પ્રસંગોપાત્ત અત્રે એટલું જણાવવું જોઈએ કે આપણામાં અંગ્રેજ અને બીજાં જુજરાતી મરાઠી વગેરે મજબૂત સુધારાના પત્રની ધણી જરૂર છે—પણ તે અસરકારક નીવડવા માટે ગંભીર ઉદાર અને પરિપક્વ વિચારવન્ત પુરુષને એ ઉપર નિર્બળતાની જરૂર છે, 'સેન્ટ્રલ રિર્ષર્મ એસોસિએશન' યાને 'પ્રધાન સુધારા મંડળ' રચનાય ત્યારે એ મંડળનું પ્રથમ કર્તૃત્વ આવી યોજના કરવાનું છે.

* 'રિર્ષર્મ'કારે જોઈ ધર્મીઓની સંખ્યા આપી નથી. જોઈ ધર્મીઓની સંખ્યા એ દસ વર્ષમાં ૭૫ લાખથી વધીને ૯૫ લાખ થઈ હતી. તન્ત્રી.

હિન્દી સંસારસુધારાસમાજ.

(પ્રમુખ—ડૉક્ટર ભાંડારકર—નું ભાષણ, અને એ ઉપર બે બોલ.)

"In conclusion, allow me to remind you that the great discovery of the nineteenth century—the law of evolution is receiving confirmation from every side. The law implies that there has been throughout the universe a progress in the material as well as spiritual world from the simple to the complex, from the dead to the living, from good to better, from the irrational to the rational. This is the law of God, and if, instead of obstinately clinging to what is bad and irrational we move forwards to what is good and rational we shall be obeying the law of the universe and cooperating with God. If, however, we continue to go down from what is bad to what is worse, from good to bad and from rational to irrational, as we have been doing for so many centuries, we shall have to seek another universe to live in."

Dr. Bhandarkar

"છેવટે, આપને એટલું સ્મરણ કરાવવા દો કે ઓગણીસમી સદીની મોટી શોધ—પરિણામવાદનો નિયમ—ચારે તરફથી સિદ્ધ થતો આવે છે. એ નિયમનું તાત્પર્ય એવું છે કે આખા વિશ્વમાં—ભૌતિક જગતમાં તેમ જ આધ્યાત્મિક જગતમાં—એકતામાંથી અનેકતા તરફ અર્થાત્ સાદાઈમાંથી ગુચળી તરફ, જડમાંથી ચેતન તરફ, સારામાંથી વધારે સારા તરફ, બુદ્ધિહીનતામાંથી બુદ્ધિમત્તા તરફ વિકાસ થતો જાય છે. આ પરમાત્માનો નિયમ છે. ખરાબ અને બુદ્ધિહીનતાના માર્ગને દુરાગ્રહથી વળગી ન રહેતાં, સારા અને બુદ્ધિમત્તાના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરીએ તો આપણે વિશ્વનો નિયમ પાળ્યો, અને પરમાત્માની સાથે ચાલ્યા એમ કહેવાય. પણ જો આપણે, આટલાં બધાં વર્ષોથી કરતા આવ્યા છીએ તેમ, વધારેને વધારે ખરાબ થયો કરીએ—સારામાંથી ખરાબમાં, બુદ્ધિના માર્ગમાંથી ભૂર્ખતાના માર્ગમાં—ઉતરતા જઈએ, તો આપણે રહેવા માટે બીજી જ દુનીઆ શોધી કાઢવી જોઈએ."

ડૉ. ભાંડારકર.

૧. ગઈ "હિન્દી સંસારસુધારા સમાજ"ની બેઠકમાં પ્રમુખરથાન આપણા વૃદ્ધ પ્રતિ-
ષ્ઠિત અને નિર્ભય સુધારક ડૉક્ટર ભાંડારકરને આપવામાં આવ્યું હતું.
સંસારસુધારાનું પ્રમુખ તરીકે એ વિદ્વાને કરેલું ભાષણ 'પ્રાચીન'—'નવીન' ઉભય
આદ્ય સૂત્ર. પક્ષે વિચારવા જેવું હતું. શ્રદ્ધ અને સમાજરૂપ સંસાર એક પટ
છે, તેના ઉપર દરેક પ્રજાનું રાજકીય બંધારણ એક ચિત્ર માફક આધાર રાખે છે—
એ સંસારસુધારાના આદ્ય સૂત્રથી ડૉક્ટર ભાંડારકરે પોતાના ભાષણનો આરંભ

કર્મો. દરેક શાસ્ત્ર—ભૂમિતિ, ખગોળ વગેરે—અમુક વસ્તુઓને અને સંબંધોને સિદ્ધવત્ (postulates રૂપે) માની લઈ પ્રવર્તે છે, અને એ રીતે ડૉક્ટર ભાંડારકરે સંસારસુધારાના ભાષણમાં પૂર્વોક્ત સૂત્રને સિદ્ધવત્ માની લેવાનો હક હતો—જે કે વસ્તુતઃ, જેમ સર્વ શાસ્ત્રનાં postulates (સિદ્ધવત્ સ્વીકારેલાં તત્ત્વો) ની પાછળ વિચાર ચલાવતાં એક અર્થઽ તત્ત્વ આવી ઉભું રહે છે, તેમ ગૃહ-સમાજ-રાજ્ય આદિ સંસ્થાઓનાં સ્વતન્ત્ર શાસ્ત્રોનાં પર જઈ વિચાર કરતાં એ સર્વનો પરસ્પર આશ્રયાશ્રયિભાવસંબંધ નજરે પડે છે: અર્થાત્ સર્વ મળી એક અર્થઽ વસ્તુ બને છે એમ સમજાય છે—તથાપિ સંસારસુધારાના ભાષણમાં ભાષણકર્તા સંસારસુધારાનું ગૌરવ વધારે એમાં અનૌચિત્ય નથી.

૨. આપણી સામાજિક સ્થિતિનું પરમ દૂષણ જે અસંખ્ય નાત જાતના વિભાગ લાંચી ઉપડી, ડૉ. ભાંડારકરે સુધારાની વિવિધ બાબતો ગણાવી: હિન્દુસ્તાનમાં જૂદી જૂદી લગભગ ૫૦૦૦ નાતો છે, જેઓ વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર નથી, જેથી કન્યા આપવા લેવામાં ઘણી અડચણો પડે છે; નીચલી નાતોને બહુ દયાએલી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવે છે, એમને કેળવણી આપાતી નથી, એમને અડવાથી અભગ્રાહ્ય એમ મનાય છે, અને એ લોકો ક્રિશ્ચન ધર્મમાં જતા રહે છે; સ્ત્રીઓની હેક અદ્ય સંખ્યા કેળવણી લે છે, અને સ્ત્રીકેળવણીને અભાવે યુદ્ધિ અને નીતિની અડધી સમૃદ્ધિ ખોવામાં આવે છે; છોકરાઓ અને ખાસ કરીને છોકરીઓ બહુ ન્દાની ઉમરે પરણાવાય છે, એથી દેશની શારીરિક ક્ષીણતા થાય છે; છોકરીઓને ન્દાનપણમાં પરણાવવાથી એમનું શિક્ષણ વહેંચું (બાર વર્ષની ન્દાની વયે) અટકી પડે છે; બાળ વિધવાઓને પરણવાની છટ ન હોવાથી તેઓને દુઃખમાં અને અનીતિમાં દહાડા કાટવા પડે છે; સમુદ્રયાનની મના હોવાથી લોકનો આર્થિક ઉત્સાહ-પરાક્રમ-સાહસની વૃત્તિ કુંઠિત રહે છે—ઇત્યાદિ.

૩. આ પ્રમાણે સંસારસુધારાની મુખ્ય બાબતોનું સૂચન કરી જઈને, ડૉક્ટર ભાંડારકરે એક બહુ જ સુદાનો પ્રશ્ન ગચ્ચો. કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે સંસારસુધારો તો વિધવા વગેરેનાં-તે તે વ્યક્તિઓનાં, સમસ્ત દેશનાં નહિ પણ અમુક મનુષ્યોનાં-દુઃખો ટાળવા માટે છે, એને સમગ્ર દેશના હિત સાથે કંઈ જ લેવા દેવા નથી. આ આક્ષેપનો ઉત્તર આપતાં ડૉક્ટર ભાંડારકરે જણાવ્યું:—

“સંસારસુધારો એ સમસ્ત દેશના હિતની દિલચાલ છે: સને ૧૮૫૩ થી હું આ પ્રમાણે માનતો આવ્યો છું. સંસારસુધારામાં આખા દેશનો પ્રશ્ન રહેલો છે એ વાત ઉપર ભાર મૂકીને, આ મ્હારો વિચાર મેં શેલાપુરમાં (મર્ઘ્યાન્ટિક સંસારસુધારા સમાજની બેઠકમાં) જણાવ્યો હતો. આમાં હું કંઈ પણ નવું પહેલીવાર જ કહું છું એમ મારા ધારવામાં નહતું. છતાં, મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે કેટલાકે એમ માન્યું! જેઓને આ મારો વિચાર પસન્દ પડ્યો તેમને તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ કેટલાક એમ માને છે કે સંસારસુધારો—જેમકે વિધવાવિવાહને—દેશહિત સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી, માત્ર બાળ વિધવાઓનાં દુઃખ

દાંગવા માટે જ એ દિલચાલ છે. આ લોકોની સમજણ પ્રમાણે અમુક માણસોનાં દુઃખનું નિવારણ એ સંસારસુધારાને હેતુ છે. સમુદ્રપ્રવાણ કરી પરદેશ (ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશ) જવાની છૂટ થાય એ સુધારકો માગે છે, પણ એમ છુટ ન હોવાથી જે પરદેશ જનારાઓને નાતજાતનું દુઃખ પડે છે એમનું દુઃખ મટાડવું એ સુધારકોને હેતુ નથી. એ જ પ્રમાણે ઘણા દાખલાઓ આપી શકાય. ગાંધિભેદ એ દુઃખનું કારણ નથી, છતાં સુધારક ગાંધિભેદ તોડવા માગે છે. અસહના બૌદ્ધોએ—ખાસ કરીને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના બૌદ્ધોએ—પરદુઃખ-નિવારણને પરમ કર્તવ્ય માન્યું હતું. પારકાનું સુખ કરવા માટે તેઓએ પ્રાણાર્પણ સુધ્ધાં કર્યું હતું—છતાં એમણે ગાંધિભેદ દાંગવા રીતસર ચલાવે કંઈ નહોતો. જે કે માંદામાંદા બૌદ્ધ ભિક્ષુકો ગાંધિભેદ માનતા નહતા. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે પારકાના દુઃખ માટે દયા એ સ્વતઃ પ્રવર્તક હેતુ નથી. ખરેખર એ જિંદગીમાં જિંદગી હેતુ છે, અને એ તરફ દુનીયાએ વળવા પશ્ય માંડ્યું છે—જે કે એમાં પણ મને લાગે છે કે ખરી કૃતિ કરતાં ખાલી વાતો વધારે થાય છે. યુનાઇટેડ રોટસના પ્રેસિડન્ટ રસવેલ્ટે લાંબી દબસી પ્રભુ તરફ ન્યાય અને નિષ્પક્ષતા વર્તન કરવા જે જે ચલો કર્યા હતા, એ તરફ યુનાઇટેડ રોટસના લોકોએ કેવી શક્તિ દેખાડી એ તમે જાણો છો! પણ મારકાનાં દુઃખો માટે દરકાર-દયા એ જ જે સંસારસુધારાને હેતુ હોય તો આપણે આપણા યત્નો હિન્દુનિવાસીઓ માટે જ શા મોડ કરીએ છીએ?—મીન અને યુરોપના લોક માટે શા માટે નથી કરતા? પરદુઃખનિવારણનો આ જિંદગીમાં જિંદગી હેતુ પણ આપણે વ્યવહારમાં—કૃતિમાં હિન્દુના લોક માટે જ રાખવો પડે છે. એટલે આ રીતે જોતાં, સંસારસુધારા એ દેશહિતની (મનુષ્યજાતિના હિતની નહિ, પરદુઃખનિવારણની નહિ, પણ સ્વદેશહિતની) હિલચાલ બને છે.”

સંસારસુધારાને સમગ્ર દેશહિત સાથે કાંઈ જ સંબંધ નથી એમ કહેનારાઓને આ પૂરતો જવાબ છે: પણ આ જવાબ જેમ એક તરફથી સંસારસુધારાને નામો ગણી કાઢનારાઓને લાગુ પડે છે, તેમ બીજી તરફથી દેશહિતનો ઉદ્દેશ નજર આગળથી જણી જઈ માન તે તે સંસારસુધારાઓને જ કર્તવ્ય ગણનાઓને પણ ખોટા ઠરાવે છે. દેશહિતના ઉદ્દેશ ઉપર ભાર મૂકવામાં ડૉક્ટર ભાંડારકરે એક સામાન્ય સસ જ જણાવ્યું છે એમ સમજવાનું નથી. સંસારસુધારાની આજ સુધી ચાલતી પ્રવૃત્તિનું ખરું પ્રયોજન, એનો પ્રમણ હેતુ, શોધી કાઢી, એ પ્રવૃત્તિને નવીન બળ આપ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. ‘દેશહિત’ એ સ્પષ્ટ રીતે રાજકીય ભાવના છે, અને સંસારસુધારાનો એ જ પરમ હેતુ છે એમ જણાવી, ડૉક્ટર ભાંડારકરે સંસારસુધારાને રાજકીય સ્વરૂપ આપ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ ડૉ. ભાંડારકરે શાલાપુરમાં મળેલી એક વખતે જણાવેલો એક વિચાર પણ આ સાથે જ ચાલે રાખવાનો છે: એ પ્રસંગે એ વિદ્વાને જણાવ્યું હતું કે ગાંધિભેદ વગેરે પાશ્વિકાત્મ પ્રભુઓમાં પણ હતું. પરંતુ અત્રે દેશહિતની ભાવનાને અભાવે એ વલણ આગળ વધી અસંખ્ય નાતજાતો પડી, અને રામ વગેરેમાં દેશહિતની ભાવનાએ એ અનિષ્ટ પરિણામ અટકાવ્યું. અર્થાત આમાંથી ફક્ત એ ચાલ છે કે સંસારસુધારા એ જેમ એક તરફથી આરબમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રાજકીય ચિત્રના પટ્ટરયાને છે, તેમ બીજી તરફથી સાંસારિક અવનતિ રાજકીય ભાવનાના અભાવને લીધે ઉદ્ભવે છે: સંસાર (ગૃહ અને સમાજ) અને રાજ્ય બંને એક

બીજાની અપેક્ષા કરે છે. આ સિદ્ધાન્ત કુવળાસંસારસુધારકાને—જેઓ રાજકીય બાબતો સરકારને સોંપી દઈ વિધવા વિવાહ કંસવવામાં જ સર્વની કૃતકૃતતા માને છે એઓને—અનિષ્ઠ લાગશે, પણ એ સિદ્ધાન્ત ડૉક્ટર ભાંડારકર જેવા પ્રતિષ્ઠિત સંસારસુધારકના બાપણોમાંથી નીકળી આવે છે એ યાદ રાખવા જેવું છે.

૪. આ પ્રમાણે સંસારસુધારાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરી, ડૉક્ટરે ભાંડારકરે સર્વને વિચારપૂર્વક કૃતિપરાયણ થવા ઉદ્દેશ્યોધન કર્યું: એમણે જણાવ્યું કે ‘કિટલાક લોક એમ માને છે કે આજકાલ એવાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં છે કે જેઓ એની મેળે જ સુધારો ઉત્પન્ન કરશે, અને તેથી આવી સલામતો અને મંડળોનું કાંઈ જ પ્રયોજન નથી ! તેઓ કહે છે કે આપણે પાશ્ચિમાં ત્ર્ય પ્રજાઓની સાથે સંબંધમાં આવ્યા છીએ, રૂઢીમાં અને કોલેજોમાં આપણને અંગ્રેજી શિક્ષણ મળે છે, અંગ્રેજ સરકારે શાલ્યો અને શાક માટે એક જ કાયદો રાખ્યા છે, રેલવેગાડીમાં બ્રાહ્મણ અને દેડ સાથે સાથે એક જ ખાનામાં બેસે છે, અંગ્રેજી રાજ્યની શાન્તિને લીધે વસ્ત્રી વધતી જાય છે અને તેથી બ્રાહ્મણોને પણ કડીઆ સુતાર દરજ્જા વધુકર વગેરેના ધન્યા કરવા પડે છે—છત્તીસ ગુજરાતનાં કારણોએ એની મેળે જ આપણી રીતભાત ઉપર અસર કરી છે, એટલે બુદ્ધિ અને યત્નપુરઃસર સુધારો કરવાની શી જરૂર છે ? આના ઉત્તરમાં ડૉક્ટરે ભાંડારકરે યથાર્થ કહે છે કે—“ આ સર્વની આપણી રીતભાત ઉપર બેશક અસર થવા માંડી છે, પણ આપણી હાલ તુરતની જરૂરિયાત પૂરી પડશે એટલે એ શક્તિ-ઓનો વ્યાપાર બંધ પડવાનો—એનાથી કાંઈ બ્યવસ્થિત પદ્ધતિસર સુધારો આપણને મળશે નહિ. બીજું—સંસારસુધારો જો આ કારણોની સ્વાભાવિક અસરને જ સોંપી દેશે તો એ ક્રિયામાંથી હમેશાં ઝાઝું પરિણામ જ નીકળશે એમ ભરેલો રાખી શકાશે નહિ. આપણી હાલની પરિસ્થિતિથી જો ફેરફાર થવાનો સંભવ છે એ સારા હોય તેમ જ ખોટા પણ હોય. આ સંબંધમાં ઘણીવાર એમ બોલવામાં આવે છે કે ‘વખત વખતનું કામ કરશે જ’—કાળે કરી જરૂરના ફેરફારો એની મેળે થશે. પણ વખત-કાળ એ કાંઈ શક્તિ નથી: એ તો ફક્ત એક બનાવને બીજા બનાવથી જુદો ઓગળાવવા માટે બુદ્ધિની યોજના છે. જે પરિસ્થિતિમાં માણસો આવ્યાં હોય છે, એ પરિસ્થિતિ મનુષ્યહૃદયના અમુક અમુક ઉદ્દેશો—પ્રવર્તક—પ્રયોગક હેતુઓને બહાર લાવે છે, અને એ હેતુમાં કાર્યોત્પાદક શક્તિ રહેલી છે. માટે જો કાળ કાંઈ ફેરફાર કરે છે, તો તે મનુષ્યના હેતુઓ દ્વારા જ કરે છે. હવે મનુષ્યના હેતુઓમાં નીચ હેતુ—નીચ છતાં—ઉચ્ચ હેતુ કરતાં હમેશાં વધારે પ્રબળ હોય છે, તેથી જો તમે મનુષ્યચરિત્રને એનો સ્વાભાવિક માર્ગ જ લેવા દેશો તો પરિણામ એ આવશે કે નીચ હેતુ જ વિજયી નીવડશે—અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે જો ફેરફાર થશે તે હમેશાં સારા હતાપણુવાળા જ નહિ થાય. માટે આપણી રિયતિથી ઉપર જણાવેલાં કારણોથી જો ફેરફાર ઉપજે એ સારા હતાપણુવાળા ઉપજે એટલા સાર, ક્યા ફેરફાર આપણે જોઈએ છે અને ક્યા નથી જોઈતા એ ચર્ચા કરીને નક્કી કરવાની જરૂર છે. અર્થાત્ સામાજિક સુધારાને એની મેળે થવા ન દેતાં, વિચાર અને સદસહના વિવેકને ધોરણે કરવા એ જરૂરનું છે.

ઠાંકર ભાંડારકરના આ ઉત્તરમાં બે પ્રકારના લોકો માટે બોધ રહેલો છે. કેટલાક બહુ કર્તવ્ય વખતને સોંપી પોતાની કાંઈ જ જવાબદારી સમજતા નથી—તેઓ જેમ જૂલ કરે છે, તેમ એ બીજા લોકો પણ જૂલ કરે છે કે જેઓ આજકાલ જે જે ફેરફાર કેવાભાવિક રીતે ઉદ્ભવી આવે છે એ સર્વ સુધારા જ છે એમ માને છે. પહેલી તરેહની જૂલ ‘પ્રાચીન’—‘નવીન’ એ બે માર્ગની વચમાં નિર્ણય જીવન ગાળનારાઓ કરે છે, અને આપણા જનમંડળમાં આવેલા મોટા વર્ગ છે. બીજી જૂલ અવિચારશીલ સુધારકો કરે છે—જેઓ એમ માનતા જણાય છે કે પાશ્વિમાય પ્રગતી જેડે સંબંધમાં આવવાથી આપણામાં સ્વાભાવિક રીતે જે જે ફેરફાર થાય છે એ સારા જ થાય છે, અને સુધારાવાળાઓનો એક ખોટો સિદ્ધાન્ત પણ કાળજી કરીને કાપી જતો હોય તો એમાં એ સિદ્ધાન્તનું જાણે ખરાપણું જ સાબિત થાય છે ! આ બંને પક્ષે ઠાંકર ભાંડારકરના ઉપરના ચપ્પો ખૂબ મનન કરવા જેવા છે.

સાર પછી ઠાંકર ભાંડારકરે આપણા પહેલાંના ઇતિહાસમાંથી કેટલાક દાખલા આપ્યા, અને બતાવ્યું કે જે ફેરફાર આપણે વિચારપુરુષર કરતા નથી પણ એની મેળે જ થાય તો યથા દશએ છીએ એ ધણીગર ખોટા અને દુષ્ટ હોય છે. એક દાખલો એમણે ‘કાનીન પુત્ર’નો આપ્યો. પરણતા પહેલાં કન્યાને પેટે જન્મેલો પુત્ર એ ‘કાનીન’ કહેવાય છે—જેને કેટલાક સ્મૃતિકારો જનક પિતાનો પુત્ર માને છે અને કેટલાક એની માતાને પછીથી પરણનાર પતિનો પુત્ર માને છે. આ “કાનીન પુત્ર” માટે સ્મૃતિકારોએ સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા કરી છે, એ ઉપરથી એનું અસ્તિત્વ કેટલું હશે એનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ “કાનીન પુત્ર” ના અસ્તિત્વ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે મોટી ઉંમરે કન્યાઓને પરણાવવાનો જે રિવાજ હતો એનું કાળે કરી ખોટું પરિણામ આવ્યું, અને કન્યાઓમાં અનીતિ દાખલ થઈ. વગર વિચારે મોટી ઉંમરે કન્યાને પરણાવવાના રિવાજને અન્યતાથી વળગી રહેવાનું આ પરિણામ હતું. આગળ જતાં આ દુષ્ટ પરિણામ મટાડવા માટે કેટલાક શાસ્ત્રકારોએ બાળવિવાહવિધિ રચ્યો છે. એ જોતાં એમ જણાય છે કે તેઓના વખતમાં કન્યા મોટી ઉંમરે પરણાવવામાં આવતી. બીજા કેટલાક ઋષિઓ એ સામાન્ય નિયમ બતાવીને પછી ઉમેરે છે કે “છોકરી મોટી થતા પહેલાં—રજ્જેદર્શન પહેલાં—પરણાવાય તો સારું” વળી બીજા કેટલાક ઋષિઓ એવા પણ જોવામાં આવે છે કે જેઓ આ નવીન રિવાજ—કન્યા મોટી થતા પહેલાં પરણાવવાનો રિવાજ—નાપસન્દ કરે છે, અને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે કન્યાને મોટી થયા પછી જ પરણાવવી. આ સમય સુધી, આ નવો રિવાજ હજીપણા કાલુમાંથી ખરી ગયો નહતો. પણ પછીથી એ ખરી ગયો, અને રખેને કન્યા અનીતિ કરે એટલી વાત ઉપર જ લક્ષ્ય આપ્યું—અને આ રીતે બાળપણમાં કન્યા પરણાવવાનો રિવાજ જમી ગયો. કન્યાના જિનપરિહિત ઘટતો ગયો, અને હવે તો બે ચાર અઢિનની બાળકીને પણ પરણાવવામાં આવે છે. આ રીતે વિચાર અને વિવેકના કાણુને અભાવે, સારા હુદેશથી દાખલ કરેલો રિવાજ પણ કાળને સોંપી દેવાથી એની યોગ્ય હદ ઉત્તરી ગયો, અને ખરાબ થયો. એ જ પ્રમાણે છોકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ તથા એક પતિને સો સો કન્યાઓ પરણાવવાના રિવાજ મૂળ તો સારા હેતુથી જ ઉત્પન્ન થયા હતા. છોકરીઓને પરણાવવી તો સારા માણસને ઘેર જ પરણાવવી એ મૂળનો સારો હુદેશ—વિચારનો કાણુ ખરી જતાં—બૂલાઈ ગયો,

અને એનો આત્માચાર યર્ષ, નીચ કુળમાં કન્યા આપવા કરતાં એને મોરી નાંખવી સારી એવી બ્રાન્તિ દાખલ યર્ષ. એ જ રીતે સ્ત્રીની પવિત્રતા પરિપૂર્ણ રીતે સાચવવાના ઉત્તમ ઉદ્દેશથી વિધવાવિવાહનો નિષેધ દાખલ થયો—પણ એથી કાળે કરી ખીન્ન અનિદ પરિણામ નીપજ્યાં એ ઉપર કોઈએ લક્ષ ન આપ્યું. તેમ જ, આપણે આજકાલ જે અસંખ્ય નાતો જાતો નેધએ છીએ એ શુદ્ધ રહેવાના ઉદ્દેશથી નીપજી હતી, પરન્તુ એથી રાષ્ટ્રીય હિતને કેવું નુકસાન થાય છે એ વિચાર નજર આગળ રહેા નથી.

આ પ્રમાણે ડૉક્ટર ભાંડારકરે અનેક દાખલાઓ આપીને ખતાવ્યું કે સારા ઉદ્દેશથી દાખલ થએલા રિવાજો પણ, એ ઉપર ચોક્કસ દેખરેખ રાખવામાં ન આવે તો, બગડી જાય છે. માટે આપણી ફરજ છે કે કાળને આધારે બેસી ન રહેતાં વિચાર અને વિવેક પ્રસાર તે તે સમયને ઉચિત સુધારા કરવા નેધએ. ડૉક્ટર ભાંડારકરે આપણી પ્રાચીન સંસ્થાઓનો તે તે સમયને માટે કરેલો બચાવ સર્વ સુધારાઓએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. મિ. વર્લિસ સનડેએ પ્રાચીન આર્યવર્ત માટે—આપણા ઋષિઓની દીર્ઘદષ્ટિ માટે અને એમના ઉદાર સમયાનુસારિત્વ માટે—વખતો વખત જે માન દર્શાવ્યું હતું, એમાં જેઓને એ મહાશયના ઋદેશભિમાનનો ખોટો વેગ જણાતો હોય તેઓ ડૉ. ભાંડારકરે ઉપર જણાવેલી કડીકત લક્ષમાં લેશે તો તેઓને ખાતરી થશે કે મિ. સનડેનાં એ ભાષણો અક્ષરસઃ સત્ય હતાં. આપણા પ્રાચીન રિવાજો મૂર્ખ સ્વાધ્યા અને નિર્દય બ્રાહ્મણોએ રચેલા હતા એમ ડૉ. ભાંડારકરના આ સપ્રમાણ અને પ્રતિષ્ઠિત વિવેચન પછી કોઈ જ કંઠી નહિ શકે.

૫. આગળ ચાલતાં, ડૉક્ટર ભાંડારકરે સુધારાના એ ઉદ્દેશો ખતાવ્યા: (૧) વર્તમાન દોષો દૂર કરવા, અને (૨) નવાં ઉપગ્રેહો કારણોમાંથી જે દોષો એની મેળે સુધારાના એ ઉદ્દેશ. ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ છે એને અટકાવવા. આમાંના પહેલા ઉદ્દેશના સંબંધમાં, ડૉ. ભાંડારકર કેટલોક અસન્તોષ ખતાવે છે—અને એ અમને કેટલોક દરજ્જે વાજબી લાગે છે. એમનું કહેવું યથાર્થ જ છે કે જ્યાં મુઠ્ઠી આપણામાં કોંખડ જેવા બગીરથ અમ કરનારાં માણસો નહિ થાય—જેમ કોંખડને દાણા ઉપરની આધાત ઉપરથી જકાત કઢાવી નાંખવા માટે આપણે ઈર્ષ્યા દલાવી મૂક્યું અને એ જકાત વિરુદ્ધ મળખૂત લોકમત ઉગ્રો કર્યો એમ સંસાર-સુધારાના અરાજકી આખા સિન્દુરતાનને આપણે ગળવી નહિ મૂકીએ અને જે સુધારક ડરીને પાટો દહે એ સખ નિન્દાને પાત્ર થાય એવો સુધારાનો પ્રયત્ન લોકમત નહિ ઉપગમીએ—ત્યાં મુઠ્ઠી આપણું શ્રેય દૂર છે એમ નક્કી જણવું. જે આ પ્રમાણે હમેશાં સુધારાની વાતો જ કર્યા કરીએ અને કાંઈ જ પગલું ન બરીએ તો સુધારાની મહત્તા અપણા મન ઉપરથી ખરી જશે, અને સુધારાની માત્ર વાતો કરવાની ટેવ પડી જશે—આ ધણું જ અનિદ છે. માટે અનેક જીવંત સંસ્થાઓ દ્વારા—ખરા ઉત્સવનાં બાણો, ચોખ્ખીઆં વગેરે પ્રસિદ્ધ કરીને—સુધારાનું બળ વધારવું, અને ખરો હિસાબ જમત રાખવો. ખીન્ને ઉદ્દેશ નવા સમયની સાથે જે દોષો આપણા જનમંડળમાં દાખલ યર્ષ જવાનો સંભવ છે તે અટકાવવાનો છે—અને આ તરફ ડૉક્ટર ભાંડારકરે સુધારાનું લક્ષ ખેંચ્યું છે એ ધણું જ સાફ કર્યું છે. નવા સમયની સાથે ઉંચ વર્ણમાં દારો પિરતાર થયા માંડ્યો છે—એ રિવાજ સુધારકાએ સખમાં સખ

રીતે નિન્દવો જોઈએ. કેટલાક છાની રીતે નાતજાતનાં બન્ધનો તોડે છે, અને બહારથી જૂના પંથના રહે છે—એથી અત્યંત જૂઠાણું અને બાધલાપણું વધવાનો સંભવ છે. આ અને આવાં અનેક ચાલુધાર્યાં હોયો ઉત્પન્ન થતા અટકાવવા માટે, સ્વદેશદિનની દર-દાર એ ખરેખરો ઉપાય છે.

૬. ડાહટર બાંધારકરના ઉપરના તેમ જ શાલાપુરમાં બતાવેલા વિચારો-ઉપરથી કેટલાક એમ ધારશે કે હિન્દુ કામ માટે એમને બિલકુલ સારો વિચાર આશા કે નિરાશા? નથી અને હિન્દુઓનું ભવિષ્ય નિરાશા ઉત્પન્ન કરે એવું તેઓ માને છે. પરંતુ આમ ધારનારાઓ જૂઠાં કરે છે એમ પોતે જણાવે છે: “જો કે શાલાપુરમાં મેં કશું હતું કે આપણે હિન્દુઓએ એક કામ તરીકે આપણા દત્તિકાસમાં સમય પ્રજ્ઞતા હિત ઉપર બિલકુલ લક્ષ આપ્યું નથી અને તેથી પરદેશીઓએ આપણા ઉપર ઘટ મેળવી છે, છતાં મેં એમ નહોતું કશું કે આપણા લદવૈયા લોકનો વર્ગ હમેશા માટે નષ્ટ થઈ ગયો છે કે બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય વર્ગની ખાસ ખુ-ખીઓ અસ્ત થઈ ગઈ છે. શક્ય-વ્યવ આદિ પરદેશી લોકોએ તથા ચાર ચતક મુધી હિન્દુ-રતાનના મોટા ભાગમાં રાજ્ય ક્યું ત્યાર પછી ગ્રામ વંશના હિન્દુ રાજાઓએ પાણું રાજ્ય મેળવ્યું અને આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. એ વંશના પ્રખ્યાત રાજા વિક્રમાદિત્યે, પરદેશીઓને હાંકી દાડ્યા. આ પ્રસંગે બ્રાહ્મણોએ લોક ઉપર પાછી પોતાની સત્તા મેળવી—જે તેઓ બૌદ્ધ, પર્વના દેલાવાને લંધે ખેઈ બેઠા હતા; અને પોતાની સમ-જણ પ્રમાણે સામાજિક બન્ધારણમાં—નિયમોમાં અને સરેયાઓમાં—ફેરફાર કર્યો. યશો-ધર્મ નામે રાજાએ હૂણુ લોકો કે જંગલોએ આ દેશમાં આવી કેટલોક વખત પોતાની સત્તા બેસાડી હતી એમને દાણી દીધા અને વાવવ્યમાનવા-પ્રાન્તમાં અને રત્નપૂતાનામાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ચાચીની સમયમાં, ઉત્તરમાં ગ્રીષ્મ અને દક્ષિણમાં મગહાઓએ હિન્દુઓનું રાજ્ય પરદેશીઓ પાસેથી પાણું મેળવ્યું હતું. બહુ જૂના વખતમાં જ્યારે આર્યો ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના જૂઠા જૂઠા ભાગોમાં દેલાયા ત્યારે એમની રાજકીય પદ્ધતિમાં રાજ્યસત્તા અમુક આગ્રગણ્ય વર્ગમાં વહેંચાએલી હતી. બુદ્ધના વખતમાં મગધ દેશમાં રચનન્ન રાજાનું રાજ્ય હતું, પણ પામેના એક પ્રાન્તમાં વગિજ નામના દક્ષિણેનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. આવાં બીજાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો વિશે પણ જૂનાં પુસ્તકોમાં લખેલું છે. જે પ્રાન્તમાં અમુક કુળના દક્ષિણે જઈને વસતા તે પ્રાન્ત એ કુળને નામે ઓળખાતો. આ રીતે:—જ્યાં પાંચાળ નામના દક્ષિણે જઈને રહ્યા એ પ્રાન્ત પાંચાળ કહેવાયો, અને જ્યાં કુરુકુળના દક્ષિણે રહ્યા એ પ્રાન્ત કુરુ કહેવાયો. એ ઉપરથી પણ અનુમાન નીકળે છે કે તેઓમાં એક વખતે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હેતું જોઈએ. પાશ્ચિમીય પ્રજાઓમાં પ્રથમ હવ્ય વર્ગના દાધમાં રાજકીય સત્તા હતી, તે સમય પ્રજાના દાધમાં આવી; હિન્દુસ્તાનમાં હવ્ય વર્ગને બાદે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ—ગુપ્તના દાધમાં એ સત્તા આવી, અને પછી હમેશાં આપણા દેશનું રાજકીય બન્ધારણ એ પ્રકારનું જ રહ્યું છે: આપણે રાજકીય વિકાસ આ રીતે અટકી પડ્યો. આ પરિણામ લાવવામાં બ્રા-હ્મણવર્ગનું પ્રાબલ્ય પણ એક કારણ છે—એ પ્રાબલ્યને લંધે લોકની વિચાર અને આચારની સ્વતંત્રતા ધરી હતી. આ સર્વ ઉપરથી જણાયો કે આપણામાં દેશહિતની બાવના સર્વથા અ-

શક્ય છે, આપણે દેશહિતાયે એકલા રહી કદી પણ કામ કરી શકીએ જ નહિ એમ હું માનતો નથી, માની શકું જ નહિ. પણ નવી અસરો નીચે આ ઇલાકામાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં અને બંગાળામાં છેલ્લાં દોઢસો વર્ષમાં આપણે જે સુધારો કર્યો છે એ અત્યંત યોગ્ય છે એમ કહી વિના ચાલતું નથી. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં નિરાશા રહેલી હોય, તો અત્યંત પણ નિરાશતું જ બરેલું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. અને હું ધારું છું કે આશાબધુ અસત્ય કાનમાં રેડાય એ કરતાં નિરાશાબધુ સત્ય કાનમાં વારંવાર ઠસાવવામાં આવે તો વધારે સારું. એકથી આપણે જાગીશું, જીગૃષીશું, જાણીશું, છેલ્લાં ફક્ત ૩૫ વર્ષમાં જાપાનના લોકોએ કેટલો સુધારો કર્યો છે એ જુઓ. પૂનામાં મને એક જાપાની વિદ્વાન મળ્યો હતો એ કહેતો હતો કે ૩૫ વર્ષ પહેલાં, ત્યાંના લશ્કરી અને વ્યાપારી વર્ગ વચ્ચે કન્યા વ્યવહાર ન હતો, પણ હવે એ પ્રતિબંધ જતો રહ્યો છે. જાપાની લોકો એક પિલક્ષણ પ્રજા છે, અને એમના જેટલી ઝડપથી આપણે સુધારો કરી શકીએ એમ આશા રખાય નહિ. પણ એમના કરતાં બમણા વખતમાં, અને તે પણ એક પાશ્વિભાત્ય પ્રજાને હાથે કેળવણી પામીએ છીએ તે છતાં પણ, એક જ નાતની પેટાનાત વચ્ચે કન્યાવ્યવહાર કરવાની છૂટ ન થાય એ કેવું? આ રીતે સુધારાની વર્તમાન ગતિથી સત્તોય ન પામી ઈ. ભાંડારકરે એમના સ્વભાવને અનુસરી કેટલાંક સ્પષ્ટ વચનો કહ્યાં. અને છેવટે જણાવ્યું કે—“સુધારો એ આખા વિશ્વનો અને પરમાત્માનો નિયમ છે—એ નિયમ જે પાળશે એ જ આ વિશ્વમાં રહી શકશે, જેને એ નિયમ પાળવા હઠપટ્ટા ન હોય, એણે બીજું વિશ્વ શોધી લેવું.”

આખા બંધ્ય રાષ્ટ્રોમાં એક અત્યંત મંબીર, વજનદાર વિચારથી ભરપૂર, અને ‘પ્રાચીન’-‘નવીન’ ઉભય પક્ષે બોધ લેવા લાયક ભાવણની સમાર્પિત ઘડિ. સંસારસુધારાસમાજમાં—બહુ મજાકીય વા કોઈ પણ સુધારાસમાજમાં—આપાં બાપણો વિરલ જ સાંભળવામાં આવે છે.

૭. આપણા સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારા સંગમ્યે ડૉક્ટર ભાંડારકરના સર્વ વિચારો

ડૉ. ભાંડારકરના ભાવણમાંથી ‘પ્રાચીન’-‘નવીન’ ઉભય પક્ષે બોધ લેવાને.

અમને થાણ નથી હોતા, છતાં પણ અમે એ પૂજ્ય વિદ્વાનનાં બાપણોને આ પત્ર તેમ જ અન્યત્ર (સંદર્શનમાં) પૂર્ણ માન સાથે અવિસ્તર પ્રસિદ્ધિ આપવાનું એક પત્રકાર તરીકે અમારું કર્તવ્ય માનીએ છીએ. આ વિષયો ઉપર વિચાર બાંધવા માટે આપણા પ્રાચીન

સાહિત્યનું જે વિરાગ જ્ઞાન અપેક્ષિત છે એ ડૉક્ટર ભાંડારકર જેટલું માન્ય કોઈમાં પણ મળતું અસક્ય હોઈ, એ વિદ્વાનનાં બાપણો સદુ કરતાં વિશેષ લક્ષ્યથી સાંભળવા જેવાં થાય છે. તેમ જ એ મહારાષ્ટ્રમાં વિદ્વાતા સાથે જે બુદ્ધિની સાચાઈ, નિશ્ચયનું બળ અને કૃતિની નિર્ભયતા જોવાયેલાં છે, એ એમનાં સર્વ વચનોને અસાધારણ ગૌરવ અર્પી એ વચનોનો પૂર્ણ માનથી સત્કાર કરવાની ફરજ ઉપજાવે છે. પરંતુ આ ઉપસન્ત, પ્રકૃત ભાવણ ઉપર મોડા મોડા પણ જે રાષ્ટ્રો લખી એ તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવાનું એક વિશેષ કારણ છે—અને તે એ કે ડૉક્ટર ભાંડારકરના આ બાપણે, શૌલાણુરના એમના બાપણ સાથે એને જોડી લેતાં, સંસારસુધારાની વિલચાલના દત્તિકાસમાં એક અગત્યનું સ્થાન સંપાદન કર્યું છે. સંસારસુધારાનો

ધર્મદાસ અવલોકનારને સુવિદિત છે કે છેલ્લાં દસ-બાર વર્ષથી મિ. જર્નિસ રાનડેએ સંસાર-મુધારાના સંબંધમાં એવો દીર્ઘદર્શી ઉદાર અને વિશાળ ઉપક્રમ આરંભ્યો હતો કે જેને પરિણામે આજ સુધારા રહામે વિચારશીલ ‘પ્રાચીનો’ના ઘણા ખરા વિરોધ મટી ગયો છે. પહેલાં ‘પ્રાચીનો’ અને ‘નવીનો’ વચ્ચે, અમુક મુધારા હ’ટ છે કે નહિ એ સંબંધે જે ટકો મતભેદ હતો તે કરતાં આંધિક મતભેદ તો મુધારાની પદ્ધતિ અને પ્રાચીન સંસ્થાઓ તરફની જ્ઞાતિ પરત્વે હતો. પરંતુ આ બંને બાબતમાં મિ. રાનડેના વિચાર એવા વિશાળ અને સ્વદેશાભિમાની જણાયા કે પૂર્વોક્ત પ્રાચીન માર્ગોએને પણ એ આજ થવા માંડ્યા. અને ત્યારથી સંસારમુધારા તિરસ્કારને બંદો માર્ગ ભોગવવા લાગ્યો છે. પણ મિ. રાનડેના માર્ગ દુરાચારી અને સંકુચિત જ્ઞાતિના મુધારાવાળાઓને નાપસન્દ હતો એમ લાગે છે—તેઓને એમના બગીચામાં માટે બહારથી પ્રવેશ કયાં વિના ચાલવું નહિ, પણ અંદરથી પોતાના દુરબલ અને માનસિક સંકોચને લઈ એ પદ્ધતિ એમને બાંધે જ પસન્દ પડતી: સત્તાહયાન્તિ ખાતર મિ. રાનડે સત્યનો બંધ થવા દે છે એમ એમનું કહેવું હતું.

પરંતુ આ આશ્ચર્ય ડા. બાંડરકર રહ્યો હતો મુખી કાંઈએ પણ—ઉપર જણાવેલા સંકુચિત જ્ઞાતિના મુધારાવાળાએ પણ—કયો નથી. ડા. બાંડરકરના આ બાવણીથી રપટ જણાશે કે એ વિદ્વાન પણ સંસારમુધારાને રાજદીપ બાવનાથી વિચુક્ટ કરતા નથી, અને એમના માનવા પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન રિવાજો તે તે વખતે આવશ્યક હોઈ ઉત્પન્ન થયા હતા અને તે તે વખતને માટે શ્રેષ્ઠ રહ્યા હતા—માત્ર કાળ જતાં એ પ્રતિકૂળ થવા લાગ્યા, અને અનિષ્ટ-રિણુમી નીવડ્યા—પરંતુ આ લય આપણા હાલના ‘મુધારા’ને માથે પણ રહેલો છે અને કાળે કરી એ પણ હાલપણે અમારે તુકસાનકારક નીવડે તો આશ્ચર્ય નહિ એમ ડૉક્ટર બાંડરકર મુધારકોને ચેતવણી આપે છે. આ સર્વ ઉપરથી એટલું ખુલ્લું છે કે સંસારમુધારાની બાવના હવે રપટ રીતે ઉદાર અને પ્રાચીન સંસ્થાઓ તરફ માનમરી થઈ છે. તો હવે સર્વ દેશદિર્ઘીઓએ એ હિલચાલમાં શા માટે બાગ ન લેવો જોઈએ ? માત્ર એક શ્રુતિયાત્ર મરણમાં ગળવું કે—

“ ન પ્રમાદેત્તજ્ઞાતીયાત્ ”

“ ન પ્રમાદ કરવો, ન અતિક્રમણ—અત્યાચાર કરવો.”

ગુર્જરસાક્ષરજયન્તી.*

પ્રમુખનું લાપણ.

‘ધિ સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન’ના સાહિત્યસોધક પદ્મ ‘તરૂથી ગુર્જરસાક્ષરજયન્તીની યોજના કરવામાં આવી છે તેનો આ પ્રસંગે પહેલો મેળાવડો છે. ગુર્જરાતના સાક્ષરોની જન્મતિથિને દિવસે એકત્ર થઈ તેમના જીવન અને લખાણોનો અભ્યાસ કરવામાં કંઈક કાલ કહાડવો એવો આ યોજનાનો ઉદ્દેશ છે. કોઈ સાક્ષરની જન્મતિથિ ન જડે તો તેના કોઈ લેખ કે કૃત્ય સંબંધે વિશેષતા પામેલા દિવસે આ કાર્ય માટે મળવું, અને વર્ષમાં બનતા સુંધી બધા સાક્ષરોની જયન્તી આ પ્રમાણે કરવી, એવી ધારણા છે. ‘સાક્ષર’ના જેવા અર્થવાળો ઇંગ્રેજી શબ્દ Man of Letters છે, અને જેમણે અભ્યાસ કરી વિદ્વતા સંપાદન કરી હોય તથા શિષ્ટ ગ્રન્થો લખ્યા હોય તેમને ઇંગ્રેજીમાં એ પદ આપવામાં આવે છે, એટલે, કેવળ ‘લેખક’ નહિ પણ ‘વિદ્વાન લેખક’એ નામથી ઓળખાવ્યું છે. એ શબ્દનો આવો અર્થ હોવાથી English Men of Letters નામે ઇંગ્રેજી સાક્ષરોની ને જીવનમાલા રચાઈ છે તેમાં મહાકવિ શેક્સ્પિયરને દાખલ કર્યો નથી કેમકે તે વિદ્વતાસંપન્ન પंडित નહોતો. આવો ભેદ ગુર્જરસાક્ષરોની જયન્તીમાં ઉદ્દિષ્ટ કર્યો નથી. ગુર્જરાતના પ્રાચીન લેખકોના અભ્યાસ વિશે આગ્રી માહિતી મળી નથી, તથા લેખકના લેખમાં જણાઈ આવતા સંસ્કાર તથા વિચાર પરથી તે સાક્ષરવર્ગમાં ગણાવા યોગ્ય છે કે નહિ એ ધોરણે યથાર્થ છે.

આજ સંવત ૧૯૫૬ ની મહા સુદ ૯ ને દિવસે લાહીના સ્વર્ગવાસી હાકોર સાહેબ શ્રી સુરસિંહજીનો જન્મદિવસ છે. વર્તમાન સાહિત્યમાં “કલાપી”ના ઉપનમથી તેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે અને એ રાજકવિયી આ સાક્ષરજયન્તીનો આરંભ કરવામાં કાંઈ વિશેષ યોગ્યતા રહેલી છે. રાજ્ય અને કવિત્વનો યોગ વિરલ હોય છે. કાલિદાસે કહ્યું છે તેમ શ્રી અને સરસ્વતીનાં રહેણાણ સ્વભાવથી જુદાં જુદાં હોય છે. સાક્ષરો, કવિઓ, ચિંતકો, લેખકો, ઘણા ખરા સામાન્ય વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજ્યવર્ગના સાક્ષરો અપવાદ રૂપ હોય છે. પણ એ અપવાદ આપણું ધ્યાન સમજતાથી ખેંચે છે. પહેલાં ભોજ, હરપંદેવ અને વિશામદત વગેરે રાજ-કવિઓ આ દેશમાં થઈ ગયા અને હાલના કાલમાં પણ રાજકોટના મહેરામણસિંહજીનો “પ્રવીણસાગર” આ અપવાદની સાક્ષી પૂરે છે. રાજવંશમાં ઇંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કર્યા પછી સુરસિંહજીએ રાજ-કવિની પરંપરા જાળવી છે અને નવો

* અમદાવાદની “The Social and Literary Association” તરફથી થયેલી યોજના અનુસાર “કલાપી” ની જયન્તી તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩ ના રોજ કરવામાં આવેલી તે પ્રસંગે તે સમાજ પ્રમુખ રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે કરેલું (ઉપોદ્ધાત અને ઉપસંહાર રૂપ) બાયણ અને રા. રા. મણિશંકર રત્નજી બટ્ટે લખી મોકલેલો લેખ.

વિકાસ પામના ગુરુદાતી સાહિત્યને સમસ્ત તથા કવિતાના યોગથી ન્યૂન રહેવા દીધું નથી. માટે સમસ્ત અને કવિવર્ગ બંનેની તેમના તરફ ઉપકારશુદ્ધિ દોરી જોઈએ. અને બંનેના પ્રતિનિધિ તરીકે આ જગતનીના મંમલાચરણમાં તેમનું સ્મરણ વસાયેલું છે.

દાકાર ગુરુસંહતાના છવનનો હુંકે હેવાત આજના આખ્યાનમાં પસંદગી છે. છવના પુરોની અને જોમના સમકાલીન જો છવના હોય તેવા ગત પુરોની છવનાની વિશે પૂરેપૂરા વિસ્તાર થઈ શકતો નથી. તેથી, આ છવના છે તેવા રૂપમાં જ સંપ્રદાયના જોઈએ. ગુરુસંહતાના લખાણ દરે પછી સંપૂર્ણ-અર્થમાં પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે ને બેલાયક સાહિત્યના અભ્યાસીને બહુ ઉપયોગી થશે.

ગુરુદાતી કવિતામાં એક ખુશીદાર નવોન રીતિ દાખલ થઈ છે તેના ગુરુસંહતા અનુયાયી છે. કારસી ગુરુઓનો ગરબોની રીત પ્રમાણે આ દર્શાવોની રચના થઈ છે. એ રીતના મુખ્ય સંસ્થાપક આપણા માનનીય વિદેશ સાક્ષર મહિલાજી નજીબા દિવેદી છે.

‘કદો લાખો નિદાસમાં અમર આશા જુવાન છે,
ખડા ખંજર સનમનીમાં રંધમ કીડી લપાઈ છે;
જુવાન છંદગી બરની કરી રે રે જપો કાદો,
રેડી ગઈ વરસતી આશા અમર મદન કપાઈ છે.’

અમરઆશા.

‘ધરી આશા તણે પાયો ચણાવી ને ઉપર કાસમન.’
વ્યવસ્થા, અમેદોમિ.

‘વારો દીવાનો તે જ પાંગા મુઝને મગે રાજા,
માર કે છવાઈ આસે શું દરે લપટારો ?’

પ્રેમછવન.

એ અને એમાં ગુ. મહિલાજીનાં મનોરંજક રમણાય કાળો સંગે વિદિત છે. ગ. બાલાદાકંડની કેટલીક રચનાઓ પણ આ શૈલીમાં ચલેલી છે. તેમજ, “વતિલપાનુપદાય” માંનો ગરબોમાં એ શૈલીનું અનુસરણ જોવામાં આવશે.

કવિતામાં કાંઈ એક જ રીત કે શૈલી હોવી નથી. વિચિત્રતામાં કવિઓની કલા મનાયેલી છે. દશાસને ગુરુદાતી કવિતામાં નવી શૈલી દાખલ કરી છે તેથી ગુરુદાતી સાહિત્યમાં ઉમેરણેલી સુંદરતા આપણે સર્વ વળીએ છીએ. શૈલીની પેઠે બાપામાં પણ કવિઓએ નવીનતા વખતો વખત દાખલ કરેલી છે. વિદુસ્તાનમાં એકવાર બધી કવિતા તરત બાપામાં પ્રખ્યાતી, તે પછી પ્રાન્તોની બાપામાં કવિતા લખાવા માંડી, ત્યાર પછી પણ તરત બાપામાં ગુરુદાતી કવિઓએ કવિતા રચી છે. દશાસનના રાગરેષા, ગોધાના મનદર રાગ

મીનાં પદ, એ વગેરે કવિતા હિંદી ભાષામાં લખાયેલી મશહૂર છે. દ્વારકાનો યુગળી આલમખુ
મુકુંદ જે વિક્રમ સંવતના ૧૭ મા સૈદામાં થઇ ગયો તેના “ગોરક્ષચરિત્રમાં” માં આડંબી
ચુન્નસાતી આડંબી હિંદી ભાષા છે:

“કાશીપુરીમાં ગયા ગોરખજી,
મિથ્યા સર્વ સમાજ દૈ;
મોટા મોટા લોક આઘ્યા છે,
કાશી કા જ્યાં ચુન હે.”

દ્વારકામે મશહૂરીમાં કાવ્ય લખ્યાં છે:

પહાવેં માંઘ નરાસિંહ મહેતાચેં, વટ્ટમદેવા ચે;
જીર્ણગડયાસી વિપ્રજાતી નાગરાંચી જાતી,
મોટીલે ભગવંત અદમુત રીતી અગ્નિલ વિશ્વરૂપાતી.

આમાંથી બધામાં કરનાર શુદ્ધ “કલાપી” વિશે વિવેચન કરવાના કાર્ય માટે વિશેષે
કરી લાયક છે. તેઓ એમના મિત્ર હતા, છે. ‘કલાપી’ના હૃદયની ગતિ તેમને વિદિત છે.
હવે વધારે વિવ્રળ ન કરતાં તેમણે મોકલેલો લેખ વાંચવા કૃ. સૂચના કરે છું.

કલાપીને સમ્બોધન.

(“આધવજ સંદેશો નહેજો સ્થામને” એ રાગમાં).

સુરતાની વાડીના+ મીઠા મોરલા
જીજ્ઞાસી શા ઉરસાગર ઉલાસ ને !
નિર્જરતી સૌભાગ્ય મુહાગન ઝયોરિનકા !
નયને જળકે નમણું નિર્મલ દાસ ને !
સુરતાની વાડીના મોંધા મોરલા !

આંજો ને અજવાળે આંખડી સખી !
અન્તર ઉપર ઉપડે આલમ નર ને !
“હેત હયાનાં વહતી વાજે વાંસળી”
હરે સ્વર આકાશે અન્દર દર ને !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

+ સુરતાની વાડી is the garden of all that constitute angelhood.
કોરતા—દેવત. angelhood.

(૨)

નન્દનવનના પ્રાસાદની યોગ્ય,
મધુરી કેદા આજે શી ઉમરાવ બે!
મુરબીઓની સાથે સંસારે ચરી,
અન્તરદ્વારે ગીતા શી અથડાય બે,
મુરતાની ઘાડીના મોંઘા મોરલા !

" નતસચિવાનું બર્ગ વરેણું મીઠદિ " !
ગાયત્રીનો જૂનો બેઠક મન્ત્ર બે !
આજે અન્ય પ્રકારે આ માયું નમે !
નમનો સાથે આત્માદો એ તન્ત્ર બે !
મુરતાની ઘાડીના મીઠા મોરલા !

કાન્ત.

કલાપી વિશે વ્યાખ્યાન.

મહાશય અધ્યક્ષ સાહેબ, મુદત્તેઓ, બંધુઓ,

આજે આપણી ગરવી મુરતાનના રાજકવિ કલાપીની જન્મતિથિ છે. કલાપી તે કાઠિયાવાડમાં આવેલા લાડી સંસ્થાનના સ્વર્ગવાસી દાકર સાહેબ મુરસિંદ. તેઓ ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે જન્મ્યા હતા, અને ૧૯૦૦ ના જૂનની ૧૦ મીએ સ્વર્ગવાસી થયા.

૧૮૮૨ ના જૂનની ૨૨ મીએ તેઓ રાજકોટની રાજકુમાર કૌશલમાં દાખલ થયેલા. મિ. ચેરટર એકનોટન તે વખતે પ્રિન્સિપાલ હતા. ૧૮૯૧ ના ઓગસ્ટની ૧૪ મીએ તેમણે કૌશલ છોડી તે પહેલાં ૧૮૮૯ ના ડીસેમ્બરની ૧ લી તારીખે તેમનાં કુચ રોડા અને કોટણ એ એ સંસ્થાનની રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન થયેલાં. પાછળથી એક પગમાં કલાપીએ લખ્યું છે, કે—

" લગ્ન થયાં પછુ મને મહાત્મ અધ્યાસમાં નડનાર તે અગચિત્તર હતાં. "

૧૮૯૧ ના ઓગસ્ટની ૧ લીએ મુરસિંદ દિંદુરતાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા, ૧૮૯૨ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મીએ જગન્નાથપુરીથી " ત્રિવ આરતર સાહેબ લોસીજી " ઉપર લખેલા એક વિસ્તીર્ણ અને સુંદર પત્ર પાછળથી " કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગ-ર્ષનું સ્વપ્ન " એ નામે પુસ્તકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૧૮૯૨ ના મેની ૨૨ મીએ તેઓ મુસાફરી પૂરી કરી પાછા આવેલા.

૧૮૯૨ ના ઑક્ટોબરની ૧૫ મીએ “કુટીરી હાલ” એ નામથી એક સાક્ષતા ને-
રેખરના મુદ્દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગદ્યો લખાઈ,—ગુજરાતની ગરીબ થયેલી વાડીમાં
કલાપીની કેટા સંભળાવી શરૂ થઈ, જે કલાપીના સ્વગરોહણની સાથે જ વિરામ પામેલી છે.

૧૮૯૮ ના જુલાઈની ૧૧ મી તારીખે તેમજે શોભના સાથે લખ કરેલું. કલાપી અને
શોભનાનો સ્નેહ એ કલાપીના આત્મર જીવનનો સર્વોપરિ બામ છે, પણ એ દુનિવાસ ગુ-
જરાતના સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થવાને હાલ નિવર્ય છે.

એક સાક્ષતા જન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એક પત્રમાં કલાપી લખે છે:—

“કવિતા ! મહારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ
શક્યો નથી. ફરીથી કહેવા દો, કે મિલ્કત કે શેક્સપિયર હિંદુસ્તાનમાં હમણું નથી, અને
ખડુ કાલ મુખી આવવાના નથી. અહીં કોઈને “કવિ” કહેતાં ને શબ્દને જ હક્ક કો
નેવું છે, અને એ પણ શું નથી થઈ ગયું ? આપણે હમણું જોને “કવિ” કહીએ છીએ
તોને ‘પુલ્ક’ કહી શકીશું ? મને વિચારે ગોઠવતાં આવડતું નથી, મદાદ છાત્રમાં કલા નથી,
માત્ર લાગણીઓ છે; અને મહારી કવિતા પણ તેવીજ છે, જે ને કાંઈ કાંઈ ને મને જ
આનંદ આપી શકે તેવું એ થતું નથી. હું શેક્સપિયર વાંચતો હોઉં છું. ભારે
થણી વખત મન થઈ જાય છે, ભણે મહારી કવિતાને—એ કાગળોને બાળી નાખું. વળી
સ્વાતુભવરસિક કવિમાં અને મર્વાતુભવરસિક કવિમાં હું બંદુ ભેદ જોતો નથી. જે વ્ય-
ષ્ટિને ગદ્યર ગાહ શકે તે શું મમલિનું જ ગીત નથી ? એકજ આવી બધે લાગી રહી છે.”

૧૮૯૮ ના એપ્રિલની ૧૭ મીએ જોષનાથથી કલાપીએ સ્વીડનબોર્ગના “સ્નેહવિશ્વ”
ઉપર એક વિગતીયું પત્ર લખ્યો, જે પાછળથી “એક જગત” ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયે-
લા છે. એ લેખમાં કલાપી જણાવે છે, કે, “અહા કાલોમાંથી નહીં, પણ કાલો જા-
લમાંથી આવે છે.” પણ એ પત્રમાં ધર્મ અને સ્નેહ સમ્બંધી જે વિચારો દર્શાવાયા છે,
તે ઉપર થણું કહેવાની જરૂર છે, જે કે આ પ્રસંગે તે કહેવાને મને અવકાશ નથી.

શ્રવત ૧૯૫૬ ના વૈશાખ જયેષ્ઠના “અન્દ” માં “કાનનો દિનચર્યા લેખ” એના-
મનો એક ઈન્દિય નવજનો નહોતો સરખો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે થણું કરીને ક-
લાપીનો છેલ્લો મહત્વનો લેખ છે, એ લેખમાં તે લખે છે:—

“પોતાનું મરે” અને પારકાનું મરે એમાં દુનિયા ભેદથી રહે છે. દુનિયાની બહાર ગ-
યેલું કોઈ એ ભેદથી છૂટી જાય છે. કલાપીર કલામાં અને દયાલુ દલામાં ગળી પડે છે,
ભાં કોને પારકું પોતાનું હોય છે ? ને બાહ્ય હમણું ઉડી ગઈ, તેમાં પ્રભુએ તેવી દયા
મૂર્છાં હતી. એવા છવને બધાં ચાહે છે. પણ એવા છવને એવો બીજો છા કેવું ચાહેછે ?
તે કાન્તને પૂછે આત્માર.”

કલાપીનાં થણું અગ્રે મુદ્દર્શનમાં અને થોડાંએક અન્દમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. થણું

હજી અપ્રસિદ્ધ છે. સુદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાચો માટે એ માસિકના નવીન તન્ત્રીએ લખ્યું છે, કે “તેમાં મનુષ્યહૃદયની અસુક વૃત્તિઓ એના વિવિધ બેદપ્રભેદ સાથે ઠીક ઉત્પન્નવામાં આવી છે.” મને લાગે છે કે એ વિદ્વાન તન્ત્રીએ કહી શકાય તે કલામાં આદ્યું કશું છે. મને તો એમ લાગે છે કે ઉછરતી પ્રજાના રસિક બન્ધુઓ કલાપીને પત્તું વધારે માન આપશે, કારણ કે સુદર્શનના વિદ્વાન તન્ત્રીએ જીવનની જે ‘વિવિધશય મધુરતા’ની વાત કરે છે, તે કલાપીના તમામ લેખોમાં સ્પષ્ટ અનુભવી શક્તિ તેમ રહેલી છે. .

કલાપી સનમનો ગ્રાધક છે. તેની કેદમાં આમિતો ઉલ્લાસ નથી, પણ સાચી પ્રીતિનો આનંદ છે. તે ગાય છેઃ—

“પેદા થયો છું દૂદગા તને સનમ!
ઉમ્મર ગુજરી રહેતાં તને, સનમ!

અને તરત ને અફસોસ કરે છે—

છે દુશ્મનો લાખો લુલાવા રાદને;
દુશ્મન બતાવી ધાર અંગભો, સનમ !

ઓ પ્રભુ, તારા તરફતા રાદને લુલાવવાને લાખો દુશ્મનો છે, અને હું એ દુશ્મનેને ધાર બતાવી અંગભો !

મહાત્મા મહી હું, અસિતો કાખીલ એઃ
જૂદાઈ યારોની મજા એને, સનમ !

ઓ પ્રભુ હું મહાત્મામાં, અને એ દુષ્ટો પ્રીતિભુઃ નામથી મારી જૂદાઈ—તમામ યા-
નેની જૂદાઈ એમને તો મજા !

તે રાદવારીમાં અમોને લટવું,
ઉમેદ જરૂર આવો નવી એની, સનમ !

ઓ પ્રભુ, તે અમને મારે ચાલતાં લટે છે તેની અમને લટવાની ઉમેદ સફળ ન થાઓ !
ગૃહસ્થો આ બંધ મનનો સાંભળતાં આપને લાગશે કે “કલાપીને સમ્બોધન” માં તેના નીચે રહેલા બન્ધુએ કહી અતિશયોક્તિ કરેલી નથી. આવનગર, ૩ : ૨ : ૦૩.

કાન્ત.

ઉપસંહાર.

આ સુખોત્થાન તથા વ્યાખ્યાન વંચાઈ રહ્યા બાદ પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું કે—

આ વ્યાખ્યાન હુંકે છે, પણ મનનયોગ છે. “સકાર”પણું, “શી”પણું, અને “સાદે-બ”પણું મુદ્રી “કલાપી”ના નામથી સાદિત્યના પ્રબસતાક રાજ્યમાં દાખલ થયેલા એ ઉચ્ચ સંસ્કારી લેખક વિશે આથી આપણને કાંઈ ખ્યાલ આવે છે. ૨૬ વર્ષની વયે એ વિચાર-વંત અને રસમય હવનનો અન્ત આગ્યો એ સમયે કરતાં આપણને ખેદ થાય છે, પરંતુ બાસરન, શેલી, ક્રાઈસ, એ સર્વ આટલી જીવાન ઉમ્મરમાં પાર્થિવ હવનમાંથી હુતા થયા છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આપણને થાદ આવે છે કે કવિત્વને દીર્ઘાયુ સાથે આવશ્યક સંબંધ નથી. કીટ વીર એકાલિએ કીર્તિ અને દીર્ઘાયુ બેમાંથી એક પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવેલું અને તેણે કીર્તિ પસંદ કરેલી એ કથા આ આશાસનને સમર્થ કરે છે.

કલાપીની કથપનાની પૂરેપૂરી કદર જાણ્યા તેનાં સર્વ કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, પણ તેમાંથી થોડાં ઉદાહરણ અહીં સંભારીશું.

પતંગને દીપમાં પડી જળા જલું જોઈ કલાપીને વિચાર આવ્યો છે કે,

‘કાંઈ મોહુ મુખ નદી હશે પ્રેમિને જાળવામાં,
કે કે નેથી વધુ મુખ તમે પ્રેમિને ઘટનામાં.’

“તુલશી.”

ઉપર આદ્યમાં સચવેલી શ્રીકીમાં કલાપીના કેટલાક ઉદગાર આપ્યા છે.

‘સાકી જે રાજ્ય મને દીધો દીવદારને પાથો નહી,
‘સાકી જે નિશો મુજને ચડ્યો દિલદારનેય અર્યો નહી.’

સાકીને કપડો.

‘મુનાહ પર શી રહમ! માચક! કતલ કર એ હુકમ લક જો !’
કરે તો દે અને ખંજર ! જ્યેહ આ દિલ કહું હું તો !’

મુનેહગાર.

. આજના વ્યાખ્યાનકાર ડા. અલ્પિયંકેશ્વરી એક મૈત્રીનું પણ કલાપીએ અનુસરણ કર્યું છે.

‘બહાવાં હર જાગેને પાગે,
થોરાંને માગેને માગે તે સ્થાને,
ગાતાને, સ્થાતાને સ્થાતાને સ્થાને,
સ્થાને બહાવાં બહાવાંએને.’

એક પ્રાર્થના.

એ આ શૈલીનું ઉદાહરણ છે. ત્રામદાસ સ્વામી નામના મરાઠી કવિએ લખેલા અંગ્રેજી ગીતની આ શૈલી છે, તેમાં માપ ઝોંલીનું જણાય છે.

રા. મણિશંકરની લેખનશૈલીની એક બીજી છાપ ડોક્ટર મુરસિંદજી ઉપર પડી છે. સંવાદ (dialogue) રૂપી લેખની શુજ્ઞતા સ્પષ્ટિત્વમાં બહુ ન્યૂનતા છે. લૅન્ડોરના Imaginary Conversations ના નમુના પ્રમાણે ગ્ર. મણિશંકરે સંવાદની કેટલાક કલ્પિત પ્રસંગો લખ્યા છે અને તેમને ધોરણે કલાપીએ પણ એ વિષયમાં પ્રવાસ કર્યો છે. "જલંદર અને ગોપીચંદ"ના તેમણે લખેલા કલ્પિત સંવાદમાંથી થોડા ઉતારો આપીશું. એમાં તેમની ગદ્ય શૈલીનું તથા તેમના કેટલાક વિચારનું દર્શન થશે.

'ગોપીચંદ: મને તો એજ લાગે છે કે જુદાજ પણ અમર છે.'

'જલંદર: નહિ નહિ' એટા જે ઉપયોગી છે તેજ કાવના મદાન ધસારામાં ટકી શકે છે.'

'જલંદર: એટા! તું હજુ મુખી ન સમજ્યો કે સાન્નિ સંગ કે અસંગ, ભોંગ કે યોગ એવા કોઈ પદાર્થમાં નથી. પણ સાન્નિ વિવેકમાં છે.'

'ગોપીચંદ: સત્ય ગુરૂદેવ.'

'જલંદર: અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી.'

'જલંદર: પણ બાઈ—ભામ કરનાં યોગ એવા બયવાજો નથી. ફક્ષ બગડેલે ત્યારે ત્રિપ અને છે, યોગ નૂરી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે.'

'જલંદર: વિદાગ મેનાવતીએ અપાળો, પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંયો અપાળી શકે ?'

'જલંદર: મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે "ઉનાવળની જરૂર નથી. ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આઃમા અમર છે." પણ ને પુત્રના લાવણ્યને અમરત્વ ઇચ્છતી નથી.'

ગોપીચંદ: અને તે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત પણ કરી શકો.

જલંદર: ખરું, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું. પણ હું ઇચ્છતો હતો તે નહિ.

ગોપીચંદ: આપ શું ઇચ્છતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ દિન એ કંતું ?

જલંદર: હું ઇચ્છતો હતો ને સાન્નિ.'

'ગોપીચંદ: પણ, ગુરૂદેવ, બગવાં વસ્ત્રમાં ટેવાઈ અપેક્ષાને રાજ્યની સીનેરી દબે ખુંચશે નહિ ?

જલંદર: હાલ તો નહિજ ખુંચે, ખુંચે ત્યારે ફેંકી દે જો.'

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો ઉપર કલાપીએ વાર્તિક લખ્યું છે તેમાં તેમના ગદ્ય લેખનનું ખીજું ઉદાહરણ મળી આવે છે. પ્રસ્તાવનામાં તે ઘણા વિનયથી લખે છે કે ‘લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ માનીને લખતો નથી પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ છે. * * * લખનાર પોતે જાણે છે તે સ્ત્રમજ્જવવા નહિ’ પણ પોતાની જૂલ હોય તે જાણવા વિશેષ હેતુક છે ?’ વાર્તિક લખતાં તે કહે છે કે ‘સ્વીડનબોર્ગ તેના “સ્નેહ” ના પુસ્તકમાં જ કહે છે તેજ તેને જુદી જુદી રીતે બધે કહેવાનું છે એમ મને સ્મજાયું. અને એમ જ હોય, એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી શકતો નથી. પરમાત્માના કોઈ એક ખિંદુની જ ઝાંખી એક ઝીંછીમાં ચંપી શકે છે.’

સુરસિંહજીનું દાકેરપણું આ લેખમાં એક ઠેકણે કાચમ રહેલું જણાય છે. રજપુત રાજની સાંસારિક ભાવના તેમને છોડી શકી નથી અને તેની અસરથી આ વાર્તિકમાં તેઓ એક ઠેકણે કહે છે, ‘અનેકસ્ત્રીલક્ષને વ્યભિચાર માનતાં કાલિદાસનાં તો બધાં નાટકો અને કાવ્યો જેમ બહેલાં જાણી દેવાય તેમ વધારે સાઈ એમ માનવું પડશે * * * અનેક સ્ત્રી પરણનારા મુસલમાનોને એક જેવા તેવક દલકા સ્વર્ગમાં મોકલી વળી એ સ્ત્રીને પણ નરક જેવું બદમાથી છંટાવું (સ્વીડનબોર્ગે) બનાવ્યું છે. કદાચ હું જ રીતે અનેકસ્ત્રીલક્ષને યોગ્ય ગણું છું તેવી રીતે મુસલમાનોએ નહિ’ ગણ્યું હોય * * * મને તેમ હોય પણ સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહની સફળતાને વધારે સક્ષમ કરી જતાં અનેકસ્ત્રીલક્ષ સ્વર્ગીય કરે એમાં મને તો કશી શંકા રહેતી નથી.’

અનેકસ્ત્રીલક્ષમાં રહેલો અન્યાય અને અનર્થ સમ્પર્કના ધ્યાનમાં આવવા માંડ્યા છે અને સર્વ ગાદીપતિઓ ક્રમે ક્રમે એકપત્નીવ્રતધારી સમચંદ્રના આદર્શનું અનુકરણ કરતાં શીખશે એ આશા વ્યર્થ નથી.

આજનો સમારંભ હવે સમાપ્ત થયો છે. અને સમાપ્તિ કરતાં એટલી આશા પ્રદર્શિત કરીશું કે ગુજરાતના સાક્ષરો તરફની આપજી આ પ્રકારની દરજ્જા જાળવવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખવામાં આવશે, અને એ સાક્ષરોના જીવનકાળેનો અભ્યાસ કરવાનો જેમને વિશેષ અવકાશ ન મળે તેમને વર્ષમાં એક દિવસ પણ એ અભ્યાસમાં માગવાનો પ્રસંગ આ રાખા આપી શકશે.

કેળવણીનું સ્વરૂપ.

૧. કેળવણીની વ્યાખ્યા:—ત્યારે એક મનુષ્ય તરફથી બીજા મનુષ્યોને તેમનાં હિતમાં પ્રવૃત્ત થાય એવા હેતુથી કાંઈ બીજા કહેવામાં આવે છે, ત્યારે એ પદેસા માણસે બીજાને ‘શિષ્ય’ એમ કહેવાય છે. આ ઉપરથી—‘શિષ્યવતું’ ‘શિક્ષણ’ એ શબ્દો ઉપયોગી દ્રષ્ટીએ કહી શકાય. અથવા ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાના અર્થમાં વપરાય છે. માત્ર કહી શકાય અને જ્ઞાન આપવાથી બાળકને ભવિષ્યમાં ઘણો ઝોટો લાભ થાય છે, શિક્ષકોનું કામ માત્ર જ્ઞાન આપવાનું નથી પણ તે પૂર્ણ મનુષ્ય થઈ શકે તેવી યોગ્યતા આપવાનું છે, અને તેને માટે શિક્ષકે બાળકને છંદગીને ઉપયોગી શુભો અને શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરાવવી ને-
છએ—એ વગેરે શિક્ષકો પ્રતીત થયા પછી ‘શિક્ષણ’ અને ‘કેળવણી’ એ શબ્દોના અર્થ વચ્ચે તફાવત મણાયા લાગ્યો છે. +

ને કાંઈ પણ જુદિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો પણ સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યો ફેટલાએક છંદગીને ઉપયોગી શુભો અને શક્તિઓ મેળવી શકે છે પણ તેટલાપરથી બધા માણસો દરેકમાં છટ માં અને પૂર્ણ રીતે શક્તિમાન થાય છે, અને જુદિપૂર્વક પ્રયત્નની જરૂર નથી એમ શિક્ષક થતું નથી. કાંઈ પણ દેખરેખ વગર ફેટલાંક જણે સ્વાભાવિક રીતે કુળો આપે છે. પણ જો તેમને શાસ્ત્રીય રીતે ઉછેરવામાં આવે છે તો પરિણામ ઘણું સારું—વળતે આપણે ધાર્યું હોય તેવું—આવી શકે છે. તેમ જ બાળકોને પાપુ બીજાં મનુષ્યોની વિચારશક્તિ કેળવણીદ્વારા શાસ્ત્રીય રીતે ઉછેરી શકે, અનિષ્ટ માર્ગે જતાં અને કાળજીપ કરતાં અટકાવી શકે; અને તેનું જીવન વિશેષ શુભ ફળદાયક બનાવી શકે, એ ક્રિયા તે કેળવણી એટલે બાળકોને પૂર્ણ મનુષ્ય કરવા સારૂ જે કાંઈ જુદિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે.

૨. પ્રાથમિક કેળવણીનેા પ્રદેસ. બાળકો અને મોટા મનુષ્યોનું અવલોકન કરતાં આપણને માલુમ પડે છે કે બાળકોમાં પરસ્પર જોડણું સામ્ય રહેતું છે, તે કરતાં મોટાટી ઉમરના મનુષ્યોમાં પરસ્પર ઝોણું હોય છે. વિચાર કરતાં એમ પણ જણાય છે કે:—

* ખરેખરી રીતે તો ત્યારે બીજા માણસ શિષ્યો હોય ત્યારે જ ‘શિષ્યવતું’ એમ કહેવું નેછએ. આપણે કહ્યું હોય અને તેજી સાંભળ્યું હોય તેટલાપરથી નહીં. આમ બેતાં ‘હું શિષ્યવતું છું પણ તે શિષ્યતા નથી’ એમ કહેવામાં વડનો અધાત થાય છે, ને ત્યાં નેઈ શકશે.

+ એ તફાવત લક્ષમાં રાખીને એ શબ્દોનો સર્વ સ્થળે ઉપયોગ કરવામાં ઘણી મુ-
શ્કેલી છે. માટે અમુક પ્રસંગે તેને ક્યા અર્થમાં વાપર્યો છે આસપાસના સંબંધપરથી નહીં
કમતું પડશે.

* કેટલાક અનુભવી અંગ્રેજ અમલદારોનો પણ આ મત છે. આપણા દલાકામાં બે વર્ષ ઉપર આજો કાયદો પસાર થયો તે વખતે, આપણા અસલ લેંડરવેન્ચુકાયદાના પિતા અને એ વિષયના અતિ ઉત્તમ અનુભવી વૃદ્ધ અંગ્રેજ અમલદાર મિ. રૉબર્ટ્સ સાહેબે ઈન્ડિયન પત્રો લખ્યા હતા—જેમાં એ નવા કાયદા વિરુદ્ધ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. પંચનર્મમાં આવો. કાયદો પસાર થયો, પણ સાંના થોડા વખત ઉપરના અમલદાર સર મેન્ડર્થ યંજે પોતાનો અભિપ્રાય એ વિરુદ્ધ બતાવ્યો હતો. હાલમાં યુનિવર્સિટી માટે એવો કાયદો પસાર થયો છે. પણ ઑનરબલ મિ. રૉબર્ટ્સે એ રહામે અભિપ્રાય આપ્યો હતો. તેમ ચતું ઘણું દરજ્જે ઇષ્ટ છે. સારે આથી એટલું સ્પષ્ટ થયું કે આપણે કેળવણી આપીને બાળકોનું એ દેખીતું વૈવિધ્ય દૂર કરીને વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. એટલે કે એ વૈવિધ્યના અંશો બાળકોમાં અસ્પૃશિત છે, તેવું પ્રસ્તાવન કરવું જોઈએ; અને માટે મુખ્ય બે યોજનાઓ કરી શકાય. (૧) મનુષ્યોમાં આખરે વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન કરવું છે, સારે પહેલેથી જ બાળકોના અસમાન અંશોને કેળવવા એટલે પહેલેથી જ તેને વિવિધ તરેહની કેળવણી આપવી. અને (૨) પહેલાં તેમનામાં જ સમાનતા છે તે ઉપર લક્ષ રાખીને બધાં બાળકોને અમુક મુક્ત સુધી સરખી રીતે કેળવણી આપવી, અને પછી તેમના અસમાન અંશોને કેળવણી આપીને વૈવિધ્ય ઉત્પન્ન કરવું. પણ પહેલી યોજનાની વિરુદ્ધમાં એમ કહી શકાય કે બાળકની બધી શક્તિઓ જન્મથી અસ્પૃશિત હોય છે, માટે તેમને અમુક હદ સુધી પ્રસ્પૃશિત કર્યા સિવાય દરેક બાળકની વિશેષ યોગ્યતા સમજી શકાય નહીં, અથવા અમુક બાળકની શક્તિ કરી પ્રવૃત્તિમાં કે ધધામાં પ્રબળ થશે તે કહી શકાય નહીં. અને તેટલા જ માટે વિદ્યાનોએ બીજી યોજના ઇષ્ટ ગણેલી છે. એ બીજી યોજના પ્રથમ મનુષ્યના સમાન અંશોનો અને પછી અસમાન અંશોનો વિચાર કરેલો હોવાથી તેના બે ભાગ છે. પહેલા ભાગની કેળવણી આપનારી શાળાઓને ‘પ્રાથમિક શાળાઓ’ અને બીજા ભાગની કેળવણી આપનારી શાળાઓને ‘ઔદ્યોગિક શાળાઓ’ કહેવામાં આવે છે. આપણી બાળવર્ગથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીની શાળાઓ પ્રાથમિક શાળાઓ, અને વેદકશાળા, જ્યોતિષશાળા, દલાબવન અને તેના નેવી શાળાઓ ઔદ્યોગિક શાળાઓ છે. પ્રાથમિક શાળાનું કામ બાળકોને ઔદ્યોગિક કેળવણી લેવાને માટે તથા મનુષ્ય તરીકે પોતાનું જીવન ઉત્તમ રીતે ગાળવા શક્તિમત્ર થવા માટે યોગ્યતા આપવાનું છે; અને ઔદ્યોગિક શાળાનું કામ નિર્વાહને માટે કોઈ ખાસ ઉદ્યોગ કરવાની શક્તિ આપવાનું અને અમુક વિશેષ મનુષ્ય તરીકે ફરજને બળવવાને શક્તિમાન કરવાનું છે. આપણે હવેથી ‘કેળવણી’ શબ્દને પ્રાથમિક કેળવણીના અર્થમાં વાપરીશું, અને તેના સંબંધમાં પ્રાથમિક કેળવણીને લગતું જ કાંઈક અંશે વિવેચન કરીશું.

૩. કેળવણીનાં આવશ્યક કારણો:—પણ કેળવણી સંબંધી વધારે સ્પષ્ટ વિચાર

* મહેતાજીઓ ઉપર દેશના હિતનો ઘણો આધાર છે, અને તેથી મહેતાજી વર્ગમાં આ પત્રનો બહોલો ફેલાવો કરવાનો ઇરાદો હોવાથી ‘કેળવણી’ ના વિષય ઉપર વારંવાર લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેમજ મહેતાજીઓમાં લેખકોનો વર્ગ વધે એવા હેતુથી એમના લખાણોને ખાસ પ્રસિદ્ધ કરી ઉત્તેજન આપવામાં આવશે.

તન્ત્રી.

હરી શકાય તેટલા માટે તેનાં આવશ્યક કારણો સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. જે વગર કેળવણીની ક્રિયા હોઈ જ શકે નહીં, તેને કેળવણીના કારણો મણવાં જોઈએ. કોઈ પણ હેતુ વગર કેળવણી આપી શકાતી નથી, જેને કેળવવાનાં છે તે-જાળકો-હોવા વગર કેળવણી આપી શકાય નહીં; અમુક યોજના સુકરર થયા સિવાય કેળવણી આપી શકાતી નથી, અને છેવટે એ યોજના પ્રમાણે ક્રિયા થયા સિવાય કેળવણી અપાતી નથી. આ ઉપરથી કેળવણીનાં આવશ્યક કારણો સ્પષ્ટ થઈ શકશે. જે હેતુથી જે વસ્તુ ઉપર જે યોજના પ્રમાણે અને જે શક્તિ વાપરીને કેળવણી આપવામાં આવે છે તે ચારેય કેળવણીનાં આવશ્યક કારણો છે. આ ચાર કરતાં બીજું એકેય વધારે નથી; અને એમાં પછી નથી. આ કારણોને એરિ-સ્ટોટલસનું કારણત્રય કહે છે. કેળવણી શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો માર્ગ શકે તેવો યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવા માટે આપવામાં આવે છે, ને હેતુકારણ; કેળવણી જાળકોને આપવામાં આવે છે માટે જાળકો તે વસ્તુકારણ; અમુક યોજના અને પદ્ધતિ સુકરર થયા પછી કેળવણી અપાય છે તે રૂપકારણ; ને તે યોજના પ્રમાણે શિક્ષકો કામ કરે છે તે શક્તિકારણ. પ્રથમ જાળકોનું વસ્તુનું-જ્ઞાન આવશ્યક છે. પછી તેને કેટલે દરજ્જે પૂર્ણતા આપી શકાય તેનું-હેતુનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. પછી હેતુ પૂર્ણ કરવા માટે જાળકોને લાગુ પડે તેવી યોજનાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે અને છેવટે એ યોજના પ્રમાણે ક્રિયા કરવાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણે ચાર કારણો સ્પષ્ટ થવાથી શિક્ષકે શું શું જાણવું જોઈએ, તેના ધધાનો પ્રદેશ કેટલો વિસ્તીર્ણ છે, તેમાં કયાં કયાં લક્ષ મુખ્યાનું છે, વગેરે ધબ્બી જાણનો મુખ્યથી વિવેચન કરવાનું મુગમ થઈ શકશે.

૪. કેળવણીનો હેતુ. ઉપરનાં ચાર કારણો પૈકી હેતુકારણનો સૌથી પહેલો વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે ક્રિયા કે જે છેવટે આવે છે તેનો આધાર યોજના ઉપર છે, અને અમુક હેતુ સુકરર થયા સિવાય પદ્ધતિ સંબંધી વિચાર કરવામાં કશું સાધ્ય નથી.

કેળવણીનો હેતુ ઉત્કૃષ્ટ જીવનને માટે યોગ્યતા આપવાનો હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવનના મુખ્ય અંશો નક્કી કરવાની જરૂર છે. ઉત્કૃષ્ટ જીવનમાં ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો થવાં જોઈએ; અને ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો થવામાં ઉત્કૃષ્ટ વિચારશક્તિની આવશ્યકતા છે. ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો કરવાની શક્તિ તે નીતિ-શક્તિ, અને ઉત્કૃષ્ટ ચિંતનની શક્તિ તે બુદ્ધિશક્તિ, તેમ મનશક્તિ અને નીતિચક્તિને પ્રરત્તિ કરવા સારૂ યોગ્યતા આપનાર અનુકૂળ શારીરશક્તિ—એ ત્રણ કેળવણીના હેતુનાં ઉત્કૃષ્ટ જીવનનાં મુખ્ય અંગ છે. માટે કેળવણીમાં નીતિશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ અને શારીરશક્તિના પ્રદેશનનો સમાવેશ થાય છે. અને એ ત્રણને અનુસરીને નીતિની કેળવણી, બુદ્ધિની કેળવણી અને શારીરની કેળવણી, એ ત્રણ કેળવણીનાં મુખ્ય અંગ છે. એટલું પછુ' થાદ સામયની જરૂર છે કે એ ત્રણે પ્રકારની કેળવણીનો હેતુ પરસ્પર ભિન્નતા ઉપર કરવાનો નથી, પણ એ ત્રણેની મદદથી-ત્રણેના યોગ્ય પ્રમાણમાં ચચેત્રા પ્રદેશનથી-એક ઉત્કૃષ્ટ જીવનને માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

હેતુ સંબંધી વિચાર કરવામાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે તેમાં હમેશાં કાર્ય કરતાં કારણપર વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ. જીંદગીની યોગ્યતા મારેનાં જ્ઞાન, ધન, માન આદિ જૂદાં જૂદાં સાધનો તે કાર્ય છે; અને તે જ્ઞાનાદિ કેળવણી અને તેનો મુકયોગ

કરવાની શક્તિ અથવા માન મેળવવાની નીતિ એ કારણ છે. જે કે આપણે વ્યવહારમાં કાર્યોનેજ પ્રવૃત્ત થતાં દેખીએ છીએ, પણ તેટલા ઉપરથી કારણની અવગણના કરવાથી ખંડિત બેકને* કહ્યું છે તેમ જરૂર અને મગજના કરતાં હાથ અને બીજી ઈન્દ્રિયોને અયોગ્ય મહત્ત્વ આપીએ છીએ; અને પરોક્ષ મદદનું વિસ્મરણ કરી તેની અવગણના કરીએ છીએ. શક્તિ, હોય તો સાધનો મેળવી શકાય છે. સાધનોથી શક્તિ મળી શકતી નથી. પુસ્તકોથી પુસ્તકો વાંચવાની શક્તિ આપી શકતી નથી. પણ પુસ્તકો વાંચવાની શક્તિથી પુસ્તકો મેળવી શકાય છે. છતાં સાધનો નિરુપયોગી નથી પણ બેમુખાર સાધનો પૈકી બધારે મેળવવાની મહેનત કરવી તે કરતાં દરકોઈ સાધન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ મેળવવી એજ બહેતર છે.

બીજાં એ પણ હમેશાં લક્ષમાં રાખવાનું છે કે શિક્ષણક્રિયામાં જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવી, જે કાંઈ યોજના કરવી, અને જે કાંઈ સાધનો વાપરવાં તે બધાં ફળવણીનો એ હેતુ અથવા તેનો કોષપણ અંશ પૂર્ણ કરવાને માટે જ હોવાં જોઈએ. અને એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે ગાંધી હેતુ કરતાં મુખ્ય હેતુ વરદ જેમ વધારે લક્ષ આપાય તેમ વધારે સારું. કાંઈ પણ કામમાં અનિવચિત ઉદ્દેશરહિત પ્રયત્નો કરવાને બદલે નિશ્ચિત એક ઉદ્દેશને માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. એટલે કે નીચે મુજબ વિચાર કરવો જોઈએ—એથી વારત્તવિક રીતે શું પરિણામ આવશે ? આમ કરવાનો હેતુ શો છે ? એથી કયો ગાંધી હેતુ સધાશે ? એથી સાધન પ્રાપ્ત થશે કે શક્તિ ?

૫ શિક્ષણક્રિયાનું ગાંધીય—ફળવણીની આખ્યા પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ફળવણીમાં નવું ઉત્પન્ન કરવાનું—એકનો નાશ કરી તેમાંથી બીજું ઉત્પન્ન કરવાનું—નથી, પણ અમુક છે તેને સંપર્ધિત કરવાનું—પૂર્ણ કરવાનું—છે. એટલે એ શિક્ષણ નેથી ઉત્પન્ન નાશક ક્રિયા નથી, પણ વૈદક અને ફળિયા નેથી સંપર્ધનાશક ક્રિયા છે. જેમ બધી સંપર્ધનાશક ક્રિયાઓમાં વસ્તુમાં અમુક સ્વાભાવિક રીતે પ્રસ્ટીટન પામવાની યોગ્યતા હોય છે, તે પ્રમાણે ફળવણીમાં પણ બાળકોને કુદરત પણુ (શિક્ષકો કે બીજા કોઈની મદદ ન હોય તો પણુ) કેટલીક અસરો કરીને અમુક મુદતે અમુક યોગ્યતા આપી શકે છે. અર્થાત્ કુદરત પણુ અમુક અંશે શિક્ષકનું કામ કરે છે. માટે શિક્ષકોએ કુદરત પોતાનું કામ બરાબર રીતે કરે તેને માટે પ્રતિરોધો દૂર કરવા જોઈએ; અને જે કુદરતથી પણુ ન બની શકત તેવાં પરિણામો ઉત્પન્ન કરવાં જોઈએ. તેણે પ્રકૃતિની અવગણના કરવાની નથી, તેમ તેને યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ કરવા દેવાનું પણુ નથી, પણુ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું અને તેને ઇષ્ટ માર્ગેજ પ્રવૃત્ત થવા દેવાનું છે. સદજ વિચાર કરતાં જણાશે કે આ કામ કેટલું બધું મહત્ત્વ છે ! અને તેટલાજ માટે કેન્ટે 'શિક્ષણનું કામ બરાબર રીતે કરવા સારૂ તો કોઈ દેવ જેવો માણુસ જોઈએ' એમ કહેલું છે. શિક્ષકથી પ્રકૃતિના કરતાં ઉચ્ચતર ફળવણી આપી શકાય તોજ તે ઉપયોગી છે. નહીં તો નિરુપયોગી નહીં પણુ નુકસાનકારક છે. કેમકે અયોગ્ય શિક્ષક ઘણી વખત કુદરતના પ્રતિરોધો દૂર કરવાને બદલે વધારે છે +

શિક્ષકો નુકસાનકારક થઈ શકે છે એ માનવું કોઈને વિષમ લાગે પણુ અવલોકન કરનારને સદજ જણાશે કે નાનું બાળક કેટલું સ્વચ્છ હોય છે, અને નિશાળે જવા માંડ્યા પછી ઘણી વખત તેની એ જન્મદત્ત સ્વચ્છતાનો નાશ થાય છે. એ સ્વચ્છતા નુકસાનકારક છે, અને તેનો નાશ થશે જ જોઈએ એમ તો કોઈથી કહી શકાય જ નહીં.

એકદમ આમ દહેવાનો હેતુ એવો નથી કે કોઈ માણસ સારો શિક્ષક થઈ શકે નહીં. હેતુ માત્ર એટલોજ છે કે શિક્ષકે જિયાનું સ્વરૂપ અને હેતુ હમેશાં લક્ષમાં રાખીને કુદરતના મદદગાર થવા અને ઉત્તરોત્તર સારાં કામ કરવા આશ્રય રાખવો જોઈએ. ખાસ વૈદ્યકી યથેચ્છી દાનિ વિશે વારંવાર બોલવામાં આવે છે, પરંતુ નક્કર શિક્ષકોથી યથેચ્છી દાનિ તે કરતાં અનેક ધણી વધારે છે. આ દલીલત શિક્ષણકલા અને વૈદ્યકલાની સરખામણી કરવાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે.

૬. શિક્ષણકલાની વૈદિક દલા સાથે સરખામણી:—શરીરના રોગોને દૂર કરવાને તથા શરીરને પુષ્ટિ આપવાને માટે આપખ વગેરે હારા જિયા કરવાનું કામ વૈદક કલાનું છે. તેમજ મનના રોગો દૂર કરવાને તથા તેને પુષ્ટિ આપવાને માટે જિયા કરવાનું કામ શિક્ષણ કલાનું છે. એ ઉપરથી ક્ષિત થાય છે કે શિક્ષકે એ માનસિક વૈદ્ય છે. આપણે જાણીએ છીએ શિક્ષણ અને વૈદક બંને સંપર્કનાત્મક કલા છે, બંનેમાં પ્રથમ વસ્તુનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, બંનેમાં પ્રકૃતિ તરફથી અમુક મદદ મળે છે, અને બંનેમાં કુદરતના દોષો મુધારીને તેનાથી કદાચ ન ઉત્પન્ન થાય તેવાં પરિણામ લાવવાનું છે. પરંતુ એ બંને કલાઓમાં જે ભિન્નતા છે તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે (૧) પહેલાં અર્થે મુખ્ય બેદ એ છે કે શરીરના સંબંધમાં લગભગ બધાં મનુષ્યો કાંઈક સમાન છે, પરંતુ મનના સંબંધમાં તેવું નથી. અને તેજ કારણથી વૈદક કલામાં અમુક યોજના લગભગ બંધે લાગુ પડી શકે, પરંતુ શિક્ષણકલામાં તેમ ચર્ચ શક્યું નથી; અને એ વિદ્વાન દહે છે. તેમ આત્મસ્વરૂપ અને આત્મકર્તવ્યના વિચાર જેમ બદલાતા જાય છે તેમ શિક્ષણના સિદ્ધાંતો પણ બદલાતા જાય છે. (૨) બીજો તફાવત એ છે કે વૈદકનો વિષય આધિભૌતિક અને શિક્ષણનો વિષય આધ્યાત્મિક હોવાથી શિક્ષણકલા એ વૈદક કલાના કરતાં ધણે દુરંતરે ઉચ્ચતર ને અને તેટલા જ માટે વૈદકકલામાં અમુક માણસ જેટલી પ્રતીણતા મેળવી શકે તે કરતાં શિક્ષણ કલામાં ધણી ઓછી મેળવી શકે. કારણ કે વૈદકકલામાં ભૌતિક સમ્પત્તિ મદદ કરી શકે છે. પરંતુ શિક્ષણકલામાં નો નૈસર્ગિક શક્તિ જોઈએ, અને આપણે જાણીએ છીએ કે નૌનિક સાધનોની પેઠે નૈસર્ગિક શક્તિ વારસામાં મળી શકતી નથી. (૩) ત્રીજો તફાવત એ છે કે વૈદકકલાની સફલતામાં વસ્તુની દૃષ્ટાનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. પણ શિક્ષણકલામાં શિષ્યોની ઈચ્છાનું મહત્ત્વ વધારે છે. ખર્ચે જોતાં શિક્ષણકલામાં સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું કામ શિષ્યોની દૃષ્ટાને ઉત્તેજિત કરવાનું (૪) ચોથો તફાવત એ છે કે વૈદકકલાનું પરિણામ દરમિયાન દરમિયાન તાત્કાલિક હોય છે, પણ શિક્ષણકલાનું પરિણામ અદરમિયાન અને દીર્ઘકાલે સમજી સકાય તેવું હોય છે. અને તેથી જ સામાન્ય મનુષ્યો શિક્ષણકલા કરતાં વૈદકકલાને વધારે મહત્ત્વ આપવાની બૃદ્ધમાં પડે છે, એટલું જ નહીં પણ વખતે મુશ્કિલ મનુષ્યો પણ તેથી મુક્ત રહી શકતા નથી. *

૭. કેળવણીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો:—હાંએ એટલું પાઠ રાખવાની જરૂર છે જે કેળવણી આપવાની રીતના જ્ઞાન કરતાં જે મજતરવાને આધારે કેળવણી આપવામાં આવે છે,

* સર્વને વિદિત છે કે આ દલાકામાં વૈદકને માટે હવા પ્રાપ્તનું જ્ઞાન મેળવવાની જો-
લેજો છે, પરંતુ શિક્ષણને માટે હજી દરે બવરથા મવાની છે.

પદ્ધતિઓ નક્કી કરવામાં આવે છે, તે મૂળતરવેનું જ્ઞાન વધારે મહત્વનું છે. મૂળતરવે યોગ્ય અને સર્વદેશી હોય છે, અને પદ્ધતિઓ અનેક અને એકદેશી હોય છે. સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનથી પદ્ધતિ વાપરવામાં ઘણું સામર્થ્ય આવી શકે છે. કારણ કે તેથી પદ્ધતિનું કારણ સમગ્રાય છે. અને અમુક પદ્ધતિના હોય વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય છે એટલું જ નહીં પણ વખતે નવી પદ્ધતિઓ પણ યોગ્ય શકાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે એ સિદ્ધાંતો કયા કયા છે અને તે શી રીતે શોધાયા છે. પાછળ એક પ્રસંગે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે કુદરતની કામ કરવાની રીત ઉપરથી શિક્ષણના કામના સિદ્ધાંતો નિકળી શકે છે. પેરેલેટસી નામે વિદ્વાને આપણને સમજાવ્યું છે કે “શિક્ષણનાં સિદ્ધાંતો ગમે ત્યાંથી શોધવાને બદલે જનરલનાવમાંથી શોધવા જોઈએ.

ત્યારે આપણે કુદરત કેવી રીતે કામ કરે છે તે તપાસીએ. વિદ્વાન ડાર્વિન કહે છે કે “કુદરત બધી શક્તિઓને કસરતથી ફેળવે છે; અને ઉપયોગથી સંવર્ધિત કરે છે.” અને જો તે ખરું છે તો આપણે પણ તેજ પ્રમાણે ફેળવણી આપવી એટલે જો આપણે બાળકોને સત્યવાદી કરવાં હોય તો તેમને સત્ય બોલાવી બોલાવીને કરવાં, અને ઉત્તરોત્તર વધારે નીતિ પજાવીને પૂર્ણ કરવાં. જો આપણે બાળકોને વિચારવંત કરવો હોય તો વિચાર કરાવી કરાવીને કરવો, અને ઉત્તરોત્તર સાર અને ખરા વિચાર કરાવીને પૂર્ણ કરવાં. જો આપણે બાળકોને અશક્ત કરવાં હોય તો કામ કરાવી કરાવીને તેમને શક્તિ આપવી. ખરે-ખર ફેળવણીનો આ સિદ્ધાંત બીજા સર્વ સિદ્ધાંતોનો પિતા છે, એમ કહેવામાં કદી અતિશયોક્તિ નથી.

પણ ગમે તેવી કસરત અને ગમે તેવી રીતના ઉપયોગથી ફેળવણી આપી શકાશે ? કદી નહીં, અને તેટલા માટે ઉપરના નિયમના સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે “જો અવધવ જ્યાં રીતે કામ કરે છે તે અવધવ તેવી રીતે ફેળવાય છે; અને જો પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં આવે તે પ્રમાણમાં સંવર્ધન પામે છે.” વિચારશક્તિ ફેળવવાને ગમે તેવા વિચાર કરાવવા એટલુંજ બસ નથી. પણ તે એવી ઉત્કૃષ્ટ અને પૂર્ણ રીતે કરાવવા કે વિચારમાં ઉત્કૃષ્ટતા અને પૂર્ણતા આવે. અવલોકનશક્તિ પ્રસ્ફુટિત કરવી હોય અથવા સામ્યગ્રહણશક્તિ ફેળવવી હોય તો યોગ્ય પદ્ધતિથી તે જ શક્તિ બીજે તેવાં કામો સારામાં સારી રીતે કરાવી કરાવીને અને તે નિરંતર ચાલુ રાખીને જઈ શકે. બીજાના વિચાર જાણવાના સંબંધમાં પણ તેના વિચાર જાણે એટલુંજ બસ નથી, પરંતુ તે એવી રીતે જાણે ત્યારે સતોષ માનવો કે જેથી બીજે પ્રસંગે પણ તે કામ સારી રીતે કરી શકે.

હવે આપણે શું બધી ફેળવણી એકજ વખતે આપવી ? તેને માટે પેરેલેટસીએ કહેલું છે કે “કુદરત યોગ્ય વખતની રાહ જોઈ શકે છે.” બધી શક્તિઓ એકી વખતે ફેળવવા યોગ્ય હોતી નથી; અમુકશક્તિ અમુક કાલે પ્રસ્ફુટિત થાય એમ હોય છે. તેટલા માટે અમુક સમયે બાળકોમાં કંઈ કંઈ અને કેટલી કેટલી શક્તિઓ છે, તેનું અવલોકન કરવું. “અવલોકન કરો, અનુસરો અને દોરો” એ શિક્ષણનો શ્રેષ્ઠ નિયમ શિક્ષકોએ

હમેશાં યાદ રાખવાની જરૂર છે. અવશોકન એટલા માટે કે તેથી પ્રરોદનકાર જાણી શકાય. અનુસરણ એટલા માટે કે તેથી બાળકોની શક્તિઓની પ્રરોદનયોગ્યતા જાણી શકાય. અને એ તો સિદ્ધ છે કે બાળકોને નવે અને ખરે રસ્તે દોષો સિવાય અવશોકન અને અનુસરણમાં સાધ્ય નથી.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે કેળવણીમાં ક્રિયાનું મહત્ત્વ વધારે છે, અને તેમાં બાળકોને જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરાવીને તેમને અમુક શુભ અને શક્તિ આપવાની છે. એ ક્રિયા બાળકોની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી થાય તોજ સફળ છે. અને તેટલા માટે દરેક કામમાં બાળકોનું પૂર્ણ ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ. અને તેમ થવા માટે “આત્મશિક્ષણ એજ ખરું શિક્ષણ છે” એ સ્વર સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ. શિક્ષકો પોતે જે પ્રયાસ કરે તે પરથી તેના શિક્ષણની કિંમત નહીં કરતાં તે બાળકો ઉપર જે અસર કરે તે ઉપરથી કરવામાં આવે તે યોગ્ય છે. શિક્ષકે બાળકની જન્મજાત સ્વભાવ કાયમ રાખવી જોઈએ, અને તેનો ઉપયોગ કરીને તેમાં વધારો કરવો જોઈએ. નીતિની કેળવણીમાં પણ તેની ઇચ્છા અને પ્રયત્નથી જ નીતિયાન અને તેમ યુક્ત જોઈએ.

એ “આત્મશિક્ષણ યોગ્ય રીતે થવા સાર” “ધણું, ધણો નહી.” એ નાના પિલનીનું મહાવાક્ય સમજીને સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. એક કામ પૂર્ણ રીતે કરવાથી બીજા ધણું કામ કરવાની શક્તિ આવે છે પણ ધણું કામ અપૂર્ણ રીતે કરવાથી એક પણ સાક્ષ થતું નથી. પ્રાપ્તિ થાય પણ પ્રરોદન નહીં, ઉપસન્ધિ વધે પણ ઉપસન્ધતા નહીં.

છેવટે “જ્ઞાન કરતાં શક્તિનું, અને શુભ કરતાં યત્નનું મહત્ત્વ વધારે છે” એ ત્રિ-હાંતનું સ્મરણ આપીને વિષય સમાપ્ત કરતાં એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આટલા સિદ્ધાંતો અને કલ્પ તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડવાથી કેળવણીનું બધું કામ યોગ્ય રીતે થઈ શકે એ શંકાસ્પદ છે. કારણ કે જરૂર કરતાં ચેતનમાં વૈવિધ્ય અતિશય છે. અને કલ્પ જુદાના સંબંધમાં કોઈક ચલાવી શકાય, પરંતુ નીતિની પરમ ગહન કેળવણીમાં તો બહુ જ યોગ્ય બની શકે, ખેસક સધળું શ્રમસાધ્ય હોવાથી યોગ્ય આગ્રહ રાખવામાં આવે તો ન બની શકે એમ નથી. જેમની ખરી દેશપ્રીતિ હોય તેઓ જરૂર આ આવશ્યક વિષયમાં પોતાનું ધ્યાન લગાડ્યા સિવાય રહેશે નહીં જ કેમકે કેળવણી શ્રદ્ધા સુધારાનું મૂળ છે.

શિવાભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ.

હિન્દુના દારિદ્ર્યનાં કારણ સંબંધી ચર્ચા.

(મિ. થોર્નનના ભાષણનું અવલોકન.)

પ્રથમ કરતાં હવે હિન્દુસ્તાનના રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નો ઈંગ્લંડની પ્રજાનું વિશેષ ધ્યાન રાકે છે એ યોગ્ય સંતોષકારક નથી. હજી પણ હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નોની ચર્ચા વખતે પાર્લમેન્ટમાં હાજર રહેનાર સભાસદોની સંખ્યા જૂજ જ હોય છે—તથાપિ મિ. રમેશચન્દ્ર દત્ત, મિ. દાદાભાઈ નવરોજીજી વગેરે આપણા દેશસેવકોના ભગીરથપ્રયત્નને પરિણામે ઈંગ્લંડની સભાઓમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નો ઉપર અગ્રેજ અધિકારીઓએ પોતાના અભિપ્રાયો વધારે છૂટથી દર્શાવવા માંડ્યા છે. એ અધિકારીઓ, આપણે આપણા પ્રશ્નો જે રીતે અને જે દ્રષ્ટિબિન્દુએથી વિચારી શકીએ છીએ તે રીતે અને તે જ દ્રષ્ટિબિન્દુથી, વિચારે એ ચાસંભવિત છે—તથાપિ અનેક રીતે અને અનેક દ્રષ્ટિબિન્દુથી આ પ્રશ્નો ચર્ચાય એ સત્યને બહાર લાવવામાં થોડું સાહાયકારક નથી.

હમણાં ઈંગ્લંડની ફેબ્રિયલ સોસાયટી મારફત 'Problems of Indian Poverty' માને 'હિન્દુસ્તાનના દારિદ્ર્ય સંબંધી પ્રશ્નો' એ નામનું પંચમળના માછ ફિર્મેન્ડયલ કમિશનર મિ. થોર્નનના ભાષણનું એક મોપનિયું પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાં જણાવેલા વિચારો અવલોકવા જેવા છે.

મિ. થોર્નન પૂર્વપક્ષ રૂપે ખ્રિસ્તીય મન્યપદ્ધતિ ઉપરના મિ. દાદાભાઈ અને મિ. દત્તના આક્ષેપોનો નીચે પ્રમાણે સાર આપે છે:—

અંગ્રેજો જણાવે છે કે અમે હિન્દુસ્તાન ઉપર હિન્દુસ્તાનના હિત અર્થે જ રાજ્ય કરીએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ તેઓ એમાંથી પોતાનો સ્વાર્થજ સાધે છે. આ વાતના પુરાવામાં તેઓ ચાર વાત મુકે છે:—

(૧) હિન્દુસ્તાનની આયાત કરતાં નિકાસ પ્રજા કરતાં પાઉન્ડ જેટલો વધારે છે—જે ખોટને તેઓ 'અંડણી' (Tribute) યા 'અપરાધ' (Draught) નામ આપવું યોગ્ય ધારે છે. આટલો નિકાસ હિન્દુસ્તાનને વધારે દરવો પડે છે એનું કારણ એ કે વિલાયત કેટલોક પૈસો એવો મોકલવો પડે છે કે જેમાંથી એક પાઈ પણ પાછી આવવાની નહિ; અને પૈસો કાંઈ પૈસાના આધારમાં વઢાણ બરીને મોકલાય નહિ તેથી તે નિકાસી માલને આકારે મોકલવો પડે છે. આ પૈસો અનેક નિમિત્તે મોકલવામાં આવે છે—જેમકે, પેન્શન—ખાનગી હુદીઓ—ઈન્ડિયા બ્રાન્ડિસ વગેરેનું એસ્ટ્રોનૉમિકલમેન્ટ—હિન્દુસ્તાન બહારની લઠાઈઓ અને લશ્કરી રેલવે વગેરે નિષ્પ્રયોજન અને નિષ્ફળ ખર્ચ માટે ફેંડું કરેલું તેનું વ્યાજ ઇલાદિ ઇલાદિ.

(૨). હિન્દુસ્તાન કેવળ ખેતી ઉપર જીવે છે અને તેથી વારંવાર દુકાળનાં સંકટો બોગવે છે. માટે હિન્દુસ્તાનમાં હુજર ખીલવવાની જરૂર છે. પરંતુ અંગ્રેજ સરકારની આર્થિકનીતિ એવી છે કે જેને પરિણામે હિન્દુસ્તાનના સર્વ જૂના ઉદ્યોગો પણ નાશ પામી ગયા છે.

ઈંગ્લંડના સ્વાર્થ માટે હિન્દુસ્તાનના રેશમના ધન્યને અંગ્રેજ લોકોએ પાયમાલ કરી નાંખ્યો, અને હાલ પણ ઈંગ્લંડથી આવતા સુતરાઉ કાપડ ઉપર જે નૂલ જકાત મૂકી છે એ કાદી નાંખવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે, કે જેથી સંચાવડે કાપડ વણવાનો ધંધો પણ હિન્દુસ્તાનમાં ફાવી શકે નહિ.

(૩). ઉપર (૧) માં જણાવ્યા પ્રમાણે જે કરોડો રૂપિયા હિન્દુસ્તાનમાંથી ઈંગ્લંડ ચલાવાય છે એ ક્યાંથી આવે છે? ગરીબ ખેડૂતો પાસેથી. અને તેથી જમીન ઉપરનો કર ધણો ભારે છે.

(૪). ૧૮૫૮ ના મહારાણીથીના ટેકરાનું વચન તોડીને દેશીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે બેદ ગણવામાં આવે છે. ભારે ભારે બધી તોડરીઓ અંગ્રેજો માટે જ છે.

આ આક્ષેપોની પરીક્ષામાં મિ. ચોર્મન, એક મુખ્ય વાત જણાવે છે કે અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરે છે એ પરાપકાર કરે છે એમ જે અંગ્રેજો તરફથી ડેટલીકવાર કહેવામાં આવે છે એ ખોટું છે, અને તેથી મિ. દાદાભાઈ અને મિ. દત્તનો મૂળ આક્ષેપ અંગ્રેજો સ્વાર્થ ખાતર રાજ્ય કરે છે એ ધણે ભાગે ખરો છે.

અંગ્રેજો સ્વાર્થ ખાતર અંગ્રેજ રાજ્ય કરે છે એ વાતનો જરા પણ ઇન્કાર ન કરતાં મિ. ચોર્મન—જનરલ એક કોંગ્રેસનો વક્તવ્ય બોલતો નહોત્ય, એમ નિઃસંશય રીતે જણાવે છે કે—

“Looking back over our whole connection with India, it shows, I think, progression on our part from narrow to what I may call enlightened selfishness. For long years some of our best selves, under the name of the East India Company, ruled a large part of India on commercial principles, the chief aim being dividends. As the Company's dominion expanded, we realized that being a handful of foreign sojourners, we could not govern a continent except with the goodwill of its inhabitants. With a view to secure that goodwill, we gave India what was most likely to content her people—impartial justice internally between man and man; but externally we subordinated India's interest as a whole to our own. In furtherance of these principles, we strangled those of our dependency's industries which clashed with England's—India's silk, calico, and muslin trades, for instance—and we rigorously excluded outsiders from sharing in the profits of our Indian estate. After the Mutiny, when the nation collectively became directly responsible for the good government of India, we opened the country to all comers, and gave Indians as full a measure of justice as was compatible with the superior claims of our own people. With these objects in view, we completed the destruction of the handloom cotton-weaving manufactures of India, and insisted on the abolition of the duty on imported cotton goods, and not until the Indian Treasury was empty and the whole Press of India, English and Vernacular, united for once

in history, condemned with one voice the selfishness of our proceedings; did we in 1896, sanction the re-imposition for revenue purposes of very light cotton duties. 'It was the coercion of shame and fear, and not the pricks of conscience, which induced Parliament to accept what all India was demanding—shame at the *expose* of our selfishness, fear that persistence in refusal would alienate from us not only Indians but Anglo-Indians as well.

Again, in the domain of foreign policy, India for many years was treated by both Conservatives and Liberals as a football to be kicked about in the great game of vote-catching. As India, not England, has always to pay the bill, consequences mattered little to either side, provided that the play was pushed to a win."

“આપણામાંના સારા સારા માણસો—ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ-હિન્દુસ્તાનમાં ટ્રેડલોક વખત વ્યાપારી દૃષ્ટિએ રાજ્ય કર્યું. જેમ જેમ એ રાજ્ય વધતું ગયું તેમ તેમ આપણને જણાયું કે મફતિબર પરદેશીઓ એક વિશાળ ખંડ ઉપર લોકોનો ભાવ સંપાદન કર્યા વિના રાજ્ય કરી રાષ્ટ્ર એ આસંભવિત છે. આથી આપણે સાંના લોકોને તેઓમાં માંલે માંલે ન્યાય આપ્યો-પણ ન્યાય આપણે અને એમની વચ્ચે સ્વાર્થનો સવાલ ઉભો પડે તો સાં આપણે આપણા સ્વાર્થને મુખ્ય કર્યો છે. આ પદ્ધતિએ ચાલીને, આપણે હિન્દુસ્તાનના છોટ મલ-મલ અને રેશમી કાપડના ધન્ધાઓનો વિનાશ કર્યો, અને બીજી પરદેશી પ્રગતે આપણા નફામાં ભાગ પણ પાડવા ન દીધો. ૧૮૫૮ ના બળવા પછી હિન્દુસ્તાન આખી અંગ્રેજ પ્રગતે તામે આખું સ્વાધી બીજી પ્રગતિએ એ લાસ લેવાની જૂઠ આપી, અને આપણા સ્વાર્થનું પ્રધાનપણું સાચવતાં દેશીઓને માલોમાંલ જેઠો ન્યાય આપી રાકાય તેટલો આપ્યો. આ હેતુથી, સુતરાઉ કાપડના વણાટનું પણ આપણે સત્યાનાશ વાળ્યું; અને હિન્દુસ્તાનમાં આવતા પરદેશી કાપડ ઉપરથી જકાત કાઢી નાંખવાનો આમ્રદ કર્યો—આખરે ત્યારે હિન્દુસ્તાનની તીજેરી ખાલી પડી અને અંગ્રેજ અને દેશી સર્વ વર્તમાનપત્રોએ આપણી આ સ્વાર્થ નીતિ સ્હામે પોકાર ઉઠાવ્યો ત્યારે આપણે એ જકાત મૂકવા દીધી.....”

આટલું કહેવાની સાથે મિ. યોર્જન ઉગેરે છે કે અંગ્રેજોને સ્વાર્થનો ઇન્કાર કરવાની ટેવ છે, બાકી ખરૂં જોતાં તો હરેક પરદેશી પ્રગતિએ પ્રગત સ્વાર્થ ખાતર રાજ્ય કરે એ જ સ્વાભાવિક છે: ફ્રાન્સ, હોલ્લંડ, બેલ્જિયમ, રશિયા વગેરે પ્રગતિએ માઝગારર, જાવા, કૉંગો, એન્ડ્રલ એશિયા વગેરે પોતાના તાબાના દેસ ઉપર આ કરતાં ‘વધારે સ્વાર્થ’ રીતે અને ગુનના યોગ પ્રકાર પૂર્વક’ (‘more selfishness and less light in her administration’) રાજ્ય કરે છે એ માદ રાખવાનું છે. મિ. યોર્જનનું આ કહેવું અમે સારી રીતે માનીએ છીએ, અને તેથી જ રશિયા વગેરે સર્વ પરદેશી રાજ્ય કરતાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય અમે વધારે પસન્દ કરીએ છીએ. પણ અંગ્રેજોમાં ન્યાય મુખી પરાધર્મી બાવના

આ જકાત કાઢી નાંખવા માટે ઇંગ્લંડના વ્યાપારીઓ તરફથી આજકાલ ત્યાં ત્યારે દિલચાસ થઈ રહી છે.

છે—ભમે પરાધર્મનો આચાર ન હોય, પણ ભાવના હોય તો પણ ધણું છે—ત્યાં સુધી અમને બ્રિટિશ પ્રજાને હાથે ન્યાય મળવાની આશા છે. પણ જ્યાં મિ. થોર્નન જેવા પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજોને સ્પષ્ટ રીતે સ્વાધર્મની ભાવના કબૂલ કરવામાં સંકેત આપતા નથી ત્યાં જ અમારી નિરાશાનો આરંભ થાય છે. પણ એકંદરે, અમને ખાતરી છે કે મિ. દાદાભાઈ અને દત્ત જેવાના નિરુત્તર આંકડા અને દલીલો અંગ્રેજોને કેટલીક વાર આ પ્રમાણે જવાબ અપવાની ફરજ પાડે છે, પણ આગળ જતાં એ આંકડા અને દલીલોનો સ્વીકાર થઈ, એનો આવો નિર્લેશ ઉત્તર ન મળતાં અંગ્રેજોની સત્યનીતિ આ દેશ તરફ વધારે ન્યાયી અને એના ઉત્કર્ષને વધારે અનુકૂળ થશે.

આ પ્રમાણે મિ. દાદાભાઈ અને મિ. દત્તના સામાન્ય આક્ષેપનો ઉત્તર દઈ, મિ. થોર્નન ઉપર જણાવેલા ચાર આક્ષેપોની ક્રમશઃ પરીક્ષા કરે છે.

(૧) હિન્દુસ્તાને દરેક વર્ષે પેનશન વગેરેના કરોડો રૂપીઆ ઇંગ્લંડ મોકલવા પડે છે એ સંબંધમાં મિ. થોર્નન જણાવે છે અંગ્રેજી રાજ્યના છત્ર નીચે હિન્દુસ્તાન ને શાન્તિ અને શુખ ભોગવે છે તેની કિંમત રૂપે આ રૂપીઆ ગણવાના છે; પરોપકાર અર્થે અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાં સત્ય કરે છે એમ કહેવું અને માનવું એ જ ખૂલ ભરેલું છે.

“A part only of these charges can fairly be called a drain. This drain, or ‘tribute’—which is called by its apologists the cost of ‘insurance’—must be accepted as part of the price paid by India for the *pax Britannica* secured to her by her dependence upon England. It is inevitable, unavoidable, and must of fear, be endured. Regarding the first group of items, it is unreasonable to expect that Englishmen, whether officials or merchants, will exile themselves in a bad climate for the best years of their lives except for their own good. If so, it is nonsense to assert, though the proposition has, I believe, been seriously advanced by responsible statesmen, that the rule India for her good alone. We did not conquer India from philanthropic but from selfish motives. We hold India now for her good certainly, but for our own as well.”

અંગ્રેજો “બુદ્ધિમત્તી સ્વાર્થદષ્ટિ” (‘Enlightened selfishness’) ના ઉદાહરણ તરીકે મિ. થોર્નન ‘આફીષી કમિશન’ અને એનું બધું ખર્ચ હિન્દુસ્તાન ઉપર નાંખવાનો યત્ન, પરદેશી ખાંડ ઉપરની જકાત નાંખના સમયે લૉર્ડ એલ્ફિન્ગ્ટનના વખતમાં ઇંગ્લંડથી લેવામાં આવેલો વાંધો, તથા હિન્દુસ્તાનમાં સુવિચારે મિત્રો બન્ધ રખાવવા માટે હિન્દુસ્તાનના સેક્રેટરિ ઓફ રોટ પાસે હિન્દી સરકાર ઉપર કરાવેલું લખાણ ગણાવે છે.

(૨) બીજો પ્રશ્ન ઇંગ્લંડની આ દેશ તરફની વેપાર સંબંધી નીતિનો છે. આ સંબંધમાં મિ. થોર્નન મિ. દત્ત વગેરેના મતને સંપૂર્ણ રીતે મંજૂર છે. અને ઇંગ્લંડથી આવના સુતરાઉ કાપડ ઉપર દાવ છે તે કરતાં પણ વધારે જકાત લેવી જોઈએ એમ પોતાનો અભિપ્રાય બતાવે છે.

(૩) જમીનની મહેસૂલ ભારે છે એ આરોપના જવાબમાં 'મિ. ચૌર્બર્નરેનું એમ કહેવું છે કે જમીનની મહેસૂલ હલકી કરવાથી 'યાવચ્ચન્દ્રિવાકરૌ' કાયમ કરી નાંખવાથી રાજ્યને તેમ જ પ્રજાને ઉભયને નુકસાન છે. લૉર્ડ કૉર્નેવાલિસે જંગાળમાં દાખલ કરેલી કાયમ જમાખન્દીને એ 'an English landlord—Governor-General's ignorance and folly'—એક અંગ્રેજ જમીનદાર ગવર્નર જનરલનું અજ્ઞાન અને મૂર્ખતા' કહે છે, અને એથી હિન્દુસ્તાન-સરકારને વર્ષે દહાડે પચાસ લાખ પાઉંડનું ભારે નુકસાન થતું જણાવે છે. મિ. ચૌર્બર્નરેનું એવું માનવું છે કે આ દેશમાં જમીનની જ મહેસૂલ લેવામાં આવે છે એ પ્રજાની જમીન ઉપર રાજ્યનો કર નથી, પણ રાજ્યની જમીનનું પ્રજા પાસેથી લેવામાં આવતું ભાડું છે. આ છેવટનો મત કેવો ભૂલભરેલો છે એ સિદ્ધ કરવા માટે આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અરે જૂના વહીવટનો પૂરવો 'આંગ્લે લૅન્ડ રેવેન્યુ એક્ટ ઓફ ૧૮૬૨' નો કાયદો પસાર થતો હતો તે વખતે પ્રજાના પક્ષકારો તરફથી રજુ કરવામાં આવ્યો હતો 'કાયમ જમાખન્દી'ના કાયદા નેમ જ ગેરકાયદા છે: કાયદો એ કે રાજ્ય અને ગરીબ ખેડૂત પ્રજા વચ્ચે એક પ્રજાના ધનાઢય જમીનદારનો વર્ગ ઉભો થાય છે, જે એના ધનથી જમીન મુદ્દારી દેશની સંપત્તિમાં વધારો કરે છે એટલું જ નહિ પણ જ વધારાના ધનમાંથી સાલિસ વગેરેને આશ્રય આપીને તેમ જ હુમર-ઉદ્યોગનાં કારખાનાં કાઢીને દેશની અનેક રીતે ઉત્તરિ કરે છે-તેમ જ ગ્રજીય પ્રદેશની ખાખતમાં પણ, સરકાર તરફથી ગેરયાજ્જી પગલું ભરવામાં આવતું હોય તો તે મદામે ચોખ્ખ પોષાર કરી ટક્કર લેવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. એક બય છે ને એ કે જમીનદાર વર્ગ ખેડુતોને કંગાળ સ્થિતિમાં રાખે, અને એમના ઉપર બુદ્ધમ કરે પરન્તુ આનો ઉપાય જંગાળમાં 'ટેનન્સિ એક્ટ' થી લેવામાં આવ્યો છે: અર્થાત્, જમીનદાર ખેડુતો પાસેથી અમુક લદ કરતાં વધારે મહેસૂલ લઈ શકે નહિ, અને જ્યારે જ્યારે એ મહેસૂલ વધારે ત્યારે એ વધારવાનાં વાજ્જી કારણ છે એમ એલે કૉર્ટમાં સિદ્ધ કરી આવ્યું. જોઈએ એમ એ કાયદાથી હ્યું છે. કાયમ જમાખન્દીનું એક નુકસાન છે તે એ કે જમીનનો નફો આપ્પા દેશની તીજેરીમાં ન જતાં અમુક વર્ગના ખીસામાં પડે છે. ઇંગ્લંડમાં લૉર્ડ કોક્સ કાયમ જમાખન્દી બોગવે છે એ રહામે 'market'

‘કાયમ જમાખન્દી’ થી સમસ્ત પ્રજાના નુકસાને જમીનદાર વર્ગ ન્યાહાલ થઈ ગયો છે એમ માનવાગ્યોને હાજમાં જમાખાના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર રાજા પ્યારીમોહન મુકરજીએ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશનની સભામાં જવાબ દીધો છે. એમનું એમ કહેવું છે જમીનદારોની મહોટી સંખ્યા ગરીબ છે, એમની જમીન ઉપર પુષ્કળ દેવું હોય છે, અને એમની સરેરાશ ઉપજ વર્ષે દહાડે ૭૦ રૂપીયાથી વધારે હોતી નથી. એમનાં દુ:ખો એ જ બજે: ૧. ૨) વસત કરવા જતાં એમને ૩. ૬-૮ અર્થ થઈ જાય છે. સરકાર એમ માને છે કે જમીનદારોના તાગાતો ખેડૂત વર્ગ એમના કરથી અગદઈ જઈ ગરીબ થઈ ગયો છે. જમીનદારો વર્ષે દહાડે ૧૬૫૫ કરોડ ખીસામાં નાંખે છે અને સરકારને તો માત્ર ૩ કરોડ ૯૮૫ લાખ જ ભરે છે. એ ઉપરથી સરકાર એમની અદેખાઈ કરે છે! પણ જમીનદારોના હક સરકાર વેચાણ લઈ લે તો ખરી હકીકત ધી છે એ એમના સમજવામાં આવે.

રાજા પ્યારીમોહન કહે છે એમ જ ખરી હકીકત હોય તો આ કાયમ જમાખન્દીથી

nalization of Land '—દેશની જમીન ઉપર આખી પ્રજાનું સ્વામિત્વ સ્થાપવું એ મતના હિમાયતીઓનું આ જ કહેવું છે. પણ આખે બાબુઓમાંથી કયો બાબુ ખરી છે એ પ્રશ્નનો મુકદ્દો કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિથી જ નહિ પણ રાજકીય વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી કરવાનો છે, પણ હાલ હિન્દુસ્તાનના વર્તમાન પ્રશ્નોમાં આ પ્રશ્ન જાણુ થઈ ગયો છે—કારણ કે મિ. દત્તે પણ હવે 'કાયમ જમાબંદી' નો આગ્રહ છોડી દઈ, જમાબંદી સહન થઈ શકે એવી દલકી હોવી જોઈએ અને કાંઈક સ્થિર હોવી જોઈએ—એકાએક, અને તે કાંઈપણ કારણો બતાવી એમાં વધારો કરવો ન જોઈએ એટલો જ આગ્રહ રાખ્યો છે. પરંતુ મિ. ચૌધરી તો બારે જમાબંદી વધારે પસંદ કરે છે!—એ આપણે આગળ જોઈશું.

(૪) રાજ્યમાં મોટી મોટી નોકરીઓ અંગ્રેજોને જ આપવામાં આવે છે એ ફરિયાદ વિશે લખતાં મિ. ચૌધરી દેશીઓ સહાયની સુપ્રસિદ્ધ દલીલોનું પુનરાવર્તન કરી જાય છે; દેશીઓ ન્યાયખાતાને લાયક છે, પણ જેમાં શારીરિક અચક્ષણતા પડે અને દરતાથી અને હિંમતથી કામ કરવાનું હોય એવી અમલદારીની જગ્યાને તેઓ લાયક નથી; હિન્દુસ્તાનની ફેજવાળીની પદવિ ઉપરના સુબોને વૃત્તિ કરે, ખીસાવે એવી નથી; ઇંગ્લેન્ડની 'public school system' પશ્ચિમ રજીસ્ટ્રીની પદવિએ જેઓએ ફેજવાળી લીધી છે એ જ અમલદારીને લાયક છે; દેશી અમલદારો પોતાના પ્રાન્તમાં માન પડતું નથી અને એનાથી ન્યાયી રહેવાનું નથી, પારકા પ્રાન્તમાં એને પસંદગી મળે છે; એક વર્ગ દેશી અમલદાર કરતાં 'સાફેય લોક' ને વધારે પસંદ કરે છે.

લાખ કોતે થયો છે એ નક્કી કરવા જેવું છે. સરકાર માને છે કે કાયમ જમાબંદીથી એમની ઉપજતો નુકસાન થયું છે, જમીનદાર દેવું થઈ ગયાની ફરિયાદ કરે છે—ત્યારે શું આનો બીજો કામ માત્ર ખેડૂતને જ મળે છે? જંગાળનો ખેડૂત વર્ગ સુખી છે એમ મિ. દત્તે પણ કહે છે. અને ખેડૂત પાસેથી જમીનદારને જ મળે છે એનો આશરે અડધો ભાગ જમીનદાર પાસેથી સરકાર કાયમ જમાબંદીરૂપે લે છે એમ કહેવાય છે, ત્યારે જમીનદારને દેવું થઈ જવાનું શું કારણ એ જમાબંદીની પદ્ધતિમાંથી સમજાતું નથી. માત્ર એક જ ખુલાસો નક્કર આવે છે—અને તે એ કે જમીનદારો એમના સાંસારિક રિવાજોમાં અથવા તે ઉપજોગ જોગવામાં બહુ ખર્ચાળ હોવા જોઈએ, અથવા તો—યા વિરોધમાં—કોર્ટની ન્યાયપદ્ધતિને લીધે એમને મુકદ્દમા લદામાં બહુ ખર્ચ થઈ જતું હશે.

હાલમાં મિ. ડૉનલ્ડ 'હાર્ટ એન્ડ વેસ્ટ' પત્રમાં કાયમ જમાબંદી સહાયે એક એ કારણ બતાવ્યું છે કે હજી હિન્દુસ્તાનના સર્વ બાજોમાં રેલવે વગેરે સાધનો પૂરેપૂરાં ફેલાયેલાં નથી અને તેથી ખેતીની ઉપજતી કિંમત હજી સ્થિર થઈ નથી—એટલે હાલ તુરંત "વાવચ્યન્ડરિવાકર્ડ" જમાબંદી સ્થાપવામાં અન્યાય રહેશે છે.

* આને માટે સુજરાતી શબ્દ આપવો જરૂર નહિ મળ્યાય, કારણ અંગ્રેજોનું કહેવું છે કે એને મળતું આ દેશમાં કાંઈજ નથી—એટલે શબ્દ ક્યાંથી હોય?

આ દલીલોમાં કાંઈક કાંઈક સત્ય હશે, અને બધા અંગ્રેજોની બધી જગ્યાએ એકદમ દેશીઓને આપી દો એમ કોઈનું કહેવું પણ નથી. પણ એટલું તો પૂછવું એમ વાળખી ધારીએ છીએ કે—દેશીઓને એ જગ્યાઓ ન આપવાથી દેશને ચતું આર્થિક નુકસાન ન ગણવા એવું છે ? હિન્દુસ્તાનના લોકોએ એમના ઇતિહાસમાં સારી અમલદારીનાં દર્શાવેલાં બતાવ્યાં જ નથી ? અમલદારીના શુભો એમનામાં નથી એમ માને, પણ એ લાવવાનો માર્ગ શો ? અમલદારીનો અનુભવ કરાવ્યા વિના એ શુભો એમનામાં કદી પણ આવશે ? થોડા ધણા હશે એ પણ અસ્ત નહિ થઈ જાય ? ફરી ઇતિહાસમાં કદી પણ એ પાછા આરો શકશે ખરા ? કોઈ પણ પ્રજાને આવા શુભોથી તદ્દન રહિત કરી વીર્યહીન કરી મૂકવી એ થોડું ખોટું છે ? દેશી અમલદારોમાં જ અન્યાયનો ઇન્કારો તમે ક્યાં જોયો ? સ્વદેશીઓમાં અન્યાયનો સંભવ છે એ કયા પ્રજામાં નથી ? એ અંગ્રેજ વચ્ચે ત્રીજો અંગ્રેજ ન્યાય કરશે એ કરતાં ત્રીજો એક હિન્દુ વધારે સારો ન્યાય કરે એ સંભવિત નથી ? પણ સ્વદેશી ન્યાયાધીશો અને અમલદારો લાવીને ઇચ્છાનું ચળ ચલાવવાની મચ્છના હજી મુખી કોઈએ જ કરી નથી. ખેડૂત ઉપર એમનો બાય અને ખેડૂતનો એમના ઉપર બાય એ સંગ્રામ ખેડૂતોનો અને અંગ્રેજોનો જ હોય છે—દેશીઓનો હોતો નથી એ કહેવું પણ વિચિત્ર છે. ખેડૂતો દેશીઓ કરતાં અંગ્રેજ અમલદારોને વધારે પસંદ કરતા હોય તો એ અમારા દેશનું હત બાગ્ય છે: એનું મૂળ કારણ અમુકા ખેડૂતોનું અજ્ઞાન છે, તેઓ બિચારાને આજ પર્વન્ત દેશી રાજ્યની અન્ધારું-ધીમાં બળે અને હુકમને માન આપવાની અને પારકાની તબેદારી ઉઠાવવાની ટેવ પડી છે, અને એને પરિણામે જ્યાં કડકાશ અને પ્રતાપ જુએ છે ત્યાં જ એમને સન્તોષ થાય છે, તથા આજ સુધી સ્વદેશીઓના નામ સાથે એમણે જુદામ જ નોડ્યો છે. કેટલાક ગોતાના દેશખંડુઓના અહિતમાં રાજ થઈ દેશી અમલદારો સામે અંગ્રેજ અમલદારો પાસે ખરી ખોટી ફરિયાદ કરવામાં જ આનંદ માને છે. એમાંના કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોને વધારે પસંદ કરતા હોય તો તેનું એક કારણ એમને તો લાગે છે કે દેશીઓમાં અંગ્રેજ અમલદારોના કેટલાક શુભોની ખોટ છે એ ખરું, પણ એ શુભો અમલદારીના અનુભવથી આવી શકે એમ છે, તથા ખેડૂત વર્ગ દેશીઓ આગળ મન ખુલ્લું કરીને જેમ ખોલી શકે છે તેમ અંગ્રેજ આગળ બાગ્યે ખોલી શકે છે. અંગ્રેજોનો ખેડૂતો ઉપર પ્રેમ હોય છે એમ જ કહેવામાં આવ્યું ને અંગ્રાજીમાં એટલું જ કહેવાનું કે ખેડૂતો અજ્ઞાન હોવાથી એમને બાળક તરીકે તેઓ ગણે છે—અને જે સ્નેહ દર્શાવે છે એ એક બાલક તરફના સ્નેહ જેવો છે—જેને બાગ્યે જ કિંમતી ગણી શકાય.

હિન્દુસ્તાનના સર્વ દારિદ્ર્યનું મૂળ મિ. ડોર્જન પોતે અંગ્રેજોની રાજ્યપદ્ધતિને જ માને છે: દેશ પશ્ચિમની રાજ્યપદ્ધતિને લાપક નથી, અને તે છતાં એ રાજ્યપદ્ધતિ વગરવિચાર આ દેશમાં દાખલ કરી છે—જેથી જગત્રાચના રથ નીચે માણસો ચગદાય એમ ગરીબ ખૂટ વર્ગ નથી રાજ્યપદ્ધતિ નીચે ચગદાય છે. ખેડૂતવર્ગ પાસેથી હલકી જમીનની લેવાથી ઉત્પાદિત તેઓ વધારે દેવાદાર થાય છે, અને તેથી પંખજ અને મુંબાઈ ઇલાકામાં જમીન વેચવા સ્થાને હાલમાં સરકારે જે પ્રતિબંધ દાખલ કર્યા છે એ પસંદ કરે છે. જમીન વેચવાની અને એ ઉપર કરજ કરવાની છૂટ એ ખેડૂતની-દેવાદારીનું કારણ છે એમ એનું માનવું છે. આ પ્રશ્નની ચર્ચા આપણા ઇલાકામાં એ વર્ષ ઉપર જ ‘બોમ્બે લેન્ડ રેવેન્યુ બિલ’ ન-

ખતે થઈ હતી—અને અમને લાગે છે કે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાનો આ ભૂલભરેલો* માર્ગ છે. આથી તો ખેડૂતોનું એમની જમીન ઉપરનું સ્વામિત્વ લઈ લઈ એમને મજૂરની

* કેટલાકે અનુભવી એંગ્રેજ અમલદારોનો પણ આ મત છે. આપણા ઇલાકામાં બે વર્ષ ઉપર આવેા કાયદો પસાર થયો તે વખતે આ વિષયના અતિઅનુભવી એંગ્રેજ અમલદાર મિ. રૉબર્ટ્સ સાહેબે ઇંગ્લેન્ડથી પત્રો લખ્યા હતા—જેમાં એ નવા કાયદા વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો. પંચમજમાં એવો કાયદો થયો છે. એ વિરુદ્ધ સર મેક્લવર્થ યંગે વાંધો લીધો હતો. અને હાલમાં બુદ્ધેલખંડ માટે એવો કાયદો પસાર થયો છે. પણ આંતરેખલ મિ. રૉબર્ટ્સે એ વિરુદ્ધ મત જતાવ્યો છે.

મેજસ્ટ્રેટ ડિપ્સન નામે એક લેખકે “એસિયાટિક ક્વાર્ટર્લી” —પત્રમાં ખેડૂતોનું ધારિત્ર્ય ફર કરવા માટે એક સૂચના કરી હતી કે ખેડૂતો પાસે વાણીઆનું દેવું અપાવતું જ નહિ ! આના ઉત્તરમાં “ઈસ્ટ ઍન્ડ વેસ્ટ” —પત્રમાં મિ. રૉબર્ટ્સે નીચે મુજબ લખે છે:—

“The next suggestion, as to non-recovery of debts due by rayats to money-lenders, would mean the denial to a particular class of the community of the right to resort to our Courts of Law for the enforcement of their claims that is common to all British subjects. It must be remembered that the existence of village money-lenders is as necessary to an Indian rayat as that of a Banker is to an English farmer, and the former is equally entitled to the protection of the law in the exercise of his calling as the latter, and to kill out the money-lender would be to ruin the rayat, to the injury of the State revenues.”

હુંકામાં ભાવાર્થ કે વાણીઆને દેવું વસૂલ કરવા માટે ન્યાય કોર્ટનો આશ્રય લેવાનો એક બ્રિટિશ પ્રામ તરીકે પૂરું હક હોવો જોઈએ, અને ગામમાં વાણીઆની ખરેખરી જરૂર છે: વાણીઆનો નાશ કરવાથી ખેડૂતનો જ નાશ થશે એમ ખાતરીથી જાણવું.

આની જ દલીલ મિ. ક્રીસ્ટીયનનાદ મહેતા વગેરે આંતરેખલ મેમ્બરોએ આપણી ધારા સભામાં નવા મહેસૂલી કાયદા વખતે સરકાર આગળ રજુ કરી હતી. પણ એ કાયદા વિરુદ્ધ સઘળી હિલચાલ ખેડૂતોને નાણાં ધીરનાર વાણીઆઓએ કરી છે, અને ધારાસભાના આ સભાસદો વાણીઆના પક્ષકાર છે એમ સરકારી અમલદારો તરફથી સૂચવવામાં આવ્યું હતું. મિ. રૉબર્ટ્સે સ્લામે આવી સૂચના કરવી અસમ્ભવ છે.

તથાપિ આ વિષયમાં અમારું એટલું કહેવું છે કે આવા ગંભીર પ્રશ્ન ઉપર પક્ષો બન્ધાઈ જાય, અને એ પ્રશ્ન માત્ર દલીલોનો વિષય થઈ પડે—એમ થતું ન જોઈએ. વાણીઆની સાર્થકતાનો પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન પણ નિષ્પક્ષપાત દિમાયતી કબૂલ કરશે કે વાણીઆ જેમ એક પાસા ખેડૂતને અનેક રીતે કામ લાગે છે તેમ બીજી પાસા એવું લોહી ચૂસવામાં પણ કાંઈ જ ખામી રાખતો નથી. જો ખેડૂત એકવાર વાણીઆના પંજામાં આવે છે—પછી તે જાંપની પાછળ વરો કરવા માટે હો વા સરકારનું જરૂરું ભરવા માટે હો—એ પછી કદી

સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં આવે છે; સરકારે જે પગલું ભર્યું છે એ દયાથી પ્રેરાઇને ભર્યું છે એમાં તો સન્દેહ નથી, પણ વસ્તુતઃ એ દયા પરિણામે ફૂરતા જ નીપજશે એમ ભય રહે છે. ખરું જોતાં, સરકાર માને છે તેવી આપણી ખેડૂત પ્રજા ઉગ્રાઉ નથી; મહેનતુ પણ થોડી નથી. એમના કરજનો મહેરો ભાગ તો સરકારનું ભરણું ભરવા માટે ઉપારેસો હોય છે. એઓ અજ્ઞાન—અભણ હોય છે એ પણ એમની વાણીઆ ઉપરની પરવશતાનું કારણ છે. માટે એમના ઉદ્ધારનો ખરો ઉપાય કેળવણી—સામાન્ય કેળવણી અને ખેતી સંબંધી વિશેષ કેળવણી—મહેસૂલ વસૂલ કરવામાં નરમાશ અને સમયાનુસારિતા, તથા જરૂર પડે હોયે થોડે બ્યાન્ને નાણાં મળી શકે એવી સગવડ એ જ છે. આ ઉપાયો નિ. યોર્જન પશુ સ્વીકારે છે. ખેડૂતો માટે ફિલસોજી ધરાવી, મિ. યોર્જન મીઠાનો કર ઘટાડવાની સૂચના કરે છે—અને મિ. દા-દાભાઈ અને મિ. દત્ત એ સૂચના નથી કરતા એમ કહી આશ્ચર્ય બતાવે છે. પણ ખરું જોતાં મીઠાનો કર ઘટાડવાની સૂચના કોંગ્રેસ જેટલી જ જૂની—બરફે એથી પણ જૂની છે. જા-મીનની મહેસૂલ ઘટાડવાની સૂચના ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે એનું કારણ એટલું જ કે ખેડૂતના જીવનનો મુખ્ય આધાર જમીન ઉપર છે, અને મહેસૂલનો બોજો એ એના હુન્મેમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે. વળી મિ. યોર્જન અમેરિકાનું હેક્ટર દિનુદરતાનની Village Communities ‘ગ્રામ્ય મંડળી’ ના વિનાશ માટે ખેદ દર્શાવે છે. ‘ગ્રામ્ય મંડળી’ ની ગ્રામના હિત માટેની એકતા ધણે અંશે લાભકારક છે, અને એ હાલના જમા-નામાં જેટલી શિથિલ પડી જાય છે તેટલું ગ્રામના સમસ્ત હિતને નુકસાન છે—પણ વ્ય-ક્તિના સ્વામિત્વનો એટલે સુધી નિગેધ કરવો કે જમીન વેચવાનો અને એ ઉપર કરજ કર-વાનો કોઈને અધિકાર જ ન રહે એ અવગચ્છીન સમયના વિચારને જમીનના સુધારાને અને ઉત્તરોત્તર અનુકૂળને બાધકારક છે. મિ. યોર્જન ખેડૂત વર્ગ માટે દયા એટલે સુધી દર્શાવી છે કે દેશી ન્યાયાધીશો અને વકીલો નાણાં ધીરનાર વર્ગના હોવાથી ખેડૂતોને અન્યાય કરવામાં સાધનજૂત થાય છે એમ કહેવામાં પણ આંચકા પાઘો નથી! આપ જ ઉદ્દગાર નવા બોંબે રેવેન્યુમિલિ વખતે ધારાસભામાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ તરફથી કાટવામાં આવ્યા હતા. મિ. દત્ત કે મિ. જોખરે કે મિ. ફિરોજશાહ મહેતા નાણાં ધીરનાર હોઈ, ખેડૂતોની જમીન વેચવાની સત્તા કાયમ રાખવા ઇચ્છે! અને મિ. રાનડે જેવા ‘ખેડૂત સંકટનિવારણના કાયદા’ ના ન્યાયા-ધીશ ખેડૂતને અન્યાય આપે!—એમ મિ. યોર્જન કોઈ પણ હિન્દવાસીને મનાવી શકશે ?

[વસન્ત-અંકિસ.]

પણુ તરી શકતો નથી. ખેડૂતની આ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો એક જ માર્ગ છે, અને તે કેળવણી. પણુ એ માર્ગ સર્વવ્યાપક થાય ત્યાં સુધી એમની મદદ આવવાની સરકારની અને કેળવણી પ્રવર્ધનની ફરજ છે.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तैजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂતૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ. ૨.

અંક ૩.

[માસિક]

ચૈત્ર, સંવત ૧૯૫૯.

અષ્ટાવક અને બન્દી.

મહાભારતમાં ક્યા છે કે:—

*ઉદાસક નામે એક ઋષિ હતા એમને કહેાડ નામે એક શિષ્ય હતો. શિષ્યને વિદ્યા બણ્યાની ધણી હતી તેથી તે શુરુની આગામાં નિરન્તર રહેતો અને સારો અભ્યાસ કરતો. શિષ્યની સેવા જોઈ શુરુ પ્રસન્ન થયા—સારી પેઢે વિદ્યા બણ્યાવી, અને પોતાની એક સુખતા નામે કન્યા હતી તે પણ એને પરણાવી. કાલે કરી સુખતાને ગર્ભ રહ્યો, ગર્ભ મહોરો થયો. કહેાડ ઋષિને વિદ્યાનો શોખ હતો એવો ને એવો જ હતો: કેટલીકવાર આખી રાત અધ્યયનમાં જ ગાળતા. એક સમયે પિતાને આમ આખી રાત અભ્યાસ કરતા જોઈ, પેલો ગર્ભ અન્દરથી બોલી ઉઠ્યો: “ પિતા, તમે આખી રાત અધ્યયન કર્યાં કરો છો—એ કાંઈ દીકરું નથી. ” આમ શિષ્યમંડળની વચમાં ગર્ભ કંપકો દીધો એથી ઋષિ ધણા શુરસે થયા, અને ગર્ભને શાપ દીધો: “ તું પેટમાં રહ્યો રહ્યો પણ આ પ્રમાણે બોલે છે, માટે તું આંક કેકાણેથી વાંકો થઈ જા. ” આ ગર્ભ તે ધાણના અષ્ટાવક ઋષિ: જ્યેતકેતુ ઉદાસક મુનિના પુત્ર એ એના મામા ધાય. અષ્ટાવક આ પ્રમાણે ગર્ભમાં હતા, અને એમનાં આઠે અંગ પિતા (કહેાડ ઋષિ)ના શાપથી વાંકાં થએલાં હતાં, તેથી એમની માતાને કુક્ષિમાં બહુ ખીણ થતી હતી, એસડવેસડના પૈસા જોઈએ, અને કહેાડ ઋષિને તો વિદ્યા શિવાય

* ઉપનિષદમાં આ ઋષિ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખીજું ધન જ નહતું—ત્યાં શું કરવું ? સુખતાએ પતિને એકાન્તમાં પ્રાર્થના કરી કહ્યું:—
 “મહર્ષે! મ્હારી આ રિયતિ છે. દસમો મહિનો જાય છે. એસડવેસડ માટે પૈસા જોઈએ
 અને ઘરમાં તો કોડી સરખી પણ નથી. હું આ પ્રસવની આપત્તિ શી રીતે તરી શકીશ ?”
 આ સાંભળી કહોડ ઝપિ ઉઠ્યા, અને વિત્ત—અર્થે જનકરાજને ત્યાં ગયા. જનકરાજને ત્યાં
 એક બન્દી—સદા—પડિતનું પ્રાણલય ધર્મ પડ્યું હતું. જે વિદ્વાન એ બન્દી સાથે વાદવિવાદ
 કરી શકે એનો જ સંકાર થતો. બન્દી એવો વિવાદકુશળ અને બુદ્ધિશાળી હતો કે કોઈ
 પણ બ્રાહ્મણ એને છતી શકતો નહિ. જે બ્રાહ્મણ એની સાથે વાદવિવાદમાં હારે એને એ
 પાણીમાં ડૂબાવરાવતો. એવા અનેક બ્રાહ્મણો એણે ડૂબાવરાવ્યા હતા, અને કહોડ ઝપિની
 પણ એ જ ગતિ ધર્મ. ઉદાસ—અશ્વવક્રના વડવા—એમણે આ વાત સાંભળી અને સુખતાને
 કહી, પણ તે સાથે સુખતાને એટલી આશા કરી કે તારે આ વાત અશ્વવક્રને કહેવી નહિ.
 અશ્વવક્ર વડવાના ઘરમાં ઉછરે છે—ઉદાસક્રને પોતાના પિતા માને છે, અને શ્વેતકેતુને પોતાનો
 ભાઈ માને છે. એમની બાર વર્ષની ઉંમર ધર્મ છે—એવામાં એક વખતે અશ્વવક્ર વડવાના
 ખોળામાં જોડો છે. એ જોઈ શ્વેતકેતુએ એનો હાથ તાણી ‘આ તારા બાપનો ખોળો નહોતો.’
 એમ કહી ઉઠાડી મૂક્યો. એણે ઘેર જઈ માતાને કહ્યું: “મા, મ્હારા બાપ ક્યાં છે ?” મા-
 તાએ દુઃખિત સ્વરે સઘળી હકીકત જણાવી: એ ઉપરથી અશ્વવક્રે પિતાનું વેર લેવા જનક-
 રાજને ત્યાં જવાનો વિચાર કર્યો. અને શ્વેતકેતુને કહ્યું: “મામા, ચાલે આપણે જનકરા-
 જનો યત્ન જોવા જઈએ. એ યત્નમાં બહુ બહુ જોવા જેવું છે એમ કહે છે. ત્યાં બ્રાહ્મ-
 જોનો વિવાદ સાંભળીશું, અને સારી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પણ થશે, ને સારા સારા પદાર્થો પણ
 જમીશું. આપણામાં કેટલીક વિચક્ષણતા આવશે, તેમ જ મંગળમય અને સૌમ્ય બ્રહ્મધોય
 પણ કાને પડશે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને માગો—ભાણેજ બંને જનકરાજને ત્યાં ગયા. દાર
 આગળ આવીને ઉભા—ત્યાં દારપાળે એમને અટકાવ્યા, અને વિવેકપુર:સર કહ્યું:—“મ્હારાજ,
 નમસ્કાર. અમે ઘણીની આશા પ્રમાણે. કરનારા હીએ. અહીંયાં બાળકને પેસવાની છૂટ નથી—
 પછી ભલે તે બ્રાહ્મણ હોય; અત્રે ફક્ત વિદ્વાન અને જુદા બ્રાહ્મણોને પેસવા દેવામાં આવે
 છે.” આના ઉત્તરમાં અશ્વવક્રે પોતાનો અભ્યાસ જણાવ્યો, અને માત્ર શરીરે કરી બાળહોય
 એને બાળ ન માનવો જોઈએ ઇત્યાદિ કહીને દારપાળને યોડો સમજાવ્યો. દારપાળ બોલ્યો:
 “અહીંયાં તો વિનીત અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પ્રવેશ મળે છે—ત્યાં હું તારા જેવા બાળકને
 શી રીતે પેસવા દઉં?—છતાં યત્ન કરીશ.” એમ કહી દારપાળે એકદમ, જનકરાજ યત્ન-
 મિની બહાર હતા એમની સાથે અશ્વવક્રને મેળવી દીધા. જનકની સ્તુતિ કરી અશ્વવક્રે કહ્યું
 “રાજ, અમે સાંભળ્યું છે કે તમારે ત્યાં એક બન્દી છે, એ જુદા વિદ્વાનોને પણ વાદમાં
 સુપ કરી, તમારા માણસો પાસે તેઓને પાણીમાં ડૂબાવરાવે છે. મેં બ્રાહ્મણોને મુખે આ
 વાત સાંભળી, તે ઉપરથી અદ્વૈત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવા હું આપને ત્યાં આવ્યો છું. એ
 બન્દી ક્યાં છે ? મને બતાવો. એની સાથે વાદ કરી, સૂર્ય જેમ નક્ષત્રોનો નાશ કરે એમ
 એનો નાશ કરું.” આના ઉત્તરમાં—આ કામ કેવું અશક્ય છે ઇત્યાદિ રાજએ કહ્યું. છેવટે,
 રાજએ પોતે અશ્વવક્રની પરીક્ષા લેવા ખગોળવિદ્યાના અને બ્રહ્મવિદ્યાના કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા.
 એ પ્રશ્નોના અશ્વવક્રે સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યા. એથી રાજએ ખુશ થઈ બન્દી સાથે
 વાદવિવાદ કરવા દેવાની હા પાડી.

અણ્ણવક અને બન્દી રહામ-રહામા બેઠા છે. બન્દીના, બ્રાહ્મણો ઉપરના ગુલમથી અને પિતા ઉપરના ગુલમથી ખાસ કરીને, અણ્ણવકને ક્રોધ ચડ્યો છે. અણ્ણવકે બન્દીને કહ્યું: "હું પૂછું એનો તમે ઉત્તર આપો, તમે પૂછો એનો હું ઉત્તર આપું."

બન્દીએ કહ્યું:—

"एक एवाग्निर्वह्नुधा समिध्यते एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।
एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणामाश्वरश्चैक एव ॥"

ભાવાર્થ:—એક અગ્નિ અનેક પ્રકારે પ્રત્યલે છે, એક સૂર્ય આ આખા જગતને પ્રકાશે છે, શત્રુને સંહારનાર ઇન્દ્ર એ એક વીર છે અને પિતૃલોકનો, સ્વામી યમ પણ એક છે.—માટે એક સંખ્યા એ વિશ્વનું પરમતત્ત્વ છે.

બ્રાહ્મણો પૂરેથી જ એક તરવને માંનતા આચ્છા હતા, જ્યાં પ્રતિપક્ષી જ આમ એક તરવનું પ્રતિપાદન કરે, ત્યાં એને ઉત્તર શો દેવો? આ મુંઝવણથી અનેક બ્રાહ્મણો વાદમાં હારી ગયા હશે એમ લાગે છે. પણ અણ્ણવકને જાતરિવાનો ધણો સક્ષમ અભ્યાસ હતા, અને તેથી એમના સમજવામાં હતું કે આ એક તરવનો સિદ્ધાન્ત ખોટો રીતે પણ મુકાઈ શકે છે. ચૈતન્યને ઉગ્રાવી દર્ધ જડ એકલાને શખતું (Materialism) એ જન્મ ખોટો સિદ્ધાન્ત છે, તેમ જડના અસ્તિત્વ તરફ આંખ મીચી ચૈતન્ય એકલાને જ શખતું (Subjective Idealism) અને Sensationalism) એ પણ ખોટો સિદ્ધાન્ત છે. ખરો સિદ્ધાન્ત કેવલ સર્વાન્તર્યામી વિજ્ઞાનધન પરમાત્મવાદ (Absolute Idealism અને Pan-theism) નો છે. પણ તે એવો તો સક્ષમ છે કે ખીળ ખોટા સિદ્ધાન્તોની સાથે એ પછીવાર ગોટાઈ જાય છે, અને તેથી એ સિદ્ધાન્તના ઉત્તમ પ્રતિપાદકો ઉપર પણ હુકી સમજણવાળા પ્રતિપક્ષીઓએ 'નાસ્તિક'—'પ્રગ્લભ બૌદ્ધ' ઇત્યાદિ આક્ષેપો કર્યા છે ઉપરના શ્લોકનું રહસ્ય તીચે પ્રમાણે લેતાં જ સિદ્ધાન્ત નીકળે છે એ ખોટા સિદ્ધાન્ત છે: એ બૌદ્ધનો 'વિજ્ઞાનવાદ' અને ખોટી રીતે સમજાવેલો વેદાન્તવાદ છે, અને એ અને એને મળતા સિદ્ધાન્તો 'કેટલાક પાશ્ચિમાત્મ તત્ત્વચિન્તકોએ બાંધ્યા છે એ પણ એ જ પ્રમાણે જાલજરેલા છે:—

(૧) જન્મ અગ્નિ અને સૂર્ય—એમને કાઈ અન્ય પ્રકારનું નથી પણ એ પોને જ સર્વને પ્રકાશે છે, તેમ અહમ્=હું પદાર્થ એવો છે કે એ અન્યથી અપ્રકાશ્ય અને અન્યનો પ્રકાશક છે. માટે સ્વયંપ્રકાશ 'અહમ્'='હું' એ વિશ્વનું તત્ત્વ છે. જન્મ ઇન્દ્ર દેવોનો રાજા છે, તેમ "અહમ્=હું" એ ઇન્દ્રિયોનો રાજા છે, અને એને જ શત્રુરૂપ—પ્રતિકૂલ ધર્મ પડે છે એનો એ સંહાર કરે છે. આ શરીરનું પાલન કરનાર ઇન્દ્રિયો છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયોને 'પિતૃ'એનું રૂપક આપવામાં આવે છે. એ 'પિતૃ'એ ને-ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર 'યમ'—કર્તા અને ભોક્તા ઇશ્વર—તે આ "અહમ્=હું" છે. માટે "અહમ્=હું" એ જ વિશ્વનું તત્ત્વ છે.

(૨) જન્મ અગ્નિ અને સૂર્ય અન્ય-અપ્રકાશ્ય અને અન્યપ્રકાશક છે, તેમ બુદ્ધિ અ-

ન્ય સર્વ પદાર્થોની પ્રકાશક છે અને એને કોઈ પ્રકાશી શકતું નથી: સ્વયંપ્રકાશ છે. “અહ્” =હું” પણ બુદ્ધિનો પરિણામ છે. માટે બુદ્ધિ એ જ પરમતત્ત્વ છે.

“અહમ્=હું”ને, અને “બુદ્ધિ”ને પરમતત્ત્વરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર આ બંને સિદ્ધાન્તો વાસ્તવિક વેદાન્તના અદ્વૈતવાદથી જૂદા છે, અને ખરા અદ્વૈતવાદ ઉપર આવવા માટે દ્વૈતવાદમાંથી પસાર થવાની જરૂર છે. માટે અણવક જે “અદ્વૈત બ્રહ્મતું નિરૂપણ કરવા” આવ્યા છે તે અદ્વૈતને અપ્રતિકૂલ બધકે આવશ્યક એવું દ્વૈત નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે:-

“દ્વાચિન્દ્રાગ્ની ચરતો વૈ સઘાયો દ્વૌ દેવર્ષો નારદપર્વતૌ ચ ।
દ્વાવશ્વિનૌ દ્વે રથસ્યાપિ ચક્રે માર્યાપતૌ દ્વૌ વિહિતૌ વિધાત્રા ”

“ભાવાર્થ:—ઇન્દ્ર અને અગ્નિ બે સખા છે, બંને એકલા ફરે છે; તેમ જ નારદ અને પર્વત બે દેવર્ષો મિત્રા છે; અશ્વિનો બે છે; રથનાં ચક્ર બે છે; વિધાતાએ સ્ત્રી અને પુરુષ એમ બે કર્યાં છે. માટે દ્વૈત—દ્વિત્વ સંખ્યા એ વિશ્વતું પરમ તત્ત્વ છે.”

“દ્વા સુપનાં સયુજા સઘાયા સમાનં ધૃક્ષં પરિપસ્વજાતે તયોરન્યઃ
વિષ્પલં સ્વાદ્વત્ત્યનશ્ચન્નન્વોઽભિચાકરીતિ ”

ભાવાર્થ:—એ દ્વૈતવાદી શ્રુતિ “અહમ્=હું”ની અને “બુદ્ધિ”ની પરમ તત્ત્વરૂપે અપર્યાપ્તતા માને છે. આપણાં સર્વનાં “હું”નું અધિષ્ઠાન “હું” થકી પર છે તેમ જ ભોગ ભોગવતી બુદ્ધિનો સાક્ષી બુદ્ધિ થકી પર છે. આ દ્વૈત વાસ્તવિક અદ્વૈતને પ્રતિકૂલ નથી, પણ આવશ્યક છે. દ્વૈતમુખે અત્રે ‘અદ્વૈત બ્રહ્મ’નું જ નિરૂપણ છે.

“અહમ્=હું” એ વિશ્વતું પરમતત્ત્વ શી રીતે હોઈ શકે? “અહમ્=હું” એ “ત્વમ્=તું” યા “ઇદમ્—આ”નું સાપેક્ષ નથી? તમે ન હો, આ જગત ન હોય તો “હું” કેવો? માટે ‘આ-તમે’ અને ‘હું’ બંનેનો જે સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકાર થાય એ જ સિદ્ધાન્ત ખરા. તેમ જ બુદ્ધિને પરમ તત્ત્વ મનાવવાનો યત્ન થાય છે એ પણ વૃથા છે. બુદ્ધિ પરિમિત હોઈ, દૃશ્ય હોઈ, કોઈ પર પદાર્થોના જ આધિભાવ છે. માટે “અહમ્=હું”નું અદ્વૈત અને બુદ્ધિનું અદ્વૈત—બંને ખોટાં અદ્વૈત છે. બંનેની બૂલ સમજવા માટે, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સાપેક્ષતા-દ્વૈત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

પોતે અદ્વૈત બ્રહ્મતું નિરૂપણ કરવા આવ્યા છે એમ પોતે અણવકે આરંભમાં જ કહ્યું છે. બન્દી કોટિ કરે છે:—

“ત્રિઃ સૂયતે કર્મણા ધૈ પ્રજેયં ત્રયો યુક્તા વાજપેયં વહન્તિ ।
અપ્વર્યયઃ ત્રિઃ સવનાનિ તન્વતે ત્રયો લોકસ્ત્રીણિ જ્યોર્ત્સાવિ ચાહુઃ ॥”

ભાવાર્થ:—કર્મ કરી આ પ્રભાની ત્રણ પ્રકારની ગતિ થાય છે; પુણ્યે કરી દેવ સ્થાવર

અને મનુષ્ય, પાપે કરી નરક સ્થાવર અને તિર્થંગ (પક્ષી વગેરે). ત્રણ વેદ મળી વાગ્પેય યજ્ઞ યજ્ઞાવે છે; અધ્વર્યુ ત્રણ સવન કરે છે; લોક ત્રણ છે—સ્વર્ગ, નરક અને પૃથ્વી; અને જ્યોતિઓ ત્રણ ત્રણ છે—સૂર્ય ચન્દ્ર અને અગ્નિ. માટે ત્રિત્વ—સંખ્યા એ વિશ્વતું પરમ તત્ત્વ છે.”

અણ્વકે યુદ્ધિ અને ‘હું’ થી પર એતું પરમાત્મતત્ત્વ બતાવ્યું અને ખોટા વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કર્યું. એટલે બન્દીએ ઉપર પ્રમાણે કર્મવાદનું સચ્ચન કરી મીમાંસકોના સિદ્ધાન્તનું અવલંબન કર્યું. જ્ઞાનવાદનો અને કર્મવાદનો તેમ જ બ્રહ્મવાદનો અને નિરીશ્વરવાદનો અનાદિ કાળથી વિરોધ છે. મીમાંસકો કર્મચક્રી સ્વર્ગાદિ મળે છે એમ માને છે, અને કપર-મોક્ષ એવા પદાર્થો સ્વીકારતા નથી. કર્મોત્તર આ લોક અને સ્વર્ગનરકભ્રમ વચ્ચે હમેશાં આવ-વ-જાય કરે છે, કર્મનું ફલ કર્મ જ ઉપજાવે છે, ફલપ્રદાતા કપર માનવાની જરૂર નથી એમ મીમાંસકોનો મત છે. સમસ્તજીવન વાગ્પેય આદિ યજ્ઞ કરવામાં જ શુભરત્નું, આ લોક અને સ્વર્ગલોકનાં વિષયસુખ કરતાં ઉચ્ચતર પ્રાપ્ત્ય જ ન સમજવું, આ અખિન્ન વિશ્વને પરમાત્માના સુવર્ણતેજોરૂપ ન જોતાં જડકર્મના એક લોહ્યનરૂપ જોતું—એ માનસિક સ્થિતિ ખરી ધાર્મિકતાની, ઉચ્ચતાની, ખગિતાની નથી. જેને બ્રહ્મ તરફ દૃષ્ટિ નથી એ “બ્રહ્મણ” નથી, પણ “કૃપણ” છે, અત્યંત શોચનીય છે એમ ઉપનિષદ કહે છે. વસિષ્ઠ મુનિ બહુ મોક્ષ શબ્દ વાપરી કહે છે કે—

“ચતુર્વેદોઽપિ યો વિષ્ણુઃ સૂક્ષ્મં બ્રહ્મ ન વિન્દતિ ।
વેદભાસ્વરભ્રમન્તઃ સ વૈ બ્રાહ્મણ ગર્દભઃ ॥”

ભાવાર્થ:—“જે બ્રાહ્મણ, ચાર વેદ બધા છતાં પણ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરતો નથી—એ વેદના ભારથી લાદેલો બ્રાહ્મણગર્દભ સમજવો.”

માટે જે તન્ત્રમાં બ્રહ્મ પ્રાપ્ત્યર્થ જ્ઞાનાશ્રમને અવકાશ નથી એ તન્ત્ર—કર્મમીમાંસા-તન્ત્ર—ખોટું છે. આવા તાત્પર્યથી અણ્વક ઉત્તર આપે છે કે—

“ચતુષ્ટયં બ્રાહ્મણાનાં નિકેતં ચત્વારો યર્ણાં યજ્ઞમિમં વદન્તિ ।
દિશશ્ચતસ્રો વર્ણચતુષ્ટયં ચ ચતુષ્પદા ગૌરપિ શશ્વદુક્તા ॥”

ભાવાર્થ:—“બ્રાહ્મણોના આશ્રમ ચાર છે; ચાર વર્ણ આ યજ્ઞ કરે છે; દિશાઓ ચાર છે; વર્ણ કહેતાં ચત્વાર એ પણ ચાર છે; અને ગૌ—વાણી—પણ સદા ચતુષ્પદા કહેલી છે.”

શાસ્ત્રકારોએ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ જણાવ્યો છે. અને એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિને ઉદ્દેશીને જ વર્ણ—આશ્રમ આદિની વ્યવસ્થા રચી છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં, સકલ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે અતિ આવશ્યક જે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન એ જ્ઞાનથી યુદ્ધિને પરિપૂર્ણ બરવી. પરંતુ એ અવસ્થામાં બ્રહ્મનો સક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ સંસારમાં પડે છે—શ્રુતિ કહે છે તેમ, “વાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ” આ સર્વ ભૂત માત્ર એનો એક પાદ છે—અને તેથી ખરી સમજણવાળાને સંસારમાં બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. શ્રી પુત્ર ધન આદિ માટે મનુષ્ય અનેક સ્વાર્થભાગ કરે છે, અને એ રીતે એની સ્વશરીર

માત્રમાં પૂરાઈ રહેલી આત્મભાવના વિસ્તાર પામી, સર્વાત્મભાવ સાક્ષાત્કારની અનુકૂળતા ખતે છે. અર્થાત્, ગુરુગૃહ જેમ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાથમિક શાળા છે, તેમ કુટુંબ અને સમાજ એ એ સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચ કેળવણીનું સ્થાન છે—જેમાં, બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં શ્રવણ-મનન કરેલાં સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી એની યથાર્થતા અનુભવપુરસ્કાર સમજવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ માટે જ, આપણા શાસ્ત્રકરોએ ગૃહસ્થાશ્રમની વારંવાર પ્રશંસા કરી છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં “અહંતા”નો સંકેત ટાળવા માટે ઉત્તમ યોગ્ય છે, પરંતુ એ આશ્રમની એક મુખ્ય ખામી એ છે કે એમાં “મમ”તા વૃદ્ધિ પામે છે, અને એને લીધે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાં વિરોધી એવી અનેક રાજસ-તામસ પ્રવૃત્તિઓ અને કર્તવ્યહીનિઓ ઉપજે છે. આ દોષના પ્રતીકાર રૂપે વાનપ્રસ્થાશ્રમ યોજાયેલો છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં, વનમાં રહી વનદૂળ વગેરેથી—અર્થાત્ જોના ઉપભોગથી અન્યના ઉપભોગને અન્તરાય ન આવે એવા પ્રકારના ખાન-પાન-વસ્ત્રાદિ વડે-નિર્વાહ કરવાનો વિધિ છે. જેઓ પોતાના જીવનના નિર્વાહ અર્થે સમાજ ઉપર બોજ રૂપ નથી, એમને નિવૃત્તિપરાયણ જીવન ગાળવાનો હક છે એટલું જ નહિ, પણ એમના જીવન-આદર્શમાં પરમાત્માનું પ્રતિબિમ્બ-પ્રકાશ પડે છે અને એ પ્રકાશ ત્યાંથી પ્રતિબિંબિત થઈ સર્વ સાં-સારિક જનમંડળને પ્રકાશિત કરે છે—એવું જીવન ઉચ્ચભાવનાનુસારી અને પરમ-પ્રયોજનવાળું બતાવે છે. આ આશ્રમમાં સ્ત્રીને પુરુષની સાથે નિષ્કામ ધ્યને રહેવાની છૂટ છે—એટલે સહધર્મચારી આગળ વધી સહબ્રહ્મચારને માર્ગે ઉચ્ચ ચાલે છે—

“વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસાડપ્યસ્મિન્નહાયોં રસઃ
કાલેનાવરણાતપ્યાત્પરિણતે યત્સ્નેહસારે સ્થિતમ્”

જેમાં હૃદયનો વિશ્રામ છે, ધડપણ પણ જોના રસને હરી શકતું નથી, અને કાળ જતાં જન્મદિક આવરણ નીકળી નહીં જે રતેહના સારરૂપ બની રહે છે—એ લમપ્રેમની ઉચ્ચ ભાવના ગૃહસ્થાશ્રમને અન્તે પ્રકર્ષ પૂર્વ-ત પશ્ચાત્ પરિપક્વ થઈ, સહબ્રહ્મચારમાં પરમસાધન રૂપ થાય છે. બ્રહ્માનન્દનો રસ એ જ સમજે કે જેણે આવી ઉચ્ચ ભાવના ગૃહસ્થાશ્રમમાં “હૃ” ઉચ્ચ છે—અને ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉચ્ચ અનુભવ પણ એણે જ ક્યો કહેવાય કે જેણે ગૃહ-સિદ્ધાન્ત ખરો, તેના અધીન વાનપ્રસ્થાશ્રમના સહબ્રહ્મચારમાં પરિણમ્યાનો છે—તે શિવાયના ગૃહસ્થા-છે. યુદ્ધિ પરિમિત હોઈ, દર-શવ જીવન જેવું છે.
=હૃ”નું અદ્વૈત અને યુદ્ધિનું
ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સાપેક્ષતા-દ્વૈત .

(અપૂર્ણ)

પોતે અદ્વૈત બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા આવ્યા છે એમ પોતે અજાણકે આરંભમાં જ કે, ખન્દી કોટિ કરે છે:—

“ત્રિઃ સૂપતે કર્મણા વૈ પ્રજેયં ત્રયો યુક્તા વાજપેયં વહન્તિ ।
અધ્વર્યવઃ ત્રિઃ સઘનાનિ તન્વતે ત્રયો લોકસ્ત્રીણિ જ્યોતીર્ણિ વાહુઃ ॥”

બાવાર્થ:—કર્મે કરી આ પ્રભાની ત્રણ પ્રકારની અતિ યાય છે: પુણ્યે કરી દેવ ૨

દિગ્દર્શન.

તા. ૮ માર્ચના ગુજરાતીમાં, મિસિસ ઝેની બેસેટે કલકત્તામાં આપેલા એક ભાષણ-
માંથી નીચેના ઉતારો દાખ્યા છે:—

દિગ્દર્શનનો ઉ-

દ્વાર કેમ.

“ Read the history of the past, and one fact would come out before you plainly and clearly, not only in India, but in all the past great civilizations. When you study a great civilization whether it be that of Egypt, China, Persia, Greece, or Rome, you will find that in the palmiest days of that civilization religion was the guiding force of the State. When were the days when India was mightiest, when her thrones were most secure, when her people were most intelligent, when her manufactures and arts and industries and commerce flourished, when her sailors were known in far distant lands, and the products of her artisans covered the face of the world? It was in the days when religion was more cherished than wealth, in the days when the philosopher was thought of more than the prince, in the days when the Rajas would bow before the Rishis that instructed them, and when the basis of the royal authority lay in that loyalty which grew out of a belief in Divine Government. Slowly spirituality decayed, slowly the highest religion disappeared, slowly, in the beginning of the descent, spirituality ceased to sway the minds and hearts of men with its imperial sceptre. What was the next step? Spirituality having gone far down the descent, then began the descent of intelligence. Still followed the pathetic descent, the final step being the decay of material prosperity. Slowly, very slowly, India took the three steps of national decay; first the spiritual; secondly, the intellectual; and thirdly the material. The conclusion to which the thoughtful man would come was that this descent must be retracted step by step, and that first they must go to the root of things and revive the decayed spirituality. The first step towards the raising of India was to lay again deep and broad the basis of her ancient spirituality. The second step was the building up, by a wise and well thought-out education, the intelligence of the young, so that they might be highly educated in an education adapted to the needs of the country, and might restore its perished intellectual supremacy. When these two things were done, when spirituality was revived, when education of the right sort was spreading, when the new generation, brilliant in brain, came forth upon the theatre of Indian public life—then was the redemption of India and the place of the men, who would restore their lost power, their lost prosperity, their perished individuality, their arts and their industries. The restoration of that material prosperity was the third step and not the first, not only by the testimony of history but also by the arguments of reason.”

ભાવાર્થ—“ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વાંચશે તો એમાં એક વાત તમને સ્પષ્ટ નજરે પડશે—અને તે માત્ર હિન્દુસ્તાનના જ નહિ પણ સર્વ દેશના સુધારામાં, ઇંગ્લિંડ, ચીન, ઈરાન, શ્રીલંકા, રોમ—ગમે તે દેશનો સુધારો લેશે તો એમાં તમને જણાશે કે એ સુધારાના પૂર્ણ જાહેરાતવાળીના દિવસોમાં ધર્મ એ રાજ્યને દોરનારી શક્તિ હતી. જે દિવસોમાં હિન્દુસ્થાન પ્રબળમાં પ્રબળ હતું, એનાં રાજ્યાસનો સુસ્થિર હતાં, એના લોકો બુદ્ધિમાં પ્રથમ સ્થાને હતા, એની ખનાવટ એના હુમરા એની કારીગરીઓ એના ઉદ્યોગો અને એનો વેપાર સર્વોત્તમ આબાદીમાં હતાં, એના ખલાસીઆઓ દૂર દેશમાં પ્રસિદ્ધ હતા અને હિન્દુસ્તાનની કારીગરીની ચીજો પૃથ્વીને છાઈ રહી હતી—એ દિવસો કયા ? એ એ જ દિવસો કે જ્યારે દ્રવ્ય કરતાં ધર્મ વધારે વહાલો હતો, રાજ્ય કરતાં રાની મ્હોટો ગણ્યોતો, રાજ્યો અધિઓને શુરુ કરીને નમતા, અને જ્યારે સર્વ લોકોને નિયન્તા છે તેમ ધર્મના અંશ-ભૂત-દેવાંશ-રાજ્યો પૃથ્વીલોકના નિયન્તા છે એવી સમજણ ઉપર રાજ્યાધિકાર સ્થપા-એલો હતો. ધીમે ધીમે લોકમાંથી ધર્મજ્ઞતિ ઘટલી ઘઈ, ઉત્તમોત્તમ ધર્મ લાવના નષ્ટ થઈ, ધાર્મિક વિચારોનો અમલ લોકમાં મન અને હૃદય ઉપરથી ખસતો ગયો અને પછી-પુરત શું થયું ? ધાર્મિકતાની અવનતિ થઈ, એટલે એની પાછળ બુદ્ધિ પણ ઉતરતી થઈ. આવી દયાજનક પરતી થતાં થતાં, છેવટે દ્રવ્યસંપત્તિ પણ ક્ષીણ થવા લાગી. ધીમે ધીમે, ઘણું જ ધીમે ધીમે, હિન્દુ રાષ્ટ્રીય અવનતિનાં ત્રણ પગલાં બધાં પહેલો ધર્મનો હ્રાસ થયો, પછી બુદ્ધિનો, અને પછી દ્રવ્યનો. આ ઉપરથી વિચારવત પુરુષ જ સિદ્ધાન્ત બાંધે તે એ કે જો ક્રમે અવનતિ થઈ તેથી ઉલ્ટે ક્રમે ઉન્નતિ થઈ શકે. અર્થાત્ આ અવનતિના છેક મૂળ સુધી પહોંચવું જોઈએ, અને પ્રથમ તો ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ. હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારનું પહેલું પગલું, એની પ્રાચીન ધાર્મિકતાનો પાયો ઊંડો અને વિશાલ કરવો એ છે. ખીજું પગલું એ કે—હાપણથી અને વિચારપૂર્વક કેળવણીનું સ્વરૂપ રચીને એનાં બાલકોની બુદ્ધિ ખીલવવી, જ્યાં પોતાના દેશની જરૂરિયાતોને અનુકૂલ ઉત્તમ શિક્ષણ તેઓ લઈ શકે, અને એનો બુદ્ધિવૈભવ જ અસારે નષ્ટ થયેલો છે એ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ જો વાનાં થયાં—એની ધાર્મિકતાનું પુનરુજ્જીવન થયું, અને પરી કેળવણી પ્રસરવા લાગી અને ઉજ્જવળ માનસિક શક્તિવાળો જમાનો હિન્દી દેશહિતાર્થી નિર્દોશી રંગભૂમિ ઉપર બહાર પડ્યો—એટલે હિન્દુસ્થાનનો ઉદ્ધાર થયો સમજો: જેઓ પોતાનો ગએલો અધિકાર ગએલી આબાદી નષ્ટ થયેલી વિશિષ્ટતા અને હુમરા અને ઉદ્યોગો પાછાં લાવવા માગે છે તેઓનો સમય સારે જ આવશે. આર્થિક-દ્રવ્યસંબંધી—ઉદ્ધાર એ ખીજું પગલું છે, પહેલું નથી. આ વાતમાં ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે, એટલું જ નહિ પણ વિચાર કરતાં પણ એજ સિદ્ધ થાય છે.”

મિસિસ બેસન્ટના લાપણમાંથી ઉપર આપેલો ઉતારો જેટલો છટાદાર વક્તવ્યથી અકિત છે, તેટલો જ ગંભીર સહયોગી ભરપૂર છે. હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર ધર્મ-બુદ્ધિ-દ્રવ્ય સર્વ વિષયમાં થવો જોઈએ છે; અને ત્રણે એવા પરસ્પર ગૂંથાયેલા છે કે તેઓને એક બીજાથી છૂટાં પાડવાં અશક્ય છે: (૧) ધાર્મિક ઉદ્ધાર બુદ્ધિને કેળવ્યા શિવાય થશે નહિ, કારણ અગાન-બ્રહ્મ એ ધાર્મિક ઉન્નતિનાં પ્રતિબિંબક છે; તેમ જ ધાર્મિક ઉદ્ધાર માટે મહાન સંસ્થાઓ

રચવી પડશે, બ્રૂખમરાથી પરધર્મમાં જતાં રહેતાં અનાથ સ્ત્રી-પુરુષો અને બાલકોનું સંરક્ષણ કરવું પડશે, ઇલાદિ ધર્મોદ્દેશનાં કાર્ય માટે પણ દ્રવ્યની પુષ્કળ જરૂર છે. (૨) યુદ્ધિ ધર્મથી જ પવિત્ર અને વિશુદ્ધ થઈ શકે છે, અને યુદ્ધિના વિકાસ માટે ઉચ્ચ કેળવણી આપનારી સંસ્થાઓની જરૂર છે—જે દ્રવ્ય વિના અશક્ય છે. (૩) એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યનો સદુપયોગ ધાર્મિકતાના પાયાની અપેક્ષા કરે છે, તથા યુદ્ધિ કેળવાયા વગર આ હરીફાઈના વખતમાં દ્રવ્ય સંપાદન કરવું અશક્ય છે. આ રીતે ધર્મ, યુદ્ધિ અને દ્રવ્ય ત્રણે પરસ્પર શુભાચેલાં છે તથાપિ એટલું કહેવામાં બાધ નથી કે એ ત્રણમાં પણ ધર્મ એ, વિલક્ષણ રીતે ઉગ્રમાં ઉગ્રી અને સર્વ વ્યાપક વસ્તુ હોઈ, બીજાં બેનું મૂલરથાન છે.

* * * * *

પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન માર્કસ ડૉરજ, રૉમન ક્રિસ્ટીક ધર્મના ઇતિહાસ સંબંધી હમણાં જ બહાર પડેલા "Rome and Reform" નામના એક પ્રતિક્રિત એક ચેતવણી. અન્યનું અવલોકન, લખતાં, નીચે પ્રમાણે ઇતિહાસકારોને એક ચેતવણી આપે છે:—

"As every one who has given the slightest attention to the subject knows, the argument from results in national character and prosperity is extremely risky. There is in all Christendom so much wickedness, in all Churches there appear so many perplexing and disconcerting facts, that to cast the balance, is a supremely difficult task. No country has been more steadily Protestant or more intelligently religious than Scotland, yet no country is so unashamedly drunken."

બાવાર્થ—“આ વિષય ઉપર જોઈ જરા પણ વિચાર કર્યો છે એ જાણે છે જ કે પ્રજાની નીતિ અને આબાદી ઉપર રચાએલી દલીલ બહુ જ નેજમ ભરેલી છે. આખી ક્રિસ્તીય દુનિયામાં એટલી બધી કુદરતા ભરેલી છે, ક્રિસ્તીય ધર્મના સર્વ સંપ્રદાયોના લોકમાં એટલી બધી મુંઝાવનારી અને ખેદ તથા નિરાશા ઉપજાવનારી હકીકતો જોવામાં આવે છે કે એમાં ધર્મની જવાબદારી કેટલી છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સ્કોટલેન્ડ જેવું દૃઢતાથી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને વળગી રહ્યું છે અને સમજણ સાથે ધાર્મિક છે, તેવો બીજો દેશ નથી—જતાં એના જેવો નિર્લજ્જ મધપાની દેશ પણ બીજો નથી.”

જાડ સાઈ છે કે ખોટું એ જેમ એના ક્ષણથી જણાય—તેમ અમુક ધર્મ સારો છે કે ખોટો એની એક કસોટી પ્રજાની નીતિ અને આબાદી સંબંધે એ ધર્મની કેવી અસર થઈ છે એ છે. પરંતુ વિચારવન્ત પુરુષ, અમુક ધર્મને પ્રજાની નીતિ સાથે અને એની રાજ-ક્રાય અને આર્થિક સ્થિતિ સાથે સહસા જોડી ન દેતાં, અન્ય કારણો પણ—રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને આકસ્મિક કારણો પણ—ધ્યાનમાં લે છે. હિન્દુસ્તાન વિષે બોલતાં, માર્કસ ડૉરજે ખતાવેલી ભૂલ ધણા લોકો કરે છે.

લાલમાં “ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” વગેરેમાં “ Burma, Buddhism and the Hindus ” એ મથાળાના એક મુખ્ય આર્ટિકલમાં, લોકની નીતિ ઉપર અસર કરનારા ખરાં કારણોનું દિગ્વિદર્શન થએલું જોવામાં આવે છે. લખે છે કે—

“Attempts have been made to analyse away the Buddhist influence in Burma, it has been described as a thin veneer on a solid block of Animism, its monks have been denounced as fanatical sectaries living in idleness and in undeserved and undesirable social and religious prominence. If a similar scrutiny were applied to Christian Europe, we are not sure that it would be difficult to formulate similar conclusions in respect of Christianity. *The mass of people will always and everywhere be strangers to the highest morality of their creed. And the greater will be this distance, the loftier the ethical standard inculcated by a religion. But they are moved by the general trend of its influence, by its institutions, and by the personal character of its recognised exponents.*”

(ઇટાલિક ટાઇપ વાચકનું લક્ષ ખેંચવા અને મૂક્યાં છે.)

ભાવાર્થ—“ બ્રહ્મદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મની અસર થઈ નથી એમ જતાવવાને ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે લોકનો મુખ્ય ધર્મ જડ પદાર્થોમાં પ્રાણુ-રોપણ કરી એમને અનેક દેવ તરીકે પૂજવાનો છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ તો માત્ર ઉપર-ઉપરનો જ છે. વળી એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે એના ધર્મગુરુઓ પંથના દુરાચર્યથી ભરેલા છે, આજસુ થઈ પડ્યા રહે છે, અને તેઓ જે સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રાધાન્ય ભોગવે છે એને એ લાયક હોતા નથી, અને એ પ્રાધાન્ય એમની પાસેથી છીનવી લેવું હય છે. પરંતુ ક્રિશ્ચન યુરોપને પણ આ રીતે તપાસવામાં આવે તો અમને શક રહે છે છે ક્રિશ્ચિએનિટિ વિષે પણ આ પ્રમાણે જ કહી શકાય; લોકનો મોટો જથ્થો—સામાન્ય લોક—તો હમેશાં, દરેક દેશમાં, પોતાના ધર્મની સર્વોચ્ચ નીતિથી અપરિચિત જ રહેશે; અને જોમ અમુક ધર્મનું નીતિનું ધોરણ ચરિયાતું, તેમ એ ધોરણ અને લોકના આચરણ વચ્ચે છેડું વધારે. સાધારણ લોક ઉપર એમના ધર્મનું સામાન્ય વલણ-સ્વરૂપ, એ ધર્મની સંસ્થાઓ, અને એના આચાર્યોની પોતાની—નિતિકી—નીતિ, એ અસર કરે છે.”

ઉપરના ઉત્તારાના છેલ્લા શબ્દો ગંભીર સત્યથી ભરેલા છે. આપણા દેશમાં વર્તમાન સમયમાં લોકની નીતિ બહુ અભિમાન કરવા જેવી રહી નથી, એનું કારણ આપણું ‘વેદાન્ત’ કે આપણો ‘પ્રારબ્ધવાદ’ કે આપણી ‘મૂર્તિપૂજા’ નથી; પણ આપણી આન્તર અને બાહ્ય અવનતિની સાથે આપણા ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ જે હલકી ભૂમિકાએ ઉતરી પડ્યું છે એ, આપણી ધાર્મિક સંસ્થાઓ એનો આત્મા ઉડી જઈ જડ થઈ પડી રહી છે એ, અને આપણા આચાર્યો અગાન, કુમાર્ગી અને સ્વર્થપરચણ થઈ ગયા છે—એ જ છે.

લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબે બંગાળના 'ચેમ્પર ઑફ કૉમર્સ' નામના વ્યાપારી મંડળના ખાણા હિન્દુસ્તાનની મૂડી. વખતે લાપણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે—હિન્દુસ્તાનના લોફ્ટાએ ૮૨૫ કરોડ રૂપિયા ભોંયમાં દાટી મૂક્યા છે વા તિબેટીમાં ભરી મૂક્યા છે, અને દેશના ઉદ્યોગ ખીલવવામાં એનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને તે છતાં તેઓ ખૂબ મારે છે કે પરદેશીઓ અત્રે મૂડી લાવી ધન્યો કરે છે, અને દેશનો સમજો નફો પરદેશ ખેંચી જાય છે, અને અત્રેના વતનીઓને મારે તો માત્ર મજૂરી જ રાખે છે!

લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબના આ લાપણ ઉપર વર્તમાનપત્રો નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—

(૧) લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબે આ આંકડો ક્યાંથી મેળવ્યો એ પ્રશ્ન છે, પણ ધણું કરીને અત્રે વખતો વખત કેટલું સોનું રૂપું આવેલું અને એમાંથી કેટલાના સિદ્ધા પડેલા દસાદિ ઉપરથી આ આંકડો ઉપજાવી કાઢ્યો હશે એમ લાગે છે. એ આંકડાના ખરા-ખોટાપણાનો પ્રશ્ન જ્યાં દબાવે-એ આંકડો ખરો જ છે એમ માની લઈએ; તથાપિ લૉર્ડ કર્ઝન આ રકમને મોટી રકમ જતાવવા માગે છે એ વાત યથાર્થ જણાતી નથી. ૮૨૫ કરોડ રૂપિયાને હિન્દુસ્તાનની ૩૦ કરોડ વસ્તીની સંખ્યાથી ભાગતાં—માથુસ દીક ૨૫-૩૦ રૂપિયા આવેછે. ધારો કે વર્ષે દહાડે ૨૫-૩૦ રૂપિયા સંધરાય તો એ રોજનો આનો સર્વા આનો—અર્થાત્ એક માથુસનું પેતાનું પેટપૂર અત્ર—થયું. આટલો સંધરો લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબને વધારે પડતો લાગે છે? હિન્દુસ્તાનનો માથુસ આટલો સંધરો પણ ન કરે તો એનું જીવન કેમ ચાલે? ઘરનાં ગુચરચીલામાં આટલી રકમ સહજ રોકાઈ જાય છે, ખીજા દેશોમાં તો અમને લાગે છે કે વ્યાપારમાં રોકાએલી રકમ બાદ કરતાં આથી વધારે રકમ સંધરા રૂપે આવતી હશે.

(૨) સરકારે લોકના રૂપાના સિદ્ધા પાડવા બન્ધ કર્યા તેથી લોકને રૂપાની કિંમતમાં ૧૫૦-૨૦૦ કરોડ રૂપિયાનું નુકશાન થયું ગણાય છે, એ વાત પણ સંધરાની ગણતરી કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવાની છે.

(૩) દેશીઓ એમની આ મૂડી ખેતીમાં, ચાહ વગેરેની વાવણીમાં, અને હુન્નર-કારખાનામાં રોકતા નથી એ માટે કર્ઝન સાહેબ એમનો દોષ કાઢે છે. પણ આ ત્રણે બાજુના કમવાર વિચાર કરતાં જણાશે કે કર્ઝન સાહેબે કરેલો આરોપ તદ્દન ખોટો છે. ગિ. કેળવની ગણતરી પ્રમાણે ૨૩ કરોડ પાઉંડ એટલે લગભગ ૪૫૦ કરોડ રૂપિયા વાણીઆઓએ ખેડતને ધીર્યા છે. ખીજું—સરકારે લોક માટે રૂપિયા પાડવા બન્ધ કર્યા અને સરકારને ભરણું ભરવાનું તો એનું એ રહ્યું તેથી ખેડતને માર્યે બોલે વધારે થયો, અને તેથી પરિણામે ખેતીના ધનધાને ધક્કો લાગે તો એમાં આશ્ચર્ય શું? ચાહ વગેરેની વાવણીમાં ૧૮૯૭ થી આજ પર્યન્ત મૂડી ઉપર સેંકડે ૪૩ ટકા જેટલું નુકશાન થયું છે, એમ મિ. બ્યોર્ન સેટને ગણતરી કાઢી છે. હુન્નરનાં કારખાનાંઓમાં—શણનો ઉદ્યોગ બાદ કરતાં—૧૮૯૫ થી આજ સુધીમાં મૂડી ઉપર ૫૦ ટકા જેટલું ભારે નુકશાન થઈ ચૂક્યું છે. વળી કાપડના વણાટ ઉપર સરકારે જે જકાત નાંખી છે એ પણ એ ઉદ્યોગને મન્દ પાડનાર એક કારણ છે.

સામાન્ય ખેતી, આઠ વગેરેની વાવણી, અને હુમરનાં કારખાનાં એ ત્રણે સંબંધે જ્યાં ઉપર પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે—ત્યાં એ ધન-ધાઓમાં વધારે મૂડી ન રોકવા માટે કર્ઝન સાહેબ દેશીઓનો વાંક કાઢે એ આશ્ચર્ય જોવું છે.

(૪) ખરી વાત છે કે ‘ડિરેક્ટર-જનરલ ઑફ સ્ટેટિસ્ટિક્સ’ જણાવે છે તેમ અત્રે ૨૪૪૦ લાખની વસ્તીના દેશમાં માત્ર ત્રણ કરોડ પાઉંડ જ વ્યાપાર-ધન-ધામાં રોકાયેલા છે. અને આયર્લેન્ડ જેવા એક સામાન્ય વર્ગના દેશમાં ૪૫ લાખની વસ્તી છતાં, ૪૮૮૪૫૦૦૦ પાઉંડ ખર્ચામાં જમે થયેલા છે. એટલે કે ત્યાં માથા દીઠ ૧૧ પાઉંડ અને અત્રે માથા દીઠ એક ગિલિંગ નવ પેન્સ જ થાય છે. આ ભેદ થોડો નથી. પણ એવું મુખ્ય કારણ લોકની દરિ-દ્રાવરથા અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધન-ધાઓમાં જતું નુકસાન એ જ છે.

માટે દેશના ઉદ્યોગો વધારવાનો ખરો માર્ગ હુદ્દિશાળી વિદ્યાર્થીઓને જાપાનની માફક પરદેશ મોકલીને ઉચ્ચ પ્રકારનું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અપાવવું, અને આ દેશમાં સ્થળે સ્થળે પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઔદ્યોગિક શાળાઓ સ્થાપવી—એ સિવાય બીજું નથી. ઉદ્યોગોની કાંઈક પણ શક્તિ અને સરળતા કરી આપ્યા સિવાય એમાં આ દેશના વતનીઓ વધારે મૂડી રોકતા નથી એમ ફરિયાદ કરવી જૂથા છે.

હાર્ડ કર્ઝનના ભાષણ ઉપર વર્તમાનપત્રકારોએ કરેલી આ ટીકા મનનયોગ્ય છે. પરંતુ આ સાથે એટલું પણ કખૂલ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી કે દેશની મોટી મૂડી અનેક અંગે માર્ગ ખર્ચાઈ જાય છે એ માર્ગ એટલા તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે અત્રે ગણાવવાની જરૂર નથી.

*

*

*

ઓ. મિ. ગોખલેએ
વડી ધારાસભામાં
ટાંકેલા આંકડાઓ.

ઓ. મિ. ગોખલેએ વડી ધારાસભામાં આપેલા ભાષણ માટે
હિન્દના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી, દેશી-યુરોપિયન સર્વ ત-
રૂથી એકે-અબાજે, એમને ધન-વવાદ આપવામાં આવ્યો છે. હિન્દુ-

સ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી જાય છે એમ સરકાર તરફથી કહેવામાં આવે છે, પરંતુ પોસ્ટ જરકાત વગેરે ખાતાના આંકડા સૂચન રીતે તપાસતાં આ વાત ખોટી ઠરે છે એમ એ બતાવી આપે છે. આ ઉપરાંત મીક્ષનો કર, લશ્કરી ખર્ચ, કેળવણી, (ઉચ્ચ અને પ્રા-થમિક) દેશી નોકરો વગેરે વિષયો ઉપર એમણે સારી ચર્ચા કરી હતી. મીક્ષનો કર અને લશ્કરી ખર્ચ એ બે વિષયને લગતા આંકડા આ પત્રમાં અન્યત્ર આપવામાં આવ્યા છે. અત્રે ઉચ્ચ અને પ્રાથમિક કેળવણી અને ઉંચા પગારના દેશી નોકરોની સંખ્યા એ ત્રણ વિષય ઉપર ઓ. મિ. ગોખલેએ ટાંકેલા આંકડા નીચે ઉતારીએ છીએ:—

૧

ખાતું.	અમલદાર.	માસિક પગાર યા હોદ્દો.	દેશી અમલદાર.
સમસ્ત હિંદુસ્તાન:—			
સંખ્યા ખાતું.	{	૧૩૨	રૂ. ૩૦૦ થી ૨૨૦૦. ૨* [* રૂ. ૩૦૦]
		૪૫	રૂ. ૧૬૦ થી ૩૦૦. ૧૦

હિંદુસ્તાન સરકારી તાર ખાતું.	૫૨	રૂ. ૫૦૦ અને એથી ઉપર.	૧
હિંદુસ્તાન અને વિ-ભાગ વચ્ચે તારનું ખાતું {	૧૩	"	૦
ટંકશાળ ખાતું.	૬	રૂ. ૫૦૦ થી ઉપર.	૦
પોસ્ટ ખાતું.	૧૦	"	૧૫ [૪ સિવિલ સર્વિસમાં પાસ થયેલા તરીકે.]
ભૂસ્તર-સબ્જે ખાતું.	૧૪	"	૨
વનસ્પતિ-સબ્જે ખાતું.		"	૦
'ફારિન ડિપાર્ટમેન્ટ' (પરદેશ ખાતું.)	૧૨૨	"	૩
પરચુરણ.	૨૨	"	૦
'ફિનન્સિયલ ડિપાર્ટમેન્ટ' (પરચુરણ-હિસાબી ખાતું.)	૫૫	"	૧૪

અંગ્રાજી ઇલાકા :—

નંગમ ખાતું.	૨૯	રૂ. ૫૦૦ અને એથી ઉપર	૧
મીઠા ખાતું.	૧૩	રૂ. ૪૦૦ અને તેથી ઉપર.	૦
'કસ્ટમ્સ' યા નકાલ ખાતું.	૧૩	રૂ. ૩૦૦ અને તેથી ઉપર.	૩
દાખરી ખાતું.		લગભગ યુરોપિયનોનું.	

ખાતું. કુલ અમલદાર માસિક વગાર યા હોદ્દા. દેશી અમલદાર.

પોલીસ ખાતું.	૪૯	રૂ. ૨૦૦ અને એથી ઉપરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને એસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ	૦
	૧૧	પ્રોબેશનરિયા અજમાસી એસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ	૪
ફળવણી ખાતું.	૨૫	રૂ. ૫૦૦ અને તેથી ઉપર	૫
'પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ' (ઇન્જીનરી ખાતું.)	૮૧	એક્ઝિક્યુટીવ એન્જીનિયર અને એસિસ્ટન્ટ એન્જીનિર	૨૬

અંગ્રાજી ઇલાકા.

નંગમ ખાતું.	૨૬	રૂ. ૨૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીમાં	૨૪
			[૪ સૌથી હાઇકેદરના]
મીઠા ખાતું.	૪	રૂ. ૩૦૦ થી ૧૦૦૦	૦

જાકત ખાતું.	૪૧	રૂ. ૨૬૦ થી ૨૨૫૦	૦
અધીણ ખાતું.	૮૭	રૂ. ૧૪૦ થી ૩૦૦૦	૧૨
સ્ટેમ્પ અને સ્ટેશનરી ખાતું.	૨	એક રૂ. ૧૧૦૦ નો	૦
જેલ ખાતું.	{ ૧૭	ખીજે રૂ. ૫૦૦ નો.	
		૧. ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ.	૧ *
		૧૨. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ,	[* રૂ. ૩૦ સુધી ૩.૩૦૦
		૪. ડેપુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ.	થી શરૂ. રૂ. ૫૦૦ સુધી વધવાનો.]

૨

દેશનું નામ.	વસતી કેટલા લાખ	પ્રાથમિક નિશાળમાં આવતા	વસતીના પ્રમાણમાં તેનો ફલાનો	કેટલા પાઠક અર્થ યાવછે.	માથા દીક શિક્ષણને માટે થતું અર્થ.
-------------	----------------	------------------------	-----------------------------	------------------------	-----------------------------------

યુરોપ

શી. પે.

ઑરિટ્ટ્યા હંગરી	૪૧.૪	૬.૨	૧૫	૫.૩૫	૨-૬
બેલજિયમ.	૬.૭	૦.૮	૧૪.૫	૧.૫	૪-૬
ડેનમાર્ક.	૨.૨	૦.૩	૧૪	—	—
ફ્રાન્સ.	૩૮.૫	૫.૫	૧૪.૪	૮.૮	૪-૧૧
પ્રશિયા.	૩૪.૫	૬.૩	૨૦	૮.૨	૫-૪
હૉલેન્ડ તથા વેલ્સ.	૩૧.૭	૫.૭	૧૭.૭	૧૨.૧	૫-૦
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ.	૪.૩	૦.૭	૧૭	૬.૬	૭-૮
આયર્લેન્ડ.	૪.૫	૦.૮	૧૭.૫	૧.૨	૫-૫
ગ્રીસ.	૨.૫	૦.૧૬	૬.૭	—	—
હાલાન્ડી.	૩૨	૨.૪	૭.૩	૨.૫	૧-૭
નોર્વે.	૨	૦.૩	૧૬.૪	૪.૫	૪-૬
પોર્ટુગલ.	૫	૦.૨૪	૪.૭	—	—
રશિયા.	૧૨૬.૫	૩.૮	૩	૪	૦-૮
સ્પેન.	૧૮.૨	૧.૪	૭.૪	—	—
સ્વીડન.	૫.૧	૦.૭૪	૧૪.૫	૧.૧	૪-૨
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ.	૩.૧	૦.૬૫	૨૦.૭	૧.૩	૮-૫

એશિયા.

બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન.	૨૨૧.૨	૩.૧૬	૧૪	૭.૬	૦-૮૩
જાપાન.	૪૨.૭	૩.૩	૭.૮	૨	૦-૧૧

આફ્રિકા.

કેપકોલોની.	૧૫	૧૫	૮૬૫	૨૭	૩—૬
નાતાલ.	૫૪	૦૨	૪૫	૦૬	૨—૬
ઇજીપ્ટ.	૯૭	૨૧	૨૧૭		

અમેરિકા.

યુનાઇટેડ સ્ટેટસ.	૭૫૩	૧૫૩	૨૦૦૮	૪૪૫	૧૬—૦
કેનેડા.	૫૨	૬૫	૧૮	૨	૭—૮

ઓસ્ટ્રેલેશીયા.	૪૦	૭૯	૧૮	૨૫	૧૧—૭
----------------	----	----	----	----	------

૩

દેશનું નામ. કુલ ખર્ચ કેટલા લાખ. માથાદીક ઉચ્ચ કેળવણી ઉપર કરવામાં આવતું ખર્ચ.

પેન્સ.

ઓસ્ટ્રીયા.	૫૬	૬
બેલજીયમ.	૧૬	૬
ડેનમાર્ક.	૦૬	૮
ફ્રાન્સ.	૯૨	૬
જર્મની.	૧૬	૭
ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લેન્ડ.	૧૭	૧૧
ગ્રીસ.	૬૨	૨
હાલાન્ડ.	૪૬	૩૬
નોર્વે.	૧૪	૪
રશિયા.	૯૫	૨
સ્પેન.	૧	૧૬
સ્વીડન.	૧૪	૬૬
સ્વીટઝર્લેન્ડ.	૧૪	૧૧
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ.	૩૫	૧૧
કેનેડા.	૨૧	૧૦
ઓસ્ટ્રેલેશીયા.	૧૩	૮
હિન્ડુસ્તાન.	૨૮	૪

પ્રાચીન માનવ,

પ્રોફેસર ટાઇલર બધી માનવજાતિને ત્રણ ભાગમાં વહેંચે છે, જેમકે નંગલી (Savage) અસભ્ય (Barbaric) અને સુધરેલી (civilised). * માણસની પહેલી અવસ્થા નંગલી છે. નંગલી માણસ ખેતી કરવી જાણતા નથી, જનાવર પાળવા સીખતા નથી. તે નંગલે નંગલે ફરતા ફરે છે, નંગલી પશુઓ મારીને અથવા નંગલી ફળમૂળ એકઠાં કરીને ખાય છે, ઝાડીમાં અથવા ઝાડની નીચે સૂએ છે. નંગલી માણસનું એવું કંઈ મુકરર રહેવાનું સ્થાન નથી, જો તે એ પોતાનું 'ઘર' કહી શકે. દંડા દેશમાં એ અવસ્થાના માણસ કોઈએક સ્થાનમાં વધારે દહાડા રહી શકતા નથી, કારણ કે ત્યાં તેઓ આખું વર્ષ ખાવાની વસ્તુ મેળવી શકતા નથી. 'ઇકવેટર' એટલે કાન્તિવલયમાંના નંગલમાં ખચીત ખાવાની વસ્તુ ઘણી હોય છે; કેટલાક કુટુંબો એક જગાએ યોગ્ય વખત સુધી રહે તો વિનાકષ્ટે રહી શકે છે. નંગલી અવસ્થામાં માણસનો પ્રજો ખરો શુજ્જ્વલનો ભાગ શિકાર ઉપર જાય છે, થોડોક શિકાર કરી શક્યાથી તે ખાઈ શકે છે, નહિ તો જૂએ મરવું પડે છે.

પરંતુ શિકાર બધી વખતે મળતો નથી, માણસને જીવનધારણને માટે બીજો કંઈ ઉપાય શોધવાની જરૂર પડે છે. સુધારાના પહેલા પગથિયારૂપે પાળવા લાયક જનાવરોનો સંગ્રહ હોવો જોઈએ. બકરાં અથવા ગાય પાળી શક્યાથી શુજ્જ્વલ ઘણી કરીને સહેલું થાય છે, અને ખાવાની ચિંતા કરવી પડતી નથી. પરંતુ કોઈ રીતનાં જનાવરો રાખવા હોય તો તેને ખાવાનો બંદોબસ્ત કરવો પડે છે. બકરી બકરાં અથવા ગાયને ચરવા માટે મેદાન જોઈએ, ઘાસ જોઈએ ઇત્યાદિ. તેથી જનાવરો પાળ્યાથી માનવ ત્યાં ત્યાં ફરી શકતું નથી, એક જગાપર અને રિથર થઈને બેસવું પડે છે. વળી મેદાનની પાસે એવું મુકરર રહેણાં થયાથી માણસ ધીરે ધીરે ખેતીવાડી થીએ છે, જેમાં તૃતીય શી ? નંગલી શિકારી માણસ જનાવરને પાળ્યાથી અથવા જમીન ખેડવાનો આરંભ કર્યાથી સુધરેલો થઈ જાય છે તેમ નથી; તેઓ હજી પણ ઘણા અસભ્ય છે; પરંતુ આ વિષય શક નથી કે તેઓ માનવજીવનની બીજી ભૂમિકાએ પહોંચ્યા છે. તેઓ ઉત્તરના માર્ગ ઉપર જાય છે. માણસને ખેતી કર્યાથી પોતાના ખેતરાકને માટે ઘણી ચિંતા કરવાની જરૂર પડતી નથી. તે એક પાકમાં ઉત્પન્ન થયેલું અનાજ બીજી ફસલ સુધી એકઠું કરી રાખી શકે છે તેથી તે જલદીથી ૨ હેક્ટર હોડતા નથી. ધીરે ધીરે એ આર કુપેડીઓની જગાએ ગામ થઈ જાય છે. અને તે ગામના રહેવાસીઓની દહાડે દહાડે નીતિની અને સમાજની ઉત્તરિ થાય છે. આવી રીતે સમાજના શાસનના અને રાજ્યતંત્રના ફળગા નીકળે છે. તે વેળાએ આપણા માનવજીવનની ત્રીજી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે: માણસ જાતિને સુધરેલી દશાએ પહોંચેલી જેવામાં આવે છે. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કર્યાથી આજે વીસમી સતાબ્દીમાં આપણે ત્રણ જાતના માણસો જોઈ શકીશું. અમેરિકા અથવા આસ્ટ્રેલિયામાં જવાની જરૂર નથી. સિંહલદ્વીપમાં જ નંગલી માણસ છે, તેઓને 'બેડા' કહે છે. હાવાનાગપુરના 'સોંતાથ' લોક—અસભ્ય—વગર સુધરેલા છે અને આપણે સુધરેલા છીએ.

આજ સુધી પ્રાગૈતિહાસિક (Prehistoric) સમયના માનવજીવનના સંબંધમાં જે શોધો થઈ છે, તેના વિશે કંઈક લખવામાં આવે છે. આ કહેવું વધારે પડતું છે કે, આદિમ માણસના સંબંધમાં આપણે હજી સુધી કંઈ જાણતા નથી, કદી પણ કંઈ જાણવા પામીશું નહિ એમ ભય રહે છે. હાલની જેવા વૈજ્ઞાનિકોએ આદિમ માનવનાં કાર્યાનિક ચિત્રો દોર્યાં છે. સાધારણદેહતત્ત્વવિદ્યાપરથી જે પ્રમાણ મળે છે, તેપરથી એ ચિત્ર ઘણું કરી ખરા જેવું જણાય છે. કલકે બનાવેલા 'આદિમમાનવનો ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકમાં આવું એક ચિત્ર હાલેલું છે.

આપણે પહેલાંના માણસના વિષયમાં કંઈ જાણી શકતા નથી ખરા, પરંતુ પ્રાચીન માણસના સંબંધમાં હાલમાં ઘણું જ્ઞાન મળ્યું છે. ઈ. સ. ૧૮૩૯ માં (જા. પર્થ) એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાને પ્રકટ કર્યું છે કે પિકાડિયાના આવે વીલ નગરની સીમામાં સોમનદીના કિનારાપર કેટલાક પત્થરો એકઠા કરવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી માણસના બનાવેલાં સુંદર કારીગરીનાં કામ જોવામાં આવે છે. સોમનદી જે પહાડની તલાટીની અંદરથી વહે ત્યાંના કેટલાક ખાડામાંથી આ પત્થરો મળે છે. તે ગ્રાકમક પત્થરના કડકા છે, પરંતુ દરેક એવી રીતે ભાંગેલા છે કે તેણે એક જાતની આકૃતિ ધારણ કરી છે, હથિયાર તરીકે કામમાં આવે એવા છે. આ શિલાખંડની આસપાસ માટી તથા રેતીમાં ડટાયલા મોટા શરીરના હાથી, ગેંડા અને ખીજન ઇતિહાસપર પરથી હુમ ચએલાં જનાવરોનાં હાડકાં મળે છે. એ જોઈને એ વિદ્વાન અનુમાન કરે છે : કે આ બધાં શિલાહથિયારો મોટા શરીરના હાથીના લાશમાં માણસોએ તૈયાર કર્યાં હોવા જોઈએ. એ વિષય લઈને ઘણો તર્કતથા વાદાનુવાદ થયો; કારણ કે વિદ્વાનમંડળ સ્વભાવતઃ નવી શોધના વિષયમાં અવિશ્વાસી થાય છે. લગભગ વીશ વર્ષ પછી શોધક તથા જૂતત્ત્વવિદોએ સોમનદીના કિનારા ઉપર ફરી પરીક્ષા કરીને પર્થનો સિદ્ધાન્ત કબૂલ કર્યો.

પર્થની શોધનો ખરો અર્થ સમજવા માટે કેટલાંક તત્ત્વ જાણવાની જરૂર છે. પહેલાં, પર્થ ઘણું કાલ પહેલાં, પૃથ્વીમાં આવ્યા નાના પ્રકારનાં જનાવરો હતાં. જેઓ હમણાં નગર પડતાં નથી. જૂતત્ત્વવેત્તાઓએ ઘણી શોધોથી ઘણુંક નક્કી કર્યું છે કે કેટલા કાલની પહેલાં કિયું જનાવર પૃથ્વીના કિયા ભાગમાં મળતું હતું. એ માટે કોઈ જગ્યાએ કિયા જનાવરનો હાડકોનો ખાજો મળ્યાથી આપણે કેટલા કાળની પહેલાંનાં જૂતર (પૃથ્વીનાં પડ) જોઈએ છીએ તે સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ. આવું ધોરો કે આ નક્કી થયું છે કે મોટા શરીરનો હાથી તુવારયુગનું મોટા લેખવાળું જનાવર છે. તે વેળાએ પૃથ્વીનો વધારે ભાગ તુવાર (ખરફ)થી ઢંકાયેલો હતો, આકાશ પાણીની વરાગથી પૂર્ણ હતું, મધ્ય યુગમાં ચરિજીવનીહારપુંજ (Glacier—દરિયામાં તરતો ચાલતા ખરફનો દગસો) રહેલો હતો. પૃથ્વીના જીવનમાં આ તુવારયુગ લગભગ ૮૦૦૦૦ વર્ષ થયાં પૂરો થયો છે, ૨૪૦૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એનો આરંભ થયો હતો એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ધીરે ધીરે જ્યારે ટાક ઓછી થતી ગઈ, હિમગણિ ઉત્તર તરફ ચાલ્યો ગયો, ત્યારે શીતપ્રિય જનાવરો પણ ઉત્તર તરફ ચાલ્યાં ગયાં. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે (rein-deer) રેન હરણ ક્રાન્સમાં ફરતાં હતાં. હમણાં તે હરણ ખીનકેડ તથા લાપલાંડથી દક્ષિણમાં મળતાં નથી. તે આ કેટલા દિવસની વાત છે તે જો

પૂછો તો તેનો ખરાબર જવાબ કોઈ વૈજ્ઞાનિક આપી શકશે નહિ તો પણ તેના પછી લાખથી વધારે વર્ષ આટલાં ગયાં છે, તેમાં સંદેહ નથી.

ખીજ જે જાણુની જેમજે, તે એ કે નદીની ઊંડાઈ ગભીરતર થઈ જાય છે. પહેલો નદીકિનારો ધીરે ધીરે પાણી ગતિવગરતું થવાથી સાંકડો પડી જાય છે. સ્થગ તરી ઉઠે છે, પાણી ઉત્તરી જાય છે. કોઈ વખત હતો, બ્યારે યુરોપમાં ઉત્તર સાગર તથા ઇન્ડીય ઓસિનની જગાએ એક મોટી નદી વહેતી હતી અને તેની સાખા નદી રહાઈન, એ-લ્પ, ટેમસ, ટાઇન વગેરે તે સાગરમાં પોતાના પાણી અર્પણ કરતાં હતાં. ધીરે ધીરે નદીઓ સાંકડી તથા ઉડી થઇ પડી અને તેઓના કિનારામાં તે કાલના જીવજંતુના અવશેષ (ફોસિલ) ઘણાક ડાયા વખત જતાં એ જમીને ઉપર શિલા, રેતી વગેરે વસ્તુનું ઢાંકણ પડ્યું. એ વાસ્તે જરા ખોદવામાં નહિ આવ્યાથો જીવાવશેષ (Fossil) વગેરે તે વખતનાં ચિહ્ન મળતાં નથી. લગભગ ટા હાથ જમીન ખોદીને સોમનદીની તલાટીપર ચક્રમકના પત્થરનાં હથિયારો તથા મોટા શરીરના હાથોનાં હાડપિંજરો મળ્યાં હતાં. એ જંગા વળી સોમના હાલના તળીયાથી ઘણી ઊંચી છે, કેટલોક ભાગ ૩૦ હાથથી ઓછી ઊંચાઈવાળો નથી, કેટલોક ભાગ ૫૯ હાથ થઈ શકે. હમણું હિસાબ કરીને જેવામાં આવ્યું છે કે, નદીનું તળીયું અડધો હાથ ઉંડું થતાં ૧૮૦૦ વર્ષથી ૧૬૭૦૦ વર્ષ લાગે છે. વાંચનાર સહજ અનુમાન કરી શકશે કે, કેટલાં હજારો વર્ષની પહેલાંના પાર્થિવજીવનાવશેષ આ સોમનદીના કિનારે શોધવામાં આવ્યા હશે.

ફક્ત સોમનદીના કિનારે જ નહિ પણ પૃથ્વીની ઘણીક જગાએ આવાં માનવ ચિહ્ન મળ્યાં છે. બ્યારે વિદ્વાન સમજ્યા કે, આ ચક્રમકના પત્થરના કકડા પ્રાચીન માણસનાં હથિયારો છે, ત્યારે તેઓ ઘણી જગાપર આવાં માણસનાં ચિહ્ન જોયા પામ્યા પહેલાં માણસો આવા કકડાની મર્યાદા સમજતા નહોતા, તેઓએ મળ્યાથી કેટલાક એકઠાં કરી રાખતા હતા. આજણ માણસો તેની પૂજા કરતા હતા, અથવા વજ્ર સમજીને ઉપાડતા હતા. પરંતુ હાલમાં પૃથ્વીના બધા ભાગમાં ઘણું કરીને આવા ચક્રમકના પત્થરો વગેરેનાં હથિયારો માટીની નીચે મળે છે. થણાંક હાલની અસુધરેલી જાતિનાં વપરાતાં પત્થરનાં હથિયારોની જેડે સરખાં મણી કર્યાથી કંઈ પણ સંદેહ રહેતો નથી કે, આ પત્થરના કકડાઓ માણસના હાથથી બનેલાં હથિયારો છે. દિંદુરયાનના પૂર્વ કિનારાપર મગસ ઇલાકામાં પણ આવા પત્થરના કકડા મળ્યા છે. અહાદેશમાં તુવારયુગના પૂર્વકાલના (Pliocene) જૂરતરમાંથી આવા પત્થરના કકડા એકઠા કરવામાં આવ્યા છે.

સર જૉન એવાંસે પોતાના પ્રખ્યાત પુસ્તક ("Ancient Stone Implements") માં જણાવ્યું છે કે, નદી તથા સમુદ્રના કિનારાપરથી મળેલાં ચક્રમકનાં હથિયારો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ શકાય છે.

(૧) શિલાફલક-એ ચાકુ અથવા બાણ રૂપમાં વપરાતાં હતાં એવું જણાય છે.

(૨) નિશિત (અણીદાર) શિલાખંડ-એ ખરડીની અણીના રૂપમાં વપરાતા હતા એવું એના ધાટ ઉપરથી જણાય છે.

(૩) ડિમ્બાકાર (ચક્રાકાર) શિલાખંડ-એની ચારે બાજુએ ધાર છે. ચક્રમકના પથ્થર ધણા મજબુત હોય છે, પરંતુ કોઈ કંઈક ગોળાકાર વસ્તુથી ધારીને ધા ખાચીથી એમાંથી સહેલાઈથી ઘણીક પતરી નીકળે છે. આવી પતરી નીકળેલા એ ચક્રમકના પિંડ ધણા મળ્યા છે. પ્રાચીન હથિયાર બનાવનારોનું કૌશલ એનાથી સહેલાઈથી જણાય છે, એ માટે એ લેખકે પોતાના પુસ્તકમાં એક ચિત્ર આપ્યું છે જેમાં એક ચક્રમકના પિંડના ઉપર પતરી ગોળીને દેખાડી છે. જે દેશમાં ચક્રમકનો પથ્થર વિરલ હોય છે અથવા મુશ્કે મળતો નથી, તે દેશમાં બીજા પથ્થર-આ જ મતલબના પથ્થરના કકડા-વાપરતા હતા; જેમકે quariz Jasper, વગેરે.

આવી રીતનાં હથિયારો નદી તથા સમુદ્રના કિનારા વિના પહાડની ગુફામાંથી પણ મળ્યાં છે. એ ગુફાઓ તે વેળાએ રહેવાને માટે વાપરવામાં આવતી હતી અને ધણાક ઊંચડનું સંરચાન પણ હતું એવું જણાય છે. ધણીક ગુફામાંની નીચેની જમીન ખોદાથી જૂના પ્રાણીઓનાં ચિહ્ન મળે છે; એક પોપડાની પછી નીચે બીજા એક જૂનો પોપડો છે. આવી રીતે એક ગુફામાં જૂદા જૂદા વખતનાં ચિહ્નો મળે છે. અપાણે હમણા જ વખતના માનવ જીવનના વિષયે વિચાર કરીએ છીએ, તેનાં ચિહ્ન નીચલા પોપડામાંથી મળે છે. મોટા શરીરના હાથી, ગુફામાં રહેનાર રોંછ, રેન હરણ વગેરેનાં હાડપિંજર ફ્રાન્સની પાસે જ અથવા તેમાં વિધવાના ચક્રમકના હથિયારો મળે છે. તેના શિવાય હડકાના ટેકા અથવા સોઇના આકારનાં હથિયારો, જૂદી જૂદી જાતનાં ચિત્રેલાં હાડકાંના કકડા, પશુનાં દાંતના બનાવેલા ટુટેલા દારૂ, તથા માણસનું કપાલ અને બીજાં હાડકાં, પણ મળે છે. નેમરમાંના રખાઈ ગામની એક ગુફામાં એ માણસોનાં હાડપિંજર મળ્યાં છે.

પહેલાં જણાવી ગયા છીએ કે કેટલીક ગુફાના ઉપલા પોપડામાં પ્રાચીનકાલના જૂદા જૂદા અવશેષ એટલે-શસ્ત્ર મળે છે, પરંતુ એ જેટલા જોઈએ તેટલા જૂના હોવા નથી. એ પોપડામાં મોટા શરીરના હાથીનાં હાડપિંજરો મળતાં નથી ખરા, પણ કોઈ કોઈ જુદા જાતનાં હાડપિંજરો મળે છે. અને તેની જોડે જે પથ્થર અથવા હાડકાંનાં બનાવેલાં હથિયાર મળે છે તે જોવાથી સમજાય છે કે, તેઓનો બનાવનાર માણસ, પહેલાં કરતાં યોરોક ઉત્તર થયો છે. આ હથિયારો પહેલાના જેવા ચક્રમકના પથ્થરના કકડાના કરતાં ધણીક રીતે સ્વચ્છ, એ હથિયારોને ચત્તથી ઊંચેલાં છે, બીજા પથ્થર ઉપર ઘસીને ધારવાળાં કર્યાં છે. તે વેળાના અને હાલના અસુધરેલા જીવનમાં વિશેષ તફાવત નથી એ તેઓની શિષ્ટપૈપુ-ણ્યની સરખામણી કર્યાથી જ સમજાય છે. આદિથી ન્યુઝિલેન્ડવાસીઓ આજે જે કુહાડી વાપરે છે, તેની જોડે પ્રાચીન તુપારચુગના પથ્થરનાં હથિયારોની કુહાડીની તુલના કર્યાથી એ વાતનું ખરાપણું જણાશે. પરંતુ એ કાલ, આ તુપારચુગ, ઐતિહાસિક સમયના ધણાં વર્ષ પહેલાં છે; જૂતત્વવિદો એ કાલને જુજીવનના ચોથા યુગ તરીકે બતાવે છે. એ વખતે યુરોપમાંથી હિમાની અને બરફનાં ચોસલાં ગયાં હતાં ખરાં, પરંતુ તે વેળાએ ટાઇ પુષ્કળ હતી, ફ્રાન્સમાં રેન હરણ મળતાં હતાં. ત્યાર પછી કેટલા હજાર વર્ષ ગયા પછી પૃથ્વીમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે, તે વેળાએ પણ માણસને તાંબુ, લોહું વગેરે કોઈધાતુ મળી નહોતી, તે વેળાએ પણ પથ્થર, હાડકાં અને લાકડાં એજ તેઓનાં હથિયારો અને બીજાં ઉપકરણ બનાવવાની સામગ્રી હતી.

શુદ્ધ વિના ખીજ એ જગાપર આ ચોથા યુગનો જન્મ જાતના, ચિત્તને ખેંચે ખેંચે, અવરોધ એટલે ફ્રાસિલ મળ્યા છે. સમુદ્રકિનારા ઉપર ઠેક ઠેકાણે એક એક સ્તૂપ છે, જેને અંગ્રેજમાં Kitchen-middens કહે છે. લોકો પહેલાં એ ઢગલાને કુદરતી તરીકે માનતા હતા. પરંતુ પરીક્ષાથી સાબેત થયું છે કે એ કચરાનો ઢગલો શોષકને માટે ઘણાક ચિત્ત હરનાર છે. ડેનમાર્કમાં આવા જે ઢગલા છે, તેમાંના કોઈ કોઈ ૧૦૦૦ ફુટ લાંબા અને ૩૦૦ ફુટ પહોળા છે. આ ઢગલામાં નાના પ્રકારની વસ્તુઓ મળે છે. જેમ કે હરણ, કુતરા અને ખીજ હાલનાં જનાવરોનાં હાડપિંજરો, હંસ વગેરે નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓ તથા નાના પ્રકારનાં માછલાંનાં હાડકાં અથવા કાંટા, અને દરિયાના જીવની પુષ્કળ છીપો છે. એ ઉપરાંત પથ્થરા લાકડાં અને હાડકાંની બનાવેલી જૂદી જૂદી જાતની વસ્તુઓ અને કેટલાંક માટીનાં વાસણ પણ મળ્યાં છે. આ બધું જોઈને સારી પેઠે સમજાય છે કે, ઢગલાઓ એક એક ઉપનિવેશના સ્મરણને જોવા છે; અને એ જગાપરના રહેવાસીઓ માછલાં પકડીને અને હરણ વગેરેના શિકાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા કુતરાં શિયાળ ખીજ કોઈ જાતનાં પાણેલાં જનાવરોનાં હાડપિંજરો મળતાં નથી. એના ઉપરથી સાબેત થાય છે કે, આ લોકો શિકારી જીવન સંપૂર્ણ રૂપે ગાળીને, તે વેળાએ પશુપાલક જીવનને પ્રાપ્ત થયા નહોતા.

વળી એક જગાપરથી આ પ્રાગૈતિહાસિક કાલના અવરોધ (ફ્રાસિલ) મળ્યા છે. તે જગા સુષ્કઋત્વમાં કેટલાંક તળાવ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં જ્યુરિક તળાવના પાણી કંઈક સફાયાં હતાં અને તેથી મોટી જમીન સૂકી થઈ હતી. એ જગાને સ્વચ્છ કરવાની કોશિશ કરવા ઉપરથી જણાવ્યું કે, માટીની થોડેક નીચે નાના પ્રકારના ઝાડની ઝાળીઓ તથા મૃગિયાં પાતળાં થઈને ડટાયેલાં છે તેની પાસે ઘણાંક લાકડાં અને પથ્થર અથવા હાડકાંનાં હથિયારો અને ઘણું કરીને વપરાશમાં આવતાં વાસણ પણ મળ્યાં છે. ઝાકટર કેલરે એ વિષયમાં ઘણી તપાસ કરી, હમણાં સાબેત થયું છે કે પ્રાચીન કાલમાં આ તળાવના ઉપર ધર બાંધીને લોકો રહેતા હતા લાંબા લાંબા લાકડાં ઘડીને પાણીના ઉપર ઝુંપેડી બનાવતા હતા, જેમ હાલમાં પણ ઘણીક જગાએ—આપણા હિંદુસ્થાનમાં—થાય છે. શોધ ઉપરથી જણવામાં આવ્યું છે કે આવી રીતનાં પાણીમાં રહેણાણ સુષ્કઋત્વમાં ૧૧, ક્રાન્સમાં ૩૨, ઇટાલિમાં ૩૬, ઓસ્ટ્રિયામાં ૧૧ અને જર્મનીમાં ૪૬ હતાં. પછી કોઈ વખતે એ સર્વ આગથી બળીને નાશ થઈ ગયાં બચીત એ ઝુંપેડીઓ સર્વે તે વખતની નથી, એ તેઓના અવરોધ (ફ્રાસિલ) જોવાથી જણાય છે. કેટલાકમાં પથ્થર, હાડકાં, શિંગડાં વગેરેથી બનાવેલી વસ્તુઓ મળી છે, પરંતુ કોઈ જાતની ધાતુનાં હથિયાર મળ્યાં નથી. ખીજ ઝુંપેડીના રહેવાસીઓ તાંબા અને પિત્તળ વાપરતાં શીખ્યા હતા એવું જણાય છે. પણ લોખંડની ખોટ નજરે પડે છે, અત્યંતારના વિના ખીજ કોઈ વાપરવા લાયકની વસ્તુઓ મળતી નથી.

આ તો બધી જગાની હકીકત થઈ. ત્યાં પ્રાચીન મનુષ્ય જીવનના અવરોધ (ફ્રાસિલ) મળ્યા છે. એ ફ્રાસિલ જોઈને તે કળના માણસના વિષયમાં શા શા વાજબી અનુમાન કરી શકાય છે તેનો હવે વિચાર કરવામાં આવે છે.

(અપૂર્ણ.)

નારાયણ હે મચન્દ્ર

કોંગ્રેસના ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનને પ્રસંગે મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ
 ગાયકવાડે કરેલું ભાષણ: એનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન.

હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગો સંબંધે અને એના આર્થિક ઉદ્ધારના ઉપાય સંબંધે ઘણી વાર
 ઘણાં વિદ્વાનો રાજ્યતંત્રીઓ અને તે તે ઉદ્યોગોના અનુભવીઓ તરફથી* મોલયા-સખ-
 યામાં આપે છે—પરંતુ કોંગ્રેસનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરતી વખતે મહારાજ શ્રી
 સયાજીરાવ ગાયકવાડે આ પ્રશ્ન ઉપર જે ભાષણ કર્યું હતું તેવું ભાષણ અદ્યપિ કોઈ પણ
 સ્થળે ભાગ્યેજ સાંભળવામાં આવ્યું હશે: મહારાજશ્રીનું આ ભાષણ એવી અસાધારણ
 ગંભીરતા, વિચાર, સહિતી અને દેશદાઝથી ભરેલું હતું કે એની * મોડી મોડી પણ આ
 પત્રમાં નોંધ લેવી આવશ્યક છે.

મહારાજશ્રીએ પોતાનું નામ કોંગ્રેસના પ્રવલની એક શાખા સાથે જોડાયા દીધું, એ
 કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ મહત્વની અને આશાજનક ખિના ગણાય છે. પરંતુ
 અમે મહારાજશ્રીના ભાષણથી સુખ્ય લાભ ખીજે જ મચેલો ગણીએ છીએ: આપણા
 આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નો આપણે એક જ ભાષણથી—પ્રજ્ઞપક્ષની આગુંથી જ—નોઈ
 શકીએ છીએ, અને રાજ્યકર્તાઓના દૃષ્ટિબિન્દુની—ખાસ કરીને તેઓ પરદેશી હોવાથી—
 આપણે અવગણના કરીએ છીએ. મહારાજશ્રીના ભાષણથી રાજ્યકર્તાના દૃષ્ટિબિન્દુનો પૂણ્ણ
 આપણને લાભ મળ્યો છે. તેઓ દેશી રાજ્યકર્તા છે એટલું જ નહિ, પણ પૂર્ણ દેશાભિમાની
 અને દેશનો ઉદય જોવાને અત્યંત ઉત્સુક છે. એમના વિચારોમાં પરદેશી રાજ્યકર્તા તરફ
 પક્ષપાત આવવાનો સંભવ નથી. અને તેથી પ્રજ્ઞના કર્તવ્ય સંબંધે એમના શા વિચારો
 છે એ ખાસ જાણવું ઉપયોગી થશે.

મહારાજશ્રીના ભાષણના પાંચ વિભાગ હતા:—

(૧) ઉપોદ્ધાત.

(૨) હિન્દુસ્તાનના લોકો ખેતી શિવાય અન્ય કોઈ પણ ધંધાને લાયક નથી એ
 વિચારનું ખંડન.

(૩) કૃષિ: એને સુધારવાના ઉપાય.

(૪) હુન્નર: એને ખીલવવાના ઉપાય.

(૫) ઉદ્યોગન.

* જો કે—કમનશીબે હિન્દુસ્તાનના પ્રજાનો જલુ કુંડા વખતમાં નીવેડો આવતો નથી,
 એટલે પત્રકારોને મોઝા પડવાનો તો જય જ નથી!

તંત્રી.

૧. મહારાજાએ ઇંગ્લેંડ ફ્રાન્સ વગેરે અનેક દેશો અનેકવાર જાયા છે, અને અંવશોકન કરતાં આ દેશના અને એ દેશના લોકો વચ્ચે એમને એક મહોટો તફાવત એ જણાયો છે કે—આ દેશના લોક દરિદ્રાવરચામાં સન્તોષ માને છે, અને એ દેશોમાં લોક સુખ—આર્થિક સુખ—ભોગવવાની તૃષ્ણાવાળા હોય છે. પરિણામે, આપણા દેશમાં હુન્નર ખીલવવા તરફ લોક ઉદ્દેશીન રહે છે, અને એ દેશોમાં હમેશ નવાં નવાં સુખનાં સાધન શોધતાં જાય છે. સુખનાં દાર ખુલાં મૂક્યાં વગર સુખની તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરવી એ તો મહારાજા પણ સલાહ બરેહું માનતા નથી, તેમ જીવનની રહેણીમાં સાદાઈ પણ એમને પસન્દ છે. પરન્તુ એમનું એમ કહેવું છે, અને એક રીતે એ યથાર્થ છે કે સંપત્તિની વચમાં સન્તોષ રાખવો એ જ ખરી ભાવના છે, અને લોકની સુખવિષયક ઇચ્છા દબાવવાને અહીં સુખનાં દાર—સુખના માગો ઉઘાડી આપવા એ રાજ્યતન્ત્રીઓનું કર્તવ્ય છે.

ઉપર જણાવેલો સિદ્ધાન્ત આર્થિક ઉદ્દેશના ભાવણમાં આઘ સત્ર તરીકે સંપૂર્ણ રીતે સસ છે. મહારાજાશ્રીની સાથે અમારે કંઈ પણ મતભેદ હોય તો તે એટલો જ છે કે—આ દેશના લોકને જોઈતા માપમાં પણ સુખની ઇચ્છા નથી એમ માનવું યથાર્થ જણાવું નથી. જો આ દેશના લોકને સુખની ઇચ્છા ન હોય તો મહારાજા પોતે જ આગળ જતાં જણાવે છે તેમ અસહના વખતમાં તેમ જ મધ્યકાગમાં હિન્દુસ્તાનમાં આર્થિક જાહોશમાંથી હતી એનો શો ખુલસો ? આપણા દેશનું સાહિત્ય આજ સુધી ધણે ભાગે બ્રાહ્મણો અને સંતોને—અર્થાત્ દરિદ્રાવરચામાં સન્તોષ વૃત્તિથી રહેનાર વર્ગને—દાખે લખાયું છે, એથી ધણીવાર એમ મનાઈ જાય છે કે અસહ તો એમાં ઉપદેશોથી ભાનનાઓ જ સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી. પણ જરા ઊંડી દૃષ્ટિએ એ સાહિત્ય વિચારતાં તેમ જ દેશની તે વખતની સ્થિતિનાં અન્ય સ્થળે મળતાં ચિત્રો જોતાં, જણાય છે કે મનુષ્યસ્વભાવ સર્વત્ર એક જ બાપી રહેલો છે—અને આજ જેમ યુરોપની પ્રજાઓ ધનઅર્થે આક્રિષ્ટ થીન જવા વગેરે તરફ ધસારો કરે છે, તેમ હિન્દુસ્તાનના લોકો પણ કરતાઃ માત્ર જ્યારથી એમની રાજકીય પડતી થઈ, અને એમનું સઘળું ધ્યાન અત્રેનાં રાજ્યોના પરસ્પર ઝઘડાઓમાં રોકાવા લાગ્યું તેમ તેમ એમનો પરદેશ સાથેનો વેપાર ઘટતો ગયો—અને આર્થિક પરાક્રમ નાશ પામ્યું. છતાં, અન્ય પ્રજાઓ કરતાં આ પ્રજામાં આધ્યાત્મિક સત્ત્વ અધિક હોવાથી કાંઈક સન્તોષની વૃત્તિ અધિક જોવામાં આવે છે એ ખરું. પણ એ વૃત્તિ વસ્તુતઃ નિરુદ્ધમતાનું કારણ નથી, માત્ર નિરુપાયતાને વખતે ધૈર્ય ધરવાનું, અને પશુતામાં—જંગલી કૂરતામાં—ઉતરી પડતાં અટકવાનું સાધન—અવલંબ માત્ર છે. વળી, સંપત્તિની વચમાં રહી સન્તોષ રાખવો એ જ ખરી ભાવના છે એ કહેવું એક રીતે યથાર્થ છે. પરન્તુ એ સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ખુશીથી આર્થિક દરિદ્રાવરચા ભોગવતા, અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિમાં રાચતા યતિઓ પણ દેશનું બૂલણ છે, એટલું જ નહિ પણ દેશનું ઓળ-હૃદયબળ—એ વર્ગમાંથી જ ઉતરી આવી સર્વત્ર પ્રસરે છે એમ માનવામાં પણ ખોટું નથી. છતાં, અમે ઉપર કહ્યું તેમ આર્થિક ઉન્નતિના ભાવણમાં “અર્થ” (દ્રવ્ય સંપત્તિ) નું ગૌરવ કરવું એમાં કાંઈ જ અનૈયસ નથી, અને એક મર્યાદિત સસ તરીકે મહારાજાશ્રીનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં અમને બાધ નથી.

૨. હિન્દુસ્તાનના લોકો ખેતી શિવાય અન્ય ક્ષેત્રોને લાયક નથી એ વિચારતું મહારાજાએ. મિ. જસ્ટિસ રાનડે તથા મિ. રમેશચન્દ્ર દત્તનાં પુસ્તકોને આધારે બહુ સારી રીતે ખેડન કર્યું છે.

"Our early history is scanty and, in many respects, uncertain. But no uncertainty, no scantiness can do away with the fact that this was once a great commercial people. We see a very wealthy nation with organised guilds of artisans, a flourishing inland commerce, a large Export and Import trade. We hear of busy and flourishing ports through which the manufactures of India flowed out to Europe, to Arabia, and Persia, and from which in those early times we sent out our delicate cotton textures, our chintz and muslin, our clothes and silk thread, a fine quality of steel; indigo, sugar, spices, and drugs; diamonds, ivory, and gold. In return we received brass, tin and lead, coral, glass, antimony; woollen cloth, and wires, from Italy and also specie and bullion. All through the Middle Ages, our manufactures and industries were at a very high level. Every traveller attests the existence of large and flourishing towns, (a sure index of Industrial prosperity), and praises the skill and ingenuity of our workmen. It is on the Eastern trade that Venice builds her greatness, for, then we were indeed the "Gorgeous East." Notice that it is especially in the manufactures, which required delicate work, originality of design, or instinctive taste that our products were famous, our carving, our inlaid work and our gossamer cloth.

આ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમાં અને મધ્યકાળમાં હિન્દુસ્તાન, યુરોપ—અરબસ્તાન—ઇરાન વગેરે સાથે અમૂલ્ય રેશમી અને કુતરાકે કાપડ, હીરા, હાથીદાંત, સોનું, પોલાદ, ખાંડ, તેલના વગેરે અનેક પદાર્થોનો વેપાર કરતું. એ વેપાર પડી ભાગવાનું કારણ માત્ર યુરોપનાં વસાળ વગેરેનાં યન્ત્રો જ નથી, કારણ કે એ યન્ત્રો શોધાયાં તે પહેલાંથી એ વેપાર મન્દ પડ્યા માંડ્યો હતો. યન્ત્રો ઉપરાન્ત, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની આ દેશ સાથેની આર્થિક નીતિ એ આ વેપારના નાશનું મુખ્ય કારણ છે. મહારાજા યોગ્ય જ કહે છે કે—

"There is a tendency in fact to hypnotise ourselves into apathy by continual repetition of the formula that Indians, as a race, are lacking in enterprise, deficient in business faculties, barren in organizing power.....We were a trading and manufacturing country from ancient times down to the present century, and if our manufactures have fallen into decay, our commerce languished, it was under a burden which would have crushed the most flourishing industry of the most energetic people."

"હિન્દવાસીઓમાં સાહસવૃત્તિ નથી, ક્ષમ્યાની કુમજમાં તેઓ ઊણા છે, વ્યવસ્થા ઉપજાવવાની એમનામાં શક્તિ નથી—ઇત્યાદિ યન્ત્રોનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરીને આપણે મૂઠ

ખતરું ન જોઈએ.....અસલના વખતથી ઝોગણસમી સહીની શરૂઆત સુધી આપણે વેપાર રહ્યા—અને ત્યાર પછી પડી ભાગ્યો—પણ તે એટલા ભાર તળે કે એ ભારથી તે જખરામાં જખરી પ્રગ્લનો જખરામાં જખરો ઉદ્યોગ પણ પડી ભાગે.”

મહારાજશ્રીએ આ પ્રમાણે આ દેશના લોકને આર્થિક શ્રેયની ખાખતમાં નિશચ ન થવા પૂર્ણ ઉત્સાહભર્યા શબ્દોમાં ઉપદેશ કર્યો છે, અને એ શ્રેયમાં પરમ વિદ્વંસ આપણી કેટલીક નાતગતતી રૂઢિઓ સમુદ્રયાન પ્રતિબંધન વગેરે ત્યજવા આમ્રહ કર્યો છે.

“ We have allowed the home-keeping propensities and the out-of-date semi-religious prejudices, which have gathered round the institution of Caste, to prevent us from choosing the line of activity most consonant with our abilities or from seeking other lands in search of fresh markets and the knowledge of new industries. The restriction against foreign travel is one of the most serious obstacles in the way of commercial success and must be utterly swept away, if we are not to go on stagnating.”

વળી, આપણા લોકને આર્થિક ઉન્નતિ માટે કેટલીક ખાસ સગવડો છે—જે મહારાજશ્રીએ બરાબર બતાવી છે: જેમકે, (૧) કુદરત: આપણા દેશની જમીનમાં પુષ્કળ કાચું ધન પડેલું છે; (૨) પાણીની છૂટ: એથી યન્ત્રો ચલાવી શકાય એમ છે; (૩) સૌંધી મ. જૂરી; (૪) વંશપરંપરાનો ધન્ધો હોવાથી, આપણા કારીગરોમાં જ્ઞેવામાં આવતી હાથની અને નજરની સારી ચાલાકી.

૩. કૃષિની ખાખતને મહારાજશ્રીએ પ્રથમસ્થાન આપ્યું છે એ યોગ્ય જ છે, કારણ કે હિન્દુસ્તાનની મોટી વસ્તી કૃષિ ઉપર ઝુલે છે, અને એ જ એક એવો ધન્ધો છે કે જેમાં સુધારો કરવાથી દેશના મોટા ભાગને લાભ કરી શકાય એમ છે.

કારીગરીના ધન્ધા પડી ભાગવાથી, તેમ જ હથિયારનો ધન્ધો તદ્દન જતો જ રહેવાથી આ દેશની મોટી વસ્તીને ખેતી ઉપર શુભરાત ચલાવવાની જરૂર પડી છે. ઉંકટર વોલકરે આ દેશની ખેતીની પદ્ધતિનાં ધણાં વખાણ કર્યાં છે, પણ મહારાજશ્રી એ મતમાં મળતા નથી: ખેતીનાં ઝોજરોમાં, ખાતરમાં, વાવણીમાં, અને પાક ઉતારવાની રીતમાં ધણા સુધારા થઈ શકે એમ એમનો મત છે. અધન-ઈ-અકબરી લખાઈ ત્યાર પછી—એટલે સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગ પછી—એકરે સેંકડે પચાસ ટકા પાક કરી ઉતારે છે, એવો આ દેશની જમીનનો રસકસ ઉતરી ગયો છે, તેથી ખેત જરૂર થતો જાય છે.

ખેતીમાં સુધારો કરવાના એ પ્રકારના ઉપાય છે.

(૧) સાધન, પદ્ધતિ વગેરેમાં સુધારો; અને

(૨) કેળવણી.

(૧) ખેતીનાં ઓગરમાં સુધારો થવો જોઈએ; ખેતીનાં દોર પણ સુધરવાં જોઈએ: એ માટે દરેક ગામમાં 'આંકેલા સાંઠ' રાખવાનો પ્રાચીન રિવાજ ઉત્તમ હતો; ખેતરની આસપાસ ઝાડ પુષ્કળ વાવવાં જોઈએ; ખેતરમાં પાણી ભરાઈ ન રહે એ માટે જોઈતી નીકો ખોદવી જોઈએ; ખેડૂતને ઉત્તમ ખી મળી શકે એવી જોઈતી કરવી જોઈએ; અને વારાફરતી કપી મીઠો વાવવી એ તરફ ખેડૂતનું લક્ષ દોરવું જોઈએ; 'ઈરિગેશન' કહેતાં નહેર, તળાવ, કુવા વગેરે પાણીનાં સાધન પુષ્કળ કરવાં જોઈએ. પ્રાચીન હિન્દુ રાજાઓ આ ઉપર કેટલું લક્ષ આપતા એ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં જે જૂનાં તળાવો અને નહેરો છે એ જોતાં સમન્વય છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અસલના દેશી રાજાઓએ બન્ધાવેલાં ૧૦,૦૦૦ તળાવો છે. એના બન્ધની લંબાઈ કુલ ૩૦,૦૦૦ માઇલ છે, અને ૩૦૦,૦૦૦ જૂદા જૂદા બન્ધ—ચૂના-કામ—છે. અને એ વડે ૨૪ લાખ કરતાં વધારે એકર પાઈ શકાય છે જે રાજ્યોમાં મોટાં પાણીકામ રચી શકાય એમ ન હોય ત્યાં કુવા ખોદવવા હીક છે. 'ઈરિગેશન' થી જેમ લાભ છે તેમ કેટલીક હાનિ પણ છે: એ હાનિ થતી અટકાવવા માટે કૃત્રિમ ખાતરની જરૂર છે. કપાશીઆ અને એરંડા વગેરે પરદેશ ચલવવામાં આવે છે, એથી અને ખાતરની ઘણી ખોટ પડે છે. રસાયનશાસ્ત્રની મદદથી કૃત્રિમ ખાતરો શોધી કાઢી એનો ઉપયોગ કરવાની મહારાજા સાહેબ સલાહ આપે છે. જમીનમાં ઊંડી ધાસની જરૂર હોય છે એ કાઢી નાંખી જમીન સુધારવાની પણ જરૂર પડાવે છે.

(૨) પરંતુ જ્યાં સુધી ખેડૂતને સામાન્ય કેળવણી મળશે નહિ ત્યાં સુધી એક પણ સુધારો સારી રીતે દાખલ કરી શકાશે નહિ. કૃષિશાસ્ત્રની શાળાઓ અને કૌલેજો ઉભી કર્યા છતાં, બહુ ફાયદો જણાયો નથી એવું એક કારણ એ છે કે દેશ બહુ મોટો છે, જૂદા જૂદા પ્રાંતની અને જિલ્લાઓની જૂદી જૂદી ખાસિયતો છે—અને તે ઉપરાંત લોક બહુ અમાન, ઉદારીન અને જરૂર છે. ખેતી માટે લોકોનાં મંડળો રથપાય, એઓ દરેક રથગતી ખાસિયતો અને જરૂરિયાતોથી વાકેફ થઈ ખેડૂતને સલાહ આપે અને ત્યાં સુધારા દાખલ કરે, ત્યારે જ ખેડૂતોનો ઉદ્ધાર થાય. સરકાર ગમે તેટલું કરે, પણ એ જે કરે તે બહારથી જ કરે, માટે એનો ફાયદો થોડો છે; જ્યારે આ બાબતો લોક પોતે જ ઉપાડી લે ત્યારે જ ખરો લાભ થાય—એમ મહારાજા જણાવે છે. આ વિષયની આખરે એમણે એક ઉત્તમ સૂચના કરી છે: ખેતીનું કામ જ્યારે થોડું હોય, અથવા જે વર્ષે વરસાદ થોડો પડ્યો હોય તે વખતે ખેડૂતો ઘેર બેઠા કરી શકે એવા બન્ધાઓ એમને શીખવવા જોઈએ: પુરુષો કોતર-કામ અને રમકડાં કરે, અને બેસાં ભરતકામ કરે.

કૃષિ સંબંધે મહારાજા સાહેબે કરેલી આ સૂચનાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે—એમાં પ્રથમ એટલો જ છે કે એ અમલમાં શી રીતે આવી શકે? સુધારા યોગ્ય છે, પણ સર્વમાં પુષ્કળ ખર્ચની જરૂર છે. નહેરો-તળાવો-કુવાઓ માટે દ્રવ્ય જોઈએ. કૃષિશિક્ષણ અસરકારક થવા માટે રથબે રથબે એની શાળાઓ જોઈએ—દરેક ગામમાં જેવો ઘોરો અને પોસિસતું થાણું, એવી જ ખેતીની એક નિશાળ જરૂર જોઈએ. એ સર્વ માટે અઘાગ દ્રવ્યની અપેક્ષા છે.

એની રૈયત પાસે આશા રાખવી બર્થ છે: એને માટે જોઈતું સામર્થ્ય સરકાર ન ધરાવે છે. પરન્તુ આ સંબંધમાં આપણા કેળવણીએલા વર્ગની અને ધનાઢય વર્ગની કેટલીક ફરતે અમે કબૂલ કરીએ છીએ: આપણી મોટી સ્કૂલોમાં અને કોલેજોમાં ગામડાંમાંથી ધણા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, એમણે સમજવું જોઈએ કે પરીક્ષાઓ પાસ કરી સરકારની નોકરી લેવાનું ઉદ્દેશ પ્રત્યે અને કુટુંબ પ્રત્યે જોઈતું એમનું કર્તવ્ય છે, તેટલું જ કર્તવ્ય એમના અગ્નિ દેશજન્યોને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવાનું છે. આપણો ધનાઢય વર્ગ પણ આ સંબંધમાં કેટલોક ઉપકાર કરી શકે એમ છે. દરેક ગામડાંઓમાં હમેશાં એક બે પૈસાવાળા હોય છે, એઓ 'શહેરી' થવાનો લોભ ન રાખી, અને ખેડૂતોનું 'લોહી ચૂસનારા વાણીઆ' થવાનું જતા દઈ, પોતાના ગામની ઉન્નતિ શી રીતે કરવી એ તરફ લક્ષ રાખે તો ગામ ઉપર ધણો ઉપકાર કરી શકે. સરકારે આવા લોકને થોડા મોન વતન આદિ વડે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. અમને લાગે છે કે ત્યારે શહેરની ધાંધળા જવા દઈ ગામડાં તરફ આપણા કેળવણીએલા મિત્રો—સામાન્ય ઍડ્યુએટોન્કીઓ દાકતરો—ધ્યાન દેતા થશે, વખતો વખત ગામડાંમાં ફરી, લોકની ખરી વ્યવસ્થાનો જાણી, એમના દિલની વાતોથી એમને મોહિતગાર કરશે ત્યારે જ 'હવે દેશના ઉદ્ધારનો ખંડે માર્ગ શરૂ થશે' એટલું કહી શકશે.

૪. હુજર-દારીગરી-કારખાનાંનો વિષય વિચાર્યો છે, એ સંબંધમાં બેલત્રાં મહારાજાજીએ લોકનું જૂઠું જૂઠું ધંધાઓ તરફ લક્ષ રાખ્યું છે. આપણે ત્યાંથી યુરોપ ધકં ચડે છે, એ ધકંની યુરોપનાં કારખાનાંઓમાં રોટલી બને છે; આપણે ત્યાંથી આમડું પરદેશ જાય છે, એ આમડું કમાવીને પાછું આપણે દેશ મોકલે છે; આપણા દેશમાંથી—ખાતરનું તુક-શાન ચર્ધ—પરદેશ હાડકાં જાય છે, એ હાડકાંનાં ચર્ધુ વગેરેના હાથ જનીને આવે છે, એટલું જ નહિ પણ એનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરી ખાંડ માટે પાક વધારવામાં આવે છે, અને એ ખાંડ આપણા દેશની ખાંડ સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી આપણી ખાંડના ધંધાનો વિનાશ કરે છે! ગમે વળે આપણા દેશમાં '૯૦ લાખ રૂપીઆનો કાચ આગ્યો હતો. આ સર્વ ધંધાઓ આપણે ત્યાં ચર્ધ શકે એમ છે. સાચું, મીણગત્તી, કાચ, ફર્નિચર, લખવાની ચાંચો, રોતરંજીઓ—ચટાઈઓ વગેરેનાં કારખાનાં અત્રે સારી રીતે ફોલોઅપ ચર્ધ શકે. કેટલીક વાર આવા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે, એનાં એક બે કારણો મહારાજાજી આ પ્રમાણે બતાવે છે: એક તો આપણા લોકમાં ધંધાને લાયક મનોવૃત્તિ હોતી નથી. ("absence of a real business spirit amongst people themselves"), અને બીજું આપણા લોકને પોતામાં તેમ જ સહામાં વિશ્વાસ હોતો નથી ("our lack of confidence in ourselves and in one another."). ત્રીજો અભાવ એ ધંધાઓ ન કરી શકવામાં કારણ છે એમ મહારાજાજી માનવું નથી. કરોડો રૂપીઆ ઓઓનાં ધરણમાં અને સરકારની પ્રેમિસરિ નોરોમાં રોકાઈ રહેલા છે, અને કેટલાંક દેશી રાજ્યો આ બીજી બૂઝ જનુ કરે છે—એમ મહારાજાજી દરિયાદ છે.

મહારાજાજી એ ઉપર જતાવેલાં કારણો બેશક વિચાર્યો જવાં છે. આપણા લોકમાં ધંધાને લાયક મન નથી હોતું—એ કહેવું યથાર્થ છે. પરન્તુ આ વિષયમાં એક ખુલાસો ઉમેરવાની

જરૂર છે. ધનધાને ક્ષાયક મન નથી હોતું એવો અર્થ એમ સમજવાનો નથી કે ધનથી કરવાની એમની રીત ઉગાડી દેાય છે, અથવા તો ધનધામાં એમની નજર પહોંચતી નથી. વસ્તુતઃ હોય છે એમ કે પહેલેથી જ રૂંદે છૂટે દાંચે-પણ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને દૂરના ફળની દૃઢ આશાએ અને ધીરજથી—કામ કરવું જોઈએ એ પ્રભાણે કામ ચતું નથી. એમાં કંઈ તો કુદ્ર લોભ, યા એક બ્યક્તિનો સ્વાર્થ, યા મૂડીનો અભાવ એ વિચારપ થઈ પડે છે. અને એક વખત આમ તુકચાન થયા પછી, આપણા લોક એવા તર્કગર નથી હોતા કે એ ધનધાને વળગી રહી શકે, અને એક વખત ચએલું તુકચાન પાછું વાળી શકે. આપણા લોકને પોતામાં તેમ જ રહામામાં વિશ્વાસ નથી હોતો એ કહેવું સર્વથા યથાર્થ છે. પણ આમ વિશ્વાસ ઉઠી જવાનું કારણ આપણી વાસ્તવિક નિર્બળતા અને કુદ્ર સ્વાર્થપરાયણતા છે. મૂડીની બાળતમાં મહારાજાનું કહેવું અંશતઃ ખરું છે. અન્ધાધુન્ધીનાં સેંકડો વર્ષ ગયાં તેથી દરેક જણને પોતાની મૂડી સાચવીને બેસી રહેવાની ટેવ પડી છે એ ખરું, પણ ધનધાના અગ્રાનને લીધે અને આપણા લોકની વિશ્વાસ-અનર્હતાને કીધે આર્થિક સાહસ ઘણી વાર તુકચાનકારક નીવડે છે એ પણ એટલું જ ખરું છે. આપણા લોકને આર્થિક સાહસ સજાતું નથી તેમાં મુખ્ય કારણ અમને એ લાગે છે કે આપણી આસનાસની દવા યુરોપ-અમેરિકાની મ કક અસંખ્ય ધનધાઓથી ભરેલી નથી. યુરોપ-અમેરિકામાં પણ દરેક જણ નવો ધનધા શોધી કાઢે એટલી દરેકમાં અપૂર્વ શક્તિ હોતી નથી, પણ આસપાસ એટલા ધનધાઓ હોય છે કે એમાંથી ગમે તે એક ઉપાડી લેવાય છે, અને એમાં સદજ સુધારો કરવો પણ સરળ પડે છે. આપણે ત્યાં તો શોધકનું અને દ્રવ્યસંપાદકનું કામ એક જ જણને માથે પડે છે—અને દરેક જણે મહાન શોધ કરવાની જરૂર હોય છે! આપણે નવા ધનધા શોધવાના નથી, માત્ર યુરોપનાં કારખાનાંઓમાંથી શીખી આવવાનું છે એમ કદાચ કહેવામાં આવશે. પણ આ શીખી આવવું એને જ અમે શોધવું કહીએ છીએ. આપણા ધનધાન કોકો મિ. ટાટાની માફક—પોને પરદેશ જઈને ધનધાની માલિકી મેળવી આવે, અથવા ત્યાં અસંખ્ય ગરીબ પણ શુદ્ધિશાળી યુવાનોને મોકલી એમને ધનધાઓ શીખવી અત્રે પાછા લાવે અને અર્ધજાતી દવાને ધનધાઓના જ્ઞાનથી પ્રપૂર્ણ—તરબતર—કરે, ત્યારે જ અત્રે વિવિધ કારખાનાંઓ ઉભાં થાય. મહારાજાને આ બાળત લક્ષમાં છે, અને તેથી તે જાણતાનું અતુકરણ કરી નીચેના ત્રણ ઉપાયો લેવાનું કહે છે: (૧) અત્રેના યુવાન વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ—ખાસ કરીને જર્મનિમાં—ઔદ્યોગિક શિક્ષણ લેવા મોકલવા; (૨) મહોટી દોલેન્ડે રચાવવી; એમાંથી યોગ્ય વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી યુરોપિયન શિક્ષકોને કામે લગાડવા; (૩) સરખાતમાં કારખાનાંઓમાં પણ યુરોપિયન કારીગરોને રાખીને કામ શીખી લેવું.

આ બાળતમાં સરકારની પણ કેટલીક ફરજો છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણની શાળાઓ રચાવવી એ સરકારનું કામ છે. અને પરદેશના માલ સાથે હરીદાઓમાં ટકી શકે એટલા માટે સરખાતમાં પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખી દેશી કારીગરોને ઉત્તેજન આપવું એ પણ દેશહિતાયે સરકારનું કર્તવ્ય છે. મિ. ચનડેનો આ સિદ્ધાન્ત મહારાજા સાહેબે બહુ નિશ્ચયથી સ્વીકૃત્યો છે. પરદેશી માલ ઉપર જકાત ન હોય તો આપણા લોકને એ માલ સોંપો મળે એ દયોલન જગાળમાં મહારાજા સાહેબ દીક કહે છે—

“...this cheapness is dearly bought by the loss of industrial status, and the reduction of a whole people to a helpless proletariat. National defence against alien industrial inroads is more important than the cheapness of a few articles.”—અર્થાત્ દેશના હુન્નરો નષ્ટ થઈ જાય એ કરતાં એ ચાર ચીજો બલે મોઢી મળે.

આ ઉપરાન્ત, રેલવે-સ્તાઓ વગેરે માલ લઇ જવા લાવવાની સરળતાનાં સાધનો વધારવાં, બેંકો સ્થાપવી, અને લોકને પૈસા માટે જોડે વ્યાજ નાણાં ધીરવાં એ પણ મહારાજ સરકારની ફરજ માને છે.

સ્ત્રીઓને માટે મહારાજ સાહેબે ધર શજીગારવાના કેટલાક પૈસાઓ સચવા છે; એ સચવા ઉત્તમ છે.

૫. છેવટે, બહુ જુરસાદાર શબ્દોમાં મહારાજ લોકને ઉદ્બોધન કરે છે :—

“But before any of these undertakings and enterprises, which I have mentioned, can succeed, India must be thoroughly awakened. Understand what this means. It means action. There is no reality in our social reform, our political progress, our industrial revival, because, as you know, there is scarcely one of us who dares to act even in his own household.

India needs a great national movement in which each man will work for the nation and not for himself or for his caste, a movement carried out on commonsense lines.

It does not mean that we are to adopt a brand new system from Europe, but it does mean that we must borrow a little common sense in our solutions of the problems of life.

Wait no longer, but strike and strike home.

We have our ‘ancient regime’ of custom and prejudice to overcome; let us meet them by a new Liberty, equality and Fraternity: a Liberty of action, Equality of opportunity, and the Fraternity of a great national ideal.”

ઉપરના શબ્દો જાપાના બળથી અને અર્થેના ગાંભીર્યથી ભરેલા છે. એનો અર્થ માત્ર સાર જ આપી શકાયો: મહારાજનું કહેવું છે કે હવે વખત જવા દેવાનો નથી; કામ કરવાનું છે અને તે જલદી કરવાનું છે; એ કામ માટે યુરોપના લોકોનું યોગ્ય વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપણા લોકોએ લેવા જવું છે; આપણા જૂના રિવાજોમાં સુધારો કરી નવાં સ્વાતંત્ર્ય સમતા અને બ્રાતૃભાવ સ્થાપવાનાં છે: ક્રિયામાં સ્વાતંત્ર્ય, પ્રસંગમાં—તકમાં—સમતા, અને એક મહાન દેશહિતની બાવળોનો બ્રાતૃભાવ.

શ્રી રાધા.

૨

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૧ થી)

ભરતખંડના બધાં દર્શનોમાં છ દર્શન પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. તે છમાં પણ એ-વેદાન્ત અને સાંખ્ય બહુ મોટાં ગણાય છે. ધણાઓનું એવું માનવું છે કે વ્યાસે રમેલા બ્રહ્મસૂત્રમાંથી વેદાન્ત દર્શન હયાતીમાં આપ્યું છે. ખરૂં જોતાં વેદાન્તસૂત્રનું મૂળ બ્રહ્મસૂત્ર નહીં પણ ઉપનિષદો છે; ઉપનિષદને પણ વેદાન્ત કહે છે. ઉપનિષદમાં કહેલું બ્રહ્મતત્ત્વ તે હુંકામાં કહીએ તો, “ઈશ્વર શિવાય બીજું કંઈ નથી. આ જગત્ અને જગત્તા જીવો તે ઈશ્વરતા જ અંશ છે. તે એક જ હતો પણ સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની ઇચ્છાવડે બહુ થયો. તે પરમાત્મા છે. અને જીવાત્મા તે એ જ પરમાત્માનો અંશ છે, ઈશ્વરની માયાવડે જીવાત્મા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે માયામાંથી મુક્ત થયા કે પાછા ઈશ્વરમાં વિલીન થઈ જાય છે.”-આ અદ્વૈતવાદ કહેવાય.

પહેલજુદેલાં વૈષ્ણવ ધર્મની દીવાલ એ વેદાન્તી ઈશ્વરવાદ પરજ રચાયેલી હતી. વિષ્ણુ અને વિષ્ણુનો અવતાર કૃષ્ણ તે વેદાન્તનો ઈશ્વર. વિષ્ણુપુરાણ ભાગવત અને એવા જ બીજા ગ્રંથોમાં જે વિષ્ણુસ્તોત્ર વા કૃષ્ણસ્તોત્ર છે તે સંપૂર્ણ અથવા અસંપૂર્ણ રીતે અદ્વૈતવાદને અનુસરતાં જ છે. પરંતુ એ વિષયનું મોટું ઉદાહરણ શાંતિપર્વમાં બીજા કંઈક કૃષ્ણની સ્તુતિ છે.

પરંતુ હૈત ને અદ્વૈતવાદ પણ ધણા પ્રકારના હોઈ શકે છે. હાલ શંકરાચાર્ય સમાનુભવાચાર્ય મધ્વાચાર્ય અને પક્ષભાચાર્ય એ ચારે જણાએ અદ્વૈતવાદની ચાર જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી અદ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, અને ત્રિશુદ્ધાદ્વૈતવાદ રચાયા છે. પણ અસલ એવું કંઈ હતું નહીં. તે વખતે તો ઈશ્વર અને ઈશ્વરસ્થિત જગત્ એ બેને સંબંધ જ વ્યાખ્યા મળી આવે છે. એક તો એ કે “ઈશ્વર શિવાય બીજું કંઈ જ નથી. ઈશ્વર જ નથી. ઈશ્વર જ જગત્ છે. તે શિવાય જગત્માં બીજા કંઈ પદાર્થ નથી.” બીજા મત એ કે “જગત્ ઈશ્વર નથી કે ઈશ્વર જગત્ નથી. પરંતુ ઈશ્વરમાં જગત્ છે.” “સૂચે મણિગણા રૂપ” જગત્તા સર્વ પદાર્થમાં ઈશ્વર છે. પરંતુ ઈશ્વર તેનાથી વિશેષ છે. પ્રાચીન વૈષ્ણવ ધર્મ આ પાછલા મત ઉપર રચાયેલો છે.

બીજું મોટું દર્શનશાસ્ત્ર સાંખ્યનું છે. કપિલનું સાંખ્ય ઈશ્વરને કબુલ કરતું નથી. પરંતુ સ્વારૂપછીના સાંખ્યમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર થયેલો છે. સાંખ્યનો મત એવો છે કે જડ જગત્ અથવા જડ જગત્ની સક્રિય તે પરમાત્માથી સંપૂર્ણ રીતે જુદી છે. પરમાત્મા અથવા પુરુષ તદ્દન સંગશૂન્ય છે. તે કંઈ જ કરતો નથી. અને જગત્ની સાથે તેને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. જડજગત્ અથવા જગન્મયી સક્રિયને એ હોદ્દા “પ્રકૃતિ” કહે છે. એ પ્રકૃતિ

જ બધું સર્જવે છે, ચલાવે છે, બચાવે છે અને સંહારે છે. એ પ્રકૃતિ-પુરુષ તત્ત્વમાંથી, જે તાંત્રિક ધર્મ—શક્તિનો ધર્મ—કહેવાય છે, અને જેમાં પ્રકૃતિ સુખ્યસ્થાન ભોગવે છે, તે નીકળે છે. પ્રકૃતિપુરુષના એકત્વ અથવા ગાઢ સંબંધને લીધે પ્રકૃતિ પ્રધાનપણું ભોગવતી હોવાથી એ ધર્મ લોકોને ધણો રચતો આવ્યો. જે વૈષ્ણવોના અદ્વૈતવાદથી અસંતુષ્ટ થયા હતા તેમણે તાંત્રિક ધર્મનો આશ્રય લીધો. એ તાંત્રિક ધર્મનો સારાંશ, વૈષ્ણવ ધર્મમાં ભેળવી દઈ, વૈષ્ણવ ધર્મને પાછી ફેરવે આપવા માટે અહાયવર્તપુરાણકારે આ નંબો વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે. અથવા એ ધર્મનો પુનઃ સંસ્કાર કર્યો છે. તેની સર્જવેલી રાધા તે સાંખ્યવાળાઓની મૂળ પ્રકૃતિને ઠેકાણે જગ્યા લેનારી શક્તિ. અહાયવર્તના અહાયપંડામાં એવું કહ્યું છે કે કૃષ્ણ મૂળ પ્રકૃતિને સર્જેલી, પછી રાધાને સર્જેલી: પણ શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે કૃષ્ણ પોતે જ રાધાને વારંવાર મૂળ પ્રકૃતિ કહી બોલાવે છે. જેમકે “મમાર્દ્રાશસ્વરૂપા સૂલપ્રકાતિરશ્વરી” “મારો અર્ધો અંશ જેવું સ્વરૂપ છે એવી તું હજારી મૂળ પ્રકૃતિ છે.” (શ્રીકૃષ્ણજન્મસંહે ૧ અઠ ૬૭ શ્લોકો)."

પરમાત્મા જેડે પ્રકૃતિને અથવા રાધા જેડે કૃષ્ણને શો સંબંધ છે તે પુરાણકાર શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડના ૧૫ માં અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

કૃષ્ણોક્તિ—

“જ્યાં તું, સાં હું છું. આપણા વચ્ચે જરૂર કંઈ બેદ નથી. કુધમાં જેમ સફિતાર્ધ, અગ્નિમાં જેમ બાળવાપણું, પૃથ્વીમાં જેમ ગંધ, તેમ હું સર્વદ્રવ્ય ત્હારામાં જ છું. કુંભાર માટી વિના વાસણ બનાવી શકતો નથી, સોની સોના વિના કુંડલ ધડી શકતો નથી, તેમ હું ત્હારા શિવાય કંઈ સર્જેલી ગણતો નથી. તું-ચંદ્રિની આધારમૂલ છે. હું અભ્યુત તેના બીજરૂપે છું. * * * જ્યારે હું ત્હારા વિના હોઉં છું ત્યારે લોહા મળે “કૃષ્ણ” કહે છે. અને ત્હારી સાથે હોઉં છું, ત્યારે “શ્રીકૃષ્ણ” કહે છે. તું શ્રી (લક્ષ્મી), તું સંપત્તિ, તું આધારસ્વરૂપ છે. બધાંની તથા મહારી શક્તિનું સ્વરૂપ તું છે. હે રાધા, તું સ્ત્રી ને હું પુરૂષ છું. વેદ એનો નિર્ણય કરવા પાર પામતો નથી. હે અક્ષર (જેનો કદી નાશ નથી તે) તું સર્વસ્વરૂપ છે. હું સર્વસ્વરૂપ છું. હું જ્યારે તેજસ્વરૂપ હોઉં છું, ત્યારે તું તેજસ્વરૂપ હોય છે. જ્યારે હું શરીરવિનાનો હોઉં છું ત્યારે તું પણ અશરીરિણી હોય છે. હે મુંદરી જ્યારે હું મોગદારા સર્વજીવ છું ત્યારે તું શક્તિસ્વરૂપ હોઈ સર્વસ્ત્રીરૂપધારિણી છે.”

બળી,

“જેમ દૂધ હોય સાં સફિતાર્ધ હોય છે તેમ જ્યાં હું-સાં તું હોય છે. ત્હારામાં અને મ્હારામાં કંઈ અંતર છે જ નહીં એ નક્કી છે. આ દુનીઆની બધી સ્ત્રીઓ ત્હારા કર્ણાશની અંશકળા છે. જે ને સ્ત્રી છે તે તું છે. જે ને પુરૂષ છે તે હું છું. કલાદારા હું અગ્નિ છું; તું દાદ કરનારી મારી પ્રિયા સ્વાદા. તું જેડે હોય તો મ્હારાથી કોઈને બાળી શકાય.

તું ન હોય તો તેમ યદ્યપિ શકે નહીં. હું દીક્ષિમાન (વસ્તુ) મધ્યે સૂર્ય છું. તું કસાંચરો પ્રભા છે. તું જોડે હોય તો મહારાથી દીક્ષિમાન થવાય, તું ન હોય તો થવાય નહીં કલાદાસ હું ચંદ્ર છું; તું શોભાની રેહિણી છે. હે સુંદરી તું જોડે હોય તો હું મનોહર જાણાઉં, ન હોય તો ન જાણાઉં. હું સતિ, કલાદાસ હું દંડ છું; તું સ્વર્ગલક્ષ્મી છે. તું જોડે હોય તો હું દેવનો ચંદ્ર થાઉં, ન હોય તો હું રાજલક્ષ્મી વિનાનો. કલાદાસ હું ધર્મ, તું ધર્મિણી મત્તિ છે. ધર્મક્રિયાનું સ્વરૂપ જોયો જે તું તેના ચિવાય મહારાથી ધર્મકાર્ય યદ્યપિ શકે નહીં. કલાદાસ હું યજ્ઞ છું; તું પોતે દક્ષિણ છે. તું જોડે હોય તો હું કલાદાસ થાઉં, તું ન હોય તો તેમ થવાય નહીં કલાદાસ હું પિતૃશોક છું; હે સતિ, તું સ્વધા છે. ત્હારા ચિવાય પિંચાન રૂપ છે. તું સંપત્તિનું સ્વરૂપ છે. તું જોડે હોય તો હું પ્રજા યદ્યપિ શકું. તું લગ્ન છે. ત્હારા ચિવાય મહારાથી અગ્નિ થવાય નહીં. મારી ચિવાય જેમ કુંભાર વાસણ ઘડી શકે તેમ નથી તેમ ત્હારા ચિવાય મહારાથી સૃષ્ટિ પેદા યદ્યપિ શકે નહીં. હું કલાદાસ શ્રેય છું; તું પરમૃષ્ટ છે. હે સુંદરી, ધાન્ય તથા રત્નના આધારનું તું સ્વરૂપ ને હું નવે આથ ઉપર લઈ રહ્યો છું. હે સતી, તું ચાંતિ, કાન્તિ, મત્તિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, દાગા, લક્ષ્મી, કુન્દા, વૃન્દા છે. તું શ્રેષ્ઠતા, શુદ્ધ નિઃ, તંદા, મહા, સંતતિ, ક્રિયા, ચત્તિરૂપ, બક્તિરૂપ અને હવને દુઃખરૂપ છે. તું સદા મહારા આધાર છે. હું ત્હારો આત્મા છું. ન્યાં તું, ત્યાં હું: પ્રાણિ-પુણ્ય સર્વમાં છે. હે દેવી! બેમાંથી એકને આભાવે સૃષ્ટિ પેદા થાય નહીં. ”

આના ખીમ ઘણા ઉતારા આપી શકાય એમ છે. પરંતુ તેમાં જે દરજ્જા છે તે જાન્યાર સાંખ્યવાદની પ્રકૃતિને મળતી આવતી નથી. તાંત્રિક ધર્મમાં સાંખ્યની પ્રકૃતિ શક્તિરૂપે બદલાઈ ગઈ છે. પ્રકૃતિવાદ અને શક્તિવાદ વચ્ચે ફેર એટલો છે કે પ્રકૃતિ પુરુષથી તાન અલગ છે. સાંખ્યવાદીના કહેવા પ્રમાણે પ્રકૃતિ સાથે પુરુષનો સંબંધ તે રસાતિક પાવમાં જળાપુષ્પની હાથા જેવો છે. જો કે એ રસાતિક પાવ તથા જળાપુષ્પ એક ખીમથી જુદાં છે તો પણ પુષ્પની હાથા રસાતિકપર પડે છે. એટલો જ સંબંધ એ બેને છે. પરંતુ આત્મા જોડે શક્તિનો સંબંધ તો એવો છે કે આત્મા જ શક્તિનો આધાર છે. જેમ આધારથી આધેય વસ્તુ બિન હોઈ શકે નહીં તેમ આત્મા અને શક્તિ વચ્ચે પયંકય (પ્રયક-પાંતું) નથી. આ શક્તિવાદ માત્ર તાંત્રિકોમાં છે એમ નથી. વૈષ્ણવપુરાણકારોએ સાંખ્યની પ્રકૃતિને વૈષ્ણવની શક્તિમાં ફેરવી નાંખી છે: જેમ કે વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે—

“નિસૈવ સા જગન્માતા”

×

×

×

‘વિષ્ણુની ધી જે અસૃષ્ટ અને નિસ એવી જગતની માતા છે. હે દિવેમાં હાતમ ! વિષ્ણુ જોયા સર્વગત છે તેવી જ તે છે. એ વાક્ય, અને વિષ્ણુ અપંડ; એ નીતિ, અને વિષ્ણુ નય છે. એ કુદિ, વિષ્ણુ બોધ; એ ધર્મ, આ સત્ક્રિયા; વિષ્ણુ સદા, એ સદિ દરિ જૂથર, શી બ્રહ્મ: હે મૈત્રેય ! બ્રહ્માન સંતોષ છે, અને ભરમી સામ્યન તુષ્ટિ છે. શી કન્ડા, ભગવાન કામ; તે

ભગવાન યશ, આ દક્ષિણ છે. જનાર્દન પુરોગ્રસ, દેવી આધાહુતિ છે. હે-મુનિ! લક્ષ્મી યશઃ શાલા, મધુસૂદન યશ્યુષ છે. લક્ષ્મી સ્વાહા, જગન્નાથ વાસુદેવ અભિઃ; હે દ્વિજોત્તમ! ભગવાન શંકર, લક્ષ્મી ગૌરી; હે મૈત્રેયા કેશવ સૂર્ય, કમળા તેની પ્રભા છે. વિષ્ણુ પિતૃગણ અને પદ્મા એ નિલતુભિની આપનારી સ્વર્ધા છે; શ્રી સ્વર્ગ અને સર્વાત્મક વિષ્ણુ અતિ મોટા પિસ્તારવાળા આકાશરૂપ છે. શ્રીધર ચંદ્ર અને સ્ત્રી તેની આશ્રય કાન્તિ; લક્ષ્મી જગત્સેષા, અને વિષ્ણુ બધે રહેનારો વાયુ છે. હે દ્વિજ! ગોવિન્દ જલધી, અને શ્રી તેમાં આવનારી હરતી છે. લક્ષ્મી ઇન્દ્રાણી સ્વરૂપ અને મધુસૂદન દેવેન્દ્ર (ઇન્દ્ર) છે. ચક્રધર પોતે યમ છે, અને લક્ષ્મી ધુમોર્ણ છે. શ્રી કલ્કિ છે. શ્રીધર પોતે દેવ ધનેશ્વર છે. કેશવ પોતે વરુણ અને મહાભાગ્યવાન લક્ષ્મી ગૌરી છે. હે વિષ્ણુન્દ્ર! શ્રી દેવસેના, હરિ દેવસેનાપતિ છે. ગદાધર પુરુષકાર, અને હે દ્વિજોત્તમ! લક્ષ્મી શક્તિ છે. લક્ષ્મી કાશા, ભગવાન ત્રિમેય; એ મહર્ત્વ અને તે કલા; લક્ષ્મી આલોક અને સર્વેશ્વર હરિ દીવા જેવા છે. આખા જગત્ની માતા લક્ષ્મી લતા અને વિષ્ણુ ઝાંડ; શ્રી વિભાવરી (રામિ) અને ચક્રગદાધર દિવસ; વિષ્ણુ વર, અને પદ્મા કન્યા; ભગવાન નંદસ્વરૂપ અને શ્રી નદી રૂપ; પુંડરીકાક્ષ ધ્વજ, અને કમળા પતાકા; લક્ષ્મી તૃષ્ણા, અને જગત્સ્યામી નારાયણ પરમાત્મા; હે ધર્મંસ! લક્ષ્મી રતિ, ગોવિન્દ રાગ છે. વધારે કહેવાની જરૂર છે. પણ હુંકામાં એટલું જ કહું છું કે દેવ તિર્થંક મનુષ્ય પગેરેમાં જે પુનામયાળો (પુંક્ષિંગ) છે તે હરિ, અને સ્ત્રીનામયાળી (સ્ત્રીક્ષિંગ) લક્ષ્મી—એ બે શિવાય બીજું જગત્માં કંઈ જ નથી.”

વેદાન્તમાં જે માયાવાદ તે સાંખ્યમાં પ્રકૃતિવાદ કહેવાય છે. પ્રકૃતિમાંથી શક્તિવાદ થયો. ઉપરના કેટલાક શ્લોકોમાં શક્તિવાદ અને અદ્વૈતવાદ ભેળાઈ ગયા છે, અને એવું જણાય છે કે એ જ વાત ધ્યાનમાં રાખી બ્રહ્મવૈવર્તકારે કૃષ્ણ પાને રાધાને કહેવડાવ્યું હશે કે “જે તું ન હોય તો હું ‘કૃષ્ણ’ અને જે તું મારી સાથે હોય તો હું ‘શ્રીકૃષ્ણ’ કહેવાઈ.” વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલી શ્રીને લીધે જ તે શ્રીકૃષ્ણ થયા. વાચકે જોયું હશે કે વિષ્ણુપુરાણમાં શ્રીસંજ્ઞા ન જોઈ કહ્યું છે તે તે ધણું ખરું બ્રહ્મવૈવર્તમાં રાધાને સંજ્ઞાને કહ્યું છે. માટે રાધા એજ શ્રી.

આ પ્રકરણનું નામ “શ્રીરાધા” આપ્યું છે. ‘રાધા’ તેજ ઇશ્વરી શક્તિ. વિધિને લીધે બંનેનું ચએકું લગ્ન તે શક્તિમાન ઇશ્વરની શક્તિની સ્ફૂર્તિ, અને શક્તિનો વિકાસ તે બંનેનો વિહાર.

હાલના બ્રહ્મવૈવર્તમાં જે “રાધાતત્ત્વ” છે તેનો ખુલાસો હવે વાચકને મળી શક્યો હશે. પરન્તુ આદિબ્રહ્મવૈવર્તમાં “રાધાતત્ત્વ” હતું કે નહિ? વખતે હશે. પરન્તુ આ પ્રકારનું નહિ હોય. ‘રાધા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હાલના વૈવર્તમાં ધણી રીતની જોવામાં આવે છે. તે માની એક બે આગળ આપી છે, અને ત્રીજી તીથે પ્રમાણે છે.

“रेफो हि कोटिजन्माद्यं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।

:आकारो गर्भवासं च मृत्युं च रोगमुत्सृजेत् ॥

ધકાર આયુષો હાનિમાકારો ભવબન્ધનમ્ ।
 શ્રવણસ્મરણોક્તિભ્યઃ પ્રણશ્યતિ ન સંશયઃ ॥
 રાકારો નિશ્ચલાં ભક્તિં દાસ્યં કૃષ્ણપદામ્બુજે ।
 સર્વેષ્વિતં સદાનન્દં સર્વસિદ્ધ્યોપમોશ્વરમ્ ॥
 ધકારઃ સહવાસં ચ તત્તુલ્યકાલમેવ ચ ।
 દદાતિસાષ્ટિસારૂપ્યં તત્ત્વજ્ઞાનં હરેઃ સમમ્' ॥

બ્રહ્મવૈં શ્રીકૃં ૧૩

“શ્રવણ સ્મરણ તથા ઉચ્ચાર કર્યાથી રેફ એટલે રૂફાર ટાટિ જન્મનાં પાપ અને શુભ તથા અશુભ કર્મનાં ફળને ટાળે છે. તથા આકાર ગર્ભવાસ મૃત્યુ અને રોગને ટાળે છે. ધકાર આયુષ્યની હાનિનો તથા આકાર ભવના બન્ધનનો નિઃસંશય નાશ કરે છે. રાકાર કૃષ્ણના પદકમળની નિશ્ચળ ભક્તિ તથા સેવા અને સઘળા જેની છન્દા કરે તેવા આનન્દને તથા સર્વ સિદ્ધિઓના સમૃદ્ધ રૂપ હશ્વરને આપવાવાળો છે. ધકાર તેનો સહવાસ તથા સમકાલીનપણું અને ધશ્વરતુલ્ય શક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેની સમાનતારૂપ મુક્તિ આપે છે.” ખરૂં જોતાં આ ‘રાધા’—શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ નથી. રાધા ધાતુ આરાધના—પૂજનને અર્થે વપરાય છે. જે કૃષ્ણની આરાધિકા તે ‘રાધા’ અથવા ‘રાધિકા’ હાસના બ્રહ્મવૈવર્તમાં એ વ્યુત્પત્તિ નથી. જે ‘રાધા’ શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ છુપાવી રાખી વૈષ્ણવચિંકકળા-કુશળતા બતાવી લોકોને બ્રાન્તિમાં નાંખવા પ્રયત્ન કરે અને તે બ્રાન્તિના પ્રતિષેધાર્થે સામવેદની સત્તા આગળ કરે તે માણસ કદી એ શબ્દનો બનાવનાર હોય નહિ. જે ‘રાધા’—શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિને અનુસરી તે શબ્દના રૂપકો રચે નહિ તેના મગજમાંથી કદી પણ એ શબ્દ ની-કળ્યો હોય નહિ. તેથી એમ લાગે છે જે અસલ બ્રહ્મવૈવર્તમાં એ શબ્દ પહેલવહેલો વપરાયો હશે, અને હાં ‘રાધા’ તે કૃષ્ણને ‘આરાધનારી’ કોઈ ગોપી હશે. એમાં સન્દેહ નથી. ‘રાધા’ શબ્દ એક બીજોનો પણ અર્થ છે. વિદ્યાબા નક્ષત્રનું એક નામ ‘રાધા’ છે. કૃતિકાથી વિદ્યાબા ચૌદમું નક્ષત્ર છે. પહેલાં કૃતિકા નક્ષત્રથી વર્ષ ગણાતું હતું. કૃતિકાથી રાશિઓ ગણીએ તો વિદ્યાબા મધ્યમાં આવે છે. તેથી રાશમેઝળમાં રાધા મધ્યમાં હો કિંવા ન હો, પરંતુ રાશમેઝળ વા રાશમેઝળમાં તો રાધા વચમાં છેજ. આ ‘રાશમેઝળ’-મધ્યવર્તિની રાધા જોડે ‘રાશમેઝળ’ની મધ્યવર્તિની રાધાને કોઈ સંબંધ છે કે નહિ તે મૂળ બ્રહ્મવૈવર્તની ગેરહાજરીમાં નક્કી કહી શકાતું નથી.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

* “રાધાશબ્દસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ સામવેદે નિરૂપિતા”

બ્ર. વૈ. કૃં ૧૩, ૧૫૩.

† “રાધા વિદ્યાત્વા પુણ્યે તુ સિદ્ધિતિથ્યૌ પ્રવિષ્ટયા, અમરકોશ.

કેશવચન્દ્રસેનકૃત “નવી સંહિતા.”

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૧૭ થી)

૮.

અભ્યાસ.

૧. રાત્રે વાળુ પહેલાં કે પછી તારી નવરાત્રની વેળાએ તારે સારા ગ્રંથો અને માસિકો વાચવાં.

૨. જ્યેષ્ઠ તારા શરીરને અને આત્માને વ્યાયામની જરૂર છે તેમ તારા મનને પણ નિન્તર ક્રેગવનાની જરૂર છે, કે જેથી તેની સર્વ શક્તિઓ પ્રબલ અને આરોગ્ય થઇને સત્ય અને જ્ઞાન અહણુ કરે છે.

૩ તારે, અમથું કે નકામું કંઈ વાચવું નહીં, તેમ તારી નીતિ ભ્રષ્ટ થાય એવું પણ કંઈ વાચવું નહીં.

૪ ગ્રંથો મોખતીઓ જેવા છે. નદારા પુસ્તકો દુષ્ટ સોખતીઓની પેઠે મનને હુપી રીતે બગાડે છે, સારે સારા પુસ્તકો સત્સંગિત જેવાં શુભ સરકાર લગાડીને રહુ ફલ આપે છે.

૫ ખરેખર જ્ઞાનનો ગ્રંથ આત્માનો શ્રેષ્ઠ શિક્ષક છે અને એકાંતનો મિત્ર છે.

૬ એવો ગ્રંથ વગર યજ્ઞે પુષ્કળ શીખામણુ આપે છે, અને વગર હાથે શોકના આસુ લે છે.

૭. ગૃહસ્થે ધરમાં ઉત્તમ ગ્રંથોનો સંગ્રહ રાખવો, અને તે પરમ જ્ઞાનમય ઇશ્વરને અર્પણુ કરવો.

૮ અને તેણે વખતોવખત પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખીજી યોગ્ય પુસ્તકો આણીને તે સંગ્રહમાં ઉમેરો કરવો.

૯ ધરનો પુસ્તકસંગ્રહ નહાતો હોય તેની ચિંતા નહીં, પણ તેમાં શ્રેષ્ઠ ગ્રંથો હોવા જોઈએ અને યુગ યુગના મહાત્માઓનાં વચન અને લેખનનો મધુર ઉચ્છવાસ તેમાંથી નીકળવો જોઈએ.

૧૦. વળી ગ્રંથો પસંદ કરવા તે અનેક નાના પ્રકારના વિષયોના કરવા, કે જેથી દેહની પેઠે મનને પણ તેના જુદા જુદા સ્વાદને રુચતો નવો નવો ખોરાક દિન પ્રતિદિન મળતો જાય.

૧૧. ઇંદ્રિયાન અને સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્ર અને દિલસુદી, ઇતિહાસ અને છવનચરિત્ર, કાવ્યો અને નાટકો, નીતિબોધક આખ્યાનો અને દેશ-દેશનાં વર્ણનો, ધર્મવિપયક આખ્યાનો અને બંડોના ઉદ્દગારો, અને મુખ્યત્વે કરીને સર્વ પ્રજાઓનાં ધર્મપુસ્તકો, એમ જુદા જુદા વિષયોના અંગે રાખવા.

૧૨. અને તારે તારાં પુસ્તકોને કિંમતી ખતના જેવાં ગણીને - મોટી સંખ્યાથી સાચવી રાખવાં. વળી પુસ્તકોને પવિત્ર માનવાં કેમકે એ પરમ સત્યના બંધાર છે.

૧૩. સસ માત્ર ઇશ્વરજન્ય છે એ લક્ષમાં રાખવું, અને જુદાં જુદાં સત્યમાં નીતિ, ઇતિહાસ, ઇંદ્રિયાન એમ વિષયપરત્વે ભેદ હોય તેથી તેમની પૂજનીયતામાં ભેદ ન ગણવો.

૧૪. તારે વાંચવામાં અતિશય ન કરવો, માફકબર રહેવું.

૧૫. કેમકે જેમ અતિશય આહારથી દેહ ઉપર બોલે આવી પડીને તેની રિયતિ મંદ થાય છે અને પાચનમાં દરકન પહેલે છે, તેમ અતિશય વાંચાથી મનની વ્યાપ્તમાં પણ બને છે.

૧૬. જો તું તારું ખાધેલું પચાવી શકીશ નહીં તો તે તને વિષફળ ધર્મ પડશે અને રોગ ઉત્પન્ન કરશે.

૧૭. તેમ જો તું હદ ઉપરાંત પુસ્તકો વાંચીશ તો તારાં મન ઉપર નકામો ખાર આવી પડીને તે નિર્મલ યશ્ને અને તેના અંગેમાં પાકો વિચાર કરવાની શક્તિ રહેશે નહીં.

૧૮ ખરા વિદ્યાર્થીએ રોજ થોડીક લીટીઓ કે થોડાંક પ્રકરણ વાંચવાં અને આગળ વાંચતાં પહેલાં તે મનમાં ઉતારીને બરાબર ટપાવવાની કાળજી રાખવી.

૧૯. માહિતી કે ગંભીર મેળવવી એ અંગે વાંચવાનું નથી, પણ વિચારવડે મનને કેળવી પાકું બનાવવું એ તેના હેતુ છે.

૨૦ મનને વિશે વિચાર જહરાકિનું કામ કરે છે, અર્થાત્ એના થોગે, બોધ મળતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે, માહિતી મળતાં તેનાથી શુદ્ધ બંધાય છે, અને અંગેના જુદા-જુદા વિષયોનું સૂક્ષ્મ લોહી અને ચરબી બને છે.

૨૧. મારે જહુ વાંચવાનો કે જહુ શીખવાનો કે જહુ યાદ રાખવાનો લોભ નહીં ધરતાં તારે વિચારશીલ થવાને ઉત્સુક રહેવું કે તારી શુદ્ધિ સદા આરોગ્ય, પ્રજ્ઞા, અને તે-જરવી થાય.

૨૨. તું જો કંઈ વાંચે તો ઉપર વિચાર કરવો અને મનન કરવું, અર્થાત્ પ્રસંગોપાત્ત તોલન અને વિવાદ, સરખામણી અને સામાન્ય રૂપાંતર, પૃથક્કરણ અને સમીકરણ, અને

પાકા નિયમોનું પ્રતિપાદન, એવા જુદા જુદા પ્રયોગો કરવા, કે જેથી બાહ્ય સત્યો તારા અંતરમાં ઉતરીને તારા જીવન અને તારી પ્રકૃતિ સાથે ભળી જાય.

૨૩. જે લોકો નિશાલ અંધસાગરની કાપાટી ઉપર જ બમ્બા કરીને, માત્ર તણખાનાં બેજાં કરે છે તેઓને ધિક્ક છે.

૨૪. જે લોકો હુબકી મારીને તળેથી મોતી લઈ આવે છે તેઓને ધન્ય છે.

૨૫. ઉપરચોટિયા તથા વિચારશૂન્ય વાંચનારને આપ્તા પુસ્તકાલયમાંથી કંઈ લાભ મળતો નથી, પણ વિચારવંતને તો આર શબ્દોમાં જ્ઞાનનો બંડાર મળી આવે છે.

૨૬. શીખવવાનો કંટાળો આણવો નહીં, તેમ જ તું હવે વયે એટલો બધો વૃદ્ધ થયો કે તારાથી શીખાય નહીં એવો વિચાર કદિ આણવો નહીં, પણ તારાં આયુષ્યના છેકા દિવસ સુધી જ્ઞાનગ્રહણ કરવામાં મગ્ન રહેવું.

૨૭. પરમશિક્ષકના ચરણારવિંદમાં સદા શિક્ષણ લેવું એ તો ખરેખર મોટા યશ અને અધિકારનું લક્ષણ છે.

૨૮. પૃથ્વી એક શાક્ષા છે અને તેમાં આપણે સર્વ શિક્ષણ અને સ્વભાવનિયમનું પ્રાપ્ત કરવા આવીએ છીએ એ વાત લક્ષમાં રાખવી; જેઓ એ શાક્ષામાંથી કિંમતી વિદ્યા સંપાદન કરીને વર્ગ મહડી સ્વર્ગમાં માન અને ઇલામ લેવા જાય છે તેઓને ધન્ય છે.

૨૯. વાર્તાના અધોની લજ્જતા રાખવી નહીં, કેમકે તે માત્ર હૃદયને મોહ પમાડી કદપતારને રંજન કરે છે, પણ તેમાંથી મનને કંઈ સંગીન પોયણ મળતું નથી.

૩૦. જેને વાર્તાઓનો અતિશય રસ છે તે માત્ર છાયાનું ભક્ષણ કરી અર્ધવૈનગ શેમાં વસે છે.

૩૧. મલિન તથા બદ વિવચના અધોનો તારે સ્પર્શ પણ ન કરવો.

૩૨. નાસ્તિક મનનાં પુસ્તકોથી દૂર રહેવું, કેમકે તે મહા ત્રાસરૂપ છે.

૩૩. હે આસ્તિક જન, શું ખોટી સ્વતંત્રજીવિની ખાતર તું તારી મેજ ઉપર ઇશ્વરનો નિષેધ તથા તેની નિંદા કરનારા નિર્લજ્જ અધો સુધીને તેને બદ કરીશ ? ઇશ્વર એવો વખત ન આણે !

૩૪. જે તું નાસ્તિકમતનું એક પાનિયું જ વાંચીશ તો તે જેઈ જીને મનુષ્ય એવાં વીશ પુસ્તક વાંચશે અને એ પ્રમાણે એ દુષ્ટ એવં જ્યાં લાં ફેલાશે.

૪૫. માટે પ્રત્યેક નાસ્તિક ગ્રંથને ઇશ્વરના તથા મનુષ્યના મહા દેહ શત્રુ પેઠે ગણીને તે કુદ વરણી છાયા પાણુ તણ દેવી.

૪૬. કાલ કોલના ધર્મગુરુઓનાં રચેલાં શાસ્ત્રોને સૌથી વધારે માન આપવું અને તે સર્વને અભિજ્ઞાવે પૂજ્ય અને વંદ્ય ગણવાં, કેમકે એ પવિત્ર સેષોમાં ઇશ્વરપ્રેરિત અગાધ જ્ઞાન રહેલું છે.

૪૭. અને હે બાવિક વિદ્યાર્થી, તુંજે કંઈ વાંચે તથા શીખે તે હાસ "નવવિધાન" ના સરસ્વતી મંદિરનો મહિતા વધે એમ યાઓ!

•૮

દાન.

૧. જે ઘરમાં દાન થતું નથી તે ઇશ્વરનું ઘર નથી, પછી તેમાં નિશ સેવાનું ગમે તેવું, એજ જોવામાં આપતું હોય અને પ્રાર્થનાઓનો ઘોંઘાટ ગમે તેટલો ગાજતો હોય.

૨. દાન વિનાની શ્રદ્ધાને પોષણ પવિત્રતા સમજવી; તે એક ફલહીન વાંચિયા ટક્ક જેવી છે.

૩. જે મનુષ્ય પિતા પ્રતિ પ્રેમ દર્શાવે છે પણુજેને પોતાના ભાઈ—બીજાં મનુષ્ય—પ્રતિ સમૂળો પ્રેમ નથી તે દાંભિક ધુતારો છે, અને ભગવાં વચ્ચ તથા દેહકદના વેશમાં પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિ છુપાવે છે.

૪. પણુ ખરા ભક્તાજનનો ઇશ્વરપ્રેમ નદીનાં પૂર જેવો છે. તે ભરાઈ ઉભરાઈ જાય છે, સર્વ અંતરાય ઝોળાવે છે, દુનિયાના વિશાલ પટ ઉપર ફેલાઈ જાય છે, અને જાડી કરોડા ભરી લેછે, તથા સૂકાં જળી ગયલાં ખેતરોમાં ઇશ્વરની લીલાલહેર વતોવે છે.

૫. માટે શુદ્ધ સ્વાર્થવૃત્તિને પાપ તથા દુષ્ટતાનું લક્ષણ ગણીને પરદસ્વી, અને પોતાના ધરને દાન તથા પ્રેમનું ભવન બનાવવું.

૬. પરંતુ ગરીબોને તુંજે કંઈ આપ તે અહંકાર અને ગર્વથી ન આપ; તેઓ જાણી નીચ, જ્ઞાતિબદ્ધ, અને કુવલ પિછાર કે દયાપાત્ર હોય એમ માની તેમનો વિરચકાર ન કર.

૭. ગરીબ અને ગરજવાન મનુષ્યને તારે માન આપવું, અને તેમની સેવા ધુણવાથી છે તથા તારો અધિકાર વધારે છે એમ સમજવું.

૮. કેમકે દાન દાન લેનારનું કલ્યાણ કરે છે, તે સાથે દાન કરનારનું સોગણું કલ્યાણ નથી કરતું; લેનારના હાથમાં રૂપું આવે છે પણ દાતાને તો તેના બદલામાં સોનું મળે છે.

૯. ખરેખર, ખરેખર, ગરીબને આપતું એ પ્રભુને આપતું છે, માટે દાનનો મહિમા સદૈવ પ્રભુને આપવાના જોડે જોડે છે.

૧૦. ત્યારે આવા મોટા પરમાર્થના કામમાં સુસ્તી કે પ્રમાદ રાખવો તહીં અગર કંટાળતું નહીં, પણ જે થોડી ધણી તક તને મળે તેનો લાભ લઇને તારી અલ્પ શક્તિના પ્રમાણમાં જોડણું દાન થઈ શકે તેટલું કરવાને તારે સદા ઉત્સુક રહેવું.

૧૧. વળી તું જુસ્સાના આવેશમાં એટલે ક્ષણિક પ્રેરણાને વશ થઇને માત્ર ક્યારે ક્યારે દાન કરે એમ બનતું ન જોઇએ.

૧૨. તારા ઘરમાં જેમ બીજાં કાર્ય તેમ દાન રોજ નિયમસર થાય એમ તારે કરતું કે ઇશ્વરના ધામમાં દયાનો સંદોષિત વાસ હોય.

૧૩. જ્યારે જ્યારે ગરીબ મનુષ્યો તારી પાસે આવીને આશ્રય અથવા વગેરેની આશા કરે ત્યારે ત્યારે તેમને સંતોષવા તારે તત્પર રહેવું; તારાં હાર બંધ દેખીને અગર તારો અભાવ જોઇને તેઓ ખિન્ન થઈ પાછા ફરે એમ થતું ન જોઇએ.

૧૪. યાચક ગમે તેવો નીચ અને કંગાલ હોય પણ તારે તેને આવકાર દેવો, તે જે કંઈ કહેવા માગતો હોય તે સઘળું સાંભળવું, અને પછી શાંત તથા દયાલુ વૃત્તિએ તેની હકીકતના ગુણદોષનો વિચાર કરવો.

૧૫. જો તે દાનને પાત્ર હોય તો હર્ષપૂર્વક અને પૂન્યભાવથી તેને અન્નવસ્ત્ર આપવાં અથવા બીજી રીતે તેની સેવા કરવી.

૧૬. જ્યારે તું તારા કુટુંબ માટે મહિનાનું અનાજ ખરીદે ત્યારે બિશુકો માટે એળા તથા લોટ પણ ખરીદવાં અને તે ઘીને તારા કોઠારમાં દિલાવદી રાખવી અને દાન ખાતે અર્પણ કરીને માત્ર તેમાં વાપરવી.

૧૭. અને તારાં જીતાં વસ્ત્ર અને જીવું થયલી વસ્તુઓ તારે દર મહિને ઉઘી મુકવી અને જેમને તેના અપ હોય તેમને આપવી, કે નકામી ગણીને કઠાકી નાખેલી ચીજોનો પણ સદુપયોગ થાય.

૧૮. વળી તારે ધર્મદા આશ્રમોમાં નિયમસર દર મહિને તારી શક્તિના પ્રમાણમાં બક્ષીસો આપવી, અને નિર્ધનતાના સજલથી એવી બક્ષીસો તારે કદિ અટકાવી રાખવી નહીં કે બંધ કરવી નહીં.

૧૯. કેમકે જે તારી શક્તિ ઘટી જાય અને તારાં પોતાનાં કુટુંબ માટે નિર્વાહના પુરતાં સાધન તારી પાસે ન રહે તો તે પ્રમાણમાં તારે જોણું દાન કરવું પશુ ગરીબનો હક છીનવી લેવાનો તને કંઈ અધિકાર નથી.

૨૦. આ વાત લક્ષમાં રાખવી કે તારું દ્રવ્ય તે તારી મિલકત નથી કે તેનો તું તારી મરજી મુજબ ઉપયોગ કરે; એ તો પ્રભુએ પોતાના હેતુઓ માટે તને સોંપેલો એક પવિત્ર જુમ્મો માત્ર છે.

૨૧. અને પ્રત્યેક આસ્તિક જાને, છેક રંક સ્મિતિ વાળાએ પશુ, દર મહિને તે દ્રવ્યનો અમુક હિસ્સો પરોપકારમાં વાપરવો, એવી પ્રભુની આજ્ઞા છે, માટે એ હિસ્સાનો તારો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં કંદાપિ દુરુપયોગ ન કરવો.

૨૨. પ્રભુના ધર્મોદ્ધાર દ્રવ્યના વહીવટ માટે જવાબદાર મુદરથો, તમારા જુમ્માનો જોખમો હિસાબ તમારે પ્રભુને આપવો અને ગરીબના હકના પૈસા ખરેખર આપાયા છે એમ દર મહિને જોપદાની ઉધાર બાબતે જતાવવો સમર્થ રહેવું.

૨૩. દાન દ્વારા ધણાં ધણાં લોકોપયોગી કામ કરવાનાં છે, અને દયાની વાપરના અનેકાનેક પ્રસંગો છે.

૨૪. જુખ્યાને અન્ન, તરસાને પાણી, નવજાને વસ્ત્ર, માંદાંની સારવાર, ધર વગરના રહેવાનાં મકાન, મૃત્યુએ વિયોગી નિરાશ્રિત કરેલાંને દિશાસો, વિધવા અને નિરાધાર બાલકોનું દુઃખનિવારણ, સાધનહીન વિદ્યાર્થીને પુસ્તકોદિ મદદ, ઔપધશાલાઓ, વિદ્યાલયો, દેવાલયો સ્થાપનાં અને આજી રાખવાં, એ સર્વ સામાન્ય પ્રકારનાં ધર્મોદ્ધાર કામો છે, અને તે જાળવવાનો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે તારાં તન મન ધન અર્પાને તારે અપરથ જાતવવાં.

૨૫. એ શિવાય વળી સમયોચિત અને પ્રસંગોચિત અસાધારણ ધર્મોદ્ધાર કામો કરવાની પ્રભુની તને આજ્ઞા છે.

૨૬. જ્યારે દેશમાં દુકાળ પડે અથવા મરડી કે એપી રોગ પ્રસારે કે આગ લાગે, અથવા તારા પોતાના કે અન્ય દેશમાં સેંકડો લોકો ઉપર અકસ્માત આદત જુજરે અને તે-તેમાંથી વિનાશ, ભૂખમરો, અને સંકટ નીપજે, તે વેળા તારે સત્વર મદદ આપવી અને અને દુઃખનિવારણ માટે બધી રીતે તાણચી જની સકે તેટલો પ્રયત્ન કરવો.

૨૭. ઉન્દાળામાં સૂર્ય ધણો તપે છે ત્યારે તરસાને માટે શીતલ જલ સરખત તથા ખરફની જોગવાઈ કરવી, અને થાકેલો મુસાફર તથા કષ્ટપલો મજૂર તારા દ્વાર આગળ આવે ત્યારે તેને વિસામો, આરામ, અને દયાના ઝણમાંથી વહેતું સ્વચ્છજલ સદા મળે એમ કરવું.

૨૮. તેમ શિયાળામાં કડકડતી દંડીથી હેરાન થતા રૂંક અને ચીથરે હાલ લોકને તારે ગરમ તંત્ર આપવાં.

૨૯. વિચારશૂન્ય દાન કરીને તારે આલસ અને દરિદ્રતાને ઉત્તેજન આપવું નહીં. પણ માત્ર સુખાત્રને આશ્રય આપવો.

૩૦. વળી લોકો તારી પ્રશંસા કરીને વાહવા ખેંચે એમ ઢોઝ વગાડીને તું દાન કરે એ ખોટું; તું જે કંઈ આપે તે ગુપ્તપણે અને નમ્ર ભાવે આપવું, અને તેમાં કીર્તિની આશા કરવી નહીં.

૩૧. ખરૂં દાન હાથથી નહીં પણ હૈયાથી થાય છે, તેનો મહિમા આપવાના કૃત્યથી નહીં પણ મનના સંકલ્પથી છે, અને પ્રભુને વગર હૈયાની મોટી મોટી સખાવતો કરતાં રૂંક વિધવાની મૂઠી ચપટી વધારે પ્રિય છે.

૩૨. જાત અને જીવન, દેહ અને આત્મા પરહિતને અર્પણ કરી દેનાર, અને જન-મંડલની સેવા કરવાનું અખંડ જાત સ્વીકારનાર વિરલ પુરુષોને ધન્ય છે; તેઓનું આ લોક અને પરલોક ઉભયમાં કલ્યાણ થશે.

સાકરલાલ દુર્ગારામ દેસાઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ. ૨. અંક ૪. [માસિક] વૈશાખ, સંવત ૧૯૫૮.

દિગ્દર્શન.

આપણી કેળવણીની ખામી. "Virgil and Sophocles, logic and geometry, with the ordinary university pass-man, are as much lost to him in twenty years from his degree as if he had never construed a line or worked a problem. Why should we expect better of the pupil of the middle or lower class, whose education ends in his boyhood? Why should his memory remain burdened with generalities of popular science, names and dates from history which have never been more than words to him, or the commonplaces of political economy, which, if he attaches any meaning at all to them, he regards as the millionaire's catechism, which he will believe when he is a millionaire himself? The knowledge which a man can use is the only real knowledge, the only knowledge which has life and growth in it, and converts itself into practical power. The rest hangs like dust about the brain, or dries like raindrops on the stones."

J. A. Froude.

બાધાથે:—વર્જિલ અને સોફોકલિસ (લેટિન અને ગ્રીક કવિઓ), તર્ક અને ભૂમિતિ
એ, યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર થએલા સામાન્ય ગ્રેડ્યુએટમાં તો, ડિગ્રી લીધા પછી થીસ વર્ષની

આંદર, એવાં બ્રુસાર્થ જન્ય છે કે જાણે એણે કદી પણ એક લીટી એસાડી ન હોય અને એક પણ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કર્યો ન હોય. એડ્યુએટનું આમ છે, તો પછી મધ્યમ અને કનિષ્ઠ પંક્તિનો બાલક-જેની કેળવણી બાળપણમાં જ સમાપ્ત થાય છે-એની પાસે શી જ આશા રાખવી? ભૌતિકપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં સામાન્ય સત્યોથી અને ઇતિહાસનાં નામ અને તારીખોથી એની સ્મરણશક્તિ શા માટે લદાએલી રહેવી જોઈએ? એ જ પ્રમાણે, અર્થશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો જોખી રાખવાનું પણ એને શું પ્રયોજન? અર્થશાસ્ત્રથી એ કાંઈ પણ સમજતો હોય તો તે એટલું જ કે લક્ષાધિપતિનો એ ધર્મઅથ-એની પ્રત્નોત્તરમાલા છે, અને પોતે લક્ષાધિપતિ થશે ત્યારે એનાં સત્યો માનવા માંડશે-હાલ એને એની સાથે કાંઈ જ લેવા દેવા નથી. જે જ્ઞાન માણસના કામમાં આવે એ જ જ્ઞાન એને માટે ખરું જ્ઞાન છે, એ જ્ઞાનમાં જ જીવન અને અભિવૃદ્ધિનો સંભવ છે, અને એ જ્ઞાન જ વ્યવહારમાં ઉતરી શકે છે. બાકીનું જ્ઞાન તો એના મગજ ઉપર ધૂળ મારક પડી રહ્યું છે, અને પથ્થર ઉપરથી વરસાદના પિન્દુઓ સૂકાઈ જાય એમ સૂકાઈ જાય છે.

આ ઉતારો આપણી કેળવણીની ખામીનું, એ ખામી કેવી સાર્વત્રિક છે એનું, અને એ દૂર કરવા માટે કેળવણીનાં ધોરણોમાં કેવા કેવા ફેરફારો કરવા-જોઈએ એનું દિગ્દર્શન કરાવશે.

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી.

“In the campaign against the supremacy of classical literature in higher education, with its constant demand for the recognition of English and other modern literatures in the curricula of public schools and Universities, the continuity of ancient and modern literature is some times unduly ignored. The Universities of Oxford and Cambridge, for example, have established honour schools in English literature, from which the collateral study of the Greek and Roman classics has been expressly excluded, even as a special or optional subject. It is not surprising that under such conditions these new schools have not attracted many students, or that preparation for them should tend to run on somewhat narrow philological lines in the study of Anglo-Saxon forms and other constituent ingredients of early English. For the linguistic and grammatical side of English literature such studies are very important and find a place just as deserved as a knowledge of Greek dialectic varieties or of early Italian forms in the study of the ancient classics.

But to exclude from the literary side of an examination in English literature the consideration of its relationship to that of ancient Greece and Rome must cramp its usefulness as a branch of higher study. The study of ancient classical literature, freed from the incubus of grammatical pedantry that has discredited it for a time, must always be a valuable instrument for the highest culture, not only for its intrinsic value and interest as a branch of belles

lettres, but for its historical importance in the influence which it has had upon our own literature. To exclude it from all connexion with the academic study of English has seemed to many a retrograde step, against which some protest was needed.....It is for the Universities to reconcile the conflicting claims of modern and ancient culture by insisting that one presupposes the other, and that our English literature, in particular, cannot be studied apart from those earlier influences to which so much of its grace and inspiration are due."

The (London) Times.

નાવાર્ય—ઇંગ્લિશ અને બીજાં વર્તમાન સાહિત્યોને પશ્ચિમક સંસ્કૃતિમાં અને યુનિવર્સિટીમાં દખલ કરવાની માગણી પૂર્વક, ઉચ્ચ કેળવણીમાં 'કલાસિક્સ' (ગ્રીક અને લૅટિન જેવી શિષ્ટ ભાષા)ના સાહિત્યને જે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે એની રદામે જે લલન મજાવવામાં આવી છે-એમાં એ પ્રાચીન શિષ્ટ સાહિત્ય વર્તમાન સાહિત્યો સાથે કેવું અવિચ્છિન્ન જોડાએલું છે એ વાત અયોગ્ય રીતે બહી જવામાં આવે છે. દરે આકસ્મિક અને ઇંગ્લિશની યુનિવર્સિટીઓએ ઇંગ્લિશ સાહિત્યમાં માન સુધે પસાર થવાની શક્તિઓ સ્થાપી છે, અને એમાંથી ગ્રીક અને રોમન કલાસિક્સનો અબ્ધાસ સર્વથા-ખાસ યા અવિચ્છિન્ન વિષય તરીકે પશુ-કાદી નાંખી છે. પરંતુ આ નવી શાળા તરફ ધણુ વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાતા નથી એમાં આશ્ચર્ય નથી, અને ઇંગ્લિશ સાહિત્યનાં અભ્યાસમાં ઘણે ભાગે અંગ્રેસિક્સન રૂપો અને પ્રાચીન ઇંગ્લિશ ભાષાનાં મૂળપરવા શીખવા તરફ લક્ષ અપાય છે. ઇંગ્લિશ ભાષાના વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં આ અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે, અને ગ્રીક અને હદાસિયન નામ અને પાત્રોનાં રૂપોનું જ્ઞાન નેટલું ઉપયોગી છે નેટલું જ આનું જ્ઞાન પણ ઉપયોગી છે. પણ ઇંગ્લિશ સાહિત્યની પરીક્ષામાં પ્રાચીન અને રોમનાં સાહિત્ય સાથેના એના સંબંધ તરફ લક્ષ ન આપવું એ અભ્યાસની ઉપયોગિતામાં ઘટાડો કરનારું છે વ્યાકરણનું પાંડિત્ય કાદી નાંખીએ તો પ્રાચીન કલાસિકલ ભાષાને અભ્યાસ ઉચ્ચ કેળવણી માટે ઘણો ઉપયોગી છે, અને સામાન્ય સાહિત્ય શિક્ષાના અંગ તરીકે કિમતી છે એટલું જ નહિ પણ આપણા સાહિત્ય ઉપર એની કેવી અસર થઈ છે એ પણ ઇતિહાસદ્રષ્ટા જોવા જેવું છે, કલાસિકલ ભાષાના અભ્યાસને સર્વથા બાતલ કરવો એ બૂલભરેલું છે. ઇંગ્લિશ ભાષાનું લાલિત્ય અને એનો પ્રાણુ કલાસિકલ ભાષામાંથી ઉતરી આવ્યાં છે, અને પ્રાચીન અને અર્ધપ્રાચીન સાહિત્યોના દકનો યોગ્ય સંમન્ય કરવો એ યુનિવર્સિટીનું કામ છે.

યુજરાતીનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો જોઈએ, એના અભ્યાસમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કેટલો ઉપયોગી છે એનું દિગ્દર્શન ઉપરના ઉપાસથી થશે. 'એમ. એમાં' યુજરાતી લઈ પરીક્ષામાં બેસનારા ઉમેદવારોને આ ઉપાસ ખસ અભ્યાસની દિશા સ્પષ્ટશે.

વડોદરાને બિલવિવાહપ્રતિબંધક નિબંધ.

(ત્રણ મિત્રો વચ્ચે એક સંવાદ.)

પંડિત—કેમ વકીલ સાહેબ! વકી પેલું વડોદરાનું બિલ વાંચ્યું ?

વકીલ—હા. પણ જેમ જેમ એના ઉપર વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને તે બિલ-વધારે ને વધારે-અનર્થકારક અને નિર્રથક લાગે છે. કેમ ચમક્યા ? મારી બાપા મારા વિચાર કરતાં જરા પણ આગળ મઠી નથી. અને હું ખરેખર એમ માનું છું કે મહારાજ સાહેબના મુશાહકારો એમને આડે રસ્તે દોરે છે.

દેસાઈ—મી. વકીલ, આમાર મહારાજ સાહેબને તમે અન્યાય તો નથી કરવા ? સામાજિક સુધારણા સંબંધી મહારાજના વિચારો ધણા સંગીન છે એવું તો એમનું આગ-હાવાદના પ્રદર્શન સમયનું બાપણુ સાંભળી અ.પણે સર્વે કબુલ કરતા હતા. અને તેમાંના એક વિષયમાં મહારાજ સાહેબનું આ વ્યાવહારિક પગલું અનર્થકારક અને નિર્રથક કહો છો, એ અભિપ્રાય સાહસિક તો નથી ? માફ કરજો. પણ મ્હારે કહેવું જોઈએ કે આમાર મહારાજ સાહેબ પ્રજાનું દિલ શેમાં સમાવ્યું છે તે સારી પેઠે સમજે છે. અને આજાન લોકમતના કેવળ શુભામય થઈને રાજ્ય કરવું એ તમારા 'સ્વતંત્રતા' (Liberty) ના સિદ્ધાન્તને પોતે સ્વીકારવા નથી.

વકીલ—હા. ખરી વાત છે પોતાના રાજ્યપદનું પેતાને પૂર્ણ સ્વેદન છે એ તો એમની આવી કૃતિઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવી આપે છે અને જો તમે 'આજાન લોકમત' કહો છો તેવા લોકમતની બેદરકારી રાખનાથી તેમના રાજ્યપદને જ ખામી આવે એ પણ પોતે સારી પેઠે સમજે છે, એમ આ ખરણ ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. આજાન લોકમતની સ્વચ્છંદતામાં એમનું આ બિલ કંઈ પણ વિશ્વ કરતું નથી, એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં એમ પણ જણાય છે કે આ વિષયમાં ધીમે ધીમે મંદ પડતા જતા આજાન લોકમતને એમનું આ બિલ ઉત્તેજિત કરશે, અને જે ધારેલા દુષ્કૃતનો પોતે પોતાના બિલથી ઉચ્છેદ કરવા માંગે છે તેની ઉલટી વૃદ્ધિ થશે.

દેસાઈ—જરાક વિસ્તારથી અને દાખલા દલીલથી વાત કરો. મી. વકીલ, તમને ઠરાવ આપવાનો હક્ક નથી. તમારી દલીલ અમે પૂર્ણ ધીરજથી સાંભળીશું. ઠરાવ આપવો એ તો કોર્ટના હાથમાં છે.

પંડિત—ખરાખર છે, દેસાઈ. ચાલો, મી. વકીલ આ ગિરિરાજની ભવ્ય અને પૌરુષવતી વન-શાભાને યોગ્ય આ પ્રસંગે ઠીક નીકળ્યો.

વકીલ—પંડિતરાજ! તમે પણ ઠીક છો. વાત છેડીને તટસ્થ થઈને ઉભા રહ્યા. મહારાજ ઉપર જાણી બોલો પડ્યા દીધો, અને હવે પણ જાણે કે આપને તો એ સંબંધમાં

કંઈ કહેવાનું ન હોય તેમ—‘હા ! હીક, ચાલવડે’ એવી રીતે ધાન્ય કરી. અરવું. ‘પણ મી. દેસાઈ તમને એમ કહવા નહિ કે એવી મને ખૂબ બહોસા છે.

દેસાઈ—નહિ’ ન, એમણે પણ તરદી લેવી ન પડશે. પણ અસારે તો શર કરવાનો હક્ક તમારો છે.

વડીલ—જેવી કોઈની આજ્ઞા. જુઓ—મદારું એમ કહેવું છે કે મદારાજ સાહેબનું આ મિત્ર-નિરર્થક અને અનર્થકારક છે; અજ્ઞાન લોકમતને ઉત્તેજિત કરશે—અને તે ધારેલા કુખસનો ઉચ્છેદ કરવાની ઇચ્છા છે તેની ઉલટી થકિ કરશે. મનુષ્યનો સ્વ-ભાવ છે કે લાંબા વખતથી ચાલી આવેલી એક વસ્તુ ખોટી છે, એમ તમે જ્યાં કંઈ સ્ત્રી સાધારણ રીતે ન ‘તેના ઉપર આમદ બુધાય, અને આમદબંધે તે તમારી ‘ખોટી’ વસ્તુનો પ્રચાર વિશેષ થાય છે. આ ‘ખોટી’ કહેનાર જ્યાં રાગના હોય, અને તે રાગરાત્રી ઉલ્લસન કરનાર શિક્ષાપાત્ર થાય ત્યાં આ આમદ અસંત દંડ થાય છે. તમે જે આ શિક્ષા એવી સખ હોય કે જેના હસ્થી ન માત્ર પ્રભાવન તેમથી નિવૃત્ત થાય તો તો આવા પમવાના ખીળ જ્યાં વાંધા કોણે મૂકીને એટલું તો કહેવાય કે તે આજ્ઞા સ્પર્ધક છે. પણ અર્ધિ’ તો બ્રાહ્મવિવાદનો પ્રતિજ્ઞ કરવાના મિત્રમાં શિક્ષા દર્શાવી તે એટલી ન કે—રાગ્યની અનુભૂતિ સિવાય વિવાદ કરનારનો સો રૂપીઆ દંડ. હવે આ તો બહુ ન દેખીતી વાત છે કે સાધારણ રીતે બ્રાહ્મવિવાદ ઉમાં અને ખાતી પીતી (ધનાદપ નહિ કદું, કેમકે ધનાદપના આ-પણા દેશમાં બહુ ગિરલ છે) ક્રોધમાં થાય છે. તેઓને ભગાદિ પ્રસંગમાં અનેક રીતે ખર્ચ પણ કરવું પડે છે. તે ખર્ચમાં શું તો સો રૂપીયાની કસર કરશે, કે સો રૂપીઆ વધારે વાવડા પડે છે, રાગ્યનુ ઘણું છે એમ માન્ય—અને તેથી આવા પ્રકારની રાગના નિરર્થક યશે.

દેસાઈ—આમાં તો આમારી પ્રજા ને એમ માને છે કે આ તો મદારાજનો ઉપજ પધા-રવાનો એક ઉપાય છે એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.

વડીલ—હા ! પુષ્ટિ તો નહિ. પણ તમારી પ્રજા આ કાયદો અસાર થાય તો પાતે શું કરવા માંગે છે એ, તમે કહો છો એ અભિપ્રાયદાસ, સ્પષ્ટ નહીં આવે છે.

દેસાઈ—સારે તમે શું એમ કહેવા માંગે છો ? કે સખ વધારે હોવી જોઈએ ?

વડીલ—ખીલકુલ નહિ, મદારાજની એમ થાય ન નહિ. કારણ કે હું એમ જાણું છું કે તમારા મદારાજ ‘સ્વતન્ત્રતા’ના પૂજક છે. અને આવી બાજનોમાં રાગ્ય તરફથી કંઈ પણ દબાણ કરવાથી ભાગની સ્વતન્ત્રતામાં ક્ષતિ આવે છે તે તમારા મદારાજ સારી પેઠે સમજે છે. અને એટલા માટે ન, પોતાની આદા વિરુદ્ધ બ્રાહ્મ-વિવાદ થાય તે બ્રાહ્મવિવાદને પોતે રૂઢ નથી ગણતા. સખ પણ આમ નામની ન સખી છે, અને અપવાદો પણ પૂરેપૂરું રાખ્યા છે.

દેસાઈ—૫૩

નાહિ ! અમારાં સમજવામાં તો એમ છે કે આમ કરવાનો મહારાજનેનો જાહુ યુગ હેતુ હોવો જોઈએ. લમ એ આપણામાં ધર્મક્રિયા મનાય છે, એ વાતનો તેમણે થએલું લમ રદ ન કરવાથી સ્વીકાર કર્યો, અને લોકને અડચણ ન-આવે તે સાર તેમણે અપવાદો સ્વીકાર્યા, અને સગ્ન પણ નામની રાખી. મહારાજના ખરડાનાં આ અંગે સારાં લેખાય છે અને તે જ અંગેની તમે વખોડો છો. કેવી અવજાહ !

વકીલ—નહિ સાહેબ, નહિ. એમ ઉતાવળા ન થાઓ. મારી દલીલ એ છે કે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરીને થઈ ગયેલા બાલવિવાહનો સ્વીકાર, નામની સગ્ન, અને અપવાદોની પૂર્ણતા, એ ત્રણે વાનાં એકઠાં થઈને મહારાજ સાહેબના બિલને નિરર્થક કરે છે. અને નિરર્થકતા એ 'કાયદાનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું દૂષણ છે.

દેસાઈ—ઓ !! (જરાક વિચાર કરીને) 'અપવાદોની પૂર્ણતા' શબ્દ તમે વાપર્યો. એટલે તમે શું એમ કહેવા માંગો છો કે બાલવિવાહના બધા બનાવો એ અપવાદોમાં જ આવી જશે ?

વકીલ—બધા તો નહિ, પણ ઘણા ખરા, એસકે. અપવાદો શા શા છે એ તો આપને યાદ હશે ?

દેસાઈ—મને એ યાદ છે. એકથી કંઈક કણખીઓનો બંધાય થાય છે. અને બીજાથી ખરડાં અથવા રોગમસ્ત માણાપોને બાલવિવાહ કરવાની છૂટ મળે છે.

વકીલ—એક ત્રીજો પણ છે. અને તે સહુથી વધારે વ્યાપક છે. તે એ છે કે-અરજદારની સાતિના ચાહુ વહિવટથી અરજદાર સાતિજહાર થવા પાત્ર થશે તો. અને આ અપવાદમાં મારી સમજ પ્રમાણે જે વર્ગમાં અસારે મહારાજની વ્યાખ્યા પ્રમાણે બાલલમ થતાં હશે તે બધા વર્ગનો સમાવેશ થશે.

દેસાઈ—ઓહો ! મહારાજને સાતિના બંધનને પણ સ્વીકાર્યું છે ?

વકીલ—એસકે ! તમારા મહારાજને રાજ્ય તરીકે તે સ્વીકાર્યો વિના ચાલે જ નહિ. સ્વીકારવાને માટે તેમની પ્રજા મહારાજનેનો ઉપકાર માનશે. પણ તેથી આ બિલ નિરર્થક થાય છે. અને આ એક અપવાદ એવો છે કે જે સાતિની મંદ પડેલી સત્તાને અને તેથી કેટલીક સાતિઓમાં મંદ પડેલા 'નમિકાવિવાહ' (અરજસ્વલા કન્યા સાથે વિવાહ)ના આમ્રહને ઉત્તેજિત કરશે. છોકરીની ઉમ્મર સાદ વર્ષની કરનાર એક બાપને જ્યાં એક સાતિએ ન્યાતળહાર મૂક્યો એટલે બીજો ન્યાતળહાર મૂકવાને પાત્ર થયો. એટલે તે અપવાદમાં આવ્યો.

દેસાઈ—પણ જો ચાહુ વહિવટ નહિ હોય તો ન્યાતળહાર મૂકી કેમ શકશે ?

વકીલ—સાતિએ અમુક જણને ન્યાતળહાર મૂક્યો તે વાજબી રીતે મૂક્યો છે કે ગેરવાજબી

રીતે તે તપાસ કરવાનો સરકાર આ કાયદામાં હેતુ મેળવે નથી. અને ગણિ જે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તન રૂખવા રખાવવાનો આમદ ગમે તો તે સરકાર થયા પછી લગ કરવું એ સ્પષ્ટ રીતે આપણા શ્રેયની આગામી પિરદ છે અને તેના પ્રસંગમાં ગણિ ધારે તો ન્યાતબદાર મૂકી શકે જ. અને વળી જેમ સરકાર કાયદો કરે છે તેમ ગણિ પણ કાયદો કરી શકે છે. અને આવા પ્રસંગમાં દરેક ગણિ એવો ઠરાવ કરે કે અમુક વય સુધીમાં ગમે તેવું સાંસારિક વિગ્ન હોય તેની દરકાર કર્યા વિના કન્યાને પરણાવી દેવી, નહિ તો ન્યાતબદાર—પછી મહારાજાનો કાયદો ક્યાં રહ્યા ?

દેસાઈ—આ અપવાદ ખરેખર બહુ ગંભીર છે. જે તમે કહો છો તે પ્રમાણે એકમનથી ન્યાતબદાર મૂકાય-અથવા ઠરાવ થાય તો કાયદો નિરર્થક થાય છે. હું એમ માનું છું કે આ જગાનામાં એમાંનું કંઈ સહેલાઈથી નહિ થાય. પણ ગણિમાં મહાભારત કણ્ઠથી ઉત્પન્ન થશે, પછે બધારી અને જીવનની સર્વ શાન્તિ નષ્ટ થશે. પાટણની નાગરી નાતમાં યથેશે રામભુજ અને સ્માતનો કનિયો તમારા જાણ્યામાં દશે જ : એ કનિયામાંથી ઉત્પન્ન થએલાં પેદા દજી પણ તદ્દન નષ્ટ થયાં નથી એમ માંખજીવું છે. આ અપવાદ કાયદાનું આખું સ્વરૂપ ફેરવી નાંખે છે એ તો નિઃસંશય છે.

વકીલ—અને ગણિ કદાચ એવો ઠરાવ શાન્તિથી પસાર કરી શકી તો આવી બાબતમાં ગણિ હાલમાં જે ઘટ ઉપેક્ષા રાખે છે તે ઉપેક્ષાશીલતા હાલ થશે અને ગણિ બંધન વધારે બલવાન થશે. ગણિને ઔદાર્ય (toleration) પ્રસિદ્ધ કરવાની આપણી ઇચ્છા સિદ્ધ કરવામાં આમ આ એક મોટું વિગ્ન થઈ પડશે.

દેસાઈ—એ પણ ખરું છે. પણ તમે મહારાજાનાં જિલ્લાનાં કારણે વાંચ્યાં છે ? એ ઉપરથી આવા કંઈ કાયદાની અગત્ય તો જણાય છે, બાઈ.

વકીલ—આપણે કારણે પણ તપાસીશું. પણ જુઓ મી. દેસાઈ, પંડિતરાજ દજી સુધી કંઈ જ બોલ્યા નથી. એટલે અમારા ઉપર આપનો દક્ષ હવે ઝાટો થતો જાય છે.

પંડિત—હું આખો વખત સને ૧૮૯૩ માં મહારાજા તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલો એક બાલકમ-પ્રતિષેધક નિબંધ વાંદ કરતો હતો.

વકીલ—હા. એક નિબંધ તેમણે તે વખતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો ખરો.

પંડિત—અને હું બૂઝતો ન હોઉં તો તેમાં સામાજિક સુધારાના સંબંધમાં કાયદાની દરમિયાનગીરી હોવી ચોક્કસ નથી, અને દરેક લોકસભાને આવી બાબતમાં આગેવાની લેઈ પોતે પોતાનો સુધારો કરવો જોઈએ-એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી કંઈક ચો-જના કરી હતી.

વકીલ—જરાબર છે. આપે લગભગ તેના શબ્દોમાં જ એ સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કર્યો. અને

તો નિર્દોષ હતી કે લોકને તે સ્થાને બોલવાનું કંઈજ નહતું.
ઉલટું જાતની સંસ્થાનો સહાયોગ કરવાની એમાં પ્રયત્ન થોળના હતો.

દેસાઈ—પણ એ બિલ કંઈજ કામમાં ન આવ્યું. ગણતિને એવી શી પડી હોય કે પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર પોતાની જાતે અંકુશ મૂકે ! અને તેટલા જ સાર મહારાજ સાહેબને આ નવીન પગલું ભરવું પડ્યું.

પંડિત—ખરૂં છે, દેસાઈજી. પણ આપણે એ બે બિલની સરખામણી કરીએ તો આપણને જણાશે કે આ નવા બિલમાં મહારાજ સાહેબે સમાજશાસ્ત્ર અને રાજ્યનીતિના પરમ આવશ્યક સિદ્ધાન્તોને કોરાણે મૂક્યા છે. સમાજશાસ્ત્રનો એક એવો નિયમ છે કે પ્રત્યેક સમાજ દમોશ પોતાની જરૂરિયાતો સમજે છે અને વખતો વખત પોતાની સ્થિતિ રીતિ યોગ્ય પ્રકારે ફેરવતો જાય છે. અને આપણા સમાજની સ્થિતિ ઉપર નજર નાંખતાં આપણને પણ જણાશે કે—આપણે ધણા જ ' conservative ' (પ્રાચીનપંથી) છીએ છતાં આપણે પણ નવીન વિચારો અને નવીન આવશ્યકતાઓને અનુસરવા—સ્વીકારતા થયા છીએ. બેશક તેમ થવામાં જે જે બળો કામે લાગ્યાં છે તેનો આપણે ઉપકાર માનીએ. પણ તે જાળોની અસર થઈ એ આપણા સમાજની જીવનદશા ખતાવી આપે છે. અને એને મૂત ગણી કાપદારૂપ કૃત્રિમ જીવ આરોપવામાં સ્વાભાવિક રીતે જ સમાજના જ્ઞાન-તંતુ ઉરકેરાઈ જતાં લાભ કરતાં હાનિ વધારે થયા સંભવ છે. સને ૧૮૯૩ ના બિલે આપણા સમાજની આ સ્થિતિ સ્વીકારી હતી, અને તેને માટે શીત અને સંગીન દવા થોડી હતી. હાલના બિલે તો સમાજને દિરેટીરિયામાં નાંખ્યો છે, અને કાપદો યશ તો જ્ઞાનતંતુના અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરશે.

વકીલ—મો, દેસાઈને યાદ હોય તો પ્રથમના બિલમાં દશ વર્ષની હદ બાંધી હતી. દશ વર્ષ એ હદ એવી છે કે જને શાસ્ત્રિકો અને શારીરિક યોગ્યતા સંબંધી સવાલ સ્પર્શ પણ કરતો નથી. તમારા મહારાજનું આ બિલ તો મ્હારે કહેવું જોઈએ કે આપણા સમાજના મનના બંધારણની બીલકુલ અવગણના કરે છે. અને કન્યાવિક્રય વિગેરે અધમ ક્રમો સાર જ માળાપો અત્યારે અદ્યાર અને વીસ વર્ષની કન્યાઓ કરે છે તેમની સ્થિતિમાં બધાને મૂકવા માંગે છે. જુનરાત કાલીઆવાડમાં કેટલીક એવી ગણતિઓ છે કે જ્યાં વધારે પૈસા મેળવવા માટે કન્યાઓને મ્હોટી કરવા રીવાજ છે. એવી મ્હોટી કન્યાઓ ઘરડા વરરાજાઓને માટે નિમાયેલી હોય છે. અને આ પ્રમાણે મ્હોટી કન્યા એ એક વ્યાપારનો માલ થઈ પડ્યો છે. આ દ્રવ્ય સ્થાને કેટલાક સમજી નાતીલાઓ એક તરફથી પોકાર કરે છે ત્યારે બીજી તરફથી તમારા મહારાજ સામાન્યતઃ એવી સ્થિતિ લાવવા માંગે છે કે જ્યાં કન્યા-વિક્રયને પણ ઉત્તેજન મળે, અને બાલવિવાહનો પ્રતિપક્ષ કરવા જતાં જુદાવાલ વિવાહ હાલના કરતાં વિશેષ પ્રચલિત થાય.

દેસાઈ—આ વળી તમે નવું કહાડ્યું. હું તો એમ માનું છું કે છોકરાઓની પણ ઉમર અ-

દાર વર્ષની કંપાથી તમે હમણાં કહી તે મુસ્કીથી બોલવા બહુ સંભવ નથી. એટલું તો ખરું જ કે જે કેટલાક જુદા વરોને અભારે 'મ્હાટી' કન્યાઓને અભારે પરણવાનું માંડી વાળતું પડે છે તેવા જુદાવરો લગ્નના બજારમાં વિશેષ સંખ્યામાં આવશે. પણ સામાન્ય રીતે કન્યાઓની એ જ વય હોવાથી કન્યાવિક્રય તો કંઈક ઓછો થશે. અને તે લાભની લાલસા ઓછી થવાથી જુવાન અને જુદા વચ્ચે જુદાને પસંદ કરવાનું કંઈ ખાસ પ્રયોજન નહિ રહે.

વકીલ—આપ કહો છો તેમ થવા પણ સંભવ છે. પણ સમાજ એ એવી વિલક્ષણ વસ્તુ છે કે તે બજાબલાની ગણતરીઓને રદ કરે છે. પેસાનો લોભ એવો છે કે પ્રત્યેક પ્રસંગમાં તે આગળ આવ્યા વિના રહેતો નથી. અને તે લોભને સંતુષ્ટ કરવા મનુષ્યનાતિ હરેક રીતના માર્ગ શોધી કાઢે છે. જુદાં સંબંધમાં પસંદગીનું પ્રયોજન નહિ રહે તે, તમે કન્યાવિક્રય હાલ જેમ આપવાદિ છે એમ જ રહેશે એમ માની કહો છો. પણ બીજી સ્થિતિ પણ સંભવિત છે કે દરેક મ્હાટી કન્યા વેપારનો માલ ગણાય અને પછી તેનાં આનુયાયિક પ્રસંગો પ્રમાણમાં વિશેષ બળધી પ્રવર્તે.

દેસાઈ—તમારો વિકલ્પ હું તો કલ્પ નથી કરી શકતો. મને તો લાગે છે કે તમે તમારી—
વકીલોની—રીત પ્રમાણે 'દધિ'માંથી 'ધ' કાઢવા જેવું કરો છો.

વકીલ—આ તો હું આપને એક દલાલત માત્ર જ આપું છું. કેવા પ્રસંગમાં સમાજ—એક જીવંત વસ્તુ—કથો પરિવર્ત શેશે તે, હમેશાં એવું અનિશ્ચિત છે કે તે ઉપર કાઈ પણ ગણતરી સંગીન રહી શકતી જ નથી. અને તેટલા માટે સમાજના સંબંધમાં બહારની દરમીયાનગીરી ન હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયેલો છે. સમાજ પોતાનું હિત ધીમે ધીમે પણ સમજે છે. અને આ બિલકાં કારણોમાં કલ્પ કરવામાં આવ્યું છે કે કેટલીક ઉપરની શક્તિઓમાં કન્યાના વિવાહની ઉમર વધેલી જોવામાં આવે છે.

પંડિત—સમાજ હમેશાં આ જ પ્રમાણે કામ કરે છે. અને જેમ જેમ વખત જતો જશે તેમ તેમ સસ વધારે સમજાતું જશે અને અનુરૂપ સ્થિતિ એ સમાજ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત કરશે.

વકીલ—જરાજર છે. અને આ વસ્તુનો અપૂર્ણ ગ્રહ આવા પ્રકારના પ્રયત્નો કરાવે છે. બીજા બધા દેશોમાં આમ છે ને આપણે ત્યાં નહિ માટે તે હોતું જોઈએ એવો આગ્રહ, અને આપણા સમાજના માનસિક અને શારીરિક તથા ઐતિહાસિક બંધારણની સમજણની અપૂર્ણતા આવા પ્રયત્નોનાં પ્રયોજક છે. દેસાઈજી, જરા માફ કરજો. તમારા મહારાજને માટે અમને ઘણું માન છે. પણ આપણા લોકોનાં મનનાં રહસ્યો—અને ધર્મ દેશની પ્રજાને સુકાળે આપણા જીવનની ખાસીયતો—એથી મહારાજ સાહેબ હજી પૂર્ણ રીતે વાકેફ નથી. મહારાજ સાહેબ

શું એમ માનતા હશે કે પ્રાચીન કાળમાં કન્યાઓને મોટી કરવાનો રીવાજ હતો અને માછળથી તે રીવાજ પલટાઈ ગયો તે છેક કારણ વિના જ અથવા નિર્ણય કારણથી? અને તે કારણથી શરીરના ધર્મની જે રિયતિ સાંપ્રતમાં બધાંય તે રિયતિ આવા પ્રતિબંધથી એકદમ અટકશે? ધણા કાળના બાલવિવાહથી બાલાઓ સ્ત્રીધર્મમાં જલદીથી આવી જાય છે એ વાત સ્વીકારવા યોગ્ય છે. પણ આવી જાય છે એ જો અત્યારે ખરી વાત છે તો પછી તે કાલે તે ધર્મથી વિમુખ રાખવાનાં માઠાં પરિણામ માટે જવાબદારી ક્યાં માબાપ હાથે કરીને બહારીકે છે? અને કયું રાજ્ય તેવા પ્રકારની જવાબદારી માબાપ ઉપર ફરજની રીતે રાખવામાં વાજબી ગણાય? અને બાલવિવાહ એ જો આપણાં અનેક દુઃખો વચ્ચે અવશેષ રહેલા યુગ્મસુખનું પોષક છે, તો પછી તેના રહસ્ય એવું શું કારણ છે કે જે આપણા આ અમૂલ્ય સુખની અવગણના કરે? આપણે દિવસે દિવસે નમ્રજા પડીએ છીએ એ વાત ખરી છે, પણ તેને માટે બાલવિવાહ એ કંઈ કારણ નથી, બાલ-સંયોગ એ એવું કારણ છે, અને એ પણ અનેકમાનું એક છે, એ તમારા મહારાજા નથી જાણતા?

દેસાઈ—પણ જેટલા અંશમાં એ એક કારણ છે તેટલા અંશમાં તો તેનો કંઈક પ્રતિ-કાર કરવો જોઈએ જ. માફ દૃઢ માનવું છે કે જેમ અમુક કારણથી પ્રાચીનકા-ળનો કન્યા મોટી કરવાનો રીવાજ પલટાઈ ગયો, તેમ આજ એવાં કારણો પ્રાપ્ત થયાં છે કે જેને લીધે કન્યાના લગ્નની ઉમર પાછી વધવી જોઈએ. બેશક બાલ-વિવાહ કરતાં બાલસંયોગ એ શારીરિક અવનતિનું મુખ્ય કારણ છે. પણ તમે નથી જાણતા કે લગ્નવયની હદ વધતી જશે તો સંયોગવયની હદ એની જેમ જ વધશે? લગ્નવય નહાની રાખી સંયોગવય સ્વાભાવિક રીતે નહાની થઈ જાય છે એ આપણે આજ પર્વે જોતા આવ્યા છીએ. વળી કન્યાઓ સ્ત્રીધર્મમાં વહેલી આવે છે એ ધણા કાળના બાલ લગ્ન પરિણામ છે એમ જો તમે સ્વીકારો છો તો તે જ કારણસર બાલલગ્ન અટકાવવાની જરૂર છે. કન્યાઓ આજકાલ સ્ત્રીધર્મમાં વહેલી આવતી દેખાય છે એ વિશ્વનિયમને અનુસરીને નથી, પરંતુ અસ્વાભાવિક-કૃત્રિમ-વિશ્વનિયમવિરુદ્ધ રીતિનું પરિણામ છે. માટે હાલની સ્ત્રીધર્મની વય વધારવા સારું પણ બાળલગ્ન અટકાવવાની જરૂર છે. વળી આથી બાળવિદ્યા વાઓની સંખ્યા ઓછી થશે, એ પણ થોડો લાભ છે ?

વકીલ—લગ્નવયની હદ વધે સંયોગવયની હદ વધશે. પણ તે સંયોગવયની હદ સમજણથી પણ વધી શકે છે. અને હું તો એમ માનું પણ છું કે પ્રથમ કરતાં હાલ સંયોગની વય પણ વધવા માંડી છે. જે વાત સમજણથી થાય તેને માટે બળ વાપરવું એ પ્રજાની ગરીબાઈનો લાભ લેવા સરખું છે. મારા વાંધાનું કેન્દ્ર જ દેસાઈજી આ વિચારમાં સમાયેલું છે કે કુટુંબજીવનમાં, અને તેમાં પણ પતિપત્નીના સંબંધ નેવાવિવયમાં, જે ફેરફારો ઘટ જણાતા હોય તે સારું સમજણ એ જ ઉપાય

કામે લગાડવો જોઈએ. અને એટલા જ હેતુથી હું-કુર્મું હું કે પ્રતિકાર લોકોના હાથમાં જ રહેવો જોઈએ, આપણા લોકો જીવન મર્મ સાથે એટલું તો ગુંથાયલું છે અને ધર્મના સંબંધમાં આપણી હિંમત કોમોની લાગણી એવી તો તીક્ષ્ણ છે કે-પોતે પોતાની મેળે માર્ગ કહાડે પણ જો તે ધર્મવિરુદ્ધ ચાલવા શબ્દ આગ્રહ કરે તો તેમાંથી વિપરીત થાય. હમ એ નિઃસંશય ધર્મક્રિયા છે અને તેમાં આપણે સમાજ દરમીયાનગીરી ખીલકુલ સાંખી શકશે નહિ. તેવી જ રીતે રજોદર્શન યર્ધ જાય તે પછી પણ સ્ત્રીને સ્વામિથી વિમુખ રાખવી એ પણ બળથી કરવું એમાં કૌટુંબિક પવિત્રતાને ક્ષતિ લાગે છે; એટલું જ નહિ પણ માફ તો એમ પણ માનવું છે કે સમાજસંસ્થાની દૃષ્ટિએ, સરીરધર્મની દૃષ્ટિએ, નીતિમાર્ગની દૃષ્ટિએ, અને આપણા સમાજની આસીયતો ધ્યાનમાં લેતા સ્ત્રીપુરુષના સંયોગને રજોદર્શન પછી રાજબળથી વિધિત કરવો એ દરેક રીતે દુષણભરેલું છે. મી. દેસાઈ, આ એક એવી વસ્તુ છે કે જેમાં વ્યક્તિ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવી રાખવાનો હક રાખ્ય રહ્યો પણ ધરાવી શકે છે. આ બિલના સંબંધમાં સંમતિવચનો કાયદો કરી શ્રેષ્ઠ વર્ણની હદ બાંધવાની સૂચનાઓ થાય છે. પણ તેવો કાયદો શ્રેષ્ઠ વર્ણની હદ બાંધીને રચવો એ ઇષ્ટ નથી એમ પણ આટલાથી સમજશે. મરતુ ઇષ્ટ હોય પણ એમાં રાજબળ-એટલે ખોલીસ બળ, અને ન્યાયાધીશીનું બળ-આપરતું એ કેવળ અનર્થકારક છે. શાન્ત અને ગરીબ પ્રેમના ખાનગી ઓરડામાં સરકારનાં અશુભે અવકાશ મળે એ સર્વથા અનિષ્ટ છે.

દેસાઈ—તમે રાજબળ ઉપર બહુ બાર મૂકો છો મી. વકીલ, તે ઉપરથી તમારું એમ કહેવું છે શું કે સજાએ કોઈ પણ રીતે આવી બાળતોમાં કંઈ પણ બંદોબસત કરવો નહિ ? રાજ્યની દરમીયાનગીરી હું પણ અનિષ્ટ માનું છું. પણ તમે જે મૂળ વિચારથી આગળ ચાલો છે કે-આપણે સમાજ જીવન-તે પોતાનાં લાભ હાનિને પોતાની મેળે જ સમજી શકે છે તે વિચારને હું મળતો આવતો નથી. માફ તો એમ માનવું છે આપણે સમાજ અત્યારે એવી સ્થિતિમાં છે કે જ્યાં એને માર્ગ દોરનારની ખાસ જરૂર છે. અને મહારાજનનો આ કાયદો કોઈપણ પ્રકારની અનિષ્ટ હરકત વગર તેવે માર્ગે દોરે છે. સંમતિવચનો સંબંધમાં તો તમે જે કહો છો તે મને યથાર્થ લાગે છે. પણ તે ઉપરથી વિવાદના સંબંધમાં જે નિર્દોષ કાયદો મહારાજને ધડો છે તેથી રાજ્યની દરમીયાનગીરી ઘણી આવી જાય છે એમ હું નથી ધારતો. આપણે જે અનિષ્ટ વસ્તુઓ વચ્ચે પસંદ કરવાનું છે, બાલક જેવો જનસમાજ-અને રાજ્યની સહાય. એ બેમાંથી કયું સાફ તે વિચારવાનું હું આપને જ સોંપું છું.

વકીલ—રાજ્યની દરમીયાનગીરીને જો તમે અનિષ્ટ માનતા હો તો પછી મ્હારે બહુ કહેવાનું રહેતું નથી. સમાજ બાલક છે તે વાત પણ કંઈક અંશે હું સ્વીકારીશ. પણ દેસાઈ, આપ નથી જાણતા કે બાલક પણ ભય કરતાં પ્રીતિથી વધારે સીખી સમજી શકે છે, અને મારથી તો ઉલટું નહોતું થઈ જાય છે ? વળી આ બાલક ઘણા વર્ષના

અભ્યાસથી ધર્મની સાથે જરા પણ સંબંધ ધરાવનાર વસ્તુના સંબંધમાં હઠીલું થઇ બેઠું છે. એટલે પોતાની મેજે જો તમારૂં નહું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજો તો સમજો. બાકી “જ્ઞાનલવડુર્ધ્વદગ્ધં વ્રજ્યામિ નરં ન રક્ષયતિ” ॥

પંડિત—મી. વકીલ, આ તમારી દલીલ તો કાયદો કરવાની આવશ્યકતા બતાવે છે. સંમતિ-વચના સંબંધમાં સરકારે આવી બાબતમાં હાથ ન ધાલવો એ પક્ષ ઉઠ્યો હતો પણ તેમાં મુખ્ય કારણો એ બતાવાયાં હતાં. એક તો એ કે બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં પરરાજ્ય હોવાથી; તે પારકા લોકો આપણા ધરના વ્યવહારમાં હાથ ધાલે એ વાળખી નથી એમ કહેવાયું હતું. અને બીજું એ કે એક મુઠીબર મુધારકો પરધર્મના રાજ પાસે જઈ ગરીબ લોકો ઉપર ત્રાજબાજની સહાયતાથી એમના માનીતા પરાપૂર્વના રિવાજોને રહેંચી નાંખે એ પણ અથોગ્ય છે એમ બતાવાયું હતું. અને આ બે કારણોની વાસ્તવિકતા અત્યારે સર્વત્ર સ્વીકારાય છે. પણ આ બેમાંનું એક પણ કારણ આ પ્રકારણમાં લાગુ પડતું નથી. ગાયકવાડ સરકાર પરરાજ્ય નથી; આપણા જ, આપણા ધર્મના, અને આપણા દેશના જ છે એટલે પહેલું કારણ લાગુ પડતું નથી. અને બીજા કારણના સંબંધમાં હું એટલું જ કહીશ કે જે અપવાદો મહારાજાએ મૂક્યા છે તે અપવાદો આ દેખીતી દરમીયાનગીરીને કેવળ નિર્દોષ કરે છે. અને એ દૃષ્ટિથી જોતાં આપ પણ કમુલ કરશો કે મહારાજાનું આ બિલ દરમીયાનગીરીના જ કારણથી એકદમ વખોડી નાંખવું એ વાળખી નથી બિલ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે રાજ્યની દરમીયાનગીરી અનિષ્ટ છે એ સિદ્ધાન્ત મહારાજાને ગ્રાણ્ય છે, અને તે અનિષ્ટતાને અલ્પમાં અલ્પ કરવાનો મહારાજાના શ્રુત્ય પ્રયત્નની અવગણના કરવામાં મહારાજાને ગેરઈ-સાફ થાય છે.

વકીલ—પંડિતજી, મહારાજાને ગેરઈ-સાફ થાય છે એમ આપ માનતા હો તો હું અત્યંત દીલગીર છું. મહારાજા ‘પર’ નથી એ વાત સ્પષ્ટ અંશમાં જ ખરી છે. આપણા જનસમાજ જેને ધર્મ માને છે તેના સંબંધમાં મહારાજાનું કૃતું વલ્લભ છે તે તમને અજ્ઞાત નથી. જોને આપણે સ્મૃતિનો ધર્મ કહીએ તેના સંબંધે મહારાજા બહુ તો માત્ર માનની નજરે જોતા હશે, એને પોતે પ્રમાણ માનતા નથી. અને એટલા અંશમાં દેશના છતાં મહારાજા ‘પર’ જ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

પંડિત—તમારા મ્હોંમાં આ દલીલ બહુ વિચિત્ર લાગે છે, મી. વકીલ! ત્યારે તમે એમ કહેવા માંગો છો કે આપણા લોકો જેને ધર્મ કહે છે તેમાં કાંઈ પણ ગેરસમજાઈ નથી અને અત્યારે જો આચારવિચાર છે તે હમેશાંને માટે કાયમ રાખવા ? તમારા મુખમાં આવા પ્રકારની દલીલ આ પહેલવહેલી જ છે.

વકીલ—હું એવું કાંઈ પણ કહેવા માંગતો નથી. હું અત્યારે એક આપણા જનસમાજના જીવનને અસર કરતા એક કાયદાની તપાસ કરું છું. અને તેમાં મ્હારે મુખ્ય તપાસ કરવાની એટલી છે કે આ બિલની સમાજ ઉપર શી અસર થશે. સમજો

અગર વગરસમજ્યે આપણો સમાજ શક્તિને પ્રેરણા આપે છે. અને શાસ્ત્રાચાર્ય અને રાજાઓ એ બેનો જ્યાં વિરોધ હોય ત્યાં હમણાંના સંયોગોમાં શાસ્ત્રાચાર્ય ઉપર સમાજની ચોટ રહે છે, અને મદારા સમજવા પ્રમાણે વાજળી રીતે. અને હું તો એટલે સુધી પહોંચું કે રાજાના અભિપ્રાયમાં જ્યાં શ્રદ્ધા રહે એવું નથી ત્યાં કંઈ પણ સુકાન વિના આજ્ઞા કરતાં શાસ્ત્રાચાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વર્તવું એ પરિણામે વધારે શ્રેયસ્કર છે. શાસ્ત્રાચાર્યમાંથી નિવૃત્ત કરાવવાની વ્યક્તિના પોતાના અથવા સમાજસમક્ષિતા મત સિવાય હું કોઈની સત્તા સ્વીકારતો નથી. વ્યક્તિ પોતે જ્યારે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણ કરે—તેમ કરવાને તેને પૂરતાં કારણ હોય—ત્યારે તે પોતે બધી જવાબદારી પોતાને માથે રાખે છે. સમાજસમક્ષિતા જ્યારે અમુક વિદ્યમાન શાસ્ત્રાચાર્યની બીજી રીતનું વર્તન ઇષ્ટ મળે ત્યારે તે જ શાસ્ત્ર થાય છે. બાકી અત્યારે પશ્ચિમની વિદ્યાથી અને પશ્ચિમના દેશોની ભૌતિક બાહ્યજાલીથી અંતઃક્રમ ગણેશ એક મહારાજને આપણી જૂની સંસ્થાઓ અને શાસ્ત્રાચાર્યોનો વિમર્શ કરવાની સત્તા હું કદી પણ સ્વીકારતો નહિ. દરેક પણ ગેરસમજૂત ન થાય તે સારું અહીં હું ફરી કહેવું દુરસ્ત ધારું છું કે, મહારાજ સ્વદેશીય હોવાથી કાયદાદારા ગૃહ-વ્યવહારમાં એમની દરમીયાનગીરી અનિષ્ટ નથી એવી સામાન્ય દલીલને જ આ વાત લાગુ પડે છે. આસતા પ્રકરણમાં મહારાજ આવા આક્ષેપને પાત્ર નથી કેમકે એમણે શાસ્ત્ર અને રાતિ એ બંનેને પોતાના કાયદામાં પૂરતું માન આપ્યું છે. અને તે એમના જોવા ઉદાર અને નીતિપરચણ મહારાજને જેવું ઘટેતું છે.

પંક્તિ—આટલું તમે કમ્પ્યુસ કરતા હો તો આસતા પ્રકરણને મારે એ ફક્ત આપણે બાજુ ઉપર મૂકીએ.

વકીલ—અસ્તુ. પણ તે ઉપરથી હું આ બિલની ઇચ્છા હું નથી સ્વીકારતો એ સ્મરણમાં રાખજો. રાજાના ધર્મવિરોધી હોય ત્યાં પ્રજાને ધર્મસંકટ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રજાના ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ મહારાજનો ધર્મ હોવાથી અપવાદથી નિર્દોષ હોય છતાં એવી આજ્ઞા કરવી એ તો હું કેવળ અનિષ્ટ માનું છું. અને હાલના જમાનામાં પ્રજાના મનમાં પશ્ચિમ દેશના રીતિરીવાજોના અતુકરણના માઠાં પરિણામોના મ્હોટો બપ દાખલ થઈ ગયો છે, તેવા પ્રસંગમાં મહારાજ સુધારકોથી દોરાય છે અને સુધારના પંથને મહારાજ રાજ્યસત્તાથી અમલમાં મૂકશે એવી લેશ માત્ર ધણુ શંકા પ્રજાના મનને અત્યંત વ્યથિત કરે એ સ્વાભાવિક છે. અને પ્રજાને શાન્ત અને સુખી રાખવી એ જો મહારાજનો ધર્મ તમે સ્વીકારતા હો તો હજી નવા અભિપ્રાયો કાયદા દ્વારા અમલમાં મૂકવાનો સમય નથી આવ્યો એમ તો આપ સ્વીકારશો. 'ડોહરી' મુવાનો બપ ન હોય, તો પણ જમ પેખાનો બપ' લોકને વધારે વ્યથિત કરે છે. પ્રજાના ધર્મ અને પ્રજાના એકત્ર મત ઉપર કુલેશ રાખવું એના જેવું રાજ્યને બીજું જોખમ હું જોઈ શકતો નથી.

પંક્તિ—ઓહો! વાતમાં ને વાતમાં આપણે બહુ દૂર આવી પહોંચ્યા. બેશ્શ હવે તો જરા વિશ્રાન્તિ લઇએ.

દેસાઈ—ચાક ખુલુ લાગ્યો. પણ આપણા વિષયનો અંત ન આવ્યો. ગમે તેમ કહો પણ મહારાજાએ જે કારણો આપ્યા છે તે જોતાં કંઈ કરવું તો આવશ્યક છે ખરું.

વકીલ—કારણો તો ઠીક છે. બીજા લોકોમાં લમની ઉમરની હદ છે તે આપણે લાં નથી. એ જ તમારું કારણ કે બીજું ?

દેસાઈ—એ એક જ કેમ ? બિલના બીજા પેરેગ્રાફમાં આંકડા આપ્યા છે તે જોજો છે !

વકીલ—એ આંકડામાં નાતો દર્શાવેલી નથી એટલે નકામા છે. મને તો લાગે છે કે તે ફક્ત કડવા કણુબીઓને જ લાગુ પડતા હશે. અને તેઓમાં તો પુનર્વિવાહને ખાટું કંઈસકોય નથી એટલે લમની જે મહત્તા ધ્યાનપ્રાપ્તિવાણીયામાં છે તે તેમાં નથી. વળી બીજા અપવાદથી મહારાજાએ એ કામને તો બાલવિવાહપ્રતિબંધક નિબંધમાંથી ખાતલ કરી છે. બીજી કોમોન આંકડા નથી એટલે કંઈ કહી શકાતું નથી.

દેસાઈ—બિલનાં કારણોમાં સાત્તનો જે અનુવાદ કરેલો છે તેવું થું !

વકીલ—તેમાં બહુ મોટી તકરારો સમાવલી છે. અને તે સંબંધી સ્વતંત્ર ચર્ચા આપણે કોઈક કાળે કરીશું અસારે તો આપણે એટલું જ જોવાનું છે સાત્તમાં થું છે તેની લોકની માન્યતા જ મહારાજાએ ધ્યાનમાં લેવાની છે અને એ માન્યતા ન્યાં સુધી ફેરવાય નહિ. લાં સુધી સાત્તમાં ખરી રીતે ગમે તે હોય તેનો લોકને સ્પર્શ જ નથી થવાનો. રાજ્યકર્તાઓએ સમજવું જોઈએ કે લોકમતને ફેરવવો એ કંઈ લાકડું ફેરવવાનું નથી.

દેસાઈ—તારે આ બાબતમાં રાજની કાંઈપણ ફરજ સ્વીકારે છે કે નહિ ?

વકીલ—રાજની કાંઈ પણ ફરજ હોય તો તે લોકમતને કુળવચમાં જ સમાઈ રહે છે. જે કામ સમાજના અગ્રણીઓનું છે, અને જે તેઓ કર્યું કરે છે, એ પોતાને માથે ખેંચી લેવાની તમારા મહારાજા સાહેબને હોસ હોય તો એમને કહો કે અશોકનાં જોવાં અનુસાસનો શિલા લેખદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

“ હાઉસ ઓફ કૉમન્સ. ”

માને

ઇંગ્લંડની આમની સભા

“Before the House passes yearly every national anxiety. Whatever occupies the attention of this great empire makes its appearances there, be the subject trivial or important, be it the state of Rotten Row or the conduct of a war. A parliamentary discussion also is sure to turn a subject inside out, and to disclose its precise nature. To hear this well done is no sorry amusement; intellectually it is a great gain. Moreover, the gossip of the House is of first rate quality. To tell or to hear some new thing it is the best possible, nor are the new things repeated in Parliament only gossip. Passing events do not merely furnish talk to the House; they are a part of the history of our land.”

“The House of Commons,” by

Reginald F. D. Palgrave,

p. 41.

“દેશનું દરેક સંકટ હાઉસ આગળ આવે છે; આ મહાન સામ્રાજ્યનું જે જે બાબતમાં લક્ષ રાકાય છે તે દરેક બાબત—ન્હાની મોટી બધી, એક ન્હાના ગામની સ્થિતિથી માંડીને એક મોટી લડાઇ પર્યન્ત—હાઉસ આગળ રજુ થાય છે. એ દરેક વિષય ઉપર એવી સારી ચર્ચા થાય છે કે, એનું હાર્દ તુરત પકડાઈ જાય છે, એનું ચોક્કસ સ્વરૂપ થું છે એ સમજાઈ જાય છે. આ ચર્ચા સારી રીતે ચલી જોઈ માત્ર ગમ્મત આવે છે એટલું જ નહિ પણ એથી બુદ્ધિને પણ બહુ લાભ થાય છે. હાઉસની ગપસપ પણ ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે. કોઈ પણ નવી હકીકત કહેવી હોય કે સાંભળવી હોય તો એ માટે આ ઉત્તમ સ્થાન છે. અને ત્યાં જે જે નવી વાતો થાય છે તે માત્ર ગપસપ જ સમજાવી નહિ. ચાલતા બનાવો ઉપર હાઉસમાં માત્ર વાતો જ થાય છે એમ નથી, પણ દેશના ઇતિહાસનો એ એક ભાગ છે.”

ઇંગ્લંડના જીવનમાં હાઉસ ઓફ કૉમન્સ કેવું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે એ ઉપરના

ઉત્તારથી સમજાશે. મિ. જૉન મોર્લે એમના “Compromise”

હાઉસ ઓફ કૉમન્સનો મેમ્બર એની સાધન સંપત્તિ અને ફરમે.

નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં એક સ્થળે કહે છે કે દરેક અંગ્રેજ સ્પષ્ટ થા અસ્પષ્ટ રીતે પાર્લિમેન્ટની એક માટે ઉમેદવાર હોય છે. અને ઉપરની હકીકત જોતાં આ વાતમાં કોઈ આશ્ચર્ય જોતું નથી. વળી

અંગ્રેજના હૃદયમાં રાજકીય વિચારો ન્હાનપણથી જ નોંધે રહેલા હોય છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે મોટાપણમાં એની નજર પાર્લિમેન્ટ તરફ વળે છે. પરન્તુ પાર્લિમેન્ટની એક

સર્વને સુલભ હોતી નથી. એને માટે જે જુદાના અને હલ્લના ગુણો જોઈએ છે એ બાબત પર મક્કતાં, વિશેષ મુશ્કેલીભરત દ્રવ્યપરત્વે હોય છે. પાર્લામેન્ટના મેમ્બર થવા માટે ચૂંટણી વખતે પુષ્કળ ખર્ચ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ મેમ્બર થયા પછી પાર્લામેન્ટના કામ પાછળ પુષ્કળ વખત કાઢવો પડે છે, અને એથી પાર્લામેન્ટની એક ધનવાન શિવાય અન્યને પોસાતી નથી. આ કારણથી, જે કે આજકાલ મજૂર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ—*Lib-labs*—પણ પાર્લામેન્ટમાં બિરાજે છે, તે પણ યહુ ભાગે તેો હજી પણ પૂર્વવત્ સ્કવાયરો-જી મીનસારાની સંખ્યા છેડું પરનું હવે ખાસ કરીને તેો જોમ જોમ વેપાર-ઉદ્યોગનું પ્રાધાન્ય વધતું જાય છે, તેમ તેમ વેપારીઓ અને કારખાનાંવાળાઓની સંખ્યા વધતી જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં જોમ પિદ્ધનો અને તત્ત્વવેત્તાઓ જ રાજ્યતંત્રના કર્તાહર્તા હતા તેમ ઇંગ્લંડમાં નથી. દ્રવ્ય એજ અજોજ પ્રજાનો ધર છે, અને એની પૂજા રાત દિવસ થયાં કરે છે.

અસાધારણ રાજકીય ઉત્સાહવાળા પુરુષો તેો બધા દેશમાં અને બધા કાળમાં પોતાને માર્ગ કરી લે છે—પણ ઇંગ્લંડમાં મર્ષ સહીના મધ્ય મુખી સાધારણ ઉત્સાહવાળાને દ્રવ્યને અભાવે રાજકીય અભિલાષા તૂટ કરવી અશક્ય હતી. પરંતુ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વર્તમાનપત્રો રૂપી રાજકીય ચર્ચાનું એવું મ્હોટું સાધન હાય લાગ્યું છે કે જેઓને પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવું પોસાતું નથી તેઓ પોતાને રાજકીય ઉત્સાહ વર્તમાનપત્રોમાં લખીને બહુ સારી રીતે તૂમ કરી શકે છે. આથી હવે ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર પહેલાંના જેટલું પાર્લામેન્ટને અધીન નથી એમ કહીએ તેો ચાલે. પાર્લામેન્ટના વિચારો ઉપર અને વર્તણૂક ઉપર વર્તમાનપત્રો બહુ પ્રજાગ કાણુ ભોગવે છે, અને તેથી પ્રથમના કરતાં પાર્લામેન્ટનું ગૌરવ કાંઈક ઘટ્યું છે. પાર્લામેન્ટની એક સાથે આજ મુખી જે ઉચ્ચ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા હમેશાં જોડાઈ હતી એ પણ હવે ઘણી રૂઢી નથી. એક લેખક લખે છે તેમ—

“He may receive more invitations, and when he is being entertained by certain hosts may have the gratification of knowing that he secures greater attention, but he seldom succeeds in entirely changing his social level. His social position in fact, is not so much exalted as emphasised.”

અર્થાત્, એને વધારે નિમન્ત્રણ આવે; પોતે મુખ્ય પરાણ તરીકે કેટલેક કેમણે નોતરણ

*Liberal-Labour Party ના મેમ્બરોને હવેથી આ નવું નામ અપાયા માંડ્યું છે.

ફૂ કુળ કરતાં દ્રવ્યને હવે વિશેષ મહત્ત્વ અપાય છે એ મિ. ઍરકોટના નીચેના સંબોધી સમગ્રશે:—

“The truth is that we see everywhere in politics what we have seen in society, the general substitution of the plutocratic principle for the aristocratic although, as has been already pointed out, it is a plutocracy round which there have crystallised many of the prejudices and sentiments of aristocracy.”

એ સન્તોષ પણ મળે—પણ પોતાનું સામાજિક પદતાન બેદરકારી જાય એમ થવું અશક્ય. એનું સામાજિક પદ ખાસ કરીને ઉચત થવું નથી; માત્ર એના ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચાય છે એટલું જ.

પાર્લામેન્ટના મેમ્બર રહેવા માટે ક્યવવાન હોવાની જરૂર છે એટલું જ નહિ, પણ અભ્યાસ અને શ્રમની પણ થોડી અપેક્ષા નથી. વર્ષમાં ૭ મહિના જનસભામાં કાલ્લા પડે છે. જે મેમ્બરને પાર્લામેન્ટમાં પોતાનું કર્તવ્ય કરવું છે એણે જ્યોર પહેલાં એ સંબંધી કામ ઉપર બેસવું જોઈએ, અને એ કામ મધ્ય રાત્રી પછી એ ત્રણ વાગે પૂર્ણ થવાનું. જાર વાગે કમિટિરૂમમાં દાખલ થઈ, સગમગ જાર વાળા મુખી એને કામ કરવું પડે છે. પછી હાઉસ જવાનો વખત થાય છે, અને સાંખીબ દહાડાના પરોડિયા મુખી રહેવું પડે તો એમાં આશ્ચર્ય નહિ. દરેક મેમ્બરે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થતા પહેલાં, સર ચાર્લિસ મેનું “પાર્લામેન્ટ પ્રિટિસ” નામનું આંકડા અને વિગતવાર દુકીકતનું ગરેલું સગમગ આશ્રમે પાનાનું પુસ્તક શીખ્યા સિવાય તો છુટકો જ નહિ. ખીચું—જે પાર્લામેન્ટનું કામ ચરી જતા રેવું ન હોય અને જરાજર કરવું હોય તો ‘પેપર’ નો અને ‘જલ-બુક’ નો દગલો—વર્ષ દહારે આંકે યોધ્યુમ જેટલું પૂર—ચાંચી જવું પડે. વળી દિવસે દિવસે વેપારને સગતાં જનહેર અને ખાનગી કામે પણ હાઉસ આગળ થણાં આવે છે, અને એ સર્વનો વિગતવાર માહિતી મેળવવી જોઈએ: અમુક ગામોમાં ‘સેન્ટરલર્સ’ થાય છે, અમુક કૈકણે રેલવે જાન્યા છે, એમાં ખર્ચ કેટલું થશે, એની પરવાનગી આપ્યા જેવી છે કે કેમ, એવી કોઈના દહને તુકશાન થવાનો બપ છે કે કેમ, એના કાપલા કાનુન કેવા યગરા દસાદિ ખાજોનો નિર્ણય કરશે પડે છે. આ બધું કામ ધ્યાનમાં લેજો તો જણાશે કે પાર્લામેન્ટના મેમ્બરને ખાનગી કામ માટે કેટલી થોડી કુરસદ રહી શકે એમ હોય છે.

આ ઉપરાંત, એના વોટરને લમેલાં ખુસ ગર્જના માટે એણે તપર રહેવું પડે છે. પાર્લામેન્ટના મેમ્બરથી, ૭ મહિના કે ૭ આંકવાડીયાં પણ, વોટરો એને જગમ્યા રહેશે એમ વિશ્વાસે રહેવાનું નથી. ગર્ધ વખત એ એના હજામાં ગયો ત્યારે ભોક્ષે એને વધારી લીધો હતો—આજ હાઉસની ઝાણિમાં એને કેટલાંક માણસો મજ્યાં એમની સાથે વાતચિતથી તથા એના જિલ્લામાંથી કેટલાંક પત્રો આવ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાંક વગવાળા માણસો કાંઈકે કારણથી એના ઉપર નાખુસ થયા છે. ખેટી અને વેપારીઓ ગુરસે છે કે એમનું દિત એણે જરાજર સાચ્યું નથી; યોગ્ય મહિના ઉપર એ જિલ્લાનો ‘મેયર’ (નગરસેક) લંડનમાં આવ્યો ત્યારે એણે એની દરકાર કરી નહતી! પરન્તુ જે વોટરો એના

“ Besides these purely parliamentary labours, there are those which his private relations, with his constituents involve. No mistress was ever more intolerably jealous and exacting of her lover, than the ordinary constituency of its representatives. The member of parliament was never certain for six months or six weeks together of the loyal affection of his electors. The last time, he was among them they received him with the most cordial and effusive

મેમ્બરો-એઓનો પક્ષ હાથ પડી જાય છે. હોવાથી સત્તા ભોગવતો નથી એવા મેમ્બરો-એઓને છે. એઓની વચ્ચે, જો આવ કરવું હોય પડે એટલા માટે જગ્યા હોય છે. એ જગ્યા મૂકીને નીચે, 'સ્વતંત્ર મેમ્બરો-એઓ' પક્ષના નહિ એવા મેમ્બરો-એઓ છે. અને એમની પછી આ એમના ભેગા 'આધારિત હોમરૂલ' મેમ્બરો એસે છે. સ્પીકરની બેઠકની નીચે ટેબલ પાસે ત્રણ કબાડોની બેઠક હોય છે. સ્પીકરની બાજુએ નજર ફેરવતાં ગેલેરિમાં વર્તમાનપત્ર-કારોના પ્રતિનિધિઓની બે હાર નજરે પડે છે: પહેલી હારમાં ઘણું કરીને, કામે લાગેલા રિપોર્ટરો હોય છે, અને બીજી હારમાં પોતાનો વારો લેવાં વાટ જોઈને રિપોર્ટરો અથવા વર્તમાનપત્રોના 'લીડર રાઈટરો' (મુખ્ય આર્ટિકલ લખનારાઓ) હોય છે. એથી પણ ઉપર નજર ફેરવતાં, દિવાલમાંથી લોઢાની જાળીમાંથી (જે 'GALLERY' કુર્સિયો યાને પાંજરા કહેવાય છે) અવલોકન કરતી સ્ત્રીઓ જોવામાં આવે છે. આ લોઢાનો કુર્સો કાઢી નાંખવાની ઘણી સૂચનાઓ થઈ છે, પણ એ હજી અમલમાં ચૂકવામાં આવતી નથી. કારણ કે સ્ત્રીઓ સ્પષ્ટ નજરે પડે તો મેમ્બરોનું પોતાના કામમાં બરાબર ધ્યાન રહે નહિ એમ ભય રહે છે. બીજી બાજુએ હોડો લોકો, પરરાજ્યના એલચીઓ અને પ્રતિષ્ઠિત જનોને માટે ગેલેરિમાં બેઠકો હોય છે, જ્યાંથી હાઉસનું કામ ચાલતું સારી રીતે જોઈ શકાય છે. આની પાછળ વેસ્ટમિન્સ્ટર રૂક્ષના છોકરાઓ માટે બેઠકો હોય છે. એ બેઠકોમાં ખાસ મહત્વના પ્રસંગે મેમ્બરોના પ્રતિષ્ઠિત મિત્રોને બેસવાની છૂટ હોય છે. એની પાછળ, 'સ્પીકર્સ ગેલેરિ' કહેવાતી ગેલેરિમાં બે લાંબી હારો હક બરાબર જાય છે. અને સૌથી પાછળ, સાધારણ જોવા ઇચ્છનારાઓ માટે જગ્યા હોય છે. અને પાછળ એક 'પાંજરા' માં સ્પીકરના કુટુંબ માટે ગોઠવણ હોય છે. આ પ્રમાણે હાઉસનો અંદરનો દેખાવ છે.

(અપૂર્ણ)

[વસંત-આંદ્રિસ.]

ભગવદ્ગીતા

(અનુસંધાન ગત વર્ણના ૫૪ ૪૨૨ થી)

આ મૂળ અર્જુન અને ભગવંત (મહાત્મા) નો સંવાદ. દંતકથામાં એની આ પ્રમાણે કથના રચી છે.

‘ધાર્તરાષ્ટ્ર’ કહેતાં ધૃતરાષ્ટ્રના ‘છોકરા કિંચકા’ વંશજ એમનામાં વયોટક વયેર માં-
છસો પણા હતા, પણ તેઓ અન્યાયથી આલનાત હતા. અર્જુનને એમની સાથે લડવાનો
પ્રસંગ આવ્યો. ઈશ્વરની સાથે લડવું અર્જુનને પસન્દ પડ્યું નહિ; તેથી તે એક ‘ભગવંત’
કહેતાં મહાત્મા એની પાસે ગયો, અને એમની સલાહ લીધી. અર્જુન એ શિષ્ય, અને ‘ભ-
ગવંત’ એ ગુરુ—એમ ગુરુશિષ્યનો નાતો એ વચ્ચે ઉત્પન્ન થયો (શ્લોક ૫-૮ અં ૨)
‘ભગવંત’ જેનો પહેલો ઉપદેશ અર્જુનને કર્યો એ મળનો ‘ભાગવત’ ધર્મ; પહેલા ઉપદેશનું તાત્પર્ય.

૧. માણસના વર્ગ બે. જે માણસો શોક કરવા યોગ્ય એ એક વર્ગમાં; જે શોક
કરવા યોગ્ય નહિ એ બીજા વર્ગમાં. ન્હાનો છતાં યુદ્ધી હોય એ શોક કરવા યોગ્ય; વૃદ્ધ
છતાં દુર્ગણી હોય એ શોક કરના યોગ્ય નહિ. (શ્લોક ૧૧, અં ૨.)

૨. કેટલાક માણસો જન્મ-મૃત્યુ માને છે; કેટલાક દેહને અનિત્ય અને જીવને નિત્ય
માને છે. કેટલાક એક જ જન્મ મહાત્માને, પ્રાણી આવે છે ક્યાંથી અને જાય છે ક્યાં એ
સમજાવું નથી એમ કહે છે. પણ ગરુડ સર્પની પાછળ લાગેલું છે, એ કાઢીને છોડવું નથી.
ગમે તે પક્ષ હો, પણ મરણ જેવી અપરિહાર્ય વસ્તુ જો આવત શોક કરી બેસવું બરોબર
નથી. તેમજ, જીવ નિત્ય અને દેહ અનિત્ય એ જો સત્ય છે તો અનિત્ય વિષે, અને વિશેષે કરી
અશોક્ય (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શોક કરવા યોગ્ય નહિ તે) વિષે, શોક શું સમજીને
કરવો ?- (શ્લોક ૧૨-૨૧, ૨૬-૩૦, અં ૨) દેહ અનિત્ય છે અને ઉપર કહેલા માણ-
સો અશોક્ય છે એ એક મુદ્દો લક્ષમાં રાખવો.

૩. જે યુદ્ધ ન્યાયની રીતે આવી પડ્યું, એ કરવું—એ ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય. એવું યુદ્ધ
છોડીને પાછા ગયા તો ક્ષત્રિયનું નામ બોળ્યું. આ યુદ્ધ ન્યાયે કરી તારા ઉપર આવી પડ્યું
છે, માટે તારે કરવું જોઈએ. (શ્લોક ૧૧-૩૬, અં ૨) યુદ્ધ ન્યાય યકો પ્રાપ્ત છે એ
બીજો મુદ્દો લક્ષમાં રાખ.

૪. મરીશ તો સ્વર્ગનો ભોગ, જીતીશ તો આ ભોક્ષનો ભોગ; મૃત્યુરૂપી દાર મેળવીશ
તો ભોગ, અને શત્રુનો સંહાર કરી જય મેળવીશ તો પણ ભોગ—એ સર્વ મળી ભોગરૂપી
મ્હેકું ફળ છે જ છે. માટે આ મ્હેકા ફળ તરફ દૃષ્ટિ મ્હેંચાડીને તારે લડવું—આવી સ-
લાહ આ પ્રસંગે તને “સાંખ્ય” (શ્લોક ૩૭-૩૮, અં ૨) આપશે.

૫. ફળ તરફ પ્રિયકૃત્ય, નિશ્ચયના બળ સાથે કર—આવી સજ્ઞાહ “યોગી” તને આ પ્રસંગે આપશે. યશ આવે તો વાહવાહ, અપયશ આવે તો વાહવાહ. યશ—અપયશની દરકાર ન કરતાં, ફક્ત પોતાનું કર્તવ્ય સમજી, સમાધાનરૂપી અદૃશ્ય ફળ માટે પ્રયત્ન કરવો,—એ “યોગ”નું લક્ષણ. બ્યારે તું વેદ ઉપર લાગેલો તારો નાદ છોડી દઈશ, ત્યારે આ યોગનું લક્ષણ તારા અંગમાં ચોખ્ખું જન્મશે, નિશ્ચયનું બળ આવશે, સમાધાન હાથ લાગશે. પણ ને તું વેદને પકડી બેસીશ તો અનિશ્ચયના ખાણમાં પડીશ, અને સમાધાન ખોઈશ. પ્રયત્ન કરવો એટલું જ તારા હાથમાં છે; પ્રયત્ન વગર રહીશ નહિ, પણ દૃશ્ય ફળ તરફ દૃષ્ટિ કરીશ નહિ. પ્રયત્ન દૃશ્ય ફળ માટે ન હોવો જોઈએ; પોતે કર્તવ્ય કર્યું છે એમ જાણવાથી જે સમાધાન રૂપી અદૃશ્ય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એ માટે પ્રયત્ન સમજ. (સ્કો. ૪૧-૪૫, ૪૭-૪૮, ૫૦ નો ઉત્તરાર્ધ, ૫૨-૫૩ અ. ૨). આ પ્રમાણે બીજા અધ્યાયમાં ૩૮ શ્લોક.

૬. પ્રયત્ન વગર કોઈ કાણુબર પણ રહેતું નથી; પ્રયત્ન નહિ કરે તો સ્વાભાવાનુરૂપ પ્રયત્ન એની મેળે થયાં કરશે. હાલવાને પ્રયત્ન નહિ કરે તો તારાં હાથપગ જ ચાલશે નહિ. માટે તારા ઉપર આવી પડેલો પ્રયત્ન તારે હાથે જ કરવો. (સ્કો. ૬ અને ૮. અ. ૩)

૭. ફળ ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખતાં, તારું કર્તવ્ય તારે બળવડું જોઈએ. આ પ્રકારે જે કર્તવ્ય બળવડે છે એ પુરુષ ફલકૃત્ય થયો સમજવો. જનક વગેરે ગાન પોતાનું કર્તવ્ય કરીને જ ફલકૃત્ય થયા હતા. જનકાદિ જેવા લોકોએ જે દાખલો પાડ્યો છે, એ જ દાખલો તું પાડ. શ્રેષ્ઠ લોકો જે દાખલો પાડે છે એ જ દાખલો પ્રાકૃત (પરચુરણ) લોકો લે છે. શ્રેષ્ઠ લોક જે પ્રમાણ માને છે એ જ પ્રમાણને અનુસરીને પ્રાકૃત (પરચુરણ) લોક માને છે. (સ્કો. ૧૯-૨૨, અ. ૩)

૮. શ્રેષ્ઠ અને પ્રાકૃત બને લોક પોતાનું કામ આચારથી કરે છે, ફેર એટલો જ, કે પોતાનું કર્તવ્ય સમજી, લાભ ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખી, શ્રેષ્ઠો પોતાનું કામ કરે છે; અને પ્રાકૃત જનોની દૃષ્ટિ લાભ તરફ વળેલી હોય છે. (સ્કો. ૨૬ અ. ૩.)

૯. ગમે તેટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય પણ પ્રયત્ન ન કરવાને નિશ્ચય એણે કરવો નહિ; કારણ કે સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રયત્ન એને હાથે યશે જ યશે. પ્રત્યેક દંદ્રિય સાથે પ્રિય અપ્રિયની જોડ જોડાએથી જ છે; એ પ્રિય—અપ્રિયને મુખ્ય ન માનવાં, કર્તવ્યની દિશાએ જતું એને મુખ્ય માનવું. પોતાનું કર્તવ્ય બળવડું સાફ, બીજાના કર્તવ્યમાં હાથ ન નાંખવો; પોતાનું કર્તવ્ય બળવડાં આવેલું મરણ સાફ, બીજાનું કર્તવ્ય બળવડાં આવડે એ કામ બંધકર (સ્કો. ૩૩-૩૬, અ. ૩) આ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયમાં ૯ શ્લોક.

૧૦. પ્રયત્ન એટલે શું?, અપ્રયત્ન એટલે શું?, એનો ખુલાસો કરતાં યજ્ઞ માણસો પણ મંજાય છે. પ્રયત્નથી શીખતું, અને અપ્રયત્નથી પણ શીખતું.—જે ફળ ઉપર દૃષ્ટિ નથી તો પ્રયત્નને અપ્રયત્ન જાણવો; જે ફળને વિચાર આવેલો હશે તો પ્રયત્ન ન હોઈને પણ પ્રયત્ન સમજવો. (સ્કો. ૧૬-૨૮, અ. ૪) ચોથા અધ્યાયમાં ૩ શ્લોક.

- (૧.) એક તો ઉત્તમ 'પુરુષ'—જે જોઈએ તે ક્રિયા કરી ન મેળવી શકાય છે.
(સ્તો. ૨૨, અ. ૮)
- (૨.) એક 'પુરુષ' નાશવંત, એની જોઈએ તે ક્રિયા કરી ન મેળવી શકાય છે.
'હવાત્મા', ત્રીજો પુરુષ અવિનાશી—એ 'પરમાત્મા'. આ પ્રમાણે ત્રણ પુરુષ છે. (સ્તો. ૧૬-૧૭, અ. ૧૫)

આ ત્રણ શ્લોક ધણા જ અસ્યલે ભાસે છે. આગલી આશુત્તિઓમાં એને રથજી આપું અસ્યલે કાગવાથી આ આશુત્તિમાં ઘખલ કર્યા છે:

૧૧. કેટલાક કહે છે કે જેટલાં સંદોષ કામ હોય એ બધાં હોડી દેવાં; કેટલાક કહે છે કે યજ્ઞ દાન તપ એ ત્રણને તો ન જ હોડવાં. એ બાબત મહારો મન એવો છે કે—ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે. 'યજ્ઞ-દાન-તપ' એને હોડવાનું કામ નથી, એ દરેકે કરવાં જ નેહએ; પણ અંદિકે ક્ષણ માટે ન કરતાં, પોતામાં પવિત્રપણું આવે એટલા માટે કયે જવાં. (સ્તો. ૩-૬, અ. ૧૮) "યજ્ઞ"=ધર્મને ચરણે જવું; "દાન"=પાત્રને દાન કરવું; "તપ"=કાયા ઉપર વાંચા ઉપર અને મન ઉપર દબ રાખવો.

૧૨. નીમેણું કામ મૂખેમણે હોડી દેવું, એ તામસી પ્રકૃતિ; દુઃખથી બહીને હોડી. દેવું, એ રાજસી પ્રકૃતિ; ક્ષણ અને ક્ષણની છબ્બ હોડી દઈ, નીમેણું કામ કરત્ય સમજને કરવું એ સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ. કાણુ જાણીને એક કામ હોડવું, અને બીજું કામ એણું કાણુ છે વા બિલકુલ કાણુ નથી માટે હાથમાં લેવું,—એ લક્ષણ સાત્ત્વિકનું નથી. સધળાં કામ હોડી દેવાનું કાંઈથી બનવું નથી, માટે ક્ષણ ઉપર દૃષ્ટિ ન દેતાં કામ કરવું—એટલે ત્યાગપણું આવ્યું. (સ્તો. ૭-૧૧, અ. ૧૮)

૧૩. કાંઈ પણ પ્રયત્ન લેશે, તેમાં રથજી, કર્તા, સાધન, ક્રિયા અને પ્રભુની છબ્બ એ પાંચનું સાહિત્ય (સમુદાય) નેહશે. પ્રત્યેક જણમાં જો કાંઈક વાચિક કેવા માનસિક પ્રયત્ન થાય છે એમાં આ પાંચેનું સાહિત્ય હોય છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક હકીકત હોવાથી જો એકલો પોતાને જ કર્તા માને છે, એ કંઈ સમજતો નથી. જેને આ કર્તૃત્વ-અહંકાર નથી એને હાથે થયેલો સંહારનો દોષ એને લાગતો નથી. (સ્તો. ૧૩-૧૭, અ. ૧૮)

૧૪. પોત પોતાનું કર્તૃત્વ કરીને દરેક જણ કૃતકૃત્ય થાય છે. નેનામાંથી આ સ-બળી સદિ થઈ છે એને જો પોતાનું કર્તૃત્વ અર્પે છે એ કૃતકૃત્ય થાય છે. પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તૃત્વ કરવામાં દોષ નથી. પોતાનું સ્વાભાવિક કાર્ય સંદોષ હોય તો પણ હોડવું નહિ. જેમ ધુમાડા વિના અગ્નિ નહિ, તેમ દોષ વિના કર્મ નહિ. (સ્તો. ૪૧-૪૮, અ. ૧૮)

૧૫. "હું લડીશ નહિ" એમ કહે છે એ કૃષ્ણ; સ્વભાવ તને અચિત્ત લડાવત-યશે. મોઢે કરી જો 'નહિ કહું' એમ કહે છે, તે સ્વભાવે કરી તારે હાથે ખાસ થશે. (સ્તો. ૫૯-૬૦, અ. ૧૮)

૧૬. ધર્મર પ્રત્યેકની કાળજી રહેશે છે. એના હાથમાં સપથું સુધ છે. એને અનન્યભાવે શરણે જા, મારના બળ સાથે કે તને આ લોકમાં શાન્તિ અને પર લોકમાં અધિનારી પદ પ્રાપ્ત થશે. (શ્લોક, અપવસ આ ૦૧૮)

૧૭. આ પ્રમાણે અરણ્યે તારો એવું જ્ઞાન તને કહ્યું. એનો વિચાર કરીને, જેમ ધુમ્મસ થાય તેમ કર. આ તું બરણનાં સમજ્યો કે નહિ? તારો મોહ ગયો કે નહિ? શ્લોક ૬૩-૭૨, અ ૧૮)

૧૮. અર્જુન કહે છે: “તમારી કૃપાથી મોહ ગયો, કર્તવ્યની સ્મૃતિ આવી, સંશય ગયો—તમારા કલા પ્રમાણે કરીશ.” (શ્લોક ૭૩, અ ૧૮)

આ પ્રમાણે અરાધ્યા અધ્યાયમાં ૨૫ શ્લોક.

૨	જા અધ્યાયમાં	૩૮	શ્લોક.
૩	જા	૬	”
૪	યા	૩	”
૧૮	મા	૨૫	”
		૭૫	”

આ પ્રમાણે બધા મળીને “મૂળની” ભગવદ્ગીતામાં ૭૫ શ્લોક થયા. તે ઉપરાંત, આઠમા અધ્યાયનો ૧ (એક), અને પંદરમા અધ્યાયનો ૨ (બે), એમાં ઉમેરી લેવાથી શ્લોકની સંખ્યા ૭૮ થશે.

સારાંશ—૭૮ થી વધારે શ્લોક લગવદ્ગીતાની પહેલી આવૃત્તિમાં નહોતા. કદાચ એથી કમી હતી, પણ એથી વધારે હોવાનો તો બિલકુલ સંભવ નથી.

આ પહેલો ‘ભાગવત’ ધર્મ સર્વથી જૂનો, માટે ‘સનાતન’ નામ એને શોભે છે. એટલું જ કે એ ગાયત્રી નથી. આ ‘ભાગવત’ ઉર્ ‘સનાતન’ ધર્મનું તાત્પર્ય—ધર્મર છે, એણે આ સૃષ્ટિ કરી છે, એ પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં વસે છે. પ્રત્યેકને કર્તવ્ય છે, એને ખુલાસો અન્તર્યામી દેવતા પાસે કરી લેવો, અને એ પ્રમાણે પોત પોતાના કર્તવ્યની દિશામાં (ચનારે દુગ તરફ જરા પણ દૃષ્ટિ ન નાંખતાં) પ્રયત્ન અલાવવો. દોષ હોય વા દેખાય તો તેથી કરીને કર્તવ્યથી વિમુખ થવું નહિ. કોઈ પણ કર્તવ્ય વા કર્તવ્ય માટેનો પ્રયત્ન લેશે, તો એમાં યોગ થશે દોષ તો દૂર જ દૂર. જદ આગળ વિનયથી રહેવાનો માર્ગ જુદો, અને જદ આગળ સત્ય નિવેદન કરવાનો માર્ગ જુદો. ગમે તેટલા જદ હોય, પણ જેઓ અશોભ્ય તે અશોભ્ય જ, એ કદાપિ શોભ્ય થઈ શકતા નથી. અશોભ્યને માટે શોક કરવો એ અયોગ્ય, શોભ્યને માટે શોક કરવો એ યોગ્ય. પ્રસંગ આવતાં, અપવસ કે દુઃખથી બિલકુલ ન બંધીતાં, અન્તર્યામી દેવતાની કૃપા થકી સ્પષ્ટ દેખાવા લાગેલા કર્તવ્યની દિશા એ સ્પષ્ટ પ્રયત્ન કરવો,

અને સધળું ઇશ્વરને અર્પણ કરવું, એ જ ઇશ્વરની આજ્ઞા છે. આજ્ઞા અર્થાત્ જ, 'પ્રયત્ન
એ પરમેશ્વર' એ જ "એકમેવા દ્વિતીય" એવા માનો વા અન્યેક માનો, પણ
'પ્રયત્ન એ પરમેશ્વર' એ પ્રયત્ન યાદ રાખે એ જ વિદ્યાર્થ શોક કરે નહિ." જે ભ-
ગવંતે (ઇશ્વરના) દ્વારા પામેલા મહાત્માએ વિચારે છે એ
"ભાગવત" - આ "ભાગવત" - શબ્દનો અર્થ હો. આ મુસલમાન હો, યાદુદી
હો. આ પારસી હો - ખીજો ગમે તે હો, - પણ એ એના માર્ગ ઉપર બતાવ્યો તેવો જ છે તો
એ ખાસ "ભાગવત" થયો; સર્વ પ્રકારના સંસારવ્યવહારને યોગ્ય થયો; પછી તે ગમે તે
ખાઓ પીઓ, અચ્યુત ખાસ ક્ષત્રિય હતો; 'ભગવાન' કાણુ હતા એ જાણવામાં નથી, પણ
'અચ્યુત' એ વિશેષણે કહીને (શ્લો. ૭૩, ઝ. ૧૮) એ બ્રહ્માચારી હશે એમ શંકા
જાય છે. ક્ષણવાર, એ બ્રહ્મણુ હતા એમ માનીએ; તો પણ એ વેદ માનનારા પૈકી નહોતા
એટલું તો ખુદ્દ જ છે. બિશ્નુકોએ 'અશ્લીલ બાપણો' જેવા મન્ત્રો વેદમાં ધુસાડ્યા તેથી
વેદને નિન્દાપાત્રું આવ્યું હતું, એવે વખતે આ "ભગવત" જન્મ્યા હતા. ત્યારે બિશ્નુકોએ
વેદનો કચરધાણ વાળ્યો હતો તેવે વખતે અચ્યુતને કચરાની બહાર કાઢવાની "ભ-
ગવન્ત" ને પ્રજ્ઞા ઇશ્વર હતી; અને તેથી 'વેદ દેકી દે' એ જ એક ઉપદેશ યોગ્ય
હતો. 'વેદ પકડી રાખ' એ ઉપદેશ આવે વખતે તદ્દન અયોગ્ય હતો. ધર્તરાષ્ટ્ર એટલે ધૃ-
તરાષ્ટ્રના છેકરાઓ બિશ્નુની વેદનો અને 'અશ્લીલ' અશ્વમેધનો આશ્રય કરીને કચરા જેવા
લાભ થયા હતા, અને એમનામાંના જલ્દ માણસો પણ એ જ તત્ત્વના અનેકા હતા - એટલે
"ભગવન્ત" ને એમને માટે શોક કરવાની એમની યોગ્યતા જણાઈ ન હતી. જલ્દપણુ ગમે
તેટલું હો, ગમે તેટલાં વર્ષોનું હો, સેંકડો કિંવા હજારો વર્ષોનું હો - પણ કચરા તે
કચરા; એ શાશ્વતા નામ ઉપર ઉપર હો. આ શંકા નામ પર હો, એ કાદી જ નાંખવો
જોઈએ, એ કાદી નાંખતાં શોક કરવા બેસવું એ 'અપંડિત' નું લક્ષણ, એ 'પંડિત' નું
લક્ષણ, બિલકુલ નહિ (શ્લો. ૧ ઝ. ૨). મગા ગોદાવરી - કૃષ્ણા એવી પવિત્ર
નદીઓને તીરે અને સંગમે બિશ્નુની વેદોનો કચરા આજ કે વર્ષથી બેઠક મારી બેઠ્યો
છે. એ રથોના 'પાપક્ષેત્ર' પાણુ કાદી, પુનઃ પૂર્વે 'પુણ્યક્ષેત્ર' પાણુ - 'ધર્મક્ષેત્ર' પાણુ લ વવાનો
ખરા મનથી ચલ થશે? 'પ્રયત્ન લાં પરમેશ્વર' ખાસ કરીને છે. ત્યાં મુધી કુરુક્ષેત્ર
'ધર્મક્ષેત્ર' હતું, લાં મુધી બધું હીક હતું; 'ધર્મક્ષેત્ર' હતું માટે જ આરંભમાં 'ધર્મક્ષેત્રે
કુરુક્ષેત્રે' એમ કુરુક્ષેત્રને 'ધર્મક્ષેત્ર' એવું વિશેષણ લગાડ્યું છે. બિશ્નુની વેદોનો કચરા છે
તેવો ને તેવો રહેવા દીધો, તો ધૃતરાષ્ટ્રના વંશનું આખરે શું થયું એ આપ સર્વને માહિત
છે જ. મોરોપેત કહે છે કે -

‘હાંસત કર્મ કરાવે મોગાવે રડત તેંચિ પરિણામી’

"કર્મ કરે હસતાં હસતાં, અને એનું પરિણામ મોગવું પડે તે રોતાં રોતાં." મહાં
કહેવું કેટલાંકને અપ્રિય લાગશે, પણ એનો છલાવ નથી. ભારવિએ કહ્યું છે તેમ

“હિતં મનોહારિ ચ દુર્લભં ઘચઃ”

આગળ ઉપર, ભગવદ્ગીતાની મહેલી આવૃત્તિ અર્પણસહિત ગાયનાર સમક્ષ રજુ

કરવામાં આવશે. ભગવદ્ગીતા ભારત—મહાભારતનો એક અવયવ મનાય છે, માટે ત્રીજો હપ્તો ભારત—મહાભારત સંબંધી : એમ કહેવાય. ત્રીજા હપ્તમાં વાંચનારની ભારત—મહાભારત સાથે ઓળખાણ કરાશે, અપરંપર અનુમાં ભગવદ્ગીતાની પહેલી આવૃત્તિ અર્થસંહિત જતાવવામાં આવશે.

સમાધાનરૂપે
એ તારે સ્વં

રામરામ રામકૃષ્ણ ભાગવત.

પ્રાચીન માનવ.

(અનુ સંધાન ૫૦ ૧૦૦ થી)

પહેલાં તેઓની બદારની આકૃતિના ઉપર વિચાર કરીએ. કેટલીક શુદ્ધામાંથી અતિ પ્રાચીન માનવનાં હાડપિંજરો અથવા હાડપિંજરોના પર્યટના થયેલા મળ્યાં છે ખરા, પણ તે એટલા યોગ્ય છે કે કદાચ તે જોઈને કોઈ પક્ષે સિદ્ધાન્ત કરી શકાય એમ નથી. મનુષ્યના હાડપિંજરો એટલા યોગ્ય મળવાનું કારણ એ છે કે, માણસનાં હાડકાં સ્વભાવતઃ નાનાં અને પાતળાં છે, જલદીથી નાશ પામે છે અથવા જનાવરો ખાઈ નામે છે. એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, એ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં માણસની સંખ્યા ખીજી જનાવરોની સંખ્યાની તુલનામાં ઘણી ઓછી હતી. હાલના કાલમાં પણ શિકાર ઉપર જીવનાર જંગલી માણસના શ્વેદાણુવાળા હેશમાં ખીજી જનાવરોમાં એક માત્ર માણસ મળે છે; પરંતુ જે યોગ્ય માણસના હાડપિંજરો મળ્યાં છે, તે જોઈને વૈજ્ઞાનિકોએ તે વખતની માનવાકૃતિનું એક ચિત્ર દોરવાનો યત્ન કર્યો છે. તો પણ તેના ઉપર ઘણા બારસો રાખી શકાય એવું નથી, કારણ કે તે હાડપિંજર જોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે વખતે આખા યુરોપમાં એક જાતના માણસો રહેતા નહોતા; તેઓના ઘાટ તથા બનાવટમાં કંઈક જૂઠાપણું જોવામાં આવે છે. કોઈ જાતના માણસનાં માથાં લંબાઈમાં વધારે છે તો કોઈનાં પહોળા છે. જેમકે હજારોનાં માથાં લંબાં વધારે છે અને આપણાં વિસ્તારમાં મોટાં છે. હાલમાં જે જાતનાં માથાં અતિ પ્રાચીન ભૂસ્તરમાંથી મળે છે. કેઈ જાતિ પહેલાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તે કહેવું સહેલું નથી. તો પણ સ્પષ્ટમાંથી જે હાડપિંજર મળ્યું છે તે જોઈને જણાય છે કે પ્રાચીન માનવ ઘણો જળવાન હતો, પરંતુ ૫ ફુટના કરતાં વધારે લાંબો નહોતો. તેઓના પગનાં હાડકાં, પહોળાં, છાતીનાં હાડકાં ગરિલા વાંદરાના જેવાં પાંડાં, માથું લાંબું, કપાળ નીચું અને ઉપર તરફ ઢળતું જુ ઉચ્ચ, નાક ચપટું, કાન નાના, ચોપાણ મોટા અને ચહેરો ઉપરના કરતાં ખેડ તરફ વધારે પહોળો (Prognathous), સામેના દાંત મોટા અણીદાર, અને હડપ્પની ઘણી નાની થતી.

હતી. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ માનવતત્ત્વવિદ્ કાંતરેકોન ધારે છે કે, પ્રાચીન માણસના ચોપાલ વાંદ-
સના નેવા Prognathous (ઉપરના કર્ણ નીચે નરસ વધારે પડેલા) થતા હતા અને
તેઓનો રંગ હળદર જેવો અને વાળ લાલ જેવો હોય એવો વિદ્વાન હેકેલના મતે આ આદિમ
માણસ કેટલીક રીતે હબ્સીના જેવો હતો, તેમ જ કાળો, વાળ પરાળના જેવા જાડ
અને વળેલા હતા. આ બે મત અનુમાન મત છે.

ખીલું, પ્રાચીન માણસની બહારની તથા અંતરની અવસ્થા અને જે વખત વિશે
વિચાર કરીએ છીએ તે ઐતિહાસિક કાળના પહેલાંની સમજાવી. તે માટે હાલની કોઈ નર-
જાતિવિશેષના સંબંધમાં જેનું આપણે જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ તેનું આ જગ્યાએ સંભ-
વતું નથી. વિદ્વાનોએ કેવળ અનુમાનથી, પ્રાચીન અધારાના પદ્ધતિ જરા ઉપાડવાનો પત્ત
કર્ષ્યો છે. આ અનુમાનના પાયા બે છે, એક તો પ્રાચીન માનવના બનાવેલાં ઉપકરણાદિ; ખીલું
તેથી અવસ્થાવાળા હાલના જંગલી અથવા અસુધરેલી જાતિના આચારવ્યવહાર, તેઓના
બનાવેલા પદાર્થ વગી બે જાતના છે: પથ્થર વગેરેથી બનાવેલાં હથિયારો વગેરે, અને હાડકાં
અથવા શિંગડાં ઉપર ખેંચેલાં ચિત્રો વગેરે. જેટલું જાણવામાં આવે છે તેના ઉપરથી અતિ
પ્રાચીન માનવ શિકારી અવસ્થા હોવા પામ્યા નહોતા એમ સમજાય છે. નાના પ્રકારનાં ભયાનક
જંગલશૈલી જેડે લગાઈ કરીને માણસ તે વેળાએ કાઈ રીતે પોતાનું પેટ ભરતો હતો. તે મોટા
શરીરના હાથીને ખાતો હતો, ગુફામાંના રીંછને ખાતો હતો મોટા હરણને ખાતો હતો; અને
ક્યારાના દગલામાં મોટા સમુદ્રનાં માછલાનાં જે હાડકાં મળ્યાં છે, તે જોવાથી જણાય છે કે,
ધીરે ધીરે હોડીઓ બનાવીને પાણીના માર્ગે મુસાફરી કરવા શિખ્યાં હતા. એ પછીથી થયું.
હથિયારની આકૃતિ તથા બનાવટમાં શિલ્પનૈપુણ્યના તારતમ્યથી સારી રીતે સમજાય છે કે
જો કે આ પ્રાચીન માણસો પથ્થરનાં યુગ (Stone Age) ત્યાગવા પામ્યા નહોતા (અ-
ર્થાત પિતલ લોખંડ વગેરે ધાતુને ઉપયોગ કરવા શીખ્યા નહોતા), તથાપિ તેઓને બે
પંક્તિમાં વહેંચી શકાય છે. એક પંક્તિ ખીજ પંક્તિના પછી યઈ હતી, અને તેઓએ
પોતાના કરેલા પથ્થર, હાડકાં તથા લાકડાનાં બનાવેલાં હથિયારના ધાટમાં વધારે કુદ્દિનાં
તથા કારીગરીનાં પ્રમાણ મૂકી ગયા છે. પ્રાચીન માનવેતિહાસના આ બે વિભાગને લાડ
એવવારે પહેલાના પથ્થરયુગ અને પછીના પથ્થરયુગ તરીકે બતાવે છે. ફ્રેન્ચ વિદ્વાનો
ભાંગલા પથ્થર તથા આખા પથ્થરના પ્રબેદ કરે છે. પથ્થરયુગના આ બે વિભાગમાં પણ
કાળનો તફાવત જોવામાં આવે છે. જે ગુફામાંથી બે જાતના અવશેષ એટલે શૈલિલ મળ્યા
છે, ત્યાં જોવામાં આવ્યું છે કે આ બે યોગ્યમાં એક ધણે મોટો પથ્થરનો સ્તર છે. આ
છેલ્લો કરેલો યોગ્યો એટલો જાડો થતાં હજારો વર્ષ લાખાં હોવાં જોઈએ. કેટલાક વિદ્વાન
ધારે છે કે પહેલાના પથ્થરના યુગની આખરે પશ્ચિમ યુરોપમાં માનવ જાતિ નીકળી ગઈ
પછી વગી એશિયા તથા પૂર્વ યુરોપથી જરા વધારે સુધરેલી જાતિ આવીને ફ્રાન્સ, જર્મની
વગેરે દેશમાં અને ડેનમાર્કના સમુદ્ર કિનારા ઉપર વસેલી હતી.

પહેલાના પથ્થર યુગમાં માણસ પર્વતની ગુફામાં, શૈલ નીચે અથવા નદી કિનારે રહેતા

હતા. નદીકિનારો શિકારને માટે સારો સમજીને, પશુદં કપો હોવો જોઈએ. આ યુગના માણસો ખેતી કરવા શીખ્યા નહોતા. ગાંધીજી જેવા જનાવરો પાળવા શીખ્યા નહોતા, માટીનાં વાસણો પણ તૈયાર કરતાં શીખ્યા નહોતા. હથિયારથી અથવા ખાડામાં નાખીને પશુ વધ કરવો એ તેઓના જીવનનું મોટામોટું કામ હતું. પશુનું માંસ તેઓ કદાચ કાચુ ખાતા હશે. પરંતુ તેઓના હથિયાર વગેરેને સાચે કોષણ તથા બજેલા પથ્થર મળે છે. એના ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે પ્રાચીન માનવ અગ્નિના શુભ જાણતા હતા. એક જર્મન વિદ્વાન કહે છે કે, માણસ જ એક માત્ર અગ્નિપ્રજ્વાલક પ્રાણી છે. અગ્નિ જ બધા ઉપાસ્ય સુધારાનું મૂળ છે. અગ્નિની મદદથી ખાવાની વસ્તુ રંધાય છે, જંગલો સાફ થાય છે, જાડાં ઘડાંમાંથી હોડી બને છે, લઘાઈને માટે બાઈ તૈયાર થાય છે, પાણીમાં રહેલા માટે લાકડાના થાંભલાનો આગસો બાગ પાતળો કરવામાં આવે છે. અગ્નિથી ટાંદનું કટ્ટ રોકાય છે, અગ્નિ ઘરમાં આરામ લાવી મૂકે છે, અગ્નિ જોઈને જંગલી જનાવર નાસે છે, અગ્નિના સંયોગથી લોહાદિ ધાતુ વળે છે. અગ્નિ બાળવાનો ઉપાય શીખવો એ પશુ મુશ્કેલ નથી. આપણા દેશમાં આજ પણ હોમની વખતે પુરોહિતો લાકડાં ધસીને આગ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રાચીન માણસોએ પણ ઘસવાથી આગ ઉત્પન્ન થાય છે એ તત્ત્વની શોધ કરી હશે. પોતાના એ હાથ ઘસવાથી ગરમ જણાય છે, વળી એક એક પથ્થરને માથાથી અથવા પથ્થરમાં ખાડો કરવાના ચત્રથી અથવા જાડી ઝળીને ઘસવાથી અગ્નિનો આવિર્ભાવ જોયો હશે. તો પણ અવશ્ય તેઓ આપણા જેવા ગંધતા શીખ્યા નહિ હશે. તેઓ કદાચ માંસને આગમાં નાખીને ખાતા હશે, નહિ તો અમેરિકાની કોઈ કોઈ હાલની અસુધરેલી જાતિની પેઠે પાણીમાં તપેલો પથ્થર નાખીને પાણી ગરમ કરીને તેમાં માંસ પકાવી ભેતા હશે. માનવ-આવાસના પ્રાચીન અવશેષમાં પ્રાણીનાં લાંબાં દાડકાં વચ્ચેમાંથી ચીરાયલાં જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે હાડકાની અંદરનું માંસ માંસનો જાડો રસ પ્રાચીન માણસને વહાઈ ખાવાનું હતું. પેરિગર્ડની શુક્રમાંથી રેન-હરણના સિંગડાનો બનાવેલો એક જાતનો ચમચો મળ્યો છે, તે કદાચ દાડકાંની અંદરથી રસ કાઢવાને માટે વપરાતો હશે. કોઈ કોઈ શુક્રમાં માણસનાં દાડકાં પણ વચ્ચેમાંથી ચીરેલાં અથવા બાજેલાં મળ્યાં છે. એ જોવાથી જણાય છે કે પ્રાચીન માણસો માણસનું માંસ પણ ખાતા હોવા જોઈએ. એમાં આશ્ચર્યનો વિષય કંઈ નથી. કારણ આજ પણ ઘણીક અસુધરેલી જાતિમાં તેમ કરે છે. જનાવરોને મારીને પ્રાચીન માનવો તેઓનાં ચામડાં હોદવા માટે વાપરતા હતા. પથ્થરના કકડાથી તેની અંદર સાફ તથા સ્વચ્છ કરતા હતા, પછી માંસના લોચા તથા નસોને પકાવીને ચામડાંને સીવતા હતા. ચિત્ર જોવાથી જણાય છે કે તેઓ હાથમાં ચામડાના મોજાં પહેરતા હતા. હાડકાની સોઈ મળી છે, તેનાથી પ્રમાણ થાય છે કે પ્રાચીન માનવને સીવતાં આવડતું હતું. આ સિંગડા ઉપર નાના પ્રકારનાં ચિત્ર પણ તેઓ ખોદતાં શીખ્યા હતા. તે 'પૂર્વ પથ્થર-યુગ'ના માણસો હાથીદાંતમાં પણ મુંદર ચિત્ર દોરતા શીખ્યા હતા, એક મોટા શરીરના હાથીના આગળ હાથીદાંતમાં ખોદેલાં ચિત્ર ઘણાક પુસ્તકમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં વાળ સુધી સ્પષ્ટ ચિત્રરેલા છે. એના વિના જનાવરના દાંત

ગણના કામમાં પણ વાપરવામાં આવતા હતા. ઘંતમાં કાણું પાડીને હાર તૈયાર કરવામાં આવતો હતો. માનવને સર્વત્ર અલંકાર પ્રિય છે. આસુધરેલી માણસની વાત તો પૂ-
છવી જ નહિ. * વસ્ત્ર પહેરવાની પણ મનુષ્યને દાંડવાના કરતાં શરીરની શોભાને
માટે વધારે છે. એ વાસ્તે પ્રાગૈતિહાસિક મનુષ્ય દેડો ઘંતનો હાર અથવા કાળા પ-
થ્થરનું શુભાંગ મળે છે તો તેમાં આશ્ચર્ય થઈ શકે છે. આ વખતના માનવજીવ-
નની સાથે ઝીનલંડના અસ્કિમે જીવનનું ઘણુંક સરખાપણું જોવામાં આવે છે. હલડે જાપાનના
ધ્યેમે બેઠના રહેવાસી અપનુગતિની જોડે અતિ પ્રાચીન માણસની વૃક્તિ કરી છે.†

‘ઉત્તર પથ્થરયુગ’માં આવીને આપણે જોઈએ છીએ કે, માણસ પહેલાના કરતાં
ઉત્તર થયો છે. તેઓનાં હથિયારો વધારે સાતં થયાં છે, તેઓ એક બે જનાવરોનું પોપણુ
કરે છે. (સુઈઝરલંડના સરોવર ઉપરના રહેનારાઓ કુતર, શ્વર, ગાય, બકરા બકરીને પાલતા
હતા; થોડો એ વખતે પાળવામાં આવતો નહોતો.) તેઓ માટીનાં વાસણુ પણ અમિના
તાપથી તૈયાર કરતાં શીખ્યા હતા. પ્રૈડેસર જલિ કહે છે કે, પ્રાચીન માણસના મનમાં વાસણુ
તૈયાર કરવા માટે માટીની ઉપયોગિતા ધણી સામાન્ય વસ્તુ જોઈને ઉદ્ભવ યઈ હશે. જેમકે
ચૂંસામાં શેકાએશે અથવા તડકામાં ગરમ થએલો કીચડનો પિંડ, અથવા લોંબવડી માટીમાં
થોડાની ખરીની નીચાની+ ટાઇલરના અને લોકો પૂર્વકાલમાં લાકડા અથવા નેતરના બના-
વેલા વાસણુને અમિથી રક્ષા કરવા માટે તેના ઉપર કાંઈ ચોપડા હતા. એકદમ આગ
લાઆથી તેઓ જોતા કે લાકડું અથવા નેતર નાશ યઈ ગયાં છે, પરંતુ કાંઈવતું દાંડણુ
બાળને ધણું સખ યઈ પડ્યું છે. એ જોઈને તેઓ કીચડના વાસણુ બતાવીને તેને આગમાં
શેકતાં શીખ્યા.† આવી રીતે કુશારની વિદ્યા શોધવામાં આવી. ઉત્તર પથ્થરના યુગના લોકો
માટીનાં વાસણુ તૈયાર કરતાં શીખ્યા હતા, નખ અથવા લાકડાની અણીથી તેના ઉપર નાના
પ્રકારનાં ચિત્ર કરતા હતા, પરંતુ કુશારનું પેંડું શોધી શક્યા નહિ. કેટલાક શોધકો ધારે છે
કે, તેઓ જમીન ખેડવા શીખ્યા હતા. અનાજને લઈ કરવા માટે ઉપયોગી પથ્થરો એક
ઠેકાણે મળે છે, અને માણસો ખેતીના ધંધો લઈને તેનો વ્યવહાર કરતાં શીખ્યા હમણાં
તે ધણીક હાંસની અસુધરેલી જાતિના બરાબર યઈ પડી.

પથ્થરના યુગના રહેવાસી મનુષ્યના મનોવૃત્તિઓને વિષે આપણે કંઈ ધણું જાણતા
નથી. હાલની અસુધરેલી જાતિયોને જોઈને તેઓના માનસિક વિકાસ અથવા સામાજિક
નીતિ તથા આચાર સંસ્કારના સંબંધમાં કંઈ અનુમાન કરી શકાય એમ છે. આટલું તો
નિશ્ચય છે કે તે પુરાતન માણસની મનોવૃત્તિઓ ઉગ્ર હતી, તેની દ્રષ્ટિયો વશમાં નહોતી.
Cromagnon માંથી એક સ્ત્રીની ખેપરી મળી છે, તેમાં એક મોટું કાણું છે; કાંઈ સખ
હથિયારના ધા પડ્યો હશે એમ લાગે છે પ્રાચીન માનવનો માનસિક વિકાસ હાલના નાના

* Ratzel, History of Mankind Vol.I p. 11.

† Clodd, Story of Primitive Man p. 71.

+ Joly, Man before Metals p. 310.

† Tylor, Anthropology p. 274 .

છોકરાનાં કરતાં વધારે નથી, કારણ કે તે વેળાએ નરજીવનની બાધ્યાવસ્થા હતી. તે તેઓને પોતાની બુદ્ધિબળથી પોતાનો સુધારો કરવો પડતો હતો. તેથી ચતુર તે તેઓ નહોતા. કેવળ વિદ્યાન લાતે પ્રાચીન કાળે જીવનની પહેલાના સાદબિરિયાના રહેવાસી સુધારે જાતિની જોડે સરખામણી કરી કહે છે. કામગીરીમાં કેટલાંક માણસોએ સમાજ બનાવ્યો હતો. તેનો વિશ્વાસ છે કે હિંદુવાળાં દરજ્જાના નિર્ણયોમાં મળ્યાં છે તે તે વેળાએ મોટી પદવીના માણસના પદસૂચક દંડ (Wands of office) તરીકે વપરાતાં હતાં. એ ઘણું સંભવતું છે કે અતિ પ્રાચીન માનવ પોતાની વહુ છોકરાંના વિના બીજા કોઈની ચિંતા કરતો નહોતો. પૃથ્વીને કદાચ દુરમનવાળી જોતો હતો. પરંતુ સમાજ સર્વેન કુટુંબરૂપી પાયા ઉપર ચલ્યાયો છે.

વિદ્યાર્થી કહે છે કે કાંઈ માણસ એકંદરે ધર્મભાવ વગરના થતા નથી. પરંતુ અતિ પ્રાચીનકાલમાં માનવ પોતાના સાથીની અભેદિક્રિયા શી રીતે કરતા હતા, તે સુધી આપણે જાણતા નથી. જાણ્યું હોત તો તેઓની ધર્મશાંતિ માનતા બાબત કંઈક અનુમાન કરી શકત હોત. પરંતુ યુગમાં જીવનશૈલીને બાળકમાં આવતું હતું, અથવા યુદ્ધમાં પૃથ્વરના દગલાની નીચે નાંખી દેવામાં આવતું હતું. જીવનશૈલીને સ્વાદી અથવા ખેસાડી રાખવામાં આવતું હતું. અને તેની વાપરવાની વસ્તુઓ તેની પાસે રાખવામાં આવતી હતી. કદાચ સમાધિરચનામાં વંદનજી પણ થતો હતો. આજે જોવાથી જણાય છે કે તે વેળાએ આવેલો વિશ્વાસ હતો કે માણસ મર્યાદી બંધ હતો નહીં. તેઓને પરજોડના રહેવાસને માટે તૈયારી કરવાની જરૂર છે. આ જીવનના પછી બીજું એક જીવન છે. પ્રત્યક્ષ-ચેતન જે વર્ણન કર્યું છે, એ કહેવું એવું જ હોઈ જતું નથી. એ નાના પ્રકારના થાય છે. ફક્ત એક જીવો પૃથ્વર થઈ શકે છે, અથવા ૪ પૃથ્વરના ઉપર એક મૂલો થઈ શકે છે અથવા ઘણા પૃથ્વરથી ઘેરાયેલા એક ગોળાકાર સમાધિ બની શકે છે. હિંદુસ્થાનમાં બધી રીતના જોવામાં આવે છે. આસામ પ્રદેશમાં ખાસિયાઓ હમણાં પણ સમાધિ પૃથ્વર રચાવીને જીવતા સત્કાર કરે છે. વિલાયતના (Slaveholding) સ્ટોનહેન્જને વિશે ઘણાંકેએ સાંભળ્યું હશે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં એવી એક પૃથ્વરથી ઘેરાયેલી સમાધિ છે. તેનું ચિત્ર લોર્ડ એવરિંગે પોતાના origin of civilisation પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

હુંકામાં કહી શકાય કે જો કે પ્રાચીન માણસ આપણા કરતાં સુધારામાં ઘણા નીચેના સ્તરમાં રહેતા હતા, તથાપિ તેમનો દેહ તથા બુદ્ધિ અને જિજ્ઞાસુતા તેઓ બધા વિષયમાં માણસના પદને લાયક હતા, તેમાં શક નથી.

નારાયણ હેમચંદ.

લરકરી ખર્ચે.

બળવા પહેલાંના સમયની ખર્ચેના વધારો.

કરોડ ખર્ચે

સને ૧૮૩૭-૩૮થી ૧૮૫૬-૫૭ (૨૦ વર્ષ)

૧૦.૮૫

અપવાદરૂપ ખર્ચે બાદ કરતાં, સરે-
રાશ ખર્ચે; સદાત લગાડ્યો અને
મુલક ખાતસા કર્યોનો સમય.

સને ૧૮૬૧-૬૨થી ૧૮૭૩-૭૪ (૧૩ વર્ષ)

૧૫.૬૮

હિન્દુસ્તાનખાતાનું અને ઇંગ્લંડ
ખાતાનું—જને લરકરીને ભેગાં કર્યાં
પરિણામ; પરંતુ સાવચેતીથી ખર્ચે,
કરકમર અને શાંત વ્યાખ્યાનોનો સમય.

સને ૧૮૭૪-૭૫થી ૧૮૮૦-૮૧ (૭ વર્ષ)

૧૬.૧૮

અશ્વધાન લઠાઈનું ૨૦ કરોડ ખર્ચે બાદ
કરતાં; સીમારાની આગળ વધવાની
રીતિની શરૂઆત.

સને ૧૮૮૧-૧૮૮૨થી ૧૮૮૪-૮૫ (૪ વર્ષ)

૧૬.૫૫

લોડરિપનનો શાંત સંત્યવહીવટ; પરંતુ
લરકરી બંધારણમાં અગલના ફેરફાર.

નીચે લખેલા આંકડાઓમાં હુંડીઆમણ, લગાડ્યો, લરકરી બાંધકામો, ખાસ બચાવ
માટે કિલ્લા વગેરે કામો વગેરે સર્વ ખર્ચેનો સમાવેશ થાય છે—પણ બળવા પછી લોડરિ-
પનના સમય સુધી અશ્વધાન લઠાઈ શિવાય આ બાબતોને લગતું બહુ જ થોડું ખર્ચે થયેલું
હોવાને લીધે સરખામણી આપી નથી.

રૂપીઆ

૧૮૮૫-૮૬	૨૦,૦૬,૧૬,૬૯૦
૧૮૮૬-૮૭	૧૬,૭૩,૮૬,૧૯૦
૧૮૮૭-૮૮	૨૧,૦૦,૪૭,૮૩૦
૧૮૮૮-૮૯	૨૧,૦૬,૪૭,૩૫૦

હાંદી લરકરી સંખ્યામાં ૩૦૦૦૦ માં
લુસોનો વધારો;
ખર્ચો (અલ્લદેશ)ની ઝત.

૧૮૮૯-૯૦	૨૧,૫૩,૭૫,૩૧૦
૧૮૯૦-૯૧	૨૧,૫૭,૨૯,૦૧૦
૧૮૯૧-૯૨	૨૩,૨૬,૮૭,૬૯૦
૧૮૯૨-૯૩	૨૪,૧૬,૪૩,૭૬૦
૧૮૯૩-૯૪	૨૩,૮૬,૩૦,૫૯૦

વિશ્વાયતની હુંડીના બાવમાં ઘણો ઘટારો,
અને તેથી યુરોપિયન નોકરોને એનો અલ્લો
વાળો આપવા માટે પગારમાં કરેલો વધારો.

૧૮૯૪-૯૫	૨૪,૨૫,૧૦,૫૮૦	વિલાયતની હુડીના ભાવમાં બહુ સુ-
૧૮૯૫-૯૬	૨૫,૬૭,૭૭,૪૪૦	ધારો ન થએલો.
૧૮૯૬-૯૭	૨૪,૪૯,૨૩,૫૮૦	હિન્દુસ્તાનની સીમા બહાર (અફઘા-
૧૮૯૭-૯૮	૨૭,૨૫,૪૮૦	નીસ્તાન તરફ) લશ્કરો.

પાઉંડ.

૧૮૯૮-૯૯.....	૧૬,૦૦૧,૩૨૬	હીંદી લશ્કરોને ચીન તથા દક્ષિણ આ-
૧૮૯૯-૦૦.....	૧૪,૮૮૫,૨૨૬	ફ્રિકામાં લડવા મોકલવાથી અત્રેના ખર્ચમાં
૧૯૦૦-૦૧.....	૧૫,૦૮૨,૭૯૯	ઘટાડો.
૧૯૦૧-૦૨.....	૧૭,૧૩૫,૩૦૦	મી. ઓફીકે લશ્કરી બંધારણમાં ફેરફાર
૧૯૦૨-૦૩.....	૧૭,૬૬૪,૭૦૦	કર્ચો તેથી થએલો વધારો.

[* * આ વર્ષની કોંગ્રેસ વખતે જ્ઞેયાએલા એક ચોપાનીયામાંથી ઉપરના આંકડા લીધા છે. આ ચોપાનિયું મિ. સુબ્રહ્મણ્ય આપત્તું રચેલું હતું એમ કહેવાય છે.]

લશ્કરી એક માણસ દીઠ ખર્ચ:—

	પાઉંડ.		
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ—	૨૧	રશિયા—	૧૦
ઇટાલિ—	૪	ફ્રાન્સ—	૧૨
ઓસ્ટ્રિયા—	૭	પ્રિટન—	૧૩
જર્મની—	૯	હિન્દુસ્તાન—	૫૨

!!! [* * ચોડા વખત ઉપર પાર્લામેન્ટમાં મિ. કેને ટાકેલા આંકડા.]

૧૮૮૨-૮૫ ની ઉપજ કરતાં,	એ દરમિયાન,
૧૮૮૫ થી ૧૮૯૮ સુધીમાં	લશ્કરી ખર્ચમાં વધારો.
ઉપજનો વધારો.	
જમીનની મહેસૂલમાં,	૩૬ કરોડ
મીઠાની ઉપજમાં,	૨૫ કરોડ
રતાંપની ઉપજમાં,	૧૨ કરોડ
‘એક્સાઇસ’—દારૂ વગેરે	
ઉપરના કરની ઉપજમાં,	૧૮ કરોડ
‘કસ્ટમ’—જહાતની ઉપજમાં,	૧૫ કરોડ
ઇન્ડમ ટેક્સ વગેરેમાં,	૧૩ કરોડ
કુલ વધારો	૧૨૦ કરોડ. ૮૦ કરોડ.

	૧૮૮૨-૮૫ની સરેરાશ	આ વર્ષના બજેટમાં માંડેલા આંકડો,	સેક્ટર કોડ-સાન્ટા વધારો.
લક્ષ્મી ખર્ચમાં વધારો.	૧૦૬ કરોડ	૨૬૬ કરોડ.	૫૦
ઉપજમાં વધારો.	૫૧	૬૮	૩૫

* * * ઓનરબલ મિ. ગોખલેએ આ વર્ષના બજેટ ઉપરના બાપણમાં ટાંકેલા આંકડો.

આપણા દેશનું લક્ષ્મી ખર્ચ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં કેટલું બધું વધી પાડ્યું છે, અને ખીન દેશની સરખામણીમાં એ કેટલું બધું બાકે છે, એ ઉપરના આંકડાઓથી સમજાવામાં આવશે. આ વધારા ઉપર પ્રજાપક્ષના અગ્રણીઓ તેમ જ સરકારી અમલદારોમાંના કેટલાકે વિચારવંત પ્રશ્નો બધું ફિકરભરી દૃષ્ટિએ જુએ છે. જે દેશની ઉપજનો એક ન્યૂનીયાંશ ભાગ લક્ષ્મીખાતામાં જ ખરચાઈ જાય ત્યાં લોકહિનના સુધારા થવા મુશ્કેલ છે એ ખુદકુ છે. લૉડ કમ્સ જેવા હિન્દના હિત માટે અસત્તા લાગણી ધરાવનારા રાજ્યતંત્રીઓના કાય પણ લક્ષ્મી ખર્ચના ભારથી એવા દુષ્પાઈ ગયા છે કે દેશ હિતનો એક પણ સુધારો તેઓ પચેચ બહોળે હાથે ખર્ચ કરીને કરી શકતા નથી. હવે, નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરનાર એટલું તો કમૂલ કરવું જ પડશે કે કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે તેમ આ ખર્ચ સોલજરોનાં ખીસાં ભરવા માટે કે કચ્છ-હરના કીર્તિઓસુને લીધે નકામાં કુદરત ઉત્પન્ન કરવાથી થાય છે એમ નથી. ખરી વા બેટી રીતે, સરકાર માને છે કે પરરાજ્ય શાયે એકાએક ભારે લદાઈ થવાનો સંભવ છે અને તેથી તેઓને આ ખર્ચ વધારવાની જરૂર પડી છે. આજ કાલ ચારે તરફ લક્ષ્મી વાદળો કેવાં ભરાતાં જાય છે એ જુઓ: હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય કાણુ તરફ મધ્ય એશિયામાંથી રૂશિયાનું બળ ધીમે ધીમે પણ દૃઢ રીતે ધસારા કરતું આવે છે; અગ્નિ કોણની દિશામાં 'અપર માંગસે' તરફ ફ્રાન્સની સત્તા વધતી જાય છે; શાન્તંગમાં જર્મની જાગી બેઠું છે; અફઘાનીસ્તાનમાં લક્ષ્મી કેળવણી દાખલ થવાથી એ એક ભારે લક્ષ્મી રાજ્ય ઘર્ષ પડ્યું છે અને જૂનો અમીર—જે અંગ્રેજો સામે મિત્ર હતો—તે ગુજરી ગયો; ધરાનના આખામાં ફ્રાન્સ જર્મની અને રૂશિયા દાખલ ઘર્ષ મધાં છે; અને બગદાદ રેલવેનો કાણુ રૂશિયાએ મેળવ્યો છે, એટલે ધરાનના રાજ્યમાં પણ એનું બળ જાણ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં, અંગ્રેજ સરકારે. ચોક્કસ લક્ષ્મી તૈયારી કરી રાખી એમાં બેશક ડહાપણ સમાયેલું છે. આ કારણથી સરકારને લક્ષ્મી સંખ્યા વધારવી પડી છે એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ 'સાપ્સ' ની જાહની સાથે દાર-ગોળા બન્દુકો-તોપો વગેરેનો નવા નવા સુધારા થાય છે અને એ સુધારા ખરજીઓમાં દાખલ થતા જાય છે તેમ તેમ આપણે ત્યાં પણ એ સુધારા

+ "આપણા લક્ષ્મી ખર્ચમાં જમીનની સંધર્મી મહેસૂલ જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે; બધી બાબતોના 'સિવિલ ખર્ચ' કરતાં લક્ષ્મી ખર્ચ એકડું ૨૬ કરોડ વધારે છે." ઓનરબલ મિ. ગોખલેના બાપણમાંથી.

દાખલ કરવા પડે છે. આજ દાખલ કરેલી બન્દુક કાણે રદ થાય છે અને તેથી કરોડો ખર્ચ ફરી ફરીને કરવું પડે છે. (આ બંને નવાં હથિયારનું રા કરોડ-રૂપીઆ થવાનું છે. તથા કિનારાનું રક્ષણ કરવા એક નવી તોપ લેવી પણ એનું રા કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થશે એમ બજેટ વખતે જણાવવામાં આવ્યું છે.) ત્યારે, આ લશ્કરી કાઈ રીતે પણ ઘટાડો શક્ય એમ છે કે નહિ? સરકાર દેશીઓને લશ્કરી ખાતામાં જગ્યાઓ આપતા નથી, તેથી દેશીઓને એ ખાતાનો અનુભવ હોતો નથી, ક્યાં ક્યાં વધારે પડતું ખર્ચ છે એ તેઓ જાણી શકતા નથી. છતાં ખર્ચ ઘટાડાક સામાન્ય માર્ગ છે, અને એ તેઓ સૂચવે છે:—

૧. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એ ત્રણ વર્ષ લડાઈ ચાલી તે વખતે, તેમ જ લડાઈમાં—હિન્દુસ્તાનમાંથી ઘણું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું. એ જોતાં હિન્દુસ્તાનમાં આટલા બધા લશ્કરની જરૂર નથી.

૧૮૭૯ ની સાલમાં આપણા લશ્કર સંબંધી વિચાર કરવા સિમ્લા હતું—એના લૉર્ડ રૉબર્ટસ સાહેબ મેમ્બર હતા—એ કમિશને કરાવ્યું હતું એ જોઈને તે કસ્ટો વધારે છે. હિન્દુસ્તાનના ખર્ચ સંબંધી વિચાર કરવા રાજ્ય સન આગળ જનરલ બ્રૅનફોર્ડે પછી જણાવ્યું હતું કે હાલ હિન્દુસ્તાનમાં એના કુલેક્ટ બાગ આખા બ્રિટિશ રાજ્યની સત્તામતી ખાતર રાખવામાં આવે એવો પછી હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર અને કિનારા ઉપર કિલ્લાઓ પણ પ્રુજીક્ટ કરે છે ૧૩,૦૦૦ તો વૉલન્ટિયરો વધ્યા છે. ૧૮,૦૦૦ દેશી રાજ્યોમાંથી હથિયારિયલ સેના એ છે ઉશું કરવામાં આવ્યું છે. અને ૨૦,૦૦૦ દેશીઓનું 'રિઝર્વ ફોર્સ' અર્થાત્ કામગીરીમાં નોકરી આપવાને બંધાએલું લશ્કર—છે. આ સર્વ મળીને જોઈએ તે કસ્ટો વધારે થાય છે, આટલેથી અટકી ભવિષ્યમાં વધારો કરવામાં ન આવે તો પણ ઘણું છે.

૨. કલચ, લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબે બજેટ વખતે કહ્યું હતું તેમ, ત્રણ વર્ષ યોગ્ય થાયું ખરું પણ ચારે તરફથી પરસાજોનું વધતું જતું બળ જોતાં લશ્કરની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ શકે એમ નહિ હોય. પરંતુ એટલું તો ખુશ્કું છે કે લૉર્ડ સિટન અને જોર્જિનના વખતમાં હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય ખુણા તરફ જે અવિચારી ચડાઈઓ કરવા આવી હતી એવી ચડાઈઓ બંધ રહે તો પણ ઘણું છે. (આવી ચડાઈઓમાંથી લશ્કર ખર્ચ કેટલું બધું થઈ ગયું છે એ માટે ઉપરના આંકડામાં જુઓ.) લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ હિન્દુસ્તાનમાં આવીને તુરત જ પહેલાંની લશ્કરી નીતિમાં ફેરફાર કરીને આ બાબતનું જ કમી કર્યું છે, અને એ નીતિ જ ભવિષ્યમાં ચાલવી જોઈએ. પહેલાંની નીતિ કોણ તરફ આગળ વધવાની નીતિ—બલભરેલી હતી એ લૉર્ડ કર્ઝનની નવી નીતિથી રખિત થયું છે એટલું જ નહિ, પણ ખુદી રીતે પરસાજ રહામે ધસારો કરવાની નીતિ લંડનના "ટાઇમ્સ" પત્રમાં એક અનુભવી લેખકને હાથે હમણાં આ વિષય ઉપર જે ઉલ્ખાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે એમાં નાપસન્દ કરવામાં આવી છે.

૩. અંગ્રેજ સોલજરોને બદલે દેશી સિપાઈઓની સંખ્યા વધારવામાં આવે તો જ

could see its way to recommending the abolition of these accounts for military and naval services, for the Secretary of State's salary, and the expenses of the India Office, for diplomatic and consular charges for Persia, China and elsewhere, and to substitute for them a fixed contribution from India, as her return for the advantages she derives from Her Majesty's Government and Her Majesty's Navy, treating India more generously than she is at present treated in these accounts, the acceptance of such a recommendation would remove many constant causes of irritation, and would do much to convince all classes in India of the desire of this country which rules India, to treat India justly and generously."

"Look at the hundreds and thousands of people that we know whose sons have gone out to India and got employment there; and the great commerce which we have with India. And with regard to that, what I would point out is that if India, for instance, were to fall into the hands of Russia, we know perfectly well that our commerce there would become practically extinct; because, if she did not practically prohibit the importation of British goods; Russia would put on such differential duties on them that she would make it practically impossible for them to be exported, as she does in Central Asia and elsewhere."—*General Brackenbury.*

ઉપરના ઉત્તરનો સાર કે:—

- (૧) હિન્દુસ્તાનનું લશ્કર ઈંગ્લેન્ડના લશ્કરને પુરિષ્કાર થઈ પડે છે.
- (૨) મહોટા મહોટા લશ્કરી અમલદારો હિન્દુસ્તાનમાં જ લશ્કરી કેળવણી મેળવે છે જેમકે લૉર્ડ્સ ડાયરેક્ટ વગેરે.
- (૩) હિન્દુસ્તાનના લોકોને આ બાબતમાં મત લેવામાં આવતો નથી, માટે આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય ઉદાર મનથી થવો પડે છે.
- (૪) હિન્દુસ્તાનને લીધે ઈંગ્લેન્ડને વ્યાપારનો લાભ થોડો નથી.
- (૫) હિન્દુસ્તાન એ એસિયાનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાચવવામાં મુખ્ય સાધન છે.

[વસન્ત ઑફિસ.]

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमारमेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । કુસલાન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ ।
મૂલૈ ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમાદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૧૯૫૬ અંક ૫. [માસિક] જ્યેષ્ઠ, સંવત્ ૧૯૫૬.

દિગ્-દર્શન.

મુંબઈ ઇલાકામાં મુંબઈ ઇલાકામાં કેળવણીના વિસ્તાર સંબંધે નીચેની વિગત
જણાવી જોવી છે:—

મુંબઈ ઇલાકામાં ૨૫૫ લાખ ચાલુસની વસતી છે, એમાં ૨૪૦ લાખ અબળ છે.
એમાં ૬૪ ટકા બહેનો વર્ગ છે, એમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૦૦,૦૦૦ કરતાં સદગ ૪
વધારે છે. અર્થાત્, એમ કહીએ તો ચાલુ કે ૬૪ ટકામાં પૂર્ણાંક એટલે ૬ ટકા
પુરુષ વર્ગ છે, અને દશાંશ એટલે ૪ સ્ત્રી વર્ગ છે.

લખતાં વાંચતાં આવડે એવા.

	પુરુષો.	સ્ત્રીઓ.
મુંબઈ ઇલાકા (દેશી રાજ્ય તથા સિન્ધ બાદ કરતાં.)	૮૯૪૦૦૦	૭૯૦૦૦
સિન્ધ.	૮૭૦૦૦	૭૫૦૦
દેશી રાજ્યો.	૪૨૬૦૦૦	૨૪૦૦૦

ધર્મવાર, કેળવણીના વિસ્તારમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં નીચે પ્રમાણે વધારો થયો છે:—

	૧૮૯૧	૧૯૦૧	સોંકડે કેટલા ટકા વધારો.
હિન્દુ.	૯૯૬૦૦૦	૧૧૬૮૦૦૦	+ ૧૭
મુસલમાન.	૧૬૩૦૦૦	૧૮૭૦૦૦	+ ૧૫
ઈસ્લામી.	૧૨૯૦૦૦	૧૪૪૦૦૦	+ ૧૧
ક્રિશ્ચિયન.	૪૭૦૦૦	૬૩૦૦૦	+ ૩૪
પારસી.	૩૮૦૦૦	૫૧૦૦૦	+ ૩૪

દબાર દીક બહેલાંઓની સંખ્યા.

પારસી.	૬૫૦
ક્રિશ્ચિયન.	૨૯૪
ઈસ્લામી.	૨૬૯
હિન્દુ.	૫૯
મુસલમાન.	૪૧

પારસીઓમાં બહેલાંઓની સંખ્યા અન્ય ધર્મોઓના કરતાં ઘણી વધારે છે અને તે માટે એમને ધન્યવાદ થતો છે. ક્રિશ્ચિયનોનો આંકડો એટલો આવવાતું દારણુ રોમન કેથોલિક નેટિવ ક્રિશ્ચિયનોની મોટી સંખ્યા અમલુ છે એ છે જેઓનો પારસી મુસલમાન ક્રિશ્ચિયન અને ઈસ્લામી ધર્મમાં સમાવેશ થતો નથી, એ સર્વ હિન્દુ ધર્મમાં પડે છે—અર્થાત્ આ દેશનો દલકો ગરીબ વર્ગ—બીલ, કાળી, વાધરી, દુબળા—સર્વ હિન્દુઓમાં આવે છે, અને એ કારણથી હિન્દુઓમાં કેળવણીનો વિસ્તાર છેક અદ્ય દેખાવ છે.

હિન્દુઓમાં જાતવાર, કેળવણીના આંકડા દર દબારે નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

આલણ.	૪૨૨	મરાઠા.	૨૮
પ્રભુ (પરભુ).	૪૨૭	કોળી.	૧૩
વણિક.	૪૪૪	મરાઠા કણબી.	૧૧
બાટીઆ.	૧૮૧	દેડ.	૭
લિંગાયત.	૬૯	મદાર.	૧
તોદાણા.	૧૫૭		

કેળવાએલા વર્ગ તરીકે બ્રાહ્મણોની સંખ્યા સર્વોત્તમ આવવી જોઈએ, છતાં તેમ ન થવાનું એક કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણોમાં સિન્ધના બ્રાહ્મણોનો (જેઓમાં બ્રાહ્મણવનો છાંટો પણ રહ્યો નથી તેઓનો) પણ સમાવેશ થયો છે. એમને કાઠી નાંખીએ તો બ્રાહ્મણોનો આંકડો ૩૪૩ આવે છે. આ આંકડો પણ વલ્લિદ્ વર્ગના આંકડા કરતાં ઘણો ઓછો છે. દ્રવ્યસંપત્તિ એ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવું આવશ્યક સાધન છે એ આ ઉપરથી જણાઈ આવશે.

શ્રીકેળવણીની ખાખતમાં, હિન્દુઓમાં જાતવાર દર હજારે નીચે પ્રમાણે આંકડા છે:—

બ્રાહ્મણ.	૨૭	મરાઠા કણબી.	૦૧
વલ્લિદ્.	૮૫	લોદાણા.	૬
ભાટીઆ.	૧૭	કોળી.	૦૪
લિંગાચત.	૨	દેડ.	૦૦૫
પ્રભુ (પરભુ)	૨૭	મહાર.	૦૦૭
મરાઠા.	૦૪		

આ આંકડા પણ વલ્લિદ્ અને પ્રભુ એ બે જાત માટે ખાસ સંતોષકારક છે. પ્રભુ વર્ગ અસહ્યથી જ કેળવણી માટે પ્રસિદ્ધ છે—તેમાં પણ મુંબઈ તાલુકામાં એમની વસ્તી વિશેષ હોવાથી, શ્રીકેળવણી ઉપર એમની પ્રીતિ વિશેષ ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે.

મુસલમાનોમાં કેળવણીનો વિસ્તાર ખીલ સધળી કોમો કરતાં ઉતરતો છે. હિન્દુઓની ધનકી વર્ણ કરતાં એમના આંકડા ચરીઆતા નથી.

જૈન કોમમાં (જેને વસ્તીપત્રકમાં હિન્દુઓથી જૂન ગણવામાં આવ્યા છે) કેળવણી હિન્દુઓ કરતાં પણ વધારે ફેલાયેલી છે—પરંતુ તેઓમાં શુદ્ધરાત અને મારવાડના જૈનો નેઓ વેપારી છે તેઓના આંકડા જ ખાસ કરીને સંતોષકારક છે. દક્ષિણના જૈનો ઘણે ભાગે ખેતી ઉપર જાય છે, અને તેઓ કેળવણીમાં આગળ પડતા નથી.

ક્રિસ્ચિયનોમાં યુરોપિયનોનો તેમ જ નેટિવ ક્રિસ્ચિયનોનો (અસહના રોમન કથોલિક અને હાસના તામ્બ પ્રોટેસ્ટાંટોનો) સમાવેશ થાય છે. યુરોપિયનોની સંખ્યા ઘણી ખરી કેળવાએલી છે, અને રોમન કથોલિક ક્રિસ્ચિયનો દક્ષિણના ગરીબ લોકો પૈકી હોવાથી ઘણે ભાગે અભણ છે. નવા ક્રિસ્ચિયનોની મોટી સંખ્યા એડા અને દક્ષિણ અહમદનગર જિલ્લામાં આવેલી છે.

હજારની વસ્તીમાં કેળવાએલાં નેટિવ ક્રિસ્ચિયનની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે:—	સ્ત્રીઓ	પુરુષો.
	૩૬	૧૫૦
એડા જિલ્લામાં.	૬૬	૧૧૦
અહમદનગર.	૧૦૨	૧૭૫

પારસીઓ કેળવણીમાં સ્ત્રી કક્ષાં અગ્રસ્થાને છે:—

કેળવાએલાં પારસીની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે:—	સ્ત્રીઓ	પુરુષો.
મુંબાઈ શહેર.	૫૭૭	૬૭૪
મુરત.	૪૫૦	૫૭૬
થાણા.	૪૭૭	૬૦૫

આ આંકડા પારસી કોમને યોગ્ય અભિમાન દર્શવનારો નથી.

આત્માર સુધી આપણે કાંઈ પણ લખતાં વાંચતાં આવડે એનું નામ કેળવણી—એ અર્થમાં કેળવાએલાં સ્ત્રીપુરુષોના આંકડા જોવા દરે અંગ્રેજીના યોગ્ય પ્રશ્ન સંસ્કાર પડતા હોય એવાં કેળવાએલાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા તપાસીએ.

વરતી પત્રક વખતે, દક્ષાક્ષયાં અંગ્રેજી બહેનોની સંખ્યા ૧૬૩૦૦૦ જોવામાં આવે છે. એમાંના લગભગ ચોથો ભાગ પુરોષિયોનો છે. એમને બાદ કરતાં કોમવાર અંગ્રેજી બહેનોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે આવે છે.

હિન્દુ.	૭૮,૬૧૦
પારસી.	૨૦,૧૫૨
મુસલમાન.	૧૦,૫૨૪
ઈત.	૫,૦૩૬

દળરે અંગ્રેજી બહેનોની સંખ્યા:—

પારસી	૨૫૮
હિન્દુ	૨૦૯
ઈત.	૯
હિન્દુ	૪
મુસલમાન	૨

અર્થાત્—આર પારસીમાં એક પારસી અગ્રેજી બજેલો; અને અદીસો હિન્દુમાં એક હિન્દુ અગ્રેજી બજેલો! સ્ત્રીકેળવણીમાં ક્રિશ્ચનો સ્વાભાવિક રીતે સૌથી આગળ છે: પારસીઓમાં સેંકડે પાંચ ટકા સ્ત્રીઓ અગ્રેજી બજેલી છે, અને ક્રિશ્ચનોમાં સેંકડે છ ટકા આવે છે. જૈનમાં અગ્રેજી બજેલા (વસ્તીના પ્રમાણમાં) હિન્દુઓ કરતાં વધારે છે—પણ એ આંકડો પુરુષોની સંખ્યાને લીધે છે. એઓમાં અગ્રેજી બજેલી સ્ત્રીઓ ૫૮૫,૬૫૦ની વસ્તીમાં માત્ર ૭૪ છે!

હિન્દુઓની વ્વતો લઈએ તો—

	હજાર દીક.
પ્રભુ (પરભુ)	૧૫૬
બ્રાહ્મણ	૫૩
વશ્વિક	૩૩
લોદાણા	૨૦
ભાટીઆ	૧૯

પ્રભુઓમાં અગ્રેજી બજેલી સ્ત્રીઓ હજારે આડ આવે છે: બીજી જાતોમાં હજારે પૂરી એક પણ નથી!

કેળવણી ઉપર દેશના મુખ્ય અધ્યુદયનો આધાર છે. ઉપરના આંકડા જૂદી જૂદી કોમના વર્તમાન અને ભવિષ્યના અધ્યુદય સંબંધે ચોક્કસ અને ઉપયોગી પ્રકારા આપે છે. આપણે જૂદી જૂદી કોમો અને જાતોના આગળપાછળપણા વિષે ઘણી અચોક્કસ વાતો કરીએ છીએ—અને પાછળ પડેલી કોમ આગળ પડેલી કોમની અદેખાઈ પણ કરે છે. પરન્તુ જીવનચાત્રના ન્યપરાજ્યનો ખરો ખુલાસો ઉપરના આંકડાથી બરાબર અને સતોષકારક રીતે મળે છે. કેળવણીનો વિસ્તાર વધારવાની આપણે માથે કેવી ભાર નવાજવારી છે એનું પણ ખાતર થાય છે.

વિવેક અને અભેદ.

આપણા અનુભવમાં જે પદાર્થો—વસ્તુતઃ જૂદા છતાં—એકજ ચર્ધ ગણેલા જાણે છે; એને જૂદા પાડીને જોવા એનું નામ “વિવેક” છે. પેદાન્તર્યામ્ય-જેમાં ન્યાય સાંખ્ય આદિ સર્વ શાસ્ત્રો પરિભ્રમણિ પામે છે—એમાં વિવેક જે પ્રકારનો વર્ણવ્યો છે:—

(૧). નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક.

(૨) આત્મ-અનાત્મવિવેક.

દ્વયે આ ઉભયત્વં સ્વરૂપ વિચારીએ. એ વિચારવા માટે, વિવેક પરત્વે જગતના તત્ત્વ-જ્ઞાનના કૃતિહાસમાં કેવા કેવા સિદ્ધાન્તો ઉદ્ભવ્યા છે એ જોઈએ, અને છેવટે વિવેકની પાર જઈ અભેદ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા કેવા કેવા યત્નો થયા છે એ પણ અવગણીએ.

(૧.) નિત્યાનિત્યવસ્તુ-વિવેક.

મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓમાં એક મુખ્ય ભેદ એ છે કે અન્ય પ્રાણીઓ માત્ર વર્તમાન ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખી શકે છે, અને મનુષ્ય જૂત ભવિષ્ય અને

જન્મજાનનું બીજ.

વર્તમાન ત્રણેને પોતાની નજર આગળ સ્થાપી પોતાના દિત્તાદિ-

વતો વિચાર કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, માથ આગળ ધાસ નાંખેલો તો જેટલું ધાસ એની વર્તમાન જૂથ શાન્ત કરવા માટે જોઈશે તેટલું બાંધું એ ખાઈ જશે—એથી એને બીજે દિવસે તાજ જૂથા રહેવું પડે એમ જશે તો પણ, એ દિવસ માટે કાંઈક જૂથા રહીને પણ થોડું રાખવું ફીક છે એવો વિચાર એને આવી શકશે નહિ. પરંતુ મનુષ્ય પોતાની વર્તમાન જૂથને અર્ધ શાન્ત કરીને પણ બીજે દિવસે તાજ જૂથે મરવું ન પડે એ માટે ગોઠવણ રાખશે. અર્થાત્ મુધારાશાન્તિ રૂપી અનિત્ય સુખ સાથે છત્વવા રૂપી (પ્રમાણમાં) નિત્ય સુખની સરખામણી કરવી એ મનુષ્યથી ચર્ધ શકે છે, અન્ય પ્રાણીઓથી ચર્ધ શકવું નથી. મનુષ્યમાં જેઓને અધિક વિચારશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એ આ જન્મના વિચારથી ન અટકતાં જન્મ-અંતરનો-પરછવનનો વિચાર કરી શકે છે, અને એની સુખની અભિલાષા ઔદિક સુખમાં સમાપ્ત ન થતાં આધુનિક—પરછવનના, સ્વર્ગાદિકના—સુખને પણ લાગી શકે છે.

• કેટલાંક પ્રાણીઓમાં કાંઈક આવા વિચાર જોવામાં આશે છે ખરો; કીડીઓ કણ સંધરે છે, અને ફૂટકે રોટલો જમીનમાં છાટી મૂકે છે. પણ આ સહજ પ્રેરણા છે—જેમાંથી આગળ વધતાં મનુષ્યનો વિવેક પ્રકટ થાય છે. આ પ્રેરણાને અને વિવેકને તાજ અસંબદ્ધ માનવાનો કિચકન સુપ્રેદાય જૂઝબરો છે. છતાં, મનુષ્યમાં અને, અન્ય પ્રાણીઓમાં ઉપર જણાવ્યો છે તેવો વિવેકના વિકાસમાં ભેદ છે એ બાબત કોઈ ના પાડી શકશે નહિ.

પણ આ કરતાં અધિક વિચારશીલ મનુષ્યને વિચાર થયા વિના રહેતો નથી કે 'સુખની લીટી ગમે તેટલી લખાવીએ, આ જન્મનાં જન્માન્તરનાં અને સ્વર્ગનાં સુખો એક એકમાં ઉમેરતા-અનુભવતા જઈએ તો પણ શું?—એ સુખો તો બધાં અનિત્ય છે; શ્રમ અને સુખ, સુખ અને શ્રમ એ ક્રમ હમેશાં ચાલ્યો જ જવાનો!—કોઈ એવું સુખ નથી કે જે નિત્ય હોય?—જે એક વખત પ્રાપ્ત કર્યા પછી સતત ચાલ્યાં જ કરે, જેમાં શ્રમનું—કુખનું લેણભાર પણ સંમિશ્રણ ન હોય?'

આમ એક તરફથી જેમ સુખાભિલાષા મનુષ્યને નિત્ય પદાર્થ તરફ દોરે છે, તેમ બીજી તરફથી સત્ય-જિજ્ઞાસા પણ એને આ અનિત્ય દેખાવોની પાછળ નિત્ય સત્ય શું છે એમ પ્રશ્ન પૂછાવી, એ નિત્ય પદાર્થની શોધમાં પ્રેરે છે. આ રીતે સુખાભિલાષા અને સત્યજિજ્ઞાસા ઉભય એને એક જ પ્રશ્ન ઉપર—'આ શણે શણે ફરતી ચિત્રાવળિના પટરથાને, આ અહર્નિશ ચાલતા વિશ્વચક્રના નાભિરથાને વિરાજતો નિત્ય પદાર્થ શો છે?' એ પ્રશ્ન ઉપર—લાવી મૂકે છે.

આ પ્રશ્નના ઉત્તર આપણા દેશના તેમ જ ગ્રીસ વગેરે પશ્ચિમ દેશના તત્ત્વચિન્તકોએ અનેક રીતે આપ્યા છે: કેટલાકે વિચાર્યું કે જલ સર્વત્ર છે, થેલ્સુપી પ્લેટો.

વનસ્પતિ વગેરેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ જલ ઉપર આધાર રાખે છે, માટે જલ એ આ વિશ્વનું આદિકારણ—નિત્ય પદાર્થ—છે. આ જ પ્રમાણે, કેટલાકેનો તર્ક તેજ ઉપર ગયો, કેટલાકેનો વાયુ ઉપર, કેટલાકેનો આકાશ ઉપર, અને કેટલાકેનો પરમાણુ ઉપર અને પચ્ચમહાભૂત ઉપર ગયો. [આ વિચારની પ્રથમ ભૂમિકા.]

પણ પૃથ્વી-જળ-તેજ-વાયુ-આકાશ-પરમાણુ એ સર્વે દૃશ્ય જગતના જ પેટામાં નથી પડતાં? એ દૃશ્ય જગતના વિશેષ માત્ર જ નથી? માટે, અનિત્ય-દૃશ્ય જગતની પાછળનો પારનો નિત્ય અધિષ્ઠાનરૂપ પદાર્થ તે " સામાન્ય સત્ " એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે. આ રીતે, " સત્ "—" સામાન્ય સત્ "—એ જગતનું અધિષ્ઠાન-કારણ કહ્યું. [આ વિચારની દ્વિતીય ભૂમિકા.]

આ અધિષ્ઠાન-કારણ અને એના દૃશ્ય વિવર્તો—એમાંથી કેટલાકે એકનો નિષેધ કર્યો, કેટલાકે ખીન્નનો કર્યો, અને કેટલાકે ઉભયને સ્વીકાર્યો: હાલના હુબેટ્ટે સ્પેન્સર વગેરે કેટલાક તત્ત્વચિન્તકો પરમ તત્ત્વને અજ્ઞેય માને છે એમ આ પ્રાચીનોએ માન્યું નથી. એમણે એ " સત્ "ને જ્ઞેય માન્યું: મનુષ્યમાં ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ એવાં બે ગાનનાં દ્વાર માન્યાં, અને જગત ઇન્દ્રિયગ્રાહ અને " સત્ " બુદ્ધિગ્રાહ, અતીન્દ્રિય—એમ વ્યવસ્થા કરી. જગત ઇન્દ્રિયગ્રાહ અને " સત્ " બુદ્ધિગ્રાહ, અતીન્દ્રિય એમ વ્યવસ્થા કરી. તથા—ગ્રાહ અને ગ્રાહક મળતાં હોવાં જોઈએ એ નિયમાનુસાર, જગત ઇન્દ્રિયગ્રાહ માટે જડ, અને સત્ બુદ્ધિગ્રાહ માટે વિજ્ઞાન રૂપ! એ બેમાં વિજ્ઞાન એ બિચ્ચ, અને જડ એ પ્રતિબિચ્ચ—એમ માન્યું. અને એ રીતે એક પ્રકારના અદ્વૈતવાદનો સ્વીકાર કર્યો. આ થેલ્સુપી પ્લેટો પર્યન્તનો પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ થયો.

(૨.) આત્મ-અનાત્મ વિવેક.

પ્રાચીન તત્ત્વચિન્તાકોને આ કરતાં—દૃશ્ય અને તદ્વધિજન્ય સત્તા વિવેક કરતાં—
અધિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હતું એમ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસકારો કહે છે.*

વિચારમાં આથી આગળ વધતાં, શંકા થાય છે કે આ દૃશ્ય અને સત્ સર્વ બ્રાહ્મિ
માત્ર જ હોય એમ ન બને ? બને. ત્યારે તો સર્વ શબ્દ જ થઈ
ડેકાઈ,
રહ્યું, કાંઈ જ ન રહ્યું ? એમ થાય તો પણ શું ? પણ વસ્તુતઃ એમ
થતું નથી: સર્વના નિષેધમાં નિષેધકતાનો નિષેધ આવતો નથી—વિષયમાત્રનો નિષેધ કર્યા
છતાં, એક એવો પદાર્થ રહે છે કે જેનો નિષેધ બની જ શકતો નથી. એ પદાર્થ તે નિ-
ષેધકતા પોતે જ—આત્મા. શંકર ભગવાન એક રમણે કહે છે તેમ—

“ય એવ હિ નિરાકર્તા તદેવ હિ તસ્ય સ્વરૂપમ્”

“જે નિરાકર્તા એ જ એનું સ્વરૂપ.”

આ ડેકાઈનું તત્ત્વજ્ઞાન આ સમયથી પશ્ચિમી તત્ત્વજ્ઞાનના અર્વાચીન મુગનો આરંભ,
આ આત્મ-અનાત્મ વિવેકનો પશ્ચિમ દેશોમાં પ્રથમ પ્રકાર. [આ વિચારની તૃતીય ભૂમિકા.]

ડેકાઈ આત્મા અને અનાત્મા વાને ચિત્ અને જડ એવા બે સ્વતન્ત્ર-અત્યન્તભિન્ન
પદાર્થો માન્યા. પરન્તુ એ બેનો સંબન્ધ શો છે, શી રીતે થાય છે એનો એ ખુલાસો આ-
પી શક્યો નહિ: દ્વિતીઓ એ ખુલાસો આપી શકતા જ નથી—આપણે ત્યાં નૈયાયિકા અને
સાંખ્યો પણ એટલા જ કારણથી એ ખુલાસો આપી શક્યા નથી. ડેકાઈનો આત્મ-અના-
ત્મવિવેક છેવટ સુધી વિવેક જ રહ્યો: અબેદજ્ઞાનમાં એ પર્યવસાન પામી શક્યો નહિ.

(૩.) અમદ.

પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આગળ વધતાં,—ડેકાઈ પછી મહાન તત્ત્વજ્ઞાની
રિપનોઝ આવે છે. રિપનોઝએ ડેકાઈની માફક આત્મા-અના-
રિપનોઝ.
ત્માને-ચિત્ અને જડને—એ સ્વતન્ત્ર, અત્યન્તભિન્ન પદાર્થો ન
માનતાં, બંનેને એક જ ‘સામાન્ય સત્-’ પદાર્થના વિશેષો-વિકારો-વિવર્તો માન્યા. પણ જેમ
ડેકાઈના તત્ત્વજ્ઞાનમાં જડ ચિત્થી બહાર રહ્યું હતું—અનાત્મા આત્માથી અત્યન્તભિન્ન રહ્યો
હતો—તેમ રિપનોઝના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘સામાન્ય સત્-’ પદાર્થ જડ અને ચિત્, આત્મા-અનાત્મા

* આ કહેવું આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને લાગુ પડતું નથી. પ્લેટો માટે પણ એ સંપૂર્ણ
સત્ય નથી એમ આ લેખકનું માનવું છે. હાલમાં પ્રો. સિમ્પિકનો ડૉ. માર્ટિનોના નીતિસાત્ત્વ
સંબન્ધે એક લેખ બહાર પડ્યો છે, જેમાં આ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે.

ઉભયથી બહાર રહ્યા: 'સામાન્ય સત્'માંથી જડ અને ચિત્ત શી રીતે કલિત થાય છે એનો ખુલાસો આપાયો નહિ.†

ડોકાર્ટનું દૈત ટાળવાનો સ્થિતોજાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. જેમ ડોકાર્ટમાં હેવટ સુધી આત્મ-અનાત્મવિવેક કાયમ રહ્યો, તેમ સ્થિતોજામાં આત્મ-અનાત્મવિવેકને અભેદ-જ્ઞાનમાં વિલય પમાડવા જતાં, એક પાસ સામાન્ય નિર્વિશેષ સત્ અને બીજી પાસ આત્મા અને અનાત્માનું યુગલ—એ બે વચ્ચે અણધાર્યો ભેદ ઉત્પન્ન થયો: ડોકાર્ટનું એક પ્રકારનું દૈત, સ્થિતોજાનું અન્ય પ્રકારનું દૈત: પણ ઉભય દૈત જ. [આ વિચારની ચતુર્થ ભૂમિકાનો દક્ષિણ ખંડ.]

જેમ યુરોપનો અર્વાચીન આદ્ય તત્ત્વચિન્તક ડોકાર્ટ, તેમ ઇંગ્લંડનો અર્વાચીન આદ્ય તત્ત્વચિન્તક બેકન. પરંતુ બંનેના તત્ત્વચિન્તાનના માર્ગ જુદા. જેમ ડોકાર્ટે શંકા-નિષેધ-પી આરંભ કર્યો, તેમ બેકને પણ કર્યો. પણ એકની શંકા આખા જગત્ પરત્વે હતી, બીજાની જગત્તા તે તે પદાર્થો પરત્વે હતી: આથી એકને વધારે ચોક્કસ ફિલસૂફીની જરૂર જણાઈ, બીજાને સ્વતંત્ર 'સાયન્સ'ની જરૂર જણાઈ. જેમ એકેના સિદ્ધાન્ત આત્મ-અનાત્મ વિવેકમાં આવી ઠંથો, તેમ બીજાએ શ્રદ્ધા અને તર્કના પ્રદેશ વચ્ચે વિવેક કરવા આગ્રહ કર્યો. પરંતુ એ વિવેક એથી આગળ વધીને જગત્ આખાના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપના વિચાર પર્યન્ત પહોંચ્યો નહિ. આથી આપણે જોને સંકુચિત અર્થમાં 'તત્ત્વજ્ઞાની' યા 'ફિલસૂફ' કહીએ છીએ એમાં એકનની ગણના થતી નથી. તર્ક શ્રદ્ધાની શૂંભલાથી વિમુક્ત થયો કે તુરત પ્રશ્ન ઉઠ્યો આ જગત્ વસ્તુસત્ છે ? કે દેવસંપ્રાન્તિજ છે ? ડોકાર્ટને આ પ્રશ્ન થયો હતો અને એના ઉત્તરમાં એણે એમ ઠરાવ્યું હતું કે જગત્ કહેતાં 'અનાત્મા'—એ વસ્તુસત્ છે. ઇંગ્લંડમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લોકે સૂક્ષ્મવિચારપૂર્વક આપવા યત્ન કર્યો: એને જણાયું કે જગત્તા પદાર્થોમાં બે પ્રકારના ધર્મ

લોક.

છે—કેટલાક વસ્તુગત છે, હું હોઉં વા ન હોઉં પણ એ તો પદાર્થમાં છે જ છે: જેમ કે પરિમાણ, આકૃતિ વગેરે; બીજા મહારા ઉપર આધાર રાખી રહ્યા છે: જેમકે રૂપ, ગંધ વિગેરે. એકને પ્રધાન યા વસ્તુગત ધર્મ કહીએ અને બીજાને ગૌણ યા ઔપાધિક ધર્મ કહીએ. આપણે જોને જગત્ યા વિષય કહીએ છીએ એ આ ધર્મોનું જ બનેલું છે. આ ધર્મોની પાછળ ધર્મો હોવો જોઈએ. પણ આપણું જ્ઞાન તો માત્ર ધર્મોને જ વિષય કરે છે, ધર્મો સદા-સર્વદા અજેય જ છે.

જે અજેય જ છે એને 'છ' એટલું પણ શું કરવા કહેવું ?' ધર્મ-ધર્મિરૂપ જગત્-પદાર્થમાંથી અધિજ્ઞાનભૂત ધર્મો કાઢી નાંખ્યો. એટલે ધર્મો માત્ર બાકિ.

માનસિક આભાસ યર્ષ રહ્યા. અને ધર્મોમાંથી વસ્તુગત અને ઔપાધિક એ ભેદ ટળી ગયો. આ લોક પછીનું બાકિલિનું તત્ત્વજ્ઞાન.

† સાધારણ રીતે સ્થિતોજાનું તત્ત્વજ્ઞાન આ પ્રમાણેજ સમજવામાં આવે છે. આ લેખકને આ સમજણની યથાર્થતા માટે કાંઈક શંકા છે.

બાર્કલિએ વિષયમાંથી અધિજ્ઞાન ઉઘડી દીધું, પણ જ્ઞાતાને-જ્ઞાનાધિજ્ઞાનને-કાયમ રાખ્યું, ડોક્ટરનો અનાત્મા એક સ્વતંત્ર ધર્મી હતો, બાર્કલિનો અનાત્મા આત્મધર્મ ધર્મ રહ્યો. યદ્યપિ ડોક્ટરનું આત્મા-અનાત્માનું દ્વેત બાર્કલિના સિદ્ધાન્તમાં ન હતું. તથાપિ બાર્કલિના સિદ્ધાન્તમાં અનેક આત્મા, આત્માઓના ધર્મો અને એ ધર્મો ઉપગમનાર એક પરમાત્મા એવાં અનેક તરવો કાયમ રહેલાં હતાં.

બાર્કલિ પછીનો અંગ્રેજ તત્ત્વચિન્તક હ્યૂમ બાર્કલિએ જેયમાંથી અધિજ્ઞાન ઉઘડી દીધું હતું, પણ જ્ઞાતામાં રાખ્યું હતું. આવો પક્ષપાત શો મારે હ્યૂમ. જોઇએ ? આજ અને આન્તર સર્વે પદાર્થ ધર્મરૂપ જ, આભાસરૂપ જ છે-અધિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ માનવાની જરૂર જ શી ? આ દલીલને પરિણામે હ્યૂમના સિદ્ધાન્તમાં સકલ વિશ્વ, આત્મા અનાત્મા સર્વ, આભાસ માત્ર થઇ રહ્યું. સ્વયંપ્રકાશ આત્મ-દીપને નિષેધી, આભાસ માત્રને સ્વીકારનાર સિદ્ધાન્ત તે બોદ વિજ્ઞાનવાદ, અર્થ સન્યવાદ, એ વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ નહિ. એકન અને લોકકથો શરૂ થયેલો ઈગ્ગંડના તત્ત્વચિન્તાનો પ્રવાહ હ્યૂમમાં એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. [આ વિચારની અતુર્ય ભૂમિકાનો વાંચ અંડ.]

તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આગળ ચાલતાં મહાન નામ કાન્ટનું આવે છે. ડોક્ટર અને જોના અનુયાયિઓએ-એક વોલ્ફ નામના તત્ત્વજ્ઞ પર્વન્ત-માની લીધું હતું કે મનુષ્યબુદ્ધિ આ મહાન પ્રશ્નોનો ખુલાસો કરવા સમર્થ છે : સમર્થ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જ એમના મનમાં ઉઠ્યો નહતો એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે. લોક અને જોના અનુયાયિઓએ-હ્યૂમ પર્વન્ત-એમ માની લીધું હતું કે મનુષ્યબુદ્ધિથી જે કંઈ ઉપજે છે એ કલ્પનામાત્ર જ છે. ઉભય પક્ષમાં મનુષ્યબુદ્ધિની શક્તિ પરત્વે વિચારસન્યતાજ હતી. પૂર્વે કોઇએ નહિ ઉઠાવેલો એવો પ્રશ્ન કાન્ટે ઉઠાવ્યો : આ સર્વ આત્મા-અનાત્માની વાત તો શીક, જે કંઈ છે અને દેખાય છે એમ કહેવાય છે એ આભાસ માત્ર છે એ વાત પણ શીક-પરંતુ આ બાબત કોઇએ એ નિર્ણય કર્યો કે મનુષ્યબુદ્ધિની અત્યુક્ત પદાર્થ છે યા નથી એમ કહેવા મારે જોઇતી શક્તિ છે કે નહિ ? અને છે તો તે કેટલી છે ? એકે શક્તિ માની લીધી અને બીજાએ શક્તિનો અભાવ માની લીધો !-પણ કોઇએ વિચારપૂર્વક શક્તિનું અસ્તિત્વ દર્શાવવા અને એનું માપ નક્કી કરવા યત્ન કર્યો નહિ. આપણે જેને અનાત્મા યાને દૃશ્ય જગત કહીએ છીએ એને જાણવાની આપણામાં શક્તિ છે કે નહિ ? છે તો કેટલી છે ? કેટલે દરજ્જે એ જગત આ શક્તિનું જ પરિણામ છે ? અને એ જગત સ્વતઃ છે એમ કહી શકાય કે નહિ ?-આવા આવા પ્રશ્નોએ કાન્ટના મગજને મથ્યું, અને એ ઉપર બુદ્ધિવડે રીતસર વિચાર કરતાં કાન્ટને જાણાયું કે દૃશ્ય જગતનું સ્વરૂપ-એનો આકાર-મહારા અન્તાઃકરણથી જ નિર્માણેલો છે, એનું તત્ત્વ-એનું સ્વતઃસિદ્ધ પોતાપણું-કાંઈક, અત્રેય, અનિર્વચનીય છે : જેમ સૂર્યામાં એક છેડે ૩ નાખીએ એ બીજે છેડે કાપડરૂપે વણાઇને નીકળે, તેમ બહારથી કોઇકે આવી આપણા અન્તાઃકરણમાં પડે છે, અને ત્યાં તે રૂપ-આકાર પામે છે. આ રીતે કાન્ટે આત્મ-અનાત્માના વિવેકથી ન અટકતાં, તેમ એ બંનેને નિરધિજ્ઞાન આભાસ માત્રમાં નિષેધી ન દેતાં, એ વિવેક અને એ નિષેધ બંનેની પાર

જઈ, અનાત્મા આત્માથી અત્યન્તભિન્ન નથી, તેમ અનાત્મા આત્માનો ધર્મસમૂહ જ નથી, પણ અનાત્માનું સ્વરૂપ-અનાત્માનો આકાર-આત્માનો બનેલો છે એવું લગભગ અદ્વૈત પ્રાપ્ત કર્યું. ‘લગભગ’ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે અનાત્મા સર્વથા આત્માનો બનેલો છે એમ ન માનતાં, અનાત્માનો આકાર માત્ર આત્માથી ધરાવેલો-આત્માનો બનેલો છે, અર્થાત્ આપણે જોને અનાત્મા વાં દૃશ્ય જગત કહીએ છીએ એ તો જો કે આત્માનું બનેલું છે પણ એ દૃશ્ય જગતની પાર કાંઈક અનિર્વચનીય સ્વતઃસિદ્ધ પદાર્થ રહેલો છે કે જે આત્માના અદેશની બહાર છે: આવો કાન્ટનો સિદ્ધાન્ત હતો. અર્થાત્ હજી પણ દ્વૈત રહ્યું, અનાત્મપદાર્થ સર્વથા વિલય ન પામ્યો, તેમ એના અસ્તિત્વનો વિચાર કે ખુલાસો પણ ન થયો. એકરસ અદ્વૈત ન થતાં, એ અદ્વૈતમાં કાંઈક વગરએમજેલી કણી રહી ગઈ. પણ કેટલાં જૂનો રિપેનોડા કરતાં, તેમ જ લોક બાર્કલિ અને હામ કરતાં કાન્ટે વિચારક્રમમાં એક પગલું આગળ ભર્યું એમાં તો સંદેહ નહિ જ. [કાન્ટનું તત્ત્વજ્ઞાન એ વિચારની પાંચમી ભૂમિકા.]

કાન્ટની મુશીબતમાંથી મુક્ત થવા કેટલાકે, જેમકે ફીશ્ટેએ, અનાત્માને સર્વથા આત્માનો ઉપરથાપેલો માન્યો. આ વિચાર ખરેખર બહુ ભ્રમ્ય લાગે છે. આખું જગત મનોવિલાસમાત્ર ચર્ચ રહે છે ! આવો જ વિચાર કાંઈક બાર્કલિએ

પ્રતિપાદન કર્યો હતો. પણ બાર્કલિના સિદ્ધાન્તમાં આ મનોવિલાસ પરમાત્મા ઉપર આધાર રાખે છે, અને ફીશ્ટેના સિદ્ધાન્તમાં એ મનોવિલાસ આત્મામાંથી જ ઉદ્ભવે છે એટલે બાર્કલિ કરતાં ફીશ્ટેમાં અદ્વૈતવાદ વિશેષ છે. આ પ્રમાણે આત્મા-અનાત્માના વિવેકને બદલે અનાત્મા આત્માનો કદપેલો છે એવો એક પ્રકારનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થયો. ફીશ્ટેનું અદ્વૈત એ આપણો “દૃષ્ટિસંજિવાદ” યા “એકજીવવાદ”* જાતી રહે છે. [આ વિચારની છઠી ભૂમિકા.]

ફીશ્ટેનું તત્ત્વજ્ઞાન ‘વાદ’ ‘સિદ્ધાન્ત’ ‘જ્ઞાન’ એ નામને પણ પાત્ર નથી; ‘વાદ,’ ‘સિદ્ધાન્ત,’ ‘જ્ઞાન’ એ જ્ઞાતા ઉપરાંત જ્ઞાતા સાથે મૂળથી જ દેગલ સાપેક્ષ સંબંધ જેવ પદાર્થની અપેક્ષા કરે છે. ‘તમે’ ન હો, ‘આ’ ન હોય, તો ‘હું’ પણ ન બને. ‘હું’ છે એવો ‘હું’નો વાદ-સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા જતાં જ ‘તું’—‘આ’ આવીને ઉભું રહે છે. ‘હું’ અને ‘આ’ ઉભયના દ્વૈતમાં જ ખરું અદ્વૈત રહેલું છે: આ હેગલનો સિદ્ધાન્ત. [આ વિચારની સાતમી ભૂમિકાનો દક્ષિણ ખંડ.]

* આ લેખકના મતમાં ‘એકજીવવાદ’નો એક જીવ તે કેટલાક વેદાન્તીઓ સમજે છે તેમ આ ન્હાનો સરખો ‘હું’ નહિ, પણ હિરણ્યગર્ભ (Cosmic Soul):—એમ અર્થ થવો ઘટે છે. અને આ માનવું મધુસૂદનસરસ્વતીકૃત ‘અદ્વૈતસિદ્ધિ’ જેવા આકરગ્રન્થના મનન-પૂર્વક થયું છે. ફીશ્ટે પણ આ વિશ્વાસ આત્માને જ અનાત્માનો ઉપરથાપક માને છે.

‘એકજીવવાદ’ અને ‘દૃષ્ટિસંજિવાદ’ સંબંધ છે.

હવે દ્યુમના મુખ્ય વંશને તરફ વળીએ. ઈંગ્લંડમાં દ્યુમ પછી આગળ વંશતાં જૈન મિષ. રૂપે અર્થ મિલનું નામ આવે છે. મિલની ખ્યાતિ ન્યાયશાસ્ત્ર, નીતિ-શાસ્ત્ર, અને ગૃહ્ય-શાસ્ત્રમાં છે. તત્ત્વચિન્તક તરીકે તો એ દ્યુમના

સિદ્ધાન્તનો જ અવલંબ કરે છે. પરંતુ એના તરફથી રહામા પક્ષને અપાતી કબૂલાત જાણવા જેવી છે. મિલ જોય(ભાસ)સન્તાન અને જાન(જાન)સન્તાન એવા બે સન્તાન (પ્રવાહ) સ્વીકારે છે,—અને દ્યુમને અનુસરી, એ સન્તાનોની પાછળ અધિજ્ઞાન—આલય (આશ્રય) માનવાનું કાંઈ જ કારણ નથી એમ કહે છે. પરંતુ તે જ સાથે, ‘ભાસ ઉપ-જાનવંશની સ્થિતર યોગ્યતા’નું અસ્તિત્વ સ્વીકારી એ યોગ્યતાના આશ્રયભૂત પદાર્થનું અસ્તિત્વ અન્યથા સ્વીકારી દે છે.

સિદ્ધાન્તદ્વાનિ વિપ્રત કરનારી આવી બૃહ ફ્રેંચ વિદ્વાન ઠાંટે કરતો નથી. આ ભાસ-માન—દૃશ્ય—જગતની પાછળ અધિજ્ઞાન છે એ વાત એને કબૂલ

નથી. જે છે તે આ દેખાય છે તે જ છે: એની પાછળ (અ-ધ્વાન) કાંઈ નથી, છે તો તે અજેય હોઈ નથી જ: તેમ એની રહામા (દ્રષ્ટ) પણ કાંઈ નહીં. આત્મા પોતે પોતાને પોતાના ધર્મસંદિત વા ધર્મ સંદિત જોઈ શકે એ અશક્ય છે, છુ કે એક જ પદાર્થ કંતો અને કર્મ ઉભય કેમ હોઈ શકે? માટે આત્માને અને આ-ની આન્તર સ્થિતિને વિષય કરતું માનસ શાસ્ત્ર સંભવતું નથી: શાસ્ત્રમાત્ર બાહ્યને જ વિષય છે, આ એક પ્રકારનું અદ્વૈત છે. પણ એ વેદાન્તનું અદ્વૈત નથી. આ અદ્વૈત અધિજ્ઞાન-નો નિષેધ કરી, માત્ર પ્રત્યક્ષને જ સર્વસ્વ માનવામાં રહેલું છે, અને તેથી વેદાન્તના થી તદ્દન ઉલટું છે. વેદાન્ત અધિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરી દૃશ્યનો એક રીતે નિષેધ કરે ઠાંટે દૃશ્ય માત્રને જ સ્વીકારી અધિજ્ઞાનને નિષેધ છે.

હયાત અંગ્રેજ તત્ત્વચિન્તક હર્બર્ટ સ્પેન્સરને અધિજ્ઞાનનો નિષેધ અધુકત લાગે છે.

ઠાંટની માફક ભાસ અને ભાસમાન પદાર્થ એ બેનું દ્વૈત એ સ્વીકારે

સ્પેન્સર. છે. ભાસ જોય છે, ભાસમાન પદાર્થ અજોય છે. એક જોય હોઈ પરિ-

જ છે, બીજું અજોય હોઈ અપરિચિત્ત છે. એક સાપાદિક છે, બીજું નિરુપાદિક છે.

[આરની આતમી ભૂમિકાનો વામ ખંડ.]

તત્ત્વજ્ઞનું તત્ત્વજ્ઞાન આ કરતાં આગળ વધ્યું નથી. આજકાલ પશ્ચિમમાં બે સિદ્ધાન્ત સમ્રાજ્ય બોગવે છે: સ્પેન્સરનો અજોયતાવાદ, અને હેગલનો વિશિષ્ટદ્વૈતવાદ.

શંકર વેદાન્ત જોડે સરખાવતાં, સ્પેન્સરનો સિદ્ધાન્ત ખામી ભરેલો લાગે છે. સ્પેન્સરના સિદ્ધાન્તમાં શંકરવેદાન્તનું “નેતિ નેતિ”નું સત્ત્વ આપ્યું છે, પણ “તત્ત્વમસિ” અને “સત્યં જ્ઞાનમનન્ત”નું રહસ્ય દૂર રહી ગયું છે. સ્પેન્સર પરમતત્ત્વને અજોય માનવામાં ‘સત્’ અને ‘ચિત્’ને છટાં પાડે છે—એમનું દ્વૈત કરે છે. એમ કરવામાં દોષ એ રહેલો છે કે એ રીતે ‘સત્’ અને ‘ચિત્’ બેમાંથી એકે સિદ્ધ થતું નથી, બનેની સ્વરૂપદાનિ—નાશ થાય છે: જે સત્ ચિત્તમાં પ્રદાનનું નથી એ અન્યકાર અને અન્યતાથી

અસ્ત હોઈ સત્ ગણવા યોગ્ય નથી; અને જે 'ચિત્' 'સત્' ને પ્રકટાવતું નથી. એ પ્રકાશરૂપ ચૈતન્યધર્મથી રહિત છે, અને નિઃસત્ત્વ હોઈ ખાલી-શૂન્ય છે. 'સત્' અને 'ચિત્' ને એકવાર એક એકથી જુદાં સંખ્યાં તો તે પછી હમેશાં જુદાં જ રહેવાનાં; એમનો સંબંધ અશક્ય જ થવાનો. જુદા પદાર્થોનો સંબંધ તે સંયોગ, અને સંયોગ તો જડનો જ બને, ચિત્તે તો ન બને. માટે 'સત્' અને 'ચિત્' ને જુદાં માન્યાં કે તત્ત્વ-ગાનની એક મહોટામાં મહોટી વૃથા મુશીબત ઉપજી. વસ્તુતઃ 'સત્' અને 'ચિત્' એક બીજામાં સમાએલાં છે એમ માનવાથી વસ્તુરિચિતિને અનુસરાય છે, અને તે જ સાચે વૃથા મુશીબત ઉપજતી અટકે છે.

આ ખામીથી—સત્ અને ચિત્તના દ્વૈતની ખામીથી—હેગલનું તત્ત્વગાન મુક્ત છે. બંધે એ એનું અદ્વૈત પ્રતિપાદન કર્યું એ જ એના સિદ્ધાન્તનું પરમ તાત્પર્ય છે.

આત્મા-અનાત્મા યા ચિત્-અચિત્, અને ઉભયથી પર હોઈ ઉભયમાં અનુસ્યૂત પરમાત્મા, એ અદ્વૈત-તત્ત્વત્રયનો સ્વીકાર એ હેગલનો સિદ્ધાન્ત આજકાલ માન પામતો સિદ્ધાન્ત છે. પરંતુ શાંકરસિદ્ધાન્તને તત્ત્વગાનનું શિખર માનનાર આ લેખકને હેગલના સિદ્ધાન્તમાં એક મહોટી અસંગતિ લાગે છે: હેગલ પરમ તત્ત્વને વિશેષાતીત-વિશેષ થકી પર (Absolute) માને છે, તે જ સાચે એને વિશેષમાં અનુસ્યૂત-સવિશેષ પથ માને છે, અને વળી એ વિશેષોને સત્ય માને છે. વિશેષોની અને વિશેષાતીત પદાર્થની સત્તા સમાન નથી એ હેગલ-સિદ્ધાન્તવાળા કબૂલ કરે છે; એકની સત્તા ઉતરતી છે, અને બીજાની ચઢીઆતી છે એમ કહે છે. પરંતુ સત્તાના ચઢતા-ઉતરતાપણાનો શો અર્થ થાય છે એ સંબંધે તેઓ વિચાર કરતા નથી. ઉતરતી સત્તાનો અર્થ જ એ થાય છે કે ચઢીઆતી સત્તા આગળ એનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ છે—ચઢીઆતું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થતાં ઉતરતા દૃષ્ટિબિન્દુને અવકાશ જ રહેતો નથી. હેગલ જેને Absolute યા પર દૃષ્ટિબિન્દુ કહે છે, એ ઝાતા (Subject) અને ઝેષ (Object) નાં દૃષ્ટિબિન્દુનો સરવાળો નથી, પણ બંનેના સમન્વયમાંથી પ્રસક્ત થઈ આવતા પર પદાર્થનું દૃષ્ટિબિન્દુ છે: અર્થાત્ વળે દૃષ્ટિબિન્દુ સરખી રીતે 'હે' કહી શકાય એમ નથી: નીચેનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિન્દુમાં સમાઈ જાય છે. જેમકે મત્સ્યમાંથી કમે કમે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે: ત્યાં મત્સ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ અને મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ બંને સરખી રીતે ખરાં નથી: મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થતાં મત્સ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ મિથ્યા બને છે. માટે શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને વિશેષાતીત માને છે, વિશેષોમાં અનુસ્યૂત પણ માને છે, પણ વિશેષોને મિથ્યા માની બ્રહ્મની નિર્વિશેષતાને અધ્યાધિત રચાવે છે. એ તત્ત્વ થકી પર તૃતીય તત્ત્વ શોધી કાઢવાનું પ્રયોજન જ એ છે કે બંને તત્ત્વના દૃષ્ટિબિન્દુને ખોટાં સમજી ઉચ્ચતર-તૃતીય-દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત કરવું. જગત્તે સત્ય માનીને ચાલનાર જેટલી ભૂલ કરે છે, તેટલી જીવને એકવાને સત્ય માનીને ચાલનાર પણ ભૂલ કરે છે. એકનું જીવન ઐદ્રિકતાથી દૂષિત છે, બીજાનું મનોરાજ્ય માત્ર છે. બંને દૃષ્ટિ-બિન્દુનો સમન્વય ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ ચડ્યા વિના અશક્ય છે. અને એ ભૂમિકાએ ચડ્યા, એટલે નીચેનાં બંને દૃષ્ટિબિન્દુઓ અપૂર્ણ અને અર્થોત્ત બ્રહ્માત્મક સિદ્ધ થયાં. આ શંકરાચાર્યનો માયાવાદ [આ વિચારનું પરમ શિખર-પાત્રિમાત્મ તત્ત્વગાનની અવિષ્યની અન્તિમ ભૂમિકા.]

મનુષ્ય.

(એક મહાત્માના લેખ ઉપરથી.)

બધાં મનુષ્યો પોતાનાં આન્તરમાં જીવે છે; અને જીવે પૃથ્વી ઉપર પાર્થિવ શરીરથી આચ્છાદિત થઇને વસે છે. શરીર સર્વોચ્ચ જીવના વિચારને તથા તેના સંગના નિર્ણયને અર્ધીન છે; કારણ કે જીવ એતન હોઇને વિધાયક તથા શરીર નડ હોઇને વિધેય છે. વળી પાર્થિવ શરીરના ત્યાગ પછી પણ પૃથ્વી પરના રૂપને મળતા અમુક રૂપમાં જ મનુષ્ય રહે છે.

મનુષ્ય એવી રીતે સજાયેલો છે, કે તે એક જ કાલે રચ્ય અને સૂક્ષ્મ બને સદૃષ્ટિમાં રહી શકે છે. સૂક્ષ્મ સદૃષ્ટિ દેવેનું રહેછાણ છે, તથા રચ્ય સદૃષ્ટિ મનુષ્યેનું; અને એવી રીતે સજાયેલો હોવાથી તે એક આન્તર અને એક બાહ્ય સમ્બલ છે—જે વડે એ સૂક્ષ્મ સદૃષ્ટિમાં છે તે આન્તર, અને જે વડે રચ્ય સદૃષ્ટિમાં છે તે બાહ્ય. તેનું આન્તર છે, તેજ આન્તર મનુષ્ય કહેવાય છે, અને તેનું બાહ્ય છે તેજ બાહ્ય મનુષ્ય.

મનુષ્ય જીવન નથી, પણ ઈશ્વરમાંથી જીવનનો આહક છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે, કે જીવન મનુષ્યમાં છે, અને તેનું પોતાનું છે; એટલે કે તે જીવનનો આહક માત્ર નહીં, પણ ખરેખર જીવન છે. આ સાધારણ મતિ આભાસ ઉપર રચાયેલી છે; કારણ કે મનુષ્ય જાણે કે પોતાની મેળે જીવતો હોય તેમ જીવે છે. અર્થાત્ એ રીતે જ તેને લાગે છે, તે વિચારે છે, બોલે છે તથા કર્યું કરે છે. પણ જે અનન્ત છે તે સાન્ત સિવાય ઈતર કંઈ સજી શકે જ કેમ? મનુષ્ય માત્ર એક રૂપ છે, કે જેને અનન્ત પોતાના જીવનથી જીવન કરે છે.

મનુષ્ય જીવનનું એક પાત્ર છે. ઈશ્વર જ કેવલ જીવન છે. ઈશ્વર તે પાત્રમાં અને તેના બધા ભાગોમાં જીવન પ્રેરે છે, જેમ સૂર્ય દરેક ઝાડમાં અને તેના બધા ભાગોમાં પોતાનો તાપ પ્રેરે છે તે રીતે. તથા ઈશ્વર મનુષ્યને એવી લાગણી આપે છે કે તેની પોતાની અન્દરનું જીવન તેનું પોતાનું છે. મનુષ્યને આવી લાગણી યાવ, એવી ઈશ્વરેચ્છા એટલા માટે છે, કે તે જાણે પોતાની મેળે અધિકારના નિયમો પ્રમાણે જીવે અને આ પ્રમાણે ઈશ્વરનો સ્નેહ મૃદુલા માટે પોતાને ધટિત કરે. ધર્માં ઈશ્વર જાણે કે તુલા ઉપરના સીધા કાંટાને અતિ પડતો બચાવવા આંગળી ગપ્પે છે; અને તોપણ તે કશાપિ બલાકારથી મનુષ્યના યુક્ત નિર્ણયનને હાનિ કરતો નથી. મનુષ્યનું નિર્ણયન યુક્ત છે, તે એટલા માટે ભોગવાતું જીવન તેનું પોતાનું છે એવી તેને લાગણી છે.

મનુષ્યનું ખરું જીવન તેના સ્નેહ છે; અને જેવો સ્નેહ હોય છે તેનું જ જીવન અને તેવો જ આખો મનુષ્ય હોય છે. પણ આ શાસક અથવા નિયામક સ્નેહના સમ્બન્ધમાં સમજવાનું છે; કારણ કે તે સ્નેહ મનુષ્યના શુભને નિશ્ચીત કરે છે. તે સ્નેહને બીજા ધણા સહાયકો છે, જેમને તેના સન્તાન સમજવા.

મનુષ્યને સ્નેહની સત્તાની ખગર છે, પણ પ્રકૃતિની નથી. તેને સ્નેહની સત્તાની ખગર છે, કારણ કે એ શબ્દ સાધારણ વાતચિતમાં વપરાય છે. છતાં જો કે “સ્નેહ” શબ્દ મનુષ્ય મનુષ્યોનાં વદનમાં એટલો સાર્વત્રિક છે, તથાપિ સ્નેહ શું છે એ બાજે જ કોઈ જાણે છે. તેના ઉપર મનન કરતાં તે સમજાવી વિચારની કશી કલ્પના રૂપી ન શકવાને લીધે કોઈ એમ કહે છે, કે એ કશી વસ્તુ નથી, અથવા તો એવી કંઈક વસ્તુ છે, કે જે દૃષ્ટિ, શ્રુતિ, લાગણી અને વાતચિત દ્વારા વહીને તેને અનુભૂત થાય છે. મનુષ્ય એ હકીકતથી કેવલ અગતા છે, કે સ્નેહ તેનું ખરું જીવન છે. અને તે આખા શરીરનું તથાજાધા વિચારોનું સામાન્ય જીવન માત્ર નહીં, પણ તેમના તમામ વિશેષોનું સુદાં જીવન છે. કોઈ પણ સુઘ મનુષ્ય નીચેના પ્રશ્નોમાંથી તે સમજી શકે. કોઈપણ વિષયમાંથી તમે સ્નેહનો રાગ લઈ લો, તો તમે તેમાં વિચારી શકશો? જે પ્રમાણમાં રાગ, કે જે સ્નેહનો છે તે, થડો થાય છે, તે પ્રમાણમાં વિચાર, વચન અને કર્મ પણ થાડાં થતાં નથી? અને જે પ્રમાણમાં રાગ ગરમ થાય છે, તે પ્રમાણમાં તેઓ પણ ગરમ થતાં નથી? પણ સુઘો આ સમજે છે, એ સ્નેહ મનુષ્યનું જીવન છે એવા જ્ઞાનમાંથી નથી, પણ ઉપલી હકીકતના અનુભવમાંથી.

એ સુવિચાર છે, કે મનુષ્યમાં અને દરેક પ્રાણીમાં જીવનની ઉખા છે, પણ તેનું કારણ જણાયેલું નથી. દરેક મનુષ્ય તે સમજાવી અટકળથી બોલે છે. તેટલા માટે જન્મને આધિભૌતિક વસ્તુઓના આધિદૈવિક વસ્તુઓ સાથેના સમરૂપનું કશું જ્ઞાન નથી, તેઓ સૂર્યના તાપને જેના કારણત્વનો આરોપ કરે છે, અથવા પરમાણુઓની પ્રકૃતિને, કે જીવનને પોતાને; પણ જીવન શું છે તે જાણતા ન હોવાથી આટલું કહેવા માત્રથી આગળ તેઓ વધી શકતા નથી. પણ જે કોઈ સ્નેહ અને તેના સંજોગના હૃદય અને તેના ઉપકારકો સાથેના સમરૂપને જાણે છે, તે જાણી શકે, કે સ્નેહ જીવનની ઉખાનું કારણ છે સ્નેહ તાપ તરીકે ચેતન સૂર્યમાંથી પ્રગટે છે, અને દેવો સુદાં તેને તાપ તરીકે અનુભવે છે. આ ચેતન તાપ, જે તત્ત્વતઃ સ્નેહ છે તે, સમરૂપ દ્વારા હૃદય અને રધિરમાં વહીને તેને ઉખા આપે છે તથા સાથે સાથે તેને જીવન્ત કરે છે. મનુષ્ય પોતાના સ્નેહ પ્રમાણે અને તેની કોટિમાં તમ અને જાણે કે જવલિત થાય છે, તથા સ્નેહના ઓટ પ્રમાણે મંદ અને થડો થાય છે, એ હકીકત સુવિચાર છે, કારણ કે તે લાગે છે, અને દેખાય છે; એ આખા શરીરના તાપમાંથી લાગે છે, અને ચહેરાની ત્વાશમાંથી દેખાય છે, અને બીજા તરફ જોતાં તેનો અભાવ શરીરના શૈલ્યમાંથી લાગે છે, અને ચહેરાની દ્રિક્ષામાંથી દેખાય છે.

કાન્ત.

શુર્જરસાક્ષર જયન્તી.

૨.

અખો અને તેનું કાવ્ય.

શુર્જરી ભાષાના અભ્યાસક્રમે અખાનું નામ અગ્રણ્ય હોતું સંભવતું નથી, પણ આજ સુધી ચાલેલી ઉચી કેલવણીની પદ્ધતિની શોચનીય અસર એ થઈ છે કે પ્રત્યેક કેળવાયેલો વિદ્યાર્થી મિલ્ટન, શેક્સપીઅર, વર્ડસવર્થ, શેલી આદિ અંગ્રેજી કવિ અને તેનાં કાવ્યોના રહસ્યોમાં નેટલો પ્રવીણ હોય છે તેટલો પોતાની માતૃભાષાના ઉત્તમ સાહરોની કૃતિથી પરિચિત હોતો નથી. આપણો સ્ત્રીવર્ગ આપણા શુર્જર કવિઓની નૃતિથી નેટલો જાણીતો છે એટલો નવી પદ્ધતિથી કેળવાયેલો યુવક જાણીતો નથી. આથી આપણી શુર્જર પ્રજાની સાંસારિક ઉન્નતિમાં ઓપરુપના ભાવ અને વિચારના સંબંધનની જે અગત્ય છે એ આ માતૃભાષાની ઉપેક્ષાને લીધે પૂરી પડતી નથી. અરૂપ સમય થયાં આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સહજ બદલાતું આવ્યું છે. માતૃભાષાની ઉપાસના યયાનાં ચિદ્વેદો સર્વજ્ઞ જણાવા લાગ્યાં છે; પ્રાચીન શુર્જર કવિની કૃતિઓ પરીક્ષકદૃષ્ટિથી હવે અવલોકાવા માંડી છે; સ્વભાષામાં જનીન વિચારોને સ્વતંત્ર રીતે ઉતારવાના પ્રયત્નો થયા છે; અને આપણી વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ એમ. એ. ની સર્વોત્તમ પરીક્ષામાં આપણી માતૃભાષાના અભ્યાસને સંસ્કૃત ફારસી આદિ ગ્રંથ ભાષાનું સમાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

સર્વ ભાષામાં ગદ્ય કરતાં પદ્યનો અહંભ પ્રથમ થયેલો હોય છે અને તે જ ન્યાયે આપણી શુર્જરી ભાષામાં પણ કાવ્યોની પ્રતીતિ પ્રથમ થયેલી છે. શુર્જરની કાવ્યના વિકાસકર્તાનાં ત્રણ પગથીયાં છે. (૧) પ્રાચીન કાવ્ય: જેનો સાદો શોભા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતામાં, ભક્ત કવિ વિશ્વકીર્ણસ તથા ભાલજીમાં, અને કેટલાક જૈની કવિઓમાં જગકે છે. (૨) મધ્યકાલીન કાવ્ય : જેમાં કથારસમાં નિપુણ સામગ્ર, સર્વેરસચતુર પ્રેમાનંદ, તત્ત્વવિચારમાં કુશળ અખો, ભોજો, ધીરો, તથા પ્રીતમ, અને શૃંગારરસિક દયારામની કૃતિઓ

‘ધી સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસિએશન’ તરફથી ઉજવાતી જયન્તીઓમાંની બીજી જયન્તી વેળા આ નિમિષ વંચાયેલો હોય. પ્રથમ જયન્તી વખતે તિથિ નક્કી કરવાનો નિયમ જણાવ્યો હતો. તે મુજબ ‘અખેગીતા’ માંથી મળી આવેલી ‘રામનવમી’ ની તિથિએ જયન્તી ધાળવા વિચાર હતો. પરંતુ કેટલાક કારણસર તેમ થઈ શક્યું નહોતવાથી આપાદ સુદ ૮ ને શુરવારે ‘ભોજાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ માં મેળાવડો રા. રા. રમણભાઈ મહિપત-રામના પ્રમુખપદ નીચે મળ્યો હતો.

“શુર્જર સાક્ષર જયન્તી”ની સઘળી લેખમાળા આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે એસોસિએશનના પ્રમુખે અને મન્ત્રીએ અમને જે ખાસ અનુકૂળતા કરી આપી છે એ માટે એમનો, તેમ જ તે તે લેખના વિદાન કર્તાઓનો, અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

તારી.

પ્રધાનપદ ભોગવે છે. (૩) અર્થાચીન કાવ્યનો આરંભ કવિ દલપતરામચી થાય છે. આ છેલ્લા સમયમાં પશ્ચિમના વિચારોની છાયાની સંક્રાન્તિ થયેલી અનુભવાય છે, અને તેની સાથે આપણી વૃદ્ધ માતૃભાષા સંસ્કૃતના અભ્યાસના ફલ રૂપે વાણીની વિશુદ્ધિ પણ અધિક પ્રવેશ પામેલી જણાય છે. આ સમયના કેટલાક તારાઓ નર્મદાશંકર, બાલાશંકર, આદિ અમર થયા છે, અને ક્ષિતિજ ઉપર અન્ય ઝગકે પણ છે.

છેલ્લે ભાષાના અભ્યાસથી જન્યુત થતા નવીન વિચારોનો અનુગમ જેમાં નથી તેમ છતાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય જેમાં અધિક સ્ફુરે છે એવા મધ્યકાલીન કવિઓમાંના અખાની ગુજરાતી ભાષામાં જે ચમત્કૃતિ છે તે અન્યમાં નથી. ગુજરાતના સાક્ષરોની જયંતી કરવાના ઉત્સાહનાળા મંડળના પ્રસર્ય પ્રયત્નને ધન્યવાદ આપી આપણે આ અખાની ચેત્ર શુદ્ધ નવ-મીના જયંતીના મંગલ દિવસે તે વિચારશીલ કવિની કૃતિના અવલોકનમાં તેની આધ્યાત્મિક અધિનારી મૂર્તિને નમન કરીશું.

અમદાવાદમાં ખાડીઆમાં સોનીની વ્યવહારકુટિલ ગણાતી નાતમાં આશરે સને ૧૯૧૯ માં જન્મ પામનાર આ કવિ હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળાની કેસવણીમાં સંસ્કાર પામેલો નહતો, તે પણ ધર્મ તથા નીતિનું જલ સ્વભાવસિદ્ધ હોવાને લીધે, રૂઢ કુટિલતા અને પ્રપંચ પ્રતિ તેને તિરસ્કાર થયો, અને પોતાનું સાદું ધાર્મિક જીવન મહાત્માના સંગના પ્રભાવથી એટલું તો નિર્દોશરૂપ તે કરી શક્યો કે બ્રાહ્મણાદિકે ઉચી વર્ણના વિદ્વાનોના વિચાર તથા આચાર તેના આગળ ઝાંખા પડ્યા. સાંપ્રદાયિક ધર્મોની અવનતિ એની સૂક્ષ્મ નજરમાં સત્વર જણાઈ આવી, અને શુદ્ધ વેદાંતશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર વિચારનો આશ્રય કરી તેનું મનન કર્યું. અને તેના ફલ રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ધણા માર્મિક છપ્પા લખી ભાષાના સાહિત્યમાં વધારો કર્યો.

અખાને કવિ ગણવો, ભક્ત ગણવો, તત્ત્વવિચારક ગણવો, કે તત્ત્વજ્ઞ ગણવો એ સખં-ધમાં ધણા મતભેદ પરીક્ષકની જ્ઞાતિના બેઠયો હોવા સંભવે છે. જેઓ શબ્દ તથા અર્થના અન્નકારમાં જ કાવ્યનો આત્મા આવી હવો એમ માને છે તેમને અખો કવિરૂપે લાગવાનો નહિ. પણ નિર્દોષ શબ્દ વડે દોષ પણ અંગી રસની નિષ્પત્તિ કરવામાં કાવ્યનું રહસ્યે રહ્યું છે એવું જેઓ માને છે તેને તો અખો નિઃસંશય કવિ રૂપે ભાસવાનો. જે રસની નિષ્પત્તિ કરવાનો આશય હોય તે રસની નિષ્પત્તિ યવા સાદુ જે શબ્દનું, અર્થનું, વર્ણનું, ભાવનું ઐશ્વર્ય જોઈએ તે ઐશ્વર્ય જેમાં સ્ફુરે છે તે શબ્દરચના જ કાવ્ય છે, અને તેવા ઐશ્વર્યવાળી જ અખાની રચના છે એમ પ્રત્યેક વિચારકને જણાશે. આ ઐશ્વર્યને કાવ્યનો આત્મા ગણી વેદકાલીન મંત્રદ્રષ્ટને પણ કવિ કહેવાની પ્રથા સંસ્કૃત ભાષામાં આસે છે; કેમકે તેઓ 'કાંતદર્શી' એટલે વિશ્વદષ્ટિવાળા હતા. અખાને પોતાને પણ રૂઢ અર્થમાં ગણાતા કવિ તરીકે ગણાવાની વૃત્તિ હતી નહિ. “ગાનિની કવિતા ન ગણીશ” — એવું માનનાર અખાની દષ્ટિમાં, જે શબ્દરચનાથી હૈયોપાદેશરહિત અર્થાત્ ત્યજવા યોગ્ય તથા મહણ કરવા યોગ્ય જેમાં કાંઈ રહ્યું નથી એવું અખંડ પરમાત્મતત્ત્વ સમજાય, તે શબ્દરચના જ કાવ્ય હતી:—

“ અખો શું કવિતાપણું કરે, જો વાત કશી ન પોચે શરે;
 “ કે લેવું કે મુકવું કહે, તે તો ત્યાં આધેરું રહે.
 “ એવું કવતાં આવે લાજ, સમજ્યાં સરખો છે મહારાજ;
 “ ઉકેલ પડે તે જોડ્યું ખરું, જેણે જીવપણું જાણે ખરું.
 “ બાકી સમજો મોહ જોડાય, મનવું ગમવું સૌ કો ગાય;
 “ અખા અધેસદિત કેળે સાર, નાચે પૂત્ર તવ લાજે માત.”

(આત્મલક્ષ અંગ.)

અખાના ઉપરના વિચારમાં ઘણો ઉડો અર્થ રહ્યો છે. જે કાવ્યથી માત્ર સાંસારિક રસનો અનુભવ થાય છે, પણ અંતઃકરણમાં બોધની ઝાપા પડતી નથી તે કાવ્ય પ્રગતી નૈતિક ઉન્નતિમાં કાંઈ પણ ઉપયોગનાં નથી. જેમ વસ્ત્રાલંકારમાં વનિતાનું સૌંદર્ય નથી પણ તેનાં અંગ-ઉપાંગોમાં જાગૃતા લાવણ્યમાં જ સૌંદર્ય છે તેમ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમાં કાવ્યનું કાવ્યત્વ નથી પણ શબ્દાર્થને પડે રહેલા બોધમય રસમાં કાવ્યત્વ છે. વળી જેમ નમેતામાં સૌંદર્ય નથી, તેમ કંઠોર વાણી અને અર્થમાં કાવ્યત્વ નથી. શબ્દાર્થ બોધરૂપ રસના ઉપકારક છે, પણ બોધ વિના શબ્દાર્થનું વૈચિત્ર્ય શયને અલંકૃત કરવા જેવું છે. વિલક્ષણ શબ્દાર્થની રચનાથી બોધ ધ્વનિત થવો એમાં જ કાવ્યનું રહસ્ય છે, નહિ કે કથા માંડી આમ-કરવું જોઈએ તેમ કરવું જોઈએ એવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરવા જેવું. આ કારણથી જ કાવ્યકારા બોધ આંપવાની કૌશલ અલંકારશાસ્ત્રકારોને વધારે મુશ્મલ છે. અને કાવ્યના પ્રયોજનને વર્ણન કરતાં મમ્મટનાર્ય—કાન્તાસંમિતતયોપદેશયુજે—એમ કહી કાન્તાની પેઠે મધુર ઉપદેશ આપનાર કાવ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે.

આ પ્રકારની વિદગ્ધ વાણી દ્વારા બોધરૂપ સાંત રસને પ્રકટ કરવામાં અખો અતિશય કુશળ છે. આ રસ પ્રકટ કરવામાં શબ્દરચના તરીકે અખાએ છપ્પાને પદ્મ કહ્યો છે, સંરગ અને હૃદયભેદક માર્મિક વાણીનો આશ્રય કર્યો છે, અને પ્રૌઢ સંસ્કૃત બાળમાં જે ગદ્યન તત્ત્વવિચારો છે તે ગુર્જરાતીમાં પ્રસાદમય સૌલીથી ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ એ-ણીમાં ને કેટલે અંશે સફલ થયો તે આપણે એના કાવ્યની પરીક્ષા કરતાં જણાશે.

બોધપ્રધાન અખાની કવિતાને મોટો ભાગ સાતસે છેંટાલીસ છપ્પામાં છે, અને તેના ચૂમાળીશ અંગ પાડ્યાં છે. અખાએ આ છપ્પાને વ્યવસ્થાસર ગોઠવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી, તો પણ તે છપ્પાઓ ભિન્ન ભિન્ન વખતે લખાયેલા હોવાથી તથા પ્રસિદ્ધ કરનાનાં સાધનો તે સમયમાં લાક્ષના જેવાં નહિં હોવાથી તેણે શુદ્ધિમાં કાંઈ વ્યવસ્થા ધારી હશે પણ તેનાથી તે પ્રકટ રૂપમાં મુકાઈ નથી. અખાના અભ્યાસકરને આ અંગોમાં વર્ણાયેલા વિચારો પ્રતિ લક્ષ કરતાં નીચેના ચાર વર્ગમાં છપ્પાઓ પડેલા જણાશે:—

પ્રથમ તો ૩૬ થયેલા સપ્રદાયોના ધર્મના દોષોના ઝઘડમાંથી છુટવા સાર તેણે કેટલાંક અંગો રચ્યાં છે. આ અંગમાલાને આપણે દોષનિવારક અંગવર્ગ કહીશું. આ વર્ગમાં—(૧)

વેપ નિંદા, (૨) આભડશેટ નિંદા, (૩) સ્થૂળ દોષ અંગ, (૪) પ્રપંચ અંગ, (૫) ચાનક અંગ, (૬) સંસ્કૃત દોષ અંગ, (૭) ભાષા અંગ, (૮) ખળગાની અંગ, (૯) જડભક્તિ અંગ, (૧૦) સચ્ચુભક્તિ અંગ, (૧૧) દંભભક્તિ અંગ, (૧૨) જ્ઞાનદંધ અંગ, (૧૩) દશવિધ-જ્ઞાની અંગ, (૧૪) વિભ્રમ અંગ, (૧૫) કુટકળી અંગ.

ખીજ વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોનું મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ગનું નામ ગુણુગ્રાહક અંગ વર્ગ આપણે આપીશું. તેમાં નીચેનાં તેર અંગોનો સમાવેશ થાય છે:—(૧) ગુરુ અંગ, (૨) સદ્ગુણ અંગ, (૩) કવિ અંગ, (૪) વૈરાગ્ય અંગ, (૫) વિચાર અંગ, (૬) ક્ષમા અંગ, (૭) તીર્થ અંગ, (૮) સ્વાતીત અંગ, (૯) ચેતના અંગ, (૧૦) કૃપા અંગ, (૧૧) ધીરજ અંગ, (૧૨) ભક્તિ અંગ, (૧૩) સંત અંગ.

ત્રીજા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રમેયો અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય પદાર્થોનું તથા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન છે. આ વર્ગને સિદ્ધાન્તપ્રતિપાદક અંગ વર્ગ કહીશું. તેમાં નીચેનાં ચૌદ અંગોનો અંતર્ભાવ થાય છે:—(૧) માયા અંગ, (૨) સજ્જ અંગ, (૩) મહાલક્ષ્મી અંગ, (૪) વિશ્વરૂપ અંગ, (૫) સૂરભાવ અંગ, (૬) જ્ઞાની અંગ, (૭) જીવ ધર્મ અંગ, (૮) આત્મલક્ષ્મી અંગ, (૯) વેપ વિચાર અંગ, (૧૦) જીવ અંગ, (૧૧) વેદ અંગ, (૧૨) અજ્ઞાન અંગ, (૧૩) મુક્તિ અંગ, (૧૪) આત્મા અંગ.

ચોથા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના ફલનું વર્ણન કરતાં કાવ્યો છે. આ ફલપ્રતિપાદક વર્ગમાં (૧) પ્રાપ્તિ અંગ, અને (૨) પ્રતીતિ અંગોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

આખાના છપ્પા ઉપરાંત અન્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અમેગીતા, અનુભવખિંદુ, દૈવદ્યગીતા, ચિત્તવિચાર સંવાદ, પંચીકરણ, ગુરુશિષ્ય સંવાદ, તથા કેટલાક વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ચર્ચતાં છુટક પેટોનો સંગ્રહ છે. આખાની શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તમાં નિપુણ મતિનું બાન કરાવવા પ્રથમના ચાર ગ્રંથો બસ છે. કાવ્યચમત્કૃતિ તથા બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રસાદમય વાણીમાં પ્રતિપાદન નેટલું છુટક પદોમાં છે તેટલું અન્ય ગ્રંથોમાં નથી. તત્ત્વવિદ્યાની સર્વ શોભા તથા પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાના અનુભવમાં છે. જ્યાં અનુભવ નથી. પણ માત્ર પરાક્ષ જ્ઞાન છે ત્યાં શ્રોતાના મન ઉપર અસર કરવાની શક્તિ નથી. અખાના સંબંધમાં વિશેષ આલોચન કરવા યોગ્ય એ છે કે એનો નિર્મલ બ્રહ્મત્વના અનુભવનો ચંદ્રમા એની ગંભીર પદ્યસ્રોતસ્વિનીના પ્રત્યેક તરંગમાં જળકે છે, અને તેથી અવ્યાસકરને કંઈ નહિ તો ક્ષણભર આ સંસારના મિથ્યાત્વનું તથા તેના અંતરપટમાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વની યથાર્થતાનું જ્ઞાન સત્તર થાય છે. આ અનુભવની ખુમારી “અક્ષય લીલા” ના પદોમાં એટલી સ્પુરે છે કે તેની કેટલીક પંક્તિઓ અત્ર ટાંકવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે:—

“સંતોરે વનરપતિ કુલી, માયા કેસ ધામમાં;

“ધર ગયો છે જુલી, સંતોરે વનરપતિ કુલી.

સંતોરે. ૧

“વણુ ખેડુ વણુ વરખડો, જઈ ગગન માંહે મોયો;

“શાસ્ત્રો પૂજ્યો બહુ કુળ્યો, ત્રિલોકમાં દૈયો.

સંતોરે. ૨

- “ પગ વિના પગ કાઢવો, વણુ વાટે દીવો બાળો;
 “ જે ઘર જાતું મુઆ પછી, તે ઘર જીવતાં નિહાળો. સંતોરે. ૩
 “ પથીલ થઈને પરવરો, ધરધન જેમ ફેરો;
 “ જે ફળ છે અગમ અગોચર, તે ફળ વિરલા વેરો. સંતોરે. ૪
 ઘટ ધુંધટ ઘેરી રહો, માયા મનસું બાધો;
 “ ઘટ ધુંધટ અળગો કરો, તે સાંધ આપે લાધો. સંતોરે. ૫
 “ અનેક પદવી ઉપરે, અક્ષર એક સુજે;
 “ અક્ષરે અક્ષર ઉતરે, અખો એ અક્ષય બુજે. સંતોરે. ૬
 “ સંતોરે વરંતે નવ વહીએ, આત્મા શું અવિલંબતા;
 “ લહેમાં લીન થઈએ, સંતોરે વહેતે નવ વહીએ.”

* * * *

અખાના રોમે રોમમાં જે અક્ષરસ પ્રસરી રહ્યો છે તે એના “અતુલ્ય બિંદુ”ના અભ્યાસીને સદાજ જણાય તેમ છે. આ ગ્રંથ લઘુ છે, તો પણ તેનું ગાંભીર્ય અવર્ણનીય છે. હાખામાં જે અખાને આપણે અવિચારી ધર્માન્ધોને સપાટા મારતાં જોઈએ છીએ તે અખાની લેખિની અને આ ગ્રંથની લેખિનીમાં ધણો ભેદ છે. જેમ ઉત્તરરામચરિતમાં ભવ-જૂતિની પરિણત પ્રતા અગ્રકે છે તેમ આ લઘુ કૃતિમાં અખાની અત્યંત ગંભીર અક્ષતત્વમાં ફરેલી મતિ સ્ફુરે છે:—

- “ જેમ વર્ષાઋતુ જાય, શરદ્ ઋતુ રૂડી દીસે;
 “ હામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા દીસે.
 “ ચોદિશ અગ્રકે ચંદ, હંદ બહુ મનનો લાગે;
 “ તેમ ભાગે ભવજાંતિ, કાંતિ જેમ દ્વિતીયા આગે.
 “ વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે;
 “ ત્રિદાકાશ ચિન્મય અખા, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે.”

અખાના કાવ્ય તાત્પર્યપ્રધાન છે, અને તેથી તેમાં પદલાલિત્યાદિ શુભો વધારે સ્ફુ-રતા નથી. પોતાની વ્યવહારપૂરતા સંસ્કાર પામેલી વાણીદાસ અક્ષરવિદ્યાનાં તત્ત્વોને સામાન્ય પ્રગ્ન આગળ પ્રકાશ કરવા પ્રતિ તેનું લક્ષ ખેંચાયતું છે. સંસારરસમાં મગ્ન જીવોના હૃદયમાં ઉડી લાગણી થાય અને તેની સાથે ઉપદેશ આપનાર કવિ પ્રતિ તિરસ્કાર ના ઉપજે એવી માર્મિક વચનશ્રેષ્ઠિનો ઉપયોગ કરવામાં અખાના જેવી કુશળતા અન્ય બોધક કવિ એમાં જણાતી નથી. આ વચનોની શ્રેષ્ઠિમાં એક દહાંત અને ખીણું દાષ્ટાંતિક એને “અને” સમ્પ્રદયી જોડી, બન્નેના સમાન ધર્મોની શ્લેષદ્વારા અભિવ્યક્તિ અખો ધણી ચમત્કારક રીતે કરે છે. અખાની જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવતો આ કવિ એક રથજો કહે છે કે:—

“અણુ સમન્વેા જીવ ને ખીજું ઝાંખરૂં, જ્યાં દેખે ત્યાં વળગે ખરૂં;
 “ પ્રકૃતિ મળે ત્યાં તે અડે, નહિં તો પાછું વાટે પડે.
 “ એમ અખા સંધળો સંસાર, ઝામર ઝાળે ઠરે વેપાર. ”

(જીવ ધૃશ્વર અંગ.)

અજ્ઞાન જીવ અને ઝાંખરાતું સામ્ય “ વળગવામાં ” રહ્યું છે, અર્થાત્ જેમ ઝાંખરૂં રસ્તે જનાર માણસને વળગે છે તેમ અજ્ઞાન જીવ પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપ સંસારના વિષયો સાથે ગુંચાય છે. જો વટેમાર્ગીનું લુગડું ઝાંખરાંને વળગી રહે તેવું હોય તો ઝાંખરૂં સાથે જાય અને નહિ તો વાટમાં પડી રહે છે. તેમ જીવનું અંતઃકરણ સંગ્રહેવવાનું હોય તો વિષયોના સંસ્કાર ચોટે છે, નહિ તો નિષ્કર્ષ રૂપ ઝાંખરાં વળગી રહેતાં નથી.

સચ્ચ જાતિ કરતાં નિર્જીવ જાતિની રસાંસા કરતાં વળી અખો અન્યત્ર કહે છે કે:-

- “ પડતું સુવર્ણ ને ખીજું મન, તેનું ધોતું ધોતું ન હોય જતન.
- “ જો મર્મ ખાર આંખને મળે, તો યાચ ચૈત્તું મન પાછું વળે.
- “ મનની કીધી સર્વ ઉપાધ્ય, મનાતીત અખા આરાધ્ય.”

(સચ્ચ જાતિ અંગ.)

અહીં જેમ દલકા સોનાની શુદ્ધિ ધોવા કરવાથી થતી નથી પણ અગ્નિમાં તપાવવાથી જ થાય છે તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ મનમોહન આગળ લુપરી વગાડવા રૂપ સચ્ચ જાતિની લીલાથી થતી નથી પણ નિર્જીવ તત્વના સ્પર્શથી સંયમાગ્નિથી જ થાય છે એ ધણી સાદી અને અમરકારક ભાષામાં વર્ણવ્યું છે.

(અપૂર્ણ.)

નર્મદારાંકર દેવરાંકર મહેતા.

હિંદુસ્તાનની રેલ્વે સંબંધી રાજનીતિ. §

પ્રકરણ ૧ લું.

સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે બાંધવાના પ્રથમ વિચાર, સર મેંકેડેનહક સ્ટીવનસનના અગ્રણીપણા નીચે, એક કંપનીના પ્રયોજકોએ સને ૧૮૪૩-૪૪ માં પ્રદર્શિત કર્યા, આરંભકાળ.

તે વખતે ઇંગ્લેન્ડમાં 'રેલ્વેના ઉન્માદ'(Railway mania)નો આરંભકાળ હતો. પ્રત્યેક જાણીતી જુમિમાં રેલ્વે લઈ જવાની કલ્પના પ્રયોજકો કરી રહ્યા હતા. ઘણે ભાગે વિલાયતનાં નાણાં એમાં રોકવાં પડશે એમ તે ધારતા હતા તેની સાથે તેમની એમ પણ સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે અંગ્રેજ ઈંગ્લેન્ડે શીવાય બીજાની એ કામ થઈ શકવાનું નથી. આવે પ્રસંગે હિંદુસ્તાન તરફ તેમનું લક્ષ્ય પ્રથમ ખેતિય એમાં નવાઈ નહિ. પરંતુ તે વખતની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ થોડી આશાજનક હતી; કારણ કે સિંધ દેશ તાત્કાલિક જીતવામાં આવ્યો હતો; ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ હાર્ડિંગ નવા આવ્યા હતા; અને જે તકરારને અતિ પંજન્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું તે તકરારમાં રજુજીતસિંહની સાથે ઉતાવળે ઘસડાવું પડે એમ હતું. વિલાયતમાં પણ આ વખતે રેલ્વે નવાઈની હતી; અને બીજા અગસનાં અને ગંભીર કામમાં લક્ષ્ય આપવાનું હતું. આ શીવાય પણ ઉપર જણાવેલાં કારણને લઈને ના બોર્ડે આ વિચાર કદાચ કવખતના અને અપકવ અણી કાટખા હોત તો તેમાં આશ્ચર્ય નહિ. તેમ છતાં હિંદુસ્તાનમાં કે વિલાયતમાં એવો ખ્યાલ કદિ લેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાવું નથી. વધારે અગસનું કામ હાથમાં છતાં રેલ્વેના પ્રયોજકો પ્રત્યે આવકારની નજરે નેવામાં આવ્યું હતું; અને તેમની યોજનાઓને અટકાવવાને બદલે મદદ આપવાની ઇચ્છા બતાવવામાં આવી હતી.

એક કંપની જામી કરવાની રીતસર ઘડેલી જાહેરખબર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરોની કોર્ટ સમક્ષ, સને ૧૮૪૫ ની શરૂઆતમાં મુકવામાં આવી લખાણનો આરંભ. હતી. તેમાં એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી કે, કલકત્તાથી અલહાબાદ એટલે પ્રાગરાજ તરફ ૧૪૦ માઈલની 'અજમાશી' રેલ્વે બાંધવા સારૂ દશલાખ પાઉન્ડનું બંડોળ એકઠું કરવું. એ કંપનીની પ્રથમ માગણી એમ હતી કે તેમને જે ખર્ચ થાય તે ઉપર સરકારે ત્રણ ટકાની હામી (ગેરેન્ટી) આપવી. અગર હામી આપતાં વાંધા જોતું જણાવું હોય તો, 'હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે દાખલ કરવાને ઉત્તેજન દાખલ' દર વરશે ૩૦ હજાર પાઉન્ડની બક્ષીસ આપવી, અને જ્યારે દસ લાખના બંડોળ ઉપર રેલ્વેમાંથી ૩૮ ટકા ઉપરાંત નફો મળવા માંડે ત્યારે એ બક્ષીસ આપવી બંધ કરવી. પ્રાછળથી એમ નક્કી થયું કે હામી અથવા ખીજ એટલી નાણાંની મદદ મળ્યા શીવાય કામ આગળ ચાલે તેમ ન હતું. ઘણી

§ સને ૧૮૪૪માં જાપાએસ મિ. હાર્ડેસ બેનના અગ્રેજ પુસ્તક ઉપરથી.

ચર્ચા ચાલ્યા પછી આ અને બીજી દરખાસ્તોનો સારી પેઠે વિચાર કરીને કોર્ટે આ કિસ્સાને ગવર્નર જનરલને એ બાબત સને ૧૮૪૫ ના એ માસની ૭ મી તારીખે લખાણ કર્યું. આ વખતથી વિલાયત તથા હિંદુસ્તાનની સરકાર વચ્ચે લખાણની શરૂઆત થઈ. એ લખાણ રેલ્વે સંબંધી રાજનીતિ દર્શાવનારા દ્વિતર તરીકે આજે ઘણું ભારે થઈ ગયું છે, અને તેની સાથે તેટલુંજ રસિક થઈ પડ્યું છે.

ઉગ્રંડમાં અથવા વાસ્તવિક કહીએ તો યુનાઇટેડ કિંગડમમાં રેલ્વે બાંધવાના કામને જરૂર પામવામાં, સરકાર તરફથી કે કાયદા બાંધનાર સત્તા તરફથી, દિગ્દર્શન શીવાય ભાગ્યેજ કાંઈ વધારે મદદ મળી હતી. વધારે મદદની તેને જરૂર પણ હતી નહિ. એ કામ યોગ્ય વખતમાં ચમકારક રીતે લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું, અને જનમી ગયું હતું. લોકોની રેલ્વેથી અને ધંધારોજગારને અનુકૂળ થઈ પડવાના સંબંધમાં કાંઈ સંદેહ હતો નહિ. શરૂઆતમાં ભેડાળ એકંદુ કરતાં કોઈ મોટી અડચણ નહીં નહોતી, તેમજ પોતાનો કાણુ રાખવા માટે કાયદાના અથવા બીજા સાંકેતિક પ્રતિબંધ મુકવાનો સરકારનો ઇરાદો હોય એવાં દૃશ્ય ચિન્હ પણ જણાયાં ન હતાં. હિંદુસ્તાનની રિયલિટી એથી કેવળ જુદી તરેહની હતી. જે મહાન રાજ્ય આજે હિમાલયથી કેપકોમોરીન સુધી રાજ્ય કરે છે અથવા અમલ ચલાવે છે, તે રાજ્ય સને ૧૮૪૪ માં પરિપૂર્ણ નહોતું એ વખતે એ રાજ્યમાં પંજાબ, બ્રહ્મદેશ, નાગપુર અને અયોધ્યા પ્રાંતો ભળ્યા નહોતા. લોકો પોતે એક મહાન સંઘોપરિ સત્તાની પ્રજ્ઞાપ્ત બનવાના હતા એવું બાન તેમને નહોતું. વળી એ સત્તાનું જે જોરબળવાના વખતમાં પ્રદર્શિત થયું તેના તેમને ખ્યાલ પણ ન હતો. તેમજ હાલ દૂર દૂરના દેશો વચ્ચે બાંધેલા રસ્તા અને રેલ્વેને લીધે જે નિકટ સંબંધ બધાયો છે તે તેમની કલ્પનામાં પણ નહોતો. વળી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને પ્રથમ આવેલા તે વખતની લોકની રિયલિટી અને રીતભાવમાં આજસુધીમાં ભાગ્યેજ કાંઈ ફેરફાર થયો હતો. જે કાંઈ ફેરફાર થયેલો તે કલકત્તા અને મુંબઈની આસપાસના પ્રદેશમાં જ. દેશી કે યુરોપીઅનને માટે લાંબી મુસાફરીનું વાહન પાલખી શીવાય કાંઈ ગણાતું નહિ. આખા દેશમાં બાંધેલો રસ્તો જોઈએ તો તે માત્ર કલકત્તાથી પેશાવર તરફનો 'ગ્રાન્ટ્રન્કરોડ' હતો. કેપ કોમોરીનની પાછળ ફરીને વહાણમાં જવા શીવાય ઈંગ્લંડ જવા આવવાનું સાધન બીજું કાંઈ હતું નહિ. જૂત અને વર્તમાન કાળનો એથી પણ મોટો તફાવત એ હતો કે તે વખતે હિંદુસ્તાનનું રાજતંત્ર ત્રિપુડીયા ચાલતું હતું; એટલે કે (૧) વિલાયતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, અને (૨) તેમનું બૉર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ, એ અને (૩) હિંદુસ્તાનની સરકારને હુકમ આપતાં તથા તેમની સાથે ચર્ચા ચલાવતાં.

આવી રિયલિટીમાં હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે દાખલ કરવા સંબંધી વિચારોમાં વિચિત્ર મતભેદ અસ્થિત મુશ્કેલીઓ. હોય એમાં નવાઈ નહિ. સારા મનોબળવાળા પુરોષો પણ સામાન્ય કલ્પનાઓથી દોરાઈ ગયા હતા; અને એ કામ દરેક રીતે નિષ્ફળ નીવડશે એમ ધારતા હતા. એ વખતે એમ માનવામાં હતું કે હિંદુસ્તાનમાં માલની તો જન-આવ હીક યશે, પણ ઉતારોઓની એટલી યશે નહિ. એમ પણ માનવામાં હતું કે આ

દેશની હવા મોટા-અંતરાયરૂપ થઇ પડશે. વાર્ષિક યોગાચારી, બારે પવનની અને સૂર્યની ગરમીની ઘણી માડી અસર થશે એવી ધારતી રાખવામાં આવતી હતી. સડકને તથા સાગના સતેપાટને જીવજંતુઓ તુકશાન પહોંચાડશે તથા ઉષ્ણ પ્રદેશની ઉદ્દમિદ્ગ શક્તિથી પણ તુકશાન પહોંચશે એમ કેહેવામાં આવતું હતું. પરંતુ વધારે મનાય એવી અને વગ્નનદર હરકતો એ બતાવવામાં આવતી કે હિંદુસ્તાનમાં રેલવેસ્તા બાંધવાને તથા રેલ્વે ચલાવવાને હુશીઆર ઇજનેરો તથા કારીગરો જોઇએ તે મળી શકશે નહિ.

ડિરેક્ટરોએ ગવર્નર જનરલને જે લખાણ મોકલ્યું હતું તેનો ભાવાર્થ એ હતો કે, ઇંગ્લેંડના અનુભવ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અદિ- ધણીખરી ઉપજ સંબંધી કાર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરોના વિચાર. આવક ઊતારોઓની છે; માલની આવક તો ધણી જૂજ છે. આ બાબતમાં હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ તદ્દન જલસી છે. વિશાલતાની વસ્તી ધણી ધીચ અને તવંગર છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તી આઠી અને ગરીબ સ્થિતિમાં છે; પરંતુ તેને બહાર હિંદુસ્તાનમાં કોમતી પેદાશ ધણી છે. તેને લાવવધર્મ કરવાનાં સોંધાં અને અડપવાળાં સાધનો ન હોવાથી જનરભાવ બરોબર ઉપજતા નથી. એટલા માટે દાલમાં તો રેલ્વેને માલની પેદાશ થશે, ઊતારોઓની નહિ થાય એમ અટકાવ છે. આ અટકાવ કેવી અચોક્કસ હતી અથવા એ સંબંધી કેવું અગ્નન હતું તે નીચેની દકાકત ઉપરથી જણાશે. જે ભાગમાં થઇને આ રેલ્વે લઈ જવાની હતી તે ભાગની વસ્તી જેટલી દુનીઆમાં કોઈ ભાગમાં ધીચ વસ્તી ન હતી. ઇંગ્લેંડમાં એક ચોરસ માઇલે વસ્તીનું જે પ્રમાણ આવે તે કરતાં ને વખતે હિંદુસ્તાનનાં તે ભાગમાં સામાન્ય રીતે ગણતાં સરાસરી વધારે વસ્તી હશે. ઇંગ્લેંડની સાથે સરખાવતાં હિંદુસ્તાન ગરીબ હતું અને છે એ વાત ખરી, પરંતુ તે વખતે એટલે આજથી અરધા સૈકા ઉપર, સર્વ વર્ગના લોક ધધાર્યે, સેહેલ કરવા, અથવા યાત્રાએ મુસાફરી કરવાને સમયે તમા ખુશી હતા, એ વાત સારી પેટે જણીતી હોવી જોઈએ, એ વખતે જાત્રાગુઓનાં ટોળેટોળાં પડે ચાલીને દેશમાં મુસાફરી કરતાં હતાં. કદાચ એમ માનવામાં આવ્યું હશે કે રેલગાડીમાં બેસી દેવરથાને જવામાં ધર્મને બાધ ગણાતો હશે પણ એ માનવું પાછળથી તદ્દન ખોટું હતું છે. પેહેલાં ત્રણ વરસની ઊતારોઓની ઉપજ માલની ઉપજ કરતાં ધણી વધારે થઈ હતી; અને આજ સુધી એમાં વધારો થતો જતો માલમ પડ્યો છે.

ઉપજું લખાણ હિંદુસ્તાનમાં મોકલ્યા પછી કાર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરોને એમ યોગ્ય લાગ્યું કે એક અનુભવી રેલ્વે-ઇજનેરને હિંદુસ્તાનમાં મોકલશે. તે હિંદુસ્તાનમાંના ઇજનેર વર્ગના જે અનુભવી અને પંકાયેલા અમલદારો સાથે મળી તજનીજ કરીને સાધારણ લંબાઈની પ્રથમ અજમાયશ દાખલ એક યોજના સૂચવે. આ કામ માટે મિંગ્લ સિમ્સને ઇંગ્લેંડથી મોકલ્યા, સને ૧૮૪૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તે હિંદુસ્તાનમાં આવી પહોંચ્યા. કંપનીઓ મારફત હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે બંધાવવાના અને ચલાવવાના વિચાર વિરુદ્ધ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરો હતા નહિ. પણ ઇંગ્લેંડમાં એવી યોજનામાં જે અવ્યવસ્થા જોવામાં આવી હતી તે ઉપરથી તેમણે એવું ઠકાવણ વાપર્યું કે, બીજી નહિ તો મુખ્ય રસ્તા ઉપરની રેલ્વે તો એવી સરતોએ બંધાવવી કે, જ્યાં તેના ઉપર કાણ રાખવાની અને જરૂર પડે તો વેચાતી લાઇ લેવાની સઘા સરકારને રહે. એટલા

સાર તેમણે એવી સૂચના કરી કે, જે કંપની ઊભી થવાની હોય તેનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું છે, તથા તેની સત્તા શી છે, અને જે રેલ્વે બાંધવાની હોય તેના સુવિસ્તાર નકશા (પ્લાન) અને ખર્ચનો અંદાજ (એસ્ટીમેટ) જોવા સાર તથા મંજૂરી મેળવવા સાર સરકારમાં રજુ કરવાં જોઈએ. અને એવી તપાસ સાર નીમેલા અમલદારોને, જ્યારે જોઈએ ત્યારે, ચોપડા અને હિસાબ જોવા દેવાં જોઈએ. રાજનીતિના પ્રથમ અંકુર અને કાષ્ઠ રાખવાની પદ્ધતિના આરંભ અહિંથી થતો જોવામાં આવશે. દિનપ્રતિદિન એનો વિસ્તાર થતો ગયો, અને હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે-સેજનાઓનું આ મુખ્ય સ્વરૂપ થઈ પડ્યું. મિ. સિંઘે ચોડા માસમાં એટલે સને ૧૮૪૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં, આવા કામમાં નાંખ્યાં રોકનાર અંગ્રેજો સાથે કેવી સરતો કરવી તે નીચે પ્રમાણે સૂચવ્યું:—જે કંપની ઊભી થાય તેને સરકાર તરફથી પટો કરી આપવો, તે પટાની રૂઠાણે અમુક વર્ષની મુદત સુધી તે કંપની અમુક રેલ્વે બાંધી શકે, ચલાવી શકે, અને તેનો ઉપયોગ કરી શકે. જામીનાં કામને માટે સરકાર જમીન મફત આપવી, રેલ્વે બાંધતી વખતે તેમને તેના ઉપર કર નાંખતા જતું નહિ; ને તે કંપનીનો પોતાના નોકરો ઉપર કુલ આજ્ઞાતીઆર. એના બદલામાં કંપનીએ જોઈતી માપણી અને નકશા કરાવવા અને મંજૂરી સાર રજુ કરવા. મંજૂર થયેલા ધોરણ પ્રમાણે રેલ્વે બાંધવી, અને પટાની મુદત પુરી થતા સુધી બધાં કામની ખરાબર મરામત કરાવતા રહેવું. મુદત વીત્યા બાદ કાંઈપણ બદલો માગ્યા વગર સરકારને સ્વાધીન કરી દેવી. મંજૂર થયેલા નકશામાં સરકારની પરવાનગી મેળવ્યા શીવાય કાંઈ ફેરફાર કરવો નહિ. અને એ કામની તપાસ રાખનાર અમલદારને એવી સત્તા આપવી કે કોઈ કોમ નકશા પ્રમાણે ન થયું હોય તો તે નાપાસ કરી શકે, અટકાવી શકે, અથવા ફરી બાંધવાનો હુકમ કરી શકે. જે કોઈ કંપની આ સરતો પ્રમાણે ન વર્તે તો તેની આખી મીલકત સરકાર પોતાને સ્વાધીન લઈ શકે, અને પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી વ્યવસ્થા કરે. કોઈપણ રેલ્વે બાંધાઈ રહ્યા પછી અમલમાં લાવવાના સઘળા ધારા, નિયમો કે ઉપનિયમો, માલ તથા ઊતાડઓના દર તથા બાકાની તપશીલ, દરરોજની કેટલી ટૂંનો ચાલશે તે, અને તે કયે કયે વખતે ઉપડશે એ સઘળું મંજૂર કરાવવું જોઈએ. ટુકામાં કહીએ તો દરેક બાબતમાં સરકારની મંજૂરી મેળવવાની હતી. અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ રેલ્વે ચલાવી ન શકાય. વળી દરેક રેલ્વેએ ટપાલ, લશ્કર, અને લશ્કરી સરંજામ ઝાણે બાવે ખેંચી જવાનાં હતાં. કોઈપણ રેલ્વેને એક છોડેથી બીજે છોડે દરરોજ એક ટૂં ન પણ ન જતી હોય તો તે રેલ્વે ઉપયોગમાં આવતી નથી એમ ગણવું. હિંદુસ્તાનમાંની બધી રેલ્વેઓ એકજ ધોરણ પ્રમાણે બાંધવી; અને ચલાવવી પણ એકજ પદ્ધતિથી, એ-જન, ડગ્ગા વગેરે એકજ નમુનાના રાખવા. દરેક કંપનીએ પોતાના હિસાબ મંજૂર થયેલા ફારમમાં રાખવા; અને નાંખ્યાં સંબંધી કે વેપાર સંબંધી સરકારને યોગ્ય લાગે તેવાં પત્રકો માગે તે રજુ કરવાં.

ઊપરની ઘણીખરી સરતોમાં, હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેસોની સાથે થયેલી ચર્ચાના પરિણામરૂપ, હઠાપણ અને પુખ્ત વિચાર નજરે પડે છે. ત્યાર પછીથી કંપનીઓએ જે જે રેલ્વે બાંધી છે અને તેમની સાથે જે જે સરતો કરવામાં આવી છે, તેનું મંડાણ ઉપરની ઘણીખરી સરતોના યોગ્ય રૂપાંતર ઉપર થયેલું છે. આ સરતો કેટલીક રીતે એક પક્ષના લાભની છે, અને

જે-ટી (હામી)ની લામણ.

તેથી નાંખ્યાં રોકનારા આગળ નહિ પડે એમ જાણતા હોય તેમ, મિ. સિમ્સે બીજી બક્ષા-
મણુ એવી કરી કે, કામમાં ખરેખર રોકેલાં નાંખ્યાં ઉપર થોડાક ટકાની ઝરેન્ડી આપવી.
બ્યાં સુધી રેફરે માલ લઇ જવા લાવવાનું શરૂ ન કરે ત્યાં સુધી તે ઝરેન્ડીને અમલ ન
યાવ; તથા નિયમસર અને સંતોષકારક રીતે જો કોઈ રેફરે કામ ન કરે તો તે ઝરે
ન્ડી બંધ થાય.

જે વખતે મિ. સિમ્સે આ પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય લખી જણાવ્યો તેજ વખતે,
હિંદુસ્તાનમાં રેફરે બાંધી શકાય એમ છે, એ બાબત ઉપર ઇંગ-
રેફરે બાંધી શકાય એમ છે. તેરોની એક કમિટીએ પોતાનો રિપોર્ટ સરકારમાં મોકલાવ્યો. આ
બંનેનો વિચાર સાથે લાગો કરવામાં આવ્યો. એ રિપોર્ટની શરૂ-
આતમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, હિંદુસ્તાનની ખાશીઅતો અને કિયતિને રેફરે
પ્રતિષ્ઠા થાય એમ નથી એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં રેફરે બાંધવાની જરૂર છે; અને જેવી
રીતે યુરોપના કોઈ પણ ભાગમાં રેફરે બાંધીને યથારિથત નમાવી શકાય છે તેવીજ રીતે અહિં
પણ બરોબર ધ્યાન આપવામાં આવે તો, થઇ શકે એમ છે. પછીથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપ-
નીના ડિરેક્ટરોએ જણાવેલી ઉપર ટહી મયા તે મુશ્કેલીઓનો વિચાર તે રિપોર્ટમાં કરવામાં
આવ્યો છે. એ મુશ્કેલીઓ કેટલેક દરજ્જે ખરી છે એમ કબુલ કરવાની સાથે કમિટીએ
એમ જણાવ્યું કે તે દૂર ન થઈ શકે તેવી નથી; અથવા તેથી કરીને હાલ તારત હિંદુ-
સ્તાનમાં રેફરે બાંધતાં અટકવું પડે એમ નથી; અને પ્રથમ કલકત્તાથી રિલી તરફ એક
રેફરે લઇ જવાની બક્ષામણુ કરી.

આ રિપોર્ટ અને મિ. સિમ્સની સૂચનાઓનો નીકાલ કરતાં હિંદુસ્તાનની સરકારે (તે
વખતે લોર્ડ હાર્ડિન્ગ ગવર્નર જનરલ હતા) એવો અભિપ્રાય
હિંદુસ્તાન સરકારના જણાવ્યો કે વગર હીમતે જમીન આપવી એ વાજબી છે; ને તે
વિચાર.
પ્રમાણે જમીન આપવામાં આવે છે પણ ખરી. રેફરે બાંધનારા
ઓને જે મદદ આપવામાં આવે છે તેમાં આજ સુધી નિયમસર અને મુખ્ય મદદ એજ
આપવામાં આવે છે. પરિણામે રેફરેના માલેક સરકારે થવાના હકની બાબતમાં એમ જ-
ણાવ્યું કે એ હક કેટલીક સરતો સાથે રાખવો; એટલે કે અમુક મુદત પછી સરકાર મા-
લેક થાય અથવા તે મુદત પછી પણ કંપની સાથે કોંઈ નવી ગોઠવણુ કરવી હોય તો તે
થઈ શકે. ત્યાર પછી જે જે કંડાકટ થયા તેમાં આ સરતો મુખ્ય ગણાવા લાગી. ઝરેન્ડી
આપવાનું રાજનીતિથી વિરુદ્ધ, ગણ્યું અને એમ જણાવ્યું કે એથી બેશક રેફરે બાંધનારા-
ઓને ઘણું ઉત્તેજન મળે ખરૂં પણ આખરે ખરો ફાયદો કેટલો થશે તેની ચોક્કસ ગણુ-
તરી કરવા ન રહેતાં લોકો સદામાં ઉતરી પડશે. જે ચોજનામાં સરકારની મદદ શીવાય
સાધારણુ નફાની આશા રાખવામાં આવે એવું ન હોય તેને ઉત્તેજન આપવામાં સરકારની
મરજ અથવા હિત નથી. જમીન મફત આપવા ઉપરથી જણારો કે સરકારે તો ખરી
મદદ કરી છે. હિંદુસ્તાન સરકાર આ રીતે પૈસાની મદદ આપવાને તૈયાર ન હતી તોપણ
તેના સમજવામાં એટલું તો હતું કે રેફરે બાંધવા દેવામાં તથા તેને ચલાવવા દેવામાં પો-
તાનો કાસુ રાખવાની જરૂર છે, તેથી એવી દલીલ આણી કે જમીન મફત આપવાથી રેફરે

કંપની ઉપર સરકારનો જે મોટો-ઉપકાર થાય છે તેના બદલામાં તેના કારભાર ઉપર સવિ-
સ્તર અને સંપૂર્ણ કાણુ સરકારનો હોવો જોઈએ. હિંદુસ્તાન સરકારના આ વિચાર ઇસ્ટ
ઈન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરોને સને ૧૮૪૬ ના મે માસમાં લખી જણાવવામાં આવ્યા.

જુલાઈમાં ગવર્નર જનરલે પોતાની ટુંકી મિનિટ લખી તેમાં જ-
ગેરેટી સંબંધી ગવર્નર જનરલ અને કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સના વિચાર.

જુલાઈમાં ગવર્નર જનરલે પોતાની ટુંકી મિનિટ લખી તેમાં જ-
જુલાઈમાં ગવર્નર જનરલે પોતાની ટુંકી મિનિટ લખી તેમાં જ-
જુલાઈમાં ગવર્નર જનરલે પોતાની ટુંકી મિનિટ લખી તેમાં જ-
જુલાઈમાં ગવર્નર જનરલે પોતાની ટુંકી મિનિટ લખી તેમાં જ-

ખરચેમાં નાંખ્યાના પ્રમાણમાં જમીન મફત આપવી તેની કીમત દર માહિતે ૨૦૦ પાઉન્ડને
આશરે ગણાય તે ખસ નથી. રેલ્વેથી વ્યાપારને તથા લોકવ્યવહારને ફાયદા થશે એટલુંજ
નહિ પણ લશ્કરી ફાયદા પણ થશે. કલકત્તા અને દિલ્હીની વચમાં રેલ્વે બાંધવામાં દસ
લાખ પાઉન્ડ ખર્ચવા દરવર્ષે પાંચ લાખ રૂપીઆ આપવાની બજામત કરી. અઠોડાખરમાં
કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરે જે બાબત પોતાનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કર્યો તેની સાથે એક લાખી પાદ
દત્તી તેમાં કયો કયો રેલ્વે કાણુ કાણુ બાંધવા તૈયાર હતું તે જણાવેલું હતું. પહેલ વેહેલી
રેલ્વે કલકત્તા અને દિલ્હીની વચમાં એક જોઈન્ટ સ્ટેક કંપનીને બાંધવા દેવાનું કબુલ રાખ-
વામાં આવ્યું હતું; પણ તેને માટે શી શી સરતો કરવી એ સંબંધી લાંબી ચર્ચા રેલ્વેના
પ્રેમીજોડા, કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ તથા બોર્ડ ઓફ ટ્રેડની વચમાં થઈ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના
ઉદાર અને અમલમાં લાવી શકાય એવા વિચારો સાથે સરખાવતાં બોર્ડ ઓફ ટ્રેડના
વિચાર સંકોચિત અને વિચારાર્થ જણાયા. હિંદુસ્તાન સરકારના ગેરેટી સંબંધી વિચારો કોર્ટ
ઓફ ડિરેક્ટરોએ નાપસંદ કર્યા. કંપની ઉભી કરવા માટે ગેરેટી આપવી તેમને જરૂરની
જણાઈ; અને ત્રીજેરીમાં બસાયેલાં નાંખ્યાં ઉપર સેંકડે ૨૪ ટકા આપવાની બજામત કરી.
દર માહિતે ૧૫ હજાર પાઉન્ડની કીમત ગણીને તે પ્રમાણે ગેરેટીની રકમની હદ ઠરાવી;
તેની સાથે એવી પણ સરત રાખવામાં આવી કે રેલ્વે વધારવા સાથે નાંખ્યાંની જરૂર પડે
તે ઉપર ગેરેટી આપવી કે ન આપવી એ કોર્ટની મુખત્યારી ઉપર રહે. જે બધો નફો
આવે તે સરકાર અને કંપની વેહેંચી લે. અને ગેરેટી રેલ્વેનું કામ ચાલુ થતા અવલ દસ
લાખ પાઉન્ડ અનામત (ડિપોઝીટ) મુકાવવા જોઈએ. પ્રથમ સૌનો એક મત થયો નહિ.
છેવટે પણ મત પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના કમિશનરોને લખવામાં આવ્યું.

બોર્ડ પોતાના વિચાર કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સને સને ૧૮૪૬ ના ડિસેમ્બરમાં જણાવ્યા.
જોઈ ઓફ ટ્રેડના વિચાર. તેમાં કંપનીઓ પાસે રેલ્વે બાંધવાનો વિચાર પસંદ કર્યો. પરિ-
ણામે રેલ્વે ખરીદી લેવાની સરતોમાં કાંઈક ફેરફાર કર્યો. ગેરેટી
આપવાના વિચારને તેમણે તદ્દન નાપસંદ કર્યો અને જણાવ્યું કે
જોઈ ઇન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરોની સંપૂર્ણ ખાતરી થતી હોય કે ગેરેટી આપ્યા શીવાય બન-
ડેગ બિલું યદ્ય શકે તેમ નથી તો જ માત્ર ૧૫ વરસની ગેરેટી આપવી. બંડેબાજાઓ
આ સમત કમુલ રાખી નહિ, તેમ બોર્ડ પણ નથી નહિ. એમાં ધણો વખત વહી ગયો.
તે દરમિયાનમાં હિંદુસ્તાનમાં રેલ્વે બાંધવાને ઉત્તેજન આપવાની અગત્ય છે એમ માનચેરટર
અને ગ્લાસગોની મેગિસ્ટ્રેટ ઓફ કોમર્સ જણાવ્યું. વળી કહ્યું કે જ્યાં જ્યાં સરકારોમાં રેલ્વે

બાંધનારી કંપનીઓને મદદ આપવામાં આવી છે તેવી જ રીતે ઓછામાં ઓછાં વ્યાજના દરની ગેરંટી આપવી આવશ્યક છે. વધારે ચરચા થયા પછી સને ૧૮૪૭ માં ડિરેક્ટરોની કોર્ટના કહેવા ઉપરથી, તે વખતની નાંણાંબજારની સ્થિતિ જોઇને, બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલે ના-ખુશીથી વ્યાજનો દર વધારીને-૪ ને બદલે ૫ ટકાની ૨૫ વરસ સુધીની ગેરંટી આપવાનું કમુક્લ કર્યું; અને આ સરતે ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેલ્વે કંપનીએ પોતાની લાઇનનું કામ ચલાવવાને કમુક્લ કર્યું.

તો પણ હિંદુસ્તાનમાં બીજી જગ્યાએ રેલ્વે બાંધવા સંબંધી ચર્ચા ચાલી. મુંબઈ ઇલાકામાં રેલ્વે બાંધવાની એક યોજનાના સંબંધમાં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરોએ જે સરતો જણાવી તે, તે યોજનાના પ્રયોજકોએ રેલવે સિસ્ટમન અને બીજાઓને પોતાના અભિપ્રાય-જણાવવા સારૂ મોકલી, તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે એ સરતો કમુક્લ રાખવા જોવી નથી, અને રેલ્વેના ડિરેક્ટરોએ કમુક્લ ન કરવી એ સરતોનું વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે, એની વ્યાવહારિક અસર એવી થશે કે ક્યે રસ્તે રેલ્વે બાંધવી એ સરકાર પસંદ કરશે, બાંધવા અને ચલાવવા સંબંધીની વિગતમાં આપાચીપ કરશે, કેટલી મુદતમાં પુરી કરવી તે ઠરાવી આપશે, ધારા બાંધી આપશે, દર અને નફાની હદ બાંધી આપશે, નુકસાનકારક વિલંબ કરાવવાની સત્તા તેમના હાથમાં રહેશે, અને છેવટે ગેરંટી પાછી ખેંચી લઈ ઘણાં કામ ખાલસા કરી શકશે, અને નફા પોને ભોગવશે. લખાણ લંબાયું. છેવટે બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના સેક્રેટરી નેમ્સ વિલ્કિન્સને એ બાબત હાથમાં લીધી અને સને ૧૮૪૬ નાં માર્ચમાં ડિરેક્ટરોની કોર્ટને લખ્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે વગર મુદતની ૫ ટકાની ગેરંટી આપવી ઠરી. કાયદેસર લખત આગરદ માસમાં થયું, અને તેમાં સહીઓ લેવાઈ. વચેની આખરમાં ઇન્ડિઆ સરકારને ખબર કરવામાં આવી કે જંગાળમાં અજમાશી લાઇન બાંધવા માટે એક કંપની ઉભી થઈ છે. તેનું ભંડોળ દસ લાખ પાઉન્ડનું છે. કલકત્તેથી શરૂઆત કરવી અને મીરજાપુર અથવા રાજ મહાલ તરફ લઈ જવી ઠીક જણાય છે. ૪ પ્રીટ અને ૮૫૦ ઈન્ચની અત્રેજી નેરા જેવ (સાંકડા માપ)ની બેલકી લાઇન બાંધવાની છે.

(અપૂર્ણ.)

દુર્ગાશંકર જયેષ્ઠારામ.

આર્ય કિન્ડરગાર્ટન.

(અનુસન્ધાન ગત વર્ષના પૃષ્ઠ ૪૬૪ થી)

અમેરિકાની માફક આ દેશમાં એવી કોલેજ એક પશુ નથી કે જ્યાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનું સર્વોત્તમ શિક્ષણ અપાતું હોય. “કૃવામાં હોય તો અવાગ્ર કોલેજની સ્થાપના માં આવે” આ કહેવત આ રથને યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે. કારણ કે જે જ્ઞાન બાળકોને આપવાનું છે, તે પ્રથમ શિક્ષકના મગજમાં હોવું જોઈએ, આવા જ્ઞાનનો સ્વતઃ પ્રાદુર્ભાવ થવો દુર્લભ છે. તે આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કોલેજની આવશ્યકતા ગણાય. કિન્ડર-ગાર્ટન માટે જુદી કોલેજ સ્થાપવી, એમાં પુષ્કળ તા-લુની જરૂર છે, અને એટલો બધો ખર્ચ સરકાર કરે કે કેમ તે જોવાનું છે. પરંતુ જે કોલેજને હાલ હયાત છે, તેમાં કિન્ડરગાર્ટનના વિષયનો સારો ભાગ આપવામાં આવે, અને ત્યાં એક વિદ્વાન કિન્ડરગાર્ટન-પ્રેફેસરને નીમવાની સગવડ થાય તો થોડે ખર્ચે દૃષ્ટિપ્ત રૂળ પ્રાપ્ત થાય એમ અમારું માનવું છે. આ ઉપરાંત હાલમાં અમેરિકા ને જર્મની આદિ દેશોમાં જે ઉત્તમ કિન્ડરગાર્ટન પુસ્તકો રચાયાં છે તેમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરાવવાની ખાસ જરૂર છે. આજથી લગભગ દશ વર્ષ પહેલાં વડોદરા સરકારે “ચેરિટાબલ ઓફ આઇડ ફૂડ” નામના પુસ્તકનું ભાષાંતર કરાવી શિક્ષક વર્ગને ઉપકારી કહ્યું છે. પરંતુ તે ભાષાંતર હવે જૂનું થયું છે. સર્વેના બહુવામાં ઠરો કે કિન્ડરગાર્ટનની વય માત્ર ત્રી-સથી ચાલીસ વર્ષની છે. છેહાં દશ વર્ષમાં તે પદ્ધતિમાં અસંખ્ય ફેરફાર જોવામાં આવે છે. પૂર્વોક્ત ઉદ્દેશ પુસ્તકની જે અવૃત્તિમાંથી ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે તેને નવી અવૃત્તિ સાથે સરખાવતાં જ ઉપરની વાત સાચી છે એમ સ્પષ્ટ જણાશે. જે શિક્ષણપદ્ધતિના સં-ગીન જ્ઞાનનો આધાર પરબાળ (ઉદ્દેશ) ઉપર રહેલો છે તે પરબાળને પ્રથમ તો સ્વભા-યામાં ફેરવવી જોઈએ તો જ શુભદાતી નિશાળના શિક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડે. કોલેજમાં કિન્ડરગાર્ટન-પ્રેફેસર તરીકે કોઈ ગૃહસ્થને નીમતાં પહેલાં તેમને યુરોપ ને અમેરિકાના જુદા જુદા દેશોમાં તે પદ્ધતિનો સ્વાનુભવ લેવા માટે સરકારને ખર્ચે મોકલવાની ગોઠવણ થાય તો તે ગૃહસ્થ પોતાનું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ રીતે બજાવી શકશે.

આદ્યવર્તમાં જે રાજકીય વાતાવરણ પ્રસરિત થયું છે તે યુરોપ તેમ જ અમેરિકાના સ્વતંત્રતાનું બીજારોપણ. મિત્ર મિત્ર દેશો કરતાં જુદું જ જોવા તથા અનુભવવામાં આવે છે. આર્ય બાળકોનાં અંતઃકરણ ઉપર સ્વતંત્રતારૂપી મહાન સદ્ગુણ બહુજ સંભાળ પૂર્વક રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. દરેક સુઘ શિક્ષકનું પ્રથમ કર્તવ્ય તો એ હોવું જોઈએ કે પોતાના હાથ નીચે બહુતા બાળકોમાં રાજ્યપ્રતિ સુદૃઢ ગ્રેમ અને સં-માનની લાગણી ઉદ્દભૂત થાય તેવી પોતાના શિક્ષણની યોજના કરવી જોઈએ. આ વા-ત તો નિર્વિવાદ છે કે જેવાં બીજા વાચીએ તેવાં જાડને રૂળ થાય. બાળકોના અંતઃકરણમાં આધ્યાત્મિકતામાં જે હાથ પડેલી હોય છે તે કદી પશુ બુસાતી નથી. તો આજ કાલ જે કંઈ ફરીયાદ ઉત્પન્ન થએલી જોવામાં આવે છે કે બહુતા દિંદીજનોમાં રાજ્યપ્રતિ વશ-

દારીનો અભાવ જોવામાં આવે છે. તેવી ફરિયાદ કિન્ડરગાર્ટનપદ્ધતિ શિક્ષણના પરિણામરૂપ ઉત્પન્ન ન થાય તેની પ્રથમથી જ સંભાળ રાખવી એ જરૂરું છે.

અમેરિકા ને જર્મનીમાં બાળકો લગભગ ત્રણ વર્ષનાં થાય છે કે તુરંત તેમને શાળામાં દાખલ કરવાનો રીવાજ ચાલે છે. આ બાળકો લગભગ સાત વ-
કિન્ડરગાર્ટન બાળ- વર્ષની વયનાં થાય છે હાં સુધી આજ શાળામાં રહે છે એટલે કિ-
કાને વય. ન્ડરગાર્ટનશિક્ષણ માટે તેમને લગભગ ચાર કરતાં વધારે વર્ષ
મળે છે. કિન્ડરગાર્ટનપદ્ધતિનો જોણે અભ્યાસ કર્યો છે તેમને વિદિત હશે કે ફ્રોબેલની વીણ બક્ષીસો છે. તેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે ચાર વર્ષ સાધારણ રીતે બસ છે. આર્યોવર્તમાં આખા પોતાનાં બાળકોને પાંચ વર્ષની વયે નિશાળે મોકલે છે. સાત વર્ષની વયે તો તેમણે પ્રાથમિક ધોરણનો ક્રમ અવસ્ય શરૂ કરવો જોઈએ, કારણ કે આર્ય બાળકોને સ્વભાષા સાથે પરભાષાનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે: એટલે તે પુષ્કળ હિમરનો ધર્મ સંસારમાં પડે તે પહેલાં તેનો અભ્યાસ બનતાં સુધી પૂરો થવો જોઈએ. એટલે આર્ય બા-
ળકો માટે કિન્ડરગાર્ટનની વીણ બક્ષીસનો ક્રમ એવી રીતે નિશ્ચિત થવો જોઈએ કે તેનો લાભ તેઓ એ વર્ષમાં લઈ શકે. વાર્તાવિક રીતે જોતાં તો ત્રણથી છ વર્ષ એ કિન્ડરગાર્ટ-
નને અનુકૂળ વય ગણાય છે. પરંતુ તે વયમાં આર્ય બાળકો નમાવસથામાં ગૃહ અથવા શેરીમાં ભમતાં હોય છે, આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે કિન્ડરગાર્ટનનો વય સંબંધી જે આ-
શય છે તે આર્યોવર્તમાં પૂરોક્ત કારણને લઈને મથાર્થ રીતે ફક્તીબૂત ધર્મ શકશે નહિ, પ-
રંતુ આ પદ્ધતિથી આપણા બાળકોમાં પાંચ વર્ષની વય પછી પણ જે અવસોડનશક્તિની ખીલવણી થએલી જોવામાં આવતી નથી, તે તો જરૂર ખીલશે. તેની સાથે બાળકોમાં સ્વચ્છતા, નિયમિતતા, એકાગ્રતા, ખીજ સાથે રહી કાર્ય કરવાની અભિરુચિ આદિ શુણેનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. હાલમાં જે ગોખણુપદ્ધતિ કામ કરે છે, તેના કરતાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ હજાર ફરજી સાફ કામ કરશે, એ નિઃસંશય છે. કિન્ડરગાર્ટનપદ્ધતિનો ઉદ્દેશ બાળકોના મનમાં જ્ઞાનને હાંસી હાંસીને ભરવાનો નથી. પરંતુ બાળકના અંતઃકરણમાં પરમેશ્વર જે શા-
રીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક ને નીતિ સંબંધી શક્તિઓ મૂકેલી છે તે બધી શક્તિઓનો સ્વતઃ પ્રાદુર્ભાવ ફાવવાનો છે. એ પ્રાદુર્ભાવ શિક્ષક યા કોઇપણ ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે તો પણ અટકતો નથી. માત્ર દેખરેખની ખામીથી તે બધી શક્તિઓ સમાન રીતે ફેળવી શકાતી નથી.

એ વાત તો સિદ્ધ છે કે જેણે કરીને રસ આપ્યો હોય તેને તેની લીજતની ખબર પડે. જે દેશના લોકોએ ફેળવણીનાં સારાં ફળ આપ્યાં છે તે જ લોકો ફેળવણીની ખરેખરી બુજ કરવાને સમર્થ થાય છે. ફેળવ-
કિન્ડર ગાર્ટન શિક્ષણની ઉત્તર્યર્થ શાળાકીય તેમજ સામાજિક અંતરે ઉત્સાહ ળીતો અભાવ છતાં કોઈ પણ દેશ અભિવૃદ્ધિને પામેશે આપણે જોઇશું નહિ. અમેરિકા ને ઈંગ્લાંડમાં અત્યારે એવા લક્ષાધિપતિઓ
છ કે જેઓએ પોતાના દ્રબનો મોટો ભાગ સાર્વજનિક ફેળવણીના ઉત્તેજનાયે અર્પણ કર્યો છે.

જે દેશમાં આવાં સ્ત્ર પેદા થયાં હોય તે દેશ સુધારાના શિરોમિંદુએ પહોંચે એ ન.

વાઈ જેવું નથી. પૂર્વોક્ત દેશોમાં રાજ્ય તરફથી પણ ઘણી જ સારી મદદ આપવામાં આવે છે, રાજા ને પ્રજાના સંયુક્ત પ્રયાસનું પરિણામ એ આનું છે કે સુધરેલા દેશોમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ કેળવણીએ હોય છે. કેળવણીનો અર્થ કાંઈ વાંચતાં લખતાં આવડવું અથવા વિષયો મોટે શીખી જવા એ નથી. તેનો અર્થ એ છે કે માણસની શક્તિઓને એવી રીતે કેળવવી કે જ્યારે તે આ સંસારમાં પડે ત્યારે તેના ઉપર જે ફરજ આવે તે પોતે બરાબર રીતે ને નિડરપણે બજાવી શકે. સાચા ભાગ્યે આર્યાવર્તમાં પણ આવા વીર ને સખ પુરુષો ઉત્પન્ન થતા જાય છે. મેસર્સ તાતા ને વાડીઆનાં નામ અને સખાવત આ દેશમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. રાજાઓમાં પણ ગાયકવાડ સરકારે કેળવણીની બાબતમાં અત્ર ભાગ લઈ પોતાની ઉદ્દેશ્ય કીર્તિને ચોતરફ ફેલાવી છે. એટલે હવે એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે રાજા ને પ્રજા બન્ને કેળવણીના સંબંધમાં પોતાની શી ફરજ છે તે બરાબર સમજતા હોય તેમ જણાય છે, અને તેની જરૂરિયાત માટે યથાશક્તિ યથામતિ પ્રયાસ પણ કર્યા જાય છે. આ વાત તો શી કાંઈ કથુલ કરશે કે જેવી રીતે એક હાથે તાળી પડતી નથી, તેવી રીતે રાજા કે પ્રજા એકથી સંજીન કાર્ય યદી શકતું નથી. રાજ્યને કેળવણી ઉપરાંત બીજી ઘણી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે, એટલે તેની સાથે પ્રજાની સંપૂર્ણ મદદની આવશ્યકતા છે; અને તેમ થાય તો જ દેશહિત સચવાય, આર્યાવર્તમાં કેળવણી પ્રતિ ઉત્પાદક ને ખંત જન્ય થયાં છે, અને અલગત તેથી દેશને સારો ફાયદો થશે. પરંતુ આટલું તો કહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી રાજ્યકર્તાઓ એમ ન માને કે પ્રજામાં પ્રસારેલી કેળવણી જ એ રાજ્યનો મોટામાં મોટો ને અખૂટ હાંડાર છે, અને સોનાના ચીકાપા હામરાઈ જતી ટૂંકરી કરતાં પ્રજાના કેળવાએલાં સમર્થ મનુષી ટૂંકરી એ વધારે બળવાન અને ઉપયોગી છે, ત્યાં સુધી કેળવણીનું ખરેખર સ્વરૂપ દેશમાં દાખલ થવું મુશ્કેલ છે. જે દેશમાં કેળવણી આપવી એ રાજ્યકર્તાઓ માત્ર વેક તરીકે માને તે દેશનું તો કહેવું જ શું !

આર્યાવર્તને બીજા સુધરેલા દેશોમાં એક મહાન બેદ વિચાર કરતાં પ્રદર્શિત થાય છે.

વિદ્વાનો ને શિક્ષકોમાં
દેશના કલ્યાણાર્થે શિક્ષ-
ણનો ધર્મો લેવાની અ-
ત્યંત ઉત્સુકતા.

તે નીચે પ્રમાણે:—આ સંસારમાં હમેશાં બે પ્રકારનાં મનુષ્યો હોય છે, (૧) પ્રવૃત્તિમાર્ગપરાયણ, (૨) નિવૃત્તિમાર્ગપરાયણ. આર્યાવર્ત જ્યારે સુધારાના શિખરે પહોંચેલો હોતો તે વખતે તેની સ્થિતિનું યથાર્થ નિરૂપણ કરીએ તો સાદું જણાશે કે તે દેશમાં તે વખતે નિવૃત્તિમાર્ગનું પ્રાધાન્ય હતું. આર્ય લોકોના મનનું વલણ

બાહ્યાવસ્થાથી જ નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રતિ પ્રમાણ કરતું જણાતું હતું. શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં આર્ય લોકો યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં તક્લીન રહેતા હતા. અને શુદ્ધરથનાં સધર્માં કર્તવ્યો નીતિ ને પ્રમાણિકતાના ધોરણે કરતા હતા. પરંતુ અચુક વયે અને અચુક સ્થિતિમાં મૂકાયા બાદ, આર્ય પતિ—પત્ની વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરતાં, અને પોતાનો વખત માત્ર સાધુસંતની સેવા ને ધર્મરમજનમાં ગાળતાં, એટલે પોતાના દેહનું સાર્થક કરવામાં તત્પર રહેતાં. ઇસ્લામદિ સુધરેલા દેશોમાં જે બારીક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો જણાશે કે તે દેશોના સુધારાનું મૂળ પ્રવૃત્તિમાર્ગપર લોકોની પ્રીતિ છે. તે લોકો એમ સમજે છે કે ઉદ્યોગ એજ મનુષ્યને મોક્ષરૂપ છે. જેવી રીતે સુધારાની યોગ્ય પદોએલા આર્યાવર્તમાં નિવૃત્તિમાર્ગ

પ્રધાન હતો, પરંતુ પ્રવૃત્તિમાર્ગ નહોતો એમ નહોતું, તેવીજ રીતે હાલના યુરોપના સુધરેલા દેશોમાં પ્રવૃત્તિમાર્ગનું પ્રાધાન્ય છે, એટલે તેમાં નિવૃત્તિમાર્ગનો અભાવ છે એમ નથી. તે દેશોમાં પણ હર્બર્ટ સ્પેન્સર ને આનીએસન્ટ જેવાં મહાત્મા ઉત્પન્ન થયાં છે કે જે પોતાની મહા અદ્ભુત શક્તિથી લોકોનાં મન ઉપર નિવૃત્તિમાર્ગની આવશ્યકતાની છાપ દે રીતે બેસારવાને શક્તિવાન થયાં છે. તેમણે દેશનો મોટો ભાગ પ્રવૃત્તિમાર્ગપરાયણ છે. તે દેશોમાં વેપારી ને તેવા અન્ય લોકો બ્યારે પોતાના ધંધામાંથી દારક થાય છે, અને આફ્રીસરો બ્યારે પેન્શન ઉપર રીટાયર થાય છે, ત્યારે તે પોતાનો વખત ઈશ્વરભક્તિમાં તો નહિ, પરંતુ દેશના કલ્યાણાર્થે ગાળે છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. તેઓ યુની-સીપાક્રિટી ને ફ્રેન્ચવર્ણના કામમાં પોતાના લાંબા અનુભવનો ઉપયોગ કરે છે. આનું પરિણામ એ થાય છે કે તે દેશોમાં સાર્વજનિક કામો યોડે ખર્ચે ને સારી રીતે થાય છે. આધુનિક આર્થિકવર્ત તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો માલુમ પડશે કે પોતાના ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયેલા અને વર્ષાસન ઉપર રીટાયર થયેલા આર્થિક મુદ્દાઓ પ્રવૃત્તિમાર્ગને પણ ધારણ કરતા નથી, તેમ નિવૃત્તિમાર્ગને પણ ધારણ કરતા નથી. પરંતુ હિંદના હાલમાંજે તેઓએ એક બ્રીજને ભાગે સોંપી દાટ્યો છે, તેનું નામ આપણે નિંદામાર્ગ કહીશું. કાંઈ પણ પ્રવાસી ગામડામાં જઈ ચોરા ઉપર બેઠેલા વૃદ્ધ પુરોએ સાંભળશે અથવા શહેરના મંદિરમાં એ સ્થળે એકલા થએલા ઝઘડે સાથે પ્રસંગ પાડશે તો તેમને જણાશે કે આ હિંદુસ્તાનના ખરેખર પોતાનો અમૂલ્ય વખત ઈશ્વરભક્તિમાં નહિ, નહિ દેશ કલ્યાણાર્થે, પરંતુ માત્ર પરિનિંદા કરવામાં જ ગાળતા હશે. અપવાદ ધણા હશે. યે-ઝ સમય ઉપર ઇંગ્લાંડમાં બ્રિટિશ સરકારે નવું ફ્રેન્ચવર્ણધારો બહાર પાડ્યો. તેમાં મતભેદ તો હતો, પરંતુ એકત્ર રીતે નેતાં તે માટે વૃદ્ધ તેમજ યુવાન પુરોએ પોતાની સંમતિ આપેલી જણાય છે, અને હવે તે કાયદાને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવાથી તે ઉત્તમ ફળપ્રદ થઈ પડશે તે માટે ઇંગ્લાંડનો દરેક માણસ વિચાર કરતો જણાય છે. આવો જનાવ આર્થિકવર્તમાં બનશે, તો કાંઈ નવીજ ખૂબી જણાશે. સુધરેલા દેશોમાં વિદ્વાનો તેમજ શિક્ષકો શિક્ષકના ધંધાને પોતાના જીવનના સાધનરૂપ માને છે, અને તે ધંધામાં પોતાનું તનમન અર્પણ કરી દે છે. આર્થિકવર્તમાં આ ધંધો કનિષ્ઠ ગણાય છે અને શિક્ષકો માત્ર તે ધંધાને બીજા એક ધંધા ઉપર અડવાના પગથીઆરૂપ ગણે છે. પરિણામ એ આવે છે કે ફ્રેન્ચવર્ણનો જે ફાયદો બાળકોને મળવો નેહએ તેવો મળતો નથી. જે પ્રજામાં આવા વૃદ્ધો, આવા શિક્ષકો, હોય તે પ્રજાનું કલ્યાણ થવામાં હજી ધણો વખત નેહશે એમ કહેવામાં કશું ખોટું મણાશે નહિ. જે સર્વ શિક્ષકોને સારા પગાર આપે, ને જે લોકો શિક્ષકના ધંધાપર માનની લાગણીથી જીએ, તો જ ઉત્તમગુણવાળા ને દેશાભિમાની શિક્ષકો મળી આવે, ને પ્રજાનું હિત થાય.

અમેરિકાદિ દેશોમાં પ્રતિવર્ષ એક સ્થળે કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષકો ને-સુપરિન્ટેન્ડન્ટો એકઠા થાય છે અને પોતાનો આખો વર્ષનો અનુભવ પરસ્પર આપ-લે

કિન્ડર ગાર્ટન શિક્ષક
કોન્ફરન્સ.

કરે છે. કોન્ફરન્સના ફાયદા વિશે વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. આર્થિકવર્તમાં હજી કિન્ડરગાર્ટનશિક્ષણ થોડા વખત થયાં

દાખલ થયું છે, ને તે વળી માત્ર મુંબઈ ઈલાકામાંજ, એટલે કિન્ડરગાર્ટનની શાળાઓ સ્થપાય ત્યાર પછી જ કોન્ફરન્સની જરૂરીઆત ઉત્પન્ન થાય.

શ્રીકેળવણીના વિષય એવો છે કે જેને માટે જેટલું લખાએ તેટલું થોડું. દેશની ઉન્નતિનો ખરો આધાર શ્રીકેળવણી ઉપર છે, એ વાત આજે સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે. બાળક જન્મે છે સ્વાસ્થી જ પોતે ગાન સંપાદન કરવા માંડે છે. ગાન સંપાદન કરવાના ત્રણ ક્રમ છે. પહેલાં ક્રમ જન્મથી તે બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય છે ત્યાં સુધીનો ગણાય છે. આ સ્થિતિમાં બાળક માત્ર અનુકરણ જ કરે છે. માત્ર ચક્ષુ, શ્રોત્ર સ્પર્શદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા એ પ્રત્યક્ષગાનની પ્રાપ્તિ કરતું જણાય છે. ચોથા વર્ષથી તે રમત દ્વારાએ ગાન સંપાદન કરે છે. તેમાં પણ શરૂઆતની રમતમાં અનુકરણ કરે છે. ત્યાર પછી તે જે રમતમાં આનંદ આવતો હોય તે શરૂ કરે છે, તે ઉપર ઉપયોગી રમતમાં પોતાનો વખત ગાળે છે, ત્યાર પછી એવી સ્થિતિ આવે છે કે જેમાં બાળક પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષગાન બન્ને સંપાદન કરવાનું શરૂ કરે છે. પોતે પોતાના સ્વાનુભવથી ગાન સંપાદન કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ખીન પાસેથી સાંભળેલા ગાનને પોતાના અંતઃકરણમાં ભરી રાખે છે અને તેના યોગ્ય સ્થળે તે યોગ્ય વખતે પાછો ઉપયોગ કરે છે. આ દુનિયામાં જેટલું ગાન મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે, તેના મોડે ભાગ તો પરોક્ષ રીતે કરેલો હોય છે. પરંતુ આ પરોક્ષ ગાનરૂપી મકાનનો પાયો હમેશાં પ્રત્યક્ષગાનથી બંધાયેલો હોય છે. એટલે જેમ પાયો મજબૂત બંધાય છે તેમ ગાનરૂપી મકાન વધારે ઊંચું ને ટકે તેનું ચર્ચ શકે છે. પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં બાળકને પોતાના ગાન માટે માત્ર માતાની દેખરેખ ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોય છે. માતાનાં સઘળાં કાર્યોને વચ્ચેની સુદૃઢ છાપ બાળકનાં મન ઉપર પડે છે, તેટલા માટે જ જે માતાઓ સુધરેલી ને વિદ્વાન હોય છે તે પોતાના બાળકનું મનને ગાન રૂપી સારો ખોરાક પૂરો પાડી શકે છે.

મનુષ્ય ને પ્રાણી રિધે મહાન ભેદ એ છે કે પ્રાણી પોતાને જરૂર પડતા સંપૂર્ણ ગાન સાથે જન્મે છે. પ્રાણીનું બચ્ચું કેવી રીતે આવતું, પોતાનો ખોરાક કેવી રીતે શોધી કાઢવો, ચાલુથી પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું, તે જન્મથીજ જાણે છે. પરંતુ મનુષ્ય જન્મે છે તે વખતે નિરાધાર ને અપૂર્ણગાનવાળું હોય છે ઇશ્વરે તેનામાં મનુષ્યત્વ ખીલવવાની શક્તિ યુક્તેલી છે કે જેથી રક્તે રક્તે ગાનમાં પ્રાણી કરતાં ચઢી જાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મહા પ્રયાસે ઇશ્વરતત્વના પદને પણ પ્રાપ્ત થવાને શક્તિમાન થાય છે. હવે સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે ગાન કેવી રીતે બાળક સંપાદન કરે છે. બાળક અખતરાથી ગાન સંપાદન કરે છે: તે સર્વ દિશામાં ચાલી જુએ છે, સઘળી વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરે છે, અને તેમાંથી પોતાને જે ઉપયોગી ને લાભપ્રદ ગાન માલૂમ પડે છે તેનું ગ્રહણ કરે છે. જે નિયમ શારીરિક સ્થિતિમાં લાગુ પડે છે, તે જ નિયમ માનસિક સ્થિતિમાં પણ લાગુ પડે છે, તે બધા પ્રકારના વિચારો કાર્યો કર્યા કરે છે, ને તેમાં જે તેને જનસમૂહને ઉપયોગી લાગે છે, તેનો સ્તકાર કરે છે. આ રીતે બાળકે સઘળી વસ્તુઓના અખતરા કરે છે, તેમાંથી સાફ ને નરસું શું તેનો નિર્ણય કરે છે, ને જે સાફ નીવડે છે તેને વળગી રહે છે. મનુષ્યત્વનો આ ખાસ ગુણ છે અને આ ગુણની અભિવૃદ્ધિ વિશેષ કરીને બાહ્યાવસ્થામાં જ થાય છે. જે આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોય તો બાહ્યાવસ્થામાં બાળકની આસપાસ સત્, સદ્ગુણ, સૌંદર્ય ને

પ્રેમનું વાતાવરણ પ્રસારનું નોંધજો. આ કામ થવું કરીને માતાને કરવાનું હોવાથી, સ્ત્રી કેળવણીની કેટલી આવશ્યકતા તે સિદ્ધ થાય છે.

કેળવણી કેવા પ્રકારની આપવી જોઈએ, ને તેના શું ઉદ્દેશ જોઈએ તે વિશે એ બોલ એકી અને આ વિષય પૂરો કરીશું, અને પ્રસંગ આવે હવે પછી “ કિન્ડરગાર્ટન ” એટલે શું, તેના શા ઉદ્દેશ છે, તેમાં કેટલી બક્ષીઓ છે, તે દરેક બક્ષીઓમાં શું શું આવે છે, વગેરે બાંબતો આમારા સ્વચ્છ વાચકવર્ગ સમક્ષ ચૂકીશું.

બાળકોને એવા પ્રકારની કેળવણી આપવી જોઈએ કે જેથી તે નિશાળ છોડી જીવનમાં જોડાય ત્યારે તેણે જાણે કોઈ નવાજ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ ન લાગે. કેળવણી ને જીવનને પરસ્પર ધારા સંબંધ હોવો જોઈએ. કેળવણી એ આત્મકલ્પર્ય નથી, પરંતુ જનહિતાય છે તે વાત તેણે સમજવી જોઈએ. આવા પ્રકારના સંબંધ હોવાનાં તથ્ય કારણો છે.

(૧) આત્મપોષણ કરવાને લાયક બાળકોને તૈયાર કરવાં એ શાળાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

(૨) શાળામાં બાળકોને એવી રીતે કેળવવાં જોઈએ કે તે જનહિત આત્મર પોતાના હિતનો ભોગ આપે.

(૩) શાળા ને જીવન એ પરસ્પર ભિન્ન નથી પરંતુ એક છે તેવું જ્ઞાન બાળકનાં મનમાં ઉતરવું જોઈએ.

મનુષ્યના જન્મથી મરણ પર્વત કેળવણીની કિંમત ચાલુ રહે છે. કેળવણીની સરખાત જન્મ અગાઉ થાય છે અને મરણ પછી પણ ચાલુ રહે છે, એ વાત પુનર્જન્મ માનનારાને અસંબંધિત લાગશે નહીં, દરેક વસ્તુ કે જીવે આપણી જીવન સાથે સંબંધ છે, અને જે આપણા વિચારને લક્ષણ બાંધવામાં મદદ રૂપ થઈ પડે છે, તે આપણને કેળવણી રૂપ છે. શાળા માત્ર આ કેળવણીનો એક અંશ છે. શાળાનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે જ્યારે મન સુકોમળ સ્થિતિમાં બહારની છાપ પ્રદર્શ કરવાને લાયક હોય છે ત્યારે તેના ઉપર સદ્ગુણો ને લક્ષણો બીજાનું દૃઢ આરોપણ કરે, આની અસર જીવન પર્વત પહોંચે છે. માટે જ શાળાનું કર્તવ્ય મહત્તમ કહેવાય છે. આ સંસાર રૂપી રોજ ઉપર મનુષ્યને જે વેપ જનવવાનો છે, તેની પાતતા સંપાદન કરવાને શાળા એ નાટકની માફક સિદ્ધસંકર છે. શાળામાં રોપા-એલાં સદ્ગુણ યા દુર્ગુણનાં બીજ જીવનમાં ફળપ્રદ નીવડે છે. શાળા એ બાળકને જીવન માટે તૈયાર કરે છે, એટલું જ નહીં પરંતુ તે જીવનનો એક અંશ છે. શાળા ને જીવનમાં સંપાદન કરેલી કેળવણી, પરસ્પર વિરોધી નથી, પરંતુ પરસ્પરપ્રેક્ષી છે.

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.

બાલસિંહ—મોતીબા.

(અતુસંધાન ગત વર્ષના ૫૦ ૪૨૯ થી.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ: મેઘરાજનું ઘર.

[મેઘરાજ પ્રવેશ કરે છે.]

મેઘરાજ—મારા પિતા જોશવરસિંહ ગુજરી ગયા. સરકારે બાલસિંહને વારસ કરાવ્યો. હું મોટો પુત્ર, પણ રખાતના પેટનો, એટલે મારો હક માર્યો ગયો. સરકાર સગીરને વારસ કરાવે એમાં નવાઈ જોવું નથી, કેમકે તેથી રાજમકારોબાર ધોડાં વરસ પોતાના હાથમાં રહે. અગાઉનો વખત ગયો. અંગ્રેજોના આગ્રહ પહેલાં જેવું જુદિબળ ને અંગળ વધારે તે રાજ થવા પામતા, ઔરંગઝેબ શાહજહાંનો નાનો દીકરો હોવા છતાં પાદશાહ થયો તે સ્વપરાક્રમને લીધે જ. હવે તો જોળ ને જોળ બને સરખા. આ બાલસિંહને હું હથેળીમાં મસળી નાખું એવા છું, પણ સરકારના દિલમાં તે વસ્યો. અંગ્રેજ મુલકમાં ન હતો તો એક પળમાં પિતાની ગાદીએ બેસી મારી આણુ વતોવત. અંગ્રેજનું લશ્કર મોકું, નહિ તો આવો અન્યાય હું ધરીએક પણ સડન કરું ? શું રાજ્યને પણ હિંદુ લોનું વારસા પ્રકરણ લાગુ પડે ? અંગ્રેજોને પોતાને જ પૂછી જુઓ કે તમને ક્યા કાયદાથી વારસો મળ્યો છે ? હવે તો જુદિબળથી જ કાયદાનો રસ્તો છે. પિતાએ બાલસિંહના જન્મ પહેલાં મને વારસ તરીકે સરકાર પાસે મંજૂર કરાવેલો. બાલસિંહ ન હતો તો હું જ રાજ થવા પામત. મારા નસીબનો પ્રકાર બાલસિંહ રૂપી રાકુના કાયથી જ વિકાસ પામશે.

[ધોળીબા પ્રવેશ કરે છે.]

ધોળીબા—નહિ, નહિ, આપના નસીબના રંગ બાલસિંહરૂપી સૂર્યના પ્રકાશમાં જ અવનવા ખીલશે.

મેઘરાજ—તું શું લવે છે ? અમારા ગુપ્ત મંત્રો પણ જાનીમાની સાંભળે છે કે ?

ધોળીબા—હું આપને આપણાં વહાલાં પુત્ર-પુત્રીના અભ્યાસની વાત કરવા આવતી હતી ત્યાં આપના ચબ્દો મારે કાને પડ્યા. તે ચબ્દોમાં સમાયેલા પાપી વિચારે મારા હૃદયમાં પ્રસ્થાપિત થયાં ને મારા મ્હોમાંથી તેના વિરોધી ધર્મવાળા વિચારને પગલે દાગ્યો.

મેઘરાજ—તારું હૃદય પણ જતા રે.

ધોળીબા—હું આપને શીખામણ આપવા યોગ્ય નથી. આપ સરે વાતે કુદરત છે. પણ આપના બલારી ખાતર, આપણા કુટુંબના બલારી ખાતર, ને હું તો મારા પોતાના બલારી ખાતર, હું આપને આજીજી કરીને વિનંતું છું કે આપ બાલ-સિંહને દીક્ષાગ્રામીની રાજ્ય તરીકે સ્વીકારો.

મેઘરાજ—તું મૂર્ખ છે. તું તું મારા ને તારા બલારી વાગ કરે છે ? હું રાજ્ય ધાડ ને તું રાણી થાય એ આપણું બધું નહિ ? આપણા કુટુંબનું બધું નહિ ? શું તું એક દલકા બાપાતની ત્વે ગણવામાં તારું બધું માને છે ?

ધોળીબા—હું મારા સ્વામીને, મારાં પુત્ર-પુત્રીને, ને મને પોતાને ધર્મિષ્ઠ અને સદાચરણી ત્વે-વામાં જ મારું બધું રેખું છું, પછી મને તો હું ગણી હોડ કે ન હોડ.

મેઘરાજ—હારીને રાજ્યસોમરદિત મનું એ ધર્મચિન્હ છે.

ધોળીબા—હારીએ પણ રાજ્યસોમરથી પોતાના બાદખું રાજ્ય વિના અપરુધિ છીનવી લેવું એ પાપ છે.

મેઘરાજ—આ તો વિના અપરુધિ મારા રાજ્યદહ-છીનવી લેવામાં આવ્યો છે.

ધોળીબા—તેમ હોય તો પણ તે તમારા બાદએ છીનવી લીધો નથી. તેનો દહ તો સરકારથી કરેલો છે.

મેઘરાજ—શ્રીની બુદ્ધિ પ્હાંતીએ. (સ્વગત) શ્રીને શુભ મંત્ર કરી દેવો એમાંથી વિપરીત થાય. આટલું બોલારાઈ મનું તેમાં પણ બૂલ થઈ. (પ્રકાશ) મારી વ્હાણી, આ તો ગમતમાં મેં તારી સાથે મચા કરી છે. પણ હું ખરું કહું છું કે મેં સરકારનો હાથ કબૂલ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

[ચંચલબા, ચપલસિંહ ને ચંદ્રસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

ધોળીબા—મારી લાડકવાળી ચંચલ, ને મારા વ્હાણા ચપલ, ને ચંદ્ર, તમે ક્યાં ગયાં હતાં ? ચંદ્રસિંહ—માજી, તમે જ અમને નાનાં દલીમને ત્યાં મોકલ્યાં ને હવે જાણે અલખ્યાં હો તેમ કેમ પૂછો છો ?

મેઘરાજ—આ બન્ન્યાંએને તે ત્યાં કેમ મોકલ્યાં હતાં ?

ધોળીબા—તમે જાણો છો કે મારાં નાનાં આમુજી સ્વરૂપના સાદેજ મારા સસરાઈના મરજીથી આવેલો દિવસ ઉલટી રહ્યો કરે છે. મામતી સ્ત્રીએ તેમની પાસે જાય છે તે તો સસરાઈની વાતો કરીને ઉલટાં તેમને વધારે શોકાવત કરી નાખે છે. મારે આ છોકરાં ત્યાં ગયાં હોય તો એ બધી નેમનું મન શોધી દર રહે મારે મેં તેમને ત્યાં મોકલ્યાં હતાં.

મેઘરાજ—(સ્વગત) આ સ્ત્રીના વિચાર ને મારા વિચાર કોઈ રીતે મેળ ખાય તેવા નથી. પણ એક રીતે જોતાં તે ઠરે છે તે ઠીક છે. તેની રાજ્યભક્તિથી માફ કાય વધારે સહેલાઈથી સિદ્ધ થશે. જ્યાં સ્ત્રી છોકરાં રાજ્યભક્ત છે તે પોતે પણ રાજ્યભક્ત હશે જ એમ સૌ માનશે. એટલે મારામાં રાજદ્રોહની શંકા પણ કોઈ નહિ કરે. (પ્રકાશ) તેં પણ તેમની મહેરબાની મેળવવાનો ઠીક રસ્તો લીધો.

ઘાળીબા—એવી સ્વાર્થચુદ્ધિ મેં તેમને ઓકળ્યાં નહોતાં. મેં તો મારાં નાનાં સાસુજનાં શુભાથી આકર્ષાઈ તેમને સુખ આપવાના વિચારથી તેમ ઠર્યું હતું. આપની જ નેતા ને બાલસિંહજીની જનેતા બન્ને તરફ મારી ફરજ બળવવામાં હું યથાશક્તિ યત્ન કરું છું. બોલો, મારાં લાડકવાયાં, તમને તમારાં નાનાં દાદીમા કેવાં ચાહે છે, ને તેમની પ્રીતિનો તમે શું બદલો આપ્યો ?

ચંચલબા—

નાનાં દાદી મા રાખે છે મને પુત્રી તુલ્ય;
પ્રેમ દિલોગ્ગન તેનો લેખું હું અમુલ્ય.—નાનાં

તેઓ મને કહે છે કે:—

“ પુત્રી પેટ પડી નથી, પૌત્રી પુત્રી સમાન;
લાડ લગવી આપુ તને, છાં તુમ કન્યાદાન,
લકષ્મી દેવો દુનિયાનો સુખદ અતુલ્ય.” નાનાં

આબૂપણુ આપે બહુ, આપે વસ્ત્ર ફળકૂલ;
કાકાને કર્યાં માદરા કલ્પિત ગુણ સમૂહ,
શરમાવે મુને તે એ તેની એક જ બૂલ. નાનાં

બદલો આ ઉપકારનો, શું હું આપું રંક ?
ભક્તિભાવથી રીઝું, તેને બેસી અંક,
તો તો માડી, સોબાતું હું કંઈક તારી કુખ. નાનાં

ચપલસિંહ ને ચંદ્રસિંહ—

જોલે બેસાડ્યા, ચુંબીઓ લીધી, પૂછ્યું “ શું બણ્યા ? કુમાર;”
એમ અધિકું, બહાલ બતાવ્યું, દીધા સરસ તુખાર. જોલે.

નાનાં દાદીમા બહુ, પવિત્ર ને સ્નેહાળ;
ચાહે અમને હમરથી, જમ માતા નિજ બાળ;
કહ્યું કાકાને, બાણુને આને, ક્ષાત્ર શુંલો ધરનાર. જોલે.

કાકા પણ સ્નેહાર્દ છે, પણ તે દાદી-પ્રભાવ;
સમુદ્રને ન્યમ ચંદ્રિકા, દે છે પ્રીતિ સ્વભાવ.
એકપ્રતિમા નાનાં દાદીમા, વીસરે નહિ કોઈ વાર. જોલે.

બદલો તેની પ્રીતિનો, આખો નથી જરાય;
અપાય તમ પશુ છે નહિ, આ જન્મભાગમાં.

તો પશુ લે આ કોલ જનેતા, શીર આ તેને દેનાર. બોલે.

ધોળીબા—ધન્ય છે કુંવરો તમોને. આ ધોળી તમો દહને જ ઉજળી છે.

[હંસાકુંવર પ્રવેશ કરે છે.]

હંસાકુંવર—વહુ, રસોઈનો વખત થયો. ચંચલ, જા, તારી માને તું રસોઈમાં સહાયતા આપ. ચપલ ને ચંદ્ર, તમારા માસ્તર તમારી વાટ જોઈને બેઠા છે. મોટે ભાગે બાપો વિદ્યાભ્યાસ કરે.

[ધોળીબા, ચપલસિંહ તથા ચંદ્રસિંહ જાય છે.]

મેધરાજ—(સ્વગત)—મારી સ્ત્રીએ મારી અપર માતા તથા બાલસિંહ તરફ મારી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલી યુક્તિઓ રચી?—ના, ના, યુક્તિઓ કેવી?—ખરે દુધના ધેગ્રમાં વિધનું એક ખિંદુ નાખ્યું હોય તો તમામ દુધને વિપ્રભય કરી મૂકે છે, તેમ મારી આંખનું વિપ્ર માત્ર આખા સંસારને ખારો કરી નાખે છે.

હંસાકુંવર—ચંચલ, તું કેમ જાતી નથી?

ચંચલબા—દાદી મા, મને તો રોજ રસોઈ કરવી મળતી નથી. હું જાને નવી મરખી રીંખી છું તે મારા બાપુને ગાઈ બતાવવા રોકાઈ છું.

હંસાકુંવર—રસોઈમાં આગસ રાખવી તને પોસાશે નહિ. તારા બાપુની તને રાજમાં પ. રજાવવા નેટલી લાકાદ નથી. તારે તો કોઈ મરીજ મરાસીઆને પરણવું પડશે. એવારે મરખીનું મરસ કાઢી તું રોકાવાનું કરે છે તે હું સમજું છું.

મેધરાજ—જા બેટા, તારી મરખી હું કોઈ બીજે વખતે સાંભળીશ. [ચંચલબા જાય છે.]
(સ્વગત) અરે મને ગાદી મળી હત તો મારી સ્ત્રીને તથા પુત્રીને આમ રસોઈ કરવાનો વારો આવત? પશુ શું કરે? અપરમાતાનું પિતાશ્રી પાસે ચ. લણ ચયું, ને મારી માતાને જુદાં રહેવાનો વખત આવ્યો, ત્યારથી રાજ્ય તર. ફરી ખરચ નેટલા પશુ-પૂર પેસા મને મળતા નથી, ને મોવાળા નેટલું દેલું થઈ ગયું છે.

હંસાકુંવર—મેધરાજ, તું શું વિચાર કરે છે?

મેધરાજ—માણ, વિચાર તો એ કે આ ચંચલબા નેવી મુકુમાર કુંવરીને રસોઈમાં ગોંધાનું પડે છે.

હંસાકુંવર—તે કેમ ગોંધાનું ન પડે? તારાં નેવાં પરાક્રમ તેનું તેને મુખ.

મેધરાજ—પશુ મેં જ્યાં સરકારને અરજીઓ કરવામાં ન્યૂનતા રાખી છે? બારીકદો ને વકી. સોમાં પેસા ઉગ્રવામાં જ્યાં કચાસ રાખી છે? અમલદારને પશુ માથા દામ આપ્યા છે. પશુ નસીબમાં ગાદી નહિ એટલે જાંધી મળે.

હંસાકુંવર—હંસાકુંવરનો દીકરો નસીબ ઉપર આધાર રાખી હાંથ બેડી બેસી રહે નહિ. કાયર પુરુષો જ નસીબનો આશ્રય લે છે. નસીબને લીધે કાંઈ હું તારા પિતાની માનીતી થવા પામી નહોતી, પણ મારા પરાક્રમથી.

મેઘરાજ—ત્યારે તમે કેમ સ્વરૂપબદ્ધ થઈ શકો છો ?

હંસાકુંવર—સ્વરૂપબદ્ધ બાલસિંહ ન અવતર્યો હતો તેમ કદી યાત નહિ. હું રજપૂતાણી નહિ. એટલે રાજા મારી સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન ન કરી શક્યા. ને તું જાણે છે કે તેમને રજપૂતાણીના પેટનો પુત્ર બોધતો હતો. રાજા બધી રીતે બોળા હતા પણ તેના મનમાં કોણ જાણે એવું જૂતું ભરાઈ બેઠું હતું કે રાજગાદીએ શુદ્ધ રજપૂત જ બોધ્યો. તે જૂત પણ બાલસિંહના જન્મ યતાં સુધી તેમના મનમાંથી હું દૂર કરી શકી હતી, ને તને વારસ પણ કરાવી ચુકી હતી.

મેઘરાજ—ત્યારે સ્વરૂપબદ્ધ બાલસિંહ અવતર્યો તેટલે દરજ્જે તો આપણું નસીબ મંદ ખરું કે નહિ ?

હંસાકુંવર—બાલસિંહ અવતર્યો ન-અવતર્યો ક્યાં નથી કરી શકતો ? તને ઉપાય સૂઝતો નથી એટલે નસીબને દોષ દે છે.

મેઘરાજ—ત્યારે તમે શું ઉપાય સૂઝાડો છો ?

હંસાકુંવર—તને પોતાને ન સૂઝે તો બીજાનો સૂઝાડો તો ક્યાંથી જ કરી શકીશ ?

મેઘરાજ—માણ, આ બાબતમાં મેં બહુ વિચાર કર્યો છે. મારાથી હાલની રિતિ રિવાજ સહન થઈ શકતી નથી. ગાદી ને મારી વચ્ચે ફક્ત બાલસિંહ છે એ હું જાણું છું. તેને ખસેડવો મારે મન મુશ્કેલ નથી. તેનો માર્ગ શોધું છું.

હંસાકુંવર—પણ તારી વહુ ને છોકરાં તો સામા પક્ષનું જ ગામું કરે છે.

મેઘરાજ—સામા પક્ષનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં તેઓ જ આપણને સહાયજૂત થશે. માટે તેમને વારસો મા, ને આપણા મનની વાત કરશો મા.

હંસાકુંવર—તું દીક કહે છે, પણ તને ખબર છે કે પોલિટિકલ એન્ટ અહીં આજે આવી ગયો છે ને તેની સાથે ત્રણ ચાર ગોરા પણ આવ્યા છે. કાલે દરબાર ભરી બાલસિંહને તે વાર કરાવશે.

મેઘરાજ—આ મારાથી બેઈ શકાશે નહિ. બાલસિંહ, હવે તારો કાળ નજીક આવ્યો છે. ભલે કાલે તું ગાદીનો વારસ કરે, પણ તને ગાદી ભોગવવાનો વારો નહિ જ આવે. તે પહેલાં ક્યારનોએ તું જન્મને સ્વાધીન થયેલો હોયશ. [બપો છે.

હરજીવન ભગવાનજી શુકલ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमप्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુસાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨. અંક ૬. [માસિક] આપાદ સંવત્ ૧૯૫૬

દ્વિગ્-દર્શન.

આશુ માસમાં ત્રણ રાત્રીય વિષયો ખાસ અ્યાના વિષય ધર્મ પડ્યા
મિ, એમરકેદને છે: (૧) લોર્ડ કર્ઝનની આદ્યસરોવરીની મુરતમાં વધારો, (૨) દક્ષિણ
સૂચવેલી આર્થિક આફ્રિકામાં દેટફુકે સરકાર દાખી એના ખચેતો કેટલોક ખોલ્ને દિનુરતાન
નીતિ. માથે નાંખવાનો દિગ્ગંડના લોકેરી પ્રધાન મિ. આફ્રિકેનો યત્ન, અને (૩)
દિગ્ગંડની આર્થિક નીતિમાં ક્રાંતિનિહ (પરદેશી અિરિય સંરથાન) ખાતમ્
પ્રધાન મિ. એમરકેદને સચવેતો મદત્તવેતો ફેરફાર.

આ ત્રણમાંના પડેલા વિષય ઉપર અભિપ્રાય બોધવા માટે લોર્ડ કર્ઝનની વ્હાખસરોવ
તરીકે આજ પર્વન્તની કારકીર્દિનું સુદમતાથી અવલોકન કરવાની જરૂર છે—જે અગત્ય ઉપર
આપજો કરીશું. ખીળા વિષયના સંબન્ધમાં સંમત દિન્દ—દેશીએ તેમ જ એએ
દિગ્ગંડને, અને દિન્દના દિન માટે કાગ છ ધરાવનારા દિગ્ગંડના ગૃહસ્થો અને વર્તમાનપત્ર-
કારો સર્વ એકે અવાલે મિ. આફ્રિકના આ અન્યાયી યત્ન રદાએ વાંધો મે છે, અને એને
પરિણામે મિ. આફ્રિકે પોતાનો વિચાર પાછો ખેંચી લેવો પડશે એ નિઃસંશય છે. માટે અત્રે
માત્ર ત્રીજા પ્રમ. સંબન્ધે જ યોરુકે વિશ્લેષણ કરીશું.

વાયકના જાણવામાં છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં છે જેને “Free-Trade Policy” વાને અપ્રતિબદ્ધ (બીન જકાતી) વ્યાપારનીતિ કહે છે એનું પ્રબલવરધાન ઇંગ્લંડ છે. આજથી પચાસ સાંઠ વર્ષ ઉપર ઇંગ્લંડમાં પણ અનેક તરેહના પરદેશી માલ ઉપર જકાત લેવામાં આવતી—જેમાંથી અનાજ પણ મુક્ત નહતું. એ અરસામાં દુકાળને લીધે તેમ જ બીજાં કેટલાંક કારણોથી ગરીબ લોક તંત્રીમાં આવી પડ્યા, અને કોલ્ડન અને આઇટ એ બે મહાત્માઓને એમને માટે ઘણી લાગણી થઇ આવી. એઓએ અધાગ શ્રમ લઈ દેશને ખાતરી કરી આપી કે પરદેશી અનાજ ઉપર જકાત નાંખવાથી પરદેશને નુકશાન નથી, ગરીબ લોકોને રોટલો મેંધો થાય છે, અને એનો ફાયદો ઇંગ્લંડનાં ખેતરોના મલીક જમીનદારો—એટલે કે લૉર્ડ લોકોને જ રહે છે. આ મહાત્માઓના શ્રમથી અનાજ ઉપરની જકાત ધીમે ધીમે દૂર થઇ, અને તે દિવસથી ઇંગ્લંડમાં અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપારનીતિની રચાપના થઇ. ઇંગ્લંડનો આ આર્થિક સિદ્ધાન્ત યુરોપ-અમેરિકામાં સ્વીકારવામાં આવતો નથી એટલું જ નહિ, પણ ઇંગ્લંડના કોલોનિ (સંરચાનો) પણ ઇંગ્લંડ સુધાંના માલ ઉપર જકાત મૂકતાં અચકાતાં નથી. છતાં આપણા દેશમાં સામાન્ય રીતે ઇંગ્લંડની અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપારનીતિ જ હજી સુધી પ્રવર્તે છે. એ નીતિથી આપણા દેશના હુન્નરોને ઘણું જ નુકશાન થયું છે અને થાય છે એ વાત હિન્દના વર્તમાન યુગના મહાનમાં મહાન દ્રશ્ય મિ. જરિટસ રાનડેએ અને એમને અનુસરી મિ. રમેશચન્દ્ર દત્તે એવી સારી રીતે જતાથી આપી છે કે મિ. ફીરોઝશાહ મહેતા જેવા ફૉસેટ અને કોલ્ડનના અનુયાયી પણ હવે એમની રાજકીય ફરિયાદોમાં આ ફરિયાદને દાખલ કરવી યોગ્ય ગણે છે.

ઇંગ્લંડની “Free-trade policy”—અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપારનીતિ—બિનજકાતી વ્યાપાર નીતિ—નો મિ. ચેમ્બરલેન ત્યાગ કરવા માગે છે, પરંતુ એને સ્થાને એ એવી અનુદાર અને સ્વાર્થી નીતિ દાખલ કરવા ઇચ્છે છે કે એનાથી આપણા દેશને તો હરેક રીતે હાનિ છે. મિ. ચેમ્બરલેનની વ્યાપારનીતિ ‘Protection’ ની (દેશી માલના સંરક્ષણની) નથી, ‘Fair trade’ ની (વાજબી જકાત નાંખવાની) નથી, પણ “Preferential tariff” એટલે કે પક્ષપાતી જકાતની છે. મિ. ચેમ્બરલેનની દલીલ એવી છે કે પરરાજ્યો સહામે ટકી રહેવા માટે ઇંગ્લંડ અને એના તાબાના મુલકો તથા દૂર વસેલાં સંરચાનો વચ્ચે સખળ ઐક્ય થતું જોઇએ, જે ઐક્ય માત્ર હૃદયના ભાવમાં સમાઇ રહેવાથી ફળ નથી; પણ આર્થિક રૂપે પ્રકટ થઈ મજબૂત અને સ્થિર થવાની જરૂર છે. આટલા માટે મિ. ચેમ્બરલેન પોતાનાં અને પારકાં વચ્ચે ભેદ પાડી પોતાનાંને ઝોછી જકાતે યા બિનજકાતે ઇંગ્લંડ સાથે વેપાર કરવાની છૂટ જણાવવા ઇચ્છે છે, અને એ જ સિદ્ધાન્ત કોલોનિ (સંરચાનો) પાસે પણ સ્વીકારાવવા માગે છે: અર્થાત્ જર્મની વગેરે પારકી પ્રજાઓ વેપારમાં ફાવી જાય છે, એ ન ફાવે એ ઉદ્દેશથી આ યોજના કરવા ધારે છે.

મિ. ચેમ્બરલેનની આ વ્યાપારી રીતિ આપણા દેશને લાગુ પાડવામાં આવે તો એથી આપણને હાનિ છે કે હાનિ ? આ પ્રશ્ન હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં બહુ ઉત્તમ રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો હતો. આપણા જૂના વહાણસંસ્થ લૉર્ડ નોર્થક્લેક જેઓ એક સુસ્ત ‘Free-trader’

બિનજરૂરતા વ્યાપારી નીતિના હિમાયતી છે, એમણે મિ. ચેમ્બર્સનેનની સૂચના ઉપર સખ ટીકા કરી એમ બતાવવા યત્ન કર્યો હતો કે:—

(૧) હિન્દુસ્તાન Free-trade policy બિનજરૂરતા વ્યાપારી નીતિથી જ આબાદ થયું છે. સને ૧૮૭૫ માં હિન્દુસ્તાનનો દરિયાઈ વેપાર ૧,૦૪૦ લાખ પાઉન્ડો હતો, એ વર્ષીને આજ ૧૬૪૦ લાખ જેટલો થયો છે. ૧૯૦૨ માં ઈંગ્લંડમાંથી મુતરાઈ કાપડ ૨૬૫૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનું અને બાકીના બધા દેશો (યુરોપ અમેરિકા) માંથી માત્ર ૧૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડનું હિન્દુસ્તાન ખાતે ચડ્યું હતું. વાર (વાઈ) ને દિસાએ ગણાવે તો ૧૮૭૬ માં ઈંગ્લંડમાંથી ૧૧૬૦૦૦૦૦૦ વાર, અને ૧૯૦૨ માં ૨૧૫૪૦૦૦૦૦૦ વાર કાપડ હિન્દુસ્તાન ચડ્યું હતું, અને બીજા દેશોમાંથી ૧૮૭૬ માં ૨૬૫૦૦૦૦૦ વાર અને ૧૯૦૨ માં ૨૫૭૫૦૦૦૦ વાર ચડ્યું હતું.

(૨) સરેરાશ સાથે જેવી ગોઠવણ થઈ શકે એમ છે એવી હિન્દુસ્તાન સાથે થઈ શકે એમ નથી. કારણ કે:—

(ક) ઈંગ્લંડનું મુતરાઈ કાપડ તો હિન્દુ દાસ પણુ—પોતાનું હોય એમ જ ગણે છે. તેથી તે સંબંધમાં, ઈંગ્લંડ તરફથી પક્ષપાત મેળવવા માટે, હિન્દુસ્તાન દાસ કરતાં કંઈ વિશેષ કરી શકે એમ નથી.

(ખ) ઈંગ્લંડને જ માત્ર પરદેશી માલ સાથે દરીયાઈ કરે છે તેના સંબંધમાં લકી-કત એવી છે કે ઈંગ્લંડ ૩૨૫૦૦૦૦૦ પાઉન્ડો માત્ર હિન્દુ ખાતે મોકલે છે, ત્યારે બીજા દેશો કુલ ૧૦,૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની કિંમતનો મોકલે છે. આમાંથી પચાસ લાખ પાઉન્ડો માલ તો એવો છે જે ઈંગ્લંડમાં બનતો જ નથી. બાકી પચાસ લાખ રહ્યા, એના સંબંધમાં આપણે જો કંઈ ફેરફાર કરીએ એ ઈંગ્લંડ માટે બૂલ છે.

(૩) બીજી તરફથી, હિન્દુમાંથી આપણા દેશમાં જો માલ આવે છે તેના સંબંધમાં પણુ પણુ હિન્દુને આપણે કંઈ વિશેષ ફાયદો આપી શકીએ તેમ નથી. કારણ કે દાસ પણુ ચડ્યા અને ચોખા તો આપણા દેશમાં માત્ર હિન્દુ જ આવે છે. ત્યારે મજા ખાંડ અને તંબાકુ રહ્યાં. હવેના આધાર નીપજ ઉપર છે અને દુકાનના વખતમાં હિન્દુ બડ મોકલાવી પણુ કેમ શકે? ખાંડના સંબંધમાં 'cantar convention' (ખાંડ ની બાવનમાં બીજા દેશ સાથે જો કોઈકાર થયા છે તે,) પ્રમાણે ઈંગ્લંડ એકું બધાઈ મળ્યું છે કે કંઈ કરી શકાય તેમ નથી. અને તંબાકુ જેવો જરૂરિયાતની મીજ ઉપર પક્ષપાતી જણાતું ધોરણ લગાડવાનું તો કોઈ સ્વભાવમાં પણુ નહિ પારે.

આમ હિન્દુને પક્ષપાતી જણાતો લાઝ આપવાનો સવાલ બદ્દ જ કાણુ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

આ તુકારનો જવાબ આપતાં આપણા માણ વ્હાઈસરોય લોર્ડ લેન્ડસડોને પણ કબૂલ કર્યું હતું કે:—

હિન્દનો નિકાસી વેપાર ઇંગ્લંડ અને એનાં સંસ્થાનો સાથે ધણો નથી; એ વેપાર ધણો ભાગે પરરાજ્યો સાથે જ છે. માટે જો હિન્દુસ્થાન ઇંગ્લંડ અને એનાં સંસ્થાનોના માલ કરતાં પરરાજ્યના માલ ઉપર અધિક જકાત નાંખે તો પરરાજ્યો એ બાજત વેરલીધા વિના રહે નહિ. એટલે હિન્દના નિકાસી વેપારને તુકશાન થાય; એટલું જ નહિ પણ એ નિકાસી વેપારવડે જ હિન્દે ઇંગ્લંડને 'હોમચર્જિઝ' (હિન્દ ખાતાના અમલદારોના પગાર-પેન્શન વગેરેની ઇંગ્લંડ મોકલવાની રકમ.) ભરી આપવાના હોવાથી, એ ભરી આપવામાં જેટલી ખોટ પડે તેટલી ઇંગ્લંડના માલની હિન્દુસ્થાનમાં આયાત ઘટે: ઇંગ્લંડનો માલ હિન્દુસ્થાનમાં ઓછો ખરીદ થાય. આ રીતે મિ. એમ્બરલેઇનની આ આર્થિક નીતિથી ઇંગ્લંડને પણ લાભ નથી.

પ્રણય મંત્ર.*

વસંતતિલકા.

જો તે ઝરાતું જળ જો નદીને મળતું;
વારિ સરિત તણુંએ વારિધિમાં ભળતું;
વાયું વળી નભ તણા મળતા હમેશાં—
આનંદવૃદ્ધિ ઉરમાં અતિશે કરતા. ૧

બ્રહ્માંડમાં નદિ જળુણ વિરકત કાંઈ;
ઉત્પન્ન સર્વ, પ્રભુના નિયમાનુસારી—
સંયુક્ત થી જીવન એક જીર્ણધર્મી માણે:
ત્યારે હું આ પ્રિયતમા! વિરહીય સાને? ૨

‘ચક્રવાક.’

* અંગ્રેજ મહાન કવિ શેલીના 'Love's Philosophy' નું ગુજરાતી રૂપાન્તર.
હતાં એક મુસલમાન યુવક છે એ બાજુવા જેવું છે.

પુનર્લમ.*

ધીમે સખિ ! દહ ધીમે પગલે પધારોઃ
લાંબુ નથી કયું પ્રવાણુ તથાપિ, બાલે !
યાત્ર્યાં દરે ચરણુ ક્રમલ્યુ યુષ્મ જ્ઞેવાંઃ
આવો, તરેથી નિરખો જલ સિન્ધુકેશં.

આ એજ પ્રાણુ ! ક્ષીરસાગરના તરંગો
સુરાસુરેય મધી ને લીધે રત્નરાશિઃ
આવો પ્રસન્નમુખસોચન કુલલદમ્ભી !
બાલો વિશાળકિર વૈભવી લક્ષ્મીતાલ.

છે યાદ તે વરકથા પ્રિય ! લક્ષ્મીકૃત્તી ?
તે અદ્ભુતમંગલતણા રસીયાં રહરખો ?
લ્યો હાય, પ્રાણુ ! નમી રાજવર્ગાં પધારો
ઉદ્બોધ ગાય દહ સાગર એ કથાના.

ઉત્તુગશૃંગ સખિ ! જ્ઞે : પ્રબુ ગોપતાય,
ઊભા પદે ઘડીકે આપણુ ગોપગોષ્ઠીઃ
ઘેરી બને જગતખેલકે જલ્ય બંસી,
હેના સુરે સખીરી ! છવનન્ય યાનું.

તે એક અદ્વિતીય ક્રાંતિક નામ ધારી,
તે એક આશયી રચના અનેક લીલાઃ
શોભી ગમી અણુગણી યુગકેરી ખંડિત,
યુગે યુગે નવીન રૂપકલા પ્રકાશી.

* આ કાવ્યમાં જે અસાધારણ રમણીયતા અને ભવ્યતાનું સમિશ્રણ થયું છે એનો અનુભવ કરવામાં ' પુનર્લમ ' શબ્દથી વાંધો આવવો ન જોઈએ. અત્રે ' પુનર્લમ ' - શબ્દનું જૂદું જ તાત્પર્ય છે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મજોષી નાટકમાં કુલદેવદેવી લક્ષ્મીનારાયણ છે. લક્ષ્મી-છ ને નારાયણ ભગવાન એ વખત પરસ્પરા હતા—એક વેળા પહેલાં, અને બીજી વેળા સા-મરમન્યન પછી. એ બે લક્ષ્મી આઠ મંગલદેશ યાવ. તે પ્રમાણે શ્રીમાળી બ્રાહ્મજોષી આઠ મંગલદેશ ફરવાનો રિવાજ છે. લક્ષ્મિયિને દિવસે કુલદેવદેવીનું રમણ કરી દેવીના તાત સાગર સમીપે લક્ષ્મીનારાયણે જેમ પુનર્લમ કયું હતું અને લક્ષ્મીદેશ ફરી લીધી હતી એમ લેવી એ આ કાવ્યમાં કહ્યું છે. આખા કાવ્યમાં વિધવાવિવાહ કે વિધુરવિવાહ વિશે કંઈ જ દેશારો નથી.

માત્ર ' પુનર્લમ ' એટલા મધાગ્રાથી જ કાવ્યનો અનાદર કરનારા અમારા વાચકોના સમાધાન અર્થે આ ખુલાસો આપવાની જરૂર જણાવ છે. તન્ત્રી.

આ આજ હૃદયે ઉછળે બરલી બરેલી,
 હૃદયે વાંચી સમગ્રે જલરેખ કેરાં
 નારાયણે કર વિષે લખ લક્ષ્મીન્ન
 કેવી પુનઃ પરમ તે લીધી લગ્નદીક્ષા.

હ્યો અંજલી, હર સ્મરો કુલદેવદેવી,
 ને વિશ્વસાક્ષી પ્રિય! સાગરરાજ સાખ્યે,
 સૌભાગ્યશોભન પ્રકૃત્ત્વ હૃદે સ્વીકારો
 સોલ્લાસ લગ્નવ્રત કેરી ફરીથી દીક્ષા.

ખેલ્યાં સખિ! અધિક શાશ્વત ખેલ લેશું,
 કર્તવ્યકર્મ પણ બધા જ આદરીશું:
 વીણી વિહારી સુરનંદન પ્રાણપુષ્પે
 ખીલાવશું સખલ મુન્દર કુલવેલી.

ને બાર વાર નિધિનીર મણિકોટરી
 તે ચન્દ્રરાજ બરી પીયૂષ પાછ જારો;
 વૈશાખમાસ મુખશુક્લ પછી પધારે,
 તે વેળા લગ્નતિથિ આપણી આપશે ને!

લેશું પુનઃ પ્રિયતમે! નિજ લગ્નદીક્ષા,
 પીશું પુનઃ પરમ કોમલ લગ્નભાવો;
 ને એ વિધિથી પ્રતિવાર્ષિક લગ્નયોગે
 ધારીશું લગ્નવ્રત પ્રાણ! પુનઃ પુનઃ તે.

આ એજ વ્હાલી! દ્વીપસાગરના તરંગો,
 ખૂદ્યાં નથી, હજીય રત્નપટ્ટી બરેલા:
 લાલીતખંડ લવસાગરને વ્હલેલી
 હાવાં સખીરી! સજ્જો વિશુ રત્નરાશિ.

ધીમે બરો ડગ, હશે અમ તો વ્હડેલો,
 છો બાલ! કોમલ, કંઠેર મનુજપત્ન્યો:
 હારો તપ્યાં નયન, દરેન હ્યો, સુખણુ!
 દેવાંશી દક્ષવર સાગરરાજ કેરાં.

(સત્ય) યુગ. ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં મહાભારતના યુદ્ધ પછી પરીક્ષિત રાજાના સિદ્ધાસનારોહણ પછી કલિયુગનો આરંભ થયો કહેવાય છે. પરીક્ષિતે ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર પોતાની આજ્ઞા વર્તાવ્યા પછી જે શાન્તિ—અક્રિયારૂપ “ઉઘ” —પ્રસરી તેનું જ ભાન ‘કલિ’ શબ્દથી તે કાલના લેખકોએ કરાવવા ધાર્યું હોય તો તે સંભવિત છે. અમુક કોટિ સંખ્યાના વર્ષો સુધી સત્ય યુગ પ્રવર્ત્યો—ઇત્યાદિ ગણના આધુનિક અને અવાસ્તવિક હોય એમ ઉપરના આધારથી સમજાય છે.

સર હેન્રી મેઇને ઉત્કર્ષનાં ત્રણ સાધનો બતાવ્યાં છે: ૧. અર્થારોપ (fiction), (૨) વ્યવહારશુદ્ધિ (equity), અને (૩) પ્રબંધરચના (legislation). આપણા દેશના ઉત્કર્ષનાં પણ આવાંજ ત્રણ પગથીયાં કદખી શકાય: (૧) અર્થારોપ, (૨) શોધન અને વિવેક વિચાર, અને (૩) વસ્તુસ્થિતિનું—યથાર્થિત—સત્ય પ્રતિપાદન.

આપણામાં અર્થારોપનો ઉપયોગ શી રીતે થયો તે હવે જોઈએ. ઉપનિષદનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યાથી આપણને સમજાય છે કે સહિતા—આત્માશુદ્ધિકના શબ્દોને એના એ રાખી ઉપનિષદમાં એમના અર્થો જૂઠા કર્યા છે. વેદાદિકની અપૌરુષેયતાના સંબંધમાં ઋષિઓને મંત્રદ્રષ્ટા કહ્યા એ વાત ઉપનિષદમાં એમ સમજાવવામાં આવી છે કે એક વેદ પૂર્વ દિશામાંથી બીજાને પશ્ચિમમાંથી ત્રીજાને ઉત્તરમાંથી ચોથા દક્ષિણમાંથી ઉત્પન્ન થયો, અને વચમાંથી ઉપનિષદો ઉપજ્યાં. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એમ સમજાય છે કે ઋષિઓનું દ્રષ્ટવ્ય એ એક વ્યક્તિનું નહિ, પણ વેદો એ પ્રજામાત્રને યથેચ્છી એકથી પ્રેરણાનું પરિણામ છે. તેમજ વેદના દેવતાઓના સંબંધમાં પણ કુદરતની શક્તિઓની—મહાભૂત—પૂજનની વાતને અને વિચારને પણ શાસ્ત્રીય રૂપ આપ્યું નેવામાં આવે છે. અને આ રૂપ આપણા હાલના Dislocation= ‘ધિવાંકુસન’ના તર્કને મળતું આવે છે. સદિ અને સર્ગ એ શબ્દોના અર્થો શાસ્ત્રીય ભાષામાં “release of energy” શક્તિનું બહાર છૂટવું એવો જ યાથ છે. एकोऽहं बहुस्याમ ઇત્યાદિ, પ્રજાવૃત્તિ: અને તેનું તપ, પ્રાણ-રવિ ઇત્યાદિ શબ્દોનો અને તદ્દગત વિચારોનો પણ આવો જ ઇતિહાસ છે. વળી આવા પ્રકારના અર્થારોપોથી આપણી યમરચના પણ અત્યંત રૂપાન્તરને પામી જણાય છે. જે પ્રથમ હુતદ્રવ્યનો યગવેદીમાં હવન હતો તે યગને પુરુષસક્રતમાં બૂત અને બળ્યનો સર્વહુત યગનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે, જે માંથી ઋક્ સામ ઇત્યાદિ સર્વની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. તેમજ યગવેદીનો જે ભૌતિક અગ્નિ તેને બદલે વાડના ઉત્પાદક તત્ત્વને મૂક્યું છે. એટલું જ નહિ પણ વેદી હુતદ્રવ્ય વિગેરે સર્વ યગસામગ્રીને પણ શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક વિચારોમાં પરિણામ પમાડી છે. શતપથ વિગેરે આદ્યજુથો પણ આ સ્થિત્યંતરની અસરમાં આવી ગયા છે. યગ કરનાર યજમાન હોય તો યગ કરતી વખતે પોતાને જ હોમતો હોય એવી ભાવના બતાવી છે. અને એ રીતે self-sacrifice આત્માર્પણની મહાન ભાવના પ્રાપ્ત કરી છે. જૂના શબ્દો કાયમ રાખી નવીન—આગમ ન વધેલા વિચારોથી તેમના અર્થને રંગીને આ વ્યવસ્થા ચંદ્ર છે એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

પણ અહીંયા એક મુશ્કેલી આવે છે. જનસમુદાય ઉપનિષદ સમજવાને માટે ના-લાયક હતો, અને તત્ત્વચિંતન તેમને માટે બહુ દુર્લભ હતું. ઉંચા પ્રકારના આદ્યજુ

ધર્મથી સંસ્કાર પામ્યાં છતાં પણ ઉતરતા પ્રકારનો જ્ઞાત્રણુ ધર્મ એક કાલે જનમુદાયને અસંતોષકારક અને કૃત્રિમ જણાયો અને તેમની આ મનિનો આરિભાવ બૈદ્ધ ધર્મદ્વારા થયો. આ કાલ પછી બૈદ્ધ અને જ્ઞાત્રણુ ધર્મ સાથે સાથે રહ્યા. ઉપનિષદના ધર્મ તે ઊંચા સત્ત્વને મટે; બૈદ્ધધર્મ તે જનમુદાયને માટે. આ બન્ને ધર્મો 'Nationalistic' ચિન્તન-પ્રધાન હતા. બૈદ્ધધર્મે ઉપનિષદોમાંની ધણી વસ્તુઓને લોકપ્રિય રૂપ આપી પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરી. ધણા જ્ઞાત્રણુઓએ પણ બૈદ્ધધર્મનો અંગીકાર કર્યો, અને તેમણે શન્યવાદ, દાનિક-વિદ્યાનશીલ ઇત્યાદિ તાર્તિકવાદો ઉપાન્યા. ઉદાહરણ તરીકે બૈદ્ધધર્મના ઉચ્ચ જ્ઞાત્રણુ-ધર્મની અને તેમના સિદ્ધાન્તોની પ્રશંસા કરે છે. અને આપણને આવા મંથો ઉપરથી એમ જણાય છે કે જ્ઞાત્રણુ અને બૈદ્ધ વચ્ચે મદામી પ્રીત નહોતી જનમુદાય ઉપનિષદ માટે નાલાયક હોવાથી ઉપજેલી મુશ્કેલી બૈદ્ધધર્મે દૂર કરી. પણ જુના બૈદ્ધ ધર્મના અભિમાંથી બીજી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ.

જે નવી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં મુખ્ય એ હતી કે, બૈદ્ધધર્મનું પ્રથમ સ્વરૂપ ઉતરતા પ્રકારના જ્ઞાત્રણુ ધર્મે જેને અપારુપેય માનેલો તેવા 'વેદ'ની સદાચતાનાનો એક બાવ-હાકિ નીતિ નિયમમાત્રા હતું. વળી તે ધર્મને પૂર્વ કાળ સાથે કઈ સંબંધ ન હતો. અને કાલે કરીને તેના ઉચ્ચો અને ઉતરતો એવા એ પ્રકાર પડ્યા. ઉચ્ચો બૈદ્ધધર્મ તે તત્ત્વચિંતનાત્મક અને ઉતરતો તે નિરીશ્વર બૂદ્ધપ્રધાન બૈદ્ધધર્મ. વસ્તુસ્થિતિ કાલાન્તરે એવી આવી કે જ્યાં બૈદ્ધ ધર્મ ઊંચા પ્રકારના જ્ઞાત્રણુ ધર્મની રહામે ટકી શક્યો નહિ, કેમકે ઊંચા જ્ઞાત્રણુ ધર્મનું અસ્તિત્વ જોનાં તે નિર્ધારક હતો બીજી તરફથી ઉતરતા પ્રકારનો બૈદ્ધ ધર્મ ઉતરતા પ્રકારના જ્ઞાત્રણુ ધર્મની રહામે ટકર જીવો શક્યો નહિ, કારણ કે આપણી પ્રગત સ્વભાવ-શીલ નીતિમાન અને ધાર્મિક હતી. આ સ્થિતિમાં જ્ઞાત્રણુધર્મનો વિન્ય થયો. જે બનાવને ઇતિહાસમાં જ્ઞાત્રણુ ધર્મના સ્થાપન તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ.

જ્ઞાત્રણુધર્મનો આ વિન્ય બૈદ્ધધર્મનું નિસાકરણ (replacement) નહી પણ તેનું પાન અર્થાત્ નવું 'substitution' હતું. પૈરિયોડ આપણને કહે છે કે જ્યારે અમરત્વને સમુદ્ધ નડ્યો ત્યારે અમરત્વ મળિએ સમુદ્ધ પાન કર્યું હતું આ વાત આ સ્થિતિની સાક્ષિ પૂરે છે. બુદ્ધ વિન્યના અવગત તરીકે ગણાયા, અને સંકેતસાધને "પ્રચ્છન્ન બૈદ્ધ"નું ઉપનામ મળ્યું એ પણ આ જ વસ્તુસ્થિતિના પુરાવા છે.

જ્યારે ઉંચા પ્રકારના બૈદ્ધ મંથ સાથે ઉંચા જ્ઞાત્રણુ ધર્મને દરીકાઈ કરવાની નડતી ત્યારે ઉંચા જ્ઞાત્રણુઓએ શું શું કર્યું હતું તે જોઈએ. વૈદિક અને ઉપનિષદ મંથ માં જે અર્થાન્તરેની કદપના હતી. જે રૂપકો આધ્યાં હતાં, અને તે તે વસ્તુઓને જે જ્ઞાત્રણુ કપડાં પહેરાવ્યાં હતાં તે બધા ખસેડી નાખ્યાં; સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન કરી; આ યથાર્થદર્શનના કાલના પ્રથમ જુના તરીકે આપણા હ દર્શનોની ગણના કરવી થટે છે. સ્વચ્છ પદ દર્શનોની સત્તાનું યથાર્થ દર્શન સિદ્ધ થયું. આ યથાર્થ દર્શનની રીત બૈદ્ધના કાળ પહેલેથી સર થઈ હતી. તે કાલ તર્કપ્રધાન એટલે કે વિચારસ્થાત્મક અને શોધથી પૂર્ણ હતો. ન્યાય-સાસ્ત્રના આરંભમાં કોઈ પણ દેવને પ્રજ્ઞામ ન કરતા વિચારના તત્ત્વમૂલ દ્વસ્થમૂલ પ્રમાણને

“ નમઃ પ્રમાણાય ” એ અનિશય અર્થગર્ભ શબ્દયુગલથી મંગલાચરણ કરવામાં આનું છે. કણ્ઠમહર્ષિને ‘અણ્વાદ,’ ગૌતમમહર્ષિના પ્રમાણદિ ગોડરા પદાર્થ, સાંખ્યની પ્રકૃતિ અને વેદાન્તનું અદ્વૈત એ આ કાલનાં ફલ છે. આ બધાનાં બીજાં શ્રુતિમાં હતાં, પરંતુ હવેથી પ્રત્યેક શાખાં તે તે શાસ્ત્રની ખાસ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની રીતિ ઉપયય પામી, અને આ પ્રમાણે ઉઠ્યા વિચારનો પરિપાક થયો. સ્મૃતિઓ પણ આ કાલનું જ ફલ છે. ધર્મ, નીતિ, વ્યવહાર, અને સંબંધતાના નિયમોને પણ આમાં સ્થાન મળ્યું. આ સ્મૃતિઓને તે કાલના ‘ સામાજિક શાસ્ત્ર ’ના સંગ્રહરૂપ અથવા કલ્પદ્રુમ કહી શકાય. આ કાલની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ એ જણાય છે કે ભૌતિક વસ્તુઓની પાછળ રહેલા નિયમો-શાસ્ત્રોની ઉઠ્યા પ્રકારના બહુલો શોધ કરતા. તેઓ પાછળના યુગના સિદ્ધાન્તો લઈ આગળ શોધ ચલાવતા.

આ કાલ પછી બૌદ્ધ ધર્મનો વિસ્તાર થયા પછી ઉઠ્યા બૌદ્ધ ધર્મનું અને ઉઠ્યા બ્રાહ્મણ ધર્મનું સમિશ્રણ (fusion) થયું જણાય છે. આ સમિશ્રણની પરિસ્થિતિ બલવૃત્તિના કાલમાં આવી. એ સમિશ્રણ અશોકના વખતમાં શરૂ થયું અને શંકરાચાર્ય તેના અંતમાં થયા. આ કાલમાં સાયન્સ એટલે કે ભૌતિક વિજ્ઞાનનો વધારો સારી પેઢે થયો. સુચુતાચાર્યના વૈદ્યક્રમો તે કાલની વૈદ્યવિદ્યા બહુ આગળ વધેલી હતી એમ જણાવી આપે છે. લોહીનું ફરતું (‘circulation of the blood’) નો સિદ્ધાન્ત અંગ્રેજીનાં દાર્દ્ર્યે શોધી કઢાડ્યો એમ કહેવાય છે. યુરોપને માટે એ વાત સાચી છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં ચરકાચાર્ય આ કાલમાં આ વાત જાણતા એમ એમના અંધ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. તેઓને શસ્ત્ર-વૈદ્યકવિદ્યાનું પણ જ્ઞાન હતું. વ્હાઈકાપનાં શસ્ત્રોના નમુના ને આ અંધોમાં આપ્યા છે ને ઉપરથી જૂઠાં જૂઠાં શસ્ત્રોની વ્હાઈકાપને માટે જૂઠા જૂઠા આધારના શસ્ત્રોની તેમણે રચના કરી હતી એમ જણાય છે. ‘ ધમની ’ ‘ શિરા ’ વિગેરેના શાસ્ત્રાર્થ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે હાલની જ્ઞાનતંત્રની રચના અને શરીરની જૂદી જૂદી નાડીયો વિગેરે તેઓ જાણતા હતા. વનસ્પતિવિદ્યાનું પણ તેમને સારું જ્ઞાન હતું. (અને હાલના કેટલાક ડાક્ટરો કાઠી-આવાડના પ્રસિદ્ધ મદૂમ વૈદ્યરાજ જંદુભટ્ટના તે જ્ઞાનને માટે બહુ ઉચ્ચે અનિશ્રાય ધરાવે છે.) ગણિતમાં તે કાલની કુશલતા મુવિષ્ણાત છે. ખગોળ, વ્યોતિષ, સંગીત અને યોગવિદ્યામાં પણ તેઓ કુશલ હતા. રાજ્યોગ અને મનઃયોગ એ બે વિભાગો માનસશાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન બતાવે છે. વંશશાસ્ત્ર પણ તેઓ જાણતા હતા. સૈન્યમિત્રી વિષે દક્ષિણમાં એક અંધ છે તે પણ ભૌતિકપદાર્થવિદ્યામાં તેમની કુશલતા જણાવી આપે છે. વરાહમિહિરાચાર્યની વર્ણનની ગણતરી પણ તે વિદ્યામાં બહુ આગળ વધેલી છે. અને અન્યારે પણ જોઈએ તેમણે આપેલા નિયમો પ્રમાણે વર્ણવેલો મર્મ બધાય તે કાલથી વાદળાંની ગતિનો અભ્યાસ કરે તેઓ ચો-

* અત્રે આટલું નોંધવું જરૂરનું છે—“ ઐ નમઃ પ્રમાણાય ” એ મંગલાચરણ ન્યાયધરકાર ગોતમ મહર્ષિનું નથી. કલકત્તામાં છપાએલા વાત્સ્યાયનકૃત ન્યાયબાષ્યના આરંભમાં એ જોવામાં આવે છે. ન્યાયબાષ્ય-કાર વાત્સ્યાયન ગોતમ પછી કેટલેક કાળે થયા હાલમાં વિજયનર સીરીક્ષમાં ન્યાયસૂત્ર સાથે વાત્સ્યાયનબાષ્ય વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છપાયું છે, એમાં આ મંગલાચરણ નથી.

આ જમાનો વિચારસ્વાતંત્ર્યનો હતો એ વાતને આથી બાધ આવતો નથી. તન્ત્રી.

માત્ર સંબંધમાં ઘણું બાગે સાચી અટકજી કરી શકે છે. વાસ્તવ્યનું કામચાલ પણ આ કાલનું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે 'courtship' સંવનનની રીત આમજી દેશમાં તે કાલે હતી. રાજનીતિના અર્થો પણ તે કાલમાં રચાયા હતા. ધ્રુવનેધરીનું મંદિર અને બીજાના સ્તૂપો તે કાલના શિલ્પશાસ્ત્રની હિન્દુતાનું સાક્ષ્ય પૂરે છે. વરાહમિહિરાચાર્યે આપેલી મૂર્ચ અને ચંદ્રના અદ્ભુતની સમગ્રૂતિ આપણી કાલની ખજોગવિદ્યાની નાની નાની ચોપડીઓમાં જે સમગ્રણ આપેલી છે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે સમગ્રણ તેવી છે. ચંદ્રનું તેજ તે મૂર્ચનું જ તેજ છે તે પણ તે કાલે સમગ્રણ હતું. અત્યારે પણ હિન્દુતાનમાં પ્રાચીન રીત પ્રમાણે ગ્રહોની સ્થિતિ ગતિ જ્ઞેવાની વેધશાસ્ત્ર તે વખતના આપણા જ્ઞાનો પુરાવો છે. જ્યોતિષના સંબંધમાં ઓક મુસાફર મેગરથીનીસ ગ્રખી ગયો છે કે તે કાલના રાજાઓ એવા કામ સેવામાં હતા કે જ્યોતિષીઓ પાસે જીવિજ્ય કરેવગર, જ્ઞે કોઇ જાગનામાં તેઓ ખોટા પડે તો તેમને દેશ પાર કરતા. આ ઉપરથી તે સાબ પખ તે કાલે જાકુ સંગીન સ્થિતિ સૂધી પડેમ્યું હતું એમ જણાય છે. કવર હિંદુસ્થાનમાં એક દેશજી અત્યારે દશ દગર જ-મોત્રીઓ અને તે તે જ-મોત્રીઓવાળાના ઉવનના દનિદાસો જ્યોતિષ શાસ્ત્રના દુલદિશના નિયમો સિદ્ધ કર્યા સાર જણાયલા હજી મૂખી વર્તમાન છે. અને તે કુટુમ્બના અત્યારના પ્રતિનિધિની પાસે આ નોંધો વારસામાં જતરેકી છે. આ ઉપરથી સદજ જણાઈ આપણે કે આ કાલમાં જ્ઞેને આપણે 'ancient law'—શાસ્ત્રીય દષ્ટિ કદીએ તેવી દષ્ટિથી આ બધા વિષયોમાં કામ સેવામાં આવતું એક વિષયના જુદા જુદા શાખાઓની નોંધો સેવાય, તેમાંથી કોઈ નિયમની અટકજી કરાય અને તે નિયમની માન્યિકતા ખીજા શાખાઓથી સિદ્ધ કરવા પન યાય આ રીતેએ કામ સેવામાં આવતું.

આ વખતનું સામાજિક ઉપન પણ ઉચા પ્રકારનું હતું. વાસ્તવ્યનું કામચાલ, જોએને મારે ચોસક કળાઓ અને વિદ્યાઓ જણાવે છે. જાગૃતિમાં કામનની અને સામાજિકતામાં પાસે જોએ ક્રેટજે સૂધી તત્ત્વચિંતનમાં અને યોગજીમાં કુશળતા ધરાવતી હતી તે જણાવી આપે છે. કહેવું જોઇએ કે આ પત્રો જાગૃતિની કદવના માત્ર જ હતાં એમ કહેવું એ બલ-બરેહું છે. પુરોષ જે અર્થમાં આપારે પ્રેમને સમજે છે એ અર્થમાં એટલું જ નહિ પન તેથી પણ ઉચા—દેવી રપર્જીયાના અર્થમાં આજી સમજના: અને તેજો 'પ્રેમ' જ જે પુરખને જ્ઞેડો. કવરજાગૃતિમાં લગ અને કુશળ અ.વ્યવસ્થા વખેન નિમિત્તે શાખજી કરેકો પ્ર-સંગ જતાવી આપે છે કે તે કાલમાં સ્ત્રીઓ અને પુરોષો એક દેશજી અને જુદી જુદી વિદ્યાઓને અબ્યાસ કરતા અને આ વાત જાણજી ધર્મ અને બીજા ધર્મના સંનિશ્ચયનો પુરાવો છે. વનપ્રસ્થાશ્રમ પણ આ જ વાત જાનાને આપે છે. અને એમ જણાય છે કે તે કાલમાં આપણે અત્યારે જરૂર જણાના નથી તેટલું કુશળ સંબંધી જ્ઞાન સામાન્ય લોકોને હતું. કુંડમાં કુશળી ઉગી શુદ્ધતા તે તે કાલમાં જાણજી શરિષ વૈશ્ય અને ગદ, અથવા રાજા, પ્રધાન, વ્યાપારી અને નિર્ધન સર્વના ઉવનનું : હરણ અને પરશાહ હતાં. ઓક

***યસ્મિન્નગસ્ત્યમ્મુક્તાઃ પ્રદેશે
મૃયાંસ ઉદ્ગીષ્યદિદો દસન્તિ ।
તેભ્યોઽધિગન્તું નિગમાન્તયિષ્યો
વાન્મૌકિપાઞ્ચાદિદ પચેદામિ ॥

લોકો કહી ગયા છે કે હિંદુપ્રજા એ તત્ત્વચિંતનની પ્રજા એ વાત સાચી હતી. અને તે ઉપર કહ્યું તે જીવ્યા બ્રાહ્મણ ધર્મ અને ઉંચા બૌદ્ધ ધર્મના સંમિશ્રિતું પરિણામ હતું.

ઉંચા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં ઉંચા પ્રકારના બૌદ્ધ ધર્મનો પણ સમાવેશ થયો, તેણે ઉતરતા બૌદ્ધધર્મનો નાશ કર્યો, અને ઉતરતા બ્રાહ્મણ ધર્મને નિર્મિત કર્યો. એ આ કાલના પ્રાચીન હિંદના ઉત્કર્ષની પરા મતિ સંક્રમણના સમયમાં આવી.

સંક્રમણનું કાર્ય શું હતું? (૧) ધર્મ સામાન્યથી અખી પ્રજાનું ઝોડીકરણ, અને (૨) અર્થોરોપ (નિર્માણ, ઉપનિષદના તત્ત્વચિંતનના પ્રચાર પૂર્વક, તર્કસંદાયક, અને માધ્યામિકના સ્થાપન સહિત, ધર્મની યોજના આ એ સંક્રમણનાં મુખ્ય કાર્ય હતાં.

સંક્રમણનું માધ્યામિક બહુ ઉપયોગી થયો. પશ્ચિમમાં જેમ હર્ક્યુલિસે યુગાન્તરથી બચાયેલા ક્યારે સાફ કરવા જોગીયન તમેલાઓમાં નહી વાળી હતી તેમ, સંક્રમણે ઉતરતા બ્રાહ્મણ ધર્મ અને ઉતરતા બૌદ્ધ ધર્મ બારતીમાં ભરી મૂકેલા વહેમ, કર્મફલ, અને નાસ્તિકતાને હાંસી કહાડવા માટે સંક્રમણને માધ્યામિક બેળો. 'માધ્યામિક' નાં બીજા ઉપનિષદમાંથી મળી આવે છે. અને ઉંચા પ્રકારના બૌદ્ધ ધર્મ અને ઉંચા પ્રકારના બ્રાહ્મણ ધર્મ બન્ને 'માધ્યામિક' સિદ્ધ કરવામાં સહાયક થયા હતા. સંક્રમણને આપણા દેશના ક્યારે સાફ કરવા આ માધ્યામિક કામે લગાડ્યો. અને પોતે તે કામમાં વિગત પામ્યા. આટલું બધું એમણે ૩૩ વર્ષની નાની વયમાં સંપાદન કર્યું. ગુદની પેઠે અંદાજી વર્ષ મુધી જો એ જીવ્યા હતા તે કટક કામ કરી ચકત એ સદાજ કરી શકાય તેવું છે.

બૌદ્ધધર્મ જો એક રીતે આપણને યજ્ઞના તો બીજી રીતે એણે જિતાર્યા પશુ ખસ એ ધર્મની એક અસર એ થઈ કે 'સ્વાધ્યાય' બંધ થયો, અને ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો અક્ષરશબ્દ થયા. રાજકુમારોને ઉતરતા પ્રકારની ગ્રન્થનીતિ શીખવવા સાફ પંચતત્ત્વ જેવા પ્રથમી યોજના કરવી પડી એ આ વાતનો પુરાવો છે બૌદ્ધોના સંધારણોમાં ઇચ્છાનુસાર કેળવણી મળતી, પણ બ્રાહ્મણધર્મના 'સ્વાધ્યાય' કામ મળતી ફરજિયાત કેળવણી નહતી. રાજાઓ અને ક્ષત્રિયો—યોદ્ધાઓ રહ્યા, પણ તેમનામાં જનક કે અજ્ઞાતચતુર અથવા રામ કે બીજાના જેવી સાક્ષરતા નહતી. મહાબારતના કાલના વ્યુદ્ધના સેનાધિપતિઓને ટેકાણે અત્યવશિષ્ટ ટોળાઓના સરસારો થયા. મુશિક્ષિત રાજપુરુષોને ટેકાણે હિંદુસ્તાનમાં મેકાવાનેલિયન ચાલક જે ૧ પ્રધાનો જન્મ પામ્યા. ઉત્તર દેશ સીધો જોના અને હૂબુલે કોના હુમલાઓને સ્વાધીન થયો,—અને રિક્ત જેવા રાજાઓ પોતાના મુત્રકમાંથી તેમના કહાડી મુક્તા તોપણ પ્રજામાં તેઓના કેટલાક ભાગનો અંતર્ભાવ થઈ ગયો. પ્રજા પણ આના સાથે જ નિરક્ષર થઈ. નાનાં નાનાં રાજ્યો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં; અને ઉંચા પ્રકારના બ્રાહ્મણધર્મની સમર્થતા જ તેમનામાં કંઈક અંશે ઉંચા પ્રકારનું જીવન આરોપવા સમર્થ થઈ.

આ સયોગમાં ઉંચા પ્રકારના બ્રાહ્મણધર્મ પ્રજાની કેળવણી માટે એક નવીન યોજના શોધી કહાડી અને અમલમાં મૂકી. તેમણે ઉંચું જ્ઞાન લોકપ્રિય કર્યું અને, દેશમાં ફેલાવ્યું. તે વખતના શ્રેષ્ઠ મગજવળાઓએ પુરાણો લખ્યાં. વૃદ્ધ બાલકો િ આપણી પ્રજાને માટે તેમણે મનોહારી 'એક હતો રાજા અને એક હતી રાણી' એવી વાતો (જે ગોવર્ધનરામન શબ્દોમાં 'nursery tales for adult children') રચી, અને જૂના જમાનાની દંતકથાઓને માટે પ્રજાના મનમાં આ પુરાણો લખનારાઓએ પ્રેમ ઉપજાવ્યો. સત્યયુગના ખરા અથવા ક્ષિપ્ર સારા અને મોટા માણસોના પવિત્ર

અને ઉચ્ચ જીવનચરિત્રોથી તેમની કક્ષનાઓને ભરી, અને વિશેષમાં જીવનનાં નવીન દૃષ્ટાન્તો પણ બતાવ્યાં. આની સાથે આ નવી મન્યમાલાની રચનામાં જનસમૂહને સમ-જાણ પડે તેવી રીતે તરતજાનને પણ કંઈક અંશે રેડ્યું. પૌરણિકોએ આ પુસ્તકોને પ્રમંથના સર્વ અકાશોમાં ફેલાવ્યાં. તેઓ અમુક શ્રેણીમાંથી શકિતને અનુમરીને તે પુસ્તકોમાંથી કયાઓ વાંચતા, મનગતતા, અને વધારાકિત જાણવાન કરતા. અને આ શ્રેણીમાંથી કદીક નાજકુટુંબો હોય, તે કદીક ગદિશોમાં વેરવગડો અને સ્ત્રીઓ હોય, તે કદીક ગ્રેવિઓમાં શરૂસન્દર્શ હોય. આદ્યધર્મના પ્રચારથી યજ્ઞો જતા ગદેલા તેથી તેના નિમિત્તે યતાં બુદ્ધિઓ-જનના મેળાવડાઓ બધ થઈ ગયા હતા. ત્યારે પૌરણિક ધર્મોપદેશકોએ જૂઠા પ્રકારના મે-ળાવડાઓ એકા કર્યા. ઉચી શક્તિ ધરાવનારા જાણજી પુસ્તકો લખે અને સાધારણ શક્તિના જાણજી દેશના જનસમૂહને તે પુસ્તકોનો સામ આપવામાં કામે લાગ્યા. આ કામનાં કેટલાંક સારાં પરિણામો આજાં. કર્નપ દેડ પ્રાચીન રજપૂત કુટુંબોના દત્તિદાસ અને પત્રવ્યવહાર જોઈ કહે છે કે પ્રાચીન રજપૂતોમાં પુરાજનું જ્ઞાન અને લેખનચાતુર્ય એવા પ્રકારનું હતું, કે જો સુકાશને સુરોપના મધ્યકાળના ગળાઓનું જ્ઞાન જંગલી માણસોના જેટલું જ લખાય, અને જે પોતાના કાળના સુરોપના રાજાઓને માન અપાત્રે અકળ જવાના મન ઉપર ર-જપૂત સન્દર્શો અને સજક-વાઓ પેતાની જુદિયાં જે અમર દરી શક્યાં તે આતું જ પ-રિણામ હતું. આ જ વસ્તુએ શુરુ રામદાસની છાયામાં શિવાજીના દરબારને જીવન આપ્યું હતું. અને છેક પંદરમા સૈદા સુધી રિતિજીમાં બજારના સજકુટુંબ ગ્રામ્ય કરી રવાં દનાં તે આતું જ દસ હતું. તે વખતની રાજકીય અધાધુનીથી વેરવગડ ઉપર આ પુસ્તકમાલાની અસર બહુ ઓછી થઈ હોય એમ જણાય છે, પણ વજ્રમાયાર્ય જેવા ધર્મસુધારકોના ઉપદેશ અદ્ય કરવા જેટલું ચેતન આ પૌરણિક શુરુઓએ વાવેલા ખીને જ અપેલું હતું. હાલનાં પુરાણ નો તે વખતના તેમના અપમર્ગોની કંડી પડેલી રાખ જેવાં છે. પણ તે કંડી ગ્રામ્ય પણ હાલના ડુબળા જમાનાને ઉખા આપવા બસ છે. આપણ-કેજવણી પામેલા દિંદિમા-રીંગને-મા આ હાલના મહામાઓએ મૂંઝેલા વારસો અત્યંત અમૂલ્ય છે. એટલું જ નહિ પણ સંકટો વળે થયાં પરમજ્ઞથી કચકાઈ ગયાથી આપણી રિયતિ પશ્ચિમનું જ્ઞાન સ્વીકાર-વાને અત્યંત નાશાયક હોવી જોઈએ. છતાં જે તરતથી આપણે પશ્ચિમનો પ્રકાર અદ્ય ક-રીએ છીએ, જે પ્રકારના તેજગી ઉત્તરિત થઈએ છીએ અને જે સ્વભાવિક શક્તિથી તેના પ્રવાહમાં આપણે ચોખ્ખરયાન અભારે ગળી શકીએ છીએ, તે તરત અને તે શક્તિને માટે આપણે પ્રાચીન દિન્દિમા ઉચ્ચ આલ્પધર્મની શક્તિ અને તેમનાં નાનાવિધ પરાક્રમેના જ આભારી છીએ.

આ અમૂલ્ય અને અમર વિશેષતા વંશપારંપર્યના નિયમથી આપણાં મજબ અને હ-દ્યને આપણા પૂર્વજોના જ બક્ષીસ છે, જે આપણે નામના જાણજી દહ્યે કે વંશો દ-હ્યે પ્રજા અભારે આપણી હાલની દશામાં એક સત્તરન છે. પુરાજીમથી આ જમાનાને સાચક હોય વા ન હોય, પણ ચંકર જેવા મહામાઓએ આ દેશના ઉચ્ચ સત્તરોને માટે જ નહિ પણ ઉતરતા જાણ જ મનના નેતાઓને માટે ચોખ્ખેલ સિદ્ધિ આ મથો જનસમૂહની નીચલી ભૂમિકાને પૂર્વ પાડે છે. આ મથોએ તેમની પ્રતિઓને એવા પ્રવાહમાં ફેરી છે કે જેના ઉપાં એક દબાર વર્ષથી આપણને કાઈ પુષ્કળ નીચજ મળી નથી તો પણ આપણા દેશમાં માનસિક અને નૈતિક દુષ્કાલો નિઃસંશય અટક્યા છે.

ગુર્જરસાક્ષર જયન્તી.

૨

અખો અને તેનું કાવ્ય.

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

અખાની ઢોક, વગરસમજે ધર્મના આચારમાત્રને વળગી રહેનાર મનુષ્યો પ્રતિજ્ઞા પરી છે, અને સર્વને માનસ પરિવ્રતા અર્થાત વિચારની શુદ્ધિ કરવા વારંવાર પ્રભોષે છે આ સાથે જણાવતું જોઈએ કે અખાને આચારનું નિર્દયકપણું સમજાવતું નથી. આચાર શુદ્ધ વિચારના ફલરૂપ હોવો જોઈએ, તે વિના શ્રુત શરીર તુલ્ય ગણાવો જોઈએ, એ સિદ્ધ કરવા તેનો ખાસ આગ્રહ છે. આચારનું વારંવાર રવરૂપ વર્ણવતાં અખો કહે છે કે:—

“ ઇશ્વર જાણે તે આચાર, એ તો છે ઉપસો ઉપચાર;

“ મીઠાં મૌઠાં માન્યાં દ્રાખ, અજ નોય અનમાંની રાખ,

“ સોનામુખી સોતું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરતાં વાણું વાય ”

અર્થાત જે આચાર વડે ઇશ્વરતત્ત્વ સમજાય તે જ આચાર છે. “ હાડ ચામડાં ”— તે ધોવા માત્રમાં “આચર” રહ્યો નથી, એ તો ઉપરનો “ઉપચાર” છે.

નિર્દોષિકપણાનો અખાને આતીવ આગ્રહ છે. જેવી રીતે વિચારશૂન્ય આચાર કામનો નથી, તેવી રીતે દંબ તથા અભિમાન સાથેનો તત્ત્વવિચાર પણ નિરુપયોગી છે તત્ત્વવિચારમાં ખાળકના જોતું સરળ અને નિષ્કપટ મન થતું જોઈએ, તે વિના તત્ત્વનિષ્ઠ રૂપ ફલનો ઉદય થતો નથી. ફલોદયમાં જેમ અજ્ઞાન વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનનું અભિમાન પણ વિરોધી છે. બંનેના લાગની મોક્ષના ઉદયમાં જરૂર છે:—

“ ડહાપણુ બોળપણુ છાંડી રહે, આડ કરે હરિમારગ એ,

“ બોળાને આસુમની આડ, વિચક્ષણુ પડ્યો ચતુર છની ખાડ;

“ અખા તરવું તેને માથે બાર, હીરા છાર એ નાખે પાર. ”

(વિશ્વમયંગ.)

આવા “ ડહાપણુ ” માં રૂબેલા પંડિતોના હૃદયમાં યાતનચિતો પ્રકાશ હોતો નથી, અને એવા જતોનો ઉપહાસ કરતાં અખો એક સ્થળે કહે છે કે:—

“ જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂટે ફૂડ સામે મામાં બેઠાં ધૂડ,

“ કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચજ ધરે;

“ અગારે હજાર વર્ષ અંધારે મયાં, તમે આવા ગણા કર્યાંથી મયા,

“ અખા મોટાની તો એવી જાણ, મૂઝી હીરો ઉપડ્યો પાણુ ”

(કુટકળ અંગ.)

“ કોઈ એક ઉત્તમ વ્યસની થયા, કોઈ એક મધ્યમ વ્યસનમાં વત્તા,
“ ઉત્તમ મધ્યમ બેએ વસન, જેમ મધ્ય કપુર બે ઘેરે તન;
“ સતકર્મે વિકર્મે બે એ વિકાર, અખા નિજ રૂપે રહે નિઃકાર.

(દોષ અંગ.)

તત્ત્વના ઉપદેશ પ્રતિ અખાને બહુ માન છે પણ તે ઉપદેશમાં શાંતની તથા અનુ-
ભવની બૂને આંખ ભેદએ એમ અખાનું માનવું છે. આ ઉભય દષ્ટિવાળા મહાત્માનું વર્ણન
કરતાં અખો કહે છે કે:—

“ પ્રીતે તો ગુણ પારે રહે ગુણમાં આવે તેને કહે,
“ ને ઊકયો જાણે આકાશ, તે મોઢે પૃથ્વીની પાસ;
“ અખા એમ સમજાણે, તે હરિ, તેને સદાપી દરી મુંદરી.

* * * * *

“ નથી અચેતન મૂરત બની, યાત્રી મૂરત સર્વોપરી.”

અને એવા “ હરિ ” રૂપ થયલા તત્ત્વચતુષ્ક અનુમદધી ભવસાગર તરણ છે:—

“ હરિ બજતાં ભેદએ હેત પ્રીત, મહે આતુના સંતની રીત,
“ સદ્ગુરવું ચાંચુ મરેનું ખો, દરિને કાળે મન બહુ તપે;
“ તે નર હરિને પાર્થે નિર્બેદ, અખા એજ બાજવાનો ભેદ.”

* * * * *

“ સદ્ગુરુ જો ઉઘાડે જાદ, અખા હરિ દોસે સંસાર.”

(સદ્ગુરુ.)

પણ “ હરિ ”, “ સદ્ગુરુ ”, અને “ અંતરાત્મા ” એ ત્રણનો પારતપ અભેદ શ્રુતિમાં
૧૬ થવાની જરૂર છે, અને તેથી આત્મચર્યાની આવશ્યકતા અખાએ સ્વીકારી છે:—

“ સાચો અંતર્યામી જોર, બીજો ગુરુ બાહ્યગર મોર;
“ તેના અર્થ કેવા શોભવા, સંસારીનું મન શોભવા.
“ પણ રીધ આવે જેમ રૂપઆવરે, તેમ અખા અત્મમયી આતમ જડે.”

(આત્મલક્ષ અંગ.)

આ પ્રમાણે અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તત્ત્વચિન્તાના ઉદયમાં ત્રિમ નાખનાર મુખ્ય
દોષો (૧) પગર વિચારે ધર્મના બાલ આચારને વગમી રહેતાપણું. (૨) દંભિક વર્તન. (૩)
પોદિલનું મિત્રાભિમાન, અને (૪) માત્ર તથા અનુભવરૂપ સમુદાયના મહાત્માના ઉપદેશ
પ્રતિ અવગણ—એ ચાર છે. હવે આ કવિના વિચાર પ્રમાણે મુખ્ય સાધનો કયાં છે તે પ્રતિ
લક્ષ કરીએ.

વેદાન્તશાસ્ત્રનાં વિવેકાદિ ચાર સાધનો અખાને કટ ન છે. પણ તેની સાથે નિર્ગુણ

પરમાત્માના યશોગાન કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિને જ સેવવાનું અખાએ યોગ્ય ગણ્યું છે:—

“અહંકૃતિ સજી સ્મરણ કરે, મન કમ વચન હરિ વડે આદરે,

“ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના થાઓ;

“અહંતે અણુછતા ન થયા, છતા ધણીથી છેટા રહ્યા.”

અર્થાત “બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ”—એ શ્રુતિપ્રોક્ત ન્યાયે “હરિના છો ને હરિના થાઓ”—એમાં જ જીવનનું રહસ્ય છે.

આ સાધનત્રયી—ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય—માંના જ્ઞાન અથવા સદ્વિચારરૂપ સાધનને અખો પોતાની ગામદી પરિભાષામાં “સુઝ” કહે છે. આ “સુઝ” ને અખો સહજ સાધન પણ કહે છે. બુદ્ધિની પરમ શુદ્ધિ થયા પછી જીવ, ધર્મર તથા જગત્તા સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા “સુઝ” સહજ પ્રકટે છે. આ સહજ સાધનના પ્રભાવથી જગદાકારા વૃત્તિ બ્રહ્માકારા થાય છે અને “હરિરેવ જગન્નગદેવ હરિ:”—અથવા અખાના શબ્દોમાં કહીએ તો “સભર બરાઇ રહ્યો છે નાય, હિંડતાં લાગે હરિને હાય”—એ પ્રકારની નિશવરણ દૃષ્ટિ પ્રકટ થાય છે. “સુઝ” જેમાં પરાવાયલી નથી એવાં કેવલ હઠયોગાદિનાં સાધનો કૈવલ્યને પ્રકટ કરતાં નથી પણ તેવી સાધનરૂપ ધેનુને સિદ્ધિની બગાઇ લાગે છે. અખો એક સ્થળે કહે છે કે—

“ઉન્મત્ત મનને યોગ સાધવો, જે કર્મ ઓધ કરે નહિ નવો,

“જેમ છૂટી ધેનુ મારતી ફરે, અંધારે બાંધે ટેવ વિસરે;

“અખા તે જાણી ક્યો ઉપાય, ત્યાં સિદ્ધિ લાગી બગાય.”

આરાંચ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે યોગનાં સાધનો ઉન્મત્ત મનને વશ કરી પરબ્રહ્મ-પ્રવણ કરવા અર્થે છે. છતાં તે આશયને કારે મુઝી અણિભાદિ સિદ્ધિ પ્રતિ જીવ આકર્ષીષ્ટ પુનઃ મનને ઉન્માદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ વિચારમાં ધણું ગાંભીર્ય સમાયક્ષ્ણ છે. પરમાત્મામાં પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરનાર જીવાત્માને કૈવલ્યસિદ્ધિ પ્રકટ થતાં પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યોદિ ગુણ ધર્મોની તેના ચિત્તસત્ત્વમાં અનુવૃત્તિ પ્રવલ્ન વિના થયલી હોય હોય છે અને પરેચ્છા-પ્રારબ્ધના બન્ધથી તથા લોકસંબંધાર્થ પ્રસંગે તેની અભિવ્યક્તિ અધિકારી જનોને થાય છે. પણ એટલા માત્રથી ઉલટો નિયમ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી: એટલે કે ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કૈવલ્યની અનુ-ભાવક નથી, જ્યાં જ્યાં વાસ્તવ કૈવલ્ય છે ત્યાં ત્યાં સર્વ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ઉદ્ભૂત અથવા અનુદ્ભૂત દશામાં હોય છે અને અનુદ્ભૂત હોય તો પ્રકૃતિના સિદ્ધ નિયમાનુસાર પ્રસંગે પ્રકટ પણ થાય છે, પણ જ્યાં જ્યાં ઐશ્વર્ય છે ત્યાં ત્યાં કૈવલ્ય હોવું જ જોઈએ એ વ્યક્તિ સત્ય નથી. કૈવલ્ય એ વસ્તુસ્થિતિ છે અને ઐશ્વર્ય એ માયિક સ્થિતિ છે એ વાર્તા ધણા વિદ્વાન્ પુરૂષો પણ વિસરે છે. કૈવલ્યનો પ્રભાવ જ એવો છે કે જો ચિત્તસત્ત્વમાં તેનો ઉદય થયો તે ચિત્તસત્ત્વમાં માયાના વિશુદ્ધ ઐશ્વર્યોદિ ધર્મોનો અનુગમ થાય છે પણ તે ઉત્થાન દશામાં કૈવલ્ય પ્રતિભાસ કાળેજ, અદ્વૈતનિજાના પ્રસંગે નહિ. જ્યાં અમુક ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરે

વાનું કહેવામાં આવે છે ત્યાં યથાર્થ અર્હતનિષ્ઠ નથીજ. પ્રપલ વડે અમુક ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ દરાવવી અને અલંકારવત્ સર્વ ઐશ્વર્યની અનુરૂપિ રહેવી એ બે રિધિઓમાં મોટા ભેદ છે. જ્યાં યથાર્થ ઐશ્વર્યની દૈવત્વના ક્ષરરૂપે અનુરૂપિ હોય છે ત્યાં શોકમેઘાદિ દંદ ધર્મેનો આત્મા સાથે અભેદરોપ હોતો નથી. જ્યાં સાધક દશાનુ અવાનતર ઐશ્વર્ય હોય છે ત્યાં શોકમેઘાદિ દંદ ધર્મેનો આરોપ આત્મા સાથે હોય છે અને તેથી 'દશાય તેનું ઐશ્વર્ય અમુકમાં હોય તો તેથી તેની કૃતાર્થતાનું અનુમાન કરવું એ જાતિ છે. સિદ્ધિની જગાઈ લાગેલા ધર્મી સાધકો આપણે જોઈએ છીએ, અને એક પક્ષે જેમ દુઃખમાં સગા કરતા અને સમદેહાદિ દંદનો આત્મા વિષે આરોપ કરી પોતે સુખી દુઃખી છીએ એવું અંદરથી માનવા છતાં મિથ્યા વેદાંતના આડંબરમાં અન્યને પોતે મુક્ત છે એવું જાન કરાવનાર દાંબિક વેદાંતિઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે પોતાનો તથા પરમાત્માનો વાસ્તવ અભેદ કેવા પ્રકારનો છે તેનો વિચારદાન નિર્ણય કર્યા વિના યોગ-શાસ્ત્રના યમનિયમાદિ કૃતમ સાધનોનું પાલન કરવાથી જે આરોગ્યાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી જ દૈવત્વનું કાર ઉપરકું છે એવું માનનાર અવિવેકી યોગીઓ પણ ધણા છે. આ ઉભયપક્ષના મનુષ્યો અખ્યાના અભિપ્રાયમાં "સુત્ર" વિનાના છે. જેવી રીતે સિદ્ધિની જગાઈ લાગેલા યોગીઓ હોય છે અને તેના પ્રતિ જેવો અખ્યાનો કઠાર છે તેવી રીતે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર કરી સ્વરૂપના અગાધ દંબવના આંતર જાન વિનાના શુકગાની તથા જ્ઞાનદમ્બ પ્રતિ અખ્યાની તેવી જ ચોટ છે:—

" સુકું જ્ઞાન અને' વ્યંદગ મુજ, કરખી ધન કૃતરનું પૂજ,
" એ ત્રાસી અર્થ ન થાય, સામું એજ ઉપાડે કાય;
" અખ્યા અમત્ર વિન હાકમ જોયે, કહ્યું જ્ઞાન પણ દરિ નવ વશે.

* * *

" શુક ગાની નીરસ હોય રહે, વાણી જળી લૂપું વહે,
" દીસે નદિ તે સર્વાવાસ, ચેતન જાણી નોય ઉદાસ;
" એ લક્ષણ શુક ગાની તણું, જ્ઞાનદમ્બ અખ્યા દવે બણું,
" જ્ઞાનદમ્બ હોયે અધ જાણો, સંત સમાયમે રહે તે મજાણો.
" બાલ કહેં જાણી મત્ત, માંહે આપોયું દંતા સત્,
" અનુમત્ત અંકુર ન કૂટે ત્યાંહાં, જેમાં અખ્યા દહે છે રજદા. "

અખ્યાના લક્ષ્યમાં તત્ત્વવિચારની કેટલી જાડી છાય હતી તે જણાવવા નીચેની કાઠિઓ બસ થશે:—

" જોગ ધ્યાન તપ તીરથ ત્યાગ, લક્ષિ કહેં ને રક્ષ વૈરાગ્ય;
" વિષય વૃત્તિ નાનાવિધ જોગ, ચાલ્યો જાય છે ચેતન જોગ.
" અખ્યા સર્વે સ્વામીના રંગ, સદા સર્વતા આપ અજંગ.

* * *

" સદાચરણ શિરકર અવધવ, સદા રાખે બોલે ને દેવ;
" તેમાં ઉગી નીકળ્યું સવ, નિત્ય ખરે નિત્ય વાધે જનુ.

- “ કેમ કહું કે કાળે અવતાર, જો તે વડે ચાલે સંસાર;
 “ કદળી થાંલ ધણા પાવલે, વચમાંથી હુંબો નિકલે.
 “ જગત કાતરો કેળ મહાભૂત, જેવડે રંભા તે અદ્ભૂત;
 “ અખા આપી ઉગ્યો જોઈ, પૂર્વપક્ષ ન કરીશ કોઈ. ૨
- * * *
- “ વેલ ન દિસે દિસે પાન, દિસે કોરણુ ન દિસે બાન;
 “ પ્રવાહ ન દિસે દિસે તરંગ, તેમ ચિદ ન દિસે દિસે અંગ.
 “ અખા દેખણુ હારો દૈત, ઢળતે રહે તે સર્વાતીતનું, ૩
- * * *
- “ ચિદ અહ્યંત કેરા બુદ્ધુદા, ઉપજે ખપે સ્વભાવે સદા,
 “ અરિત નારિત એની ન કેવાય, નર હાયા જેમ સાથે જાય;
 “ સરજ ધામ કહેવાને બે, એમ જીવ શિવ અખા જોઈ લે. ૪
- “ બહેલ બગઈ બેઠો જન, હુંજ ધણી એમ માને મન,
 “ કાળ સદા ખેડે સારથી, બેઠો દૂર અવિનાશી રથી. ૫
- * * *
- “ મહા વિચાર વિચાર્યો અખે, જે મનચંદ નાવિવેગલ વિગે,
 “ વડો લદરિ તરંગ બુદ્ધુદા, ખિંડુ વિકાર દંડિને નહિ કદા;
 “ એમ પરમાત્મા જણે પિંડ, તે પરમાત્મા તારક બૂમડાય. ૫
- * * *
- “ નિરાધાર નાટક અટપડું, સ્વતઃસિદ્ધ દિસે સામડું,
 “ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય રહેજે યાવ, પ્રવાહ તણી પેરે ચાલ્યું જાય;
 “ તેમાં આચાર્ય કીધી મુક્તિ, કદ્યો બંધ ને માની મુક્તિ.” ૭

અત્ર પહેલી કડીમાં ચૈતન્યધન પરમાત્માને એક અખંડ યોગીની ઉપમા આપી આ સંસાર એ એક વિલક્ષણુ યોગીની ધાર ચાલતી હોય એવું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. બીજીમાં વિગર આત્માનું અપૂર્વ આલંકારિક બાધામાં વર્ણન છે. ત્રીજીમાં દૈત્યમનની ઉપર પ્રતીતિ અને અદૈત તરવું ગુપ્ત અવસ્થાન દર્શાવત પરપરાથી આબેહુબ વર્ણવ્યું છે. ચોથીમાં પાંચમીમાં અને છઠ્ઠીમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, અને વસ્તુનું અદ્વિતીયત્વ કેવી રીતે છે તેનું વેદાંતશાસ્ત્રની સંસિક પરિભાષામાં ઉત્તમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અને સાતમીમાં પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અને બંધ-એકાક્ષી દૈવના કેવી રીતે બંધી થઈ છે તે બતાવ્યું છે.

અદૈત તત્ત્વના અનુભવ સાર અખાએ દષ્ટિમણિવાદની પ્રક્રિયા સર્વદષ્ટિવાદ કરતાં વધારે પસંદ કરી છે. અદૈતનો શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય કયાં પછી દૈત્યપ્રતિભાસ અદૈતમાં થી રીતે થયો એનો બ્યાવદ્યરિક નિર્ણય કરવા વેદાંતશાસ્ત્રમાં બિન બિન પ્રક્રિયાઓ છે. એ સર્વ પ્રક્રિયાઓમાં માયાવાદ અનુસૂત છે, તોપણ કેટલાકનું એમ માનવું છે કે આ વિષ-

સૃષ્ટિ પરમેશ્વરના માયિક સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને તે જીવની દૃષ્ટિના વિષય રૂપ થાય છે. આ વિચારને સૃષ્ટિદૃષ્ટિવાદ કહે છે. અન્ય વિચારકોનું એમ માનવું છે કે જીવની દૃષ્ટિથી જ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ જીવની અજ્ઞાનમયી ભાવના જ આ ભેદમય સંસારને પ્રકટ કરે છે અને દૃષ્ટિમૃતિવાદ કહે છે. અમ્માએ આ વિચારને સ્વરૂપનિર્ણયમાં વધારે ઉપયોગી ગણ્યો જણાય છે:—

- “ જગત નામ જગદીશજ તણું, જોયામાં કારણ છે ધણું,
- “ ચિત્ત સદિત જોતાં તો જગત, ચિત્ત રહિત હરિ છે વ્યકત;
- “ શાદૂલ સુન માતાને મળે, અન્ય અમ્મા રિપુ જણી પળે.
- “ મોહું વૈશુલ્ય ચિત્તનું પડ્યું, વસ્તુ વિષે દૈતપડ ચડ્યું,
- “ પડે ભાત નાના વિધ તણી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાધી અંત્ય ધણી;
- “ માદક પુરવને થેસો કરે, સ્વરૂપ અમ્મા તેને વિસરે.
- “ ચિત્ત શમને નિશ્ચળ મન થાય, નિશ્ચળ મન તે શિવ સદાય,
- “ શિવ તણે પદ દૂત જ નથી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાધી અણુ છતી;
- “ ચિત્ત કશિપત અમ્મા અવતાર, એ સતશાસ્ત્ર તણે નિરધાર.”

અમ્માના કાવ્યગત સિદ્ધાન્તોનું સ્વરૂપ મૂલ્યમા પ્રતિપાદન કર્યા પછી તે કવિની અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી કરવાનું આ વાતિકમાં બાકી રહે છે. અમ્મા કોટલાક અંશમાં એક અદ્વિતીય મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિ છે. એનું બહુશ્રુતપણું અન્ય ભક્ત તથા શાળી કવિઓમાં નથી. શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો ને સરળ ભાષામાં એ ઉતારવા સમર્થ થયો છે તેમાં અન્ય કવિઓ હાર ખાઈ ગયા છે. અમ્મામાં રહેલા આ ગુણો પ્રતિ બહુમાન દર્શાવ્યા છતાં આપણે કહેવું જોઈએ કે તેનામાં ધૈર્યની કલ્પનાશક્તિ નથી, તથા યોગમાર્ગના અણુસારા બાગ્યે જ જણાય છે. પ્રીતમની પેઠે તેનામાં શાંત તથા શૃંગાર એ ઉભય રસની નિષ્પત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અમ્મા ધણે પ્રસંગે શુષ્ક કવિ લાગે છે. પ્રીતમ શાંત અને તેની સાથે રસિક કવિ છે. પ્રીતમમાં તેના નામ પ્રમાણે બાળાનું માધુર્ય અદ્ભુત છે. નીચેની પ્રીતમની પંક્તિઓની મધુરતા નથી અમ્મામાં, નથી ધીરામાં, નથી ભોગવમાં, અને નથી નિષ્કુળાનંદમાં:—

- “ અસાડે અમરિત તણા વરસ્યા વરસાદ,
- “ હરિ હરિ સવળે યઈ રહ્યું, ચાવર જંગમ જાત;
- “ ચિત્ત ચાતક રંગે રટે, જોલે મન મોર,
- “ બ્યાં ત્યાં ચૈતન્ય જાણના, ઉમતા અંકુર
- “ સુખસાગર સહેજે ઉછળ્યો, સરિતા શુભ સાર,
- “ જાણ નિરંતર જળબર્ષા, ડાહ્યા પામે ન પાર;
- “ ત્રાણે મત્સ્ય મગન યદ્ય, મરજ્યા સંત,
- “ પ્રીતમ પલક ન્યાગ નહિ, રસિઆ રસવંત.”

પદસાક્ષિય નેટહું પ્રીતમમાં તથા ધીસમાં છે તેટલું અખામાં નથી. પ્રીતમ શાંત તથા શૃંગાર રસમાં સરખી શક્તિ પ્રકટ કરવા જાય છે પણ શૃંગારની છાયા તેના શાંત રસમાં પણ પ્રવેશે છે. પ્રીતમમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનું સમાન બળ છે. અખામાં વિચારનું પ્રાધાન્ય છે.

ભોજનમાં મર્મ વાણી જળરી છે, અને ઘણે પ્રસંગે કઠોર છે. અખાના ચાખખા રસ-ભર્યા છે. વિષયી જનને ભોજન પ્રતિ એકવાર વાંચ્યા પછી ઉપેક્ષા થાય છે. ચાખક વાંચ્યા છતાં પુનઃ અખાને વાંચવાનું મન થાય છે. ભોજને એક સારો નિષ્કપટી પરમેશ્વરનો ભક્ત છે. અખો એક વિચારશીલ અને ચતુર કવિ છે.

નરસિંહ મહેતામાં અનુભવબલ અખા કરતાં વધારે છે. નિર્દોષ ભક્તિથી રસબસ કરવા એ આદિકવિ જેવી કુશળતા અખામાં નથી. નરસિંહ મહેતાની દૃષ્ટિમાં ઇશ્વરશરણુતામાં સર્વસાર છે અખાની દૃષ્ટિમાં—વિચારથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં રહસ્ય છે. બીજેને અદ્વૈતનિષ્ઠા ઇષ્ટ છે. નરસિંહ અને પ્રીતમ માયાનું બળ શમાવવામાં, પરમેશ્વરમાં અતુલ્યને ઇષ્ટ છે. અખો સ્વાગ્રથી છે અને પરમેશ્વરને આરંભથી જ અદ્વૈત બાવે યજ્ઞ છે. અખામાં જ્ઞાનની કાંઈક ખુમારી છે:—

“પરાતપર બ્રહ્મ પકટ થયા, સુણ દોષો તે દિનના ગયા,

“અમ્યુત આત્માનું એ એધાણુ, અમ્યુ ન થાવે અખો અભણુ;

“જે નરને આત્મા શુરુ થશે, કહ્યું અખાનું તે પ્રીતશે.

*

*

*

“વાંકુવસમુ જાણું ત્યાં દરી, હું તો ખીરે બેઠો દરી,

“ભક્ષા ગૃહરથને વાડે ગાય, એમ આપ સોંપ્યું દરિમાંય;

“છોડું બોળતાં લાધી પોળ, હવે અખા કર આક્રમ એળ.”

આ પ્રમાણે આપણે અખાના માત્રમાંથી તરી આવતી તેની આધ્યાત્મિક ભૂતિને ન મન કરી આ આત્મસંસ્કારજનક વાર્તિકને સમાપ્ત કરીશું.

જલાલપુર.

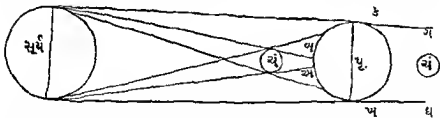
તા. ૫-૪-૧૯૦૩

નં. દે. મહેતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ નું ખગોળશાસ્ત્ર સૂર્યગ્રહણ.

ગ્રહણ શાળા યાપ છે એ હવે કહેવું પડે એમ નથી, અને તેમાં પણ આ માસિક વાંચનારને તો તે વાત એટલી બધી પરિચિત છે કે તે સંબંધી લંબાણથી વિવેચન કરવું એ પણ સુકત નથી. તે છતાં આ સંબંધી સર્વ વાતના ખુલાસાને અર્થે હુંકાણુમાં તે સમજાવીશું તો તે અનુચિત નહીં ગણાય.

ગ્રહણ એ પ્રકારનાં છે. સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણ. જ્યારે જ્યારે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે ચંદ્ર આવીને સૂર્યનું તેજ પૃથ્વી તરફ આવતું અટકાવે છે ત્યારે સૂર્યગ્રહણ યાપ છે અને જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે પૃથ્વી આવી સૂર્યનું તેજ ચંદ્ર તરફ જતું અટકે છે ત્યારે ચંદ્રગ્રહણ યાપ છે. ત્યારે દરેક મહીને સૂર્યગ્રહણ તેમ જ ચંદ્રગ્રહણ થવાં જોઈએ, કારણ દર પૂર્ણિમાને દિવસે પૃથ્વી, સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે આવે છે અને દર અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે આવે છે. પણ તેમ થતું નથી, તેનું કારણ એટલું જ છે કે ચંદ્રનો ગતિમાર્ગ (orbit) અને પૃથ્વીનો ગતિમાર્ગ એક સપાટીમાં નથી અને તેથી કરીને કોઈકવાર સૂર્ય અને પૃથ્વીની સપાટીથી ચંદ્ર ઉચે હોય છે અને કેટલીકવાર તે સપાટીથી ચંદ્ર નીચે હોય છે. આથી કરીને દરેક પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને દિવસે એ ત્રણે એક સીધી સીટીમાં હોતાં નથી અને દર મહીને સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણ થતાં નથી. પણ કેટલીક વખતે તે એક સીધી સીટીમાં આવે છે અને ત્યારે ગ્રહણ યાપ છે. આ ગ્રહણોમાં કેટલાંક ખગોળશાસ્ત્ર યા પૂર્ણગ્રહણ હોય છે અને કેટલાંક 'partial' એટલે અપૂર્ણ હોય છે, અને તેમાં પણ સૂર્યનાં ગ્રહણ ધણું કરીને અપૂર્ણ જ જોવામાં આવે છે અને ક્યારેક જ ખગોળશાસ્ત્ર જોવામાં આવે છે. ખગોળશાસ્ત્ર સૂર્યગ્રહણનો સમય પણ ચંદ્રગ્રહણ કરતાં ઘણો જ ટુંકો હોય છે. આ બધી બાબત નીચેની આકૃતિ પરથી તરત સમજાય છે. આ

આકૃતિમાં સૂર્ય, પૃથ્વી અને ચંદ્ર ત્રણેનાં મધ્ય બિંદુ એક સીટીમાં છે અને તેથી કરીને સૂર્યનું અજવાળું પૃથ્વીના "અ" થી "ખ" ભાગપર આવતું તદન બંધ થઈ ગયું છે અને તેથી "અ" થી "ખ" સુધીના પ્રદેશમાં ખગોળશાસ્ત્ર સૂર્યગ્રહણ યાપ છે. "ખ" ની ઉપરના ભાગમાં માત્ર સૂર્યના ઉપરના ભાગનું જ અજવાળું આવે છે અને "ખ" ની નીચેના ભાગમાં સૂર્યના નીચેના ભાગનું અજવાળું આવે છે એટલે તે જગ્યાએ અપૂર્ણ ગ્રહણ યાપ છે. અને જો જગ્યાએ સૂર્યના સઘળા ભાગનું અજવાળું પહોંચે છે તે ભાગમાં ગ્રહણ થતું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે જો ચંદ્ર ખસતો જાય છે તેમ સૂર્યનું અજવાળું આવવા માંડે છે, અને "અ" અને "ખ" ના

મધ્ય બિંદુ આગળ જ અદૃશ્ય લાંબો સમય જોવામાં આવે છે. જે ચંદ્ર પૃથ્વીની ખીણ આગુએ દોાય છે તે જ ચંદ્રઅદૃશ્ય થાય છે અને એ અદૃશ્ય લાંબો વખત જણાય છે તેમ જ પૃથ્વીના ઘણા ભાગને જણાય છે. આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તે “ખ” થી “ક” સુધી દેખાય છે અને ત્યારથી આખો ચંદ્ર “ગ” ની નીચે આવે છે ત્યારથી તે “ઘ”ની ઉપર હોય છે ત્યાં સુધી દેખાય છે. આપરથી ૨૫૪ માલમ પડે છે કે ખગ્ગાસ ચંદ્રઅદૃશ્ય થવાનું વધારે સંભવિત છે અને તે ઘણો વખત સુધી આખો ઘેરાયલો દેખાય છે. કેટલીક વખત તો ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથ્વીની બરાબર વચમાં આવે છે, છતાં ખગ્ગાસ અદૃશ્ય થતું નથી; કારણ વ્યંદનું અને પૃથ્વીનું અંતર હમેશાં સરખું હોતું નથી. કાઠકવાર ચંદ્ર સૂર્યની છેક નજીક આવી જાય છે અને ત્યારે ચંદ્ર સૂર્ય કરતાં નાનો હોવાને લીધે સૂર્યનું બિંબ ચંદ્રથી સંપૂર્ણ ઢંકાઈ જતું નથી, તેથી ચંદ્રની આસપાસ સૂર્યનું બિંબ વલયાકાર (annular) જણાય છે અને તેને વલયાકાર અદૃશ્ય કહે છે.

આ બધાં અદૃશ્યોમાં સૂર્યનું ખગ્ગાસ અદૃશ્ય સત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં, ઘણું જ અગત્યનું છે અને તમાસાની (spectacular) દૃષ્ટિએ એટલે એક જોવા લાયક દેખાવ તરીકે પણ આણું અગત્યનું નથી. કારણ તે વખતે જે દેખાવ થાય છે તે દેખાવ ઘણો જ અદ્ભુત અને ભવ્ય હોય છે. ઇંગ્લેન્ડના મહાન જ્યોતિષિ સર નોર્મન લોકિયરે આવો દેખાવ પહેલવહેલો હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના અદૃશ્ય વખતે જોયો અને તેથી પોતાના મનપર જે અસર યદ્ય તેનું વર્ણન તેડ નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

"There in the leaden-colored, utterly cloudless sky, shone out the eclipsed Sun!—a worthy sight for gods and men. There, rigid in the heavens was what struck everybody as a decoration, one that Emperors might fight for; a thousand times more brilliant even than the Star of India, where 'ye then were; a picture of surpassing loveliness and giving one the idea of serenity among all the activity that was going on below....."

જે જગ્યાએ આ અદૃશ્ય થાય છે તે જગ્યાએ મોટા મોટા જ્યોતિષિઓ પોતાના જ્યોતિષ યંત્રો લઈને અદૃશ્ય જોવાને ઘણો શ્રમ તથા ખર્ચ વેળીને ત્યાં એકઠા થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ગયા ત્રીસ વર્ષમાં એવા બે પ્રસંગો આવ્યા હતા: એક ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં અને બીજો ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં. ઈ. સ. ૧૮૭૧ કરતાં ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં ઘણા જ્યોતિષીઓ એકઠા થયા હતા અને છેક જપાન અને અમેરિકાથી પણ આ અદૃશ્ય જોવાને જ્યોતિષી આવ્યા હતા.

બીજા સૂર્ય પૃથ્વી ઘેરાય છે ત્યારે સૂર્યની આસપાસ એક રક્તબિંબ Chromosphere અને તેની અંદર પર્વતાકાર લાલ બડકા માલમ પડે છે. આ બડકા ચંદ્રમાંથી નીકળે છે એમ કેટલોક વખત સુધી મનાતું હતું પણ ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું કે એ લાડકા ચંદ્ર માંથી નહીં પણ સૂર્યમાંથી નીકળે છે. કારણ અદૃશ્ય વખતે ચંદ્ર એ બડકા ઉપર થઈને જતો જણાય છે. એની એ વાન ફરીથી ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં અસ્ત સૂર્યના, અદૃશ્ય થતી વખતે અને અદૃશ્યના અંત વખતે, ફોટોગ્રાફ લઈને સિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ બડકાઓ સૂર્યની આસપાસ એક

લાલ રંગનું પાતળું પડ છે તેમાંથી નીકળે છે, અને આ પડને રક્તચિંમ્બ 'ફ્રોમોસ્ફિયર' કહે છે. આ પડ સૂર્યની આસપાસ એક સરખી રીતે વીંટલાયેલું છે. આ રક્તચિંમ્બ અને બૈડા કીવાય એક બીજું રૂપેરી રંગનું પડ જોવામાં આવે છે, આ પડનાં કિરણો સઘળી દિશામાં પથરાઈ ગયેલાં જણાય છે અને તેને સૂર્યનો મુકુટ (corona) કહેવામાં આવે છે. આ મુકુટ, રક્તચિંમ્બ અને લાલ બૈડા શેના બનેલા છે તેનો નિશ્ચય કરવો એ મહત્વ જોવા મળેલા સૂર્ય જ્યોતિષિઓનું મુખ્ય કામ છે અને તે સાર જ ત્યાં તેઓ એકલા થાય છે. કારણ આ ત્રણે પદાર્થો સૂર્યગ્રહણ વખતે જ જોવામાં આવે છે. બીજી વખતે સૂર્યના તેજમાં એકિનું તેજ કુખી જવાથી તે જોઈ શકાતા નથી, અને તેથી કરીને તેનું બારીકીથી નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી.

સૂર્યના આ ત્રણે આવિર્ભાવ (phenomena) ખગોળશાસ્ત્ર મહત્વ વખતે ખુલ્લી આંખે જોઈ શકાય છે એટલે તેનું અવલોકન કરવાને દૂરદર્શક વંચનો કાંઈ જરૂર પડતી નથી. પણ એ ત્રણેનો સ્વભાવ જાણવાને સાર એક જૂદું જ વંચ વપરાય છે અને તેને તેજઃપ્રકરણવંચ (Spectroscope સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ) કહે છે. આ વંચમાં મુદ્દાની વસ્તુ ઢાલેલી પ્રિઝમ (Prism-સોલક) છે. આમાં થઈને જ્યારે તેજનાં કિરણો જાય છે, ત્યારે તે તેજનું પ્રકરણ થાય છે અને તે તેજમાં જે જે રંગનું મિશ્રણ હોય છે તે બધા રંગો છૂટા પડી જાય છે. આ પ્રિઝમ ક્રમરતી લોલક જેવો હોય છે અને જેમ એ લોલકમાંથી કાંઈ પદાર્થ જોઈએ તો મેથનપ્રવાહના સઘળા રંગ દેખાય છે તેમ એ પ્રિઝમમાંથી જોવાથી પણ દેખાય છે. જે એ પ્રિઝમની એક બાજુ પર સૂર્યનાં કિરણ પાડી બીજી બાજુ એક મદ્રેટ પડેલા મુકીએ તો તે પડપર રંગનો એક લાંબો પટો પડે છે, એ પટા (band) માં મેથનપ્રવાહના સાતે રંગ જોવામાં આવે છે. એક છેડે લાલ અને બીજા છેડે જાંબુઓ રંગહોય છે, અને એ બેની વચ્ચે (લાલ પછી) નારંગી, પીળો, લીલો, આસમાની અને ગળીના રંગ જોવામાં આવે છે. આ તો એક સાધારણ પ્રિઝમમાંથી શું દેખાય છે તેનું વર્ણન થયું. પણ તેજઃપ્રકરણવંચ વડે જે સૂર્યના તેજનું પ્રકરણ કરીએ તો આ બધા રંગ જોવામાં આવે છે. આ પછી પણ વચમાં વચમાં સ્થામ રેખાઓ (dark lines) જોવામાં આવે છે. આ સ્થામ રેખાઓ શા માટે જણાય છે તેનું કારણ પહેલા જાણવામાં નહોતું. પણ તેનું કારણ પહેલ વહેલું એક જર્મેન વિદ્વાન ક્રોશ્કે પ્રસિદ્ધ થયું. (આ દેહાણે શોધી કહ્યું એમ લખવાને બદલે પ્રસિદ્ધ થયું એમ લખવાનું કારણ એટલું જ કે હજારમાં એમ મનાય છે કે એ કારણ સર જર્મોન ક્રોશ્કે અને શ્રી. બાઈર સ્ટુઅર્ટ શોધી કહ્યું અને ઈંગ્લેન્ડની બાદર એમ મનાય છે કે તે ક્રોશ્કે શોધી કહ્યું. આ સંબંધી તકરાર ઘણી રમુજ ઉત્પન્ન કરે એવી છે.) ક્રોશ્કે કેટલાક પ્રયોગો કરીને એમ સિદ્ધાંત કહ્યો કે દરેક પદાર્થ તેનું તેજ આપે છે તેનું શોષણ કરે છે. અને આ નિયમને આધારે એનું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે સૂર્યની આસપાસ સૂર્યના ઉષ્ણમાન temperature કરતાં ઓછા ઉષ્ણમાન વાળી કેટલીક વસ્તુઓ છે અને એ વસ્તુઓમાં થઈને સૂર્યનું તેજ જાય છે માટે તે તેજનો કેટલોક ભાગ એ વસ્તુઓથી શોષણ થાય છે. સૂર્યની આસપાસ જે પદાર્થો દેખાય છે તે આ વસ્તુઓ જ છે. આ વસ્તુઓ શાની છે તે આ નિયમને આધારે તેજઃપ્રકરણવંચ વડે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ખગોળશાસ્ત્ર સૂર્યગ્રહણનું નિરીક્ષણ કરવાના હિંદુસ્તાનમાં આવેલ મુખીમાં ત્રણ પ્રસંગ આવ્યા છે, અને એ ત્રણે પ્રસંગોમાં ઈ. સ. ૧૮૫૮ નું મહત્વ વિશેષ મહત્વ વાળું છે, કારણ

એમ કહી શકાતું નથી. લોકિયર સાહેબ ને બીજુ અનુમાન કરે છે કે ગ્રહણ વખતના રંગપટની રેખાઓ સૂર્યરંગપટની રેખાઓની ઉલટપ્રત નથી તે તો આ ગ્રહણથી સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે; કારણ આ બે રંગપટની રેખાઓ સરખાવતાં માલમ પડે છે કે કેટલીક રેખાઓ એકમાં સ્થૂળ છે અને તેની તે જ રેખા બીજામાં મૂઠ્ઠમ છે; એકમાં ને ઠેકાણે રેખાઓ છે તેને તે જ ઠેકાણે બીજામાં રેખાઓ મુદ્દલ નથી; અને આ અનુમાન સિદ્ધ કરવાના યશને કાંઈક અંશ ગ્રેફેસર સાહેબને આપવો ઘટે છે.

સૂર્ય મુકુટ ની આકૃતિ. તેમાં રહેલા પદાર્થો અને તે પદાર્થના રંગપટ પણ આ ગ્રહણ વખતે ઘણી બારીકાથી તપાસવામાં આવ્યા હતા. સૂર્યમુકુટના કેટલાક ફોટોગ્રાફ લીધા છે અને તે બધા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ મુકુટ ને પદાર્થનો બનેલો છે તે પદાર્થથી આપણે તદન અજ્ઞાન છીએ પણ એ કોઈ ત્રણ જૂદા જૂદા પદાર્થોનો બનેલો હોય એમ માલમ પડે છે. મુકુટના ફોટોગ્રાફ પરથી જણાય છે કે મુકુટની આકૃતિ દ્વિભેદા એક સરખી હોતી નથી પણ વખતો વખત બદલાયા કરે છે અને તે સૂર્યના કેટલાક આવિભાવો પર આધાર રાખે છે. આ ફોટોગ્રાફ ઉપરથી એકેએ ને એક વાત સિદ્ધ કરી છે તે ઘણી અગત્યની છે. અત્યાર સુધી એમ મનાતું હતું કે સૂર્યમાં ને જગ્યાએ લાક્ષ બડકા હોય છે ત્યાં મુકુટનો ભાગ ધણે લાંબો હોય છે પણ એકના ફોટોગ્રાફ પરથી માલમ પડે છે કે એ બડકાને અને મુકુટના જુદા જુદા ભાગની લંબાઈ ટુંકાઈને કોઈ પણ તરેહનો સંબંધ નથી. આ વિષય ઉપર એક પોતે, એક અંધ લખવાના છે, તેમાં લાક્ષ બડકા, સૂર્યની શ્યામ ભૂમિકા, અને મુકુટની આકૃતિનો સંબંધ બતાવવાના છે.

આ રિપોર્ટ વાંચતાં પ્રો. નાયગામવાળાની મહેનત, ઉત્સાહ અને આ વિષયના એકના મુદ્દમ જ્ઞાનનું આપણને ડગલે ડગલે બાન થાય છે. આનું શાસ્ત્રીય કામ પહેલુંજ થયું છે અને તેથી આખા હિંદુસ્થાનને અને મુખ્યત્વે કરીને મુંબાઈ દલાકાને મગરૂર થવાનું બાજી કારણ છે. અમદાવાદે પણ આ ગ્રહણમાં કાંઈક ભાગ લીધો છે. અત્રેના રહીશ રેવરંડ ડૉ. ટેલર બ્રિટિશ એસ્ટ્રોનોમિકલ એસોસિએશનના સંઘમાં જુર ગયા હતા અને તેકેએ ગ્રહણ વખતે જણાતા 'shadow-graphs' (છાયાના પટા) નામના આવિભાવનું અવલોકન કર્યું હતું.

બાલકૃષ્ણ પીતાંબરદાસ દલાલ.

* મહારી રેલવે મુસાફરી.

—એક અદ્ભુત સ્વપ્ન—

થોડાં વર્ષ ઉપર જાણે હું અમદાવાદથી સુરત જવા રેલવેમાં મુસાફરી કરતો હતો. હું સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠેલો હતો. મેલ ટ્રેનમાં બેઠેલો હતો. શીયાળાની રાત હતી, અને આશરે સાડા-બાર વાગ્યાનો મધરાતનો વખત થયો હતો. અમારી ગાડી સુરત આવી પોહોંચવાની તૈયારીમાં હતી. અમરોલીનું સ્ટેશન મુઢી અધિનીકૃષ્ણરતો પુલ ઓળંગવો અમે શરૂ કર્યો હતો. એટલામાં એકદમ સીસોટી વાગી. ગાડે એક બાંધેલો હતો એમ અમને લાગ્યું. લાલખત્તી ખતાવતા પોર્ટરો આમતેમ દોડવા લાગ્યા. સેમાફર ઉપર પણ લાલ ખત્તી દેખાવા લાગી. પ્રાઇવરે ગાડીને ધક્કો મારી પાછી ગાડી અમરોલીના સ્ટેશન તરફ વાળી અને સ્ટેશન તરફના એક સાઇડીંગમાં કોલસાની ઢગલા પાસે ઉભી રાખી. ગાડે આવીને એકદમ ગાડીનાં બારણાં ઢધડાવી નાંખ્યાં. અને કહ્યું કે ‘પુલને સહેજ નુકશાન થયું છે. ગાડી અહારે થોડી-વાર લગી આગળ ચાલી શકે તેમ નથી. માટે અને બધાએ એકદમ ઉતરી જવું.’

ઉતારાઓ પુષ્કળ હતા. અને દરેક દરજ્જા અને રિયતિના હતા. ફર્સ્ટ ક્લાસ સેકન્ડ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસના ડબ્બા ઉપરાંત કેટલીક સલૂનની ગાડીઓ પણ જોડેલી હતી. સલૂનની ગાડીમાં પ્રાંતના કમિશનર અને કલેક્ટર અને કેટલાક રજવાડાઓ હતા. ફર્સ્ટ ક્લાસની ગાડીમાં કેટલાંક મોટા સરકારી હોદ્દાઓ, નિલના બૂંગળાવાળા શેઠીયાઓ, તેમની શેઠાણીયો, બારીસ્ટરો, અને દેશી રાજ્યના દિવાનો તેમના ખટલા સાથે હતા. કેટલાક ઇશ્વરી લાલો તેમની મનમોહના સાથે પણ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેઠેલા હતા. આ મહાન પુરુષો કેને સામાનનો તો પાર હતો જ નહીં. અને તેમને ગાડીમાં કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ પડે નહીં તે માટે ખાનપાનની સર્વ સામગ્રીનાં ખાન-સોપારી-એલચી-બીડી-મેવો-મીઠાઈ-બેડીંગ-બનુસ-તકીયા-ગાલમસુરીયાં-રત્નઘડો-અને રમતગમતનાં સર્વ સાધનોની તૈયારીઓ રાખી હતી. રેલવેના લોકો જે દલકા વર્ગના લોકો સાથે તુંદ મીનજથી વર્તતા હતા તેઓ સ્ટેશનપર ગાડી ઉપડતી વખતે આ ‘ચઢે જાઓ બેડે જાઓ’ મહેરબાનોને વાંકા વળાવળાને સલામો કરતા હતા. અને તેઓ સાહેબો જાણે તેમના પર મહેરબાની કરતા હોય એમ એ સલામો ઝીલતા હતા. સ્ટેશનમાસ્તર તો કમિશનર સાહેબની અને કલેક્ટર સાહેબની મહેરબાની મેળવવાને જ શુચાયલો હતો. પણ તેઓ સાહેબો મહાન રાજ્યપ્રકરણના કોઈ શુચવાડામાં તલીન થઈ ગયલા હોવાથી તેની સાચુ પણ જ્ઞેવાની તસદી લેતા નહીં. પહેલા અને બીજા વર્ગમાં કેટલાક તો જાણે ડાળખાતર આંખ પર ચસમા ચડાવી ન્યુસપેપર વાંચતા હોય એમ લાગતું હતું. મોટાં મોટાં સ્ટેશનો ઉપર જ્યાં ગાડી અટકતી હતી ત્યાં કુલના દાર, તોરા, મેવો, મીઠાઈ લઈ કેટલાક સદૃશ્યદરેયો આ મહાન નરોની મુલાકાતો વાસ્તે આવતા હતા અને સલામો કરી શેકહેન્ડ કરી તેમ પોતાનું જીંદગીનું સાર્યક ચચેલું સમજી દસતે ચહેરે પોતાના મહાન તરફ પાછા વળતા હતા. કમિશનર સાહેબના દ્વરદારની ગાડી પાસે મામલતદાર અવલકારકુન અને નિમતાણા કારકુનો વગેરેનું સરકારી મંડલ વીટળાઈ વળતું હતું અને કેટલાક

દીપુટી સાહેબોએ પણ મોટા મોટા ગોઠા લઈ લઈ અધારાની રાત્રે પણ બારે મંડળ કરી રેશનપર ઓવવામાં પોતાના સેવકધર્મનું જીવણ માન્યું હતું.

બાઈની ગાડીમાં પરચુરણ મંડળ બરાવડું હતું. મધ્ય વર્ગના વેપારીઓ, વકીલો, સોલિસિટરો, દક્ટરો, વીમાકંપનીના આડતીઆઓ, કેટલાક કોલેજના પ્રોફેસરો, ઇન્જનેરો, છાપાવાળા, લેખકો, બીજા કશો ધંધો નહીં હોવાથી મુસાફરીએ નીકળી પડેલા ગૃહસ્થો, નાના રાજ્યના કારભારીઓ, અને કેટલીક પારસી અને હિંદુ બાનુઓ બીજા વર્ગની ગાડીમાં હતાં. ત્રીજા વર્ગની ગાડીઓમાં હલકા વર્ગના સરકારી તોકરો, કારકુનો, નાના વેપારીઓ, મારવાડી, જોશી, સુતાર, લુહાર, ગામડાના પાટીદારો અને પટેલો, કઢીયા, મજુર, રંગારા, મોન્ડી, બાવા, જોગી, કાનફડા સાધુશ્રમ, કાપુલીઓ, મેમણો, પઠણો, ગવૈયા, તેલ્લી, તંબોળા, ફેરીયા, ભવાયા અને કાળી કણ્ઠીઓ હતા. બાઈની ત્રીજા વર્ગની ગાડીમાં સ્ત્રીવર્ગ હતો. લોકોને ગીચોગીચ થોડી થોડીને ગાડીમાં પુર્ણ હતા. અને દોરના કરતાં તેમની વધારે દરકાર કાઢીને હોય એમ લાગતું નહતું. રેશન ઉપર બરફી મીઠાઈ, પાન-સોપારી, પીવાની બીડી, ગરમ ચાહ, સોડા, લેમનેટ, સેવ, મમરા, બજારમાં, 'મીઠાં પાણી, ઠંડાં પાણી, તાજાં પાણી, બ્રાહ્મણીયાં પાણી, મગનભાઈના કુવાનાં પાણી'—વાળા બ્રાહ્મણો, અને સંતરો—નારંગીવાળા ફેરીયાનાં મોઢામાંથી નીકળતો ધ્વનિ યોગરદમ ફેલાઈ રહ્યો હતો. તે વધુ સાંભળવા અને જોવામાં તેમના કેટલાકનું ચિત્ત હતું. ગાડી ઉપજા પછી કેટલાક લોકો ગાયનનો શુર લલકારતા, કેટલાક વાતો કરતા, મોઢામાંહે ખપ્પર પુછતા, કેટલા બજન કરતા, કેટલાક કાન્સરદીના વગાડતા, અને “રણછોડરાયકી જે” પણ ઓલાવતા હતા. તેઓ જાણે પોતાના કૃત્યથી ઉપજા વર્ગના ઉતાઈને બતાવતા હતા કે તમારા કરતાં અમે વધારે મોજ કરીએ છીએ. કેટલાક લોકો એક બીડી સળગાવી મોઢાંમાં રાખી તેમાંથી પ્લામાની બીડી સળગાવતા, કેટલાક પાનની ચમચી કાઢી સોપારી કાતરી બીજાને આપતા. એક બીજાની દાબડીમાંથી તપખીરનો સગાડો લેતા. રેશને રેશને નવા ઉતાઈ ગાડીમાં બેસવા તેની સાથે હોંસહોંસી કરતા હતા, અને જાણે જન્મના કદા વેરી હોય તેમ ગાડીમાં પેસતી વખત જન્મની બાબત તેમની સાથે વહતા, અને તેમના બેઠા પછી ગાડી ઉપડી ગયા પછી થોડીવાર ધુધવાતા છાણુ જેવું મોં રાખી પછી રોષ ઓછો કરી તેમની સાથે ભાઈચારાથી વાતો કરતા હતા. કેટલાક ગરીબ લોકોને તો તેમના ખુંપડાની સરખામણીમાં આ ત્રીજા વર્ગની ગાડી પણ મહેલ જેવી લાગતી હતી.

ગાડે અમને ખપ્પર આપી કે ગાડીમાંથી ઉતરી જવાનું છે. એ સાંભળી બધાંનાં મન કચવાઈ ગયાં. તેમને સમજણ પડે નહીં એટલે અચંબો થયો. મારતા મીયાંના કોથળો પાર રહ્યા નહીં. ચાકરને તેઓ જુમ પાડવા લાગ્યા. અધારામાં ચાકર શાનો મજે! ચાકરો શેઠને દુડે અને શેઠ ચાકરને દુડે. કેટલાક નોકરો તો મનમાં હશે કે ‘હીક રંગ જામ્યો છે રેલવેના નોકરો તો પોતાની રીતભાત જુલો ગયા છે એમ જણાયું. બધા ઉતાઈઓને રેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર એક સરખી રીતે ઉભા રાખ્યા. પહેલા બીજા ત્રીજા વર્ગમાં કે સહનના સાહેબોના વર્ગમાં પણ ફરક રાખ્યો નહીં. ભુરી હનમડી મોતી શેઠાણીને ધોળા મારી ચાલી ગઈ. મોતી શેઠાણી પોતાની ચાકરડીને પોતાની પેટી ઉચકવાનું કહી, તેની રાહ જોઈ ઉભાં હતાં. પણ ચાકરડીને જ્યાં લગી પોતાની પેટીનો પતો લાગે નહીં ત્યાં લગી શેઠાણીની

પેટીની દરકાર હતી જ નહીં. અધારમાં મોટા મોટા અમલદારોને પણ સાધારણ લોકોના ધક્કા વાગ્યા. તેમણે સ્ટેશનનાસ્તરને ખુબ ખાડી. પણ સ્ટેશન માસ્તર પણ સાંભળે શાનો ! શ્રીજી વર્ગની કેટલીક બાયડીનાં છોકરાંઓએ રકરકતું મધુર ગાયન બધાંને સંભળાવવા માંડ્યું હતું. સાહેબ સોંધે બળગતા હતા. કાલે સવારે ગવરનર સાહેબ સુરતના સ્ટેશન પર ઉતરનાર છે. તે પેહેલાં જો સ્ટેશન માસ્તર સુરત નહીં પોહોચાડે તો એની વાત છે, એની સખત ખબર લખ્યું. અમારા મણીબાઈ ફાંકણ તો તેના મામા મુંબાઈમાં એકાએક ગુજરી ગયા હતા તેના વારસા લેવા દોડી જતા હતા તેમાં તેમને અડચણ પડવાથી તેમનો જીવ તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો. રખે રાંડ મામી ગેરહાજરીમાં બધું ઉઘાડી દે વા કબજે કરી લે અને વિજયો પત્રો જ બતાવે નહીં. અમારા માણેકજી કંઠાકંઠરનાં બાઈ સાહેબ રતનબાઈએ પોતાની દીકરી સોનાબાઈ વાસ્તે બારિસ્ટર શેઠી કાઢ્યો હતો અને રખેને રસ્તામાં દીલ થવાથી તે હાથમાંથી છટકી જાય એની તેમને ફીકર હતી. અને વહીવટદાર નકામા પાંચશે રૂપિયાનું પાણી કરી જશે એમ તેમને ધારતો રહેતો. ધરમચંદ શેઠ બળગ્યા લાગ્યા કે સાડી ચાળીસ હજારની હુંડી ગળવામાં છે, અને જો વેળાસર નહીં પોહોચાય તો શોભારામ મુલતાની દેવાણું કાંદશે તો ખાર જ વાગ્યા બજવા. શકરલાલ સોલિસિટરને કાર્ટમાં બીજે દાદાડે કેસ હતો. અને પોતાના અસીલનો મુદ્દાને દસ્તાવેજ એમની બાંકસમાં હતો. અને ગેરહાજરીમાં કેસ ચાલ્યો જાય તે અસીલના ગેરલાભમાં ઠસવ થઈ જાય તેની ફીકરમાં હતા. અમારા મુળજીરામ દીપુડી ઘરડેઘડપણ નથી બાયડી પરણ્યા હતા. તે તેમની રાહ જોતી બેઠી હશે, અને વેળાસર નહીં પોહોચાય તો તેમના વગર ગુરાઈને મરી જશે તેમની ફીકરમાં હતા.

સ્વામી રામાનન્દાશ્રમને લખેલાં પુસ્તકને બહુ લાપેલા પુસ્તકમાંથી ચડીપાઠ થાય તો તે વિધિયુક્ત ગણાય કે નહિ એ પ્રશ્નનું પ્રશ્ન સંકટ એમના પર આવી ગયું હતું. એ બાબત મુંબાઈમાં પાંડિતોની ધર્મસલા મળવાની અને ત્યાં ચકરી પાઘડીના મહારાષ્ટ્રીયો તથા ધોળાં દીલાંવાળા રામાનંદજી દ્રાવિડ શાસ્ત્રીઓ વિગેરે એકઠા થવાના હતા. ગેરહાજરીમાં બધું ધુળધાણી થઈ જશે એમ એમને લાગતું હતું. અમારા સુનશી વખ્ખુદીન એક બારે જલસામાં ભાગ લેવા મુંબાઈ ઉપડી જવાના હતા. તેમાં તેમને આ બસા આવી પડી તેથી ખુબ ચીઠાઈ ગયા હતા અને શેતાનપર ન્યાનત કરતા હતા. સોભાગચંદ શેઠના ઘરની જાન માડીમાં હતી અને લગનનું મહુરત ગયું અને જો કન્યાની માનો હાથ ચોખો નહીં રહે તો પુરી ફળેતી ઘશે અને આખું ખરચ ત્રમણું થઈ જશે તેની ફીકરમાં હતા.

આ પ્રમાણે બધા ખુબ પાડતા હતા. અને બળગતા હતા અને ધમાધમ મચાવી મૂકતા હતા. ફક્ત ગાડીમાંથી ઉતરેલી એક બલી બાઈ ખુણામાં ગુપચુપ ઉભી હતી તે સત્તાવીસ વરસની બાળ વિધવા હતી. તેના મુખની કાંતિ ઉપર આંખો ફેલાઈ રહી હતી અને તેનું વદન કરમાયતું હતું. તે ઘણી સાલસ ગરીબ અને નાત્ર સ્વભાવની હતી. તેણે પોતાની જાંઠગી ઇશ્વરને અર્પીત છે એમ સમજણ સારી સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. પતિનું મુખ તેને સ્વમે પણ જોયું નોહોતું પણ પરલોકમાં તેના ભેગી યશે એમ તેને વિશ્વાસ હતો.

સ્ટેશન માસ્તરે આ બધી ફરીયાદો બેપરવાઈથી સાંભળી. જેઓ બહુ ધાંટા પાડતા હતા તેમને કહ્યું કે તમારે કંઈ ગભરાવાનું કારણ નથી. ગવરનર સાહેબ કંઈ કમિશનર સાહેબ

વગર કાચું ખાવાના નથી; ગવર્નર સાહેબ કમિશનર સાહેબને મળવાની ઈતિજારીમાં હોવાને બદલે ગવર્નર જનરલ સાહેબ પધારવાના છે તેને મળવાની ઈતિજારીમાં વધારે છે. કમી-શનર સાહેબનો વિચાર ગવર્નર સાહેબ કને ગવર્નર જનરલ સાહેબને સી. આર્થ. ઈ. કે સી. એસ. આપના આંદોને ઈલકાબ મેળવવાની ભલામણ કરાવવા તરફ છે, પણ 'તે પાર પડતાં વાર થશે. ભાઈજા એ તો માનના ભૂખ્યા છે. વારસો મામીને મળશે તો તે બહેતર છે કેમકે મામાને મામી માયાના વાળ આપવાની છે, કંઈ જાણેજની આપડી આપવાની નથી કે સુડો ભાંગવાની નથી. આપણાં રતનખાદની સોનાખાદને બારીરટર સાહેબને પરણવાની બી-લકુલ મરજી નથી, તેની તો મરજી પેલા સુનંદા કીકેતર મી. શુસ્તાદજી ગોમરેજને પરણ-વાની છે, અને તેને જ પરણશે. સોભારમ મુલતાનીએ તો ક્યારનું દેવાળું કાઢ્યું એટલે હવે હુંડી બાળતમાં નચિત્ત રહેવાનું છે. સાઈ થયું કે એમની દોલત તમારી કનેથી ઓછી થઈ. વધારે હોત તો વધારે નખોદ વાળત પોતાની આપડીને મુકીને પેલી ગણુડીને દોલત ખવડાવી દે છે તેમાં પરમેશ્વર રાજી નથી, અને તેમાં તમને બરાબર સજ્જ મળી છે. આપણા શંકરલાલ સોલિસિટરે પોતાના અસીલની ફીકર કરવાની નથી. તે છોકરો હજી નાનો છે. કો-લેજમાં અભ્યાસ કરે છે. અને જો તેને પૈસો ઓછો મળશે તો તે વધારે ઉદ્વેગ કરશે ને ભવિષ્યમાં મુખી થશે. જો એ પૈસા મળ્યો તો લાડી વાડી ને ગાડીમાં શુલતાન ઘઈ બધું ખોઈ બેસશે. મુળજીરામ કાકાએ કાકીની જરા પણ ફીકર રાખવાની નથી. કેમકે કાકી સારી રીતે જાણે છે કે તેમને એ થોડા દીવસ પછી હમેશના રામ રામ કરવાના જ છે. સારા નસીબે પુનર્જન્મેના ધારો એમની નાતમાં નથી, નહીતર ડોસાને જ પૈસે કાકી પુનર્લક્ષ કર્યા પાકી સુકે એવી નથી. સ્વામીજીએ એ ધર્મ સંજ્ઞાથી ફીકરોથી નિશ્ચિંત જ રહેવાનું છે. કારણ કે તકરારમાં જાડો જીવ નથી. એ બધી બાળતો દમ વગરની છે. લાડુભટ્ટા વઘી પડશે તો તે કંઈ માયાંબાયાં ભાંગવાના નથી. એ કંઈ હેણીનો લઘાઈ નથી. થોડા ઘણીવાર આપ અવળા દાલા વાદ કરી દિરખતદિલ્લિયાથી એકદમ સાંત થઈ જશે.

કમીશનર સાહેબે ઘાંટો પાકી પુછ્યું કે સારે શું તમારો કહેવાનો ભાવાર્થ એ જ છે કે તમે અમને અહીં રોકા રાખી ગાડી અગાડી ચલાવવા માગતા નથી ! જો એમ હોય તો લાવો તારું કારમ મારે એકદમ ગવર્નર સાહેબ પર તાર કરવો છે.

સ્ટેશન મારતરે હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું કે બધું ધીમે ધીમે જણાશે સાહેબ. જરા સંતુર કરો. તમારા તાર બારની તો હમે પરવા રાખતા જ નથી. અને તે લેવાનો અમને હુકમ પણ નથી. સાહેબ બધું મુંગા મુંગા જોવા કરો. એક અન્ય ખેલ મોહ તમારા હે. આમ બોલતે બોલતે, તેણે ક્યાની લાગણીથી પેલી ભલી બાઈ તરફ જોયું અને તેના ઇશારામાં સમજાવ્યું કે તારા મનની તારા સ્વામીને મળવાની જે મુરાદ છે તે સર્વ બર આપશે.

ગરીબ લોકો આ બહેબાનો કારસ થતો હતો તે જોઈને માંહિમાંહે હસતા હતા, અને એક બીજાને તાળી દેતા હતા. કેવી બારે ગમત થાય છે ! જુઓ તો ખરા, આપ-ણને તો દુનીયામાં સુશીલત ડગલે ડગલે નકે છે. આપણને તેનો હીસાબ કે નવાઈ નથી. સ્વર્ગનું સુખ આ દુનીયા પર આપણા નસીબમાં સરજેલું નથી. અને આપણને આ જગ્યાએ જ દીક છે. દીક તાલ બાજ્યો છે.'

એકદમ ધંટ વાગ્યો અને સ્ટેશનની ચોડે દૂર ઓરડાનું બારણું એકદમ ઉઘાડવામાં આવ્યું. અને અમને બધાને તે ઓરડા તરફ લઈ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. અને ત્યાં અમને બધાને કહેવામાં આવ્યું કે બધાનો સામાન અને તપાસવામાં આવશે. ઓરડાની આગળ બાજુ રેલગાંથી જડી લીધેલો એક ફંખાઉડ હતો, તેમાં અમને બધાને ટોરના ડબ્બાની માફક પૂર્ણ વચમાં રેલવેના પાટા ઉપર એક ખુલ્લો બાલારટની ગાડી હતી અને તેના પર અમારા બધાનો સામાન બેગસેગ ગોઠવવામાં આવ્યો. ગાડીની આસપાસ અમને વિચિત્ર પો-શકના અને રીતભાતના અને જાણે આ દુનીયાની સાથે ઝાઝો સંબંધ ધરાવતા ન હોય એવા નવીન તરેહના માણસો અને સીપાઈઓની સંખ્યા હારબંધ ઉભી રહેલી માલમ પડી. તેમની રીતભાત તોરબરેલી હતી, સ્વભાવ કડક હતો, કાંતિ ઉઘ્ર હતી. ઉતારો તો બિચારા એ લોકોની વર્તણૂક જોઈને તાજુબ થઈ ગયા, કાંઈના બાપની તેમને દરકાર હતી નહીં એમ લાગ્યું. અને પૃથ્વી ઉપર જાણે બીજા ચમત્કૃતો ઉતરી આવ્યા નહોય એમ લાગી દત્તા. તેમની પાછળ એક મોટા લાલ રંગનો ઓરડાના બારણા આગળ મુકેલો પડેલો હતો, અને તેના પાછલા ભાગમાં સામાન હોય એમ લાગતું હતું.

અમારો સામાન સહીસલામત છે કે નહીં તે જોવાની અમને ઘણી આકાંક્ષા થઈ. પણ અમે અમારો સામાન ત્યાં બીલકુલ ઓળખી શક્યા નહીં. અમારો સામાન ગુપ્ત થઈ ગયેલો છે એમ અમને લાગ્યું. અને તેની જગ્યાએ કંઈક નવીન પ્રકારનાં બંડળ ગોઠવવામાં આવ્યાં છે એમ માલમ પડ્યું. આ જોઈને અમને બહુ જ અચ્ચેા ઉત્પન્ન થયો. રેલવેના કામદારોને પૂછતાં તેમણે સીરાધને કહ્યું કે 'સામાન સામાન શું કરે છે? તમારો સામાન આ રહ્યો. આખે સંજતું નથી?' આ કહેવાતા સામાનના ઘગીના પુષ્કળ હતા. તેમને પ્રશ્ન વર્ગમાં ગોઠવી દોધા હતા. પહેલો વર્ગ બીજો વર્ગ અને ત્રીજો વર્ગ. તેમાં પહેલા વર્ગનો સામાન પુષ્કળ હતો. અને તેમના પર ત્રીજા વર્ગના ઉતારો જે આવે જુલજુલ અસબાબ લાઈને આવ્યા હતા તેમની માલીફી જતાવવામાં આવી હતી. બીજા વર્ગનો સામાન સેકન્ડ ક્લાસના ઉતારોનો હતો. તેનો નાનો દમલો જુદો પાસવામાં આવ્યો હતો. પણ નવાઈ એ લાગતી હતી કે કોઈ કોઈનો સામાન ઓળખતું હતું નહીં. સલૂનના અને પેહેલા વર્ગના સદ્ગૃહસ્થો અને બાનુઓનો તો સામાન બીલકુલ મળે જ નહીં. તેમના સામાનના દગલા જાણે હવામાં ઉડી ગયા હોય એમ લાગ્યું. એ ત્રણ શાલ અને બનુસ અને કોટ આમ તેમ પડ્યાં હતાં. સ્ટેશનનારતરે સલૂનમાં બેઠેલા એક રાજ્યશીને પોતાના સામાનની તજવીજ કરતાં જવાબ આપ્યો કે 'એ સામાન પર હવે તમારી માલીફી રહી નથી. તમારે હવે તેનો ખર્ચ નથી. તે બધો સામાન ગ્રુસ્ટમાં તમારા જે મિત્રો તમારાથી વધારે લાયક હશે તેને પોંદેલાડવામાં આવશે.' જુમરાણુ થઈ રહ્યું. રેલવેના કામદારો તેના ટેવાઈ રહેલા જણાયા અને તેની લેશ માત્ર પણ દરકાર રાખી નહીં.

'શું અમારા સામાનના અમે માલીક નહીં? ત્યારે તેનો માલીક કોણ?' મને પોતાને તો ઝાઝું તુકશાન થયલું જણાતું તોણે કમકે મારો સામાન એક વિચિત્ર પેટીમાં માત્ર નામ સાથે મુકેલો મને માલમ પડ્યો. અને અગાડી શું મને છે તે જોવાની જિજ્ઞાસા થઈ. બીજા

લોકોના તો બંધ છૂટી ગયા અને તેમના ગલરાટનો પાર રહ્યો નહીં. કમિશનર અને કલેક્ટરે તો બપોરનાં કે કોઈ નીમકદરના ધાડપાડુઓએ રેલવેના અમલદારના પોષાકમાં ગાડી અટકાવેલી હોવી જોઈએ અને રેલવેના ખર્ચા નોંધરોને કેદ કરી લીધેલા હોવા જોઈએ. અને તેઓ કંઈક ભાષણ કરવા જતા હતા. તેવામાં એકદમ સર્વેને ચુપ કરી દેને મહેવામાં આવ્યું કે અહીં કંઈ તમારો અમલ નથી. ત્રીજા વર્ગના ઉતાડોને આગળ વધવા કહ્યું. તેમની પેટીઓ તપાસવામાં આવી. દરેક માથુસના સામાનની બરાબર નોંધ કરી મુકેલી માલમ પડી. પેટીનાં ઢાંકણાં ફાડી ઉઘાડવામાં આવ્યાં પણ તેમાં પૈસા ટકા કપડાં, શુગર્સ, લતાંને બદલે આ સુધિમાં રહીને જે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તેમના નમુના જ ફક્ત નીકળ્યા. આ પેટીની અંદર એક નોંધવહી હતી. જેના ઉપર "ચિત્રશુભની પોથી" એવું સોનેરી અક્ષરે નામ લખ્યું હતું. તેની અંદર તેણે દિવસમાં જે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તે સર્વ નોંધી રાખ્યો હતો. સારા નરસા તમામ કૃસતી નોંધેલાં આખેહુલ થયેલી માલમ પડતી હતી. આ સુધિની અંદર રહીને તેમણે જીવનની ખેતીવાડીમાં શી મદદ કરી હતી, કેટલો પાક ઉતાર્યો હતો, તે શા પ્રકારનો હતો, તેની નોંધ હતી. શાં શાં મકાનો બાંધ્યાં હતાં તેનો અહેવાલ હતો. જાહેર ઉપયોગની શાળાઓ લાઇબ્રેરીઓ ધર્માદાનાં મકાનો વાડીઓ ઇન્સાફની કચેરીઓ રેલવેના પુલો સરોવાર રસ્તાઓ વગેરે બાંધવામાં જે કંઈ મદદ કરેલી હોય તેની નોંધ તેમાં હતી. સોના રૂપા કે ધાતુ કોલસાની જે કંઈ ખાણો ખોદી કાઢી હોય તો તેનો અહેવાલ હતો. મીથોમાં કંઈ કાપડ બનાવવામાં જે મદદ કરી હતી તેનું વર્ણન હતું. હથેલીયાં બનાવવામાં વાસણો બનાવવામાં લોઢું ગાળવામાં ઘેટે પકવવામાં નહેરો ખોદવામાં નદી પર બંધ બાંધવામાં લાકડાં ધડવામાં જે મદદ કરી હતી તે બધી લખી રાખી હતી. લોકોને ઉપયોગ પડે એવાં સાર્વજનિક કામો જે જે કરવામાં જોઈએ મદદ કરી હતી તેનું બારીકીથી વર્ણન હતું. આ કામ કર્યા બદલ તેમને શો પગાર મળ્યો હતો, તેની પણ નોંધ હતી. અને તેના મહેનતના પ્રમાણમાં એ વધતો હતો કે ઓછો હતો તે પણ ઠાંકી રાખ્યું હતું.

આ ઉપરાંત તેમનાં સર્વ કર્મોનો વિસ્તાર તેમાં હતો. તેમનાં માથાપ ઉપરનો તેમનો પૂજ્યભાવ, તેમની સ્ત્રી અને બાળક ઉપરનો તેમનો પ્રેમ, તેમને વાસ્તે વેટેલાં કંટો અને શ્રમે, અને તેમને વાસ્તે કરેલાં લાગ, તેમણે કરેલાં પરોપકારનાં કાર્યો, તેમની પવિત્રતા સહતા પ્રભાશિક્ષતા, તેમજ તેમણે કરેલાં કુકર્મો અને ખાપોનું દિષ્ટિપણ, ધર્મરના ખોટા સોગન બાધા હોય તેની તથા ઘરમાં મસ્ત થઈ અનાયાર-હર્વર્તન કર્યું હોય તે સર્વની બારીક નોંધ હતી. તેમનાં નીચ કર્મો પણ લાં પ્રલક્ષ જણાઈ આવતાં હતાં. પણ આ કર્મોની તપાસ આથી ઉપલા વર્ગના અધિકારી અને ચલાવવાની હતી. પ્રથમની તપાસમાં તો આ સુધિમાં જન્મ લઈને સામાન્ય પ્રજાના લાભની ખાતર જે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તેની જ તપાસ કરવાની હતી, અને પ્રજાએ તેનો બદલો કેવી રીતે વાળ્યો હતો તે જોવાનું હતું. અને જે આ પરીક્ષામાં સંતોષકારક રીતે ઉતરે નહીં તેને અગાડી વધવાની મનાઈ હતી. મહેનતુ વર્ગ તો આ પરીક્ષામાં બહુ સહેલાણી પસાર થયો. આમાં તેમનું જમાનું પાસું વધારે બળવાન જણાયું. તેમના આંકડા એવા તો ઉધાડા હતા કે બારીકીથી તપાસ કરવાની હતી નહીં. તેમને અને તેમના સામાનને ઉપલા વર્ગના અધિકારી ખાત્રે મોકલવામાં આવ્યા. કેટલાક લોકો તો એવા

માલમ પક્ષા, કે જેમની પેટીઓ તદ્દન ખાલી હતી, જેમણે પોતાની આખી જીંદગીમાં કંઈ પણ ઉપયોગી કામ કર્યું હતું નહીં: બીજા માગીને અને ચોરી કરીને પોતાનું પેટ ભર્યું હતું. આ લોકોને આકીના ઉતારની તપાસ પુરી થઈ જશે ત્યાં સુધી બાથરૂમ ઉભા રાખવાનો હુકમ આપ્યો, સહુ વર્ગના ઉતારોની પછી જડતી લેવામાં આવી. તેમાંના કેટલાકને તો પોતાનો સામાન જતાવવા સરખો પણ માલમ પડ્યો નહીં. તે બધાને સામઠા પાસે બોલવવામાં આવ્યા અને પુછવામાં આવ્યું કે “તમારે શો ખુલાસો આપવાનો છે?” ફક્ત પોપાક પહેરીને એક રાજાશુદ્ધે ઉભા હતા તેણે જવાબ દીધો કે ‘મને કંઈ આમાં સમજાય પડતી નથી. આ બધી તપાસમાં મને કંઈ મર્મ ના ભેદ જેવું લાગે છે. અમે બધા ઇશ્વરકૃપાથી રાજવંશી અને ગર્ભશ્રીમંત છીએ, અમને કોઈ દિવસ કામ કરવું પડ્યું નથી. અમારી કને જેટલે તે કરતાં વધારે દ્રવ્ય હોવાને લીધે અમને કોઈ વાતની બાકી કે ન્યૂનતા રહી નથી. અમને કોઈ પણ દિવસ કંઈ પણ અંગ જળના ઉદ્યોગનું કામ સોંપવામાં આવ્યું નથી. અમને કોઈ દિવસ કોઈ હાથ, પગ, કે મસ્તક હલાવવાનું કોઈએ કહ્યું હોય તો સોગત છે. અમારે વળી ઉદ્યોગ શો કરવો? ગરીબ લોકોને મેહેનત કરવાની છે કે પ્રમાણિકપણે તેઓ પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ ચલાવી શકે. અમે તો રમત ગમત અંન મોજ શોખમાં અમારો કાળ નિર્ગમન કર્યો છે. અમે કોઈનું હુરામતું ખાઈ મચા નથી. કંઈ ચોરી કરી નથી. કોઈ સાથે દગો ફટકો કર્યો નથી. કોઈની મીઠકત જોર જુલમથી કે કપટથી ઉચાપત કરી નથી. ઇશ્વરના ફરમાન ચલાવકિત પાળવાને ચત્ત કર્યો છે અમારા જેવી ઉચ્ચ રિયતિ તે દરજ્જાના માણસને આવો પ્રથમ કરવો જોઈએ જોઈએ છે.” અમે નીતિ અને ન્યાયના નિયમનું કોઈ દિવસ ઉલ્લંઘન કર્યું હોય એમ લાગતું નથી.

‘મેહેરબાન સાહેબ,’ તપાસણીના મુખ્ય અમલદારે જવાબ દીધો કે ‘આ બધું સાંભળી સાંભળીને અમારા કાનના પડદા ફાટી ગયા છે, અને તમારાં આવાં વચનોથી અમને બહુ નવાઈ લાગે છે. તમે જે સદિમાં રહો છો તેનું બંધારણ ઉદ્યોગ ઉપર છે. આ સદિને શાસ્ત્રમાં કર્મભૂમિ નહીં છે. ખાવાની એક પણ ચીજ ઉદ્યોગ વગર બનતી જ નથી જે લોકો ઉદ્યોગ ને જતમહેનત કરે છે તે ખાવાને તે હકદાર છે. જે લોકો મેહેનત કરના નથી તેમને બૂખ્યા જ રાખવા જોઈએ. ત્રણ રીતે જ માણસ જીવી શકે: (૧) ઉદ્યોગ (૨) ચોરી કે (૩) બીજા જે લોકોએ ઉદ્યોગ કર્યો નથી તે લોકો ચોરી કરીને કે બીજા માગીને પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ ચલાવે છે. તમારા મનને તમે અફસોસના માનતા હો તો ભલે પણ બધાં લગી તમારી જતમહેનત કે ઉદ્યોગનો કંઈ પણ નમુનો તમે અમને બતાવી શકશો નહીં ત્યાં લગી તમને અહીં રોકી રાખવામાં આવશે, અને અગાડી વધવા દેવામાં આવશે નહીં. તમે કશું કરો છો તો તમને તમારું મહેનતાણું આગમયથી જ મળી સુધુ છે. હવે તમારે તમારા ઉદ્યોગના નમુના બતાવવાના છે. ચલો બતાવો એકદમ.’

(અપર્યુ.)

સુનિ.

કેશવચન્દ્રસેન કૃત “ નવી સંહિતા. ”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી.)

૧૦

સંબંધીઓ.

૧. ગૃહસંસારના સંબંધ અને તેને લગતાં કર્તવ્ય પવિત્ર છે, અને એ ઇહલોકિકે વ્યાખ્યતો ગણી તેમનો અનાદર કરનાર જનને ધિક્ક છે.

૨. ઘણા ઘણા મનુષ્ય યોગ અને ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને પરાપકાર અને એવી મોટી મોટી વાતોનો ગર્વ રાખી તેના મદમાં પોતાનાં નિત્ય જીવનનાં ન્હાનાં કામ વિસારે છે અને પોતાનાં માતા પિતા અને બૈરી છોકરાંને એવા એવા દંભમાં તુચ્છ ગણે છે.

૩. તેઓની કલ્પનામાં એવું વસે છે કે પોતે સ્વર્ગ લોકમાં જાયા જડે છે. અને આ લોકને લગતી ફરજ રૂપી નીચી ભૂમિને સ્પર્શ કરવામાં હલકાઈ છે.

૪. પણ આવા મનુષ્યોને પ્રભુના ન્યાયાસન આગળ મૂકી મળે એમ નથી; ગૃહ-સંસારના સર્વ સંબંધ પ્રભુએ પોતે જ સ્થાપીને પાવન કર્યા છે, તેમ ગૃહસંસારને લગતાં સર્વ કર્તવ્ય પાળવાની તેની આગા છે, એટલે તેની અવગણના કરનાર પ્રત્યેક અભિગાનીને પ્રભુ બારે શિક્ષા કરશે.

૫. હે ગર્વિષ્ઠ માનવી, શું તું એમ માને છે કે તારૂં ઘર અપવિત્ર વસ્તુ છે, અને તારાં માતા પિતા અને સ્ત્રી સંતાન સાથે તારો સંબંધ કેવલ પાશવ છે, અને તેમના પ્રતિ તારી જરા પણ ફરજ નથી ?

૬. નહીં નહીં. તારા ઘરને પ્રભુનું ઘર ગણ્યું, તારાં સંબંધીઓ સાથે તેને વ્યાધનારી ગાંઠને પવિત્ર માન, અને તેમની તારે માનપૂર્વક સેવા કરવી એ પ્રભુનો આદેશ જાણ્યું.

૭. પ્રભુના કુટુંબમાંના સૌથી ઉત્તરતી પંક્તિના મનુષ્યનો પણ તિરસ્કાર કે અનાદર તું આ કર.

૮. દરેક ન્હાનામાં ન્હાના કર્તવ્યભંગ ગાટે પણ તને આ લોક અને પરલોકમાં જવાળ દેવો પડશે.

૯. હે માનવી, તારાં માતા પિતા કોણ તે તું નથી જાણતો ? એ સાક્ષાત્ સ્વર્ગ લોકના જીવ છે.

૧૦. તેઓને તારે પૂજ્યભાવે નમન કરવું અને સાધુ પુરુષોને ઘટે તેવું મોટું માન તેઓને આપવું.

૧૧. કારણ કે પૃથ્વી ઉપર તારે તારા પિતા સરખું કોણ મોકું છે ? અને તારી માતાનું પદ શું સ્વર્ગ જોઈશું હાલુ નથી ?

૧૨. પ્રભુએ શ્રદ્ધાસંસારમાં પોતાનાં બાલકોને કહેરી પોતાનાં માર્ગમાં કેળવવા સાર તારાં માતા પિતાને પોતાના પ્રતિનિધિ નીમ્યા છે.

૧૩. તારા પિતામાં પરમ પિતાનાં દર્શન કર, અને તારી માતાને અનન્ય માતાના પ્રેમનું મર્ત સ્વરૂપ જાણુ.

૧૪. ખરેખર ધર્મેશસ્ત્ર વહે છે તેમ માતા પિતા દેવતાઓ છે અને તેમની એ બાવે પૂજા સેવા કરવી જોઈએ:—

માતરં પિતરં ચૈવ માક્ષાત્પત્યક્ષદેવતામ્ ।

મત્તરા મૃદો નિર્મેવેત મદા મર્વમયત્તનઃ ॥

મદાનિર્વાણં ૮, ૨૪.

૧૫. બાલકો, તમે તમારું માતા પિતાની આજ્ઞા માનો, વધાઈજિ તેમની સેવા કરો, તેમની સકલ ક્ષમાઓ પૂર્ણ કરો, તેમનાં હુકમ નિવારો, અને મોઢાં પ્રેમ વચન વઢી વઢી તેમના આત્મા પ્રસન્ન કરો.

૧૬. તમારા ઉપર પ્રેમ આપણારાં તમારા માતા પિતા તરફથી થયલા અમદ્વિત ઉપકારોનું ઋણ એક પિતાસ મદાસાગર જોઈશું તમારે માથે બેશું થયું છે, તે વળે જોઈશું યાગયાને તમારે જીવતાં મુખી તનમનથી શ્રમ કરવો.

૧૭. અને તેઓ જદ તથા અશક્ત થાય ત્યારે તમારે તેની સારી મંબાગ લેવી, તેમને ધંદલે શિક્ક સુખ આપવા સાર તમારે મદા મયન કરવું, અને તેમના આત્માનું કશ્યાણુ થાય એવાં પવિત્ર પુસ્તકો વાંચી વાંચી અને નિર્મલગત કરી કરીને એમને આનંદ પમાડવો.

૧૮. વળી માતા પિતાની સેવા કરવી તે આડુની ચોક્કસદિલની વેદિયા રૂતિથી ન કરવી, પરંતુ હૃદય વિશે પ્રયત્નક્રમકો અને ખરો ભક્તિભાવ આપીને દૈવ ઉપકાર્યપુદ્ધિથી કરવી.

૧૯. ધર્મિરતા ધરના પુત્રો અને પુત્રીઓ, માતા પિતાના પ્રેમત્ર શિશુ અને સૌમ્ય નિયમનને મોગે શ્રદ્ધા, સદાચાર, અને પ્રેમના સંસ્કારો તમારામાં દિને દિને રદ્ધિ પામે.

૨૦. માતા પિતા, તમારાં સંતાનને શારીરિક, માનસિક, અને સાત્વિક શિક્ષણ આપો, અને તેમને પ્રભુનાં કૃત્ય ઉપાડી શકે એવાં બનાવો.

૨૧. અતિશય છૂટથી તેમ અતિશય સખનાયથી બાલક બમરો છે.

૨૨. માટે માતા પિતાએ પોતાનો અધિકાર માફકસર રીતે યોજવો; સખ નિયમ ન ને કામઘા ગ્રેમ ભેળી પોત્યું કરવું.

૨૩. મન ઉપર ભારે દબાણ આવી પડે એવી રીતની કેલવણી ન રાખવી, પણ બાલકનાં શિક્ષણનો ક્રમ સ્વાભાવિક અને સરલ રાખવો.

૨૪. વારંવાર વચ્ચે ન પડવું, પણ શુભ સંસ્કારોને યોગે બાલક પોતાની મેળે રૂઢી ગતિને પામે એમ કરવું.

૨૫. તેઓની વૃદ્ધિ અકાળે અને અધર્મિત ત્વરાથી ન થાય એ માટે હંમેશા સાવધ રહેવું.

૨૬. બાલકોને પ્રથમ જ આપવાની વસ્તુ તનદુરસ્તી—એટલે કે તેનાં સાધન, સ્વચ્છ હવા, સારો ખોરાક, અંગકસરત, અને પુરતો આરામ.

૨૭. તેઓ કૌભાર અવસ્થામાં આવે એટલે તેમને નીતિની કેળવણી આપવી, અને તરુણ થાય ત્યારે તેમને ધર્મ શીખવવો.

૨૮. કાચાં મગજમાં ધર્મનાં શુષ્ક મત અને પ્રમાણુ ધોઅવાં નહીં; ન્હાનાં બાલક ધર્મની સિદ્ધાંતમાત્રા પોપટની પેઠે પરી જાય તેથી હરખાવું નહીં.

૨૯. બાલકોને કેળવી મોટાં કરવામાં માતા અને પિતા બંનેએ ભાગ લેવો જોઈએ; એ વિષયમાં તે દરેકનું કતંગ્ય મિત્ર છે, અને જોઈએ અંશે પિતા તેમ જ માતા તરફના સંસ્કારોનો બાલશિક્ષણમાં સંગમ થતો નથી તેટલે અંશે તે અપૂર્ણ અને એકદેશી રહે છે.

૩૦. પિતાના સર્વ સદ્ગુણ અને માતાનું સકલ લાવણ્ય બાલકની પ્રકૃતિમાં આબાદ પ્રતિબિંબિત થાય ત્યારે જ તેની કેળવણી યથાયોગ્ય થઈ છે એમ માનવું.

૩૧. દુષ્ટ સંગતિ અને નીતિમંજ થાય એવાં સર્વ કારણથી સંતાનોનું રક્ષણ કરવું.

૩૨. તમારાં કિશોર પુત્ર પુત્રીઓને યોગ્ય મ થો અને યોગ્ય સોખતીઓ પસંદ કરીને આપવા, અને તેમને સારાં ચિત્રા અને નીતિબોધક દર્શનો દેખાડવા, કે તેમના કામળ અને બિંબગ્રાહી મન ઉપર ન્હાની વયમાંથી જ ઉત્તમ આલેખો સજ્જ પડે.

૩૩. તરુણોને વિશે કવિતાનો અને સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો શોખ ખીલવવો, અને તેમનો શોખ ખીલવવો, અને તેમનો કુલો પ્રાપ્તિ ગ્રેમ વધારવો.

૪૪. ઘરમાં વાડી હોય તો તેઓ તેમાં ફરે, જાડો અને છોડવા, ફુલ, ફલ, અને પાંદડાં વગેરે જીવે, અને વાડીના કામમાં ભાગ લે એમ કરવું.

૩૫. વગી ઘરમાં પશુપંખી પાણેલાં હોય તો બાલકો તેમની સાથે માયાથી વળે,

તેમને ખવડાવે, અને તેમના ઉપર હેત કરે એમ શીખવું.

૩૬. ઇશ્વરનાં ઘરનાં બાલકો સામાન્ય લોકોમાં તેમના પશુપંખી તરફના અને કાંઈ વગેરે જાંતુઓ તરફના પણ માયાપુષ્પણથી તરી આવનાં જોઈએ.

૩૭. ન્હાનાં બાલકોને માન આપવું, કેમ કે સ્વર્ગલોક એમના જેવા નિર્દોષ જીવેતો જ જોઈએ છે, અને તમારે તેમને એવી રીતે કેળવવાની નિરંતર હોંસ અને કાળજી રાખવી કે જેથી એમનો નિર્દોષ બાવ ખીલીને પવિત્રતા રૂપે થાય અને યોગ્ય કાલે તેઓ સ્વર્ગ જ પ્રાપ્ત કરશે એવી આશા બંધાય.

૩૮. અને બાલકોને કેળવણી આપવામાં આ લોકનાં પ્રત્યેક માતાપિતાએ પરમ માતાપિતા ઇશ્વરને પોતાના માર્ગદર્શક અને નમ્રતા રૂપ ગણી તેનું અનુસરણ કરવાની સદા શ્રદ્ધા રાખવી.

૧૧.

બાધ બહિન.

૧. બાધીઓ, તમારી બહેનો ઉપર ગ્રેમ રાખો; બહેનો, તમારા બાધીઓ ઉપર ગ્રેમ રાખો.

૨. કેમકે તમે એક જ માળાપતે પેટે જન્મ્યાં છો, અને એવાઓએ ખીન્ન કંઈ કારણસર નહીં પણ માત્ર પોતે એકલોહીનાં છે તે માટે પરસ્પર અત્યંત મધુર સ્નેહની ગાંઠ બેઠાપણા રહેવું એવી પ્રજાની આશા છે.

૩. તમે એક ખીન્નના દોષને બલે નિંદો, મત અને પ્રકૃતિમાં બલે એક ખીન્નથી પણ નિમ્ન હો, તથાપિ એક જ માળાપનાં સંતાનોએ અન્યોન્ય સદા ગાંઠ ગ્રેમભાવ રાખવો.

૪. માતાપિતાના હૃત નીચે એકત્રપણે સંપર્સીતે રહો, અને શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ ગ્રેમ પરીતે એક ખીન્નની સેવા કરો, અને અયોગ્ય તકરાર કરીને તમારા સંપત્તિ બંધ કદાપિ ન થયા હો.

૫. તમારે કલેશ કરવો નહીં, ઇર્ષ્યા રાખવી નહીં, માયા ઉતારવી નહીં, વડીલોને માન આપતાં સુકું નહીં, ન્હાતેરાંની અવગણના કરવી નહીં.

૬. વયે મોટા થાઓ અને પરણો ત્યારે તમારા પતિ કે તમારી પત્ની સાથે તમે નુંઝ ધર બંધે માંડો, પરંતુ એ પ્રમાણે જઠારનું છુટાપણું થાય તો પણ તમારા શિલમાં કદી જુદાઈ કે અંતરને વાસ આપવો નહીં.

૭. તમે ગમે ત્યાં હો તો પણ તમારાં હૃદય સદા જાંતુભાવે જોડાઈને તમારા આં-

તર જીવનમાં મૈત્રી અને સંપ ચલે રહે એમ થયું નેહએ, અને ઇશ્વરને હાથે બંધાયેલી ગાંઠ કસાથી તુટી ને નેહએ.

૮. બાઈઓની વચ્ચે બેબનાવ થવાનું એક મોટું કારણ લગ્ન છે, અને એવાં દાખલા બન્યા છે કે જેમાં અન્યોન્ય ઘણી ખમતા સખનારા બાઈઓ પણ પોતાની કુટુંબાપોર જિંદગીને લીધે છુટા પડીને તથા માંહોમાંહ લડીવડીને એક બીજાના કદા રાત્રી બની ગયા છે.

૯. માટે તમારે સાવચેત રહેવું. કોઈએ પોતાની સ્ત્રીને રાજી કરવા સારું પોતાના દિલોગ્ગન બાઈને કે પોતાની પ્રિય બહેનનો ત્યાગ ન કરવો.

૧૦. અને કોઈ સ્ત્રીએ પોતાના પતિને રાજી કરવા, સારું પોતાના બાઈ બહેન સાથે વેર ન કરવું.

૧૧. બ્રાતૃપ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ એ સબંધોનો પરિવ્રજ્ય ધ્યાનમાં રાખવો અને તમારો પરસ્પર વ્યવહાર એવો ચલાવવો કે તે સુખદ અને પ્રેમથી બરપૂર એવા બાંકુસંબંધો બને નમૂનો તથા દાખલો થઈ પડે.

૧૨. કે એ પ્રમાણે સ્વર્ગરાજ્યમાં બ્રાતૃભાવ તથા ભગિનીભાવ વધતો વધતો કાળે કરીને સર્વે સ્થલે પ્રસરે, અને પ્રેમાત્મ આત્માઓનું એક સંયુક્ત અને કલ્યાણ મંડલ બને, જે ને સર્વે ઉત્પન્ન કરનાર પરમ પિતા ઇશ્વરની સેવામાં સર્વદા નિમગ્ન રહે.

સાકરલાલ દુર્ગારામ દેસાઈ.

વસન્ત.

૧દં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યથા-
યમદિમન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં પ્રહોદં સર્વમ્ ।

ઉપનિષદ.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂર્ષ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ત પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ટપનિષદ.

વર્ષ ૨. એક ૭. [માસિક] શ્રાવણ, સંવત ૧૯૫૯

દિગ્-દર્શન.

“ Our little systems have their day;
They have their day and cease to be;
They are but broken lights of thee,
And thou, O Lord, art more than they. ”

Tennyson.

આજથી ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષ પહેલાં કેટલોક વખત ઈંગ્લેન્ડમાં જડવાદનું પ્રજન સામ્રા-
જ્ય હતું—અને એ સામ્રાજ્યની પ્રજાતાનાં મુખ્ય એ ત્રણ કારણો હતાં:
જડવાદ અને (૧) તે સમયમાં સાધનસથી કરવામાં આવેલું જડવાદનું અપૂર્વ સમર્થન;
ચૈતન્યવાદ. (૨) તે વખતના જડવાદીઓની ઉત્તમ નીતિ; અને (૩) મનુષ્યના ઐદિક
કલ્યાણ ઉપર સમગ્ર લક્ષ આપી, પરોપકાર કરવાનો અને લોકરિત સિદ્ધ કરવાનો જડવાદી-
ઓનો અલગ્ન આગ્રહ. પછી, જેમ જેમ જડવાદની નવીન ચમત્કારી જલક ધટતી ગઈ અને
આરંભનો ઉત્સાહ મન્દ થતો ગયો, તેમ તેમ સમગ્રનું આશુ કે—ઉત્તમ નીતિ માથ
જડવાદીઓમાં જ હોય છે એમ કાંઈ નથી; રસ્ટરટન જેવા ધર્મામંદી પુરુષોની નીતિ શ્રેષ્ઠ
કરતાં બિલકુલ ઉતરતી જણાતી નથી, તેમ જ આગ્રીન સમયમાં પણ ‘જીમ્સ ઓફ નેડરેથ’
અને ‘ફ્રાન્સિસ ઓફ એસિસિસ’ જેવા ધાર્મિક આત્માઓએ તે નીતિ અને પરોપકારનું બળ

દાખવ્યું હતું એની સાથે સરખાવતાં હાલના જડવાદીઓની નીતિ કશા જ હિસાબમાં નથી. અને લોકહિત માટે ઉત્સાહ એ પણ શું વસ્તુતઃ “ધાર્મિક” ઉત્સાહ જ નથી? જડવાદ લોકના ઔદિક સુખ ઉપર સમમ લક્ષ આપી, લોહોપકાર અને લોકહિત સાધવા તરફ આગ્રહ રાખે છે એ ખરું—પણ વ્યક્તિના પોતાના જ સુખથી ન અટકતાં આખી જનતાના અને તે પણ ભવિષ્ય સુદ્ધાના (વ્યક્તિ કરતાં વધારે વિશાલ વસ્તુના, અને વ્યક્તિના પોતાના મરણ પછીના) સુખને લક્ષ્ય કરવામાં જડવાદનો ત્યાગ નથી થતો? હવે જેવાનું એટલું જ રહે છે કે સાયન્સ જે એ સમયમાં જડવાદનું સમર્થન કરતું હતું તેવ્યધાપિ એનું જ સમર્થન કરે છે કે ચૈતન્યવાદ તરફ વિશેષ વળે છે?

ઉપર જણાવ્યું તેમ, ત્રીસ ચાલીસ થા પચાસ વર્ષ અગાઉ કેટલોક વખત તો, ‘ઇવોલ્યુશન’ વગેરે શોધાએ જડવાદને હંમેશ માટે સ્થાપિત કરી દીધી હોય એમ લાગતું. પરન્તુ તે જ સમયમાં—એ જડવાદના સામ્રાજ્યના જ સમયમાં—એ સામ્રાજ્ય રહામે શસ્ત્ર ઉપાડવામાં આવતાં હતાં. જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનના પરિચયને પરિણામે, ઇંગ્લંડના ચૈતન્યવાદીઓએ એમ સિદ્ધ કરવા માંડ્યું કે સાયન્સનો પ્રદેશ મર્યાદિત-સાંકટો છે, સાયન્સમાં ચૈતન્યના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપ વિશે નિર્ણય કરવાની શક્તિ નથી, અને તેથી ચૈતન્ય વિશે એ જે જે પ્રત્યાપ કરે એ એના અધિકારની બહારના હોઈ નિરર્થક છે. ચૈતન્યના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપનો નિર્ણાયક આત્મા પોતે છે; સ્વસંવિત્ એ જ એમાં પ્રમાણ છે; અને સંવિત્ એવી સાક્ષી પૂરે છે કે મહાર્ સ્વરૂપ જડના નિયમમાં આવી ન શકે એવું અલૌકિક છે. આ પ્રમાણે સાયન્સના પ્રદેશની ધપત્તા બાંધીને, ચૈતન્યને એની પાર રાખવું—એ તત્ત્વચિન્તનનો જડવાદખંડનો માર્ગ છે. (જેને ખાસ કરીને અર્વાચીન સમયમાં જર્મન તત્ત્વચિન્તક કાન્ટે પ્રચલિત કર્યો છે.) અને એ દલીલ ટેનિસન જેવા ઉડા અનુભવીઓને અને તત્ત્વચિન્તન તરફ પ્રીતિની દૃષ્ટિથી જોનારાઓને સન્તોષકારક થઈ હતી. પરન્તુ, સાયન્સને જ મનુષ્યજ્ઞાનનો પરિપૂર્ણ કોષ માનનારાઓને જૂદી જ તરેહના પ્રમાણની અપેક્ષા છે. અને એ પ્રમાણને અભાવે તેઓને ચૈતન્યવાદ કરતાં જડવાદ વધારે સચુકિતક લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

બીજી તરફથી, ચૈતન્યને સાયન્સના અધિકારની બહાર ન રાખતાં અન્દર રાખી, આ પ્રશ્નને ‘કરી તપાસણી’ ઉપર લેવા સાયન્સની કોર્ટને અરજ થઈ. હવે વિચારવું એવું વલણ રાજ થવા માંડ્યું કે—જડવાદ દુરાગ્રહી, પૂર્ણ સત્ય તરફ આંખો મીચનારો, અને સાયન્સની પોતાની જ સત્યાન્વેષણબુદ્ધિથી ઉલટો ચાલનારો છે. મૅડમ ક્લેવેલેન્ડેએ જગત આખાના ધર્મગ્રંથોમાં અર્વાચીન સાયન્સના કેટલાક સિદ્ધાન્તો જતાવી આપ્યા, અને પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનું ગૌરવ વધારી અર્વાચીન સાયન્સને હલકું પાડ્યું; અને એમ જણાવવા માંડ્યું કે સાયન્સના અચુક વિદ્વાનોના અનુભવમાં જે આવ્યું નથી એ જોતું જ છે, અને પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન અનેક સ્ત્રી-પુરુષો જેઓ પોતાને મહાત્મા-ત્રેતા-યોગ-સમાધિ વગેરેના અનુભવ થયાવું કહે છે એ બોળાં યા હજારાં છે—એવો આગ્રહ સાયન્સની ઉદાર સત્યાન્વેષણબુદ્ધિને હાજરો નથી. પરન્તુ જેમ પૂર્વેક્ત તત્ત્વચિન્તનના માર્ગથી ચૈતન્યના અસ્તિત્વની સર્વત્ર ખાતરી થતી ન હતી, તેમ મૅડમ ક્લેવેલેન્ડેના આ શબ્દપ્રમાણ તથા એકદેશી અને સંદિગ્ધ અનુભવ ઉપર રચાએલો ચૈતન્યવાદ પણ સર્વત્ર સન્તોષ ઉપજાવી શકતો નહતો.

આ અરસામાં, સાયન્સ પોતે પોતાની જ પ્રમાણપદ્ધતિએ આ પ્રશ્નનો મુકાદો કરવા યત્ન કરી રહ્યું હતું. જડવાદી સાયન્સવિદ્વાનોએ ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયના ચેતનવાદનું ખંડન કરવા કેટલાક પ્રયોગો કર્યા અને દલીલો કરી, પણ એથી જડ અને ચેતન વચ્ચે ભેદ ભાગવાને બદલે વધારે મજબૂત થયો. ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયીઓનું એવું કહેવું હતું કે કાર્યકારણના જડ ચાન્નિક નિયમની બહાર ચેતન્યપદાર્થ છે—જોની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ લૌકિક કારણમાંથી નથી, પણ હજાર થકી છે. આ સિદ્ધાન્તના જૂદી જૂદી રીતે જગત દેવામાં આવ્યા.

(૧) એટલે સુધી પણ તર્ક ઉડ્યો હતો કે પૃથ્વી જ્યારે અતિ પ્રચંડ ઉષ્ણ પદાર્થમય હતી તે વખતે જો કે એના ઉપર ચેતનનું અસ્તિત્વ અશક્ય હતું, તથાપિ એ જ્યારે શીતળ થઈ અને ચેતનને રહેવા લાયક થઈ તે વખતે એના ઉપર કોઈક ખરતા તારા સાથે બહારથી ચેતન પદાર્થ આવ્યો હશે અને એ રીતે ચેતનની વસ્તી બની હશે. (૨) પ્રસિદ્ધ જન્તુ-વિદ્યાચાર્ય પેરિઅરની શોધથી હવે એમ સમજવા માંડ્યું હતું કે જ્યાં ચેતનના અસ્તિત્વનો આપણે લેશ પણ સંભવ ધારતા નથી ત્યાં પણ અસંખ્ય ચેતનરહે ભર્યા હોય છે—તો પ્રચંડ ઉષ્ણતાની વચ્ચે પણ વિદ્યમાન સૂક્ષ્મ ચેતન-જન્તુઓ વસતાં હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. (૩) જડમાંથી જ કોમે કોમે સ્વાભાવિક રીતે જ ચેતન વિકસી આવે છે—જડ કારણના નિયમોથી જોના ખુલાસો ન થઈ શકે એવું ચેતન કાંઈપિત્તશય કાર્ય નથી. આમાંના પહેલા બે જ-પન્થાસ ઉપર વિચાર કરતાં જણાશે કે યદપિ એનાથી ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયમાં માનેલી હજારકર્તૃક ચેતનોત્પત્તિનો નિગેષ થાય છે, તો પણ એનાથી ચેતનવાદનું ખંડન થતું નથી; ઉલટું, જડ સાથે ચેતન વળગેલું હોય તો જ બીજું ચેતન નીકળે એમ કહેવાની સાથે જ જડ અને ચેતન વચ્ચે ભેદ સ્વીકારાઈ જાય છે. ત્રીજો ઉપન્યાસ—જડના નિયમથી જ ચેતનનો સંધર્ષો ખુલાસો થઈ જાય છે, એ—દશ સુધી અસિદ્ધ છે.

વળી આ ઉપરાંત સર (વજ્રમ કૂડો સિદ્ધ કરી આપ્યું) કે સાયન્સના ત્રેસક પ્રકારના પરમાણુઓ એ જગતનું અંતિમ ઉપાદાન કારણ નથી; સાયન્સ જેને જડ પરમાણુ કહે છે એ એનાથી પારના કોઈક એક પદાર્થનો આધાર છે. વળી હોઈ કેમ્પિન અને ગ્રેફેસર ટિન્ડોલે જણાવ્યું કે સૂક્ષ્મ પદાર્થની ગતિમાંથી પરમાણુ નીપજેનો છે અને ગતિથી એ ખરેખર છે. આ રીતે ચિત્ અને જડની વચ્ચે ભેદક ધર્મ રૂપ મનાતી ગતિ એ ઉભય સાધારણ છે એમ સિદ્ધ થયું: જડ અને ચિત્ વચ્ચે મનાતું એક મોહતું અનંતર બાળ્યું, અને વિશ્વનું અંતિમ ઉપાદાન કારણ પરમાણુ કરતાં પાછું દૂર છે એમ જાન થવા લાગ્યું.

વળી, કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ચેરમરે વિચારસંક્રમણની શક્તિ સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો હતો, પણ એ યત્ન પ્રતિપક્ષીઓના દ્વેષ અને વિરોધને લીધે અનાદર પામ્યો હતો. ચેરમરનો સિદ્ધાન્ત હવે પાછો ચર્ચા થવા લાગ્યો. અને હવે મોગસમાધિની વાર્તાઓને બદલે—એના શબ્દપ્રમાણ માનને બદલે—એના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો સાયન્સના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને હાથે સેંકડો થવા લાગ્યા. આ રીતે, ચેતન્યની પ્રતિષ્ઠા વધી, અને જડને જડવડે જ સ્પર્શી શકાય છે

તથા નિયમી શકાય છે એ બ્રાન્તિ દૂર થઈ. વિદ્યુત્ અને લોહચુમ્બકની શક્તિઓનાં સ્વસ્થો દિનપરદિન વધારે જડતાં ગયાં, અને એમાંથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થતી ચાલી કે વિશ્વમાં ગૂઢ ઘણું છે, અને ચૈતન્યમાં વિદ્યુત્ અને લોહચુમ્બક જેવી શક્તિ બરેલી હોય, આપણે જેને આજ પર્યન્ત જડની શક્તિ માનતા આવ્યા છીએ એ છેવટ ચૈતન્યની જ શક્તિ છે એમ હરે તો એમાં આશ્ચર્ય નહિ.

પરંતુ આટલાથી જડવાદ વિદ્વાનેમાં સર્વત્ર અપ્રાણ્ય થઈ ગયો એમ સમજવાનું નથી. જોગણીસમી સદીની સમાપ્તિના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિશાસ્ત્રી હેકલે સાયન્સની એ મહાન સદીની જન્યન્તીનો એક લેખ બહાર પાડ્યો છે, અને એમાં જણાવ્યું છે કે ચૈતન્યવાદીઓ જડ અને ચેતનને એક બીજાથી જૂદા બે સ્વતન્ત્ર પદાર્થો માને છે એ તદ્દન ખૂલ છે, વિશ્વમાં એક અખંડ પદાર્થ હોય છે, જેમાંથી કમે કમે જડ અને ચેતન ઉદ્ભવે છે, ચેતન એ જડના જ વિકાસક્રમમાં એક આગળનું પગથીયું છે: વિશ્વમાં બે સૂત્ર નથી, એક જ સૂત્ર છે, અને એ સૂત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ કે તૂટ નથી.

છેવટે, આજકાલનાં વર્ષો ઉપર આવતાં,—આપણા સ્વદેશમન્દુ પ્રેફેસર બોસે સિદ્ધ કર્યું છે કે જેમ ચેતન ઉપર વિવિધી અસર થાય છે તેમ જડ ઉપર પણ થાય છે: વિવિધ દાખલ થતાં છવત્-સરીરમાં જેવી ચેષ્ટા થાય છે એવી જ ચેષ્ટા ધાતુઓ (metals) ના શરીરમાં પણ થાય છે—અર્થાત્ વિવિધી અસર થવી એ ચેતનનો અસાધારણ ધર્મ નથી.

ઉપર જણાવેલી કેટલીક શોધો ઉપર વિચાર કરતાં સમજશે કે એ જેમ ચૈતન્યવાદને અનુકૂલ જણાય છે તેમ જડવાદને પણ અનુકૂલ જણાય છે. ચેતનમાં વિદ્યુત્ જેવી શક્તિ જોવામાં આવે, અને જૂત પ્રેત પણ અસ્તિત્વમાં હોય, અને પરમાણુઓમાં કોષ્ટક અનિર્વર્ણનીય સદાગતિમાન પદાર્થ બરપૂર હોયો હોય, તો એ વાત જડનો પ્રદેશ કેટલો બધો વિસ્તીર્ણ છે અને અદૃશ્યની બુદ્ધિકામાં પણ વ્યાપેલા છે, એની શક્તિ કેટલી બધી ચમત્કારક છે એ જ બતાવી આપે: એમાંથી ખાસ કરીને જડથી અતિરિક્ત ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી.

હવે ખરૂં જોતાં પ્રેફેસર બોસના પ્રયોગોમાંથી શું સિદ્ધ થાય છે એ વિચારીએ: આખું વિશ્વ એકાકાર ચેતન છે એમ કે જડ છે એમ ? જડમાં પણ ચેતનના ખાસ મનાતા ધર્મો નગરે પડે, તો જેમ એક પાસથી સર્વ ચેતન છે એમ અનુમાન નીકળે તેમ બીજી પાસથી ચેતનમાં જડ કરતાં કાંઈ સવિશેષતા નથી એમ પણ દક્ષિત થાય—અર્થાત્ જડ-ચેતનનો વિભાગ લોપ પામી જડ કરતાં અતિરિક્ત ચૈતન્ય માનવાને કારણ રહેતું નથી. હવે વસ્તુતઃ જોતાં, પ્રેફેસર બોસના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થાય છે તે એટલું જ કે ચેતનનો ખાસ મનાતો એક ધર્મ—વિવિધી અસર થવી—એ જડમાં પણ છે. પણ એટલા ઉપરથી જડ અને ચેતન વચ્ચે કાંઈ ભેદ જ નથી, ચેતન એ જડનું માત્ર પછીનું પગથીયું જ છે એમ અનુમાન થઈ શકતું નથી. પ્રેફેસર બોસે બતાવી આપેલા ધર્મ ઉપરાંત બીજા ધણા ધર્મો છે કે જે જડ અને ચેતન ઉભયમાં રહેલા સુપ્રસિદ્ધ છે, છતાં માત્ર એટલા ઉપરથી

બંને વચ્ચે બિલકુલ ભેદ જ નથી એમ સિદ્ધાન્ત કાઢવો હજી મુઠ્ઠી કોષ્ટએ વાજબી ગણ્યો નથી. પરંતુ ગ્રા. બોસના પ્રયોગોથી એટલું મૂલ્યવાન છે ખરું કે જડ અમે ચેતન ગમે તેટલાં ભિન્ન દેખાય, છતાં બંનેની પાછળ કોષ્ટક સમાન તત્ત્વ રહેલું છે એટલે કે બંને એક જ પ્રકૃતિના જૂદા જૂદા (એક જ નહિ, પણ જૂદા જૂદા) આવિર્ભાવો છે.

આ જ સિદ્ધાન્ત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને મૂક્યો છે:—

“ ભૂમિરાપોડનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે મિત્રા પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥

અપરેડ્યપિતસ્ત્વન્પાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાવાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ।

एतद्योनोनि भूतानि सर्वाणोत्पुधारय ॥ ”

તાત્પર્ય—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠ પ્રકારની પરમાત્માની અપરા પ્રકૃતિ છે; અને એ સર્વેથી અતિરિક્ત જે ‘જીવ’ એ એની પરા પ્રકૃતિ છે—જે પરા પ્રકૃતિ વડે આ જગત્ અસ્તિત્વમાં ધરાઈ રહ્યું છે. સર્વ ભૂત માત્ર આ દ્વિવિધ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે.

અર્થાત્—પૃથ્વી આદિ પંચ મહાભૂતો જે પ્રકૃતિના આવિર્ભાવો છે, એ જ પ્રકૃતિના આવિર્ભાવો મન બુદ્ધિ અને અહંકાર પણ છે, પણ એથી આપણે જોને “જડવાદ” કહીએ છીએ એવો જડવાદ પ્રાપ્ત થતો નથી: કારણ કે, મન બુદ્ધિ અને અહંકારને અત્રે પંચમહાભૂતના ચિકારો માનવામાં આવતા નથી—પંચમહાભૂત અને મન બુદ્ધિ અહંકાર ઉભય વર્ગને ઉભયની પાછળ રહેલી પ્રકૃતિમાંથી ઉપજાવવામાં આવે છે. જે પ્રકૃતિ પંચમહાભૂતરૂપે પ્રકટે છે, એ જ પ્રકૃતિ મન બુદ્ધિ અને અહંકાર રૂપે પ્રકટતી હોવાથી એક વર્ગમાં ઉપલબ્ધ થતો ધર્મ—જેમકે, ચેતન ઉપર થતી વિષની અસર—શીજી વર્ગમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય,—ધાતુઓ ઉપર પણ વિષની અસર થતી જોવામાં આવે—એ સ્પષ્ટ છે.

“ One touch of nature makes the whole world kin. ”

“ પ્રકૃતિનો સંસ્પર્શ સર્વત્ર એક જ હોઈ, સર્વ જગતને બન્ધુભાવમાં જોડે છે—એકાકાર બનાવે છે ”—એ પંક્તિમાં જેટલું હૃદયનું સસ રહ્યું છે, એટલું જ બુદ્ધિનું સસ પણ રહેલું છે: જગત્ જે કવિની દૃષ્ટિએ એકાકાર છે, એ સાચન્દ્રિય અને દ્વિલસુંકની દૃષ્ટિએ પણ તેવું જ છે.

આ રીતે, દૃશ્ય પદાર્થ માત્રને—પૃથ્વીથી માંડી અહંકાર મુધી સર્વને—દૃશ્ય પદાર્થની એકતાસંપાદક પ્રકૃતિ પર્યન્ત આપણે લઈ જઈ શકીએ છીએ. પણ આ પ્રકૃતિ તે માત્ર “ અપરા ” પ્રકૃતિ: “ અપરા ” એટલા માટે કે—જે કે એ એકતાસંપાદક ખરી, તથાપિ પરપ્રકાશ્ય. પરા પ્રકૃતિ જે “જીવ”=આત્મા એના પ્રકાશથી એ પ્રકાશે છે, એના યજ્ઞ એ

બની રહેલી છે. જૂતામાત્રની અનેકતામાં જે એકતાનું દર્શન કરી પ્રકૃતિ પર્યન્ત આપણે પહોંચીએ છીએ—એ એકતાસંપાદક વ્યાપાર આત્માના અનુસન્ધાન-અનુસ્મૃતિ વિના અશક્ય છે.

“પરમ તત્ત્વ મહાન આગે
દેવી ખરે શિશુ સમાન જ ન્હાની લાગે.”

હવે આ ‘આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે?’—એનો ઉત્તર જગતના અસંખ્ય અનુભવી મહાત્માઓ આ જ પર્યન્ત આપતા આવ્યા છે. એ અનુભવચિત્રની કાંઈક રેખા બીચેનાં *પદોમાં છે:—

“ દુઃખ રસમર મોરે દિલ છાઈ રહી—
છાઈ રહી છલકાઈ રહી—દુઃખ
જાંખ ઝપટ નિઠા નવ કાંઈ,
પલક પલટ અણખાઈ રહી—દુઃખ ”

“ ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઈ રે ૧—
પૃથ્વી રહી છવાઈ,
પર્યંતો રહ્યા નાહી,
સચરાચરે બરાધ રે—મગને૦”

ફોય અને જ્ઞાતા—જેને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અન્ય સ્થળે “ક્ષેત્ર” અને “ક્ષેત્રજ” કહ્યાં છે—એ બંનેનો “પ્રકૃતિ” માં સમાવેશ થાય છે. ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દ અત્રે જડના અર્થમાં નહિ, પણ પરમાત્માની શક્તિ યા સ્વભાવના અર્થમાં વપરાયો છે. જડ અને ચિત્ત ઉભયનો પ્રકૃતિમાં સમાવેશ કરવાનું કારણ એટલું જણાવવા માટે કે ઉભયમાં એક જ તત્ત્વ પરોવાયેલું છે—એ તત્ત્વ તે ઉભયથી વિશાલ, ઉભયનું વ્યાપક-સંપ્રાદક, તત્ત્વ: પરમાત્માનો સ્વભાવ-પ્રકૃતિ: પરમાત્મા પોતે જ.

“I have felt
A presence that disturbs me with the joy
Of elevated thoughts : a sense sublime
Of something far more deeply interfused,
Whose dwelling is the light of setting suns,
And the round ocean and the living air,
And the blue sky, and in the mind of man:
A motion and a spirit, that impels
All thinking things, all objects of all thought,
And rolls through all things.”

Wordsworth.

લૌંડ સાંસ્ત્રજરી અને હિંદુસ્તાન.

મને ૧૮૬૭ ના રીફોર્મ બિલના પ્રસંગમાં લૌંડ સાંસ્ત્રજરી પ્રધાન મંડળથી છૂટા પડ્યા ત્યાં સુધી આપણે જાણ્યા છીએ. આમ છૂટા પડવાના કારણમાં લૌંડ ઈંગ્લંડના એ રાજ્ય-સાંસ્ત્રજરીએ જાણ્યું હતું કે તે બિલ અમુક પરગણાઓમાં ધરેધર પડ્યાં વ્હીગ અને ટોરિ-મતનો દુક આપણે, અને આદ્યે સુધી સખાસદ ચુંટવાને દુક લઈ જવો વિચાર અને કન્ઝર્વેટિવ. એ એમના શુદ્ધ ટોરી સંપ્રદાયને અગ્રાજી લાગ્યું. વ્હીગ અને ટોરી સંપ્રદાયેનાં કોર્મ ખાસ લશણે આપણે જોવા જઈએ તે એટલાં જ મળે છે કે મૂળથી વ્હીગ-પક્ષ 'ગાદીની' સત્તાને અંકુશમાં રાખનાર અને ટોરી પક્ષ રાજ્યને દેવી અધિકારવાન માનનાર હતો. આમ છતાં કોર્મ પ્રસંગવિશેથી આપણે એક કાળે ટોરીને વ્હીગ કરતાં વધારે લોકાધિપત્યસંપાદક જોઈએ છીએ. વ્હીગ પક્ષ દેશના મોટા મોટા અગ્રીર ઉમરાવોને બનેલો હતો, અને ટોરી પક્ષમાં ન્હાના ન્હાના જમીનદારો અને ધર્મોપજીવી વર્ગ હતો. વ્હીગ વર્ગ પોતાની વગસગથી પોતાના ધાર્મ સમાસદો પાર્લામેન્ટમાં નીમાવી શકતો અને પાર્લામેન્ટનું સંખ્યાબલ પોતાનું કરી 'ગાદી'નો સત્તાને અંકુશમાં મૂકવાને શક્તિ માન થતો. બીજી તરફથી 'ગાદી'ને જાણવામાં કાવ્યાર્થ વ્હીગ વર્ગ પોતાનું દિવ સાધ-વામાં કાવો, લોક દિવને ગીજી કરી નાંખશે-એવા બધી ટોરી પક્ષ પાર્લામેન્ટમાં લોતતસ્ત્ર વધારે દાખલ કરવાનું ઉચિત ધારતો. વખતો વખત આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો, પણ આખરે અદ્યરમા સૈકાના અંત બાગમાં 'અમીરોની સત્તાને' કમી કરવા માગમાં જ લોકતત્ત્વને આશ્રય આપનાર ટોરીપક્ષ ક્રૅચ-રેવોલ્યુશનથી ઉરકેઈ રાજસંસ્થા જોખમમાં આવી પડશે એવી ધાસ્તીથી લોકાધિપત્યના તત્ત્વને ઉત્તેજન ન આપવાના અભિપ્રાયવાળો થઈ ગયો. અને બર્નહા મિંત્રથી અધિકૃત વ્હીગવર્ગ પણ આ જ અભિપ્રાયનો દોષાયો ટોરી પક્ષ આ વર્ગ સાથે મળી ગયો. બીજી તરફ વ્હીગ વર્ગને બાગ, જે વિચારથી ગાદીની સત્તાને અંકુશમાં રાખવાની નીતિ સ્વીકારાઈ હતી તે જ વિચારના વિકારા ક્રમમાં, પાર્લામેન્ટના સુ-ધારા તરફ દોડ્યો અને પત્નીસ વર્ષની લાંબી લડત પછી સને ૧૮૮૨ નું રીફોર્મ બિલ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવા શક્તિવાન થયો.

આ કાળથી પાર્લામેન્ટનો સુધારો એ વ્હીગ પક્ષનો-જે પક્ષ આ અરસામાં લીબરલ એ સંગાથી યોગજાવા લાગ્યો, -એ જ પક્ષનો જણે એકાધિકાર-ઈન્નરો-હોય એવી સ્થિતિ થઈ પડી. આ જ અરસામાં રવાંધીનતા સમાનભાવ અને જ્ઞાનભાવનાના સિદ્ધાન્તનું જોર અમગદ્ય રાજપુરુષોના મનમાં ઠસવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે આ સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ સમાજ વ્યવસ્થા રચવાની પ્રયત્ન ઉત્કંઠા લીબરલ પક્ષના અગ્રેસર રાજપુરુષોમાં દાખલ થઈ. બીજી તરફથી આ વિચારના પ્રત્યાધાત તરીકે ટોરીપક્ષ સ્વાભાવિક રીતે જ આવા હેતુથી સેકંડો વર્ગથી ચાલી આવેલી સંસ્થાઓમાં ફેરફાર કરવાની વિરદ થયો. અને વર્તમાન સ્થિતિ કાલ સુખ-વાના આમહતો માર્ગ સ્વીકારવાથી તે પક્ષ આ પક્ષનું 'કન્ઝર્વેટીવ'-એટલે કે સંસ્થા જા-સંજોગપર-એવું પુનઃ જમ જમ લીબરલ એટલે કે જ્ઞાનપક્ષ રવાંધીનતા વિગેરેના સિદ્ધાન્તને

સમાવ્યવસ્થામાં સફળ કરવો એવા આગ્રહથી એક પછી એક સુધારા સંચવતો ગયો, હીમાયત કરતો ગયો, તેમ તેમ ફેરફાર કરવો અનિષ્ટ હોય નમ અને તેમ તેમાં વ્યવધાન નાંખવાં એ હેતુથી સંજોપનપક્ષ અવરોધપક્ષ થઈ પડ્યો.

આ સ્થિતિમાં બ્યારે બ્યારે લીબરલ પક્ષ પાર્લામેન્ટના સુધારાની દરખાસ્ત લાવે ત્યારે ત્યારે ટોરી પક્ષના અગ્રેસરો તે ફેરફારને ન થવા દેવો એવા આગ્રહથી વિરુદ્ધ પક્ષ લઈ કામ લેતા, અને વખતોવખત આ ફેરફારોને અનેક રીતે તિરસ્કાર કરાવવામાં ફાવતાં. પણ સને ૧૮૬૭ માં એવી સ્થિતિ આવી કે જે સુધારાના રહામે લડીને લીબરલ પક્ષને હરાવ્યો હતો તે જ-તેથી પણ વ્યારે લોકાધિપત્ય દાખલ કરનાર કાયદો કન્ઝર્વેટીવ પ્રધાન મંડળે રજુ કર્યો. અને આ કાયદામાં પોતાની શામીલગીરી નહીં એમ દર્શાવવા પ્રધાનમંડળના ખીખા બે સલાસદો સાથે લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ પણ રાજીનામું આપ્યું.

સર્વ ઇતિહાસકારો સ્વીકારે છે કે કન્ઝર્વેટીવ પ્રધાનમંડળના શિષ્ટાધિકારી મી. ડીઝરાઇલીનું આ પગલું તેની રાજપુરુષ તરીકેની સમતાને હાનિકર છે, અને તેના સુકાળલામાંથી લૉર્ડ સૉલ્સબરીના આ કૃત્યને એક શુદ્ધ ટોરીને ઘટે એવું સંપ્રદાયનુસારી કૃત્ય ગણી અતુ-મોદન આપે છે. છતાં આ એક બાબતનું અત્ર સ્મરણ કરવું જોઈએ, અને તે એ કે લૉર્ડ સૉલ્સબરી મી. ડીઝરાઇલીના કૃત્યનું ખરું રહસ્ય સમજી શક્યા નહિ. મી. ડીઝરાઇલીનું આ કૃત્ય એક રીતે બંને વખોડવા લાયક હોય પણ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ ખીલ દાખલ કરી ઘણા વખતથી પડી ગયેલા કન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો એણે ઉદ્ધાર કર્યો. ઇંગ્લંડના રાજ્યમંધારણમાં બે પક્ષનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે એ નિર્વિવાદ છે. અને તે વખતે લીબરલ પક્ષની જે સ્થિતિ હતી તે પ્રમાણે લીબરલ પક્ષ હમેશાં જ અધિકારમાં રહે તો કન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો કાળક્રમે સમૂળ નાશ થઈ જાય એવી સ્થિતિ હતી. વળી કન્ઝર્વેટીવ પક્ષનું એવું પણ કહેવું હતું કે લીબરલોને સુધારાનો ઈર્ષા રહે એવી સ્થિતિ કેવળ અસાધ્યાર્થિક છે. જે પ્ર-ગ્નને સુધારો જોઈએ છે તો પછી તે કાળે જે પક્ષ અધિકારમાં હોય તે પક્ષ તે સુધારો આપવાને હકદાર છે, કારણ કે પ્રગ્ન કોઈ પણ બાબતમાં એકમત હોય તો પ્રગ્નના પ્રતિ-નિધિરૂપ પાર્લામેન્ટે તે મતને અમલમાં ચૂકવો જ જોઈએ. આવા ધોરણ ઉપર જઈ મી. ડીઝરાઇલીએ આ સુધારો દાખલ કર્યો હતો. અને કહેવું જોઈએ કે કન્ઝર્વેટીવ પક્ષને મી. ડીઝરાઇલીના આ કૃત્યને સજીવ કર્યો એટલું જ નહિ પણ યોગ્ય પ્રસંગે બળવાન પણ કર્યો.

આ વાત લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ તત્કાલ ન સમજતાં રાજીનામું આપ્યું, પણ બ્યારે સને ૧૮૭૪ માં મી. ડીઝરાઇલીના અધિષ્ઠાતૃપણ નીચે કન્ઝર્વેટીવ પક્ષ અધિકારમાં આવ્યો ત્યારે સૉલ્સબરી મી. ડીઝરાઇલીના પ્રધાનમંડળમાં જોડાયા અને આ વખતે પણ આરંભમાં આ-પણુ દેશ ખાતાના પ્રધાન તરીકે જ તેમની યોજના થઈ. આ અધિકારમાં થોડો વખત રહી તેઓ પરદેશ ખાતાના પ્રધાન તરીકે યોજાયા, એટલે આપણે સને ૧૮૭૪ થી તે સને ૧૮૭૭ સુધી જે કાળમાં તેઓ આપણા દેશના પ્રધાન તરીકે રહ્યા તે કાળમાં આપણા દેશ સંબંધી જે કાંઈ કંઈનું આપણને જણાયું છે તે પૈકી અગત્યના વિષયોનું દિગ્દર્શન કરીએ.

હિંદુસ્તાન ખાતાની એમની રાજ્યનીતિ.

આ સમયમાં આપણે પહેલો પ્રસંગ અધ્યાનીસ્તાનનો લઈશું. કેમકે આ કાળના ઇન્ફર્વેન્ટિવ

પ્રધાનમંડળે કરેલી 'પૂર્વે(ટર્કી-તુરકસ્તાન)ના સપાલ'ની વ્યવસ્થાની સાથે

(૧) અધ્યાનીસ્તાન આપણા દેશનું આ પ્રકરણ સંબંધ ધરાવે છે. આ પ્રધાનમંડળ આ વખતે પ્રકરણ. મી. ડીઝરાઇલીથી અધિષ્ઠિત હતું. અને મી. ડીઝરાઇલીએ જમતના

હતિદાસમાં અને ખાસ કરીને યુરોપનાં રાજ્યોમાં ઇંગ્લંડની પ્રતિષ્ઠાને સર્વોપરિ કરવાની, અને યુરોપની સુલેહને ઇંગ્લંડના કબજામાં રાખવાની નીતિ સ્વીકારી હતી. થોડાક કાળ તો ઇંગ્લંડમાં ટોરી રાજપુરુષો—અને ટોરી વર્તમાનકારોને જાહેર ચર્ચાનો આ જ વિષય ચર્ચા પડ્યો. અને આપણો અને લેખકાર, શાન્તિની નીરસ રાજ્યનીતિના દિવસો બરાબર ગયા છે અને પરરાજ્ય સંબંધો તેજદાર નીતિના દિવસો થઈ ગયા છે—એવી પ્રતીતિ ઇંગ્લંડની પ્રજાને કરાચી. આ નીતિનો પહેલો પડઘો સુએઝની નહેરના રોડે ખરીદવામાં થયો. આથી ઇન્ડિયાના માર્ગના સંબંધમાં 'સુએઝ'ની તરફની કેટલીક ભિત્તિ ટળી, અને ઇન્ડિયા તરફ પ્રધાનમંડળનું ધ્વીન સવિશેષ દોરણું. બહાઇસરોય અને સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટના અન્યોન્યના સંબંધમાં પણ સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટના હુકમ પ્રમાણે બહાઇસરોયે ચાલવું એવો આગ્રહ થયો. રાણી સરકારને હિંદુસ્તાનનાં 'એમ્પ્રેસ'—મહારાણીનો ખીતાબ આપ્યો. આ—ખીતાબ પણ 'ઇમ્પીરિયલ' રાજ્યનીતિનું—બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવનાનું જ એક પગથું હતું. અને ઇન્ડિયામાં સર્વોપરિ સત્તા તરીકે ઇંગ્લંડના તાજને મનાવવાને માટે આ ખીતાબ આપવામાં આવ્યો છે એવું જુદેવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે બોલતાં મી. ડીઝરાઇલીએ રશીયન જૂત જગાડ્યું હતું. અને આ સમયે બર્મોરિયામાં ક્રિશ્ચનોની ટર્કીએ કરેલી જાનખ્વારીના પ્રસંગોમાં ટર્કીનો પણ લઈ રશીયા સાથે બાધ બીડાની હીમાયત મી. ડીઝરાઇલીનું પ્રધાનમંડળ કરી રહ્યું હતું.

રશીયા સ્કામે ધારેલી આ નીતિના પડ્યા આપણા દેશમાં પડ્યા. આ સમયે રશીયા મધ્ય એશીયામાં એક પછી એક પ્રાન્તો સર કબ્જે જતું હતું. અને તે સંબંધે અધ્યાનીસ્તાનને પણ રશીયા તરફની ધારતી લાગી. ત્યાંના અમીરે પોતાના દેશ ઉપર રશીયા સ્કામે આવે તો ઇંગ્લંડ મદદ કરશે કે કેમ તે પુછાવવા આપણા બહાઇસરોય ઉપર કહેણ મોકલ્યું. આ વખતે લૉર્ડ નોર્થચીલ્ડે એક બાહોશ અને દુરઅદેશી લીજરલ રાજપુરુષ આપણા બહાઇસરોય હતા. તેમણે તરતજ અધ્યાનીસ્તાન ઇંગ્લંડના તેજ (imperialism)ની મર્યાદામાં છે એવો રશીયન સરકારનો કોલ દતો તે ધ્યાનમાં લઈ કહેવશબ્દ 'કે રશીયાની બીક રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી, અને બહાઇસરોયની સલાહ પ્રમાણે જો અમીર વર્તશે અને રશીયન હદમાં પગપેસારો કરવાનો લોલ નહિ રાખે તો હિંદુસ્તાનની સરકાર મદદ આપશે. અમીરને આ જવાબ બહુ પસંદ ન પડ્યો અને દિલ્લી સરકારથી ખસી જવાનું નક્કી કરી રશીયાનો મધ્ય એશીયા તરફના દંગામની નિરીક્ષા કરતો બેઠો. આ સંબંધમાં ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળની

ધરૂણ અધ્યાનીસ્તાનમાં હિંદની સરકાર તરફથી એક ઇંગ્રેજ વકીલ મોકલવાનો થયો કે જે અધ્યાનીસ્તાનની સરહદ ઉપર રશીયાના વધારાની તપાસ સાથે જોડી જરૂર પડે ત્યારે ખરી સ્થિતિથી વાકેફ થઈ રશીયન સરકાર સાથે વખતસર સંદેશા ચલાવી શકાય. ઇંગ્રેજ વકીલ મોકલવાની વિરુદ્ધ લૉર્ડ મૉર્ચેશ્વર હતા. કારણ કે અધ્યાન અમીરની અને લોકોની ઇંગ્રેજને પોતાના મુલકમાં વકીલ તરીકે દાખલ કરવા વિરુદ્ધની હઠીલાઈ એ સારી પેઠે જાણુતો હતો. અને વળી જે હેતુ માટે ઇંગ્રેજ વકીલ મોકલવાની જરૂર ખીટીશ પ્રધાનમંડળને, જણાઈ હતી તે હેતુ તો હિંદની સરકારના સ્વદેશી વકીલથી સરે એમ છે એવો લૉર્ડ મૉર્ચેશ્વરને અભિપ્રાય હતો. આ કારણથી બ્રીટીશ પ્રધાન મંડળની-અધ્યાનીસ્તાન પર અંગ્રેજ એળચી દાખલ કરવાની ફરજ પાડવાની નીતિ વિરુદ્ધ પોતાનો વાંધો જાહેર કરવાની લૉર્ડ મૉર્ચેશ્વર અને તેની કાર્યભારી સભાને જરૂર જણાઈ. અને પરિણામમાં લૉર્ડ મૉર્ચેશ્વરને હિંદુસ્તાનના બહાદુરસરખપદનું રાજીનામું આપવું પડ્યું. કહેવાની જરૂર નથી કે આ વખતે આપણા દેશખાતાના પ્રધાન તરીકે લૉર્ડ સૉલ્સબરી હતા.

ત્યારે લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યા પછી થોડી મુદતમાં બ્રીટીશ પ્રધાનમંડળની 'ધર્મપરિચલ' રાજ્યનીતિના પરિણામમાં આપણે એક બાહોશ, દૂરઅદેશી, અને ઉદાર દિલનો, હિંદના લાભ સમજનાર અને હિંમતથી જાગૃતવાની ઇતિવાજો એક બહાદુરસરખ આપણે શુભાચ્છે. એટલું જ નહિ પણ અધ્યાનીસ્તાન સંબંધી પોતાની આ નવીન રાજ્યનીતિને સત્વર અમલ કરવાની સૂચના સાથે તે જ પ્રધાનમંડળે લૉર્ડ લિટનને આપણા દેશના બહાદુરસરખ પદ ઉપર મોકલ્યા.

પહેલા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અધ્યાનીસ્તાનના સંબંધમાં પાકી તટસ્થતા રાખવાના લૉર્ડ લૉરેન્સના અભિપ્રાય સાથે મળતા થઈ સને ૧૮૬૬ નો પ્રસંગે લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ સારી રીતે સાચવી લીધી હતો. તે જ લૉર્ડ સૉલ્સબરી-૧૮૭૬ પછીની અધ્યાનીસ્તાનની નવી રાજ્યનીતિના કંઈક અંશે નિમિત્તભૂત થયા. ઇંગ્રેજ વકીલ સ્વીકારવાની આપણી બાંજઘડના પરિણામની શદ જોઈને નવા દરિમિંદુથી અધ્યાનીસ્તાન સંબંધી આપણી રાજ્યનીતિ રચવી પડશે એવી સ્પષ્ટ સૂચના લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ નવા બહાદુરસરખને મોકલાવી હતી. રશીયાના બચથી અધ્યાનીસ્તાનના બચદારમાં હાથ ધાલવાની નીતિ આપણી સરકારે સ્વીકારી અને તે જ નીતિની સહામે થવાને અધ્યાન અમીરે નિશ્ચય કર્યો. આને અંગે તે પછીના ત્રણ ચાર વર્ષમાં બનેલા ઇતિહાસની સાથે આપણે સંબંધ નથી. પણ આ પ્રસંગે આપણી લક્ષ્મી નીતિએ આગળ વધવાનું-અર્થાત્ અંગ્રેજીમાં જોને "Forward" વાને અભિયોગી કહે છે તેનું-સ્વરૂપ પડ્યું. અને હિંદની તીવ્રેરીને કેટલાક પ્રમાણુ-ભૂત અધિકારીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિનાકારણ કરોડો રૂપીઆના ખાગમાં ઉતારી.

૭તાં આ બધી જવાબદારીમાંથી ઇતિહાસ લૉર્ડ સૉલ્સબરીને મુક્ત કરે છે. કેમકે બ્રીટીશ એલચી મોકલવાની વાત હજી બાંજઘડમાં જ હતી તે વખતે, ૧૮૭૭ ના અંતમાં ગમાં જ્યારે રશીયોના આખાગમની ધાસ્તી રાખવાને કંઈ કારણ નહતું તે વખતે, અધ્યા-

નીસ્તાનના બચ્ચારમાં વચમાં પડવાની અને બ્રીટીશ એક્ઝીક્યુટીવ સ્વીકારવા જોઈશે પણ આગ્રહ કરવાની હવે જરૂર નથી એમ લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ લખી સુકષ્ણ દતા. પણ લૉર્ડ લિટનને પોતે હાયમાં લીધેલી વાત મૂકી દેવી ન મળી. અને લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ હિંદુઆત્માને અધિકાર છોડ્યા પછી, ઉત્તરાધિકારી લૉર્ડ કેનિંગ્હામને સમગ્રની લૉર્ડ લિટન પ્રથમની મુચનાઓનો અમલ કરવાની દરખાસ્ત મંજૂર કરાવી શક્યા.

આ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીની પ્રથમની રાજ્યનીતિ પોતે ખરા માનેશા રાશીયાના બચને લીધે જ હતી, અને અધ્યાનીસ્તાનમાં હાય વાલવાની જરૂર રાશીયાના સ્થાપી ચાલ કરવા માટે જ હતી, એમ સ્પષ્ટ થતાં,—લૉર્ડ સૉલ્સબરીના અંતઃકરણની મુચ્ચાહ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને અધ્યાનીસ્તાન સંબંધી દાનિકર રાજ્યનીતિ સંબંધી જવાબદારીમાંથી તેઓ ધણે અંશે મુક્ત થાય છે.

૨

અધ્યાનીસ્તાનનું પ્રકરણ પરદેશ તરફની બ્રીટીશ રાજ્યનીતિની સાથે સંબંધ મરાવતું 'હોવાથી આપણે પહેલું' લીધું. બ્રીટીશ પરરાજ્યનીતિ જેમ તે કામે

(૧) મહદારાવ. છગ્ગડનો પ્રભાવ અને મોભો વધારવાના હેતુથી સ્થાપિ હતી તેજ પ્રભાણે હિંદી પરરાજ્યનીતિ પણ એજ ધોરણે રચાતી હતી. અને પ્રસંગોતી અનુકૂલતાએ આ અરસામાં એક અપૂર્વ પ્રસંગ બ્રીટીશ અ-

પ્રકરણ

ધિકારીઓને આપેા. વડોદરામાં થામન મહદારાવ મહદારાજ રાજ્ય કરતા દતા. પડે જૂના જમાનાના હતા. અને રાજત્વપદને છોજે તેવા યુજોનો એમનામાં ધણે અંશે અભાવ હતો. તેમના પૂર્વધિકતા ખડેરાવની સાથે પણ તેમનો સંબંધ સારો ન હતો. અને રાજ-કંદી તરીકે તેમને ખડેરાવ મહદારાજે કેટલોક વખત રાખ્યા હતા. પણ ખડેરાવ મહદારાજના ક્રોધાસપાસ પછી બીજે કોઈ હકદાર વારસ ન હોવાથી મહદારાવ મહદારાજ વડોદરાની ગાદી ઉપર અભિષિક્ત થયા. નજાગા મનના અને કામકોષાદિથી આકાન્ત રાગના વખતમાં દુખુરીઓ રાગને નામે અનેક પ્રકારના અનર્થ કરી શકે છે અને રૈયનની દાદ દર્શાવ કોઈ સાંભળતું નથી. રાજમક્ત પ્રગ કટલોક કાળે તો સહુ સદન કરે છે, પણ તેની સદનશીલતાને પણ હદ હોય છે. પ્રજા બ્યારે શક્તિમાન અને સ્વર્ત્ર હોય છે તો આવે પ્રસંગે પોતાનો રાગતાઓનું ઉલ્લંઘન કરવાનો પરમ દુક વાપરવા તવાર થાય છે, અને એ રીતે મામલાને અણી ઉપર લાવી, કાંતો રાગને સુધરવાની ફરજ પાડે છે કે કાંતો રાજપરિવર્તને જન્મ આપે છે. મહદારાવના સંબંધમાં રૈયત આગા મામલા ઉપર આવી ગઈ હતી અને બ્રીટીશ સરકારની એજન્સી સમીપ ન હત તો સરદારો શાહુકારો અને ખેડુતો મામલો અણી ઉપર લાવી મહદારાવને પોતાની જૂનો સમગ્રવત. પણ એક તરફથી પ્રગતું સ્વાતંત્ર્ય અને કર્તવ્યકાર્યોની શક્તિ દરાર્થ ગયાં હતાં, અને રેસીડન્સીનું રાગને ફાણ હતું. એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ રેસીડન્સીને દર્શાવ થવા લાગી—અને આ પ્રસંગ બ્રીટીશ સરકારે દેશી રાજ ઉપર પોતાના દુકની પરમ બાવનાનો અમલ બેસાડવામાં કામે લગાડ્યો.

આ પ્રકરણના ઇતિહાસમાં આપણે ઉતરવાની જરૂર નથી; પણ તે દરમીયાન રાજ્ય-નીતિના જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા તેનાં કેવાં સમાધાન થયાં અને તેની આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર કંઈ અસર થઈ તો શી થઈ તે જોવું જોઈએ. આપણા દેશમાં ઇંગ્લેન્ડનો પગ દાખલ થયાંને આજ ત્રણસે વર્ષ થયાં, તે દરમીયાન તે પ્રજાએ આપણી જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા અથવા રાજ્ય-અવ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ કરી આખા હિંદ ઉપર અને તે ઉપરાંત આસપાસના પ્રદેશો ઉપર અવિવાદિત સામ્રાજ્ય જમાવ્યું તે વાત ઇતિહાસમાં અત્યંત યોગ્ય અને કુશળા જનક છે. મહારાજાના પ્રસંગથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે આપણાં દેશીરાજ્યોના મુખ્યધર્મો અથવા દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં એક રમતું-અને તે બહુ આગળ વધતું-ભર્યું હતું એ વાત સર્વપ્રમાણિત છે.* થોડા વર્ષ ઉપર જેઓ પોતાના સહાયક મિત્ર તરીકે ગણાતા હતા, જેમની સાથે સમાનસત્તાક જૂજ્યનો વ્યવહાર હતો તેવા, એક રાજ્યના મહારાજાને એક પણ ગોળીબદ્ધ કર્યા વિના ઇંગ્લેન્ડનાં માણસ રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લઈ કેદ કરી શક્યાં, તેમના ઉપર લગભગ સવા માસ સુધી ખુફી કોર્ટમાં કામ ચલાવી શક્યાં અને પરિણામે પદ્મપટ્ટ કરી દેશાંતરમાં લઈ જઈ શક્યાં, એ વાતે ઇંગ્લેન્ડ સરકારના પ્રતાપને ઉંચી ઠેઠા ઉપર મૂકી દીધો, અને સ્વદેશી રાજ્યોનું * સ્વાતંત્ર્ય * તે દિવસથી નષ્ટ થયું. ઇંગ્લેન્ડની સર્વોપરિ સત્તા તે તારીખથી આપણા મહારાજાઓના આંગ ઉપર આસવી શરૂ થઈ, અને આશર સુધી જે સરકાર સર્વ રાજ્યોની સહાય કરતી તે સર્વોપરિ તરીકે લેખાવા માંડી. આ બનાવ પછી મહારાણી સરકારે “એન્ગ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા” હિંદના મહારાજાધિરાજીનું પદ સ્વીકાર્યું અને ન્હાનાં મોટાં સર્વ દેશી રાજ્યો નામનાં રાજ્યો કહેવાતા છતાં, ઇંગ્લેન્ડ મરકાફના તે તે અમલદારોથી અધિષ્ઠિત પ્રદેશો જેવાં થયાં. આ બનાવની અસર હિંદના ઇતિહાસમાં લાંબે ગાળે સારી થાઓ કે ખોટી થાઓ, પણ તરત તો તે દિવસથી આપણા દેશનું ક્ષાત્ર અવશિષ્ટ સરવ નષ્ટ થયું. આપણી પ્રજાના એક અંગનો સમૂલ વિચ્છેદ થયો, અને આપણા પોતાના દેશમાં આપણા બાહ્યજો, ક્ષત્રિયો, અને વૈશ્યો, સહુ શત્રુચાનાપજ થયા. શીદના સેનાશ્રોભ (૧૮૫૬ ના બળવા) પછી હિંદના રાજકીય ભવિષ્યનો નિર્ણય કરનાર આ બનાવ અત્યંત મહત્વનો હતો.

મહારાજા મહારાજા ઉપર રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા બાબત કમીરાન વિગેરેની ભાંજક હથ ચાલતી હતી, તેવામાં એમના ઉપર ઓગસ્ટ ૧૮૫૮ કર્નલ ફ્રેયરને એર દીધાનો આરોપ મૂકાયો. એક તરફથી સરકારની સચનાથી નીમેલા તેમના મુખ્ય પ્રધાન મી. દાદાભાઈ નવરોજીને કર્નલ ફ્રેયર સાથે તાણ પડી, જેના પરિણામમાં કર્નલ ફ્રેયરને વડોદરામાંથી

* “It is to be noticed that the suspension of the Ruler of one of the principal Native States of India, the assumption for a time of the administration of his dominions, and the inquiry into his conduct by means of a commission appointed by the English Government involved an exercise of an authority by the Paramount Power, in India of the widest possible nature.”

(ઇન્ડિયા સરકારનો સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ ઉપર ૫૩ નંબર ૮૦, સને ૧૮૭૫.)

નીકળવું પડ્યું અને તેમને દેશભે સર હ્યુઈ પેલીને નીમવાની યોજના થઈ. આ ગોઠવણ આલતી હતી તેવામાં ઉપરનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો, અને રેસીડન્સીના કેટલાક નોકરો સાથે મહારાજા મહારાજા ખાનગી મસલત ચલાવતા હતા એમ જણાઈ આવ્યું. રેસીડન્સીના એ નોકરોએ શું-હો કંઈનું કહ્યું કહ્યું, અને ગવર્મેન્ટ એફ ઇન્ડિયાએ મહારાજા પદાએ 'પ્રાઇમા ફેસી'—'પ્રથમદર્શનિક' પુરાવો પૂરતો છે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવી, કેદ કરવા વિગેરે પગલાં લેવા શરૂ કર્યાં. ગવર્મેન્ટ એફ ઇન્ડિયા એવું કહે છે કે આ પગલાં કાયદાની રૂએ અને બધાં નક્કતાં પણ તે એક 'act of state' એટલે કે રાજકૃત્ય હતું.

કમીશન નીમાયું. કામ ચાલ્યું. ત્રણ મેમ્બરો યુરોપીયન સદરોએ મહારાજાને શું-હો ગાર ફરવ્યા. ત્રણ એટલા જ-બેઠે વધારે-મેમ્બરો રવેંશી સદરોએ શું-હો નાસાખીત ગણ્યો. પણ મહારાજાને તપાસતે માટે પદ્મ્યુન કરેલા તે બરાબર શુદ્ધ માસમ પડે તો જ પાછા ગાદીએ બેસાડવા એવા નિશ્ચય કરેલા હતા. હોર્ડ નોર્થહ્યુકની સરકારે કમીશનના રીપોર્ટ ઉપરથી ત્રણ રવેંશી ગૃહસ્થોના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ થઈ મહારાજાને શું-હો ગાર ફરવ્યા હતા, પણ વિલાયતસરકારની આગને અનુસરી પદ્મ્યુન કરવાના ફરાવમાં રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા એ જ કારણ બતાવવામાં આવ્યું હતું. અને તે કારણસર મહારાજાને તથા તેમનાં સંતાનને રાજ્યગાદીને માટે નાલાયક ફરાવી, ખંડેરાવ મદાગ્રાજનાં રાણીને સરકાર પસંદ કરે તેવા ગાયકવાડના કોઈ કુટુંબીને દત્તક લેવાની સત્તા આપી, વડોદરામાં પુનઃ રવેંશી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

આ પ્રકરણને અંગે ત્રણ મહોરા મુદ્દા ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સિદ્ધ કર્યા. (૧) ગાયકવાડ જેવા મહોરા મહારાજાના શરીર સુધી ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો દુકમ પહોંચી શક્યો, એટલે હવે આપણા રવેંશી રાજાઓનું 'રાજત્વ', એટલે તેને અંગે સર્વ દેશની રાજ્યનીતિમાં રવેંશી એક પ્રકારની અધ્યાપ્તતા, નષ્ટ થઈ. ચાર્લ્સ પહેલાને ફાંસીએ ચડાવનાર એક પ્રજાને આમાં કોઈ પણ નવીન ન લાગે, પણ 'રાજત્વ'ને ઇશ્વરી અંશ માનનારી, અને ઇંગ્લેન્ડને હજી પદ્મ્યુન ગણનારી આદીની રૈયતને આ વાત બેશક બધું જ બારે પડતી લાગે એમાં નવાઈ નથી. (૨) રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા એ કોઈ પણ રવેંશી રાજાને પદ્મ્યુન કરવાને ઇંગ્લેન્ડ સરકારના હાથમાં પૂરતું કારણ છે. (૩) આવી ગેરવ્યવસ્થાને માટે તે રાજ્યના પ્રજાનો જવાબદાર નથી પણ રાજા પોતે જ છે.

(અપૂર્ણ.)

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

એલેક્ઝાંડરની કેળવણી તથા સંયમ.

૧

કેળવણી.

[ખ્રીસ્તી ઇસ ૩૦૦ એલેક્ઝાંડરનાં જીવનચરિત્રમાંથી તરજુમો.]

એલેક્ઝાંડર માટે ધણી શિક્ષકો અને ગુરુઓ સંખ્યામાં આવ્યા હતા. એ સર્વમાં ઉપરી તેની માતા ઓલિમ્પિયસનો લિઓનિડસ નામનો એક સગો હતો. તેની રીતભાત બહુ કડક હતી. કુંવરને કેળવણી આપવાનું કામ અગત્યનું હતું અને એ હોદ્દો મોજબાનો હતો. પણ તેને પેટેગોગ (શિક્ષક) નો ઇસ્કામ પસંદ નહોતો. અને રાણી સાથેના એના સગપણને લીધે તથા એની પોતાની પ્રતિષ્ઠાને લીધે એને સહુ કુંવરનો રક્ષક કહેતા. એલેક્ઝાંડરનો નામનો તેમ જ ખરો પેટેગોગ લાઇસિમેકસ હતો. તેનામાં કોઈ જાતની આવડત નહતી, પણ તે એલેક્ઝાંડરને દેવાંશી વીર એકિલીસની, તેના પિતાને એકિલીસના પિતા પિથ્યુસની, અને પોતાને એકિલીસના ગુરુ ફીનિકસની વારંવાર ઉપમા આપતો, અને આથી તે એલેક્ઝાંડરને તથા બીજાઓને ગમતો અને લિઓનિડસથી બીજા દરજ્જાનો ગણાતો.

ન્યારે થેસલીનો એક સોદ્ધગર પ્રખ્યાત ખ્રીસ્તિદેહસ ધોરો વેચવા દિલિપ પાસે આવ્યો અને તેને માટે તેણે તેર રેલંટ+ માગ્યા, ત્યારે દિલિપે એ ઘોડાની પરીક્ષા એક યોગાનમાં કરવા માંડી, ત્યાં ધણી માણસો હાજર હતા, તેમાં એલેક્ઝાંડર પણ હતો. ધોરો એટલે બધો તેજ હતો કે કોઇને વશ થાય નહીં. તેણે ન કોઇને ચઢવ્યા દીધો કે ન કોઇને સ્વર સુદ્ધાં સાંખ્યો. જે સવાર તેની પાસે જતા તેની સામે તે ધસતો. આતું જંગલી જાનવર પોતાની પાસે આપ્યું તેથી દિલિપ ગુસ્સે યયો, અને તેણે તેને લઇ જવા ફરમાવ્યું. પણ એલેક્ઝાંડર તે ધોડાને જોયા કરતો હતો તે બોલી ઉઠ્યો: “ આ લોક પોતાનામાં પાણી અને કલાની ખામીને લીધે કેવો સારો ધોડો જવા દે છે ! ” દિલિપે પહેલાં તો તેને ગણકાર્યો નહીં પણ એલેક્ઝાંડર ન્યારે ફરી ફરીને એવી દીકા કરવા લાગ્યો અને આક્રોશ યઈ ગયો ત્યારે દિલિપે તેને કહ્યું: “ ઊકરા, તું બહુ ઉદ્વેગ છે. કેમ જાણે આ સહુ ત્હારાથી મોટા છે તેમના કરતાં પણ તું કાબેલ હોય અને વધારે સારી રીતે ધોડા વશ કરી જાણ્યો હોય ! ” એલેક્ઝાંડર તુરત બોલ્યો: “ આ ધોડાને હું વશ કરી શકું. ” દિલિપે પુછ્યું, “ અને જો ખોટા પડશે ? ”

* શિક્ષકના અર્થમાં ૩૬ થયલા પેટેગોગ શબ્દનો મૂળ અર્થ પરિચારક—ઊકરાને સાથે લઈ ફરનારો—હોવાથી અને ગ્રીસમાં શિક્ષકનું કામ સામાન્ય રીતે કોઈ બહેલા ગુલામને સોંપાતું હોવાથી ઓક ગૃહસ્થોને પેટેગોગ થવામાં કે કહેવણવામાં લીધું લાગતું.

તો શું હારશે ? ” એલેક્ઝાંડરે કહ્યું, “ આ ઘોડાની કિંમત આપીશ. ” આ સાંભળી બધા હસી પડ્યા. પણ રાજા અને કુવરે અન્યોન્ય સરત રવીઝારી અને એલેક્ઝાંડરે ઘોડા પાસે નજી લગામ ઝાલીને તેનું મુખ સર્થ તરફ ફેરવ્યું. એમ જણાય છે કે ઘોડો, તેની આગળ પડતો અને તે હાલતો તેની સાથે હાલતી પોતાની ઊંચાઈ બડકા કરતો. હતો તે એણે નેઈ લીધેલું. પછી એણે ધીરે ધીરે બોલીને અને તેને પંપાળાને ઘોડાને શાંત પાડ્યો, અને પોતાનું ઉપકું વચ્ચે સરકાવી નાખી સફાઈથી કુદકો મારીને સવાર થઈ ગયો. પ્રથમ એણે તેને તેની મરજી માફક ચાલવા દીધો. પછી જ્યારે એને લાગ્યું કે ઘોડો વેગમાં આવ્યો છે અને હવે છુટથી દોડવા માગે છે, ત્યારે તે એડીથી અને અવાજથી તેને ઉશ્કેરતો ગયો, અને તેની ઝડપ અત્યંત વધારી દઈ ધણે દૂર નીકળી ગયો. ફિલિપ અને ત્યાં હાજર હતા તે સર્વ નેઈ રહ્યા શું થશે તેની ફિકરમાં રતબ્ધ થઈ ગયા. પણ એલેક્ઝાંડર જ્યારે તેને વાળાને પાછો સીધો લઈ આવ્યો ત્યારે બધાએ તેને હર્ષનાદથી વધાવી લીધો. ફિલિપને તો આનંદાત્મ આબ્યાં, અને તેને સુખન કરતો બોલ્યો, “ બેટા, આ રાજ્ય તમારે માટે બહુ નહાનકડું છે. તમારી શક્તિને ઘટે એવું કોઈ મોટું રાજ્ય શોધી લેશે. ”

પછી એલેક્ઝાંડરને હુકમને તામે થયું કડું લાગતું પણ કોઈ નરમાશથી સકારણ સમજાવે તો તે બતાવેલું કામ કર્તવ્યશુદ્ધિથી કરવા તૈયાર થતો, એ નેઈને ફિલિપે તેની સાથે હુકમ વાપરવાને બદલે તેને સમજાવીને કામ લેવાની રીત રાખી. અને તેને લાગ્યું કે તેની કેળવણી માટે કલા અને શાસ્ત્રોના સામાન્ય રીતે શીખવાતા વિષયો બસ નહતા. તેની પ્રતીતિ થઈ કે એલેક્ઝાંડરની પ્રતિભા માટે, સેલેક્ટીસ કવિના રાખ્દો વાપરીએ તો—

“ મુકાનનો માર્ગોપદેશ અને વળી લગામનું નિયંત્રણ ”,

એ બંને આવશ્યક હતાં. તેથી તેણે ઓસના પંડિતો અને ફિલસૂફોમાં સૌથી વધારે ખ્યાતિ પામેલા એરિસ્ટોટલને બોલાવ્યો. અને એરિસ્ટોટલે એ કામ રવીઝારી તેના એણે તેને જે બદલો આપ્યો તે રાજા અને ફિલસૂફ બંનેને ઘટે તેવો તેમ બંનેની કીર્તિ વધારે તેવો હતો. એરિસ્ટોટલની જન્મભૂમિ સ્ટેગાઈરા નગરનો ફિલિપે યોગ સમય ઉપર નાશ કર્યો હતો. તે તેણે ફરીથી બંધાવ્યું અને ત્યાંના મૂલ વાસીઓ જે બીજાં નગરોમાં વીખરાઈ ગયા હતા અમર વેચાઈ શુલાભોની દશા ભોગવતા હતા તેમને તેણે ત્યાં ફરી વસાવ્યા. એલેક્ઝાંડર માટે શાલા તરીકે તેણે મીઝા પાસેનું એક રચલ-ઢેવતાઓનું મંદિર નીમ્યું, જ્યાં અઘાધિ એરિસ્ટોટલ જે શિલાસતો ઉપર બેસતો અને જે ઘટ્ટાઓમાં ફરવા જતો તે બતાવવામાં આવે છે. એલેક્ઝાંડર તેની પાસે નીતિ અને રાજ્યનીતિનાં શાસ્ત્રો ભણ્યો. એટલું જ નહીં પણ ફિલસૂફોનાં જે હંડાં તત્ત્વો ખાસ વીણેલા યોગ જ સિબોને દીશા આપ્યા પછી અને ગંભીર નહર્યો તરીકે માત્ર મુખપાઠથી શીખવવામાં આવે છે તે પણ એ શીખ્યો. આ એના એક કાગળ ઉપરથી જણાય છે. એલેક્ઝાંડર જ્યારે અગિયામાં હતો અને એણે સાંભળ્યું કે એરિસ્ટોટલે કેરલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં એ ગંભીર તત્ત્વો પ્રકટ કર્યો છે, ત્યારે તેણે ફિલસૂફોની ખાતર એરિસ્ટોટલને નીચેનો પત્ર લખી દપકો આપ્યો:—

“ એરિસ્ટોટલ જોગ લા. એલેક્ઝાન્ડર સલામ. ફિલસુફીનાં ગૂઢ તત્ત્વો તમે પ્રસિદ્ધ કર્યાં એ ઠીક કર્યું નહીં. તમારી પાસેથી અમને જે બધું જ્ઞાન મળ્યું હતું તે સર્વસામાન્ય થઇ જાય તો અમારામાં શી વિશેષતા રહી ? હું તો સત્તા અને રાજ્યવૈભવમાં ખીન્નઓથી અદ્વિતીય થાઉં તે કરતાં જ્ઞાનમાં અદ્વિતીય થવું વધારે ચાહું છું.”

એરિસ્ટોટલે એની આ ઇચ્છાને રૂએ અને પોતાનો બધાવ પણ થાય એવો જવાબ લખ્યો કે એ તત્ત્વોનું પુસ્તક એણે જે પ્રકટ કર્યું છે તે ન કર્યા જેવું જ છે. અને અરેબર એરિસ્ટોટલના ફિલસુફીના પુસ્તકની શૈલી એવી છે કે જોને એ વિષયનું પ્રથમથી જ્ઞાન ન હોય તેનાથી તે સમજાય જ નહીં તો શીખવી તો ક્યાંથી શકાય ? શુરુ પાસેથી જોને મુજબાઈથી જ્ઞાન મળ્યું હોય તેની સ્મૃતિને મદદ કરવાનો જ તેનો હેતુ છે.

પણી હું ધારું છું કે એલેક્ઝાન્ડર એરિસ્ટોટલ પાસેથી જ વૈદ્યશાસ્ત્ર અને ઔષધોપચાર કરતાં શીખેલો. એના કાગળો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેને એ શાસ્ત્રના વિષયની ચર્ચાનો શોખ હતો અને તે પોતાના મિત્રોને પ્રસંગોપાત્ત જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું નિયમન અને ઔષધો બતાવતો.

તેને સાહિત્યનો પણ શોખ હતો અને સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને લીધે તે ઘણાં પુસ્તકો વાંચતો. ઇલિયડને તે સિપાહગીરીનો ખજાનો અને પુરુષાતનનો આદર્શ કહેતો. એ મહાકાવ્યની એરિસ્ટોટલે સુધારેલી નકલ તે હંમેશા પાસે રાખતો; તેને એ ડગ્લસને હરાવ્યા પછી તેના મળેલા સામાનમાંની એક સુશેખિત પેટીમાં રાખતો, તે ઉપરથી એ નકલ “પેટીમાંની નકલ”-ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એક લેખક જણાવે છે કે તે રાતે પણ તેને તરવારની સાથે પોતાનાં ઉશીકાં નીચે મુકતો. એશિયામાંની તેની લાંબી અદ્યક્ષિયા દરમિયાન તેને વાંચવા-ખીજી પુસ્તકો ન મળી શકવાથી તેણે તે ખાસ ગ્રીસથી મંગાવ્યાં હતાં.

પ્રથમ તેને એરિસ્ટોટલ માટે બહુ માન હતું. તે કહેતો કે “મને એમના ઉપર મહાશ પિતાના જેટલો જ લાવ છે. પિતાએ મને જીવન આપ્યું, અને એમણે ખર્ચ જીવન કાતું નામ તે વ્યાજત સમજ આપી.” પણ પાછળથી તે એના વિષે બેઠાસો હતો. તેણે એને ઇજા તો લેશ પણ કરી નહીં, પરંતુ તેના સહલાયનાં ચિહ્નો ધીમે ધીમે ધટતાં ગયાં. પણ તેના ફિલસુફી ઉપરનો અનુરાગ, જે તેને જન્મથી કે બહુ ન્હાની ઉંમરથી લાગ્યો હતો, તે કદાપિ ધટ્યો નહીં.

૨

સંયમ.

એલેક્ઝાન્ડર બોજન લેવા બેસતો હતો ત્યાં તેને ખખર થયા કે કેટલા પકડાયલાઓમાં ડરામણી માતા અને તેની રાણી અને બે કુંવારી કુંવરીઓ પણ હતી; અને તેઓ ડરામણનો રથ તથા ધનુષ બેઠને તે રથમાં પડ્યો એવું અનુમાન કરીને છાતીફાટ રોતાં હતાં. આ આ સાંભળીને એલેક્ઝાન્ડર પોતાના વિક્રમના હર્ષ કરતાં તેઓના હુલાય માટેની લાગ-

ણીથી કંઈક પણ ગર્ક થઈ ગયો. પછી તેણે લીઓનેટસ સાથે તેમને સદેશો મોકલ્યો કે “ડરાયસ જીવે છે. અને એલેક્ઝાન્ડર ડરાયસ સાથે લડે છે તે કેવલ રાજ્ય માટે, એ તમારો વાળ પછુ વાંકો કરનાર નથી; એટલું જ નહિ પણ આજ સુધી ડરાયસ તમારી જે જે ખાતર રાખતો હતો તે આજથી એલેક્ઝાન્ડર રાખશે એ નિશ્ચય માનજો.” અને એલેક્ઝાન્ડરે તેમની સાથેની વર્તણૂકમાં આ સદેશ ઉપરથી ધારીએ તે કરતાં પણ વિશેષ દયા અને ઉદારતા દર્શાવી. તેમને જે જે ઇસનીઓની ઉત્તર-ક્રિયા કરવી હતી તે તેમને કરવા દીધી, અને તે માટે જે કંઈ રીતસર કપડાંલતાં અલંકારો વગેરે જોઈએ તે સર્વ તેમને લૂટમાંથી પાછાં આપ્યાં. તેમનો નોકરચાકર વગેરે વૈભવ હતો તેટલો જ કાયમ રાખ્યો. તેમનાં વર્ણસનાદિ ઘટાડવાને બદલે ઉલટાં વધારી આપ્યાં. એટલું જ નહીં પણ તેણે પોતે તેમની સાથે અત્યંત ઉદાત્ત અને રાજનીતિનું જુલુસ ગણાય એવી વર્તણૂક રાખી. કહે છે કે ડરાયસ જિંયાઈમાં અને રૂપમાં તેના વખતના પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો, તેવીજ તેની રાણીના રૂપની પણ ખ્યાતિ હતી; તથા કુંવરીઓ એવાં માતૃપિતાનાં સંતાન હોય તેવી જ મુંદર હતી. વળી તેઓ કેદ પકડાયેલી સ્ત્રીઓ હતી. પણ એલેક્ઝાન્ડરે તેમની પક્ષી અને તેમના સહયુજોનો જ વિચાર કર્યો. તેમને કાને એક પણ અપદિત શબ્દ ન પડે અને તેમને પોતાની આખર માટે અદેશો આપવાનું પણ કારણ ન મળે એવી તેણે સંભાળ રાખી. તેઓ દુસ્મનની છાવણીમાં હતી પણ જાણે કોઈ પવિત્ર મંદિરમાં હોય કે કોઈ કુમારિકાઓના મઠમાં હોય એ પ્રમાણે તેમને અદક્ષ અગમ્ય અને પરમ પવિત્ર એકાંતવાસમાં રાખવામાં આવી. એલેક્ઝાન્ડરે એમ જ ધાર્યું કે દુસ્મનોને જીતવા કરતાં પોતાની વૃત્તિઓને જીતવામાં વિશેષ પુરુષાત્વ છે. તેણે એમને જોષ જ નહીં. અને ખરેખર તેનો સંયમ એવો હતો કે તે પરજુએ તે પહેલાં બાર્સિની સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી તેણે જાણી ન હતી. બાર્સિની, મેઓનની વિધવા, ડમાસ્કસ આગળ કેદ પકડાઈ. તેનો પિતા આર્ટામેક્સ ઇરાનના એક આગલા શહેનશાહનો દાંદિત્ર હતો એટલે તે રાજવંશી હતી; અને ખુબસુરત હતી. વળી તેના સ્વભાવનું લાવણ્ય તેના શરીરના લાવણ્ય કરતાં વિશેષ હતું. અને તે થોડા સાહિત્ય અને કલાઓમાં નિપુણ હતી. આવી ગુણવત્તી સ્ત્રી, જેનું રૂપ તેના મૈત્રી ઉતરતો ચુલ્લુ હતો, તેની સાથે એલેક્ઝાન્ડરનો પાર્થિવિઓએ સંબંધ કરાવ્યો. બીજી કેદ પકડાયેલી સ્ત્રીઓમાં જિન્દી અને ખુબસુરત ધણી હતી. પણ એલેક્ઝાન્ડરે તેમના વિશે માત્ર એક મળક કરી-“આ ઇરાનિયણો આખને કેવી દમે છે!” સ્ત્રીસૌંદર્ય કરતાં સંયમ અને જિન્દ્રિયતાનું સૌંદર્ય તેને વધારે મનોહર લાગ્યું; અને તેઓ માત્ર પુતળીઓ હોય એમ તેણે તેમને દૂર ખસેડવા આજ્ઞા કરી.

પાર્થિવિઓના લશ્કરમાં બે મેકિડોનિયન સિપાહીએ કોઈ પરદેશી સિપાહીની સ્ત્રીઓ સાથે વ્યભિચાર કર્યો હશે, તે વાત એલેક્ઝાન્ડરને કાને આવતાં એણે તે સરકારને ફરમાવ્યું કે તેણે બરાબર તપાસ કરી એ લોકો તક્તીરવાર જણાવ તો તેમને દેહાંત શિક્ષા કરવી, કેમકે એવા પાપીઓ મનુષ્યજાતિમાં કલહ અને વિનાશનાં બી રાખનાર જંગલીઓ જ ગણાવા જોઈએ. એ પત્રમાં પોતા વિષે તે નીચેના શબ્દો વાપરે છે: “મેં ડરાયસની રાણીને જોષ નથી અને જેવા ઇચ્છા પણ કરી નથી. કોઈ માણસને મારી આગળ તે-

હીની ખુશ્મરતી વિષે ઉચ્ચાર કરવા દીધો નથી. " તે ધણીવાર કહેતો કે " નિદ્રા અને સ્ત્રીસંસાર એ બેથી મહેને મહારી મત્સ્યેતનું સૌથી વધારે ભાન થાય છે. " થાક લાગે અને ભોગથી સુખ થાય એ બંનેને તે મનુષ્યજાતિની નિર્બલતા અને અપૂર્ણતાના સ્વભાવિક પરિણામ ગણતો.

તેનો આહાર પણ અલ્પ અને સારો હતો. આના ધણા પુરાવા છે. મોસોલસ રાજની બેહેન એણે તેણે મા કહી કેરિઆ પ્રાંતની ગાદીએ બેસાડી તે પછી તેણી પૂજ્યતા અને સ્નેહને લીધે રોજ તેને અનેક ઉત્તમ વાનીઓ અને મોદાકો મોકલતી. અને પછી તેણીએ તેની પાસે પોતાના કેટલાક ખાસ રસોઈઓ અને કંદોઈ મોકલ્યા. પણ તેણે તેમને પાછા મોકલ્યા, અને લખ્યું: " મહારે એમનો ખપ નથી. મહારા ગુરુ લિઓનિડસે મહેને કાયમને માટે બે ઉત્તમિત્તમ રસોઈઓ આપી રાખ્યા છે. પ્હરોડમાં કુચ કરવી એ સ્વદારના ખાણું માટેનો રસોઈઓ; સ્વદારે થોડું જમવું એ રાતના ભોજન માટેનો રસોઈઓ. " અને " વળી એ લિઓનિડસ મહારા કપડાંલત્તાનાં સર્વ પેટી પટારાની તપાસ રાખતો, કે મહારી માતા તેમાં કંઈ પણ વધારે પડતી કે ભોગવિલાસની વસ્તુ દાખલ કરી ન દે.

તેનું મદ્યપાન પણ સૌ ધારતા તેટલું બધું ન હતું. લોકોની અતિશયોક્તિનું કારણ તે રાતના ભોજનમાં ધણો વખત ગાળતો એ જ હતું. પણ એ બધો વખત મદ્યપાન કરતાં વાતચિત અને વાઝવેનોદ વધારે ચાલતાં. ખ્યાલે ખ્યાલે કંઈ લાંબા સંવાદવિવાદનો પ્રસંગ નીકળતો. વળી લાંબાં ભોજન તેના દુરસદના દિવસોમાં જ થતાં. કામકાજના અવસરમાં પદ, નિદ્રા, પ્રેમ, કે કોઈ જાતના ભોગતમાશા તેના વખતમાં ભાગ પડાવતા નહીં. ધણા ધણા સરદારો આવાં કંઈને કંઈ લક્ષ્યમાં અમૂલ્ય વખત ખોતા આવેલા ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એલેક્ઝાંડરને આલું કંઈ પણ બંધન હતું નહીં; તેની શ્રેષ્ઠ સામીતી એ જ કે તેના અલ્પ આર્કંધમાં પણ તે અગણિત પરાક્રમે કરી શક્યો.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

* મહારી રેલવે મુસાફરી.

—એક અદ્ભુત સ્વપ્ન—

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

પેલા રાજવંશીએ જવાબ દીધો—“ હે” ! મેહેનતાણું શું ?—અમે કંઈ કોઈના બાકુતી નોકર નથી. અમે કંઈ કોઈને ત્યાં નોકરી કરવા ગયા નથી કે કોઈનો પગાર બાંધ્યો નથી. અમે જે પૈસો ખર્ચ્યો હતો તે અમારો પોતાકો હતો. મેહેનતાણું શબ્દ બોલતા પહેલાં તમારે પુષ્કળ વિચાર કરવો જોઈતો હતો—અમને એટલું જ હરમાન હતું કે અમારે ખોટું કરવું નહીં. અને અમે કંઈ ખોટું કર્યું નથી. ચલો તમારા ઉપરી અમલદાર પાસે અમે તેની કને અમારો ધનસાફ કરાવવા માગીએ છીએ. ”

પણ આ અપીલ કંઈ મંજુર થાય એમ હતું નહીં. જે લોકો આલી પેટીઓ સાથે હાજર થયા હતા તેમને (તેમનો દરજ્જો અને તેવો હોય, અને પોતાને તેઓ માહિમાંહે અને તેવા શ્રેષ્ઠ માનતા હોય) આ સંગીન જ જવાબ મળતો હતો કે જ્યાં લગી તમે વધારે લાયક થઇને ઉદ્યોગના યોગ્ય નમુના સાથે આવશો નહીં ત્યાં લગી તમને અગાડી વધવા દેવામાં આવશે નહીં. જે લોકો આ રિયતિમાં હતા તેમાં પેલા રાજવંશીએ પણ હતા. તેમને ચોરની દારમાં આધા ઉભા રહેવાનો દુકમ થયો. તે લોકોએ ધણી તકરાર કરી. કે અમે મોટી મોટી મીઠાણાનીઓ આપી છે, લક્ષ્મણસંગે પુષ્કળ ખર્ચ કરી આતશ-આશ ઉઠાવી છે, હજારો રૂપિયાનો કિંમતી માલ અસખાલ ખરીદી લોકોનો ઉદ્યોગ વધાર્યો છે, તેમને મમત આપી છે, દરજ્જો મોટી વગેરે કારીગરને ઉદ્યોગનાં સાધન આપ્યાં છે, કાપડીયાનો ધંધો વધાર્યો છે, મોટા મોટા નાટકોમાં હાજર રહી જલસાઓ કરી સંગીત અને કાવ્યકળાને ઉત્તેજન આપ્યું છે. આ દલીલનો જવાબ એવો મળ્યો કે આમાં તમે તમારો સ્વાર્થ સાધ્યો છે; તમારા નકામા દાલા મોજ શોખને ઉત્તેજન આપ્યું છે; જે દોલતનો ઉપયોગ સારે માર્ગે થાત તેને અવગણે માર્ગે ખર્ચી નાંખી છે; ખુશામતીયાને તે ઉત્તેજન આપ્યું છે; લોકલાગણીથી કંઈજ કૃત્ય કર્યું નથી, પરંતુ તમારા કદી પણ તમિ નહીં પામતા મનોવિકારને મજા રાખવા અને દાંભિક કીર્તિને ખાતર કર્યું છે, રાજ્યના સારા લેખક-કવિ વિદ્યાર્થી-એવાને ઉત્તેજન આપ્યું નથી; હુજરનો શોધ કરાવ્યો નથી; તમારા મુલકની જમીનની કળદુપતા વધારવા કે ખેડુત પરથી કરનો બોળે ઝાંછો કરવા કંઈ પણ કૃત્ય કર્યું નથી. ગાનતાન, મોજશોખ-અને રંગતાનમાં શુલતાન યદનિ તમારા લાગવગવાળાને ખુશી કરવામાં બધો ધનનો વ્યય કર્યો છે. ગરીબોને વાસ્તે મંદવાડ વખત રહેવાનાં સ્વચ્છ ખુલી હવાનાં મકાનો, સ્વચ્છ પાણી પીવાને સુંદર તળાવો, અથવા કુવાઓ-નહેરો, ખુસ્તકરાગા-મ્યુઝીયમ વગેરે ઉપયોગી બાંધકામો કરાવ્યાં નથી-પણ એથી ઉલટી તમારામાંથી એક જણે તો પોતાની પરચુત રાણીને વાસ્તે નહીં પણ રાખને વાસ્તે એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરી મકાન બાંધ્યું છે. આવી સહુનમાંના કેટલાક ઉતાડની દસા થઈ. કમિશનર, કલેક્ટર, સ્વામી,

ખારીરટરો, શેઠ શાહુકારો અને ખીજા જેમણે પરમાર્થરૂપી ઉદ્યોગનું કંઈ પણ ફલ કર્યું નોહોતું; પરંતુ પોતાના જુદા જુદા ધંધા અને કારખાનામાં ઉદ્યોગી ચલાક અને મહેનતુ હતા તેમને ઉપરી અમલદારની પાસે પરીક્ષા થવા અગાડી વધવા દીધા.

પછી અમારો એટલે ખીજા વર્ગના ઉતાડ્યોનો વારો આવ્યો. અમારો જથ્થાબંધ માલ જે અમને જતાવવામાં આવ્યો તે ઉપરથી અમે બહુ ઉદ્યોગી માલગ પડ્યા હતાં એમ અમને લાગ્યું. મિલના એન્ટો તેમના કાપડ સાથે, વક્રીસો—સેલિસિટરો તેમના ફેસના ધો-ફનાં પોટલાં સાથે, દાક્તરો તેમના દવાના શીશા અને પ્રીસકીપશનની નોંધ સાથે, સાધુઓ અને સ્વામીઓ તેમનાં ધર્મપુસ્તકો સાથે, ગ્રંથકારો તેમના પુસ્તકો સાથે, અને ઇન્જનેર અને શિલ્પશાસ્ત્રી તેમના મકાનના નમુના સાથે, બધા હ્યાં માલગ પડ્યા. પણ સખતમાં સખત કસોટી એ મુકવામાં આવી કે અમારી મહેનતના પ્રમાણમાં અમે ઓછું રળ્યા છીએ કે વધારે? અમારા ઉદ્યોગનો તો પુષ્કળ ઢમલો એકઠો થયો હતો; પણ તેમાં અંતિ માલ હતો નહીં; તપાસ કરી અમને કહેવામાં આવ્યું કે અમારી મહેનતના પ્રમાણમાં અમને ભેદ એ તે કરતાં પુષ્કળ વધારે મળ્યું છે. અમારામાંના કેટલાકને તો એકદમ ચોર લોકો પાસે મોકલી દીધા. જે હલકા કારખાનાવાળાઓએ કપડા ઉપર પુષ્કળ ઠાંજ ચઢાવી હતી અને ખોટા સરવાયાં બૂનાવ્યાં હતાં, શરના દલાલો જેમણે બોળા લોકોને પોતાની જાળમાં ફસાવી દુઃખી કર્યા હતા; જેઓ સ્વામી અને સાધુરામ અને ધર્મ ગુરૂઓ નીતિનો ઢોંગી બોધ કરી નીતિના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ખોટી રીતે વત્સા હતા; જાહેર વક્તાઓ જેમણે ખોટાં ખોટાં બાપણ કરીને લોકોને અવળે માર્ગે દોર્યા હતા; ઇન્જનેરો જેમણે કંટ્રાક્ટર સાથે મળી જઈ પૈસા ખર્ચ ખવડાવી સંગીન મકાનને બદલે રોડાં માટીનાં પોચાં મકાનો બાંધ્યાં હતાં; કેટલાક બગ બગતો અને શુષ્ક વેદાંતીઓ જેમણે નિધવાવાદોની લયરી કરી લોકોને અવળે માર્ગે દોર્યા હતા; કેટલાક વક્રીસો જેમણે ખરેખરા ગુનેદગારને ખેડી સલાહ આપી ઇન્સાફમાંથી છટકાવા મદદ કરેલી, અને ન્યાયની દેવીને હોદ્દી; જે ગ્રંથકર્તા અને ન્યુસપેપરવાળાઓ એક તરફ પોતાના સ્વાર્થન માટે ખોટાં લખાણો સ્તુતિ કે નિંદા કરેલી; કેટલાક અને મદ વધાર્યના વેચનાર જેમણે એકના ચોગણા પૈસા લઈ લોકોને નિરુદ્ધમી અને આળસુ બનાવ્યા હતા; અને દાક્તરો જેમણે દવામાં માત્ર પાણી નાંખી ખોટા રીસા બરી આપી યા ઉટવેડ કરી યા કેસ લંબાવી દરદીઓને છોતર્યા હતા અને જાનમાલને હાની પોહોચાડી હતી તે બધાને એકદમ ચોરો અને હગારના ટોળામા હડસેલી દીધા. તપાસણીમાં કેટલાક લોકો ધણાક પ્રમાણિક અને ઉદ્યોગી પણ માલગ પડ્યા. પરંતુ તેમને મહેનતના પ્રમાણમાં બાગ્યે જ પુરેપુરું મળ્યું હતું. તેવા માણસો દુનીયામાં નહીં ફાવેલા જણાયા, અને લુચ્ચા અને લાચારી ને પુષ્કળ લાભ અને પૈસા મળ્યા હતા એમ જણાયું. ઘણાકની હગ્યાજી પકડાઈ ગઈ. કેટલાક સોનીએ દાગીનામાં તાંબાને ભેગ કરેલો માલગ પડ્યો. જે ઘીવાળાઓએ કાપરેલ અને ચરખીતું મિશ્રણ કર્યું હતું તે પકડાઈ ગયા. કેટલાક દરજીઓ જે કપડાં ખાઈ ગયા હતા તેમને પેલા સીપાઇઓએ તેમની ચામડી કાપી લેવા મોટી મોટી કાતરો જતાવી. બનાવટી ખાંડ અને સાકર બનાવનારના મોહોમાં હાડકાંનો છુકો અને દેવતાની ચણગારી મુકવાની તૈયારી કરતા હોય એમ સીપાઇ મશકરી કરતા માલગ પડ્યા. જે વેપારીઓએ ખોટાં કાટલાં મુઠી માલ

વેચી લોકોને દબ્યા દતા તેમને લોકોની પાંચસેરી અને પચસના કકડાથી બાંધેલા દો-
રમાંઓને દાર સીપાઇઓ ગળે બાંધતા હોય એમ જણાયું; આ દુધવાળા ધાંચીઓને અ-
ધિનીકુમારમાં ફેંકી દેવાનો જાણે સીપાઇઓ ડોળ કરતા હોય એમ જણાયું. અને હુમ્મ્યા
સોનીઓને આ જમના દૂતો તાંબાના મોટા મોટા ખીલાઓ દયોગ વખતે તેમની છાતી અને
પાંસળામાં ડોકતા હોય તેમ જણાયું. અનીતિવાન લોકોની આગળ તેમની છપીલીઓની
ધગધગતી લોકોની મૂર્તિઓ ખડી યએલી જણાઈ, અને સીપાઇઓ તેમને ઉચકી સાં તેમને
જાડવા જતા દતા અને તેઓ ડીકીયારી પાડતા દતા તે દેખાય હૈયું ફાડી નાંખે એવો
હતો. ચોરો અને અનીતિવાન ધર્મચુરુઓને વાસ્તે લોકોની યજ્ઞોઓ તૈયાર રાખેલી જણાઈ.

આ બધું જોઈને તો મારા તો હાંજલ ગમડી ગયા. મારો વારો આવ્યો ત્યારે દુ યચર પુ-
જ્યા લાગ્યો. મારો ઉદ્દોગ જાઓ માલમ પડ્યો નદી પહોં મને અગાડી વધવા દીધો. એવામાં
એકદમ ગાડીનું દબાજન સીસોદી વગાડું પાટા ઉપર આવ્યું. રેલેશન મારતરે કતું કે અડધા
કલાકમાં ગાડી ઉપડશે. જે લોકોને રેડી રાખીને અગાડી વધવા નોડોના દીધા તેમને જધાને
કતું કે તમારાથી તેમાં જોડીને જે આમ જતું હોય સાં જવાશે. આથી તે લોકો ખુશ ખુશ
થઈ ગયા. તેમને નિરાંત વળી અને દુખમાંથી છટકા એવો દર્ડે જતાવવા લાગ્યા. એટલામાં
રેલેશનમારતરે પાંચે કાઢી કતું કે “યુપ ર્ડો. ધર્મમજા દમણું મળશે. સાં આગળ
તમને થોડા સવામ જવાખ થશે. અને તમારા બચિવનો છાંડોની બાળનમાં તમારી રિધ-
તિમાં ફેરફાર કરવાનો છે તે ર્ડ્યા પછી તમારે જવાનું છે.” આ બોલનાં વારને એકદમ મોડે
ધંટ વાગ્યો. જયે ચુપા ચુપ થઇ ગઇ ને નેકી પોતરવામાં આવી. અને આંખના એક પડ
દારમાં અમને માલમ પડ્યું કે જધાને એક મોટી ધર્મસમા આગળ ખડા કરવામાં આવ્યા
છે. આ ધમરાજનો દરજાર હતો. પરંતુ ધમરાજ ના દાર નોડોના તેમની જાળા અ-
ધિનીકુમારોએ લીધી હતી. પાસે નીચે અસને ચિત્રચુમ બેસા દતા અને તાપી નદીનાં
મોળની શુદ્ધર ડોળો છેક સુખાના પર્થયાં લગી ચાલી આવતી હતી એમ લાગ્યું. જે
લોકોને ગાડીમાં મોકલી દેવાના દતા તે જધાને સાં ખડ કયાં. અને તે સર્વને એડવાસ
ચિત્રચુમે પોથીમાંથી કુમારોની સમક્ષ વાચી સબળાવ્યો. કુમારોએ કરડી આંખે પુછ્યું
કે “તમે સોજોસોજાની દરમખેર માલમ પડવા છે. તમે આવા નિર્માસ અને નચુખા કેમ
નિકળ્યા ?” તે લોકોએ ધુજતાં ધુજતાં કંઈ ખુલામો કયો અને જદાનાં કાડયાં, જેનો સાર
એ હતો કે—દેવ તેમને પ્રતિકૂલ હતું અને તેમની સક્રિયો અને સદ્ગુણોનો
ઉપયોગ કરવાનો સમય અનુકૂળ હતો નહીં; તેમને સારી કેળવણી આપવામાં આવી
નોડોતી; કુંદ અને ખોટા લાડમાં ઉછેરમાં આવ્યા દતા; તેમને એવી રિથતિઓમાં
મુકવામાં આવ્યા દતા કે એસઆરામમાં જ તેઓ મુજવાન થાય. અને સારાં કામ કરવાની
તેમને મુજ પડે જ નહીં. પૈસાવાળાઓએ કતું કે “અમને તો શીખવવામાં આવ્યું હતું કે
અમારે તો ખાઈપીને અમનજાજ જ કરવાની છે. મહેનત મજુરી મરીજને માટે છે; અમે
પાણી માગતા ત્યારે દૂધ દાર થતું, પછી અમારે ઉદ્દોગ કરવાનું શું પ્રયોજન ? આ જોતાં તો
અમે તો મરીજ જાળા હોત તો અમારા દકમાં સાઈ થાત, અને અમે ઉદ્દોગ કરી યજન અને
સર્વ વાતે ર્ડ્યાં વાનાં થાત.” આવા વેપારીએ જવાબ દીધો કે “દમને તો એવું જ શીખવ-

વામાં આવ્યું હતું કે વેપારરોજગાર તો જુદાજુદા-દગલખાણ ને ખોટા સોમન વગર થાય જ નહીં. ડગલે ડગલે જુદું બોલવું પડે જ. મળતો નફો નહીં ખાય તો કરમમાં જુતીયાં-ગાળો ખાવી પડે ને ગાળો દેવી પણ પડે.” ખોટાં ભાષણ કરનારાઓ અનીતિની કથાના લેખકો, એકતરફી જાપાવાળાઓ વગેરેએ જવાબ દીધો કે “અમારે અમારા લોકોના વ્યાવાહારિક મોજ શોખ રૂઢી રીતભાત પર તથા પક્ષાપક્ષી પર ધ્યાન આપીને જ વર્તન કરવાની જરૂર હતી એમ અમારું માનવું હતું, અને અમે લોકમતને જ માન આપતા હતા. અને તેમને જેમ પસંદ પડે તેમ નાવ હંકારતા.” ચોર અને હરામખોર કહેતા હતા કે “મરો, અમારાં માઆપ!—એમણે અમને વગર પુછે જન્મ આપ્યો, અમારું જીવતર બધું જ ધુળધાણી કર્યું. અમારા શા ભોગ લાગ્યા કે અમે આ દુનીયામાં જન્મ્યા!—અમને અમારી જીંદગી એક બો-જીવન થઈ પડી હતી. જન્મ્યા એટલે જીવીએ શા પડે?—અમારે અમારું જીવનનું ચલાવવું ખરું કે નહીં? ચોરી ન કરીયે તો દાહાડા શેના પર કાઢીયે? અમને શા વાસ્તે ચોર કહો છો? અમને જીંદગી બરાબર પ્રમાણિકપણે ગુજરવાનાં સાધન પ્રજ્ઞ તરફથી મળ્યાં હોત તો અમે તમે નને ચોરી કહો છો તે કરત નહીં. મિલકતવાળાઓએ કાપડો બાંધ્યો, એટલે અમને ચોર ઠરાવ્યા! બીજા લોકોએ અમારા રક્ષણ વાસ્તે કંઈ કર્યું નહીં, ત્યારે અમારે તેનું રક્ષણ કરવાની દરકાર શી? ત્યારે અમને ચોર ગણો છો ત્યારે રાજાઓ એક બીજાનાં રાજ્ય આઢીયાં કરી જાય છે તે શું ચોર નથી? શું ‘મહાન’ કહેવાતો સિકંદર (એલેક્ઝાન્ડર) ચોર નહોતો? છુપે મરીયે ત્યારે બાપજી! શું કરીએ? અમને મનમાનતી મેહિનતમજુરી મળી હોત તો અમે ચોરી કરત નહીં.”

ઉપર પ્રમાણે જે લોકો કસોટીમાં નાલાયક માલમ પકા હતા તે પોતાનો બચાવ કરતા હતા. તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તમને સુધારવાની બીજી તક આપવામાં આવશે. અને મને તે એકદમ હસવું આવ્યું કે જે લોકો એમ કહેતા હતા કે અમે દુનીયાથી કંટાળી ગયા છીએ, તે પાછા દુનીયામાં જવાને રાજ થઈ ગયા! તે લોકોએ ફક્ત એ જ વિનંતી કરી કે અમને પ્રમાણિકપણે ઉછોગ કરવાને દૈવ પ્રતિજ્ઞાને બદલે અનુકૂળ થાય; અને અમને વિરુદ્ધમાં નડતી અડચણો દૂર થાય. હું આશા રાખતો હતો કે જે વિરુદ્ધની અડચણો તેઓ ગણતા હતા તેમાં તેઓના સ્વભાવની પણ ખામીઓને દાખલ કરી હશે, અને તે સુધારવા વિનંતિ કરશે. મારો એવો મત હતો કે દુનીયામાં માણસ જે નહારાં કૃત્ય કરે છે તેમાંનાં અડધાં તેમના જાતિસ્વભાવમાં તેમના જન્મથી જ જે ખોટાંપણ હોય છે તેને લીધે થાય છે. અને હીમતવાળો સ્વભાવ, પ્રમાણિક મન, અને હોશીયારી એ બધી કુદરતની જ બક્ષીસ છે. બીજી બધી બાબતમાં સુધાર કરવા કરતાં આ સ્વભાવમાં સુધારો કરવો બહુ જ મુશ્કેલ છે. પણ તે લોકો તો પોતાનામાં કોઈ બાબતે વાંધો નથી એમ માનતા હતા અને પેશાના સ્વભાવથી સંતુષ્ટ હતા. અને ફક્ત પોતાની આબુખાબુની સ્થિતિમાં જ સુધારો થવાની માગણી કરતા હતા. ફેરફાર બનતી ત્વરાથી કરવામાં આવ્યો. મોતી રોઝાણીને ગામડામાં ઝૂંપડામાં મજુરજી તરીકે જન્મ લેવાનો હુકમ થયો. તેણે ત્યાં મહાદેવનું દહેડું બધાનું હતું ત્યાં મજુરી કરવાની હતી. અને બધાયા પછી મહાદેવની બક્ષિત કરવાની હતી. પેલા એશકી બાવાને લઢારના હથોડા ટીપવાનો અને ધમણ પુંકવાનો હુકમ થયો. છા-

પાવાળા અને લેખકોને સુતાર અને કંસારાને ત્યાં જન્મ આપ્યો. એક તત્ત્વજ્ઞાની જોમની કંને બાપદાદાને પુષ્કળ પૈસો હતો અને રવજો પછુ દુઃખ જોયેલું તોડોતું અને જોઆ હમેશાં આમલ કરતા કે આ સૃષ્ટિ મુંદરતા અને સુખથી જ બરેલી છે, અને તેમાં લેસ માત્ર દુઃખ નથી, અને દરેકને સન્માર્ગે શોધી કાઢવાની અખૂટ શક્તિ છે, તેમને આંધળા થઈ લખવા (કંપ-વા)ના—મરજ સાથે આવતાર લેવો પડ્યો કે દુનીયાની ખરી ખુબીને તેમને અનુભવ થાય, અને હવે દુનીયામાં અગાડી વધવાને અને પોતાને રસ્તો ખોળી કાઢવાને પોને શક્તિવાન*છે કે નહી તે તેને માલમ પડે ! ચોર અને દરામખોરો, જે લોકોનું કેહેવું એમ હતું કે અમારાં નકારાં કૃત્ય અમારી ગરીબાઈને લીધે છે, તેમને શ્રીમંત માઆપને પેટ મોટા મહેલોમાં જન્મ આપવામાં આવ્યો.

આશ્વિનીકુમારોએ સર્વને તાપી નહીનું સ્નાન કરાવવાને હુકમ કર્યો તેઓની રિયતિ બદલાઈ ગઈ. પાછલાં છંદગીની રમતિ બૂલી ગયા. અને નવી છંદગીમાં તેમનું રૂપાંતર થઈ ગયું. તેમને ગાડીમાં એકદમ જોસાડી દીધા. અને સીસોટી મારતું એન્જીના આશ્વિની-કુમારના પુલ પરથી આશ્ચર્ય ગયું.

(અપૂર્ણ.)

મુનિ.

શુર્જર સાક્ષરજયન્તી.

૩.

મીરાંબાઇ.

પારસી, મુસલમાન, ગાયકવાડ સરકાર, ઈંગ્લેન્ડ સરકાર, ગૌરવામીજનાબાલ, સ્વામીનરાયણ સપ્રદાયના સંસ્થાપક: પરમુલકવારણી એવાં અનેક મહાત્મલ આપણા શુજરજયન્તી ઉદ્ધારને અર્થે આપણામાં ઝાંતી વસ્ત્રાં છે: પણ રાજ્ય, સંપ્રદાય કે ન્યાતાનાં સીમાબંધન અવગણી સકલ શુર્જર વારણીના મૃદુહારમાં પ્રવેશી દેવસેવાને ઓરડે તો એક જ પરભોમનું પુષ્પ પરિમલ રકુરી રહ્યું છે, અને તે મેવાડનાં મહારાણી મીરાંબાઇ. આજ એમની જ વનકથા જોઈએ.

સકલ ભારતનો ઇતિહાસ આજે અક્ષરે લખાયેલ છે: નિઃસંશયની રાજનાઈથી જ પાવાની હજી વાર છે. સૂર્યવંશનાં મહારાણીજની કથા એ ઇતિહાસનું જ એક પ્રકરણ છે: એટલે એના અક્ષર પણ મુવલ્યના છતાં આજા જ છે.

ટોડ સાહેબનું રાજરથાન, ભક્તમાલા, બાજુ-કીરતપ્રસાદનો લેખ, દયારામબાઈનું મીરાંચરિત્રનું પદ, મીરાંબાઈનાં પોતાનાં કેટલાંક પદ, ભકતોની દત્તકયાઓ, નર્મદના કેટલાંક લેખ: એ સહ આ સુન્દર સુન્દરીજન જાણુયાનાં સાધનો છે. મહામહોપાધ્યાય કવિ-રાજ શામળદાસજી મેવાડના ઇતિહાસનું સંશોધન કરતા—કહ્યું છે: ત્હેનો થોડોક ભાગ ખાનગી રીતે જપાયો છે. શામળદાસજીની શોધોને આધારે આપણી વાંચનમાળાની નવી આવૃત્તિમાં એક મહત્વની કુટનોટ પાંચમી એપેન્ડીસમાં છે. આલતા વર્ષના મે માસની ૨૩ મી તારીખના મુંબઈ સમાચાર પત્રમાં 'જોધપુરના રાજા:વંશ'નાં રાજવંશી કવિ મીરાંબાઈ' ઉપર એક ઐતિહાસિક શોધનવાળો સારો લેખ છે. તે પણ ઉપલી કુટનોટનો સમર્થક છે. આ સૌ મીરાંબાઈની જીવનકથાનાં સાહિત્યો છે: જેમાં છે છતાં સકલ વિસંવાદી છે. વર્તમાન કો કલિદાસ રઘુવંશની કથા આગળ કચરે છે ત્હારે એક મહાગાનમાં અન્યથ વિસંવાદ વિરમશે. આપણે જન્મે જીવન સાંભળીએ ત્હારે એક મહાગાનમાં અન્યથ વિ-જમાં મુદ્રાંકિત થાય ત્હાં મુખી મત ઉચ્ચારતા રહે ત્હારે એક મહાગાનમાં અન્યથ વિ-જમાં મુદ્રાંકિત થાય ત્હાં મુખી મત ઉચ્ચારતા રહે ત્હારે એક મહાગાનમાં અન્યથ વિ-

મહારાણી મીરાંની કથામાં નિઃસંદેહ વાં

૧. જોધપુરના ભાયાત મેડતાના સડોડ

જોધપુરના ભાયાત મેડતાના સડોડ

વંશમાં ત્હેમનો જન્મ હતો.

✓ ૨. ચીતોડ ગઢના સૂર્યવંશમાં તહેમતું લમ મયું હતું.

✓ ૩. મીરાંને પતિનું મુખ ન હતું.

✓ ૪. ચમુરકુલ તરફથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તમવવા તહેમને પગવધ્યાં ચતાં.

૫.*૪ઘવન અને દ્વારિકા, શ્રી કૃષ્ણના પૂર્વ અને ઉત્તરચરિત્રલીલાની ભૂમિની મીરાંએ યાત્રા કરી હતી.

ઇતિહાસના પડદા ઉપરે નહીં ત્યાં સુધી અન્ય સહ વિવરણાદ્ય જેવું જ છે.

મીરાંબાઈની જન્મતિથિ કે મૃત્યુતિથિ નિશ્ચિત નથી. અનન્તવાના આકાશમાંથી એ શૂંકાવાતા કંઠારે ઉગી કે અનન્તતા પાછળ કંઠારે તે આશમી તે આપણે જાણતા નથી. રાજસ્થાનમાંથી ગુર્જરાજી આવી, મીરાંબાઈ માર્ગ મયાં છે એટલું આપણે જાણીએ છીએ. જાણુ ફીરતખાન કહે છે કે મીરાંબાઈનો જન્મ સંવત ૧૪૭૫ માં થયો હતો અને મુંબઈ સમાચારમાંના લેખક લખે છે કે મૃત્યુ સંવત ૧૬૦૩ થયું. એ રીતે મીરાંબાઈને લેખકો ૧૨૮ વર્ષનું આયુષ્ય આપે છે: જે મીરાંબાઈના એક પાં સાથે સરખાવવા જેવું છે:

“એસી દંડી સી છંદગીમેં ક્યા માયું ?

ક્યા માયું ? રે ગેં ક્યા માયું ?

એસી દંડી સી છંદગીમેં ક્યા માયું ?”

આજ જોડકુલઅટ્ટી છે, કૃષ્ણજન્મની તિથિ છે: મીરાં પરમ કૃષ્ણભક્ત હતાં, તેથી આજની તિથિ મીરાંજન્મની માટે નીમવામાં આવી છે.

મીરાંના પિતાના નામનો પણ નિશ્ચય નથી. દવાગમજાણી સાથે લોકવાયકા ગાપણે કે:

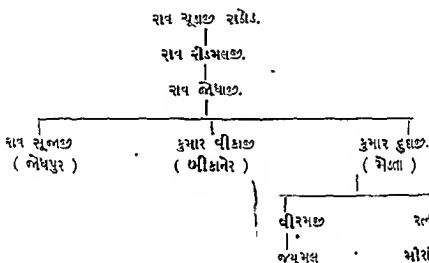
જયમલ રોડોડની દોકરી રે સુણો મીડતા એનું પામ;

રપગુણ કોઇ સમોવડ નહી, રડું ધયું મીરાંબાઈ નામ:

મીરાંમન મોહન થું માન્યું.

નું સંરોધન આવું છે: રોડોડવંશી રાવ લોધાજીએ સંવત ૧૫૧૫ માં લોધપુર વસાવ્યું. તે લોધાણુનાથના ન્દાના કુવરોમાંથી કુમાર વીરાજીએ ઉત્તરે રેતીના પગપારમાં

બીકાનેર રથાપ્તું અને કુમાર દુદાઇએ સંવત ૧૫૧૮ માં પુરાણા મેડતાનગરનો ઉદ્ધાર કર્યો. રાવ દુદાઇના મહોદા પુત્ર વીરમજીના કુંવર તે ભક્તવીર જયમલ અને નહાના કુમાર રત્નાસિંહની કુંવરી તે ભક્તવીરાંગના મહારાણી મીરાંબાઇ. મેડતા દરતો વીસ ગાઉનો પ્રાન્ત હજી મીરાંબાઇના દેશ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નવી શોધ પ્રમાણે કુમાર જયમલ અને કુમારી મીરાં કાકાકાકાનાં પુત્રપુત્રી હોઈ બાઈબહેન થાય. અંબા સમાચારમાં આપેલી વંશાવલિ આમ છે:

પ્રભાતીયાં ગાનાર મીરાંનો જન્મ કુકડી ગામમાં થયેલો કહેવાય છે. બાલ વયમાં જ મીરાં નમાયાં થયાં હતાં. અને પછી દાદા દુદાઇને દરબાર રહેતાં. અંબા સમાચારમાંના ઐતિહાસિક લેખમાં લખ્યું છે કે: “મેડતામાં ચતુરભુજજીનું પ્રખ્યાત મંદિર રાવ દુદાઇનું રથાપેલું હમણાં સુધી ગોળુદ છે.....મીરાંબાઇને પણ બચપણથી શ્રી ગિરધરલાલજી ઉપર રત્નહ હતો.....ગિરધરલાલજી શ્રી કૃષ્ણના સંકરે નામોમાંનું એક નામ છે.....મેડતાના મંદિરની મૂર્તિમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ગંગા હાથમાં પ્હાડ લઈ ઉભેલા છે અને જમણા હાથમાં વાંસળી છે.” નમાયા દીકરીને દાદા લાડ લગાવે અને દાદાના ભજનકીર્તનમાં દીકરી સાથે રહે અને સંસ્કાર પામે તે સ્વાભાવિક જ છે.

દયારામભાઈ મીરાંચરિત્રમાં ગાય છે કે:

“જેશીએ વાંચી જન્મોત્તરી રે ત્હેમાં લખ્યું નીકળ્યું એહ:

વરશે વિશ્વભરનાયને, કરશે નન્દકુંવર શું નેહ:

મીરાંગન મોહન શું માન્યું.

ભક્તમાલામાં કયા છે કે કે મીરાં ન્હાનપણમાં હરિની માટીની મૂર્તિ રચતાં અને રાધામાધવનો વિવાહ રમતાં. મીરાંબાઇનું એક પદ છે:

“કાલ્યે પરણાવયું ગોપી, કુંવરને કાલ્યે પરણાવયું ગોપી,
કહાનવર મહારો ઘોડે મહારો, માથે મુગટ આરોપી: કુંવરને,
રાધિકા જન્હારે મંદિર પધારશે, મંદિર રહેશે ઓપી: કુંવરને.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર લીલા વાધા ને પીળા ટોપી: કુંવર.”

લક્ષ્મી વેદીપ્રભાથી મંદિર ઓપી રહે છે એ મીરાંથી અજ્ઞપ્યું ન હતું; પ્રેમની કટારીના ન્યાય, પ્રેમ તણી અજ્ઞાને અન્તર ગેળની ગેળા વાગે છે એ મીરાં જાણતાં એવું યોડાં જ જાણતાં હશે. પણ મીરાંને પાર્થિવથી તૃપ્તિ ન હતી, વિધિના લેખ પણ એવા પડેલા કે મીરાં સંસારમાં સ્વામીસુખથી અજાણાં રહે. મીરાં પોતે તો ગાય છે કે:

“કાલ્યે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી, જેમ ખેંચે તેમ તેમની રે,
મદને લાગી કટારી પ્રેમની.

રાજસ્થાનના મુગટ ચીતોડના મહારાણી થવે મીરાંનું મન માનતું નહોતું. ‘મીરાંમન મોહન શું માન્યું’ હતું. ત્રિલોકનાથનાં મહારાણી થવા લેખની ઇચ્છા હતી અને એ પદ પામ્યાં પણ ખરાં. ગેવાડમાં મીરાંનો સંપ્રદાય આવે છે: કૃષ્ણમીરાંની મર્તિઓ સાથે પૂજાય છે. રાધાનું પદ આમ મીરાંએ કંઈક છીનવી લીધું છે. મીરાંનો લગ્નપ્રસંગ તપાસતાં આ વાતો પીસરવા જેવી નથી.

દયારામભાઈ ગાય છે:

“ઉઘોતપુરનો રાણો રાજાઓ રે તે સાથે કરી છે સમાધિ:
પરણાવીને વળાળ્યાં સાસરે કંઈ લૌકિક રીત્યે મીરાંબાહ:
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.”

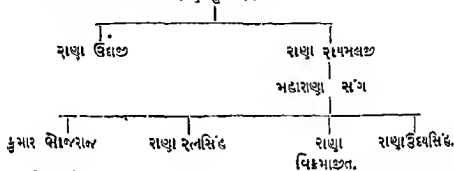
કરનલ ટોડ અને દન્ટકયા મીરાંબાહને વિક્રમવન્તા રાણા કુંભાનાં મહારાણી કહે છે. કુંભા રાણાજી વીરમણિ હતા. તેમની સમશેરની ઝવક માલવા અને ગુજરાતના સુલતાનોની આખ્યોમાં અંગ્રહ હતી. રાણા કુંભાજી રસિક હતા; ટોડ સાહેબ કહે છે કે જયદેવના ગી તગોવિન્દ ઉપર એમણે ટીકા લખી છે. કુંભાસણએ ચણાવેલો સુંદર આરસનો કીર્તિસ્થંભ ચિતોડની વિકાળ ભમ્મરને હજી રાણુગારે છે. મીરાંબાહના જેવા ભરપૂર હૃદયને એવા પૌરુષપ્રશસ્ત રાણાજી ભરથાર તરીકે આપવામાં લોકસમૂહે મણિને કુંદને જ ખોળે મૂક્યું છે. પણ નવી શોધોને બીજું જ કહેવાનું છે.

એમ સાંભળ્યું છે કે કવિરાજ શામલદાસજીના સંશોધનમાં મેવાડના ઇતિહાસની એવી કેટલીક વાર્તાઓ હાથ આવી છે કે હજી તે સૌ પ્રજા સમક્ષ મૂકી શકાય એમ નથી. છતાં દેસ પરદેશમાં કેટલીક વાર્તા પચન લઈ ગયે છે. “મારવાડ અને મેવાડ ત્યાં મીરાંબાહએ પોતાના આયુષ્યનો” પ્રથમ “ભાગ ગુજ્યો હતો ત્યાં અનેક શોષ ખોળ કયાં પછી.

મીરાંબાઈ સંબંધી જે હકીકત મળે છે તે ” સુખ્યં સમાચારમાંના શોધક લેખક નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

રાણા કુંભાના પુત્ર રાણા રાયમલ અને રાણા રાયમલજીના પુત્ર મહારાણા સંગ, જે મુગલ મહારાજ્યના સ્થાપક ચિત્રવિચિત્રજીવનશાળી બાબરની સ્લામે હિન્દુ સેના દોરી ગયા હતા. સાંગારાણાના ન્યેષ કુમાર ભોજરાજજી સાથે મીરાંબાઈનું લગ્ન સંવત ૧૫૭૩ માં થયું હતું. આ રીતે મીરાં કુંભા રાણાનાં ત્રીજા પ્લેડીએ કુલવધૂ યાય અને વીરભટ્ટ રણધીર પ્રતાપસિંહનાં કાકી થાય, વંશાવળી આમ છે.

રાણા કુંભાજી.

= મીરાંબાઈ

‘મહારાણા પ્રતાપસિંહ.’

કુંભાના રાવની કુંવરી ટોડીની ક્યા કાકીઆવાડમાં જાણીતી છે. કે કૃષ્ણગોપની ખંસી લેને ડસી ગઈ હતી અને હુરિહરજીનો રહેને ‘દેર લાગ્યો’ હતો. તે કુંવરીનાં રાવે લગ્ન લીધાં ત્યારે કુંવરી સાધુડીનો વેશ લઈ ચાલી નીકળી અને દ્વારિકામાં જઈ રહી. મીરાંબાઈએ પણ લગ્ન વેળા પરજીવા ના પાડ્યાનું કહેવાય છે.

લગ્ન પછી મીરાં સાસરે ગયાં ત્યારથી જ લેખનો સાસરીઆં સાથેનો સંબંધ ક્યં વાતો જ હતો. રાજકુલનાં વરકન્યા ‘દેવીને દેવા વધાંમણું’ ચાલ્યાં; ‘રાણે પારવતીજી પૂજ્યાં,’ પણ મીરાંનું મસ્તક ન નમ્યું.

સાચું કહે: સૌભાગ્ય વધે, વહુ ! નમો શક્તિને પાય,

મીરાં કહે: મસ્તક નહીં નમે વિના શ્રી ગિરવરધર રાય:

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

સાસુને રીસ ચઢી કે વહુ આજથી જ વડિલના સાચું બોલી અને રાણાજીને શી-આમણુ દીધી કે ‘ન્યાઈ રચાવો એનું ધામ.’

એવું સુણીને મીરાં મગ થયાં રે, લાલ્યું થયું ભાગ્યો જંગળ;

સાધુની સંગે દીનરેન નિર્ગમ્યું સુખે, સેવીયું ગાદશું ગોપાળ;

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

લમજીવનને પહેલે જ પગલે આવી રીતે મીરાંને દેશ વાગી અને અવગાં હા મ-
રામાં. આમ મીરાં ' નન્દનન્દન સાથે ન્યાતોં રહ્યાં. '

આવી જ ટથા તુલસીદાસજી વિશે પણ છે કે એક વેળા ભગવાને લેખને કૃષ્ણ-
વતારના રૂપથી દર્શન દીધાં. ત્યારે તુલસીદાસજી લેખને ન નમ્યા અને વચન કહ્યું કે:—

મેર મુગટ, કર બંસરી, બલે બને હો નાથ !
તુલસી મરતક તથ નમે ધનુષગાન હો હાથ.

આને મળતો એક પ્રસંગ ગોવર્ધનરામભાષ્યે સરસ્વતીચન્દ્રની નવલકથામાં આપ્યો છે.
સુન્દરગિરિ ઉપર સાધુઓના મંદિરમાં યદુનન્દનની મૂર્તિને સરસ્વતીચન્દ્ર નમતો નથી અને
પોતે યોગ્ય કહ્યું હોય એમ માને છે. ઉદાર ઉરના યજ્ઞમાનો જે લેખા ઋણુ સેવના હતા અને
લેખના હાથ ઉપર ધા મારતો મહેમાન સરસ્વતીચન્દ્ર એ બંનેમાં ખરું કંઈક સંસ્કારી
કોણ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શું અધરો છે ? વિવેકવ્રટ અનુદાત સરસ્વતીચન્દ્રનો આત્મા તે
સમયે ઉણો-અધરો લાગે છે, કલાપરેષો દર્શાય છે. મદાન ભગવદ્ગીતા મ્હા પ્રથમાં
પણ " સર્વભ્રમાંત્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં મજ " જેવાં સંકેતવાં વચન છે.*
' લમરનેદ 'ની પ્રતાવનામાં રા. રા. મહાદેવે રતનજી ભટ્ટ લખે છે કે દેશમેક શમે
આપણા આત્માઓ દુરતી. દીવાલો બધાય છે અને તે દિવાલો પડે છે ત્યાં સુધી
દેખાતી નથી. બાહ્ય સમાન આનંદામર્ષનું નયન અને મદામક્તની સર્વ મારમાલી
બુદ્ધિભક્તિ હોય તેનાજ પ્રાણના વિકાસ સદ્ગતરણ છે: નહીં તો દીવાલોથી બંધાયેલી
દષ્ટિને માનવી સત્તાના સકલ પ્રદેશો-પ્રદેશ કરી નથી શકતો, પણ માત્ર એક નગરવાસી જ
રહે છે; અને તે નગરને જ સકલ સત્ત્વપ્રાન્ત માને છે. એવાં આમલી પણ સંકુચિત દેશોની
એવી પ્રતીતિ જ હોય છે કે પ્રભુ એક જ રીતે પ્રગટે છે. કોઈ રાંકર નો કોઈ રાણાનાં
માથાની પેટે દેવી, કોઈ મીરાંનાઈ પેટે કૃષ્ણ તો કોઈ તુલસીદાસજીની માથે રામ, કોઈ
કાલિદાસ તો કોઈ સરસ્વતીચન્દ્રની જેમ આનાર દષ્ટિનું જ માત્ર લક્ષ્ય: એમ એક એક
કલાએ જ પ્રભુ પ્રકાશે છે એમ આમલી જન માને છે અને અન્ય કલાઓની અવગણના-
નિન્દા કરે છે. રાજનગરના આપણે નાગરિકો કહીએ કે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તો આપણા નગર
માત્રમાં જ રાજ્ય કરે છે તો, અથવા તો કહીએ કે આપણા કોહના બાર દરવાજાની અ-
ન્દર જ માત્ર સૂર્ય પ્રકાશે છે: તો તે ખરું કહેવાશે ? સર્વ સંપ્રદાયો ધર્મનાં નગર છે. પ્રકા-

* શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં " હું ", " મને " આદિ સર્વનામનો અર્થ પરમાત્મા જ થાય
છે. ' જિણુઓમાં વાસુદેવ હું છું ', અને ' આદિઓમાં વિષ્ણુ હું છું ' એમ કહેવાર તે
વાસુદેવ (કૃષ્ણ) અને વિષ્ણુ (દેવતાવિશેષ) કરતાં પાર રહીને બોલે છે એ સ્પષ્ટ છે.
' ધર્મો ' એ બહુવચન પણ જોડા અર્થથી ભરેલું છે: ધર્મો-કર્તવ્યો-ની અનેકતાને ભેદી એની
પાછળ રહેલી પરમાત્માને શરણુ થયા રૂપ એકતા પ્રાપ્ત કરવાને અંગે ઉપદેશ છે; કારણ,
આમ થાય ત્યારે જ જીવનમાં સુશ્રિષ્ટતા-એકધર્મતા-એકરસતા આવે અને પરમ પુરુષાર્થ
પ્રિદ્ધ થાય.

શાનો પ્રકાશમૂલ સર્વસંચારી રાજરાજેશ્વર પ્રભુ ધર્મનાં સર્વ નગરો ઉપર તેજ ટાળે છે એટલું જ નહિ પણ અધર્મને પણ તેજના કણ છાટે છે. પ્રભુનાં પગલાં હૈયામાં છે, કુલમાં છે, સંસારમાં છે, રાજ્યમાં છે, પૃથ્વીમાં છે, વિરાટ રૂપે બ્રહ્માંડમાં છે, અને એથી એ દશાં-ગુણ તો શું પણ અણગણ અગુણ પર છે. તે ‘એક છે, અનેક છે; પ્રવ્રત્તે છે, નિવ્રત્તે છે; એકમાં અનેક રાજે છે, શ્રેષ્ઠ વિરાજે છે.’ ઇશ્વર એક અદ્વિતીય છે, છતાં કોટિ કોટિ નામ-રૂપધારી છે; ઇશ્વર સર્જનવિધાને એક આશયી છે પણ અનેક લીલાઓનો રચનાર છે. મત, વાદ, સંપ્રદાયનાં થાણાં મૂક્યે અન્તરમાં ઉછળતાં સત્ય રીત્યાં રહેતાં નથી. શ્રોત્રવર્ધન-રામભાઈ જ ખીજે રચે ગાય છે કે:—

જગતને કહેજો રે હરિહર એક જ છે;

વૈકુંઠ વસે છે રે કૈલાસની મ્હાય જ છે.

જેણે—

“સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ મચ્છતિ.”

એમ ગાયું છે એની દૃષ્ટિ મહા વિશાળ હતી, તેનું નયન સૂર્ય જેવું મહાપ્રતાપી કોટિ કોટિ કિરણવન્તું હતું: તેણે સધળે સદાસે પ્રભુને નિહાળ્યો છે.

મહામહતો મીરાંબાઈ અને તુલસીદાસજી જેવાં એ સત્યથી આમણ્યાં રહ્યાં હતાં: સ-સ્વતીચન્દ્ર સમા વર્તમાન બુદ્ધિયુગના મનુષ્યાલની એવી ભૂલ્યો ક્ષમાપાત્ર જ ગણવી ઘટે છે.

નંદનન્દન સાચે મીરાં ન્યારાં રહ્યાં, હરિજન ઘણા મહેલે આવતા, નિત્ય બનન કયા કીર્તન ઓમઝવે હરિને લાડ લગાવતાં. સંશોધકો કહે છે કે મ્હાર ભોજરાજજી કુંવરપદે જ દેવલોક પામ્યા અને મીરાંબાઈ આ વેળા જિન્ન લઈ આવી સંશોધકોના વેળુને સમર્થન મીરાંના એક પદમાંથી મળી શકે એમ : પા ના પાડપારું કહે

ગમે તે ખરૂં હો પણ પરણ્યા પછી નહીંના જ સમયથી મીરાંની એકાકિની જીંદગી અને તે દુઃખભારવાહિની. જીંદગી પણ ન જીવવા દેવા માટેના બુદ્ધિમંત્ર શરૂ થાય છે.

પહેલે જ પગરણે મીરાંઆમનાં નણુંદ બાબીને સમજાવવા જાય છે કે બાબી ! આ શા ઉત્પાત ? પીયર વગેવા હવે રાણાકુલને વગેવવા માંડ્યું છે. મીરાં નણુંદને જ સ્થામાં ઉપદેશે છે કે:—

‘તેમને પણ જાઓ શીદ સાસરેરે બાઈ ! ત્યાં વટાવો શાને દેહ ?’

અને નણુંદ સાથે રાણાજીને કહેણ કહાવે છે કે ‘નૃત્ય કરી હરીને’ બજો, અને સામુને કહાવે છે કે હવે ‘વૃદ્ધ યયા, ગોવિન્દ ગુણ’ ગાય. બાળાપણના સંસ્કાર ઉખડવા અચક્ય હતા: તે ઉખેડ્યા મથવું તે વ્યથે હતું.

એક સમયે રાણાજીને કોઈએ ખબર હાલી કે મીરાંના મહેલમાં મીરાં કોઈ પુરુષ સાથે એકાન્તે છે. ઉચ્ચ રાજપુત તરવાર ખેંચી મીરાંને મહેલે ગયા અને જોયું તો મીરાં એકલાં. માંખા પડેલા રાણાએ મીરાંને પૂછ્યું કે પેલો પુરુષ ક્યાં છે ? મીરાંએ કહ્યું:—

ક્યાં છે પૂછો શું રાણા ! રોપમારે, એ તો સમજે વસે છે ભરપૂર:

ધ્યાનમાં જૂવે જોંગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ પેજે, રહે છે દુષ્ટ યદી દુર
મીરાંમન મોહન શું માન્યું,

‘રાણાજી ! પ્રેમભક્તિ વડે પરશ્વહા બજો તો તેનાં દર્શન થાય.’

રાણાનો રોપ બમણો વાધ્યો અને સમસરનો ધા ક્યો તો મીરાં બે દીકાં. બે મીરાંને મારવા ખડગ ઉગાર્યું તો ‘હરિએ દેખાડ્યાં મીરાં ચાર.’ ખંડકીરીટી રાણાજી પછી મહેલે પાછા ફર્યા.

પહેલે જ પગલે છીંક થયેલી તે મીરાંનું સૌભાગ્ય વળ્યું જ નહીં, ઉધડ્યું જ નહીં. દિન પર દિન અન્તરપટ ગુણાતા ગયા, ઘાટા બનતા ગયા. યશસ્વિજ શા રાજસ્થાનના રાજેન્દ્રને કલંક કરતાં મૃત્યુ આદરણીય હતું. મીરાંનાં મૃત્યુનાં સાધન હવે મોખવા માંડ્યાં. એક વેળા એક પેટીમાં વિયમય નાગ પૂરી પેટી મીરાંને મોકલાવી અને કહાવ્યું કે આમાં સેવવા જેવા શાલીગ્રામ છે. રાજવસને શ્રદ્ધા રાખી મીરાંએ પેટી ઉઘાડી તો મહોથી સુંદર શાલીગ્રામ નીકળ્યા. ‘કુલની ડાલ્યોમાં વીંછુ મોકલ્યા,’ કોઈ ન વળ્યું. અન્તે હલાહલ ઝેર ધોળ્યું અને તેનો પ્યાલો ભરી રાણાજીએ મીરાંને મોકલ્યો અને દેવડીએ કહાવ્યું કે પ્યાલામાં કૃષ્ણપ્રભુનું ચરણામૃત છે. સોનાનો પ્યાલો હાથમાં

લીધો મીરાંએ મન મઝે યદ રે, પ્રભુને દેખાડી કર્યું પાન,

અમૃત સરીખું યદ ગયું, એને સમરય ધણી ભગવાન:

મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી મહારાણી મીરાંબાઈ ઉપર સંસાર અને સગાંઓની આટલી પ્રાણુ-
હારી અવકૃષ્ણ કેમ ? આટલા અભાવ અને જીલ્મ શાને ? એ કૌતુકના પ્રશ્ન આપણને સ-
હજ યાદ છે. સૂર્યવંશી રાણાકુલ શિવમાર્ગી હતું, એકલંગ મહાદેવનું ભક્ત હતું એ એક
ઉત્તર છે. પણ તે સર્વાંગી ઉત્તર નથી. પરમ વૈષ્ણવ મહેતા નરસિંહને પણ એવી રાત્ર્ય-
સંસારની વીટંબણાઓ વેડવી પડેલી એ ધાધી ? ઉત્તર જનસમૂહના સ્વભાવમાં છે. મનુષ્યમાં
જીવ છે તેમ જનમંડળ પણ જીવવતું છે: એના પણ સ્વભાવ અને સ્વભાવજન્ય ગુણોપ-
હોય છે. એ જીલ્મમાં વિપર્યયનાં મૂલ ત્યાં જોડાં રોધવાનાં છે.

આજનો આપણો સંસાર ઇતિહાસનાં વેણુ માનશે કે સ્વામીનારાયણના સંપ્રદાયમાં
જનાર જનને ન્યાત બહાર મૂકતા ? સત્ય તે કલ્પના કરતાં પણ વિશેષ કુતુકમય છે: ભૂત-
કાલ જે પોતાનો ભંડાર ઉઘાડે તો એકેક સત્યનાં એવાં અજ્ઞવાળાં વાય કે આપણને અ-
ત્યાગ્રયના આઘાત વાગે. સ્વામીનારાયણનો સંપ્રદાય ભાગવતધર્મ છે, શ્રીમદ્ ભાગવત શ્રી-
મદ્ ભગવદ્ગીતા, અને ઉપનિષદ ઉપર પાયા રોપતો એ રામાનુજ પન્થ છે. છતાં પુત્રોને
એ સંપ્રદાય સ્વીકારતા જોઈ પિતા પોતાને નિષ્પુત્ર યથા માની સંસાર ત્યાગી સંન્યાસ લેતા
બ્રાહ્મણો એ સંપ્રદાયીઓથી અભણતા, વાણીયાઓ વટળતા. આ સકે આપણા ગુનરાતના
ઇતિહાસની યોડાં વર્ષ ઉપરની કથની છે. એનું કારણ શું ?

જૂનાને જીવન મારનાર સંસાર સકે કાંઈ નવસને અશ્રદ્ધાની આંખે નીરખે છે. ગુ-
જરાતમાં જ નહીં, સૂર્યવંશના રાણાકુલમાં જ નહીં, ભારતમાં જ નહીં, પણ સકલ માનવ
દેશે 'નવીન તે નિરર્થક' એ સંસારનું સ્વ છે: અને પક્ષાપક્ષ વર્તે પિયારતાં એ આમા-
રસત્ર સાઈ છે. કંઈ કાલ સુધી જીવી નવજ એતનની રિયરતા ન બતાવે, ઉત્સાહી અમ્મ-
જીની જીવનમાં વિદાસી નવજ ઉપયોગિતા, સુખસાધકતા ન દર્શાવે, કંઈ વર્ષો સુધી બારણે
ઊભી દાર દોડી શુદાન્તરમાં પ્રવેશવાનો નવજ દયમંદ ન દાખવે ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ઉપર
પગ મૂકી રસ્તાના સદસદ્ અતિથિને કુલનું અંગ કરનારના કુલમાં અનાચાર આચારય તો
કાંઈ આશ્ચર્યજનક નથી. સંસાર મેઘાડમ્બર સમાન છે: તહેને ડોલાવતા સમીર રિયર બજ-
વત્તર હોવા જોઈએ: તહેને ચીરતા વિધુતકૃષાણ સત્યની જવાલાનાં ધણાં જોઈએ: તેના
અન્તરમાં ભસવા મથતા મેઘ શુદ્ધિનિર્મળ અમૃતમીઠા વારિદવન્તા જોઈએ. નવજ પોતાનું
સત્ત્વ દાખવે ત્યાં સુધી સંસાર તહેને ક્ષિતિજ ઉપર રાખે, તહેના કાંચનની કસોટી કસે એ
આતિ યોગ્ય છે. નરસિંહ-મીરાંના કાલમાં આપણો સંસાર કૃષ્ણભક્તિનું કાંચન કસતો હતો:
સો પોણોસો વર્ષ ઉપર ગુનરાત સ્વામીનારાયણના પન્થનું હીર પરીક્ષતો હતો. હવે એ
પરીક્ષાની અવધ્ય પૂરી થઈ છે. કાલ જતાં નવજ તે જૂના યથા અને આપણા સંસારે
તહેમને હલમાં સ્થાન આપ્યાં. નવજનાદીઓને સંસારશાસ્ત્રના આ સ્ત્રવને બોધ મનન-
યોગ્ય છે: નિરાશામાં આસા પ્રગટાવશે, દિવગીરીમાં દીધાસા દેશે. (અપૂર્ણ.)

ન્દાનાસાલ દલપતરામ કવિ.

સ્વરસંવાદક યંત્ર.

(દલીલિન.)

સ્વર-કેવી રીતિએ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે એક સ્થલથી અન્ય સ્થલે કેવી રીતિએ જાય છે તે આપણે પૂર્વે સમજી ગયા છીએ; એટલે હવે આ “સ્વર-સંવાદક યંત્ર” જેને ઇંગ્લેન્ડમાં “ટર્સિફાન” કહે છે તેની રચના તથા તે કયા નિયમોને અનુસરીને કામ કરે છે તે પણ હવે આપણે સદજ સમજી શકીશું.

“સ્વરસંવાદક યંત્ર” આના શબ્દાર્થ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે એ યંત્ર સ્વરને એક સ્થલેથી અન્ય સ્થલે લઈ જાય છે, એટલે તે હારા સ્વર એક સ્થલેથી અન્ય દૂર સ્થલે સંબંધાઈ શકે છે. સ્થલો દૂર હોવા છતાં જાણે આપણે સામસામા ઉભા રહી વાત કરતા હોઈએ તેવી જ રીતે આ યંત્રદ્વારા દૂર સ્થલે વસનારાં મનુષ્યો જટ પરસ્પર વાત કરી શકે છે. એટલું જ નહીં પણ કીયા મનુષ્યને સ્વર સંબંધાય છે તે પણ સ્પષ્ટ જોવાળી શકાય છે. વળી સંગીત પણ તેવી જ રીતે ઘર બેઠાં સંબંધાય છે. વીગેરે અન્ય ઘણાં ઉપયોગી કાર્યો થાય છે.

હવે તેની શોધ વિશે જોશીએ:—મી. ગ્રેડમ બેલ નામના એક વિદ્વાને આ યંત્રની શોધ કરી છે. જે મુખ્ય નિયમને અનુસરીને તેમાં કામ થાય છે તે એ જ કે—જે સ્વર ઉત્પન્ન થાય તે સ્વર અન્ય સ્થલે તેવોતે તેવો તુરંત જ લઈ જવો: હવે આ યંત્રથી તે જ સ્વર તારદ્વારા અન્ય સ્થલે જાય છે એમ નથી, પરંતુ એક યંત્રમાં સ્વરથી ઉત્પન્ન થએલાં શૂન્યો તારદ્વારા તેવા જ બીજા યંત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી આપણી કલ્પનિકમાં તે સ્વર શ્રવણ થવાનું જ્ઞાન થાય છે.

સૂક્ષ્મ કાગળનાં બે બૂંગાં લેવાં અને તે દરેકના અંકેક મુખ ઉપર ઘણું જ સૂક્ષ્મ ચર્મપત્ર (‘પાર્થમેન્ટ’) ચોટાડવું. તેની વચ્ચે ઘણું જ સૂક્ષ્મ છિદ્ર પાડી તેમાં એક રેશમનો તાર બાંધવો. એવી રીતે બંને બૂંગાંને તારથી જોડવાં. આવી રીતે બંને કાગળનાં બૂંગાં દૂર રાખી વચ્ચેનો રેશમનો તાર બરાબર સખ રીતે બેંચાયેલો રહે તેમ બે બૂંગાં બે મનુષ્યોએ પકડી રાખવાં. હવે એકમાં મુખ ગ્રહીને કાઈ મનુષ્ય બોલશે તો તે તુરંત બીજામાં સંબળાશે. હાકરાંઓ વાંસનાં બૂંગાં અને સાધારણ દોરીવડે આવી રમત ઘણી વાર કરે છે તે હરકોઈના જીવામાં આવ્યું હશે.

વાદ સખવાનું છે કે આ યંત્રની શોધ આ ઉપરથી જ થઈ છે. ઉપરના રેશમના તારદ્વારા સ્વર થી રીતિએ ગયો તે ઉપર વિચાર કરતાં મી. ગ્રેડમ બેલ નામના વિદ્વાને લાગ્યું કે સ્વર પોતે તો જઈ શકતો નથી કેમકે રેશમ કિંવા સતરમાં સ્વર વહન કરવાની શક્તિ (Power of conducting sound) નથી. આવી શક્તિ યોગ્ય કિંવા વધારે પ્રમાણમાં ધાતુઓમાં હોય છે. અને રેશમ કિંવા સતરના તારને બદલે ધાતુનો તાર બાંધ્યો તો તેથી પરિણામ સાફ આવ્યું નહીં. આ ઉપરથી તે વિદ્વાને એમ અનુમાન બાંધ્યું

કુદરત અને તેનાથી મનુષ્યો ઉપર થતી અસર.

વિશ્વચમત્કૃતિનું જ્ઞાન કરતાં વિશ્વનિયંતાની કાંઈ જોર લીધા જ બાકે છે. પદાર્થ માત્ર સામાન્ય મનુષ્યની દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિગોચર થઈને જવાને તેવા જ બાકે છે. એ જ પદાર્થમાં વૈજ્ઞાનિકો (scientists)ને કાંઈ અપૂર્વ રહસ્ય સમાયેલું લાગે છે. કુદરત એ આધુનિક સમયનો અપૂર્વ શિક્ષક છે. આપણે તેના નિયમોનું અધ્યયન કરી તેના અનુયાયી થઈએ તો તેમનું અપૂર્વ લાભ છે. વિશ્વચર્યા—ગ્રહો અને ઉપગ્રહોનાં સ્થળો; મધુર ધ્વનિ કરતા—મૃદુ પ્રવાહો વહેતા ઝરાના સમીપે આવેલાં વૃક્ષ લતા ધૃત્યાદિનાં ઝુડો; તેમાં કહોલ કરતા—કિનરસવરે શબ્દોચ્ચાર કરતા કોકિલ, મયૂર, શુક, મેના ઇત્યાદિ રંગબેરંગી પક્ષીઓના સમૂહો; વૃક્ષમાં પાકેલાં મીઠાં મનોહર ફળો;—ધૃત્યાદિ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નિરીક્ષણ કરતાં મન કાંઈ વિલક્ષણ અપૂર્વ આનંદ જ અનુભવે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સાર્વકાળે ઉપર નીચે ચતી સોનેરી, રૂપેરી રંગની માછલીઓ; તટને સમીપે બેઠેલાં બગલાં, પારેવા, સારસ ઇત્યાદિ જંગમપક્ષીઓ; તથા વન ઉપવનમાં ટીકાર કરતાં—અપૂર્વ સુખાનુભવ કરતાં કોકિલાદિ તરવિદગમો તથા રમ્ય અહ્લુત સૌન્દર્યવાન પશુઓ—ધૃત્યાદિ અવલોકન કરતાં હરકોઈ ગર્વિષ્ઠ મનુષ્ય પશુ માન મુકી વિષ નિવંતાના અગાધ પ્રાબલ્ય અને શુદ્ધિના વિચારમાં કરતાં થાકી જાય છે.

સ્વરૂપમાં, પૃથ્વી મનુષ્ય માત્રના નિવાસને માટે અગમ્ય રીતે નિર્માયેલી છે. તે એક જણે આપણા માટે સર્વ પ્રકારના માનુષી અને દૈવી સુખ સાધનોથી ભરપૂર ભરેલું આનંદભુવન જ ન હોય! બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં કેટલાક પ્રદેશોમાં તે અતીવ કૃપણ જણાય છે, અને કેટલાક પ્રદેશોને તો તે સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી રેલગેલ કરી મુકે છે. વિવિધ સ્થળોમાં તે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સુખચાન્તિનાં હારો સરલ કે કઠિન કરે છે. કોઈ જગ્યાએ તેનો અનુપમ અખૂટ ખજાનો શુભ અને કોઈ સ્થળે ખુદા રાખે છે. કોઈ સ્થળે સંનિધિમાં રહેતા મનુષ્યવર્ગને પરસ્પર વ્યાવહારિક સંબંધો રાખવામાં મદદ કરે છે, અને અન્ય સ્થળે અભેદ ક્રિયા રૂપી પર્વતોની દારો બાંધી એક પ્રજાને બીજી પ્રજા સાથે સંબંધ કરતી અટકાવે છે. કોઈ જગ્યાએ તે શાન્ત રીતે ઉદ્દામ હુન્નર કરવાને લોકોને આકર્ષે છે, અને અન્ય કેટલેક સ્થળે ભયંકર કદપના પશુ પ્લોંચી ન શકે તેવી શક્તિઓથી તેમના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે. જે દેશો તેણે આપણા વારતવ ઉપયોગને માટે યોજેલા સ્પષ્ટ બાસતા નથી તે દેશોમાંનાં ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલાં રજો, એકાંત વાસી ખડકોવાળા પર્વતો, અને છુપા બેઠેલા શીતકટિબંધમાં આવેલા બરફના સમૂહથી દંકએલા પ્રદેશો એ સર્વ પણ આપણી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને માટે તેણે અતીવ ઉદારતાથી યોજેલા પ્રદેશોમાંના જરૂરના પ્રદેશો શું નહિ હોય? ખરેખર એવા ઉપયોગી લાગતા સૃષ્ટિવિભાગો આપણા મહાન પિતાના અતિશય ઔદાર્યથી બક્ષાયેલી ગાંધ રહસ્યમય ચીજો છે. કારણ કે તે આડકતરી રીતે—વરસાદ વગેરેનાં કારણ જૂત થઈ પાણી સુખ માટે આવશ્યક છે એટલું જ નહિ, પણ આપણા વિચાર બલકે સંકટપ્રસાર પર ખાસ અસર કરી તેને અત્યુચ્ચ કરી મુકે છે. તેઓ આપણા ગર્વને વશ કરવા મર્થ નીવડે છે. તેઓ આપણને જણાવે છે કે આપણને ધણું જ સરળતાથી સમજ પડી કે એવા વિષયો કરતાં પણ આ વિશ્વમાં દંભુ કેટલાક એવા મહાન વિષયો છે કે જેમાં

વદનનો પશ્ચાત્તાપ અને જીવનનો નહીં એ પશ્ચાત્તાપ નથી; પાપો વદનના પશ્ચાત્તાપથી નહીં પણ જીવનના પશ્ચાત્તાપથી નિવૃત્ત થાય છે. પ્રભુ નિરન્તર મનુષ્યને પાપોની નિવૃત્તિ આપ્યા કરે છે, કારણ કે તે દયા પોતે છે; પણ મનુષ્ય પાપોને ગમે તેવાં નિવૃત્ત ધારે તથાપિ તેઓ તેને ચોટી રહે છે, અને આરથના ઉપદેશોને અનુસરતા જીવન સિવાય અન્યથા દૂર ચતાં નથી. જે પ્રમાણમાં તે આ ઉપદેશોને અનુસરીને જીવે છે, તે પ્રમાણમાં તેનાં પાપ દૂર થાય છે; અને જે પ્રમાણમાં તેઓ દૂર થાય છે, તે પ્રમાણમાં તેઓ નિવૃત્ત થાય છે. કારણ કે મનુષ્ય પ્રભુ વડે પાપથી નિરુદ્ધ તથા હિતમાં અનુબદ્ધ થાય છે; અને જે પ્રમાણમાં તેણે શારીર જીવનમાં અહિતને પ્રતિરોધ કર્યો હોય, તે પ્રમાણમાં તે પરજીવનની અંદર અહિતોથી નિરુદ્ધ થાય છે; અને ત્યારે જે પ્રમાણમાં શારીર જીવનમાં તેણે સ્નેહમાંથી હિત કર્યું હોય, તે પ્રમાણમાં તે હિતમાં અનુબદ્ધ થાય છે. આમાંથી પાપની નિવૃત્તિ એટલે શું, અને તે ક્યાંથી છે, એ દેખી શકાશે.

મનુષ્ય પોતાની પરીક્ષા કરે, અને પાપોની હા પાડે, તે પછી તેણે જીવિતના અન્ત પર્વન્ત હિતમાં નિશ્ચય રહેલું જોઈએ. અને જો પછી તે આગલા અહિતના જીવનમાં પડે, અને તેને બેઠે, તો તે ધર્મદ્રોહ કરે છે; કારણ કે ત્યારે તે અહિતને હિત સાથે જોડે છે; અને તેટલા માટે તેની છેલ્લી સ્થિતિ પહેલ્લીના કરતાં દુષ્ટતર થાય છે.

કાન્ત.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુસલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ.

વર્ષ ૨. અંક ૮,

[માસિક]

ભાદ્રપદ, સંવત ૧૯૫૬.

દિગ્-દર્શન.

મિ. એમ્બરસેઇનની ' પદ્મપાતી.જકાત', અને એથી હિન્દુસ્તાનને લાભ છે કે હાનિ
એ સંબંધી હાડસબંધ લૉર્ડ્સમાં યએલી અગલની અર્થાનું ગયા
મિ. બાલકૃષ્ણની આ- અંકમાં અમે દિગ્દર્શન કર્યું હતું. સાર પછી એ પ્રશ્ને ઈંગ્લંડમાં
ચિંક નીતિ. ધણું ગંભીર રૂપ પકડ્યું છે. મિ. એમ્બરસેઇને એધું કે ઈંગ્લંડની
પ્રજા હજી એમની સૂચના સ્વીકારવાને તૈયાર થઈ નથી. એ ઉપરથી એમણે પોતાના હોદ્દાનું
રાજનામું આપ્યું છે, અને આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રજામતને પોતાની તરફેણમાં કેળવી અને મેળવી
લેવા ચલા શરૂ કર્યો છે. તેઓ રથને રથને ફરીને બાપણો આપે છે, અને એમના
પક્ષનાં પત્રો તરફથી એમ કહેવાય છે કે એમની દલીલો-વિચારો-પણ-ઉત્સાહ-અને સારી
લાગણીથી લોક ઉપર ઘણી અસર થઈ છે, અને સ્હામા પક્ષના પ્રતિષ્ઠિત પુરો પણ
એમના મતમાં બળના નય છે.

હજી પ્રજાને મોટા ભાગ પરદેશી અનાજ ઉપર જકાત નાંખવાનું પસન્દ કરે એમ
નથી, હાલ થઈ શકે તે માત્ર એટલું જ છે. કે જે દેશ આપણી સાથે (જકાતની બાબ-
તમાં), જે રીતે, વર્તે તેની, સાથે તે રીતે વર્તવું (Policy of Retaliation) અર્થાત્
આપણા માલ ઉપર એ જકાત નાંખે તો એના માલ ઉપર આપણે સ્હામી જકાત નાંખવી;

અને આ પદ્ધતિ ખરૂં જોતાં જઠાતી વ્યાપાર (Protection) ની નથી પણ બિનજઠાતી વ્યાપાર (Free-trade) ની છે, કારણ કે જઠાત રહામી જઠાત ન નાંખવી એ જઠાતી નીતિને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે—જઠાત રહામે જઠાત નાંખવી એ જ જઠાતી નીતિ તોડવાનો ખરો માર્ગ છે; કોઈક વગેરે બિનજઠાતી વ્યાપારી નીતિના હિમાયતીઓએ સ્વપ્ને પણ નહોતું ધાર્યું કે ખીજ દેશો જઠાતી નીતિને આગ્રહથી પકડી રહેશે, છતાં તેઓએ તેમ કર્યું છે, અને ઇંગ્લંડની બિનજઠાતી આર્થિક નીતિને અર્થહીન બદલે વિરુદ્ધાર્થવાણી કરી મૂકી છે, અને એનો લાભ લઈ ઇંગ્લંડના વ્યાપારને નુકશાન કર્યું છે—આ મતલબનું એક એવોપાનિયું પ્રસિદ્ધ કરી મુખ્ય પ્રધાન મિ. બાલ્ફોરે મિ. ચેમ્બરલેનના વિચાર સાથે પોતાનું પ્રશ્ન મળતાપણું જણાવ્યું છે: માત્ર ઇંગ્લંડની પ્રજા ચેમ્બરલેનની સૂચના હાલ પૂરેપૂરી સ્વીકારી શકે એમ નથી, માટે હાલ જેટલું બની શકે એમ છે એટલું જ કરવું ઉચિત ધારી એમણે પોતાનો હોદ્દો હજી કાયમ રાખ્યો છે.

હિન્દુસ્તાના પ્રધાન લૉર્ડ જ્યૉર્જ હુમ્ફ્રીસને પણ રાજનામું આપ્યું છે—એમ જણાવીને કે આપાત ઉપર જઠાત નાંખવાથી ઈંગ્લંડને નુકશાન છે એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનને પણ એથી ઘણું જ નુકશાન છે એમ તેઓ માને છે.

મિ. ચેમ્બરલેનની ચોજના ઘમ્બલ થવાથી હિન્દુસ્તાનને કૃપી રીતે નુકશાન છે એ ગયા અંકમાં આપણે જોયું. પણ મિ. બાલ્ફોરનો ‘સાદું વાળવાનો’ સિદ્ધાન્ત (Principle of Retaliation) જે હિન્દુસ્તાન ઉપયોગમાં લઈ શકે (હિન્દુસ્તાનને આ સત્તા બાબે જ મળી શકશે) તો હિન્દુસ્તાનની આર્થિક ફરિયાદોમાંની એક મહત્ત્વની ફરિયાદ બાબત કાંઈક લાલ થાય. હિન્દુસ્તાનને આજ એક ખાસ જરૂર * એ છે કે પરદેશી માલ ઉપર એ પોતે સ્વતન્ત્ર રીતે, પોતાના હિતાહિતનો વિચાર કરી યોગ્ય લાગે તેમ પોતપોતાની મરજી મુજબ, જઠાત નાંખી શકે. બધા દેશના માલ ઉપર જઠાત નાંખવાનો એને સ્વતન્ત્ર હક ન મળે તો હાલ જઠાત રહામે જઠાત નાંખવાનો હક મળે તો પણ કેટલોક લાભ થાય: એ રીતે જર્મન અમેરિકા વગેરે હિન્દુસ્તાનના માલ ઉપર જઠાત લેનારા દેશોના માલની આપણા દેશી માલ સાથેની હરીફાઈ ઘટે, અને એટલે અંશે દેશી

* એમ કહેવાય છે કે ઉપર જણાવેલા મિ. બાલ્ફોરના એવાનીયાની પહેલી ૭૦૦૦ પ્રતની આદતિ એક કલાકમાં ખપી ગઈ! ખીજે દિવસે ૨૫૦૦૦ પ્રત કાઢી એ પણ એજ રીતે ખપી ગઈ! ! બર્મિંગહામની ‘ઇમ્પીરિયલ ટ્રિફ લીમ’ નામની મંડળીએ આ પુસ્તકની બે કરોડ નકલ કઢાવી છે, અને એને ઇંગ્લંડમાં તથા સંસ્થાનોમાં મોકલી આપવા સત્તરિસ ૯૦૦ નોકરો કામ કરે છે! ! !

ઇંગ્લંડની પ્રજાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે કુંબકર્ણને નિદ્રામાંથી જગાડે એવા પ્રયંસ હિન્દુમિનાદ શિવાય એ કાંઈને કાન દેતી જ નથી.

આ દક્ષિન્તથી કોંગ્રેસ અને કોન્ફેડરેસની હિલચાલ કેમ્પી રીતે થવી જોઈએ એ બાબત બોધ લેવાનો છે.

કારીગરીને ઉત્તેજન મળે—પણ તેમાં એક વિધિ આવે એમ સંભવ છે, તે એ કે જર્મની-અમેરિકાની હરીફાઈ ધટી દેશીકારીગરીને ઉત્તેજન મળવાને બદલે વચ્ચેથી ઈંગ્લંડ ફાવી જાય, અને એક હરીફને બદલે બીજો હરીફ ઉત્પન્ન થાય. બદલામાં ઈંગ્લંડ આપણો માલ ખિનજકાતે સ્વીકારશે, એ બહુ લાભ નથી—કારણ કે આપણા માલનો જોડલો ઉપાડ ઈંગ્લંડમાં છે તે કરતાં અન્ય દેશોમાં થયો વધારે છે. તથાપિ, આ યોજના હિન્દને માટે મિ. એમ્પરસેઇનની યોજના જેવી સર્વથા હાનિકારક નથી: અજમાવવા જેવી છે, પરિણામ શું થાય છે, એ લાંબે વખતે જ્ઞાણાય.

આ સર્વ નવીન વિચારોથી હિન્દને કાંઈ પણ ખરેખરો લાભ હોય તો તે એ જ છે કે—આજ પર્વન્ત ખિનજકાતી આયાતનો સિદ્ધાન્ત અડગ જામી બેઠો હતો એ રહ્યો હવે શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે. ઈંગ્લંડ ખિનજકાતી આયાતના સિદ્ધાન્તથી આગ્રાદ થયું છે એમ કહેવામાં આવે છે, અને એનો ઉત્તર પણ આપાય છે કે અમેરિકા-જર્મની જકાતી આયાતનો સિદ્ધાન્ત અમલમાં મૂકીને ઈંગ્લંડ કરતાં પણ આર્થિક અભિવૃદ્ધિમાં વધારે ત્વરાથી પગલાં ભરે છે. હિન્દુસ્તાનની ઉછરતી કારીગરીનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન પણ પરદેશી આયાત ઉપર જકાત નાંખ્યા વિના થતું અશક્ય છે: કપી કપી ચીજો ઉપર જકાત નાંખવી અને કપી કપી ઉપર ન નાંખવી એમાં વિવેકની જરૂર છે. ગરીબ માણસને દમોશ ઉપયોગની અને ખરી જ્વરિયાતની ચીજોને—જેમકે કેરોસાઇન તેલ—જકાત નાંખી મોંઘી કરવી ન જોઈએ; તંબૂરના મોજરોખની ચીજો—જેમકે કાચનો માલ, વિલાયતી ખૂટ-ઉપર જકાત અનિષ્ટ નથી.

પરન્તુ હાલમાં, આપણી યુનિવર્સિટિના પ્રસિદ્ધ વિદ્યાવૃણુ મિ. બરનેરજી પાદશાહ એમણે આ નવા આર્થિક પ્રશ્નની બાબતમાં હિન્દનું ખરૂં દિન શેમાં આર્થિક નીતિ સં- સમાએહું છે—જકાતી નીતિમાં કે ખિનજકાતી નીતિમાં એ વિષે બન્ધે મિ. પાદશાહ- 'ઈન્ડિયન ટેકરટાઇલ જર્નલ' ના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં "The ના વિચારો. Fiscal Issue: India's True Interest—The part of Patriotism." એ મથાળાનો એક વિદ્વાદથી ભરપૂર લેખ લખ્યો છે, અને એમાં પોતે એમ જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનનું ખરૂં દિન ખિનજકાતી નીતિમાં જ રહેતું છે.—મિ. પાદશાહની દલીલોમાંની કેટલીક તો "Free trade" (ખિનજકાતી આર્થિક નીતિ) ની સુપ્રસિદ્ધ દલીલો છે, પરન્તુ એકંદર એમનું કહેતું દલીલોથી સમર્થિત હોઈ વિચાર કરવા જેવું છે. મિ. પાદશાહ જણાવે છે કે—

(૧) પૂર્વે આપણા દેશોમાં રાજ્યો જકાત તો લેતા, છતાં એમ કહેવામાં હરકત નથી કે પોતાના રાજ્યના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ કરવાના હેતુથી જકાત લેવી એ એમનો સામાન્ય રિવાજ

નહતે. ઇંગ્લેન્ડને જેટલું અનાજ જોઈએ છે તેટલું પોતાના દેશમાં પાકતું ન હોવાથી બીજા દેશમાંથી એ મંગાવે છે; અને એની કિંમત તરીકે, તે તે દેશને જેવો જેવો માલ જોઈએ છે તેવો તેવો માલ, તે તે દેશ પોતે બનાવી શકે તેના કરતાં સોંધે આવે, પૂરા પાડે છે—આ ઇંગ્લેન્ડની બિનજકાતી આર્થિક નીતિ: એથી એ માલ ખરીદનાર દેશને કાંઈ જ નુકશાન નથી. બીજી પ્રજાઓ ઉપર એવી ફરજ નથી કે એમણે પોતાનું અનાજ—૩ વગેરે ઇંગ્લેન્ડ મોકલવું જ—પોતાનું અનાજ—૩ વગેરે મોકલી કાપડ વગેરે લાવવામાં આપણે સ્વાર્થ રહેલો છે, માટે જ આપણે એમ કરીએ છીએ.

(૨) હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા દેશો આજ એક જ વાવટા નીચે વસે છે—એ સિવાય એ સર્વમાં બીજી એકતા કાંઈ જ નથી : જાત, ધર્મ, ભાષા, ઇતિહાસ વગેરેમાં તેઓ એક એકથી જૂદા છે—છતાં જો, પ્રદેશના જા કુરોડ રૂપીઆના ચોખા બિનજકાતે બંગાળા અને ફક્તિય હિન્દુસ્તાનના શહેરોમાં જાય, અને વાયવ્ય પ્રાન્ત અને અવધ પ્રાન્તનો ૨૫ કરોડનો માલ દર વર્ષે હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોમાં વચર જકાતે દાખલ થાય, કાનપૂરનો આમડાનો માલ દક્ષિણના મોગીયોનો રોજગાર તોડે અને મદ્રાસનાં એલુમિનિયમ ધાતુનાં વાસણો નાશક શિહોર અને બનારસના કંસારાઓને નુકશાન કરે એમાં જકાતીનીતિનો આશ્રય લેવો મર્યાદામતે અનિષ્ટ ગણાય છે, તો હિન્દુસ્તાનની બહારના દેશોમાંથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાંખવી એ પણ એટલું જ અનિષ્ટ ગણાવું જોઈએ.

(૩) જકાતવાદીની ભૂલ યાપ છે તે એ કે—એના સમજવા પ્રમાણે માણસને અમુક અમુક વસ્તુનો જ ખપ હોય છે, જો કે ખર્ચે જોતાં માણસને વસ્તુઓ (articles) નો ખપ નથી, પણ એની ઉપયોગિતા (Utilities) નો ખપ છે. અર્થાત્, તમે આજ એક પરદેશી ચીજ ઉપર જકાત નાંખશો તો કાલે બીજી પરદેશી ચીજ એવી તૈયાર થઈ આવશે કે જે જકાતના નિયમમાં નહિ આવે અને છતાં પહેલાંની ચીજનો ખપ સારશે. એટલે કૃત્રિમ જકાતોથી કોઈ દિવસે પણ તમારો ધારેલો ઉદ્દેશ તમે પાર પાડી શકશો નહિ.

(૪) જકાતવાદી પરદેશી માલ રહામે આટલો બધો દ્રોષધરાવે છે—પણ એને એમ ખબર નથી કે કુદરત વગરજકાતે અધ્યાગ માલ એના દેશમાં ધુસારી દે છે : જો બિનજકાત માલ આવવાથી દેશના ઉદ્યોગોને નુકશાન થતું હોય તો કુદરતથી જ થતું જોઈએ, અને આપણે પહેલાં પગલાં તો કુદરત સદામે જ લેવાં જોઈએ—સૂર્યના પ્રકાશને આપણા દેશમાં આવતો અટકાવીએ તો દીવાલની—મીથુબત્તી વગેરેના ધન્યો નજરે, હવા બગાડીએ તો જનુવિનાશક ઔષધોનો ખપ શરૂ થાય, અને ધાટના ડુંગરોના ધોધમાંથી વિદ્યુત-શક્તિનો ઉપયોગ કરવાના વિચાર માંડી વાગીએ તો બંગાળાની કોલસાની ખાણે ખીસે !

(૫) આગણીસમી સહીની સરઆતમાં ઇંગ્લેન્ડના સંચાઓમાં બનેલા કાપડે બિન-જકાતે હિન્દુસ્તાનમાં આવી હજારો વણકરોને પાથમાલ કરી નાંખ્યા—એ ખર્ચે એ વણકરો ઉપર આપણને દયા આવે એ સ્વાભાવિક છે, મોઝા છે. - આ આર્થિક ધરિવર્ન ધીમે

ધીમે થયો હોત તો ઠીક હતું એમ પણ ઇચ્છી શકાય—પણ ઊંડો વિચાર કરતાં, એમ થયું હોત તો વધારે સાફ હતું કે કેમ એ શંકાપણ લાગે છે. મન્દ પ્રગ્તની આંખો ઉઘાડવા માટે તો વીજળીનો જ ચમકારો જોઈએ: “A sluggish nation perhaps needed to be roused by swift and sure lightning-flashes.”

(૫) પરદેશી માલ ઉપર જરૂર નાંખીને અમેરિકા આર્થિક સ્થિતિમાં આજીવન થયું છે એમ જાણીકાર કહેવામાં આવે છે. આ કહેવું એ રીતે ખોટું છે. જુલાઈ મેસેન્જર ‘મી-ઇન્ડિય સેન્સિટિવ’—પત્રમાં સર રોબર્ટ ગિફને બતાવ્યું છે તેમ મુનાઇટડ સ્ટેટસના કારીગર વર્ગનો માત્ર સેંકડે પાંચ ટકા જરૂરો ભાગ જ જરૂરની ધન્યતાઓમાં—એટલે કે જે પરદેશી માલ ઉપર જરૂર લેવામાં આવે છે એના ધન્યતાઓમાં—રોકાયેલો છે. ખીજું, જરૂર લેનાથી અમેરિકા ખર્ચ બેતાં પોતાને નુકશાન જ કરે છે. ઇંગ્લંડના મહાન અર્થશાસ્ત્રી પ્રોફેસર માર્શલે અમેરિકા જર્મ, એક પછી એક બધા ધન્યતાઓની સ્થિતિમાં ઊંડો અને વિગતવાર તપાસ કરી બહાર કહ્યું છે કે વીસ વર્ષ ઉપર પણ જરૂરની નીતિથી અમેરિકાને લાંબ થયો નથી અને હાલ તો પહેલા કરતાં પણ વિશેષ નુકશાન થાય છે.

(૬) હિન્દુસ્તાનનાં કાપડનાં કારખાનાંઓને બિનજરૂરની નીતિથી જ લાભ છે. ૧૯૦૧-૨ માં હિન્દુસ્તાન ૧૧ કરોડનું સુતર અને સુતરાઉ કાપડ, ૯ કરોડનું વણેલું શય (ગુણપાટ), ૩ કરોડનું ઊનનું તથા રેશમી કાપડ, અને ૨૦ લાખનાં લુગડાં પરદેશ ખાતે વેચાવી શક્યું એ યોરૂં સન્તોષકારક નથી. ૧૯૦૨ માં ૩૮ કરોડનું પરદેશી કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યું. હવે એમ ધારો કે એમાંથી ૩૦ કરોડનું હિન્દુસ્તાન પોતે બનાવી શકે એમ છે: તો, એ બનાવવા માટે ઓછામાં ઓછું ૧૨-૧૫ કરોડનું ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને અમેરિકાનું ૩ બહારથી લાવવું પડશે; કોલસા અને ખીજે સામાન બાહારથી લાવવો પડશે, (બંગાળના કોલસા વાપરેલો તો એટલા પરદેશમાં ખપતા અટકશે—એટલે એમ કરવાથી કાંઈ દેશને એકન્દરે લાભ નથી); સંચા ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર—અમેરિકાથી લાવવા પડશે; બ્યાન અને ધસારો મળી ઉત્પન્ન માંડની કિંમતના દસ ટકા ગણા. આ સર્વ બાબત ધ્યાનમાં લેતાં ૨૫૯ છે કે પરદેશી કાપડને સ્થાને હિન્દુસ્તાનમાં કાપડ ઉત્પન્નવાથી લાભ જૂજ છે. અને પરદેશી કાપડ ઉપર જરૂર નાંખી દેશી કાપડનો ધન્ય વધારવાને બદલે ખીજો ધન્યતાઓમાં મૂકી રોકવામાં આવે તો વધારે સાફ. હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર ખાંડનાં કારખાનાંઓમાં ૯૦ કરોડની મૂડી ખપી ગયું એમ છે એમ મિ. ઓકોનોમર જણાવે છે.

(૭) મિ. રાનડે અને મિ. તેલંગ જરૂરની નીતિને સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારતા નહોતા: તેઓ હિન્દુસ્તાનના હાલના જરૂરનાદીઓ કરતાં વધારે ડાહ્યા, વિચારશીલ, અને અર્થશાસ્ત્રના સ્થાપિત સિદ્ધાન્તો તરફ માનભરી દૃષ્ટિએ જોનારા હતા. તેઓની માગણી એટલી જ હતી કે બિનજરૂરની નીતિને આંખ મીચીને વજગી રહેવું એ હિંદને કિતકારક નથી અને તેથી સરકારે એ નીતિના અમુક અમુક અપવાદો સ્વીકારવા જોઈએ, જેથી યોગ્ય ઉછરતા ધન્યતાઓને આરંભમાં ઉત્તેજન મળે. બિનજરૂરની નીતિના અપવાદો સ્પષ્ટ કરવા એ બાબત મહાન

વિચારક મિ. સિન્કવિકે એમના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરના મહાન પુસ્તકમાં બહુ બારીકીથી તપાસી છે, અને એ જ જણાવે છે એનું દુકામાં તાત્પર્ય કે જે દેશમાં કાચો માલ પુષ્કળ હોય પણ મોડો જડયો હોય, અને તે કારણથી એની ચીજોનાં કારખાનાં અને ધન્ય બીજા દેશ સાથે ટક્કર ઝીલી શકે એટલી જમાવડે ન પહોંચ્યા હોય—એવે પ્રસંગે જો રાજ્ય તરફથી પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખીને અથવા બીજી કોઈ રીતે દેશી કારખાનાંઓને ખાસ ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો એ કારખાનાં જાગી જાય—અને એટલા પૂરતું રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન મળવું યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે જકાતી નીતિ (Protection) નું સવિસ્તર ખંડન કરીને મિ. પાદ-શાહ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનને ખરી ખોટ મૂડીની, સાહુસની, જ્ઞાનની, સુધારાને અતુકૂલ થવાની ટેવની છે : જ્યાંસુધી વણકરનો છોકરો વણકર જ રહેવા માગશે ત્યાંસુધી હાલની રિથિતિમાંથી ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે; જ્યાંસુધી આ દેશના લોક આ નવી હરીફાઈમાં શ્રવણ જ એમ નિશ્ચય નહિ કરે, અને પોતાનું જીવન પોતાના હાથમાં નહિ લે, અને સુસ્ત થઈને પડી રહેશે—ત્યાંસુધી આજાક દેશના જેવો પૈસો મેળવવાની આશા રાખવી બર્થ છે.

"The present deficiency is not want of protection—but want of capital, want of enterprize, want of knowledge of the latest processes, want of adaptability to improvements....."

* "Sidgwick clearly lays down the conditions under which a demand for Protection to infant industries is admissible. State aid in shapes other than those recognized generally is conceivable as legitimate. In an old country, an industry has grown to gigantic dimensions, but by slow growths; subsidiary industries, and facilities for transport of raw material and finished goods, and banking, have gradually collected round it; production on colossal scales reduces the heavy fixed charge per unit of product, and the article is available for sale abroad more cheaply than it can be produced anywhere on a small scale. Therefore, even in countries where natural resources exist in promising abundance, but have been discovered late, small beginnings cannot compete against imported cheapness, and large beginnings are impossible without a conjunction of facilities. In particular subsidiary industries, transport facilities and banking facilities cannot come into existence without a large guaranteed traffic; and a large traffic cannot come into existence without guaranteed facilities. To private enterprize looking for profit only, and jealous of providing, by its exertion, losses for itself and gain to lucky successors, the problem presents the same perplexity as the priority of the hen and the egg. Without Government aid such problems cannot be solved."

If weavers will be families of weavers to all eternity, it is impossible to expect that any relaxation of Free trade will expedite adaptation to new conditions.....An inefficient proletariat cannot expect the remuneration available in competitive countries where men mean to get on, and take their lives in their hands. Progress and even humanity can never mean the indefinite multiplication of sluggish slovenliness and apathy."

મિ. પાદશાહ જેવા અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ અને અનુભવી વિદ્વાનના અભિપ્રાય સ્હામે લખતાં અમને સ્વાભાવિક રીતે જ સંકેત થાય છે—છતાં તેમ કરવા અમે હિંમત ધરીએ છીએ તે માત્ર એટલાથી જ કે મિ. રાનડે જેવા એક પુખ્તવિચારી અને દૂરદર્શી અને હિંદુસ્તાનના જનસ્વભાવની ખરી રમ સમજનાર દેશહિતચિન્તક સાથે અમારૂં મળવા-પણું છે. મિ. પાદશાહ, પ્રેઈસર સિસ્ટમિકે ખતાવેલા મિનજકાતી નીતિના અપવાદ કબૂલ રાખવામાં સ્હામા પક્ષનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરી દે છે: કારણ કે ખરૂં જોતાં, હિન્દનો કોષપણુ વિચારશીલ જકાતવાદી, મિ. પાદશાહ કહ્યો છે એમ વગરવિચારે દરેક પરદેશી સીજ ઉપર જકાત નાંખવી એમ કહેતો જ નથી. હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં કાચો માલ શો શો બચે છે, અને તે કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય, ક્યા ક્યા દુનરને ઉત્તેજન આપવું છટ છે, અને એ સંબંધે લોકમાં જગૃતિ અને માહિતી થી રીતે ફેલાવવી—ઈત્યાદિ બાબતનાં કામનું સરકારે એક વિશાળ ખાતું ઉઘાડું જોઈએ, અને એમાં કેવળ હિન્દના હિતને જ લક્ષમાં રાખીને પ્રગૃતિ થવી જોઈએ: અને તેથી એ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી મંડળમાં યોગ્ય અંગ્રેજો સાથે જૂદાજૂદા પ્રાન્તોના અનુભવી વ્યાપારી અને વિદ્વાન દેશીઓની નીમણુક થવી જોઈએ. પરદેશથી આવતા માલમાં મોટો ભાગ કાપડનો છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ એના ઉપર જકાતી અંકુશ મૂકી સ્પર્દેથી કાપડનાં કારખાનાંઓને ઉત્તેજન આપવાની સ્થપના થાય છે. પણ મિ. પાદશાહ જણાવે છે તેમ કાપડ કરતાં અન્ય ધન્યોઓમાં મૂડી રોકવી એ વિશેષ લાભદાયી હોય તો તે તરફ સરકારનું ઉત્તેજન થવું જોઈએ એમ કબૂલ કરવામાં કાંઈ જ અડચણ નથી: અમુક ધન્યોઓ ઉત્તેજનને પાત્ર છે કે અમુક બીજા એ વિગતનો સવાલ છે, અને એ વિષે ઉપર જણાવેલા ખાતાનું આધિકારી મંડળ વિચાર કરી શકશે. મિ. પાદશાહ મૂડીની અને જ્ઞાનની ખામી જતાવે છે એ વાત સંપૂર્ણ સત્ય છે પણ એ ખામી દૂર કરવા માટે ત્યારે અન્ય સ્વતન્ત્ર દેશોમાં પણ સરકારી મદદ દટગણાય છે તો હિન્દુસ્તાન જેવા દરિદ્ર, પરાજન્યાધીન અને ક્રિયાશક્તિહીન યદ્ય જ્યેલા દેશમાં સરકારના આશ્રયની જરૂર હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

મિ. પાદશાહ જણાવે છે કે અમેરિકાને જકાતી નીતિથી તુકચાન થયું છે અને ૬૭ થાય છે, અને એ સંબંધમાં પ્રેઈસર આરોપનો અભિપ્રાય ટાંકે છે. પરન્તુ એમણે પોતે જ ઉત્તરેલા પ્રેઈસર આરોપના ચખ્છો પૂરેપૂરો વાંચી જોતાં જણાય છે કે (૧) એ પોતે પણ જકાતી નીતિને ઇન્કાર જેવા જાહેરાત દેશ માટે જ તુકચાનકારક માને છે, અને (૨) જકાતી નીતિ દાખલ કરવાથી કારીગર વર્ગને જ લાભ થાય અને ખેડૂત વર્ગને તો દુનરી મીઠ્ઠે મોંખી પડી ઉલટું તુકચાન થાય તથા (૩) કપી સીજ સ્હામે જકાત નાંખવી અને

કૃષી રહામે ન નાંખવી એનો નિર્ણય કરવામાં પ્રજાસત્તાક દેશમાં ઘણી સ્વાયત્તા તાણાતાણ અને પરિણામે રાજકીય અધમતા થાય, એટલા કારણસર જ એ નીતિને નિન્દે છે. અપરંતુ આ કારણો હિન્દુસ્તાનને લાગુ પડતાં નથી એ સહજ વિચાર કરતાં જણાય એવું છે.

મિ. પાદશાહ કહે છે કે માણસને ચીજોનો પોતાનો ખર્ચ નથી પણ એની ઉપયોગિતાનો ખર્ચ છે, અને તેથી એક ચીજ રહામે જકાત મૂકશે તો બીજી ચીજ એજ ઉપયોગની તૈયાર થઈ આવશે; તથા પુરદેશી માણ રહામે જકાત મૂકે છે તો કુદરત રહામે શા માટે નથી મૂકવા? આ દલીલો અર્થશાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ અમને લાગે છે કે એ દલીલો અર્થશાસ્ત્રની પોથીની જ છે, લોકવ્યવહારની નથી. એક ચીજ ઉપર જકાત નાંખશે, તો બીજી ચીજ તૈયાર થઈ આવશે એ ડર ખરું જેતાં રાખવા જેવો નથી—કારણ કે કાણે કાણે નવી શોધ કરવી એ મિ. પાદશાહ માની લે છે એટલું સહેલું નથી—અને જે હિન્દુસ્તાનની હુકરી-શક્તિ એક વખત વિકસિત થઈ તો પછી બીજા દેશે રોજ રોજ નવી શોધો કર્યા કરશે અને હિન્દુસ્તાન એક પણ નહિ કરે એમ માનવું અકારણ લાગે છે. પરદેશ સાથે આ આર્થિક યુદ્ધમાં આંગળી સરખી ઉંચી ન કરવી એમાં અમને હિત લાગતું નથી; નિતાન્ત યુદ્ધપરાયણ રહેલું એમાં જ એના શરીરની ખરી ખીલવણી થવા સંભવ છે. મિ. પાદશાહની કુદરતની હરીફાઈ સંબંધી દલીલ તો ખરેખર અયુક્ત જ છે. રવચ્છ હવા, સૂર્યનો પ્રકાશ અને ધાતુના પાણી મક્ત મળે છે માટે જ એના રહામી જકાત ઇજ નથી; અને એજ સરતે-અર્થાત મક્ત—ઈશ્વર આપણને કાપડ પૂરું પાડતું હોય અને જાપાન દીવાશળી મોકલતું હોય તો કાપડ અને દીવાશળીના ધન્યાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે બીજી તરફ ખુશીથી લક્ષ નાંખીએ!

વળી, મિ. પાદશાહ જકાતવાદીઓની એક અસમર્થિત એ બતાવે છે કે તેઓ હિન્દના જૂઠા જૂઠા ભાગો વચ્ચે બિનજકાતી નીતિ ચાલવા દે છે અને પસન્દ કરે છે. પરંતુ અમને આશ્ચર્ય લાગે છે કે મિ. પાદશાહ જેના વિચારવન્ત લેખક એટલું ધ્યાનમાં નથી રાખતા કે અર્થશાસ્ત્રના નિર્ણયો રાજકીય હિતાહિતના વિચારથી નિયમાય છે. અને આજ કાલ આખું હિન્દુસ્તાન એક છત્રની નીચે આવી એકરાષ્ટ્રની ભાવના સિદ્ધ કરવા તરફ વળેલું છે.

• Taking account therefore of the political corruption which necessity results from struggles about the tariff in a democratic country, and taking account also of the interests of the agricultural classes, I settled in my own mind the question,.... I have already implied that many of those arguments that tell in favour of Protection, as regards a, †. New country tell against it as regards an old one, Especially for England a protective policy would, I believe, be an unmixt and grievous evil."—Professor Marshall in his Presidential Address to the British Association in 1890. † New

નવો-હુકરીની ખાખતમાં નવો; જેમાં હજી કારખાનાં જન્મ્યાં નથી તેવો.

અને એમાં જ એનું શ્રેય છે એ વાત મિ. રાનડે નેચા દેશમંત્રી—કેમ વિરમશી શકે ?

મિ. ચેમ્બરલેન્ડના પદાધાર અને 'ઇકોનોમિકલ ટરિફ કમિટી' ના જનરલ સેક્રેટરિ મિ. વિન્સ કહે છે તેમ—

"Economical maxims and arguments can only settle economical problems. But there are other things in politics besides political economy, just as there are other things in household management besides domestic economy. The law of the cheapest market has as high a sanction in political as in household economics, but no higher."

તાત્પર્ય કે આર્થિક સૂત્રો અને દલીલોથી માત્ર આર્થિક પ્રશ્નોના જ નિર્ણય થઈ શકેઃ જેમ આપણા ઘરમાં આપણો સર્વ વ્યવહાર આર્થિક દૃષ્ટિથી જ અસાચો નથી, તેમ રાષ્ટ્ર-વ્યવહારમાં પણ આર્થિક દૃષ્ટિ જ સર્વોપરિ નથી. આજ કાંચુપી, હિન્દુસ્તાનના જૂલ જૂલ પ્રાંતો એકપ્રજ્વલતી લાવના સિદ્ધ કરવા ખાતર, પોતપોતાના સ્વતંત્ર આર્થિક દિગ્ગજ ગણી કરે એમાં કાંઈજ અશ્ર્વર્ય નથી. મિ. પાદશાહને આવી સાદી અને સુપ્રસિદ્ધ વાતનું સ્મરણ કરાવવાની જરૂર પડતી ન જોઈએ.

વળી—

પરદેશી કાપડ ઉપર જકાત નાંખવાથી એ કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં મોંઘું વેચાય અને એટલે અંશે હિન્દુસ્તાનના લોકોને જ ખરેખર નુકસાન થાય—આ મિનજકાતી નીતિના દિશાવર્તીઓની મુખ્ય દલીલ. પણ એને વિચાર કરો કે એ પરદેશી કાપડનો ઉપાદ કયા વર્ગમાં છે ? હિન્દુસ્તાનના ગરીબ વર્ગને તો જોઈતું કાપડ હિન્દુસ્તાનનાં જ કારખાનાં પૂરું પાડવા લાગ્યાં છે—જેને પરિણામે જાણ કાપડમાં લોકશીપર દરીદ્રાઈમાં અગવડ જ બન્ધ થઈ ગયું છે. માટે આ જકાત માત્ર તવંગર વર્ગ ઉપર જ પડવાની. તવંગર વર્ગ કપર જો કર આવે એ પરિણામે ગરીબવર્ગને પણ અસર કરે. પણ જો હિન્દુસ્તાનમાંથી રાષ્ટ્રખર્ચ માટે અમુક કરોડ ઉપજા લેવાની જ છે, અને ગરીબવર્ગ તો મોટા વગેરે ઉપર કર ભરીને અને જમીનની મહેસૂલ (જરૂર બરતાર ખેડૂતોના મહેસૂલ વગેરે તદ્દન ગરીબ છે.) આપીને એ ખર્ચનો એક મોટો ભાગ વહન કરે જ છે—તો જીજ્ઞે કેટલોક ભાગ—પરદેશી માલ ઉપર જકાતરૂપે—તવંગર વર્ગ ખાસ કરીને વહન કરે તો એમાં મિલકત અન્યાય નથી.

પરદેશી માલ ઉપર નેટલી જકાત નાંખાય તેટલો એ માલ આ દેશમાં મોંઘો વેચાય, અને તેટલો દરજ્જો એ આ દેશના લોકો ઉપર જ કર થઈ પડે એ મિનજકાતી આર્થિક નીતિનું મૂલ સૂત્ર પણ શું સંપૂર્ણ સત્ય છે ? કેટલીકવાર જકાતના આશ્રયથી પરદેશી માલ રહામે દેશી માલ ટકર જીતી શકે છે, અને એનું પરિણામ એ આવે છે કે એ જકાત ધણે ભાગે માલ ખરીદનાર ઉપર ન પડતાં, માલ વેચનાર ઉપર પડે છે મિ. વિન્સ એમના ચોપાનીવામાં ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના ખાંડ અનાજ વગેરેના આવના કેટલાક તાજા દાખલા

લઈ બતાવી આપે છે કે પરદેશી માલ ઉપર જરૂરી નાંખવાથી ધણે ભાગે પરદેશને જ શોષતું પડે છે. (Prof. F. Y. Edgeworth in the Economic Journal, Vol. IV. p. 45.) અને આ વાતના સમર્થનમાં પ્રોફેસર સેલિગ્મન અને પ્રોફેસર સિન્ક્વિન્ના પ્રતિષ્ઠિત અભિપ્રાય ટાંકે છે.

આ વિષયમાં સઘળો નિર્ણય કેવળ હિન્દુ હિત લક્ષમાં રાખીને જ થવો જોઈએ. અને હિન્દુસ્તાનના આર્થિકમંત્રી સર એડવર્ડ લોએ ઇંગ્લંડના 'ટાઈમ્સ' પત્રમાં જેવા વિચારો પ્રકટ કર્યા છે તે જોતાં મિ. પાદશાહ ભય રાખે છે તેમ હિન્દુ મુખ્ય અધિકારિમંડળ. મિ. એન્ગરસેઇનની તરેહની જરૂરી નીતિના પ્રવાહમાં તણાય તો ખેડાક હિન્દને ભારે નુકસાન થવાનો સંભવ છે. અને એ સ્થાને ચેતવણી આપનાર તરીકે મિ. પાદશાહનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

*

*

થોડાક દિવસ ઉપર, સર ફ્રાંસિસ ગિફન નામના એક વિદ્વાને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને આપણી આર્થિક એના અંગ્રહૂત રાજ્યો (દેશો) ની સમૃદ્ધિ કમાણી અને ખર્ચ સ્થિતિ. સંબંધે એક લેખ લખી સંભળાઓ હતો—એમાં હિન્દુસ્તાન વિશે નીચેની મહત્વની હકીકત આપી હતી:—

હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ રીતે મજૂરીઆત વર્ગમાં કુટુંબદીઠ (મહિને સાત રૂપીઆને આશરે ગણતાં) વર્ષે દહાડે પાંચ પાઉંડ જેટલી કમાણી થાયછે. કુટુંબ દીઠ પાંચ માણસો ગણીએ તો એ કમાણી માથા દીઠ એક પાઉંડ થાય. હિન્દુસ્તાનમાં મજૂર વર્ગ ધણો મોટો છે, અને તેથી ગ્રામીણ વર્ગની પેદાશ કુલ મજૂર વર્ગના જેટલીજ હોવાનો સંભવ છે. આ રીતે ગણતરી કાઢતાં હિન્દુસ્તાનની કુલ ૩૦ કરોડ વસ્તીની કુલ વાર્ષિક કમાણી ૬૦ કરોડ પાઉંડ કરતાં વધારે માનવી થોડા નથી. યુનાઇટેડ કિંગડમ (ઇંગ્લંડ વેલ્સ

† " It is obvious that cases may arise where it is not true that 'the tariff is a tax' in the sense that the whole burden of an import duty is necessarily borne by the consumer." Prof. Seligman, "Incidence of Taxation," 2nd Ed. p. 303.

* " Such duties will partly have the effect of levying a tribute on foreign producers, the amount and duration of which may in certain cases be considerable Suppose that a 5 per cent duty is imposed on foreign silks, and that in consequence, after a certain interval, half the silks consumed are the product of native industry, and that the price of the whole has risen 2½ per cent. It is obvious that, under these circumstances, the other half which comes from abroad yields the State 5 per cent, while the tax levied from the consumers on the whole is only 2½ per cent: so that the nation in the aggregate is at this time losing nothing by Protection except the cost of collecting the tax, while a loss equivalent to the whole tax falls on the foreign producers." Prof. Sidgwick.

આ રકમને, સને ૧૮૮૧-૮૨ માં હિન્દી સરકારે મોટે ગણેલી વાર્ષિક કમાણીની રકમ સાથે 'સરખાવીએ' :—

સને ૧૮૮૧-૮૨ની સરકારી ગણતરી પ્રમાણે લોકની વાર્ષિક

કમાણી—૪૬,૮૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ.

મિ. ડિગ્ગિએ સને ૧૯૦૦માં કરેલી ગણતરી પ્રમાણે " —૨૮,૮૯,૫૯,૯૧૯ પાઉંડ.

ઘટ—૧૭,૮૦,૪૦,૦૮૧ પાઉંડ.

તો છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં આપણી વાર્ષિક કમાણીમાં લગભગ ૧૮ કરોડ પાઉંડની ઘટ આવેલી માલુમ પડે છે.—એમ મિ. ડિગ્ગિનું કહેવું છે.

ઉપરના આંકડા દેટલે દરજ્જે વિશ્વાસ પાત્ર છે એ એક પ્રશ્ન છે, પણ એ સર્વમાંથી આટલી વાતતો નિઃસંદેહ રીતે તરી આવે છે કે હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ ઘણી જ ગરીબ છે, અને છેલ્લા વીસ વર્ષમાં એ સ્થિતિમાં કાંઈ પણ સુધારો થવાને બદલે દિનપરદિન એમાં વિશેષ ખરાબી થતી જાય છે. આપણા કારીગરોની અને ખેતીના મજૂરોની રોજી પહેલાં કરતાં વધી છે એમ કદાચ કોઇને યતું હશે-પરંતુ આ સંજ્ઞાની ભ્રાન્તિ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં પૂર્વોક્ત વર્ગની રોજી, અને અનાજના ભાવમાં થએલા ફેરફાર સંજ્ઞાની 'ઇસ્ટએન્ડેવે-સ્ટ'-પત્રમાં મિ. મલખારીએ ટાંકેલા આંકડા જોતાં દૂર થાય છે. આપણા ઇલાકા માટે એ નીચે મુજબ બતાવે છે:—

આપણે ૧૮૭૧ થી ૭૫ સુધીનો સરેરાશ અનાજભાવ ૧૦૦ મૂકીએ તો એના પ્રમાણમાં સને ૧૮૮૧—૮૫ માં અનાજભાવ (જે દુકાળનાં વર્ષોનો અનાજ ભાવ ન હોતો, અને જો હાલનો સાધારણ અનાજભાવ મળી શકાય) ડાંગેર (ચોખા) નો ૧૧૦, ઘઉંનો ૧૦૭ અને જુવારનો ૧૧૭ હતો. સને ૧૮૭૩ માં ખેતીના મજૂરની અને સુતાર, લુહાર, અને કડીઆની રોજી ૧૦૦ મૂકીએ તો એના પ્રમાણમાં સને ૧૮૦૧ માં ખેતીના મજૂરની ૮૫.૦૩ અને સુતાર, લુહાર, કડીઆની ૮૮.૫ જેટલી ઉતરી ગયેલી જણાય છે. પંજાબમાં અનાજના ભાવના પ્રમાણમાં રોજીનો દર વધારે વધી ગયો છે; બંગાળમાં સુતાર વગેરે કારીગર વર્ગની રોજી ડાંગેરના ભાવના પ્રમાણમાં વધી છે; વરાહ પ્રાન્તમાં ખેતીના મજૂરની રોજી અનાજના ભાવમાં થએલા વધારાને અનુસરતી છે. પરંતુ તે સિવાય ખીજા સર્વે ઇલાકાઓ અને પ્રાન્તોમાં રોજીના પ્રમાણમાં અનાજના ભાવ ઘણા વધી ગયું છે—અર્થાત્ રોજીનો વધારો એ માત્ર દેખીતો જ છે.

પૂર્વે 'સૂત' નામની એક જાત હતી; તેઓ કથા કહેવાનો કિંવા વાંચવાનો ધંધો કરતા હતા. આ જાતિના પુરુષો ફરતા રહેતા, અને ઠેકઠેકાણે કથા કહી કિંવા વાંચી પોતાનું ગુજરાન કરતા. બિહુકો એમને ઉતરતી જાતિના માને છે એ જૂલ છે. ખરા બ્રાહ્મણોને આ ભેદ અગાત છે. આ ભેદવાચક શબ્દ પ્રાચીન બ્રાહ્મણોનાં શાસ્ત્રોમાં મળતો નથી—અનાવડી બ્રાહ્મણોના અર્થાત્ બિહુકોના શાસ્ત્રોમાં એ જોવામાં આવે છે.

આ ભારત-મહાભારત અને પુરાણોની કથા શૈનક નામના ઋષિને અને એમની બીજા સોમતીઓને એમના હાદશાવાર્ષિક સત્રમાં—એક 'સતે' પહેલવહેલી કહી યાવાંચી; અર્થાત્ આ સધળી કથા ઋષિઓને પહેલાં માહિત નહોતી, શૈનકના સત્રમાં પહેલવહેલી જ એ ઋષિઓના જાણવામાં આવી. આ ઘણી પ્રાચીન હકીકત બ્રાહ્મણોએ જાળવી રાખી છે; બિહુકોએ એમની બિહુકી પાછળથી ભળવી એ ભાગ જૂદો. જે સૂતે આ કથા ઋષિઓને કહી કિંવા વાંચી, એ સધળી એમણે એમના બાંધ પાસેથી મેળવેલી હતી—આ હકીકત બ્રાહ્મણોએ જ જાળવી રાખી છે. 'વ્યાસ'—શબ્દ જ આવા કથા કહેનારા કિંવા વાંચનારા સૂત લોકોની જાતિને લગાડતો હોવો જોઈએ; કારણ, એમને હાથે કથાનો વિસ્તાર થવો સાદજીક છે: 'વ્યાસ'—શબ્દનો અર્થ જ સંસ્કૃતમાં 'વિસ્તાર' કિંવા 'વિસ્તાર કરનારો' થાય છે. પૂર્વના 'વ્યાસ' કેવળ સૂત જાતિના જ હતા. પણ શૈનકાદિકના કાળમાં આ કથા પહેલવહેલી ઋષિઓને ગાત યર્ષ ત્યાર પછી ઋષિઓના વંશજોમાં એટલે કે વૈદિકધર્મને માઁ ચાલનારાઓમાં 'વ્યાસ' થવા લાગ્યા, અને એમણે ભારત-મહાભારત અને પુરાણોની કથાઓને વૈદિકધર્મ આપ્યું. તે વખતે વેદધર્મીઓએ નારાયણ નમસ્કૃત્ય એ પૂર્વના સૂતનો મહોર-ચિહ્નો પોતાના સધળા ગ્રન્થના આરંભમાં કાયમ રાખ્યો એ કૃતજ્ઞતાનો ભાગ પ્રસન્ન કરવા જોવો છે. પછી વૈદિકધર્મની થોડી ઘણી વાસ તેને લાગેલી કથાઓને સંગ્રહ એક વૈદિકધર્મી વ્યાસે કર્યો, અને તે વૈશંપાયન નામના એક શિષ્યને શાખવ્યો. વૈશંપાયન એ કૃષ્ણ યજુર્વેદીઓના આચાર્ય મનાય છે—એ જોતાં, આ 'વ્યાસ'—વૈશંપાયન-કાંકરનિક ન હોતાં કૃષ્ણ યજુર્વેદીઓના એક હોવા જોઈએ. 'સૂત' પાસેથી વૈદિકધર્મીઓને પહેલવહેલી જ આ કથા લખ્ષ યર્ષ એ જોવાને ઠીક લાગ્યું નહિ તેવા બિહુકોએ 'સૂત' ને એ વૈશંપાયન-પાસેથી મળી એવી વાત ચલાવી, અને વૈશંપાયનને બ્રાહ્મણી 'વ્યાસ' ના શિષ્યોમાં ઘણલ કર્યા. આ પ્રમાણે 'સૂત' અને 'સૂતપુત્ર'—એ બાપદીકરાની ખરી જોડી આ કથાની પહેલી પ્રચારક; બ્રાહ્મણી વ્યાસ અને વૈશંપાયન—એ ગુરુશિષ્યની બનાવડી જોડી આ કથાની બીજી પ્રચારક જે કથા પૂર્વોક્ત બાપદીકરાએ ફેલાવી, એ મૂળ વૈદિકધર્મી લોકોની નહોતી. જે કથા ગુરુશિષ્યે ફેલાવી કહેવાય છે, તેમાં મૂળ વૈદિકધર્મી નહિ એવા લોક વૈદિકધર્મી બન્યા. ભારતી કથાની વૈદિકી ઇમારત ઉપર ત્રણ અવૈદિક વાપટા ફરડી રહ્યા છે:—(૧) પહેલો વાવટો પાંચ જણા વચ્ચે એક સ્ત્રી એ; (૨) બીજો વાવટો બીમ દુઃશાસનનું રંધિર પીએ છે એ; 'નૈકસ્યે યદ્યદ્ઃ સહપતયઃ' એમાં પહેલી વાતનો, અને 'ઋક્ષા રક્ષઃ સંસૃજતાત્' એમાં બીજી વાતનો સ્પષ્ટ રીતે નિગેધ કર્યો છે. એ કિંવા બેથી વધારે પુરુષો વચ્ચે એક સ્ત્રી કરવી ન જોઈએ અને પશુનું રંધિર રાક્ષસનો ભાગ સમજી ફેંદી ફેવું જોઈએ પીવું ન જોઈએ—એ એ નિગેધ વેદમાં સર્વાનુમતે માન્ય છે.) (૩) પરાચરનું સલવતી સાથે અને કુન્તીનું તે તે દેવો સાથે કિંવા પુરુષો સાથે ઠામ પરવું

લક્ષ-એ ત્રીજો અવૈદિક વાવટો. 'વેદની ખહાર જા' એવો અર્જુનને અ. ૨ શ્લો. ૪૨-૪૫ માં ભગવાનને ઉપદેશ છે, એ ભગવદ્ગીતા ઉપર એક અવૈદિક વાવટો ફરકી રહ્યો છે. ભક્તિતા વાવટો મૂળ અવૈદિક છે, પછી એને વૈદિક ધર્મમાં-વૃક્ષની કલમની પેઠે-દાખલ કર્યો છે-એ ભાગ જુદો.

વૈશંપાયન મહેલા આચાર્યે હોઈ, એમની પાસેથી 'સૂત'—આપને આ સધળી કથા મળ્યાની જે વાત ભિક્ષુકો કહે છે એ યોડાક વિચાર કરવાથી તદન પોકળ ઠરે છે. જનમેજયને પોતાના પૂર્વજોની હકીકત યાદિત નહોતી, એ એમને કહેવા એક સત્રના પ્રસંગે વૈદિકધર્મી વ્યાસે વૈશંપાયનને આજ્ઞા કરી; જે સભામાં એ હકીકત વૈશંપાયનને જનમેજયને કહી, એ સભામાં એક 'સૂત' સાંભળતો ખેડે હતો; પછી એ સૂતે એ સધળી પોતાના ઊકારને શીખવી; તે પછી તેણે હાલસવાર્ધિક એક સત્રમાં શૌનકાદિક ઋષિઓને કહી—'એવી ભારતની પૂર્વપીઠિકા ભિક્ષુકોએ જાનાવી છે. પાંડવ જેવા નામાંકિત પૂર્વજોની હકીકત જનમેજયને ખિલકુલ ખજર જ નહોતી—પહેલી તો એ જ એક વાત બરોસા હાથક દીસતી નથી. સત્રનો અધિકાર કેવળ બ્રાહ્મણને જ છે અને ક્ષત્રિયો કિંવા રાજાઓને ખિલકુલ નથી,—એ બીજી બાબતનો શાન્તપણે વિચાર કરવો જોઈએ. ત્રીજી એક બાબત છે તે એ કે સત્રની કિંવા ડોઈ પણ ચઠની સભામાં ચઢને કિંવા સૂતને એ-સવાનું રથજ મળતું નથી. જેમ યજ્ઞમાનને અને એનાં સગાંને એમાં રથજ મળે છે, તેમ બ્રાહ્મણ ઋત્વિજોને અને કેટલાક બ્રાહ્મણ યાગિકોને પણ મળે છે—તે શિવાય ખીજ કોઈને ખેસવા દેવામાં આવતા નથી. ત્યારે શૌનકાદિકના સત્રમાં 'સૂત'—ચઢને ખેસવા જમ્યા મળી એ શી રીતે ? પ્રશ્ન યોગ્ય છે, પ્રાસંગિક છે. શૌનક ઋગ્વેદીઓના આચાર્યમાંના છે, વૈશંપાયન મજુવેદીઓના આચાર્યમાંના છે. ઋગ્વેદનો પ્રચાર યજુર્વેદના પ્રચાર કરતાં જૂનો હોઈ, યજુર્વેદમાં ઘણી ઋચાઓનો (ઋગ્વેદમન્ત્રો) સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ઋગ્વેદના ઐતરેય સરખા બ્રાહ્મણ (ગ્રંથ)માં ચઢને પૂર્વે એક વખતે સોમયાગનો અધિકાર હતો એવી કથા દાખલ થએલી છે. ચઢને જે સોમયાગ કરવાનો અધિકાર હતો તો સત્રમાં ખેસવાની પરવાનગી તો અર્થાત્ જ હતી. એવા એકાદ સત્રમાં, પૂર્વે નહિ સાંભળેલી એવી કથા સાંભળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઋષિઓને થઈ, અને તેથી એવી કથા કહેનારા એક ચંદ્ર-કે જોને સોમયાગનો પણ અધિકાર હતો—તેને પોતાની આગળ પીઠ (કથા કહેનારની ખેડક) ઉપર ખેસાડી દીધો—એમાં કંઈ જ ખોટું નથી. સારાંશ,—જે પૂર્વે ઋગ્વેદી શૌનકના કાળમાં શક્ય હતું તે જ પછી વૈદ્યોપનના કાળમાં અશક્ય થયું. એકંદરે એવું અનુમાન થાય છે કે ઋગ્વેદી શૌનકનો સત્ર અસલી છે, અને જનમેજયનો સત્ર એ અસલી સત્રની નકલ છે. પૂર્વની (શૌનકના સત્રની) હકીકત ઘણું અંશે ખરી લાગે છે. પાછળની (જનમેજયના સત્રની) હકીકત ' ન દેખે રવિ તે દેખે કવિ ' એ કહેવતમાં સુરેખ વર્ણન કરેલી કવિની કેવળ કલ્પનાસહિમાંની એક લાગે છે.

(અપૂર્ણ.)

રાજારામ રામકૃષ્ણ ભાગવત.

ગુર્જર-સાક્ષરજયન્તી.

મીરાંબાઇ.

(અનુસન્ધાન ગત અંકથી.)

મેવાડથી મીરાં હવે કંઠાળ્યાં હતાં: જીવનના ભયથી નહોં પણ ભક્તિમાં વારંવાર પડતા ભંમથી: તેથી મીરાંએ મેવાડથી દેશવટા લીધો. મીરાં મેવાડથી મેડતે જઈ રહ્યાં, કે મેવાડથી પરભાઈ વૃન્દાવન થઈ દ્વારિકામાં અખંડ વાસ કીધો, કે મેડતે થઈ દ્વારિકાં જઈ ત્યાંથી વૃન્દાવન ફરી પાછાં દ્વારિકાં આવી રહ્યાં, એ યાત્રાનો ક્રમ સંશયગ્રસ્ત છે. 'બંદ્રાબન છેલ્લખીલા હાકોરકુ' સલામ મોકલતાં તે મીરાં 'ગુણસાગરકું' સલામ ભરવા ગયાં, અને યમુનાંજી ન્હાયાં, અને ગાયું કે:—

એ બિનતિ ચિત્ત ધરીએ, શ્રી જમનાંજી ! યે બિનતિ ચિત્ત ધરીએ;

ગીરધરલાલ સુખારિંદ રતિ જન્મ જન્મ મોહે કરીએ;

શ્રી જમનાંજી ! યે બિનતિ ચિત્ત ધરીએ.

વળી પદ છે કે:—

હારે ચાલો હાકોરમાં જઈ વર્તીએ;

હારે મ્હને લહે લગાડી રંગરસીએ રે: ચાલો.

* * *

ચન્દ્રવદન રલીવામણી આંખો,

હારે મુખકું સુંદર સોહીએ રે—ચાલો.

રમજુમ રમજુમ નેપુર બાજે,

હારે મન મોહું મ્હારે મોરલીએ રે—ચાલો.

મીરાંબાઇ કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર.

હારે અંગેઅંગ જઈ મળીએ રે—ચાલો.

વળી:—

મેરો મન હરી લીયો રાગ રણછોડ.

અને,

સાંઢવાળા સાંઢ સણુગારને રે જણું સો સો રે કોરા;

રાણાજીના દેશમાં મ્હારે જળા રે પીવાનો દોષ.

ગોવિન્દો પ્રાણુ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે:

મને મ્હારો સમજી ભાવેરે, બીજે મ્હારી નજરે ન આવેરે.

હાથે મેલ્યો મેવાડ રે મીરાં, ગયાં પશ્ચિમ મ્હાંય;

સરવ છોંડી મીરાં, નીસર્યાં જેનું માપમાં મનકું ન કાંપ.

ગોવિન્દો.

એ સહ પદો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે છુંદાવન અને હાકારાળની યાત્રા કરી મેવાડ ત્યાગી મીરાં દ્વારિકામાં જઈ વસ્યાં.

સાસુ અમારી મુખમણા રે સમરો પ્રેમસન્તોષઃ
જેઠ જંગલવન જંગલમાં, મ્હારો નાવલિયો નિદોષઃ ગોવિન્દો
ચુંદડી ઓઢું ત્હારે રંગ ચુવેરે રંગમેરંગી હ્રેયઃ
ઓઢું હું કળો કામળો, ફલે યથ ન લાગે કોયઃ ગોવિન્દો
મીરાં હરીની લાડણી રે રહેતી સન્ત હજુરઃ
સાધુ સંધાતે સ્નેહ ધણો, પેલા દિલકપટીથી દૂરઃ ગોવિન્દો

મેવાડના મહારાજ 'દિલકપટી' યથા અને મેવાડનાં મહારાણીએ મુગટ ઉતારી વૈરાગ્ય લીધો. આ વેળાનું મીરાંનું જીવન મહાકવિ હવું. મીરાંનું એક પદ છે:—

કરના ફકીરી, ક્યા દિલમીરી ? સદા મનમે રહેનાં રે,
કોઇ દિન વાડી, કોઇ દિન જંગલા, કોઇ દિન જંગલ સોના રે:
કરના ફકીરી

કોઇ દિન હાથી, કોઇ દિન ઘોડા, કોઇ દિન પાંઉસે ચલના રે,
કોઇ દિન ખાનુ, કોઇ દિન ખીના, કોઇ દિન ફક્મ ફક્કા રે.

રાજરાજેન્દ્ર ચિતોડનાથનાં રાણીજીને 'કોઇ દિન ફક્મ ફક્કા' યતા, રથસુખપાલનાં લોકતાને 'કોઇ દિન પાંઉસે ચલના', મહેલ ઉવાનનાં વાસીને 'કોઇ દિન જંગલ સોનાં': એ સહ ચિત્તવેદિક ચિત્ર નથી ? પણ આન્તર દૌષક જેનો પ્રમટયો છે અને મહાવૈભવના ઝગમગાટ ઝગકાવી રહ્યો છે તેના બહારના રત્નરાશિ લટી લ્યો પણ શું ? મીરાં હૃદય-વિભૂતિમાં રમતાં, તેમને પાર્થિવ મુખલોભ રહ્યો ન હતો. એ વિધ્યે મીરાંએ—

પ્રેમે નિરખ્યા શ્રી રણુહોડ,
વાસ પૂરીને પ્રજુની પાસે રલાં સદા, પ્હોચ્યા છે મનના કોડઃ
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

પણ મેવાડમાં રસની રેલ્ય સવળી બેઠા માંડી. ભરતખંડના રાજકુલશિરોમણિનાં રાણી પરદેશમાં ભટકે એની અયોગ્યતાની બુદ્ધિથી કે કાં તો ભક્ત અને કવિ એવી સદૃશાભના પત્નીના પ્રેમની અતિ જાંડી જાંડી આન્તર વાસનાથી રાણાજીનું મન અન્તે ફર્યું અને મીરાંને તેડ્યા—

જાપરાજાપરી તેડાં મોકલ્યાં રે આવીને લાગ્યા સહ પાયઃ
માછ ! પધારો મેવાડમાં બેઠાં, રાણાજી તો અજ ન આવઃ
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

કાગળ કોણ લઈ જાય રે મધુરમાં વસે મેવાસી,

મહારા પ્રાણ પીઆછ—કાગળ૦

એ રે કાગળમાં જાણું શું લખીએ ?

થોડે થોડે હેત જાણાય રે મહારા પ્રાણપીઆછ.

જાણું જાણું હેત ત્હમારું જાણવા રે લોલ

હેત જ હોય તો હાથમાં વરતાય જો:

એમ ત્હમારી આંખડીએ અલખામણું રે લોલ

બદાલી હોય તો નયણમાં ઝવઝવ જો:

(સત્યભામાનું રૂણું)

ધીરજની વાતો ધરથી જાણી નહીં રે લોલ

પ્રીત કરીને પરવશ કીધા પ્રાણ જો:

કાળજીમાં દોરીને ભીતર બેઠીયાં રે લોલ

મીઠણડીમાં માર્યાં મોદનાં જાણું જો:—જાણું જાણું

રાધેકો ગજરો, પ્યાદીછકો ગજરો,

દે ડરો રાધે રાણીછકો ગજરો.

મેં જલ જમુના જાની બરનકો, લર આઈ ગજરો,

ગિસર આઈ ગજરો:—રાધેકો

તુમ મન જાતો જાણો હે કલનકો,

રતન જડીત મોતીયાં હે દે ગજરો—રાધેકો

વાછરડી દારેડી હો લાલ ! ત્હારી વાછરડી રે.

એવડ બેવડ નાહી જાંધી. ત્રેવડ નાહી તોડી: હો લાલ !

મીરાંના કાવ્યસાગરમાંના આ સર્વ કબ્જ છે: વધારે જોવા અત્યારે આપણને અવકાશ નથી. એક પદ જોઈએ તે બતાવે છે કે મીરાં સીકવિ દત્તા:—

મુજ અગાને મ્હોટી મોરાત ખાઈ ! શામજો ઘરાણું મ્હારે સાસુરે ટેક.
વાળી ઘડાવું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરીનો મ્હારે હાથએ રે.
ચીતમાળા ચતુર્ભુજ સુડલો, શીદ સોની ઘેર જઈએ રે ?—મુજ.
ઝાઝરીયાં જગજીવન કેરાં, કૃષ્ણજી કહાં ને કાંજી રે,
ચિણુવા ઘુધરા રામનારાયણના, અણુપટ અન્તરગતમી રે—મુજ.
પેટી ઘડાવું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામનું તાણું રે,
કુંતી કરાવું કર્ણાનંદ કેરી; ત્હેમાં ઘરાણું મ્હારું રે—મુજ.
સાસરવાસો સજીને બેઠી, દરે નથી કાંઈ કાસું રે,
ભાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધરનાગર હરિને ચરણે જાયું રે—મુજ.

મણિમાળાઓ મેવાડમાં ઉતારી, 'સાસુ' શામજાનું ઘરેણું' મીરાંખાઈએ પ્હેયું હતું. કવિતા આવી ત્યાંબાવિક, સરસ, લજ્જતી, રનેદાગ મુન્દરી કવિતા સરિખડી મુન્દર છે. મીરાં બર્સના વર્ગનાં કવિ દત્તાં. સદ્ભાગ્યે પદ્મોમયી આપી આપણા પ્રાન્તમાં પરિમળના એ પુષ્પનાં ઝલ્લુ આપણે પ્રેર્યું કદી વાળી શકીયું ?

મીરાંનો ધર્મ કૃષ્ણભક્તિનો વલ્લભસંપ્રદાયને મળતો હતો. પુરાણપત્રીઓ ઉપર એવા આલેષ કેટલીક વેળા થાય છે કે મીરાંના જેમાં શુદ્ધ ગેદી દેવાંતી પણ પ્રજ્ઞતા સ્વરૂપની કલ્પના અને ભક્તિ વિષેના વિચાર અને જડ રમૂસવત્તા અને અણુવિકરયા હોય છે. આ આલેષ ખોટા છે કારણ કે ભક્તિ અને પ્રભુદર્શનની પ્રેરણા એ દેવાની પ્રવૃત્તિઓ છે એટલે દેવાં શુદ્ધ અને રનેદાગ જે એમ કલ્પા પછી ખીજા આલેષનું કારણ રહેતું નથી. શુદ્ધિના બાલક રનેદ, પૂજા અને ભક્તિ સમગ્રી શકે છે; અને રનેદ, પૂજા, ભક્તિના અભિગેહને યોગ્ય મહાપ્રાણને પણ ઓળખી શકે છે. મીરાં સાક્ષર નવતાં એમ લાગે છે, છતાં તંદમના ભક્તિ વિશે અને પ્રભુ વિશેના બાવ ઉત્તર અને આ 'સાક્ષરશિરોમણિ' જોના જ માનામાં પણ ભોધક દત્તા. ત્હેમનાં બે પદ જ ફક્ત આપણે ગાઈ જઈએ:—

મીરાં ભક્તિ કરત હે પ્રગટકી, નાથ ! તુમ જાનત હો સખ પટકી.
નાલી ઘોઈ મીરાં લે સમરણી તો પૂજા કરત સીતાપતકી,
સાલીઆમકું તુલસી વ્હણવે, તો બાલતિલક ખીચ ટીપકી—મીરાં.
રામભન્દિરમે મીરાંખાઈ નાચત, તાસ બગવત સુટકી:
રમજુમ રમજુમ બાજત ઘુધરા, લાજ તજ ઘંધટકી—મીરાં.
ચિપના પ્યાલા રાણાજીએ બેળ્યા, સાધુ સંગત મીરાં અટકી,
કરી ચરણાશ્રુત પી ગઈ મીરાં, અશ્રુતકી જેસી ઘટકી—મીરાં.
સુરત દોરા પર ચાલીયે ધારો તો શીર ગાગરપર મટકી,
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નામર, સુરતા ચલી જેસી નટકી:
મીરાં ભક્તિ કરત હે પ્રગટકી, નાથ ! તુમ જાનત હો સખ પટકી.

સાલીઆમને તુલસી સ્હાવતાં કે બાલતિલકમાં ટિપ્પી પૂરતાં, સીતાપતિની પૂજા કરતાં કે, રામમન્દિરમાં નૃત્ય આદરતાં, અથવા તો મહાવિપનો ખાસો હોઈ માંડતાં મીરાંની એક જ દૃષ્ટિ હતી: સુરતા અડગ હતી: પનીહારીની ખેડા ઉપર હોય છે ત્હેવી, દોર ઉપર ચાલતા નટના જેવી. પૂજા, સેવા, નૃત્ય કે મહાવિષ ધોળતાં એવી એક સુરતા રાખનાર ભક્ત હમણાં કેટલા છે? મીરાં “એકમેવા દ્વિતીયમ્” તો જાણતાં જ’ હતાં. ઉપરાન્ત એ એક ઉપર અખંડ દૃષ્ટિ માંડી રાખતાં પણ જાણતાં હતાં. યોગ કે ભક્તિનું આપી ગિયું, પગથિયું હજી શોધાવાનું બાકી છે.

મેં તો લીયો હે સાંવરીએને મોલ, માંઈ મેં તો લીઓ હે.

કોઈ કહે મુંગો, કોઈ કહે મુંગો:

મેં તો લીયો હે લીરાસુ તોલ—માંઈ!૦

કોઈ કહે દલડો, કોઈ કહે ભારી.

મેં તો લીયો હે તાકડીએ તોલ—માંઈ!૦

કોઈ કહે છાને, કોઈ કહે ચોરે,

મેં તો લીયો હે આજતે દોલ—માંઈ!૦

કોઈ કહે ઘટતો, કોઈ કહે બદતો,

મેં તો લીયો હે બરાબર તોલ—માંઈ!૦

કોઈ કહે કાશે, કોઈ કહે ગોરો,

મેં તો દેખ્યો હે ધુંધટપટ ખોલ—માંઈ!૦

મીરાં કહે પ્રભુ મીરંબર નામર

મહાતે પુરવ જનમરો દે કોલ—માંઈ!૦

આ બે પદ પછી અમને તો શક રહેતો નથી કે મીરાંએ “ધુંધટપટ ખોલી”ને પ્રભુનાં દર્શન લીધાં હતાં અને પરગોળત પ્રકાશ પામ્યાં હતાં.

મીરાંની જીવનકથામાં એક વાત મરાહુર છે જે ત્હેમના ધર્મનું લક્ષણ દર્શાવે છે. વૃન્દાવનની યાત્રાએ મીરાં ગયાં ત્હારે ત્હાં એક જીવા ગોસાંઈ રહેતા હતા. મીરાંને ત્હેમનાં દર્શનની વાંછા થઈ હતી પણ ગોસાંઈએ કહ્યું કે પોતે કોઈ સ્ત્રીનું મુખ જોતા નથી. મીરાંએ ઉત્તર મોકલ્યો કે:

આજ લગી હું એમ જાણતી જે મનમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક;

વૃન્દાવન વસી હજી પુરુષ રહ્યા છો, ત્હેમાં ધન્ય ત્હમારો વિવેક.

મીરાંમન મોહનશું માન્યું.

એ મર્મવચન સુધી જીવા ગોસાંઈ મીરાંના દર્શન કાળે ગયા.

કૃષ્ણભક્તિ કેટલીક રીતે મુસલમાનોના સુફીવાદને મળતી આવે છે અને કેટલીક

રીતે લેનારો જૂઠા પડે છે. ઉભયનો પાપો પ્રેમની મસ્તી ઉપર છે એ એક મુદ્દાની વાત મળતી આવે છે. મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતાનાં પદ બંધુષા સાન્ત છે, દયારામભાઈનાં જેવાં ઉન્મત્ત નથી; છતાં મીરાંના પદસંગ્રહમાંથી પણ મસ્તીનાં પદ વીણ્યાં જરૂરી:

મોહન ભાંગ પીપ્રાઈરં, કદંબ નીચં મોહન ભાંગ પીપ્રાઈરં:

જલ જમુનાકો શીતલ પાની, ગાગર બર દર લાઇ રે—કદંબ૦

● મોનેકી કુંડી ને રૂપેક લોટા, કુંડી એ રતન જગાઇ રે—કદંબ૦

કૃષ્ણએ વાટી ને બલદેવે ઘુંટી, રાધાએ સાફી સદાઇ રે—કદંબ૦

સોનેકા ખાલા તુમ પીઓ મતવાલા, અખીઆમે લાસી લગાઇ રે—કદંબ૦

મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, ચરનકમલ ચીત લાઇ રે—કદંબ૦

બઈ મીરાં રામદીવાની, મેરા દરદ ન જનત કોય—ટેક.

ધાયલકી બાત ધાયલ જનને, સો કોઇ ધાયલ હોય,

મુક્તી જે ઉપર સેજ અમારી, પોદણ કેસી ખુશ હોય: બાઈ૦

જીજીજીસે બધા કારજ નાંહી, બેદ શ્રીયા સગ જોય,

મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, બેદ સાંપરીઓઇ હોય: બાઈ૦

પ્રભુની પરામર્શિને ભાંગ કે દારની ઉપમા આપવાથી કે સાત્ત્વિકી યોગવાદાને દા-વાનાપણું કહેવાથી શું વિશેષ અર્થ સરતો હશે એ તો એ મનાનુયાયી કે સમજાવે ત્હારે: પણ એવી રીતિની કવિતાની અધમતા એટલે સુધી આવે છે કે હુસૈન કવિ એક ગત્રલમાં પુકારે છે કે 'દાર લાઓ, દાર લાઓ અને એક ચાદ વર્ગની છોકરી લાઓ.' આ શૈલીના કવિઓ ભૂલો જાય છે કે ભક્તિ એ સાત્ત્વિક ભાવ છે અને મસ્તી એ સાત્ત્વિક ભાવ નથી. એટલે ભક્તિ એ પ્રેમની મસ્તી નથી અને તેથી ભાંગ, ગાંગને કે દારની ઉપમાઓ અવગે માર્ગે જ દોરવામાં કે અવગા માર્ગે કાંકવામાં જ માત્ર સદાયજૂત થાય છે.

સા ધર્મની ફિલસુફી તેમ જ આચાર એવા હોવા જોઈએ કે નરનારી ઉભય તે સ-મગ્રી, ચઢી, આચરી સકે. પુરુષ તેમજ સુન્દરીમાં આત્મા છે અને ઉભયના આત્માને વિ-કાસ, વિશુદ્ધિ અને ઉન્નતિની જરૂર છે: એટલે પ્રભુનો યોગ અને તે સાધ્ય કરનાર ધર્મ-સિદ્ધિ પણ નરનારી ઉભયને માટે જ હોવી જોઈએ. મુદ્દીવાદ તેમ જ કૃષ્ણમર્શિત બન્ને આ ખાખતમાં અધૂરો પડે છે. મુદ્દીવાદમાં પ્રભુને પત્ની માની પત્નીભાવે ભક્તિ કરે છે. આ મત સુન્દરીઓની ધર્મમાં અવગણના કરે છે: દારણ કે સ્ત્રીવર્ગ પ્રભુને પોતાની પત્ની શી રીતે માની સકે? પતિને પત્ની હોય પણ પત્નીને વળી પત્ની કેવી? મુદ્દીવાદ માત્ર પુરુષોને માટે જ છે: સ્ત્રીવર્ગ એ ચઢી, આચરી ન સકે એટલી એમાં અપૂર્ણતા છે.

કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રભુને પતિ માની સૌ પતિભાવે ભક્તિ કરે છે. એ એક મુદ્દાની વા-
તમાં કૃષ્ણભક્તિ સુશીવાદથી જૂદી પડે છે. પણ એમાંય તે સુશીવાદના જેવીજ અપૂર્ણતા
છે. સૌવર્ગ કૃષ્ણભક્તિ સમગ્રી શકે અને પ્રભુની પતિભક્તિ આચરી શકે. પણ પુરુષો
પોતે સ્ત્રી શી રીતે ચાપ અને પોતાના વરની પૂજા શી રીતે આદરી શકે એ સમઝવું
અશક્ય છે. પત્નીની પત્ની હોય શકે નહીં, તેમ પતિનો પતિ પણ આપણે જોયો નથી.
નવું સંસારવિધાન રચાય તો ત્વેમાં કદાચ સુશીવાદ અને કૃષ્ણભક્તિની અપૂર્ણતાઓ કોઇ
નવલ સંસારશાસ્ત્રીઓ ઘટાવી શકે. આપણા સંસારમાં તો વરને વહુ કે વહુને વર કરવા
એવા રૂપરૂપાન્તરના ખાવ અનુભવા છે.

સુશીવાદ તેમજ કૃષ્ણભક્તિના ધર્મશ્લોકોએ અનીતિના અનેક ફલફલ બેસી ચૂક્યા છે,
અને એ સૌનું જીવનકારણ ત્વેમના મૂલ સત્તા જ-એ પતિ કે એ પત્નીઓ કરવામાં જ છે.
પતિ-પત્નીના અને મનુ-પ્રભુના સંબંધ જાતિસ્વભાવે જ જૂદા છે એ સત્ય વીસરવાથી જ
સુશીવાદ કે કૃષ્ણભક્તિ જેવા સંપ્રદાય રચાઈ કે પ્રચલી શકે.

છતાં એ ઉભય માર્ગમાં મહાસત્યો છે જેને દુનિયાનો ઇતિહાસ સમર્થન આપે છે,
તેમજ ધર્મશાસ્ત્ર-Science of Religion-પણ પોષે છે. ધર્મનાં બીજ હૈયામાં છે, ભક્તિ
તે સ્નેહની કલા છે, પ્રભુનાં પરમ દર્શનને અર્થે ભક્તિ સમાન અન્ય સાધન નથી. એ બધાં
સત્યો સુશીવાદ તેમજ કૃષ્ણભક્તિ ત્વેમની ભુલ્યોમાંથી પણ વીરહાક મારી પુકારે છે.
પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી રેશદેશના સંપ્રદાય, મંદિરો, પૂજાવિધાન સહ નીરીક્ષણું તો. સહજ
જણાશે કે માનવકુલે ભક્તિમાર્ગ જ સ્વીકારવાનો સંપ કીધો છે. આપણા ભારતવર્ષે પણ
અન્ય સર્વે માર્ગોને તિરસ્કારી દુનિયાને પગલે પગલેજ એ માર્ગને આદર દીધો છે. આપણા
આવાસો ઉપર ફરકતા ધ્વજપટ, આપણા કાનમાં બેટાં ભજનકીર્તન, આપણા નયન બ-
રતાં ભક્તદંડનાં ટોળે ટોળાં: સૌ એક જ-એ જ સત્ય દર્શાવે છે. ગ્રામ કે હક્કયોગના અન્ય
માર્ગ જેઓ ઉપદેશે છે તેઓ મહાપ્રજ્ઞોને પગલેથી મનુમહારાજના વંશના પન્થેથી
હિન્દને દૂર કરવા મથે છે. હિન્દુસ્તાનના, દુનિયાના ઇતિહાસમન્થનું સત્ય ઉઘાપવાની
ત્વેમને શીર જવાબદારી છે.

~હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

લૉર્ડ સોલ્સબરી અને હિંદુસ્તાન.

(અનુસન્ધાન યથા અંકથી.)

આ બાબતમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ જે બામ લીધે હતો તે એ હતો કે મદારાગ મ-
હારાજાને પદ્મદ કરવામાં 'ઝેર'નું કારણ ઘખમ કરવું નહિ એવો દુકમ ઇન્ડિયા સરકાર
ઉપર મોકલાયો. તેનું કારણ આપનાં લૉર્ડ સૉલ્સબરી જણાવે છે કે સ્વદેશી સદસ્યોના અ-
ભિપ્રાયને જાદિવત્ ગણવાથી જે હેતુ માટે-એટલે રીયતનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા-તેમને
નીમતમાં આગ્યા હતા તે હેતુનો ભંગ થાય છે. એટલે ઇન્ડિયા સરકારે પોતાનો અભિપ્રાય
આપતાં મહારાજાને ગુન્હેગાર ગણ્યા હતા તે અભિપ્રાયને લૉર્ડ સૉલ્સબરી અસ્વીકાર કરે છે.
અને એમ માનવાથી જ, જે અભિપ્રાય ઉપર ઇન્ડિયા સરકાર આવી હતી કે મહાર-
રાજાને અને તેના સંતાનને બ્રાહ્મણિકાર કરીને જ એસી રહેવું, તે અભિપ્રાય બંધ બેસે છે;
કારણ કે લૉર્ડ સૉલ્સબરી લખે છે કે બ્રીટીશ રેસીડન્ટ જેવા અધિકારીને જે આપ્યાનો ગુન્હો
સાબીત થયા પછી-મહારાજાને આટલી નજીવીજ શિક્ષા કરવી એમાં જોખમ સમવહું
છે આમ મુખ્ય મુદ્દા ઉપર એટલે મહારાજા ઉપર ગુન્હો સાબીત ગણ્યો કે નહિ, એ
સવાલ ઉપર લૉર્ડ સૉલ્સબરીનો અભિપ્રાય મહારાજાના લાભનો છતાં, મદારાગ તરીકે એમની
રિયતના સંબંધમાં તેમનો અભિપ્રાય ટોરી પક્ષમાં તે કાલમાં પ્રચાર પામેલા બ્રાહ્મણીય-
માનને અનુકૂળ હતો એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. પોતાના ખરીતાના હેતુના બાગમાં લૉર્ડ
સૉલ્સબરી લખે છે કે:-

"The danger of seeming to visit the crime of poisoning a Resident with
the simple penalty of deposition as well as the opinions of the Native Mem-
bers of the Commission made it inexpedient, to include matters arising out of
the inquiry among your grounds of action. • • • It might have
obscured the principle that incorrigible misrule is itself a sufficient disqualifi-
cation for sovereign powers. His Majesty's Government have willingly accepted
this opportunity of recognizing by a conspicuous case, the paramount obliga-
tion which lies upon them of protecting the people of India from oppression."

(લૉર્ડ સૉલ્સબરીનો ઇન્ડિયા સરકાર ઉપર પત્ર-નંબર ૧૯ તા. ૩ જુન સ. ૧૮૭૫)

"બ્રીટીશ રેસીડન્ટને જે આપવાના ગુન્હા માટે પદ્મદ કરવા પૂરતી જ દલકી
શિક્ષા કરવામાં રહેવું જોખમ, તેમજ સ્વદેશી સદસ્યોનો ભિન્ન અભિપ્રાય, —એ બે વાત
જોતાં, મહારાજાને પદ્મદ કરવામાં જેને કારણ તરીકે આપવું અનુચિત જણાયું હતું.
મા વાતને સાચે લઇને જ જે પદ્મદ કરવાનો દુકમ આપવામાં આવ્યો હતો, નહિ
સુધરી શકે તેવી સમ્પત્તી જેરબચસ્યા એ જ દેશી રાજાને અધિકારથી જાદ કરવાને પૂરતું
કારણ છે એ સિદ્ધાન્ત ગણ્યો યદ્ય જન દિંદના લોકને જુલમમાંથી ઉગારવાની જે સર્વો-
પરિ ક્રમ આપણે માથે આવેલી છે તેનો આજ ઉચાણ પ્રસંગમાં અમલ કરવાની આ
તક રાણી સરકારના પ્રધાનમંડળે જાદુ ખુશીયા સ્વીકારી છે."

આ લેખથી લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ હાંદ આતાના પ્રધાનના હોદ્દા ઉપરથી ઇન્ડિયા સરકારને દેશીરાજ્યોના સંબંધમાં એક કારે પાને અધિકાર આપ્યો; અને તે પછી આજ સુધીમાં પદ્મદત્ત થયેલા આપણા રાજ્યોની સંખ્યા જોવાથી—આ અધિકારનો અમલ આપણી સરકારે છૂટથી કર્યો છે એમ જણાઇ આવશે.

આજ પત્રમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ સ્વદેશી સદસ્યોના અભિપ્રાયને માન આપવાની સાથે કેટલીક એવી ટીકા કરેલી છે કે જે ઉપરથી આવા પ્રકારની તપાસમાં સ્વદેશી સરકારને ઇન્સાફનું સ્થાન આપવા વિરુદ્ધ તથા જાહેર જન્યુડીશીયલ તપાસ ચલાવવા વિરુદ્ધની સરકારના વલણને કંઈક આધાર મળે છે. લૉર્ડ સૉલ્સબરી લખે છે કે:—

“ You further desired that the Commission should be constituted in a manner that should command the confidence of the whole of India.”

— + —

“ Whether the result of the mode of proceeding has in all respects corresponded to your anticipations may be open to question. It has been undoubtedly attended with the grave inconveniences from which a sufficient argument might be drawn against the adoption of a similar procedure, if unhappily a similar occasion for it were to arise &c.” (Salisbury's Despatch No. 69 of 3rd June 1875.)

“ રૈયતનો વિશ્વાસ સપાદન કરવા માટે તમે સ્વદેશી સદસ્યોની નીમણૂક કરી તે વાત બહુ ખુશી થવા જેવી અને પસંદ કરવા જેવી છે,—પણ આ તપાસનાં પરિણામ જોતાં તેમ કરવાથી તમારા ધાર્યા પ્રમાણે ફગા ન આવ્યું એ પ્રશ્ન તમને જણાશે. મને તો નિઃશક એને લીધે આમાં આપણને ઘણી અગવડો આવી છે એમ જણાય છે. અને ભવિષ્યમાં કમનસીબે આવો કોઈ પ્રસંગ આવે ત્યારે આવી યોજના કરવા વિરુદ્ધ ફલીલો આ દાખલામાંથી મેળવી શકાશે એમ લાગે છે.” ઇત્યાદિ.—

આ વિચારો આપણે બેશક નાપસંદ કરીશું, અને આપણા રાજ્યોમાં આવા પ્રસંગ જે અસંતોષ રહે છે તેને માટે એ નામદારને આપણે જ્યાંમદાર ગણીશું.

૩

એક તરફથી ત્યારે લૉર્ડ સૉલ્સબરી આપણા રાજ્યોના સંબંધમાં આવા વિચારો પ્રસારતા હતા, ત્યારે બીજીતરફથી આપણી રૈયતના સંબંધમાં ઘણા મહેસૂલી નીતિ. ઉમદા વિચારો લેખરચ કરવાનો એ નામદારને પ્રસંગ મળ્યો હતો. મદ્રાસની કાઉન્સીલમાં રૈયત—જમીનના કબજેદાર—અને સરકાર વચ્ચેના સંબંધની બાબતમાં એક ગંભીર ચર્ચા ચાલી રહી હતી અને તે બાબતના તમામ કાગળો લૉર્ડ સૉલ્સબરીને હુકમ માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ કાગળોના સંબંધમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ એક ઘણી વજનદાર મીનીટ લખેલી છે—જેમાંના કેટલાક ભાગો એ નામદારની આપણી રૈયતના સંબંધમાં ઉંડી અને ભલી લાગણી બતાવી આપે છે.

રૂપત પાસેથી સરકાર જેલે છે તે જમીનનો કર લે છે કે બાકું લે છે તે સવાલ હતો. કેટલાક અમલદારોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે શબ્દની તકરાર કરવી નકામી છે અને શું લેવું તેનો વાસ્તવિક નિર્ણય જ થાય તો બસ છે. સર હ્યુઝ એવેટ એથી જૂદા અભિપ્રાયના હતા. તેમના મતમાં એ વિવાદમાં જ આ સવાલના નિરાકરણનાં બીજાં દતાં અને હોર્ડ સોલ્ડનરી આ અભિપ્રાયને મળતા થયા. 'રેન્ટ'(બાકું)અને 'ટક્સ'(કર)નન્થેનો એક બતાવતાં તે નામદાર એવી મતલબનું લખે છે કે "આ સવાલનો નિર્ણય કરવો અસંત આવશ્યક છે. કાંબુ કે પોલીટીકલ ઇકોનોમી(અર્થશાસ્ત્ર)ના અભ્યાસકો ને વર્ગમાં દાલના જમાનાના દિંદી અમલદારોનો સમાવેશ થાય છે તેઓને આ એ શબ્દોમાં અરમાનજમીનનો ફેર લાગે એ સ્વાભાવિક છે. ને આ-પણી લાગતને આપણે 'રેન્ટ' કહીએ તો સ્વાભાવિક રીતે રૂપત પાસેથી ખર્ચ મળુરી અને નફો બાદ કરતાં જેટલું રહે તેટલા બધા ઉપર સરકારનો દક થાય, અને તે અમલદાર આ રીતિતિ સત્તર સંપાદન કરવા પોતાનું બનતું કરે. બીજી તરફથી ને એને 'ટક્સ' કહેવામાં આવે તો બીજા 'ટક્સ' ની સાથે ચુકાવશે કરતાં ખેત્ર પાસેથી થવું વધારે લેવામાં આવે છે એ વસ્તુતિયનિ ઉપર એનું ધ્યાન ખેંચાય, અને તે વર્ગનો એને જોમ અને તેમ ઓછો કરવા યત્ન કરે. આમ શબ્દની તકરાર જેને કહેવામાં આવતી તેમાં આવે ગંબીર તફાવત સમાવશે છે એ બતાવી, છેવટે પોતાનો અભિપ્રાય 'ટક્સ'='કર' સંગ્રા આપવાનો છે એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે. અને તેનાં કારણો આપતાં તે માન્યવર લખે છે કે:—

" I prefer the latter tendency to the former. So far as it is possible to change the Indian fiscal system, it is desirable that the cultivator should pay a smaller proportion of the whole national charge. It is not in itself a thrifty policy to draw the mass of Revenue from the rural districts, where capital is scarce, sparing the towns where it is often redundant and runs to waste in luxury. The injury is exaggerated in the case of India, where so much of the Revenue is exported without a direct equivalent. As India must be bled, the lancet should be directed to the parts where the blood is congested or at least sufficient not to those which are already feeble from want of it."

ભાવાર્થ:—“હું આ બીજી રીતનું ('કર' તરફનું) વધણ પસંદ કરું છું. દિંદી ઉપજની રીતમાં ને ફેરફાર કરવાનું ચક્ર હોય તો ખેતુને જોમ અને તેમ ઓછું આપવું પડે ને ઇચ્છવાનું છે. ખેતીવાડીના પ્રદેશમાં—કે ત્યાં દહેરાં થત ઓછું હોય તેમાંથી ઉપજનો મોટો ભાગ પેદા કરવો, અને શહેરો કે ત્યાં થત ઘણી વાર વધારે પડતું હોય છે અને જોનજમમાં વધી જાય છે તેને બચાવવાં, એ રીત વાજબી નથી. તેમ કરવામાં જે તુકસાન થાય છે તે દિંદીના સંબંધમાં થવું જ વધી પડે છે, કારણ કે દિંદીમાંથી મોટી રકમ કાઢ પણ તરેહના પ્રત્યક્ષ બદલા વિના પરોષ કદાચની પડે છે. દિંદીમાંથી બ્યારે જોવી બદાર કદાચવાનું છે જ તો નસતર એવે ફેકાણે લગાડવું જોઈએ કે ત્યાં લોદી એકદું યદ હરી ગયલું હોય અથવા તો પૂરું હોય. પણ જે બાજો લોદીને અખાવે દુર્બલ યદ ગયા છે ત્યાં નસતર મૂકવું એ કેવળ બ્રજ બરેલું છે."

આ શબ્દો ને બરાબર પઠાયા હોત તો આપણા દેશની અત્યારની હાલત ધણી છે તે સ્પષ્ટ એમાં કોઈ શંકા કરી શકે જ નહિ. વાંચનાર ભ્રેષ્ઠ કે આ ઉપરના શબ્દોમાં લૅર્ડ સૉલ્સબરી આપણી—આપણી કૉંગ્રેસની ‘ડ્રેધન’ એટલે કે આર્થિક અપવાદની ફરિયાદ લગભગ સમજાવી શકી શકે છે; સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ, પણ સરકારના કૃત્યના સંબંધમાં જે શબ્દો વાપરવાં એક સ્વદેશીને અનુચિત લાગે, તેવા ભારે અને અસરકારક શબ્દોમાં લૅર્ડ સૉલ્સબરી આપણા એ સિદ્ધાન્તનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. દીલગીરી એટલી જ છે કે આ શબ્દો લેખસ્થ થયા પછી આ બાબતમાં આપણા દેશની ફરિયાદો ધણી વધી પડી. અને લૅર્ડ રિપનનો રાજ્ય પ્રત્ન ઉભર્યો લાભકારક થાય એવો પ્રબંધ નિષ્ફળ થયો. મહારાવ પ્રકરણમાં કેટલેક સ્થળે, લૅર્ડ સૉલ્સબરીને માટે આપણે જરાક નાપસંદ વિચાર જણાવેલા પડ્યો હતો પણ ઉપરના શબ્દોમાં રહેલું આપણી જાનતાને માટેનું તેમનું હૃદય આપણે અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદીયું.

આ મીનીટના પ્રસંગમાં લૅર્ડ સૉલ્સબરી આપણા રાજ્યબંધારણના સંબંધમાં કેટલાક ગંભીર નિચારો બતાવે છે, જેના ઉપર વાંચનારનું ધ્યાન દોરી આ લેખ હવે પૂરો કરીશું. હિંદમાં કોઈ પણ તરફની એકરંગી રાજ્યનીતિ સંભવિત નથી એમ પોતે માને છે, અને તે પ્રસંગે લખે છે કે:—

“By the law of its existence it (our Indian Government) must be a Government of incessant change. It is the despotism of a line of kings, whose reigns are limited by climatic causes, to five years. Whatever power exists in England, is divided between a Council of which the elements are necessarily fluctuating and a political officer, whose average existence amounts to about thirty months.”

બાવાર્થ:—હિંદનું રાજ્ય સ્વભાવથી જ અવિરત ફેરફારનું રાજ્ય છે. તે એક એવું રાજ્ય પન રાજ્ય છે કે જ્યાંના રાજ્યઓ આબોહવાના કારણથી પાંચ વર્ષથી વધારે રહી શકતા નથી. ઇંગ્લંડમાં જે કંઈ અધિકાર છે તે વારંવાર ફરતી એક કાઉન્સિલ અને સરેરાશ ત્રીસ માસના આવરણવાળા એક અધિકારીની વચ્ચે બહેંચાય છે.

આપણી કૉંગ્રેસ લગભગ આ જ શબ્દોમાં ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના બંધારણ બાબત ફરિયાદ કરે છે.

લૅર્ડ સૉલ્સબરી આપણા દેશખાતાના મુખ્ય પ્રધાનની જગાએ ખીજવાર આવ્યા તે વખતની મુખ્ય કૃત્યોનું આપણે ઉપર દિગ્દર્શન કરી ગયા. અને તેમાં આપણે લૅર્ડ સૉલ્સબરીના મુખ્ય મુખ્ય શુભો પ્રતીત કર્યો. ઇંગ્લંડમાં પણ એ મહાત્મા એક સમર્થ પરરાજ્યખાતાના પ્રધાન તરીકે અસાધારણ કીર્તિ ભોગવે છે. આપણા દેશની પરરાજ્યનીતિના સંબંધમાં આપણે માધ્યમોર અને વડોદરાના સંબંધમાં એમનાં કૃત્યોથી જોયું કે તેઓ હિંમતથી અને બને ત્યાં સુધી ઇન્સાફની નજર રાખી કામ કરવામાં કુશળ હતા. બન્ને બાબતોમાં એમને આપણે ફરિયાદો અને મત આચરણ માટે યશ આપીશું. તેમ જ ગૃહરાજ્યનીતિના સંબંધમાં

પણ દરીગેશન (પાણી કામ) અને લેન્ડ રેવેન્યુ પેલિસિસ્ટ્રા (જમીનની મહેસુલ સંબંધી નીતિ) સંબંધમાં આપણે એમના વિચારને અનુમોદન આપી શકીએ છીએ. લોહ સોસજરી કન્ઝર્વેટીવ પક્ષના પ્રધાન દત્તા અને તેમનામાં આપણે આટલું સાફ જોઈ શક્યા એ વાત આ લેખ ઉપર મૂકેલા વિચારને પ્રુટિ આપે છે, કે દિલ્લા સંબંધમાં ટાઇ પક્ષ અધિકારીને માટે કન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો છે કે સીબરસ પક્ષનો એટલા ઉપરથી દંધ પક્ષ વિચાર બાંધવો એ હિમિત નથી.

• કન્ઝર્વેટીવ પક્ષના એક ગૌણાધિકારી તરીકે દક્ષિણ સાથેનો સંબંધ હોડયા પછી એ પ્રધાનમંત્રીના સમયમાં લોહ લીટનના અમલમાં જે જે અનિષ્ટ પગલાં લેવામાં તે વાતને આપણે આ લેખમાં લોહ સોસજરીની સાથે જોડીશું નહિ. તેમ જ ડીઝ-શાઇલી-ઉફ અર્થ ઓફ ઓઈલ-સપ્લાય—ના દેદાન્ત પછી પોતે કન્ઝર્વેટીવ પક્ષના વચ્ચે તરીકે દિલ્લા રાજ્યપ્રકરણમાં જે કાંઈ બાગ લીધો દશે તેને માટે પણ લોહ સોસજરીની જગને જવાબદાર ગણવામાં એ નામદારને ગેરહાસાફ થવા સંભવ છે. ઉપરના લેખમાં જલુધા એમના પોતાનાં, પોતાની કલમનાં જ, જે કૃત્યોની ઉપર આપણા દેશ ઉપર ચિરંતયાપી અમર થતી હોય, જે ઉપરથી તેમના આપણા દેશનાં અનેકવિધ પ્રદુષ્કો સંબંધી તેમના હલ્કની રિયલિટી જણાઈ આવે, એવા પ્રસંગો લીધા છે; અને તે ઉપરથી લોહ સોસજરીને આપણે આપણા દેશના પ્રધાન તરીકે ધણે અંશે આપણા દેશના કિત્ત સંબંધી સંગીન વિચારો ધરાવનાર અને તે વિચારોનો અને તેટલી ધોરતીથી કૃત્યમાં અમલ કરનાર એક વક્તાર અધિકારી ગણવામાં દંધ પક્ષ આંગકે આકર્ષ્યું નહિ.

આ લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં લોહ સોસજરી રમરખાવશિષ્ટ થવાના સમાચાર ફરી વળ્યા છે. પચાસ વર્ષના લાંબા પરિમય પછી મુસંપાદિત કરેલી નિરતિ લાંબો વખત બો-ગવવા તે બાબતમાં ન થયા એ દીક્ષીતીની વાત છે. એમની કુશળતાની અને બહેળા અનુભવની આત્મારના ઇચ્છાના મામલામાં ધણી ખોટ છે. એ વાત એવો મુરપટ છે કે તે આજીવ કરવાનો યત્ન કરવામાં જ તે મદાત્માની ઉત્ત્વલ કીર્તિને અન્વાય થાય છે. બસા હલ્કના એક નિદોષ કન્ઝર્વેટીવ ગુરુપુરુષ તરીકે દુશીવાર સાવધ અને ગણવીવાળા પરચાન્વ ખાતાના મંત્રી તરીકે તે નામદાર દત્તિદાસમાં ચિરંજીવ રહેશે. પ્રભુ એમના આગાને શાન્તિ આપે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ. ત્રિવેદી.

મહારી રેલવે મુસાફરી.

—એક અદ્ભુત સ્વપ્ન—

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

કુમારોએ કહ્યું કે યોગ વર્ષમાં પાછા તેઓ અત્રે આવશે અને ત્યારે પછી, તેમનો જુનો ને જુનો લુલો બચાવ કરશે, અને બાહાનાં બતાવશે. એ તો ખૂંદલ કરવત મોચીના મોચી જેવી વાત છે, એવા લોકોના બેઠાએ તેટલા આગલા જન્મ અમારા જોવામાં આવ્યા છે. એમને દરેક સ્થિતિમાં અજમાવવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં તેઓ સુધરતા નથી અને નસીબનો વાંક કાઢે છે—હવે જો નહીં સુધરે તો એમને વાસ્તે બિવિધમાં કંઈ આશા નથી અને નીચમાં નીચ નરકની સજાને તેઓ પાત્ર થશે. આખરે તેમને કુતરા ખિલાડોનો અવતાર લઈને મરણ પડશે. તેમના અમર આત્માનો નાશ થશે. કેટલાક ગધેડા તરીકે અવતારીને છાત અને ઠાણાં ખાશે. અને તેમના જેવા ખીજા સંખ્યાબંધ હજારો ગધેડાને જન્મ આપશે. દરેક પ્રાણી પોતાના વર્તનને અનુકૂળ અવતાર ગ્રહણ કરે છે.

ગાડી ઉપડી ગઇ અને દેખાતી જાંઘ પડી કે તરત ઘાંટ વાગ્યો—ધર્મસભા એકાએક અદસ્ત થઇ ગઇ. અને અમે એકદમ બ્રહ્મસદનમાં છીએ એમ અમને માલમ પડ્યું. ત્યાં સસ્તવતીશ—નારદમુનિ—ગણપતિ—અને વિધાત્રી બેઠેલાં નજરે પડ્યાં. અશ્વિનીકુમાર અમને સાથે લેઈને તેમની સમક્ષ રજુ કરતા જણાયા. અશ્વિની કુમારોને સર્વે ઉભા થઇ ને આસન આપ્યું. પછી અમને બધાને તેમની સમક્ષ રજુ કર્યાં. અમારા ઉદ્યોગના નમુનાની ફરી તપાસ બારીકીથી થઇ. અમારી શારીરિક શક્તિ ને બુદ્ધિના બળના પ્રમાણમાં અમે ઉદ્યોગ કર્યો હતો કે નહિ તેની તાજવીજ થવા લાગી. તે ઉપરાંત દરેક સારાં નશારાં કાર્યો પાપપુણ્ય-ધર્મનાં કામો—પ્રેમ—દયા—ઉપકારની લાગણી જે વખતે વખત અમારા વર્તનમાંથી નીકળેલી તે બધાની બારીકીથી તપાસ થઇ. અમારાં સ્વાર્થાં તકરારો—ટંટા—ફરીઆદો—હરામખોરી—અનીતિ સર્વે પકડાઇ ગયાં. અમે અમારા સ્વાર્થને વાસ્તે દુનીયાને કેટલી દુઃખી કરી હતી તેનું વિવેચન થઇ, અમે પરમાર્થ શો ક્યાં હતો તેની નોંધ બારીકીથી તપાસવામાં આવી. અમે જે લોકોને સુખી કે દુઃખી કર્યા હતા તેમને અમારી સમક્ષ ખડા કરવામાં આવ્યા. આ બધી વાત અમે બૂલી ગયા હતા. અથથી તે છતિ સુધી સર્વેની બારીકીથી તપાસ થઇ. દરેકની કરણીમાં સ્વાભાવિક રીતે ફેર હતો. અમારા ઉદ્યોગમાં તદ્દન માલ વગરનું તો બહુ જ થોડું માલમ પડ્યું—પણ પરિપૂર્ણતાએ કેઇ પેહોંચેલું જણાયું નહીં. સર્વને હવે પોતાની ખામીઓ દીસવા લાગી. જેમની અનુભવની કચારાને લીધે જીલ થઇ હતી તે દરજ્જા કરવામાં આવી તથા અમારી જન્મની ખોડખાંપણને લીધે જે જીલો થઇ હતી તે બહુ કરડી આંખે જોવામાં આવી નહીં—પણ ત્યાં અમે અમારી દલીલાઇ આપણુદી અને આજસને લીધે જે જીલ કીધી હતી તે આજતમાં બહુ જ સખત ઠપકો મળ્યો. જે કાર્યો અમે નીચ બુદ્ધિ અને હેતુથી, ઇનામની આશાથી, કીર્તિ—માન—પૈસાની લાલચ અથવા કાલી બગાઇ મેળવવા ખાતર કરી હતી તેમાંથી પંચાણુ ટકા બાદ કરવામાં આવ્યા અને આથી કરીને અમારાં ધણાં ખરાં

કાર્યો અમને ધૂળધાણી યદ્ય ગયલાં જણાયાં. ફક્ત એક જ આસામી એવું જણાયું કે જેનું વર્તન સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ હતું. તારફ મુનિએ અધિની કુમારોને ઇશ્વારત કરી એટલે કુમારોના પાપદોષે પેલી ભલી બાઈ, જેનું વર્ણન આપણે અગાઉ કરી ગયા છીએ, તેને એક હાથે દારીને સરસ્વતીની સમક્ષ સ્થુ કરી. તે જેની સરસ્વતીને પગે લાગી કે તરત તેને માથે વિધાત્રી દેવીએ હાથ ફેરવ્યો કે તે એકદમ બદલાઈ ગઈ.—અને નવધીપના, સ્વર્ગની એક દેવાંગના જેવી આજ્ઞાપ્રેરણાથી સજ યવધી, તેના પ્રીતમ સાથે ઉભી રહેલી, સર્વ દેવોને વંદન કરતી માલસ પંડી. તેનાપર પુષ્પટટિ કરી સરસ્વતીએ હર્ષથી તેને પોતાની પાસે બેસાડી, ધણું વાહાલ કર્યું, અને કહ્યું કે ‘તારા ખરેખરા પ્રેમનું અને નીતિનું અને ઇશ્વરભકિતનું ફળ જો. તારો પ્રીતમ તારી પાસે ખડો છે, અને તે અને તું કદ્ય લગી જુદાં પડવાનાં નથી. અને ખરા સુખમાં માહાત્મા પછી—પૂર્ણાનંદ પામી—પછી બનેનો શ્રીહરિને ચરણે મોક્ષ છે.’

બાકીનાની તપાસ તો એટલી બધી બારીકો અને ચાલાકીથી થતી હતી કે અમારા માંના નીલકંઠશાસ્ત્રી જેનું કામ અમારા બધા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ માલમ પડ્યું હતું, તેઓ સ્ત્રીકાષ્ટને એકી ઉઠ્યા કે ‘મેહેરબાની કરી મારું વર્તન તપાસવું માફ કરો, મને બચ્ચણથી મારો શો ધર્મ છે એ બાબતની બરાબર સમજણ પાડવામાં આવી હતી—તે મુજબ વર્તન કરવાને મેં ધણું ફાંફાં માર્યાં છે અને બનતો પ્રવાસ કર્યો છે પણ તે ફળીજન થયો નથી. મેં મારી કેટલીક ખોટી ટેવ સુધારી છે, અને ખૂબ હવસો ઉપર કાંઈક કાણ મેળવવાને શક્તિવાન થયો છું. જેમ જેમ મારા જ્ઞાનમાં વધારો થયો તેમ તેમ મારી જૂઠા ચૂક અને દોષો મને માલમ પડતા ગયા. હાલમાં મેં કંઈ જ્ઞાન સાઈ સંપાદન કર્યું હશે, અને મારી પુ. દ્વિનો સુધારો કર્યો હશે. પણ મારી યુવોવરધાની જોડો વિસરાય તેવી નથી. જે બનવા કાળ તે બની ગયું, તેનો હવે ઉપાય રહ્યો નથી. મને મારી જાત ઉપર તિરસ્કાર આવે છે. આપની મહેરબાની મેળવવાને હું શક્તિવાન થઈશ એવી મને આશા નથી—હું એક પામર પ્રાણી છું—કેટલાંક ભલાં કાર્યો મારે ખાતે જ જામે યથાં છે તેમાં કરો માલ નથી. મને માફ કરો અને મારી તપાસ બંધ કરો—હું લજવાઈ મરું છું.”

ગણપતિએ દયાની લાગણીથી તેના તરફ જોયું અને તેને શાંત પાડવાને કહ્યું—કે “અમે કુદરતી રીતે અશક્ત કાર્યોની કોઈ કને આશા રાખતા નથી. તમારી શક્તિબાહારનાં કામોમાં તમે નિષ્ફળ યાઓ તો તે બાબત હમે તમને ઠપકો દેતા નથી. જે સર્વશુભ સંપત્ત અને પરિપૂર્ણ હોય તે સર્વ રીતે કાર્ય પરિપૂર્ણ રીતે કરી શકે મનુષ્ય જન્મથીજ અજ્ઞાન અને નિરાધાર હોય છે. લોકોને જન્મથી પોતાને મનમગતાં કાર્યો કરવામાં જ સુખ અને આનંદ મળે છે. પણ બધાં મનમગતાં કાર્યો નીતિ સત્ય અને પ્રમાણિકપણને અનુસરીને હોતાં નથી. માણસે જીંદગી કેમ ગુજારવી એ બાબતમાં પ્રથમ ઓધની અને શિક્ષણની જરૂર છે. શિક્ષણ, મહાવરા અને અનુભવથી મનુષ્ય કેળવાય છે. મનુષ્યને નીતિને માર્ગે ચાલવું ધણું કઠણ અને દોહિલું લાગે છે. દરેક ધધેદારી પોતાનો ધધો ધીમે ધીમે શીખે છે; જૂઠા કરે છે; ઠોકરો ખાય છે. શરૂઆત હમેશાં નજળી હોય છે. સો વાર પડ આખડ થયા પછી બાગક બરાબર ચાલતાં શીખે છે. તેનો ઉપાય નથી. ઉધે રસ્તે ચડ્યા પછી તેનાં નકારાં પરિણામો આપી ખરું થું છે તેનો તેમને જાતિઅનુભવ થાય છે. અને ત્યાર પછી તેવાં કાર્યો

કરતાં તેઓ હરે છે. આ પશુ એક જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો છે. અનીતિનાં નહારાં અને કંપારાં ફળો આપે છે ત્યારે તમારો તેના ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેના ઉપર કંપારો છુટે છે યુવાવસ્થામાં માણસ કુદરતી રીતે જૂલ કરે છે. પશુ જો તે જૂલ સુધારવા બનતો પ્રયત્ન કરે છે તો અમે સખતાઇથી જોતા નથી. જેટલી પૂજા ઉમરના માણસ કનેથી તેની જાતના ઉપર કાણુની આશા અમે રાખીએ છીએ તેટલી એક નાના બાળક પાસેથી અમે રાખતાં નથી. બધા કને એક સરખી હોશીયારી સર્વજ્ઞતા અને પરિપૂર્ણતાની અમે આશા રાખતાં નથી. કેટલાકે સારી કેળવણી લીધેલી હોય છે, અને કેટલાક કેવળ અજ્ઞાન હોય છે, અને કેટલાક ધોડીયામાંથી જ દરામખોર હોય છે. એ બધાને અમે એક અસ્થે મુંડતાં નથી. અમે મોટામાં મોટા દોષો તો તે ગણીએ છીએ કે જે આજસથી, હકીલા સ્વભાવથી, સ્વાર્થથી અને જાણીબુજીને નહારા કાર્યોમાં જ આનંદ અને સારા કાર્યો પર તિરસ્કારથી જ કરવામાં આવે છે તે સર્વની તેની શુંજાશ પ્રમાણે જ પરીક્ષા કરવામાં આવે છે.”

અમારી સાથે એક સ્વામી હતા તેમણે ધણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં પણ તેમાં કંઈજાએ માત્ર માલમ પડ્યો નહીં. નારદ મુનિએ હસીને તેનું એક સુદૃઢ બતાવ્યું તે એ હતું કે તેણે યુવાવસ્થામાં પોતાની ગરીબ માતૃથીને બોળાપ નહીં મઠ પડતાં પોતાના અમે વિદ્યાભ્યાસ ચલાવી, પેટ પાટા બાંધી અને મધુકરીથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો હતો, અને ઉલટી ધોડી ધણી પોતાની માતૃથીને મદદ કરી હતી—આટલો સદૃશ્ય માલમ ન પડ્યો હોત હું ધાઈ છું કે આ સ્વામીને દેવમંદિરમાં કાવડીયા તરીકે મોકલી આપવામાં આવત.

મારી તો બોલવાની હીમત રહી જ નોહોતી. હું બોલવાને વારતે રાજદ અને હીમત બેની શોધમાં હતો. કુદરતી સ્વભાવનો શો અર્થ થતો હશે, એ બાબતથી હું મુશ્કેલો હતો. શું માણસમાં સાધુના, કે લેખકના, કે ગવૈયાના, કે ચિતારાના કે મુસદ્દાના ગુણો જન્મથી જ આવતા હશે ? શું સ્વાર્થ-હકીલાઇ-આજસ એ કુદરતી સ્વભાવ હશે ? આમ તરંગમાં ગિ-રફતાર થઇ ગયો હતો, જેટલામાં માઈ નામ પોકારવામાં આવ્યું, માઈ પાનું કાઢ્યું, મારો સર્વ ઇનિદાસ આવનાની મીસાતે ખડો થયો. ખોટા કામની રકમો ગદ્દ ભારે હતી. જમે પાસામાં થોડાં સારાં કાર્યો હતાં પણ તેમાં સ્વાર્થ દાખલ થઇને બધી રકમો છેકાછેક થઇ ગઇ હતી. મારા લખેલાં કેટલાંક પુસ્તકો તપાસવામાં આવ્યાં અને તેની બારીકીથી કસોટી લેવાઇ. ગણપતિએ પુસ્તક હાથમાં લઇ નારદજીને આપ્યું. નારદજીએ પુસ્તક ઉપર દરિયંદન છાંટ્યું, એટલે પુસ્તકમાં જેટલું જેટલું ખોટું અસત્ય લખાણ હતું તે ઉઠી ગયું. અડધું ચો-ટ્યું હતું તે અડધું ચોટ્યું રહ્યું. પણ તે બરાબર સુઝે એવું હતું નહીં. અને જાંખું થઇ ગયું. પ્રકરણનાં પ્રકરણ ઉપડી ગયાં—પુસ્તક બધું કોઈ માલમ પડ્યા લાગ્યું. થોડે થોડે એક બે પારેમાફ મુવર્ણની રેશનાઇથી ચમકતા માલમ પડ્યા. જાણી બુઝીને ખોટું લખવાનો કે અપ્રમાણિકતાનો દોષ મારાપર મુકવામાં આવ્યો નહીં. અસત્યનો ફેલાવો મેં અજ્ઞાનતાથી, અપરિપક્વ વિચારોથી, બેદરકારીથી, ખોટી સમજ અને વહેમ અને કુદરતી અણગમ્યાથી જ કરેલો માલમ પડ્યો. મેં કંઈ ચિદિમાં નવીન વિચારોનો વધારો કર્યો નોહોતો. જીવું ને જીવું ટાલેલું બીજા રૂપમાં ગાયું હતું. મારા મનમાં એમ ફાંકો હતો કે મેં પુણ્ય મહે-નન કરીને દ્રવ્ય મેળવ્યું છે, પણ તે મારી મહેનતના પ્રમાણમાં કંઈ જ નથી. સરસ્વતીજી

મારા પર પ્રેમની લાગણીએ જોતાં હતાં—એટલામાં નારદ મુનિએ ખુંખારો કર્યો. વચમાંની દીવાલ તુટી પડતી હોય એવા કડાકા થઈ વચમાંનાં બારણાં ઉઘડી ગયાં. અને એક સુંદર વાડી અને બગીચો માલમ પડ્યો. વચમાં ફૂઆરો ઉડતો હતો. તેમાં સર્વ જાતનાં શાક પાન મેવો ફળફળાદિ અને એક આળુએ ઘડ યણા—ગંગર તુવર દાળ વગેરે અનાજના દમલા હતા. મીઠાઈ દહીં દુધનાં વાસણો હતાં. મેં મારી છાંછીમાં ને ચીજો પર નિર્વાહ ચુકાવ્યો હતો તે બધી મારી સમક્ષ રજુ થઈ—મને લાગ્યું કે મારું ઉદર પોષવાને મેં કેહલી બધી ચીજનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે! અને તે પ્રમાણમાં કશો બદલો વાળ્યો નથી, કે મેહેનત કરી નથી. નકામું જ આ માંસના દાડપિંજરને પોષ્યા કર્યું છે. આંખાનું જાડ બોલી ઉઠ્યું કે દર ઉન્હાળામાં આ મૂર્તિએ અમારી દશધી પંદર મણ સુધી કેરી ખાધી છે અને તે ઉપરાંત ને પકવાન અને મિશ્રિત ખાદ્યાં તે જુદાં—પણ તેના પ્રમાણમાં મહેનત એટલી જ કરી છે કે યોગ્ય ઘણા કાગળનાં પાનીયાં—એ શિવાય બીજું કશું ક્યું નથી. તમામ મનુષ્યજાત નિમકહરામ છે. કુદરત ને મહેરબાની કહે છે તેનો લેશમાત્ર પણ બદલો વાળતી નથી. ફક્ત ખાઈ ખાઈને અને મોજ શોખ કરીને ડીક વધારે છે. જાનવરથી પણ નપાટ છે. કેટલીક વાર તો જૂખ નહીં હોય તો પણ દોસ્તદાર બાઈબંધને અને ઉપરીઓને રાજ કરવાને અને કેવળ ગમત ઉઘવવાને પણ અમારા પેટમાં પાળી મારે!—ફીટકાર છે એવા મનુષ્ય પર! આંખલીનું જાડ આ બાજતમાં ટાપસી પુરવા જતું હતું. અને મને જણાવા માંડ્યું કે મારા તો બાર વાગી ગયા છે, અને સગા પણ થશે. એટલામાં સઘળું અદસ્ત થઈ ગયેલું માલમ પડ્યું. અમારી સ્થિતિમાં ફેરફાર થયેલો માલમ પડ્યો. માણસોની જૂમ અને પગના ધમકારા સંભળાયા. મારી આંખ ઉઘડી. હું જાગી ઉઠ્યો. હું ગાડીમાં પાછો મુતોલો માલમ પડ્યો. ગાડીનાં બારણાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં. પોર્ટરો અમારો સામાન લેવાને ગાડીમાં દાખલ થયા. અમે સુરેત સ્ટેશનના પ્રૌંટફોર્મ પર આવી બહાર ઉભા રહ્યા. સુરતની બરફી અને મમરા સેવ મીઠાઈ વેચનારાની જૂમો સંભળાઈ. કમીશનર સાહેબને સ્ટેશન પર લેવા કલેક્ટર સાહેબ, સરકારી અમલદારો, શેઠ સાહુકારો ઉભા હતા—અને વાંકા વળી વળીને સલામ કરતા હતા. ગવરનર સાહેબનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી એકદમ આવી કમીશનર સાહેબને બાળુએ લઈ જઈ કાનમાં વાત કરી, અને કમીશનર સાહેબ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. ને બોલી ઉઠ્યા કે ‘અમને બધાને તો ગાડીમાં કંઈ અજાજ સ્વપ્ન આવ્યું હતું. કાલે મારી સાથે જમજો. તે વખત વાત કરીશ. મારો વિચાર તો સ્ટેશનમાસ્તરની સખત નોટીસ લેવાનો હતો.’ અહીંયાં સ્ટેશનમાસ્તરે વાંકા વળી ગમરાયલે ચહેરે કમીશનર સાહેબને બે તણુ સલામો કરી નાખીને મુસાફરીમાં કંઈ અવધડ તો પડી નથી એમ ધીમેધી પૂછ્યું. કમીશનર સાહેબે જવાબ દીધો કે ‘કંઈ નહીં, એ તો અમને બધાને કંઈ વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું હતું. પણ અમે સરકારી અમલદારો આ વ્યવહારિક ચટ્તિની જાળમાં ને કાર-બારમાં એટલા બધા ગુંથઈ ગયલા છીએ અને તેની જાળબદારી એટલી બધી અમારે માથે છે કે આવા કલ્પનાશકિતના ગાંઝ અને અર્થ વગરના તરંગો પર ધ્યાન આપવાની અમને લેશ માત્ર પણ પુરસદ નથી.’ એમ બોલી નીચે ઉતરી ફેટનમાં બેસી વીંદાય થઈ ગયા.

જડ અને ચિત્.

“ नासौ मुनिर्यस्य मतं न मित्रम् ”—

મહા० મા०

“ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमम् ”—ब्र० सू०

યોગક્ર માસ ઉપર ‘ ભૌતિકપદાર્થશાસ્ત્રિજ્ઞ ’ લૉર્ડ કેલ્વિને જડ અને ચેતનતા સ્વરૂપ ઉપર બહુ ગંભીર વિચારો દર્શાવ્યા હતા, અને એ ઉપર ઇંગ્લંડના “ ટાઇમ્સ ” પત્રમાં બહુ પ્રચંડ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એક ભાષણ વખતે ભાષણકર્તાનો આભાર માનવાની સાથે પ્રસંગોપાત એ નીચે મુજબ બોલ્યા હતા:—

“ He was in thorough sympathy with Professor Henslow in the fundamentals of his lecture, but he could not say that with regard to the origin of life science neither affirmed nor denied creative power. Science positively affirmed creative power. Science made every one feel a miracle in himself. It was not in dead matter that they lived and moved and had their being, but in the creating and directive power which science compelled them to accept as an article of belief. They could not escape from that when they studied the physics and dynamics of living and dead matter all around. Modern biologists were coming once more to a firm acceptance of something, and that was a vital principle. They had an unknown object put before them in science. In thinking of that object they were all agnostics. They only knew God in his works, but they were absolutely forced by science to admit and to believe with absolute confidence in a directive power—in an influence other than physical, dynamical, electrical forces. Cicero had denied that they could have come into existence by a fortuitous concourse of atoms. There was nothing between absolute scientific belief in creative power and the acceptance of the theory of a fortuitous concourse of atoms. Was there, he asked, anything so absurd as to believe that a number of atoms by falling together of their own accord could make a crystal, a sprig of moss, a mycrobe, a living animal? People thought that, given millions of years, these might come to pass, but they could not think that a million of millions of millions of years could give them unaided a beautiful world like ours. They had a spiritual influence, and in science a knowledge that there was that influence in the world around them. He admired the healthy, breezy atmosphere of free thought in Professor Henslow's lecture. Let no one, he urged, be afraid of true freedom. They could be free in their thought; in their criticisms, and with freedom of thought they were bound to come to the conclusion that science was not antagonistic to religion, but a help of religion. (Cheers.)”

Lord Kelvin, reported in the London “Times”

તાત્પર્ય:—ચૈતન્યનો કોઈ સ્વરૂપ છે કે કેમ એ વિષે સાયન્સ હા'કે ના કોઈ જ કહેતું નથી, એમ માનવું ભૂલ બરેલું છે. સાયન્સ સ્પષ્ટ રીતે સ્વપ્નના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. આપણે પોતાની અંદર કેવી ચત્કારક સર્જશક્તિ રહેલી છે એનું સાયન્સ આપણને ભાન કરાવે છે. આપણું જીવન—આપણો વ્યવહાર—આપણું અસ્તિત્વ જડમાં નથી પણ ચૈતન્યમાં છે—જે ચૈતન્ય નવીન સત્ ઉપજાવે છે અને વિશ્વનન્ત્રને બુદ્ધિપૂર્વક ચલાવે છે. આવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાની સાયન્સ આપણને ફરજ પાડે છે. આપણી આસપાસ આવેલા જડ અને ચૈતન્ય જગતનાં ભૌતિક અન્ધારણનો અને એની ગતિનો અભ્યાસ કરતાં માત્રુમ પડે છે કે આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા શિવાય છૂટકો નથી. વર્તમાન જીવનશાસ્ત્રજ્ઞો (Biologists) ફરી કબૂલ કરતા થયા છે કે જડ ઉપરાન્ત કોઈક છે, અને તે જીવતત્ત્વ (vital principle). સાયન્સ આપણી આગળ કોઈક અગાત પદાર્થ મૂકે છે: એ પદાર્થનો વિચાર કરવા જતાં આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે એ શું છે તે આપણે જાણતા નથી. આપણે પરમાત્માને માત્ર એની સૃષ્ટિમાં જ જાણીએ છીએ: પણ સાથે સાયન્સ આપણી પાસે એટલું કબૂલ કરાવે છે કે આ વિશ્વમાં સર્વ પ્રકારની જડ શક્તિઓ ઉપરાન્ત કોઈ એક નિયામક ચૈતન્યશક્તિ તો છે જ, અને એને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવાની જરૂર છે. જડ પરમાણુઓ યદ્યપિ અવશ્ય છે એટલે કે આકર્ષક રીતે એકલા થઈ જઈ, જડ પરમાણુનો પાસો, વનસ્પતિની ડાળી, ઝીણું મનુષ્ય કે જીવંત ગ્રાણી ઉત્પન્ન કરી શકે—એમ માનવું એ કેવું યુક્તિહીન! કેટલાક કહે છે કે લાખો વર્ષ જતાં જડમાંથી ચૈતન્ય એની મેજે ઉત્પન્ન થઈ શકે, પણ લાખોનાં લાખોનાં લાખોનાં વર્ષ જાય તો પણ શું થયું! અન્ય-ચૈતન્ય)શક્તિની મદદ વિના આ સુંદર વિશ્વ એ કદી પણ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ.

હાર પછી હોઈ કેરિવને “ ટાઈમ્સ ” ને એક પત્ર લખી એમાં “ પાસો ” શબ્દ પાછો ખેંચી લીધો, અને જણાવ્યું કે:—

‘ I wish to delete ‘a crystal’ ’.

“ While ‘ fortuitous concurrence of atoms ’ is not an inappropriate description of the formation of a crystal, it is utterly absurd in respect to the coming into existence, or the growth, or the continuation of the molecular combinations presented in the bodies of living things. Here scientific thought is compelled to accept the idea of Creative Power. Forty years ago I asked Liebig, walking somewhere in the country, if he believed that the grass and flowers which we saw around us grew by mere chemical forces. He answered, ‘ No, no more than I could believe that a book of botany describing them could grow by mere chemical forces.’ ”

Every action of human free will is a miracle to physical and chemical and mathematical sciences.”

Lord Kelvin.

તાત્પર્ય:—જડ પરમાણુઓનો પાસો પરમાણુના આકર્ષક સંયોગથી બનેલો છે એમ કહીએ તો ચાલે, પણ વનસ્પતિની ડાળી વગેરે ચૈતન્ય પદાર્થોનું અન્ધારણ ભૂલ જ પ્રકારનું

છે. એક તુલ્ય કે પુષ્પનો ખુલાસો રસાયનશાસ્ત્રે સ્વીકારેલી શક્તિ માત્રથી થઈ શકતો નથી. મિ. લીબિગે એક પ્રસંગે કહ્યું તેમ “કેવળ રસાયન શક્તિઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું એક પુસ્તક લખી શકે તો વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી શકે!” મનુષ્યમાં જે સ્વતંત્ર કૃતિશક્તિ (Free will) રહેલી છે એનો ખુલાસો ભૌતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર (Physics), રસાયનશાસ્ત્ર (Chemistry) કે ગણિતશાસ્ત્ર (Mathematics) આપી શકે એમ નથી.

લૉર્ડ કેલ્વિનના આ ઉદ્ધારથી સ્વીકાર્ય, સર વિલ્યમ થિસલ્ટન-ડાયર નકમના એક વનસ્પતિશાસ્ત્રીએ “રાઈમ્સ” ને એક પત્ર લખ્યો કે ભૌતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર (Physics) માં લૉર્ડ કેલ્વિનની વિદ્વતા અદ્વિતીય છે, પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) અને જીવનશાસ્ત્ર (Biology) સંબંધી બાબતોમાં અભિપ્રાય ફરમાવવા માટે સામાન્ય બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કરતાં એમનામાં વિશેષ યોગ્યતા નથી. લૉર્ડ કેલ્વિનના વિચાર રહ્યાં એમણે જે વધો બતાવ્યો એના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે હતા:—

- (૧) લૉર્ડ કેલ્વિને પાછળથી ૧૮ પરમાણુસંયોગથી બનેલા એક પાસા અને વનસ્પતિની ડાળી વગેરે વચ્ચે જે ભેદ દર્શાવ્યો એ માટે કંઈ જ આધાર નથી. એમના પહેલા ઉદ્ધાર વખતે એમણે સર્વે એકજ કોટિમાં નાંખ્યાં હતાં એ બરાબર હતું.
- (૨) ૧૮ પરમાણુઓ માત્ર યદચ્છાવશાત્ એકઠા થઈ વનસ્પતિ આદિ ચેતન જગત્ કૃત્ત્વ કરે છે એવો સિદ્ધાન્ત રહ્યા પછીને આરોપવામાં લૉર્ડ કેલ્વિન એ પક્ષને અન્યાય કરે છે: ૧૮ પરમાણુઓ યદચ્છાવશાત્ નહિ, પણ ડાર્વિને બતાવેલા અમુક પસંદગી (Selection) ના નિયમાનુસાર એકઠા થાય છે, અને વનસ્પતિરૂપે પરિણમે છે, અને એ જ પ્રમાણે સરખાં પરમાણુ સરખી રીતે ગોઠવાઈ પાસા રૂપે બન્યાં છે, એમાં પણ પસંદગીનો નિયમ રહેલો છે.
- (૩) લૉર્ડ કેલ્વિન વિશ્વની બહારની શક્તિથી જે ખુલાસો આપવા યત્ન કરે છે એ સાયન્સના મૂળ સિદ્ધાન્તથી જ વિરુદ્ધ છે: જગત્ની અન્દરના બનાવોનો ખુલાસો જગત્ની અન્દરની શક્તિ થકી જ થવો જોઈએ.
- (૪) “જીવતત્ત્વ” એ જે જગત્ની એક શક્તિ હોય તો તેનું માપ થઈ શકે, અને જે માપ થઈ શકે તો ભૌતિક સાયન્સની દૃષ્ટી બહારનું એ તત્ત્વ નથી. લૉર્ડ કેલ્વિન માને છે તેમ જગત્-બહારથી કોઈ શક્તિ જગત્માં ઉતરી આવતી હોય તો સાયન્સના “Conservation of Energy” ના સિદ્ધાન્તને બાધ આવે.

* વિશ્વમાં શક્તિની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ સંભવનાં નથી, એના માપમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા કરી શકાતી નથી, વિશ્વમાં શક્તિનું માપ જટિલ છે તેટલું હમેશાં છે, મત્સ્યોથી અસત્ કે અસત્માંથી સત્ સદી પછી આવતું નથી, પદાર્થ માત્ર ન્યારે જીવન યત્ના કે નષ્ટ યત્ના દેખાય છે ત્યારે ખરું જોતાં એ માત્ર રૂપાન્તર જ યામના હોય છે.— એવો સિદ્ધાન્ત.

અને આ શક્તિનિસતાનો-સતકાર્યવાદનો સિદ્ધાન્ત ચેતન જગતને પણ લાગુ પડે છે એમ પ્રસિદ્ધ જીવનશાસ્ત્રી મેયરે સિદ્ધ કર્યું છે.

(૫) ટુંકામાં, જે સિદ્ધાન્ત ડાર્વિને હંમેશને માટે આપણને રચાવી આપ્યા છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર લૉર્ડ કેરિવનના આ વિચારોથી હડતાલ વાગે છે.

સરવિલિયમ થિસલ્ટન-ડાયરના આ આલોપથી ઈંગ્લેન્ડનું સાયન્સવિદ્યાનમંડળ ગાજ ઉઠ્યું, અને અને પક્ષની તરફ અને વિરુદ્ધ પડેલા “ટાઇમ્સ” માં પ્રસિદ્ધ થયાં. “ટાઇમ્સ” ના તંત્રીએ પણ એ ચર્ચામાં ભાગ લીધો. એમાં મુદ્દાનાં લખાણ આટલાં હતાં:—

(૧) ઑક્સફર્ડના એક પ્રેફેસર ઇર્ડન-સેન્ડર્સન નામના શારીરવ્યાપારશાસ્ત્ર (Physiology) ના વિદ્યાને લૉર્ડ કેરિવનની વિદ્વાતાનાં ધણાં વખાણ કર્યાં, અને સાયન્સની એક શાખાનો વિદ્યાન પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિમતાથી અન્ય શાખાના આવા પ્રશ્ન ઉપર અભિપ્રાય આપવાને યોગ્ય છે એમ જણાવ્યું. શારીરવ્યાપારશાસ્ત્રના મહાન આચાર્ય હેલ્મહોલ્ટ્ઝ નામના જર્મન વિદ્યાને લૉર્ડ કેરિવન સાથે એક વખત સમાગમ પડેલો, તે ઉપરથી લૉર્ડ કેરિવનની તીવ્ર સ્વચ્છ અને અનેકશાસ્ત્રગામી બુદ્ધિ વિશે એને જે અસંરથ એવી એ જણાવતાં એણે કહ્યું કે કેરિવનની સરખામણીમાં તો ‘હું’ (I am) એટલે કે જડ હું!—આ પ્રમાણે લૉર્ડ કેરિવનનું ગૌરવ કરવાની સાથે, પ્રો. ઇર્ડન-સેન્ડર્સને નીચે પ્રમાણે અને પક્ષમાં કાંઈક કાંઈક ભળતા વિચારો દર્શાવ્યા:—

(ફ) નવીન શારીરવ્યાપારશાસ્ત્રના સંસ્થાપક હેલ્મહોલ્ટ્ઝે “જીવશાસ્ત્ર” (Vitalistic doctrine) ને હંમેશ માટે સુવાડી રીતે છે. એણે પહેલાં કરતાં વધારે મજબૂત રીતે સિદ્ધ કર્યું કે જડ પ્રકૃતિમાં જે પ્રાકૃતિક નિયમો પ્રવર્તે છે એ જ સંપૂર્ણ રીતે વનસ્પતિ-અને-જીવનના વ્યાપારને પણ લાગુ પડે છે-જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં એમના દૈનિક અને કાલિક સંખ્યા સરખી રીતે જ માપી શકાય છે: અર્થાત્, સાયન્સની પ્રયોગપદ્ધતિ (Method of Experiment) એને લાગુ પાડી શકાય છે.

(સ્વ) પણ ઉપર જણાવેલી હદની બહાર કેટલુંક છે—મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓના માનસિક વ્યાપારના કારણ વિશે વિચાર કરતાં, માત્ર કારણની કંઈ પરિસ્થિતિ અને ઉપાધિમાં કેવું કાર્ય થાય છે એટલું જ પ્રયોગપદ્ધતિએ નિર્ણય કરી શકાય છે, એ કરતાં કારણના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ વિશે—અધિક કહી શકાતું નથી; બીજું, બીજાંથી જોઈએ તેવી આકૃતિ અને બાહ્યભાવણું જણાવે ચેતન પહેલેથી છેવટ મુઠ્ઠી કેવી રીતે હોય છે—એ વ્યાપારને સાક્ષાત્ અવલોકી અને માપી શકાતા નથી.

(૨) એક મુદ્દરથે ૧૮૮૨ માં ડાર્વિને ક્રમેના એક પત્રમાંથી નીચેનાં ઉત્તરો ટાંકી મોકલ્યા:—

નિયમાનુસાર પાસો બન્ધાય છે, પણ વનસ્પતિ અને પ્રાણીના બન્ધારણ માટે કાંઈક વિશેષ નોંધએ છે. આ બન્ધારણનું નિયામક કાંઈક “જીવતત્ત્વ” (Life-germ) હોવું નોંધ-
એ, જેનું સ્વરૂપ હું કે બીજને કોઈ પણ ભૌતિકપદાર્થતત્ત્વશાસ્ત્રી બિલકુલ સમજતા નથી.
વિચારસંક્રમણ વગેરે બાબત લૉર્ડ કેલ્વિન, પ્રો. ડે લેંકેસ્ટર વગેરે તિરસ્કારી કાઢે છે
એ હું જાણું છું—પણ એ બાબત નવી શોધાએલી હું માનું છું, અને લવિષ્યમાં કાણ
બંદ પડે છે એ આપણે નોંધશું! એ લખે છે:—

“As to the little parting shot at me about “telepathy,” it is true that I regard it as as a recently discovered fact, opening a new and obscure chapter in science: it is also true that Lord Kelvin, Professor Ray Lankester, and nearly all biologists disagree contemptuously with this opinion. Well, we shall see.”

[વસન્ત આંકિસ.]

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमप्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માંન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨. અંક ૯

[માસિક]

આશ્વિન, સંવત ૧૯૫૬.

દ્વિગૃહરીન.

જિતેન્દ્રિય રહી, શાસ્ત્રાધ્યયન કરું, અને જુદિને જ્ઞાનથી પ્રતીત કરવી એ બ્રહ્મચર્યા-
આશ્રમ-વ્યવસ્થા. શ્રમનો પરમ ધર્મ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં સંપાદન કરેલા આ પરાશ જ્ઞા-
નને અપરોક્ષ કરવા અર્થે ગૃહસ્થાશ્રમઃ ગૃહસ્થાશ્રમમાં, સંસારમાં
પડતા પરમાત્માના પ્રતિબિમ્બનાં વિવિધ રજુરંગે પ્રત્યક્ષ કરવાં, અને એ અસંખ્ય રજુરંગોમાંના
એક રજુરંગ રૂપ ધર્મ માવાનો—અને માયા પણ બ્રહ્મરૂપ જ હોવાથી પરિધાને બ્રહ્મનો—
અનુભવ કરવો, આ માધિક અનુભવની વચમાં પણ હાથ સદા પરમાત્મા ઉપર રાખવું.
એ ગૃહસ્થાશ્રમનું ખરૂં પ્રયોજન. પરમાત્મ-સ્વરૂપ વૈશ્વાનર* અમિમાં, સદ્ધર્મચારિણી પત્ની
સદવર્તમાન, અદંતા-મમતાની આહુતિઓ આપતી, એ ગૃહસ્થનું અમિદોન. આમ સંસારમાં
પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ કરતાં કરતાં, અને અદંતા-મમતાનો સંકોચ ટાળતાં ટાળતાં, એવો
અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યારે પ્રતિબિમ્બ ઉપરથી દૃષ્ટિ હાડી બિમ્બ તરફ વાળી ચકાય છે.
આ વાનપ્રસ્થાશ્રમ. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં કમે કમે સદ્ધર્મચારિણી સદ્બ્રહ્મચારિણી ધર્મ જાય
છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે પરમાત્મ—અમિને પોતાની રહાને વિષય (object) રૂપે
સેવવાનો હતો એ જ અમિને હવે પોતાના આત્મા (subject) માં સમારોપી સેવાનો છે:

* 'Humanity' = સમસ્ત મનુષ્યજાતિ; આગળ વંદીને, જૂનમાત્ર.

“અગ્નીનાત્મનિ વૈતાનાન્ સમારોપ્ય યથાવિધિ ।

અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાન્મુનિર્મૂલફલાશનઃ ” ॥ મનુ०

સંસારનાં તે તે બાહ્ય કાર્યો અને કર્તવ્યોમાં પ્રસરી રહેલી વૈતાનાખ્ય પરમાત્મ-અ-
ગ્નિને વિધિપુરઃસર—કર્તવ્યભેગ કર્યો વગર—પોતાના આત્મામાં સ્થાપી દેવો, વિષયાભિ-
મુખ વૃત્તિને આત્માભિમુખ કરવી, એ પરમાત્મસાક્ષાત્કારનું પ્રથમ પગથિયું. જેણે ગૃહસ્થા-
શ્રમ યથાવિધિ સેવ્યો છે, તેને આ આત્માભિમુખ અવસ્થા અત્તાન આલસ્ય અને સ્વાર્થ-
પરાયણતાથી બરાવાનો જરા પણ ભય નથી: વાનપ્રસ્થના ધર્મોનું વર્ણન કરતાં મનુ કહેછે—

“સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાત્ દાન્તો મૈત્રઃ સમાહિતઃ ।

દાતા નિત્યમનાદાતા સર્વભૂતાનુકમ્પકઃ ॥ ”

ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવામાં નિત્ય મગ્ન્યારહેલું; દાન્ત રહેલું, એટલે કે શીતોષ્ણાદિ
હન્ટ સહન કરવાં; વૃત્તિઓને વિષયમાંથી કાઢી પરમાત્મામાં સમાહિત-એકાગ્ર કરવી; પોતાના
આશ્રમમાં આશ્રમેશિત જે જે પદાર્થો હોય તેમાંથી દાન આપતા રહેલું, પણ દાન લેવું નહિ;
અને સર્વભૂતામાત્રમાં અનુકંપા રાખવી—અર્થાત્ એમના સુખે સુખી અને એમના દુઃખે
દુઃખી, એવો ભાવ રાખવો.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ માટે પતિની યોગ્યતા થતાં સુધીમાં જે પત્નીને પુત્રાદિકમાં આ-
સક્તિ રહી હોય, એને પાછળ સંસારમાં રહી ક્રમે ક્રમે મુક્તિમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની સલાહ
છે. પણ જેને એ આસક્તિ છુટી ગઈ છે એ ‘તો પતિની સાથે જ આશ્રમાન્તર કરે
છે: ને પત્નીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારે પતિની સાથે સાથે જ પગલાં ભર્યાં છે એને
તો સ્વાભાવિક રીતે પતિની સાથે જ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થવાની.

છેક પ્રાચીનકાળમાં વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એમ બે જૂદા જૂદા આશ્રમો
નહિ હોય એમ માનવાને કારણ છે; અને પાછળના સ્મૃતિકારો પૈકી કેટલાકે કલિમાં વાન-
પ્રસ્થાશ્રમનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રાચીન યુગમાં જે આશ્રમનો એક આશ્રમમાં જ સમાવેશ
થતો હતો; અને પાછળના કાળમાં દેશની રાજકીય આર્થિક અને ધાર્મિક અ-ધાધુ-ધીને
લોધે કેવળ વનમાં રહી શાન્તિથી જીવનનિર્વાહ કરવો કઠિન થઈ પડ્યો હશે, તથા પત્ની
સહવર્તમાન વન સેવનું અસમ્ભવ જણાયું હશે, અને તેથી કલિમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમનો નિર્દેશ
કરેલો એમ લાગે છે. પણ દેશની આ દુર્દશા થતા પહેલાં, જ્યારે પતિપત્ની આ વાનપ્ર-
સ્થાશ્રમને એક સ્વતન્ત્ર આશ્રમ તરીકે આ સંન્યાસાશ્રમના પૂર્વ અંગ તરીકે સેવતાં હશે,
ત્યારે એ ચિત્ર બીજી બનોહર અને બોધક હોયું જોઈએ.

વાનપ્રસ્થાશ્રમી પતિપત્ની સંસારનગર છોડી આત્યાં છે, પરમાત્માભિમુખ પ્રવાણ

* પિન્નતન્-પ્રસરું, એ ધાતુ ઉપરથી.

કરી રહ્યાં છે, એ બન્ધ અને સુન્દર નારાયણાશ્રમ એમની દૃષ્ટિમાં ઝગકવા પશુ, લાગ્યો છે, પણ હજી એ આશ્રમમાં એ દાખલ થયાં નથી. જીવનયાત્રાનું પરમ પ્રાપ્ત્ય આ નારાયણાશ્રમ—સંન્યાસાશ્રમ. એ આશ્રમમાં સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ નથી, સહધર્મચાર અને સહ બ્રહ્મચારમાં રહેલા સહભાવને—હૃદયભાવને—પણ અવકાશ નથી: એક અખંડ અનન્ત નારાયણ જ ધટધટમાં વિહસતો ઉચ્ચરી રહ્યો છે.

* આ નારાયણાશ્રમમાં પૂર્વે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ઉભયને, સર્વ પ્રકારના ભેદની પાર જઈ, એક આત્મારૂપે રહેવાની છૂટ હતી. “જીવન્મુક્તિવિવેક” ગ્રંથમાં વિધારણ્ય મુનિ ઠીક જણાવે છે:—

“અસ્મિન્ન ત્યાગે સ્ત્રિયોડપ્યધિક્રિયન્તે । મિશ્રુકીલ્પનેન સ્ત્રીણામપિ પ્રાગ્વિવાહાદ્વા વેધવ્યાદૂર્ણ વા સંન્યાસેડધિકારોડસ્તીતિ દર્શિતમ્ । તેન મિશ્રાચર્ય મોક્ષશાસ્ત્રવળમેકાન્ત આત્મધ્યાનં ચ તામિઃ કર્તવ્યં ત્રિદળદાદિકં ચ ધાર્યમ્ ।” એટલે મોક્ષધર્મે ચતુર્ધરીટીકાયાં સુલભાગ્નકસંવાદઃ ॥ શારીરકમાયે વાચકકર્તૃત્વાદિ શ્રૂયતે । દેવતાધિકરણન્યાયેન વિધુ-રસ્યાધિકારપ્રસજ્જ્વેન તૃતીયાધ્યાયે ચતુર્થપાદે ॥ અતઃ એ મૈત્રેયીપ્રાક્યમામ્નાયને—‘યેનાહં નામૃતાસ્વાં કિમહં તેન કુર્યાં યદેવ ભગવન્ વેત્ય તદેવ મે શ્વાહિ’ એટલે ॥ ”

તાત્પર્ય કે સંસારત્યાગનો સ્ત્રીઓને પણ અધિકાર છે: મિશ્રાચર્ય, મોક્ષશાસ્ત્રવળ અને એકાન્તમાં આત્મધ્યાન સ્ત્રીઓએ પણ કરવું, અને ત્રિદંડાદિક ધારણ કરવાં. ઉપનિષદકાળમાં જૈત્રેયી સુલભા તેમજ વયુના ધારિણી વગેરેનાં દક્ષિણ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને ત્યાર પછી પણ લાંબા વખતસુધી એ દક્ષિણાનું અનુમોદન થતું જોવામાં આવે છે. કાળ જતાં, જે કારણોએ વાનપ્રસ્થાશ્રમને ઉન્નિષ્ક્રમ કર્યો એ જ કારણો સ્ત્રીઓના સંસારત્યાગમાં પણ પ્રતિબંધક થયાં. પ્રથમ તો સંન્યાસાશ્રમમાં સ્ત્રીપુરુષોનો સ્વતન્ત્ર અને સરળ સહવાસ એક કઠિન નિયમરૂપ—અસિધારાતરૂપ થવા માંડ્યો હતો, અને આખરે અવિવાતું પ્રાગ્દય થતાં એમાંથી વ્રતભંગ અને અનાચાર ઉદ્ભવવા માંડ્યો, એટલે શાસ્ત્રકારોએ યુગધર્મ વિચારી સ્ત્રીપુરુષના પ્રકૃતિજન્ય ભેદને માન આપ્યું: બૌદ્ધ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે જૂના વિહારમંડ સ્થાપ્યા, છતાં અનાચાર નષ્ટ ન થયો; બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓ માટે સંસારમાં રહી મુક્તિ સાધવાનો વિધિ બાંધ્યો: સ્ત્રીને પતિ શિવાય અન્ય દેવ જ નથી, એટલે સુધી વચનો રચ્યાં. છતાં પરમાત્માનો રસ ધણીવાર એવાં કૃત્રિમ બન્ધનોને તોડીને વહેંચે સ્વાભાવિક છે: સ્ત્રીને પતિ શિવાય અન્ય દેવ જ નથી એ સત્ત ખામર સ્ત્રીઓ માટે રહ્યું, અને દેવ શિવાય અન્ય પતિ જ નથી એવું સૂત્ર મીરાં જેવી સ્ત્રીએ પેતાનાં વચનમાં અને જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યું. આ રીતે શાસ્ત્રીય સંન્યાસ અને શાસ્ત્રાતીત સંન્યાસ—એમ બે પ્રકારનાં સંન્યાસનાં રૂપ બન્યાં.

બ્રાહ્મણ શિવાયના ખીજા ત્રણ વર્ણનો પણ આવો જ ઇતિહાસ છે. છેક પ્રાચીન સમયમાં વર્ણુભેદ ન હતો, અને પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટે સર્વેને સરખો દર હતો. કાળે કહી,

છૂટનું પરિણામ એ આબુનું કે પોતાનો અધિકાર વિચાર્યા વિના, પોતાના આત્માની ખરી ચો-
ખતા અને ખરી ભૂખ વિચાર્યા વિના, જોણે તેણે સંન્યાસ લેવા માંડ્યો; અને દેશમાં કર્ત-
વ્યહીનતા અને આસર્ય વધવા માંડ્યાં. આ અનાચાર માટે મોટી જવાબદારી બૌદ્ધ ધ-
ર્મની છે. બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ આ અનાચાર રહામે શાસ્ત્રો યોજ્યાં; તેઓએ સંન્યાસનો
અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને જ માટે રાખ્યો; ક્ષત્રિયોને માથે દેશરક્ષાની જવાબદારી મૂકી,
વૈશ્યોને માથે વ્યાપારવાણિજ્યાદિકથી દેશધન વધારવાનું કર્તવ્ય નાખ્યું, અને કૂપલા તથા
પર્ણની સેવામાં રહી એમના કર્તવ્યચારમાં સાધનભૂત થવાનું કામ શુદ્રને સોંપ્યું. સંન્યાસનો
નિષેધ શુદ્ર માટે ખાસ કરીને જોવામાં આવે છે, એનું કારણ એ છે કે ધણે ભાગે ક્ષત્રિ-
યને અને વૈશ્યને સંન્યાસાશ્રમમાં આકર્ષે એનું કાંઈ નથી—એકને યુદ્ધનો અને સત્તાનો
રસ સંસારમાં રોકી રાખવા સમર્થ છે, ખીજાને ધનનો લોભ કર્તવ્યપરાયણ કરે છે; શુદ્રનો
જ વર્ગ એવો છે કે જેને સ્વાભાવિક રીતે જ ભગવાં કરી આજ્ઞા સુ પડી રહી માગી ખા-
વામાં આનન્દ આવે.

સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રવેશ કરનાર બ્રાહ્મણે માથે કેવી મોટી જવાબદારી છે, એ સંકડો
અને હાનિશી વચનોથી શાસ્ત્રોએ એને દેખાડી છે. ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણનાં ચિહ્નો, એ ઉપર
વિચાર કરતાં, હવે પોતાનું રહસ્ય પ્રકટ કરે છે: ભગવાં પહેરો, શિખા (ચોટલી)
મૂત્ર (યજ્ઞોપવીત) અને મુંઘ્યાદિક કર્મનો ત્યાગ કરી, દંડ લઈ જગતમાં વિચરનાર
કેવો હોવો જોઈએ એ જણાવતાં શાસ્ત્ર કહે છે—“તદેવ ચ શિક્ષા તદેવોપવીતં
ચાત્મપરમાત્મનોરેકત્વજ્ઞાનેન તયોર્મૈદં એવ ધિમન્નઃ સા સન્ધ્યા” ॥—જેનું વિવરણ
નીચેના શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે:—

“સશિલં વપનં કૃત્વા બહિઃસૂત્રં ત્યજેદ્ બુધઃ ।
યદક્ષરં પરં બ્રહ્મ તત્ સૂત્રમિતિ ધારયેત્ ॥
સૂચનાત્ સૂત્રમિત્યાહુઃ સૂત્રં નામ પરં પદમ્ ।
તત્સૂત્ર યિદિતં યેન સ વિપ્રો વેદપારગઃ ॥
યેન સૂત્રમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ।
તત્ સૂત્ર ધારયેયોગી યોગવિત્તત્ત્વદર્શિયાન્ ॥
બહિઃસૂત્રં ત્યજેદ્વિદ્વાન્ યોગમુત્તમમાશ્રિતઃ ।
બ્રહ્મમાયમિદં સૂત્રં ધારયેયઃ સ ચેતનઃ ।
ધારણાત્તસ્ય સૂત્રસ્ય નોચ્છિદ્યો નાશુર્ચિર્નિવેત્ ॥
સૂત્રમન્તર્ગતં યેષાં જ્ઞાનપણોપવીતિનામ્ ।
તે વૈ સૂત્રધિદો લોકે તે ચ યજ્ઞોપવીતિનઃ ॥

....

અગ્રેરિય શિક્ષા નાન્યા યસ્ય જ્ઞાનમયી શિક્ષા ।

સ શિશ્વીત્યુપ્યતે વિદ્વાન્નેતરે કેશધારિણઃ

શિશ્વા જ્ઞાનમયી યસ્યોપવીતં ચાપિ તન્મયમ્ ।

માલ્લપ્પ્યં સકલં તસ્ય શ્ચિત્ત્વિદો વિદુઃ ॥

ઈદં યજ્ઞોપવીતં ચ પરમં યત્પરાયણમ્ ।

વિદ્વાન્ યજ્ઞોપવીતાં સ્યાત્ તદ્જ્ઞાસ્તં યજ્ઞિનં વિદુઃ ॥”

તાત્પર્ય કે માથા ઉપરની શિખા એ ખરી શિખા નથી—અમિની શિખા (ન્યાયા) નેવી જ્ઞાનશિખા એ જ ખરી શિખા છે. તેમજ, નેજે પરમાત્મારૂપી સૂત્ર ધારણ કર્યું છે, જે સૂત્રમાં અખિલ વિશ્વ મણુકાની માફક પરોવાઈ રહેલું છે એ સૂત્રથી નેજે સરીર વી-ટ્યું છે, એ જ ખરો સૂત્રવાન—યજ્ઞોપવીતવાન—છે, અને એ જ ખરો યજ્ઞવી એટલે યજ્ઞ કરનાર છે. એની સંખ્યાપરત્વે પણ કહ્યું છે કે—

“ યઃ શાસ્ત્રગમ્યઃ પરમાત્મા યશ્ચાહમત્યયગમ્યો જીવાત્મા તયોરેકત્વજ્ઞાનેન મહાવા-
ક્યજન્યેન ભ્રાન્તિપ્રતીતો ભેદો વિશેષેન ભગ્નઃ । ઇવં પુનર્ભ્રાન્ત્યનુદયો મદ્ગત્સ્ય વિશેષઃ ।
યેષમેકાત્મયુદ્ધિઃ સેષમુભયોરાત્મનોઃ સન્ધૌ નાયમાનત્વાત્ સન્ધેસ્ત્યુચ્યતે । અહોરાત્રયોઃ સ-
ન્ધાવનુષ્ટેયા ક્રિયા યષા સન્ધ્યા તદ્વત્ ॥ ”

અર્થાત્, શુભાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેની સન્ધિ—એકત્યયુદ્ધિ એવું નામ સંધ્યા.

સંધ્યાસાગ્રમ અગ્રેશમાં કહે છે તેમ ‘ a bed of roses ’= શુભાત્માની તળાઈ’ નથી, અને એ સૂચવવા માટે જ દંડ ધારણ કરવામાં આવે છે.

“ જ્ઞાનદણ્ડો ધૃતો યેન એકદણ્ડી સ ડચ્યતે ॥

કાષ્ટદણ્ડો ધૃતો યેન સર્વાસી જ્ઞાનચર્જિતઃ ।

સ યાતિ નરકાન્ ઘોરાન્ મહારૌરવસંહિતાન્ ।

તિતિશ્ચાજ્ઞાનવૈરાગ્યશમાદિગુણચર્જિતઃ ।

ભિક્ષામાત્રેણ યો જીવેન્ સ પાપી યતિવૃત્તિહા ।”

x x x x x

“વાગ્દણ્ડોડય મનોદણ્ડઃ કર્મદણ્ડસ્તથૈવ ચ ।

યસ્યૈતે નિયતા દણ્ડાસ્ત્રિદણ્ડીતિ સ ડચ્યતે ।”

નેજે જ્ઞાનદંડ ધારણ કર્યો છે એ એકદંડી; નેજે વાગ્દંડ મનોદંડ અને કર્મદંડ રાખ્યા છે એ ત્રિદંડી; અર્થાત્ દંડ તે કાષ્ટનો દંડ નહિ પણ આન્તર દંડ. કદાચિત્ ગિરિવિશેષે ક-રીને જ્ઞાનદંડની વિસ્મૃતિ થાય, તે ન થાય એટલા માટે જ્ઞાનદંડનો સમારક કાષ્ટદંડ ધારણ કરવામાં આવે છે.

“ માનસસ્ય જ્ઞાનદણ્ડસ્ય કદાચિચિત્તવિક્ષેપેનાસ્મૃતિઃ પ્રસજ્યેતેતિ તાન્નિવારણાર્થં સ્મારકઃ કાષ્ઠદણ્ડો ધ્રિયતે । ”

જ્ઞાનહીન રહી માત્ર કાષ્ઠનો જ દંડ ધારણ કરનાર—જેનામાં તિતિક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, શમ આદિ ગુણો નથી, અને જે માત્ર બીજા માગી ખાવી એટલું જ જાણે છે એ—પાપી છે, અને ઘોર નરકનો અધિકારી થાય છે.

આ રીતે આપણું શાસ્ત્રમાં—બ્રાહ્મણ બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણે શાસ્ત્રમાં—યતિના ધર્મો બહુવિસ્તરપૂર્વક વર્ણવ્યા છે: જેનું અન્તે તો માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવવાનું હતું.

એક પ્રશ્ન થશે કે—આ ચારે આશ્રમોનાં ધર્મો જાણીને શું ? બ્રહ્મચર્યાવસ્થા જેમાં યુરુકુલયાસાદિનો વિધિ છે: વાનપ્રસ્થાશ્રમ જેમાં, સ્ત્રીસહવર્તમાન, ફલમૂલ આપ્તને અને વસ્ત્ર પહેરીને વનમાં રહેવાનું છે; અને સંન્યાસાશ્રમ, જેમાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી છવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની છે—એ હાલના જમાનામાં શક્ય છે ? શક્ય નથી, તો પ્રાચીન યિત્રો જોઈ ખુદી થતું એથી શું ફળ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે દેશકાલાનુસાર દરેક સંસ્થામાં ફેરફાર થાય છે, અને થવો જ જોઈએ—પણ એટલાથી આ આશ્રમસંસ્થા કાલાતીત થઈ ગઈ છે, વર્તમાન જમાનામાં કેવળ નિરુપયોગી છે, એમ માનવું ખરાબર નથી. પ્રાચીન બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી, વર્તમાન સમયમાં બાલકોને કેમ કેળવવાં અને કેવા નિયમે પગાવવા એ સંબંધે બહુ ઉપયોગી ઉપદેશ મળે એમ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ આજકાલ પાશવછવન જેવો થઈ રહ્યો છે એને બદલે એમાં પરાર્થતા અને ધાર્મિકતા લાવવા માટે પ્રાચીન ગૃહસ્થાશ્રમ નમૂનારૂપ છે. આજ કાલ સ્ત્રીપુરુષ એમનું સમસ્ત છવન વિષયોપભોગમાં અને દ્રવ્યોપાર્જનની ચિન્તામાં વ્યતીત કરે છે, એથી લગ્નની અને છવનની જાવનાને હાનિ પહોંચે છે. લગ્નનો પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી, છવનનો પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી—અને પંશુના જેવું છવન મરણપર્યન્ત વધું જાય છે: એ દોષ દૂર કરી સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું અને તે સાથે મનુષ્યછવનનું પરમ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ તો વાનપ્રસ્થાશ્રમ છે. અને એનીજ પરા કાષ્ઠ સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વ આશ્રમને, કાંઈક કાંઈક બાલ ફેરફાર સાથે, હાલના સમયમાં ફરી ઉભા કરવા અશક્ય નથી.

* *

* *

* *

*

*

*

અમારા વાચકોના જાણવામાં હશે જ કે ઓ. મિ. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતમવાડ અને મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સ્વ. માધવલાલબાઈના સતત પ્રયત્નને હોય વાંચન-પરિણામે હાલમાં સરકારે હોપવાંચનમાળામાં મુધારા વધારા કરવાનું આજમાં મુધારા સ્વીકાર્યું છે. એ કામ માટે ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. ડૉન્લ્ડન અને એમના હાથ નીચે રેપ્પુડી. એ. ઇન્સ્પેક્ટર મિ. જમિ-વતરામ શાસ્ત્રી એ જેની નીમણૂક કરી. છે. અને ગૃહસ્થો ઉત્સાહી છે અને કેળવણીખાતાના સાધારણ અનુભવવાળા છે, અને અને ઇચ્છા રાખીએ છીએ કે

તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સન્તોષકારક રીતે જાળવશે. ખાતાના એ માણસો પાસે જ સર્વ કામ કરાવવાનું હોય, તો સરકારે કરેલી આ શુદ્ધિની પસંદગી ન્હામે પ્રમત્ને કાંઈ ખાસ વાંધો નથી. પણ પ્રમત્ને પ્રશ્ન આ છે કે—આટલે વધે આટલી ફરિયાદ અને આટલી દિલ્લયાક્ષના જવાબમાં સરકારે જે રીતે કાર્ય કરવાનું આરંભ્યું છે એ રીત જ બરાબર છે ખરી ? અમને લાગે છે કે હોપવાંચનમાળા સુધારવાનો પ્રશ્ન એડ્વોકેટની રિયલિટી કે યુનિવર્સિટીની રિયલિટી સુધારવાના પ્રશ્નો કરતાં મદત્તમાં બિલકુલ ઉતરતો નથી, અને એને સુધારવાની સરકારે લીધેલી રીત માટે પ્રખર તૈયારી જે મન્દમન્દ નાપસન્દગી દેખાડવામાં આવે છે તેને બદલે બહુ ઉચ્ચ સ્તરે પોષક થવો ધટે છે. હોપવાંચનમાળાના પાઠો એ બાળકોની જુદિને માટે માતાના દૂધ સમાન છે, અને એમાં કોઈ પ્રકારનો રોગ નિર્જનતા યા અપૂર્ણતા એ આવતા જમાનાનું માનસિક અમીર દુષિત કરવામાં કારણભૂત થશે. સરકારે ખાતાના યોગ્યતા અનુભવવાળા એ શુદ્ધિ નીમીને ખાનગી રીતે કામ ચલાવી લેવાને બદલે—પ્રથમ તો, સરકાર કેવા કેવા સુધારા વધારા કરવા ઇચ્છે છે એનું દિગ્દર્શન કરાવનાર સામાન્ય નિષ્ણો જાહેરમાં મૂકવા જોઈતા હતા; ત્યાર પછી એ ઉપર પ્રમત્ના અગ્રણીઓ, અનુભવી કેપ્ટુડીઓ, અને વર્તમાન વિદ્વાનોની પુષ્ટિગ ચર્ચા સાંભળવી જોઈતી હતી; અને આખરે એ મંડળના ચાર પાંચ યોગ્ય પુરોષોને પોતાના ખાતાના તંત્ર સાર આધિકારીઓ સાથે જોડી એક કમિટી રચી સુધારા વધારા કરાવવા એ જ ખરો માર્ગ હતો. એ રીતે જે વાંચનમાળા ધ્વજ એ સર્વથા નિર્ણય કે સર્વમાન્ય ધાત એમ અમારું કહેવું નથી, પણ એ રહામે પ્રમત્ને કાંઈ પણ બોલવા જેવું રહેત નહિ, અને નવા જમાનાની જરૂરિયાતો એ રીતે જ પૂરી પડત—એમાં સંશય નહિ.

હોપવાંચનમાળામાં ન્દાના ાદોગ અનેક ફરકારો કરવા જેવા છે. પાંચા ક્રમમાં, બાપામાં, જોડણીમાં—વગેરે અનેક બાબતોમાં અત્રંગતિઓ પિરોધો અને ખામીઓ નજરે પડે છે. એ વિગતવાર દર્શાવવાનું આ સ્થાન નથી. અત્રે યોગ્ય સુધારાનું સામાન્ય દિગ્દર્શન માત્ર કરાવીએ છીએ:—

સામાન્ય રીતે બોલીએ તો હોપવાંચનમાળામાં (૧) ધાર્મિક જ્ઞાન (૨) સ્વદેશભિમાન અને સ્વદેશભક્તિ, (૩) પરાક્રમ ઉત્સાહ આદિ વીર્યવાન સદૃશ્યોના દર્શનરૂપ જીવનચરિત્રો, (૪) સહૃદયતા કેળવે એવાં કાવ્યો અને કાવ્યલક્ષણના નિષ્ણ, અને (૫) યોગ્ય બાપાચેલી વગેરે બાબત સંબંધે ધણી ખામી છે.

(૧) ધાર્મિક જ્ઞાનની આવશ્યકતા આજ સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. છતાં હજી સુધી શીખવાની વાંચનમાળામાં “ પરમેશ્વર સંબંધે છે ” (સાતમી ચોપડી પાક ૧૫૮) કે “ ધર્મની અગત્ય ” (સાતમી ચોપડી, પાક ૧૪૬) એવા મથાળાના રૂપાખડયા પાક નજરે પડે છે. અને તેમાં પણ—

“ પ્રભુ પોતાનું કામ કરવાને એક ક્ષણ પણ જુદતો નથી. તે સૌથી મોટો ને સર્વ શક્તિમાન છે. તેની મોટાઇને સાર આપણે તેને નમનું જોઈએ. ”

“ ઇશ્વરનો મદિમા ગાઓ, કેમકે આપણને તેણે સરળતા છે. સર્વ માણસની પહેલી

અને સૌથી મોટી ફરજ એ છે કે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવું: તેને વિષે શું માનવું, તેની શી શી આગ્રા છે, ને આપણા શા ધર્મ છે, તેનો અભ્યાસ કરવો. જે એવું ન કરે તેને મોટો પાપી જાણવો. ”

આવું નિર્માત્મ લખાણ જોઈને તો ખરેખર હસવું જ આવે છે: અને તે પણ સાતમા ચોપડીમાં ! હિન્દુ (બ્રાહ્મણ, જૈન, બૌદ્ધ) મુસલમાન અને પારસી કોમોના મુખ્ય ધર્મગ્રંથો કેવા કેવા છે, અને એના ધર્મોપદેશકો કોણ કોણ અને ક્યારે ક્યારે થઈ ગયા, અને એમણે તે તે વખતે શાં શાં ધાર્મિક સત્યો બહાર પાડ્યાં ઇત્યાદિ સંબંધે વાંચનમાળામાં ભાગ્યે જોઈએ તેવી માહિતી આપવામાં આવી છે. સાતમા ધોરણમાં ભૂમિતિ શીખવવામાં આવે, અને સાતમી ચોપડીમાં અર્થશાસ્ત્ર પ્રાણિશાસ્ત્ર રસાયનશાસ્ત્ર આદિના પાઠો સહેલાઈથી દાખલ કરી શકાય, તો સાંખ્ય વેદાન્તાદિ ધર્મોત્કૃષ્ટ નત્વદર્શનોના પણ સરળ આકારમાં શામાટે સમાવેશ ન કરી શકાય એ સમજી શકાતું નથી આપણાં શાસ્ત્રોમાં દર્શનસૂત્રના ગ્રંથો કયા કયા અને એના કર્તા કોણ કોણ, એના લાખ્યકારો કોણ કોણ અને એમના શા શા સિદ્ધાન્તો, સ્મૃતિ કોને કહે છે, એમાં શી શી બાબતો ચર્ચવામાં આવે છે, મુખ્ય સ્મૃતિકારો કોણ, શુભરાતમાં કયી કયી સ્મૃતિ અને કયી કયી ટીકાઓ ખાસ પ્રમાણ મનાય છે ઇત્યાદિ પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્ય સબન્ધી જ્ઞાન જરૂરનું છે. અને એવું જ્ઞાન વાંચનમાળામાં દાખલ કરવાથી સરકારે સ્વીકારેલી, ધાર્મિક તટસ્થતાને લેરા પણ જાણ આવે એમ નથી, નિરતેજ પ્રતિભા અને એકનીએક શૈલીથી લખાએલા ‘મહેત્રાજી’ અને ‘માણેકલાલ’ ના પાઠોને બદલે ઉપનિષદ મહાભારત બૌદ્ધપિટકાદિક ગ્રંથોમાંથી યમ-નચિકેતા યક્ષ-સુધિષ્ટિર યુદ્ધ-ભિક્ષુ વગેરેના વિવિધ સંવાદો વાંચનમાળામાં ઉતારવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓની જીદ્દિ કેવી ઉત્તમ થાય અને સ્વદેશભક્તિથી ભરપૂર એ સહજ કદપી શકશે.

હાલના પાઠોમાં સ્વદેશભિમાન અને સ્વદેશભક્તિને પોષે એવા પાઠો વિરલ જ જોવામાં આવે છે. ‘ધણું વર્ષે જીવે વિકટોરિયા’ અને ‘દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જાતો પકડે કાન’ એવા રાજ્યભક્તિ વધારનાર પાઠો બલે હો—હોવા જ જોઈએ—પણ એ સાથે ભારતમહિમાનું એક પણ કાવ્ય ન હોય એ યોડી ખામી છે ? હાલની વાંચનમાળામાં આખા જગતનો ઇતિહાસ જેમાંથી કાંઈ જ ઉપદેશ ન મળે એવા શુષ્ક આકારમાં ભર્યો છે : એ સર્વે પાઠ કાઢી નાંખી, એને સ્થાને વિકટોરિયા, અકબર, શિવાજી, સિંદરાજ, નાના ફક્રવીસ વગેરેનાં રાજકીય અને ખાનગી સહચરણોનાં અસરકારક વર્ણન આપતા પાઠો મૂકવા જોઈએ.

વળી હાલ જે સહચરણો વાંચનમાળામાં ઉપદેશવામાં આવ્યા છે એ ધણે ભાગે વીર્ય-વતાના નથી પણ નમ્રતાના જ છે: આ દેશનું ગરીબ બાલક બિચારું ઘર છોડીને બહાર તો જતું નથી, તેને પહેલું જ કાવ્ય “ વાઝમાંથી પાડું એક છૂટું ચઢીને નાહું છેક...વળતી વાથે લીધા પ્રાણ એવું હુખીયું થયું અમણ ” એ શીખવવામાં આવે છે ! જુદું ન બોલવા વિષે શુષ્ક અને નિર્માત્મ પાઠ છે, પણ હરિશ્ચન્દ્રનું આખ્યાન સાદી ભાષામાં પણ મૂળના બળ અને તેજ સાથે દાખલ કરવાનું કોઈને સ્પષ્ટ નથી.

ચાલુ વાંચનમાળામાં નીતિશિક્ષણ એકદેશી-ધણે લાગે નરમાશ તરફ જ વાળનાઈ-
છે, તથા એનો આકાર પણ આકર્ષક અને તેજસ્વી નથી; એટલું જ નહિ. પણ એ વાંચ-
નાર જાળકોની ઉમ્મર કેવડી છે અને એ ઉમ્મરને લાગક અમુક ભાવ છે કે નહિ એ ઉપર
પણ જોઈએ તેનું લક્ષ આપાયું નથી. “ ધડપણ કેલું મોકલ્યું ? ” એ કાવ્યને ધડપણના
એક આબેદુજ ચિત્ર તરીકે આપણે વાંચનમાળામાં દાખલ થવા દઈએ; “ જૂઠ્ઠો મન ભમરા
તું ક્યાં ભમ્યો, ભમ્યો દિવસને રાત ” એને પણ એક સારા ધ્યાનાત્મક સંગીતકાવ્ય તરીકે
સન્માન આપીએ; પણ—

“ જીવને શ્વાસ તણી સગાઈ ધરમાં ધડી ન રાખે ભાઈ ”

“ મશાણુ દુખમુંજું નામ છે, ત્રીજું કબરરતાન;
જોતાં સોકાવુર કરે, નહિ મરતાની તાન;

... ..

રાતા પીળા ફંગના ભડકા લાં દેખાવ,
ધૂમાડો સિન્દૂર સમેા, ગગન બણી તે જાય. ”

એવી સંસાર તરફ નિર્વેદ ઉપભવનારી, જીવનના નિર્દોષ ઉત્સાહમાં વિમ્લ કરનારી, અને
અને જૂઠ્ઠા જ અધિકારીઓ માટે રચાએલી કવિતાઓ વાંચનમાળામાં દાખલ કરવાનું શું
પ્રયોજન એ સમજી શકાતું નથી.

કાવ્યની પસંદગીમાં પણ કોઈક વિલક્ષણ સહૃદયતા પ્રવર્તી છે. ઉપર જણાવી એવી
“ મરણના ભવ વિગે ” અનેક કવિતાઓથી પાનાં ભરવાને જદ્દે, શાકુન્તલ ઉત્તરરામ વેણી-
સંહાર યંકૌશિક કે મૃચ્છકટિકના જે ચાર પ્રવેશો મૂક્યા હોત તો એ વધારે સાફ નહોતું !
“ સામજભટના કરેલા અન્યો વિગે ” એ મથાળાની—

“ સિંહાસન જત્રીશી, તર્તિતજ કાધી તેણે,
શિવપુરાણુ સમર્થ, અર્થ જણાવ્યો જેણે;
રીઝથી રેવાખંડ, દંડ જમદતનો ટાળી;
ગકોરનો કાકોર, વર્ણવીને હદ વાળી.
વૈતાળપચીશી વર્ણવી, શુક્રોતારી ભાવે ધરી;
વાયુને વશ છે તરણુ જેમ, લખ સામળ કવિએ કરી.”

એ પંક્તિઓ પણ વાંચનમાળામાં ! ! !

બાલકવિતાઓમાં—બીજી ચોપડીમાં—નીચેની કવિતા સુપ્રસિદ્ધ છે:—

* “ વાઝામાંથી પાડું એક, છુટું થઈને નાહું છેક,
મન માન્યું ચરવાને ઘાસ, વનમાં જઈને કીધો વાસ;
વળતી વાધે લીધા પ્રાણ, એતું ફુખીયું થયું અજાણ,
ચિતમાં છૂટું થાવા જાય, તેની એજ અવસ્થા થાય.”

હવે એની જ સાથે, વિચાર ભાવ અને ભાષાની મનોહરતા અને ઔચિત્યની બાબ-
તમાં નીચેનું કાવ્ય સરખાવો:—

CRADLE SONG.

“ What does little birdie say
In her nest at peep of day ?
Let me fly, says little birdie,
Mother, let me fly away.

Birdie, rest a little longer,
Till the little wings are stronger.
So she rests a little longer,
Then she flies away.

What does little baby say,
In her bed at peep of day ?
Baby says, like little birdie,
Let me rise and fly away.

Baby, sleep a little longer,
Till the little limbs are stronger;
If she sleeps a little longer,
Baby too shall fly away.”

A. Lord Tennyson.

* આ પંક્તિઓનો એક બાલકે મને અર્થ પૂછ્યો. એમાં રહેલો નિર્બલતાજનક ઉપ-
દેશ હું એને કહેવા માગતો નહતો. પણ એનો અલગ આગ્રહ જોઈ આખરે મારે ઉપર-
ઉપરથી અર્થ સમજાવવો પડ્યો. એણે મને ખાસ કરીને પૂછ્યું: “વળતી વાધે લીધા પ્રાણ
એટલે શું?...એણે કોને થાય?” એનો ઉત્તર હું થી રીતે દઉં? ૭ વરસના બાલકને હું
મૃત્યુનું જ્ઞાન કરાવું? મૃત્યુનો ભય દેખાડી એને સ્વચ્છન્દ આનન્દમાં રમતો અટકાવું?

વર્તમાન ગુજરાતી કાવ્યપદ્ધતિ હોપવાંચનમાળાના કર્તાઓને તદ્દન અજ્ઞાત છે, અને આજ હજારો બાલકો ગુજરાતી ધોરણે પસાર કરતાં જાય છે, છતાં એમની આસપાસ નવી કાવ્ય હવા કેવી વાય છે તેનું એમને જ્ઞાન થતું નથી. આ હાલની વાંચનમાળાની એક મહોટી ખામી છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે જેમ દલપતરામના જીવતાં દલપતરામની કવિતાઓ દાખલ કરવામાં અનૌચિત્ય ગણાયું ન હતું તેમ આજ નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, અને “કાન્ત” વગેરેની કવિતાઓ લેવામાં બાધ લાગવો ન જોઈએ. ચોક્કસ વખત ઉપર સ્વ-ગૈરથ અથેલા “કલાપી,” હરિલાલ, બાલાશંકર અને મણિલાલનાં કાવ્યો પણ ઉપયોગમાં આવી શકશે. આ પ્રમાણે, આ નવા જમાનાના કવિઓનાં કાવ્યો વાંચનમાળામાં મૂકવાથી બાલકોનાં હૃદય અને મગજ બંને ઉત્તમ રીતે કેળવાશે, અને રસગ્રામીઓ તેઓ પછાત રહેશે નહિ. રસગ્રામી નીતિને પોષે છે, અને અમારો એટલે સુધી આગ્રહ છે કે નવી વાંચનમાળાની કમિટીએ સારાં સારાં અંગ્રેજી સંસ્કૃત અને ફારસી કાવ્યોના ચોક્કસ ખંડો રા. નરસિંહરાવ અને રા. કેશવલાલ ડ્રેપ જેવા પાસે ગુજરાતીમાં ઉતારાની વાંચનમાળામાં દાખલ કરવા જોઈએ. વળી, પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાને પણ જૂની હોપવાંચનમાળામાં અન્યાય થાય છે. કવિતા પસંદ કરનારો પ્રેમાનંદ કરતાં સામળ તરફ વધારે પડપાત જણાય છે, અને તેથી “અ-ગમ્ય પરીક્ષા” “સમસ્ત પૂર્તિ” “દ્વિઅર્થો દોહર” અને “અન્તર્મદિર્લપિકા” જેવા ટુંકી લીટીના ગદ્યને કવિતાને નામે આગળ ધરી કવિતાના ઉચ્ચ નામને અપમાન કર્યું છે.

ખરી વાત એ છે કે હોપવાંચનમાળાનો કાવ્યભાગ બહુધા કવિતાના સ્વરૂપ વિશે બૂલબૂલેલા વિચાર ઉપર રચાયેલો છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યપરીક્ષાના નિયમોનું જેને જરા પણ જ્ઞાન છે તેને ‘મોતીદામ,’ ‘દોષક’ અને ‘પ્રમાણિક’ ‘છન્દ ઉપર’ “કવિતાની રીત” ને નામે પાનાં ને પાનાં બરાએલાં જોઈ હસતું આવ્યા વિના રહેશે નહિ. સંસ્કૃત સાહિત્યવિવેચક તથા પાઠ્યાત્મ સાહિત્યવિવેચકોના મન્યોમાંથી કાવ્યલક્ષણ સંબંધે વિવિધ વિચારો હોપવાંચનમાળામાં ઉતારવાની ઘણી જરૂર છે.

તે સાથે વળી ગદ્યની શૈલી વિશે પણ, સીધી તેમજ આડતરી રીતે (એટલે કે, વિવેચન કરીને તથા દૃષ્ટાન્તરૂપ પાઠ મૂકીને) વાચકને કેટલીક માહિતી આપવી જોઈએ. જેમ કાલ્પદ્રુમ અને મેકેન્ડ્રે, જૈન્સન અને રરિકન જેવા એક એકથી ઉત્ક્રાંત શૈલીપ્રવર્તકો અંગ્રેજી સાહિત્યમાં માન પામે છે, અને અમુકની બાજમાં લેટિન શબ્દો વધારે છે અને અમુકની વાક્યરચના કઠિન છે એવા બાહ્ય વાંધા લેવામાં આવતા નથી, તેમ અત્રે પણ નર્મદા-શંકર, નવલરામ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને હરિ હર્ષદ ડ્રેવના ગદ્યના નમૂના નવી વાંચનમાળામાં ઉદાર દિલથી દાખલ કરવા જોઈએ.

ઉપર બતાવેલી ખામીઓ માત્ર ઉપલક્ષણ રૂપે જ અત્રે નોંધવામાં આવી છે. આ ઉપરાન્ત દરેક ચોપડીનું પ્રયત્નરૂપ કરી બીજી ઘણી ખામીઓ બતાવી શકાય એમ છે, પણ તેને માટે આ સ્થાન નથી.

આ દિગ્દર્શન સમાપ્ત કરતા પહેલાં, જરા વિષયાન્તર થવા દઈને પણ, જૂની વાંચનમાળાના અમુક પાઠ. ૨૬મો અમારો સખ વાંધો અત્રે નોંધીશું. સુધારાના અમે પ્રતિપક્ષી

* સામળની એકાદ બે કવિતા નમૂના રૂપે મૂકવામાં ગાંધ ન હતો. પણ આમાં કેટલાંક તો નવાં રચીને મૂક્યાં છે !

નથી, બરફે સુધારો અમને છંદ છે. પણ સુધારના પક્ષને નિર્બલ દલીલોથી ટેકવી, જેવી તેવી ભાષામાં પાંચ સાત પાઠ લખી કાઢી, વાંચનમાળામાં દાખલ કરી દેવા, એથી સુધારાનું કાર્ય સરસી અને નવો જમાનો 'સુધારવાળા'ઓનો યશ એમ આશા રાખવી વ્યર્થ છે. "આ દેશની વિધવાઓ" એ મથાળા નીચે સાતમી ચોપડીમાં પાઠ ૧૪૭ અને પાઠ ૧૪૮ વચ્ચે પાઠ ૧૪૭ (ક) દાખલ કરી દીધો છે. એમાં વિધવાપુનર્વિવાહનો પક્ષ ખેંચ્યો છે, અને જણાવ્યું છે કે—

"વિધવાના પુનર્વિવાહે કાયદાની અગત્ય ન નડે, અને લેખિમાં સુખ તથા નીતિ વધે તેટલા મારે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સને ૧૮૫૬ માં એક કાયદો કર્યો છે, તેથી હિંદુ વિધવાના પુનર્વિવાહ કાયદેસર થઈ શકે છે.

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ અને બીજી જગ્યાએ વિધવાનાં પુનર્વિવાહે ઉત્તેજન આપવા માટે મંડળીઓ રચાઈ છે, અને મંડળીઓના આશ્રયથી ચોડાં વરસ થયાં કેટલાંક પુનર્વિવાહ થઈ ચૂક્યાં છે."

સુધારવાળા કકબુલ કરે છે કે વિધવા બ્રહ્મચર્યમાં પોતાના દિવસોનું નિર્ગમન કરે તે! એ ઉત્તમ છે, અને તેઓનો વાંધો માત્ર પરાણે વૈધવ્ય પળાવવા રહામે અને એમાંથી નીવળતી અનીતિ રહામે છે. આ પાઠ કોણે લખ્યો છે એ અમે જાણતા નથી, પણ કોઈક સુધારવાળા ગૃહસ્થે જ લખ્યો હશે એમ અમે માનીએ છીએ, અને તેથી એટલું પૂછીએ છીએ કે આ નવી કબુલાત પૂર્વાક્ત પાઠમાં સા માટે દાખલ નથી કરી? શુજરાતી સાત ચોપડીઓમાં એક પણ સ્થળે લક્ષ્મી ઉચ્ચ ભાવના વાચકના મનમાં ઠસાવવા યત્ન કર્યો છે?

હવે "સ્ત્રીકેળવણી"નો પાઠ લો. સ્ત્રીકેળવણી બેરુક છંદ છે, અને એ સંબંધી પાઠને વાંચનમાળામાં પૂર્ણ અવકાશ છે. પણ સ્ત્રીકેળવણીના સમર્થનમાં એમ કહેવામાં આવે કે—

"મૂર્ખ બેરીઓ...પોતાના ધણી પાસે નકામા પૈસા ખરચાવે છે...ધરેણી ને ભારે ભગ્ન કરવાની દહ લે."

તો એ સ્થાને બહુ સારી રીતે પૂછી રાખ કે—આ દોષ શું બહેણી સ્ત્રીઓમાં નથી હોતો? અમલવાદી કિનખામ અને ફ્રેચ સિદ્ધ એમાંથી કયાની દહ વધારે સારી? 'બહેણી સ્ત્રીઓમાં પણ આ દોષ કદાચ હશે, પણ તે કેળવણીની અસર નથી; કેળવણીની અસર હોય, તો પણ તે ન થતી જોઈએ તે થઈ છે'—એમ સ્ત્રીકેળવણીના પક્ષારો કહી શકે, અને તે વાજબી રીતે. પણ આટલા ખુલાસામાં ઉતરવું પડે એ મૂળ દલીલને નિર્બલ કરે છે: એથી વાચકના મન ઉપર અસર થવામાં વિઘ્ન પડે છે. આ રીતે સુધારના અયોગ્ય ઉત્સાહથી ખેંચાઈ જઈ, સુધારના પક્ષની આકર્ષકતા ઘટાડે એવી દુર્બલ દલીલોથી અને નિકટ ભાવનાથી વાંચનમાળાને કચુપિત કરવી બરાબર નથી. સારો ઉત્સાહ બુદ્ધભરેલે મારે વહેતો જોઈ, અને વાંચનમાળા જેવા સુધારના સાધનને વૃથા ગુમાવી દેવાનું જોઈ, આટલું લખવું પડે છે.

* એ વર્ષ ઉપર કલકત્તામાં ન્યા. ૦ મૂ. ચન્દ્રવરકરે જણાવ્યું હતું, અને દાલમાં મુંબઈમાં એમણે કરી એ જ જણાવ્યું છે; અને તા. બા. લાલશંકરે શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકારના પ્રમુખપણા નીચે આપેલા ભાષણમાં એ જ કહ્યું છે. પણ ઉપરના પાઠમાં સુધારના પક્ષનું ખરું સ્વરૂપ નજરે પડે છે: સુધારવાળાઓની મંડળીઓ જરૂર પડે ત્યાં લાઇલાજ થઈ પુનર્વિવાહ કરાવતી નથી, પણ 'ઉત્તેજન' આપે છે.

ખેડૂતોમાં પરસ્પર નાણાં ધીરનારી મંડળીઓ.

"The object of this study is, necessarily not mere rural credit banking, but the promotion and development of all institutions which, while furthering useful credit, base that credit largely, perhaps chiefly on *previous thrift*, and are thus able to exercise over their members a beneficent influence in the direction of self-help; still more especially those which, being based on the principles of co-operation, bring the isolated units of society into association, and by association, *teach the benefit and virtue of mutual assistance* in thrift and in credit, in combating improvidence within and usury without, in developing industry and in assuring to men the full results of their industry in stimulating men to new ideas of life whether economic, social or moral."

Sir Frederick Nicholson.

"We cannot hope to escape failures, which will involve loss to individuals, and many failures would set back the cause which we have at heart, while a few successful societies will speedily find spontaneous imitators. *If by a stroke of the pen I could cover the country tomorrow with a network of these societies, I should decline to do so until we know more about the forms which will best suit the conditions with which we have to deal, and that knowledge only experience can teach us.* On the other hand, it is abundantly clear that *no real advance will be made without the active encouragement and assistance of Government*"

Sir Denzil Ibbetson.

"Agricultural Banks" (ખેડૂતો માટે નાણાંની પેઠીઓ)ને અવધાર્ય નામે ઓળખવા. પૂર્વરૂપ. ખાતી અને "Co-operative Credit Societies" (પરસ્પર નાણાંની મદદ કરનારી મંડળીઓ) એ નામ જ જેને વધારે ઉચિત છે એવી મંડળીઓ રચાવવા માટે હિન્દુસ્તાન સરકારની ધારાસભામાં એક બિલ રજુ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ બીજી કેટલીક બાબતોમાં થાય છે તેમ આ બાબતમાં પણ સરકારે લાંબા વખત સુધી તર્કવિતર્ક કરી—કાંઈક લોકમનને માન આપીને, કાંઈક પોતાના અમલદારોની સૂચના ઉપરથી, અને ઘણેભાગે ખેડૂતોના દિલમાં જ પોતાનો પણ સ્વાર્થ રહેતો છે એ વાત આજકાલના દુકાળમાંથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજી જઈને—સરકારે આ સ્તુત્ય પગલું ભર્યું છે. એમ કહેવાય છે કે જર્મનિમાં ખેડૂતો માટે નાણાંપેઠીઓ તથા પરસ્પર સાહાય્યકારી મંડળીઓ ૫૦૦૦ કરતાં વધારે છે; રશિયામાં અને હાંગ્રીમાં પણ આવી પેઠીઓ છે; આજથી થોડાંક વર્ષ ઉપર ફ્રાન્સમાં ખેડૂતો ઘણા કરજદાર થઈ ગયા હતા, તેમને પણ દેવામાંથી મુક્ત કરવારે આ જ સંસ્થા હતી; હાંગ્રીમાં પણ ખેડૂતોની ભગભગ આજ સુધી એવી જ દુર્દશા હતી, પણ હોર્ડ કોમરની દોષદંડિ

અને કાર્યદક્ષતાથી ભરપૂર રાજ્યનીતિને અંગે ખેડૂતો માટે આવી પેઠીઓ ઉભી કરવામાં આવી છે, અને તેથી ખેડૂતવર્ગને ઘણો લાભ થયો છે.

આજથી વીશક વર્ષ ઉપર પ્રખ્યાત હિન્દીક્ષિતૈયી વેડ્યર્ન સાહેબે આપણા ઇલાકામાં પુનાની આસપાસ આવી પેઠીઓ સ્થાપવાનો યત્ન કર્યો હતો, અને એ માટે એક યોજના પણ ઘડી કાઢી હતી. એ યોજના મુંબઈ સરકારે પસન્દ કરી, અને લૉર્ડ રિપને એને ટેકા આપ્યો—પરંતુ તે વખતના સેક્રેટરિ ઓફ રટેડ સર જૉન ગૉર્ડે રહામા પડ્યા, ‘અનૂ મિ.’ સંમુઅલ રિમયે પાર્લમેન્ટમાં પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમણે જણાવ્યું કે એ યોજના અમલમાં લાવી શકાય એવી નથી—‘not practicable.’ પરંતુ સુભાગ્યે આજ અરસામાં મદ્રાસ ઇલાકામાં ‘નિધિ’=ખાનડો, પેઠી નામે એક ખાસ દેશી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવતી હતી. એ સંસ્થા થોડી ઘણી ફતેહમન્દ પણ થઈ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે એના હાલ લગભગ ૭૬૦૦૦ મેમ્બરો છે, અને એમાં પંચોતેર લાખને આશરે રૂપીઆ ભરાયા છે. એ નિધિઓ છેક ગરીબ ખેડૂતો કરતાં તવંગરને વધારે અનુકૂળ હતા, અને એમાં કેટલીક ખામીઓ પણ હતી, જેને લીધે એની સફળતા અપૂર્ણ નીવડી એમ કહીએ તો ચાહે. સને ૧૮૯૯ માં મદ્રાસ સરકાર માટે, એક વિદ્વાન સિવિલિયન સર ફ્રેડરિક નિકલ્સને આ વિષયના પરિપૂર્ણ અભ્યાસને પરિણામે ખેડૂતો માટે નાણાંની પેઠીઓ અને ખેડૂતોમાં પરસ્પર ધીરધાર કરનારી મંડળાઓ સ્થાપવા સંબંધે એક ઉત્તમ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, અને મદ્રાસ સરકારે એ રિપોર્ટ હિન્દુસ્તાન સરકારને મોકલી આપ્યો. એ જ અરસામાં મિ. ડ્યુપર્નેક્સ નામના એક વાયવ્ય પ્રાન્તના સિવિલિયન અમલદારે “People’s Banks for Northern India” એ નામે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું. વળી એવામાં જ સર ઍન્ડ્રોનિ મેકડોનલ્ડનું દુકાળ-કમિશન નીમાણું, એ કમિશનમાં પૂર્વોક્ત સર મિ. ફ્રેડરિક નિકલ્સનની પણ નીમણૂક થઈ, અને એ કમિશને રિપોર્ટ કર્યો તેમાં ખેડૂતો માટે ઓછે વ્યાજે નાણાંની જોગવાઈ કરી આપનારી પેઠીઓ સ્થાપવાની સરકારને ખાસ લલામણુ કરવામાં આયાં. વળી આ જ અરસામાં સરકારે વાણીઆ રહામે ઠરડી નજરે જોવા માંડ્યું, અને હિન્દુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં એવો કાપડો દાખલ કર્યો કે જ્યાં ખેડૂત વાણીઆને જમીન માંડી આપી એ ઉપર દેવું કરી શકે નહિ. પણ ખેડૂતે ‘વાણીઆ’ને ત્યાંથી પૈસા ન ઉપાડ્યા તો પછી જરૂરને વખતે પૈસા મેળવવા ક્યાંથી? આ સુશીળતનો માત્ર એક જ ખુલાસો રહ્યો અને તે એ કે સરકારે ખેડૂતોને માટે નાણાં ધીરનારી પેઠીઓ ઉભી કરવી. આમ એક તરફથી દુકાળ કમિશનનો રિપોર્ટ અને બીજી તરફથી સરકારની ખેડૂતો પ્રત્યેની નવી નીતિ—એ બે આ બિલનાં તુરતના કારણો થઈ પડ્યાં. હિન્દી સરકારે પ્રાન્તિક સરકારની સૂચનાઓ મંગાવી, એ ઉપર વિચાર કરવા પોતાના આધિક મન્ત્રી સર એડવર્ડ લૉના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી નીમી, એ કમિટીએ એક ખરડો તૈયાર કર્યો, એ ખરડા ઉપર ફરી પ્રાન્તિક સરકારના અભિપ્રાયો મંગાવ્યા, અને છેવટે એ પરથી એક બિલ તૈયાર કરી ધારાસભામાં રજુ કર્યું. આ આ ઉપક્રમનો આજ પર્યંતનો ઇતિહાસ.

૨. ઉદ્દેશ અને સ્વરૂપ. બિલ રજુ કરનાર સરકારી મેમ્બર સર ડેનિઝિલ ઇમેટસને આ બિલના સ્વરૂપ વિષે કેટલુંક વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે:—

ઇન્ડિયન કંપનિઝ એક્ટની ગલીગુંચીઓ સાથે ખેડૂતોને માટે અનિષ્ટ હોવાથી આ બિલ રચતું પડ્યું છે. એમાં રચાવવા ધારેલી પરસ્પર સાહાય્યકારી મંડળીઓના ઉત્તેજન અર્થે એ મંડળીઓને કેટલાક ખાસ હક બદલાવી, અને એમાં ગેરવ્યવસ્થા ન થાય તથા અનિષ્ટ પરિણામ ન નીપજે નેટલા માટે કેટલીક સાવચેતી રાખવાની, જરૂર છે. આ બાબતમાં ઘણા મતભેદ છે, અને હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતના લોકોની રીતભાત અને ટેવોમાં ઘણી વિવિધતા છે—તેથી હિન્દી સરકાર પોતાના કાયદામાં કેટલાક સામાન્ય નિયમો જ રચે છે; અને એના પેટાકાનુને રચનાનું કામ પ્રાંતિક સરકારને સોંપે છે. સાદાર્થ અને તે તે સ્થિતિને અનુકૂલ કરી શકાય એવી સરળતા એ બે મુખ્ય સૂત્રો ધ્યાનમાં રાખીને આ બિલ રચ્યું છે.

(૧) મંડળીઓના બે પ્રકાર—એક ખેડૂતો માટે, અને બીજા કારીગરો માટે. કારીગરોની મંડળીમાં ઓછી સંખ્તિના માણસોના સમાવેશ થાય છે. (૨) દરેક મંડળીમાં ઓછામાં ઓછા દસ મેમ્બરો હોવા જોઈએ. (૩) ગરીબ ખેડૂત અને કારીગરને જે નાણાં પોતાની એકલાની વટ ઉપર ન મળી શકે એ ઘણા ખેડૂતો અને કારીગરોની એકઠી વટ ઉપર મળી શકે એ આ બિલનો મુખ્ય હેતુ છે. આથી તવંગર જમીનદારને અને નાણાં ધીરનાર વાણીઆ-ભારવાડીને આ મંડળીઓમાં ભાગ લેવા દેવામાં આવનાર નથી. (૪) કારીગરની મંડળીઓના ભાગીદાર એક ગામના જ, અને ખેડૂતોની મંડળીઓના ભાગીદાર એક ગામના અથવા છેક પાસે પાસેની ગામના હોવા જોઈએ, કારણ કે આમાં પરસ્પરના વિશ્વાસની અને એક એકની માહિતગારીની ઘણી જરૂર છે. (૫) અને તે જ કારણસર નવા મેમ્બરો જૂના મેમ્બરોની પમત્સગીથી જ દાખલ થઈ શકે એવો નિયમ રાખ્યો છે. (૬) જે આ મંડળીઓનો મેમ્બર હોય એને જ નાણાં ધીરી શકાય. (૭) નાણાં અંગૂઠધાર જ ધીરી શકાય, કારણ કે મિલકત ગીરો રાખી એ ઉપર નાણાં આપવાથી એ નાણાં ગીરો મિલકતમાં બરાઈ પડે અને રોકડાં ફરી શકે નહિ. (૮) અને એક મેમ્બર આખી મંડળીના હકો પચાવી પડે નહિ એટલા માટે કોઈ પણ ખેડૂત અમુક રૂ. ૨૫૦ રૂ. કરતાં વધારેના અને કોઈપણ કારીગર ૧૦૦૦ રૂ. કરતાં વધારેના શેર રાખી શકે નહિ એવો નિયમ થયો છે. (૯) એ શેર મેમ્બરોમાં માંલોમાંલ જ વેચી શકે ગીરો મૂકી શકાય, (૧૦) જે મંડળીઓ ધારેલું પ્રયોજન સારી શકે નહિ અને અવ્યવસ્થિત થાય એને બંધ કરવાની મેમ્બરોને ફરજ પાડી શકાય.

એમાંથી ખેડૂતો માટેની મંડળીઓના ખાસ નિયમ નીચે પ્રમાણે :—

- (૧) મેમ્બરોની જવાબદારી ‘અનલિમિટેડ’—અર્થાત્ મેમ્બરના શેર પૂરતી જ નહિ, પણ એની આખી મિલકત પૂરતી. આમ કરવાનું ખાસ કારણ એ કે ખેડૂત વર્ગને એ જ હીક પડે એમ છે, તથા પરસ્પર પૂર્ણ વિશ્વાસ એ આ મંડળીઓનો પાયો છે.
- (૨) નફો થાય તે બદલો લેવાનો નહિ, પણ ‘રિઝર્વ ફંડ’ માં નાંખવાનો, અથવા તો બ્યાજનો દર ઘટાડવામાં વાપરવાનો. કારણ કે આ મંડળીઓનો હેતુ કમાવાનો નથી, પણ એક એકને મદદ કરવાનો છે.

(૩) સેંકશન (સરકારની પરવાનગી) શિવાય કોઈ પણ મંડળી બહારના લોકનાં નાણાં જન્મે માંડી શકે નહિ. કારણ કે આ છૂટનું પરિણામ એ આવે કે એકાદ વાણીઓ આ રીતે નાણાં ધીરીને આખી મંડળી પોતાને હાથ કરી લે અને મંડળીથી પોતાના ધનધાનું મુખ્ય નડતર દૂર કરે.

(૪) સ્થાવર યા જંગમ મિલકત ઉપર નાણાં ધીરવાની સાધારણ રીતે મના છે, કારણ કે એમ કરવાથી નાણાં રોકાઈ પડવાનો ભય રહે છે. પણ એ નિયમને એક અપવાદ છે તે એ કે ખેતીના પાક ઉપર નાણાં ધીરી શકાય. કારણ આ માધ્યમે ખેડૂતોની મંડળી રહેલાઈથી અને વધારે આવે વેચી શકે એમ છે.

કારીગરોની મંડળીઓ માટે વિશેષ નિયમો નીચે મુજબ છે:—

(૧) કારીગરોની મંડળીઓમાં મેજરનો જવાબદારી 'લિમિટેડ'—અર્થાત્ શેર ખૂરી જ રાખવાની પ્રાગ્તિક સરકારની મરજી હોય, તો તેવો પેટા કારન કરવાની એમને સત્તા છે.

(૨) લિમિટેડ જવાબદારીવાળી મંડળીઓ નફો વહેંચી શકે છે—પણ તે નફાનો ફે રિઝર્વફંડમાં નાંખ્યા પછી.

(૩) પોતાના જિલ્લામાં આવેલી ખેડૂતોની મંડળી—જેની સ્થિતિ વિષે તે બાણીતા હોય—તેને નાણાં ધીરી શકે.

આ બંને પ્રકારની મંડળીઓને ઉત્તેજન તરીકે નીચે પ્રમાણે હુકે. બહુવામાં આવ્યા છે:—

(૧) ખાનગી વહેણા માટે કોઈ પણ મેજરનો શેર જમ્મ કરી શકાય નહિ.

(૨) વહીવટ યા વારસાના સર્વિશિકેટની જરૂર નહિ.

(૩) મંડળીનાં નાણાંથી મેળવેલી અમુક પ્રકારની મિલકત ઉપર (ખી અથવા ખી સાથે આપેલી રકમ માટે પાક ઉપર; ઢોર, ખેતીનાં ઓળર, કારીગરીનાં ઓળર, અને કારીગરી માટે કાચો માલ ખરીદવા સાથે આપેલી રકમ માટે ઢોર-ઓળર વગેરે ઉપર) મંડળીને પહેલો હક.

(૪) મંડળીના ઓપડમાં થએલી નોંધ એ 'પ્રથમદર્જોની' પૂરવો.

(૫) ગવર્નમેન્ટ જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલ એમને ઇન્કુમટેક્સ, રટાંપ અને રજિસ્ટ્રેશન રીયા સુકત કરી શકે—અને શરઆતમાં તો એ સત્તા વાપરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે જ.

(૬) સરકાર એ મંડળીઓના હિસાબ તપાસવા માટે અમલદારો મોકલશે—જેથી એની વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ તરેહની ગરબડ યા તરકટ ચર્ધ લોકનો અણુવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવે નહિ.

(૭) સરકાર જે નાણાં ધીરશે એ જમીનની મહેસૂલ તરીકે ઉઘરાવાશે.

(૮) એ મંડળીઓ સરકારી પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્ઝ બેંકમાં નાણાં મૂકી શકે.

વળી, આ ખિસના નિયમોની જાળમાં કેટલીક સૂચના થએલી, તે સરકારે ચા માટે બાબુપર મૂકી છે એનો મિ ઇમેટસને નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો:—

(૧) એક સૂચના એવી હતી કે લક્ષ અને મરજી પ્રસંગે ખર્ચ કરવા માટે મંડળીએ ખિસકુલ નાણાં ધીરવાં નહિ. આ નિયમ દાખલ કરવામાં આવે તો પણ તેને અમલમાં શી રીતે મૂકવો, અને એમાં જુદાણું અને દગો થાય તે શી રીતે અટકાવવાં એ બહુ કઠણ બાબત છે એ વિચારી સરકારે એ સૂચના સ્વીકારી નથી. ઉલટું, સરકાર એમ આશા રાખે છે કે લક્ષપ્રસંગે ૫૦ રૂ. કરતાં વધારે રકમ મંડળી ધીરતી નથી એમ જણાતાં, વાણીઆને ત્યાંથી ૧૦૦ રૂ. ઉપાડવાને બદલે ૫૦ રૂ. ના ખર્ચથી ચલાવી લેવાની શોકને દેવ પડશે.

(૨) દિવાની કાર્ટમાં રીતસરનો લાંબો ઘવો કરવાને બદલે ટુંકા ઘાવા (સમરિ પ્રાસીજર)થી નાણાં વસૂલ કરવાની મંડળીઓને સત્તા મળવી જોઈએ એવી એક ખીજી સૂચના હતી. આ સૂચના પણ સરકારે કબૂલ રાખી નથી—કારણ કે સરકાર એમ માને છે કે આવી સત્તા આપવાથી મંડળી વગરધિચાઈ જને તેને નાણાં ધીરશે, અને આ મંડળીનો મુખ્ય પાયો પરસ્પરની વાકેફગારી અને ધીરધારમાં સાવચેતી એ નક્ક પડે. પ્રાન્તિક સરકારોને પેટાકાનૂન કરી પંચ મારફત સુકાદો કરવાનો ધારો દાખલ કરવાની સત્તા છે—એટલું બસ છે.

(૩) ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ન લેવું એવો એક નિયમ કરવાની સૂચના થઈ હતી. પણ ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ એક તરફથી જોડું છે તેમ ખીજી તરફથી સાફ પણ છે. એને લીધે દેવું પતરી દેવાની દેવાદારને ચાનક રહે છે. અને જેમ જને તેમ મંડળીનાં નાણાં વહેલાં પાછાં બરાતાં રહે એમ થતું જરૂરનું છે.

(૪) વળી, એક એવી પણ સૂચના થઈ હતી કે જેમ મેન્જરના શેરને બહારના ખાનગી દેવા માટે જામ કરી શકાય નહિ એમ નિયમ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ તેઓ જે કાંઈ થાપણુ (શેર નહિ પણ થાપણુ) મૂકે ને પણ એ જ રીતે જમીની મુકત રહે એમ નિયમ કરવો જોઈએ. પણ આ સૂચના સરકારે નાપસન્દ કરી છે. કારણ કે, જો કે એથી કરકસરની દેખ વધવાનો સંભવ છે તથાપિ બહારના દહેલુદારના દક તરફ ખિસકુલ નજર ન રાખવી એ વાજબી નથી.

(૫) કેટલાકનું એમ કહેવું હતું કે સરકારે તગાવી બેંકચવાનું કામ આ મંડળીઓને સોંપવું જોઈએ. આ સૂચના ફીક છે, અને જતે દહાડે એ અમલમાં મૂકવા નેવી છે. પરન્તુ હાલ તો એ મંડળીઓ પોતાનાં નાણાંની વ્યવસ્થા કરે તો પણ પલું છે: ઉંડા પાણીમાં ઉતરના પહેલાં કાંઈક તરતાં શીખવાની જરૂર છે.

(૬) કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે સરકારે ખેડૂતોનાં નાણાં એકઠાં કરવાને બદલે પોતે જ સઘળાં નાણાં પૂરાં પાડવાં જોઈએ. અને એની વિરુદ્ધ ખીલઓનું એમ કહેવું છે કે સરકારે તો માત્ર દૂર રહી લાગણી દેખાડવી એટલું જ બસ છે, અને સઘળું કામ પ્રજા તરફથી જ થવું જોઈએ, કારણ કે એ રીતે પ્રજાની ખરી કે-ળવણી થવાનો સંભવ છે. આ બિલ ઘડવામાં સરકારે વચ્ચે ભાગ લીધો છે. સઘળાં નાણાં પોતે જ પૂરાં પાડવાનું પસન્દ કર્યું નથી, તેમ દૂર રહી માત્ર શુભ ઇચ્છા દેખાડીને ખેડૂી રહેવાનું પણ યોગ્ય ધાર્યું નથી. શરૂઆતમાં ઉત્તેજન ધાંખે. સરકાર એટલું કરશે કે—લોકો જે નાણાં એકઠાં કરશે એમાં પોતે કાંઈક ઉમેરશે, પણ લોકો પોતે એકઠાં કરશે એ કરતાં વધારે ઉમેરશે નહિ; અને તેમાં પણ રૂ. ૨૦૦૦ સુધીની હદ. એ કરતાં વધારે નાણાં કોઈ પણ મંડળીને સરકાર આપશે નહિ. મંડળીનાં પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં સરકાર પોતાનાં નાણાંનું વ્યાજ નહિ લે, અને ત્યાર પછી ચાર ટકા વ્યાજ લેશે. નાણાં પાછાં વસૂલ કરવા સંબંધે એક એવો નિયમ રાખ્યો છે કે વરસ દહા-ડના હપ્તો કરવામાં આવશે, અને દરેક હપ્તે કુલ રકમના દર્શાવ કરતાં વધારે વસૂલ લેવામાં આવશે નહિ. કોઈ પણ મંડળીની સ્થિતિ વિચારતાં એમ લાગે કે આ હપ્તો વસૂલ લેવો ઠીક નથી, અથવા તો હાલ વ્યાજ લેવું એ બરાબર નથી તો આવતા હપ્તો સુધી એ વસુલાત મુલતવી રાખવાની રજિસ્ટ્રારને સત્તા છે.

આ પ્રમાણે આ મંડળીઓના નિયમો છે. એ નિયમોના પેટા નિયમો યોગ્ય લાગે તેવા ઘડવાની પ્રાન્તિક સરકારને સત્તા આપેલી છે. આ એક નવીન પ્રયોગ છે અને તે ફોલ-મન્દ થાય છે કે નહિ એ હજી જોવાનું છે—અને તેથી ધીમે ધીમે પગલાં ભરવાનું સરકારે યોગ્ય ધાર્યું છે. પ્રાન્તિક સરકારને જૂદી જૂદી તરેહનાં ચોક્કસ નમૂનાનાં ગામો પસન્દ કરી એમાં આ યોજના અજમાવી જોવાનું કહ્યું છે, અને એ કામનો ધણો ખર્ચો બોલને હાલમાં ડિરેક્ટર ઓફિસર (કલેક્ટર) ને માથે પડશે: “He must explain the new law and preach the new Gospel.” જૂદાં જૂદાં ગામોની મંડળીઓ ઉપર એક રજિ-સ્ટ્રાર નીમવામાં આવશે—જેથી એ જૂદી જૂદી મંડળીઓને સરખાવી શકે, અને એમના શુભ દોષ સમજી, શાથી અમુક મંડળી ફોલમન્દ થઈ અને અમુક નિષ્ફળ ગઈ એ નક્કી કરી શકે.

આ પ્રમાણે સરકારે બહુ જ સંભાળ અને સાવચેતીથી ભરપૂર—ડરી ડરીને ઘડેલું એમ કહીએ તો પણ ચાલે—એવું બિલ રજુ કર્યું છે. એની ફોલમન્દી બેશક ભવિષ્યને બોળે છે: તથાપિ એના શુભદોષ વિષે અત્યારે આપણને લાગે છે તેવા બે શબ્દો આવતા અંકમાં બોલીશું.

માણસ અને તેનું બંધારણ.*

માણસના રચૂળ બંધારણ વિષે પશ્ચિમની વિદ્યાના પ્રભાવથી હાલ આપણે ઘણું જાણીએ છીએ; પણ રચૂળ બંધારણ જાણવાથી તેનું ખરું બંધારણ જાણાતું નથી. તેનું ખરું બંધારણ જાણવામાં કુદરતમાં માણસ જાત સા સારૂ દરતી જોગવે છે, અને કયા નિયમોથી તેની ઉત્પત્તિ (creation), સ્થિતિ (preservation) અને મરણ (death) થાય છે તે જાણવાની જરૂર છે. શરીરની રચૂળ રચના મને તેવી બારિકબીજી જાણવામાં આવે, તો પણ તે ઉપરથી માણસ પોતે કાણ છે, તેનો ખુલાસો મળતો નથી. કારણ કે શરીર એ માણસ નથી, પણ તેની માત્ર ઉપાધિ-બોધું-છે. એ શરીરમાંથી “હું” જેવો જે અવાજ નીકળે છે તે જ માણસ છે. એનું બંધારણ અદ્ભુત છે. “O man, know thy self” (ઓ માણસ, તું પોતાને જાણખ) એવી જે સીખામણ મોટા ફિલસૂફે આપી ગયા છે તેની કિંમત સાધારણ માણસ સમજી શકતું નથી. છતાં જે સૌથી હલકું જ્ઞાન છે તે માણસ કાણ છે તે સમજવામાં રહેલું છે. કારણ કે તે જાણવાથી સૃષ્ટિ શું અને ધણેરુ કાણ તે પોતાની મેળે જ જણાય છે. એક જ વસ્તુનું ચથાર્ય જ્ઞાન ચથાથી સધળી વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય તેવી વસ્તુ તે માણસ પોતે છે.

શુભવિદ્યા પ્રમાણે માણસનું બંધારણ સાત તત્ત્વોનું છે; એટલે સાત જૂદી જૂદી રિથતિમાં રહેલા પદાર્થો તેના બંધારણમાં આવેલા છે. એ સાત તત્ત્વમાં નાશવંત અને અમર તત્ત્વ નીચે પ્રમાણે છે:—

નાશવંત.	અમર.
૧. રચૂળ શરીર.	૫. મન.
૨. હાવા શરીર	૬. બુદ્ધિ.
૩. પ્રાણ.	૭. આત્મા.
૪. કામ.	

ઉપરના ચારે નાશવંત તત્ત્વો તમામ માણસમાં તથા જનવરમાં પ્રકટ થયેલાં છે જ્યારે છેલ્લાં ત્રણ અમર તત્ત્વો સાધારણ માણસમાં જુદી રીતે પ્રકટ થતાં નથી.

આ તત્ત્વોના બંધારણમાં જે પદાર્થો આવેલા છે તે નીચે પ્રમાણે જૂદા જૂદા જુવનોને લગતા છે:—

૧. સ્થૂળ શરીર તે સ્થૂળ ભુવનના નક્કર, પ્રવાહી અને વાયુરૂપ પદાર્થનું બનેલું છે.
૨. હાથા શરીર ઇથર (Ether) એટલે કે જે 'આકાશ' તત્ત્વ ને નામે ઓળખાય છે તેનું બનેલું છે.
૩. પ્રાણુતત્ત્વ સૂક્ષ્મમાંથી પ્રકટ થઈ સર્વે વસ્તુનું ધોધણુ કરે છે, અને તે શરીરમાં તેમ જ દરેક વસ્તુમાં રહેલું છે. આ પ્રાણુતત્ત્વેડે આપણું સર્વે તત્ત્વો એક બીજા સાથે જોડાયેલાં રહે છે.
૪. કામતત્ત્વ ઇથર કરતાં પણ સૂક્ષ્મ જે કામલોકનો પદાર્થ છે. તેનું બનેલું છે.
૫. મન (જે ખરો માણસ છે) તેનો પદાર્થ સ્વરૂ ભુવનને લગતો છે.
૬. બુદ્ધિનો પદાર્થ બૌદ્ધિક ભુવનને લગતો છે.
૭. આત્મા (Spirit) સર્વે વ્યાપક છે. તેનું કિરણ બુદ્ધિમાં પડે છે.

હવે માણસને જૂદા જૂદા ભુવન સાથે શું સંબંધ છે, તે જોઈએ. નીચલું તત્ત્વ જે સ્થૂળ શરીર તેની માર્ફત જીવ સ્થૂળ ભુવનના સંબંધમાં આવે છે. એટલે સ્થૂળ ભુવનના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ ઇન્દ્રિયગત અનુભવો કરે છે. બીજાં ઉપલાં તત્ત્વોની મદદથી જીવ ઉપરના ભુવનની સાથે સંબંધમાં આવે છે અને તે ભુવનના અસ્તિત્વનું તેને જ્ઞાન થાય છે. એ ભુવનો કંઈ જૂદી જૂદી જગ્યા રોકીને રહેલાં નથી પણ એક જ જગ્યામાં શું સંબંધ રહેલાં છે. માણસમાં તેનાં તત્ત્વો પણ તે જ પ્રમાણે રહેલાં હોવાથી જીવને એક ભુવનપરથી બીજા ભુવનપર જવું એ એક હાલતમાંથી બીજી હાલતમાં જવા જેવું લાગે છે. જાગૃત અવસ્થામાં આપણને સ્થૂળ ભુવનનું જ્ઞાન થાય છે. પણ જ્યારે આપને ઘણા ઉશ્કેરાયલા હોઈએ છીએ તે વખતે આપણને શરીર ઉપર થયેલી ઇન્દ્રિયની દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણ કે તેટલો વખત આપણું જ્ઞાન સ્થૂળ શરીરમાંથી પ્રકટ થતું જંધ પડી કામતત્ત્વમાં થાય છે. અને તેથી તેટલો વખત સ્થૂળ દેહના સંબંધમાં શું બને છે તેની ખબર પડતી નથી. ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિ જંધ પડતાં પાછું આપણને સ્થૂળ શરીરનું જ્ઞાન થવા લાગે છે અને દરદ જણાય છે. તેવી જ રીતે એક લડવૈયો જ્યારે લડાઈમાં હોય ત્યારે તેને તેના ધાતું જ્ઞાન થતું નથી; કારણ કે તે વખતે તેને સ્થૂળ જ્ઞાન નથી પણ માત્ર કામિક જ્ઞાન છે. જ્યારે લડાઈ જંધ પડે છે ત્યારે ધાતું દુઃખ તેને લાગે છે કેમકે તે વખતે કામિક જ્ઞાન તેનું શાંત થઈ જાય છે અને સ્થૂળ જ્ઞાન જાગૃત થાય છે. આપણે કોઈ ઘણા ઉંઝ વિચારમાં બેસા હોઈએ ત્યારે આપણી આસપાસ સ્થૂળ ભુવનમાં શું બને છે તેનું આપણને જ્ઞાન રહેતું નથી. છોકરાં, બૂખ, વરસ વગેરે બધું જૂલો જાઈએ છીએ અને જે માનસિક ભુવન પર કામ કરતા હોઈએ તેનું માત્ર જ્ઞાન રહે છે. આ દર્શનપરથી સમજી શકાશે કે માણસ જૂદા જૂદા ભુવનો ઉપર કામ કરી શકે છે.

આપણે માણસના બધારણમાં જે સાત તત્ત્વો ગણાવ્યા તેને જૂદી જૂદી દિલસુધી-
ઓમાં જૂદી જૂદી રીતે વર્ણવામાં આવેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે:—

ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે.	યુદ્ધ વિદ્યા પ્રમાણે.	વેદાંત પ્રમાણે.	તારક રાજયોગ પ્રમાણે.
૧. શરીર. (Body)	$\left\{ \begin{array}{l} ૧. સ્થૂળ શરીર. \\ ૨. છાયા શરીર. \\ ૩. પ્રાણ. \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} ૧. અન્નમય કોષ. \\ ૨. પ્રાણમય કોષ. \end{array} \right.$	૧. સ્થૂળ ઉપાધિ.
૨. જીવ. (Soul)	$\left\{ \begin{array}{l} ૪. કામ. \\ ૫. મન. \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} ૩. મનોમય કોષ. \\ ૪. વિજ્ઞાનમય કોષ. \end{array} \right.$	૨. સૂક્ષ્મ શરીર.
૩. આત્મા (Spirit)	$\left\{ \begin{array}{l} ૬. બુદ્ધિ. \\ ૭. આત્મા. \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} ૫. આનંદમય કોષ. \\ આત્મા. \end{array} \right.$	૩. કારણોપાધિ. આત્મા.

પારસી ધર્મમાં પણ સાત તત્ત્વ માનેલાં છે:—ફરોહર, અઓધાંગ, ઉર્વાન, તેવિષી, ઉસ-
તાન, કેહેપે અને તનવસ્ત.

ઉપર પ્રમાણે સાત તત્ત્વોમાં ત્રણ ઉપરનાં અને ચાર નીચેનાં એમ બે મુખ્ય ભાગ
પડે છે. ઉપરનાં ત્રણને ત્રિપુટી કહેવામાં આવે છે અને તે અમર છે. નીચેનાં ચારને પશુ
તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે અને તે નાશ્યંત છે.

૧. સ્થૂળ શરીર અને તેના કોષો.

સ્થૂળ શરીર એ સર્વથી ઘટ અને ખાડી (યદ) પદાર્થનું બનેલું છે. તેમાં માંસ, હા-
ડકાં, નસો, જ્ઞાનતંતુ, બેન્ડું, ચામડી વગેરે છે. સ્થૂળ જીવનનાં બે ચાર અણુઓ (atoms)
એકઠાં થવાથી એક મોટું પરમાણુ (molecule) થાય છે અને બે ચાર તેવાં પરમા-
ણુઓ એકઠાં થવાથી કોષ (cell) થાય છે. એવા અસંખ્ય કોષોનું સ્થૂળ શરીર બનેલું
છે. એ કોષો જીવ વગરનાં રજકણો નથી પણ જીવે જીવવાળી વસ્તુઓ છે.

સ્થૂળ શરીરમાં બે જાતના જીવ છે. એક, શરીરમાં જીવે “હું” એવું જ્ઞાન થાય છે તે;
અને બીજો, શરીરના દરેક કોષમાં જીવ છે તે. આ બન્નેને એકમેક સાથે કશો સંબંધ
નથી. બન્ને પોતાનું જૂઠું જૂઠું કામ કરે છે. શરીરમાં “હું” ના જ્ઞાનવાળો જીવ શરીરને
પોતાની ઉપાધિ તરિકે વાપરી તેની માર્ગે સ્થૂળ જીવન ઉપર કર્મ અથવા કામ કરી શકે

છે. એ જીવને આખા શરીરનું બાન છે. પણ તે શરીરના બધારણમાં આવેલા કોષોને ને પોતાનું બાન છે તેની તેને ખબર નથી. તેમ જ એ કોષોને શરીરમાં રહેલા ધણીની ખબર નથી. બનેનું બાન જૂદું છે. જે દુઃખ જીવને યાય છે તે એ કોષોને થતું નથી કારણ કે બન્ને એકમેકથી જૂદા છે. દાખલા તરિકે, જ્યારે શરીરના કોઈ ભાગને ઇજા યાય છે ત્યારે એ કોષો પોતાનું કામ શરૂ કરે છે. ધા રૂઝવણ સાર તે કોષો લોહીમાંથી યોગ્ય પદાર્થ લઈ તે ઠેકાણે પૂરે છે. શરીરમાં રહેલા ધણીની ખુશી હોય કે નહીં તો પણ તે કોષો તે પ્રમાણે કામ કર્યા જાય છે.

એ કોષોનું બાન એવી રીતનું છે કે જે વલણ તેઓને એક વખત મળે તે વલણ પ્રમાણે જ તેઓને અટકાવવામાં આવે ત્યાં સુધી કામ કરે છે. આ બાનને અંગ્રેજીમાં “Unconscious memory of the cells” કહે છે. આ બાનને હાથે શરીરના કોઈ પણ કોષને જેવી રીતે વલણ આપ્યું હોય તેવી રીતે તેઓ વર્તે છે આપણે તેને ટેવ પડી ગઈ કહીએ છીએ. બચ્ચાને ને હાથે લખતાં આપણે શીખવીએ છીએ તે હાથે તે કામ કરી શકે છે અને કેટલાંક બાલુસને હાથના અમુક આંગળા કરવાનો સ્વભાવ હોય છે તેનું કારણ તે ટેવ છે.

શુભ વિદ્યા શીખવે છે કે સૃષ્ટિમાં જીવ વગરની કોઈ પણ વસ્તુ નથી. સૃષ્ટિમાં હસ્તી ભોગવતા તમામ પરમાણુઓ ચઢતી કે ઉતરતી હાલતમાં પ્રકટ થયેલા જીવ જ છે. હાલની નવી શોધો આ હકીકતને ટેકા આપે છે. આપણા દેશના પ્રખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રી ડૉ. બોઝ જણાવે છે કે ધાતુઓને જીવ છે, તે થાકી જાય છે, તેને ઝેર દર્દી શકાય છે, અને ઝેર મારનારી દવાથી તેનું ઝેર ઉતારી પાછી અસલની સ્થિતિમાં લાવી શકાય છે. આ પ્રમાણે કહેવું પડશે કે પરચરમાં પણ જીવ છે. જીવ વગરની અને જીવવાળી કહેવાતી વસ્તુમાં તફાવત એટલો છે કે દરેક વસ્તુ જીવતી હોવા છતાં અથવા પોતે જાતે જીવ જ હોવા છતાં જેટલી વસ્તુઓમાં થતી હીલચાલ ઇન્દ્રિયોની માર્ગત જાણી શકાય એવી ખુશી હોય તેને આપણે જીવવાળી કહીએ છીએ અને ન જાણી શકાય તેને જીવ વગરની કહીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે તો સૃષ્ટિમાં જીવ વગરની વસ્તુ જ નથી. નેપલ્સના શ્રોમ (Shroob) નામના એક વિક્લાન ઇક્ટરે પાસાવાળા પદાર્થ (crystals) માં જીવ છે એવું સક્ષમદર્શક ચંચ માર્શલે શોધ્યું છે.

મરણ એટલે શું?

શરીરમાં રહેલો જીવ ને જીવતી કહેવાતી હાલતમાં સ્થૂળ જીવન ઉપર શરીરની માર્ગત કામ કરે છે તે મરણ્યવેળાએ નાશ પામતો નથી પણ માત્ર બહાર નીકળી જાય છે. જ્યાં સુધી એ શરીરમાં હોય છે ત્યાં સુધી શરીરને પોતાની ઉપાધિ તરિકે વાપરે છે. અને પ્રાણુતત્ત્વ એ સ્થૂળ શરીરના તમામ કોષોને પકડી રાખી શરીર તરિકે રાખે છે. જ્યારે જીવ છૂટા પડે છે ત્યારે શરીરને શરીરની હાલતમાં રહેવા દેવાની જરૂર ન હોવાથી તેમાંનો પ્રાણુ જૂદો પડે રીતે એક સૈન્ય તેનો સેનાપતિ ગયા પછી વીખરાઈ

ન્ય છે તેવી જ રીતે શરીરનાં પરમાણુઓ તેના સેનાપતિ પ્રાણ જૂદો પડ્યા પછી વીખરાઈ ન્ય છે જેને આપણે શરીર સડવા માંડ્યું એમ કહીએ છીએ; જે કે તેનાં પરમાણુઓ આગળના જેટલાં જ જીવતાં છે.

૨ છાયા-શરીર.

છાયાશરીર (Etherial body) એ સ્થૂળ જીવનના ચાર સૂક્ષ્મ ધ્યારોનું બનેલું છે. એને છાયાશરીર એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે સ્પૃશ્ય દૃશ્ય શરીરની આબે-હૂબ નકલ છે. આ શરીર પર જ સ્થૂળ શરીરના આકાર અને બંધારણનો આધાર રહેલો છે. જે ફેરફારો સ્થૂળમાં થાય છે તે ફેરફારો છાયાશરીરમાં પણ થાય છે અને પછી સ્થૂળ શરીરમાં થાય છે. માટે છાયાશરીરમાં જે જે ખોડ, રૂપ અને આકાર હોય તેનું જ સ્થૂળ શરીર હોય છે. ખોડવાળા શરીરનું કારણ એમ છે કે માણસ વારે ધડીએ આ જીવન પર જન્મ લે છે. અવતારના નિયમ પ્રમાણે તેને દર વખતે જૂદી જૂદી જાતનાં છાયાશરીર મળે છે. આગામી જન્મમાં જેવાં સારાં કે નરસાં કર્મ કર્યાં હોય તે પ્રમાણે સારાં કે નરસાં છાયાશરીર મળે છે. આ શરીરને મળતું સ્થૂળ શરીર બધાય છે અને તેનાં બંધન પામેલો જીવ પોતાના કર્મ પ્રમાણે ફળ ભોગવે છે. આ બન્ને શરીર એકબેકની સાથે જોડાઈ રહેલાં છે.

છાયા શરીર સ્થૂળ શરીરની અગાઉ હસ્તીમાં આવે છે અને સ્થૂળ શરીરના નાશની સાથે નાશ પામે છે. કેટલીક વખત સ્થૂળ શરીરનો કોઈ ભાગ-હાથ કે પગ-કાપવામાં આવે છે ત્યારે છાયાશરીરનો તે ભાગ કપાઈ જતો નથી પણ તે ઠેકાણે રહી જાય છે, કેમકે તે અતિ સૂક્ષ્મ છે. એવા છાયાવાળા ભાગ વિશ્વદ્રષ્ટિવાળાઓ (clairvoyant) ખુબી રીતે દેખી શકે છે. સ્થૂળ શરીરથી છાયાશરીર બ્યારે છૂટું પડે છે ત્યારે સ્થૂળથી થોડે દૂર એ-ભાન હાલતમાં હાલતું જણાય છે. શરીરથી તેને છૂટું પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બહુ બરેલું છે. તે સદા સ્થૂળ શરીરની સાથે જ ઓતપ્રોત-માંલોમાંલ પ્રવેશીલું (interpenetrated) રહે છે. એ બન્ને શરીરો સ્થૂળ જીવનના પદાર્થોમાંથી જ બનેલાં છે તેથી તેમને એકબેક સાથે નિકટ સંબંધ અને આકર્ષણ છે.

મરણ પછી છાયાશરીર સ્થૂળની ડાખી બાજુએથી ઉપલાં તરફ સહિત બહાર ની-કળવા માંડે છે અને તે વિશ્વદ્રષ્ટિવાળાને જણાય છે. જેમ જેમ તે શરીરમાંથી નીકળતું જાય છે તેમ તેમ શરીર વધારે અને વધારે એભાન થતું જાય છે. શરીરને પોપણ કરનાર જે પ્રાણતત્ત્વ તે છાયાશરીરની માર્ફત જ સ્થૂળ શરીર ઉપર અસર કરી શકે છે. માટે જેમ છાયાશરીરનું બહાર નીકળતું થાય તેમ તેમ પ્રાણનો સંબંધ ઓછો થતો જાય છે. અને છેવટે આખું છાયાશરીર જૂડું પડે છે એટલે મરણ નીપજે છે. પછી બાકીનાં ઉપલાં તરફ છાયાશરીરથી થોડા વખતમાં જૂડું પડે છે અને છાયાશરીર સ્થૂળ શરીરની સાથે નાશ પામે છે. સ્થૂળ શરીરના નાશ થવા ઉપર છાયાશરીરના વીખરાઈ જવાનો આધાર રહે છે. સ્થૂળ શરીરનો પદાર્થ સ્થૂળ જીવનના ત્રણ પદાર્થમાં વહેંચાઈ જાય છે અને છાયા-શરીરનો પદાર્થ ધર સાથે મળી જાય છે.

સ્થૂળ શરીરમાંથી હાથાશરીર બહાર નીકળી ગયા પછી પણ તે બન્નેની વચ્ચે એક લોહચુંબક સંબંધ (Magnetic thread) રહે છે કે નથી કરીને ધુનરી (કંપ)ના ચોક્કસ નિયમ (Law of sympathetic vibrations) પ્રમાણે જેવી રીતની ધુનરીથી સ્થૂળ શરીરનાં પરમાણુઓ વીખરાઈ જાય છે તેવી જ રીતે હાથાશરીરનાં પરમાણુઓમાં પણ ધુનરી થાય છે. જ્યાં સુધી સ્થૂળ વીખરાતું નથી ત્યાં સુધી હાથા પણ વીખરાતું નથી. મરણ પછી એ શરીરો જેમ જલદી વીખરાઈ જાય તેમ આત્મ તેટલા માટે બાળવાનો રીવાજ ઉત્તમ છે.

૩. પ્રાણ.

પ્રાણ એ સર્વતુ પોષણ કરનાર તત્ત્વ છે અને તે સર્વમાંથી નીકળીને સર્વને મળે છે. દરિયામાં જેમ માછલાં રહે છે તેમ પ્રાણના સમુદ્રમાં સર્વ જીવ તથા પદાર્થ રહેલા છે. દરેક માણસમાં પ્રાણતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું છે તે છતાં દરેક માણસનો પ્રાણ જુદો હોય એમ ગણવામાં આવે છે. એવું કારણ એ કે સર્વમાંથી આવતો પ્રાણ ને કેવળ રંગ વગરનો હોય છે તે તેવી જ હાલતમાં શરીરના પોષણને માટે ઉપયોગી થઈ પડતો નથી. જ્યારે શરીરમાં રહેલી બરોલ (તક્ષી: spleen) તે પ્રાણને ચૂસી લે છે અને શરીરના ઉપયોગમાં આવે તેવો ફેરફાર કરે છે ત્યારે તેનો રંગ ખુલ્લો ગુલાબી થાય છે. આ ફેરફાર પામેલો પ્રાણ હાથા-શરીર માર્ગે સ્થૂળ શરીરમાં ફેરે છે અને તેના કોષો તથા પરમાણુઓને એકમેક સાથે જોડી રાખે છે. એક તંદુરસ્ત માણસ પોતાના શરીરમાં ખપ કરતાં વધારે પ્રાણ ચૂસી લે છે નથી તે તેના શરીરની બહાર ચોતરફ ફેલાયેલો રહે છે. આવા માણસના સંબંધમાં આવનાર ન-ખગા માણસને આનો ફાયદો મળે છે કારણ કે તે નખગા માણસો પેલાનો વધારાનો પ્રાણ અનુભવે ચૂસી લે છે. એથી ઉલટું રોગી માણસો પૂરતું મહાન પ્રાણતત્ત્વ લઈ શકતા ન હોવાથી અમના સંબંધમાં આવતા માણસોનું પ્રાણતત્ત્વ તેઓ ચૂસે છે અને તેથી તેના સંબંધમાં મળેલા માણસને થાક લાગ્યો હોય તેવું બાન થાય છે. જ્યારે શરીરમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રાણ બરાઈ જાય છે ત્યારે માણસ ઉત્કેરાઈ જાય તે અને તે ક્રિયામાં કંપ અથવા હિસ્ટીરીયા જેવાં દરદો થાય છે. જ્યારે પ્રાણ ઓછો ચાલે છે ત્યારે સુસ્તી અને આજસ લાગે છે.

પ્રાણતત્ત્વ નીચેનાં બે તત્ત્વને કામની સાથે જોડે છે તેમ જ દરેક તત્ત્વને જોડી રાખનાર પણ પ્રાણ જ છે. પ્રાણતત્ત્વને જીવતી હાલતમાં નીચલાં બે-શરીરથી છૂટું પાડી શકાતું નથી. એ ત્રણે તત્ત્વ સાથે મળવાથી દેહ થાય છે અને તારકરાજયોગવાળા તેને સ્થૂળ શરીર કહે છે.

જ્યારે પ્રાણતત્ત્વ આખા શરીરથી જૂડું પડે છે ત્યારે શરીરનું મરણ થાય છે. આગળ કહ્યું તેમ પ્રાણમાં આકર્ષણની શક્તિ છે અને તેથી માણસો એક બીજાનો પ્રાણ આકર્ષી શકે છે. જ્યારે એક માણસ પોતાનો પ્રાણ ચોક્કસ રીતિથી બીજાને આપે છે ત્યારે તે પ્રયોગને mesmerism (મેસ્મેરિઝમ=પ્રાણવિનિમય) કહે છે. (અપૂર્ણ.)

એકલ જ રસ્તમજ હાલ્યાનજ.

કિન્ડરગાર્ટન.

જ્યેષ્ઠના અંકમાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ આર્યોવર્તમાં કેવા સ્વરૂપમાં ફલપ્રદ થશે તે વિષે આપણે વિચાર કર્યો. આપણે એમ સિદ્ધ કરી શક્યા કે આર્યોવર્ત રૂપી ભૂમિમાં કિન્ડરગાર્ટન રૂપી વિદેશીય વૃક્ષ રોપતાં પહેલાં તેને યોગ્ય કરનારા તેમ જ અભિવૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોમાં ફેરફાર કરવો પડશે; નહિતર તે ઝાડ સૂકાઈ જશે અને સર્વ પ્રયાસ બર્થ થશે. હવે આપણે કિન્ડરગાર્ટન એટલે શું ? અને તેનો શોધક કોણ ? તે પદ્ધતિનો ઉદ્દેશ શો છે ? અને તે પદ્ધતિ આધુનિક કાળમાં ઉત્તમ શા માટે ગણાય છે ? તેમાં ક્યાં સાધનોનો સમાવેશ થાય છે ? — વગેરે બાબતો વિષે હુંકામાં વિવેચન કરીશું.

સર્વ કાળને વિદિત છે કે આજકાલ ઈંગ્લાંડ તેમ જ આર્યોવર્તમાં “કેળવણી” ના સવાલોએ પ્રજાનું ધ્યાન રોકેલું છે. ઈંગ્લાંડમાં કેળવણીનો નવો ધારો પસાર થયો છે અને નવી સંસ્થાઓ અને ધોરણો બંધાવવાં શરૂ થયાં છે. ઈંગ્લાંડને એમ જણાયું છે કે કેટલાક સુધરેલા દેશો વેપાર તથા દુનરક્ષામાં ઈંગ્લાંડને હાર્યાવા લાગ્યા છે, દેશની ઉત્તતિનો મુખ્ય આધાર વેપાર ને દુનરક્ષા ઉપર છે. ઈંગ્લાંડને બારીક તપાસ કરતાં જણાયું છે કે પોતે બીજા દેશો કરતાં વેપાર વગેરેમાં પછાત પડ્યું જાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેનાં બાળકોને ઔદ્યોગિક કેલવણી નથી રીતે અપાવી જોઈએ તેવી અપાતી નથી. તેટલા માટે તેણે પોતાની પ્રાથમિક શાળામાં મોટો ફેરફાર કર્યો છે. ઈંગ્લાંડે આટલાથી સંતોષ માન્યો નથી, પરંતુ જેવી કેલવણીનો પાયો પણ મજબૂત કરવા માટે પ્રયાસ જારી રાખ્યો છે. હમણાં જ એક ઈંગ્લેન્ડ ગૃહસ્થે સંશોધનશાળા (રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ) માટે એક મોટી ગંભીર રકમ ખર્ચવાને લોર્ડ રોઝબરીને સત્તા આપી છે.

આર્યોવર્તમાં દેશહિતચિંતકો જાગૃત થયા હોય તેમ જણાય છે. મી. જે. એમ. ટાટાએ પોતાની મિલકતનો મોટો ભાગ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટની સ્થાપના માટે અર્પણ કર્યો છે, અને તે વાત જગ જાહેર છે. હિંદુસ્તાનની સરકારે તે યોજનાને અંતઃકરણપૂર્વક અનુમોદન આપ્યું છે, તેથી તે યોજના થોડા વખતમાં અમલમાં ચૂકશે એવી આશા રહે છે.

જો કદાચ આ યોજના અમલમાં ચૂકવા વખત આવે તો કેળવણી રૂપી નીસરણીનાં ઉપલાં પગથીયાં તો વધારે દૃઢ થશે. બી.એની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી અન્વેષણ ને સંશોધનનું બહોળું ક્ષેત્ર ઉઘાડું થશે, પરંતુ તેમાં એક મોટી સુરક્ષા ઉત્પન્ન થશે તે એ કે આ શાળામાં પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની કેટલીક સામાન્ય માત્ર સિદ્ધાંતો મોટે કરવાના નથી, પરંતુ તે સિદ્ધાંતોને કેવી રીતે અમલમાં ચૂકવા તે વિષેનું સંગીન ગાન સંપાદન કરવાનું હોવાથી માત્ર ઉત્તમ રીતે કેળવણીથી અવલોકનશક્તિ જ આ વિકટ કાર્યમાં ફળીજીત થઈ શકશે. યુજારતી પહેલા ધોરણથી બી.એની પરીક્ષા સુધી જેમણે અભ્યાસ કર્યો હશે તેમને તો સુવિદિત હશે કે તે આખો શિક્ષણક્રમ માત્ર પોપટીયું ગાન સંપાદન કરવાનો છે. પરિ-

શ્યામ એ આન્યું છે કે યુનીવર્સિટીની પરીક્ષા પસાર કરેલા ઘણા ખરા વિદ્વાનોની અવશે-
કનશક્તિની સંપૂર્ણ રીતે અભિવૃદ્ધિ થએલી જણાતી નથી. અપવાદ તો હશે જ પરંતુ
તેથી તો સાધારણ નિયમ વધારે દૃઢ રીતે પ્રતિપાદિત થાય છે.

ક્ષણભર એમ માનીએ કે પૂર્વોક્ત શાળા ઉધડી, અને તેમાં સંગીન જ્ઞાનને યથાર્થ
રીતે અહણુ કરી શકે તેવા પાત્ર વિદ્યાર્થીઓ તેમાં દાખલ થયા, અને શાળાનું કામ ક્રમસર
સત્વર ચાલવા માંડ્યું. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા છતાં, અમે ઉપર કહ્યું તેમ કેળવણીના માત્ર
એક ભાગ સુદન થયો પરંતુ તે મકાનનો પાયો (પ્રાથમિક કેળવણી) તો કાચી રહેશે એ-
ટલે પૂર્વોક્ત શાળા ધૃષ્ટ કળને આપનારી નીવડી શકશે નહિ તે વાત નિર્વિવાદ છે. આ ઉપ-
રથી એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે કેળવણી રૂપી નીસરણીનાં નીચલાં પગથીયાં કેવી રીતે
મજબૂત થઈ શકે? કેળવણીના પાયો પ્રથમથી જ સંગીન નાખવો એ જ આ પ્રશ્નનું નિરા-
કરણુ છે, શિક્ષણની સંગીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એ જ ઉત્તમ સાધન છે. કારણ કે આ પદ્ધતિ
દ્વારાએ સંપાદન કરેલું જ્ઞાન જ મનુષ્ય જે સ્થિતિમાં મૂકાય તે સ્થિતિમાં કામમાં આવી
શકે છે. જેની ખુદ્ધિ, અવલોકનશક્તિ અને ઉત્પાદકશક્તિ આલ્યાવરધાથી જ કેળવાએલી છે,
તે પછી તત્ત્વજ્ઞાની થાય, વેપારી થાય, કારીગર થાય, કે રાજ્યાધિકારી થાય, તો પણ તે
પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે કરી શકે છે.

આ શિક્ષણપદ્ધતિની શરમ્માત કેવી રીતે કરવી? અદ્યાપિ પર્યંત શાળાઓમાં વાંચન,
લેખન અને ગણિત એ ત્રિપુટી શીખવવામાં આવતી હતી; આધુનિક વિદ્વાનોએ તે ત્રિપુ-
ટીમાં એક તત્ત્વનો વધારો કર્યો છે, અને તે “લુદ્ધિની કેળવણી” છે. જૂની શિક્ષણ પ-
દ્ધતિમાં “ગોખ્ય” ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. રમરણુશક્તિની કેળવણી
એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ મનાતો હતો. કોયજાની માફક મનમાં જ્ઞાન રેડવાનો પ્રયાસ થતો અને
તે જ્ઞાનને ખૂબ દાખી દાખીને બરવામાં આવતું, પરિણામ એ થતું કે બાલકોનાં મન ને તન
નિર્થળ થતાં અને જીંદગીની લડાઈ માટે નાલાયક નીવડતાં. આ ઉપરની પદ્ધતિને દૂર કરી
નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવાના ઉદ્દેશથી ધૃષ્ટરે ક્રોએલ નામના એક મહાત્માને ઉત્પન્ન કર્યો. આ
મહાત્મા તથા તેના ગુરુ પેરેલેલોઝાઇની જીંદગીનાં વૃત્તાંતો “યુજરાતશાળાપત્ર”માં આવેલાં છે,
માટે આ લેખમાં તેનો સમાવેશ કરી વાચક વર્ગને નકામી તકલીફ આપવાની જરૂર નથી.
માત્ર તેમના સિદ્ધાંતો જ આપી સંતોષ માનીશું.

પેરેલેલોઝાઇએ પોતાની આખી જીંદગી બાલકોને વિદ્યાધન આપવામાં જ ગાળી હતી.
તેના સિદ્ધાંતો ઘણા જ ઉત્તમ અને અનુકરણીય હતા. પોતે જે બોલતો તે જ કરતો, તેથી
તે બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

(૧) કાંઈ પણ જાણતું તેના કરતાં થવું એ તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો.

(૨) જ્ઞાન એ સૌથી ઉચ્ચો ઉદ્દેશ નથી પરંતુ સફર્તન અથવા લક્ષણ (character)
રૂપી ઉચ્ચતર ઉદ્દેશના પગથીયા રૂપ છે. મનુષ્ય વ્યક્તિ અથવા સમૂહની ઉન્નતિનો આ-

ધાર શાન ઉપર નહિ પરંતુ સદર્શન ઉપર રહેલો છે. જે પ્રજામાં મહાન લક્ષણવૃણાં નરસતો મેલ થાય તે જ પ્રજા મોટી ગણાય છે.

(૩૩) શાળા અને ઘરનું કર્તવ્ય બાલકની આસપાસ પ્રેમ પવિત્રતા અને સૌજન્ય રૂપી સુંદર હવા પ્રસારવાનું છે, અને તેમાં માતાએ મુખ્ય કામ કરવાનું છે.

• (૪) સર્વ શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિઓને સમાન રીતે કેળવવી.

(૫) નીતિનું સંગીન શિક્ષણ આપવા માટે શિક્ષકે દૈનંદ ૩૫ મંત્ર.

(૬) ગ્રામ્યજીવન હમેશાં ધિક્કારવું.

આ તેમ જ ફ્રોબેલના સિદ્ધાંતો અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે. દરેક ગહેતાશ્રમે પોતાની નિશાળમાં આ સિદ્ધાંતોને પાટીયા ઉપર યોગ્ય રાખવાની આવશ્યકતા છે. કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિના પિતા ફ્રોબેલે આ સિદ્ધાંતોનું બરાબર મનન કરેલું હતું ફ્રોબેલના સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) સર્વે વસ્તુનું મૂળ એક જ ઇશ્વર છે તો સર્વ પદાર્થને એક સરખા નિયમ લાગુ પડવા જોઈએ, જાડની અભિવૃદ્ધિમાં જે નિયમ જોવામાં આવે છે. તે જ નિયમ બાલકની અભિવૃદ્ધિમાં પણ લાગુ પડવા જોઈએ.

(૨) જેમ માળી છોડ કે જાડમાં કાંઈ નવું ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. તે પ્રમાણે કેળવણી આપનાર ગુરૂ બાળકના મનને તબીબી શક્તિઓ કેળવવા ઉપરાંત કાંઈ નવીન કંઈ શકતો નથી.

(૩) ધર્મ ને નીતિના પાયા વિનાની કેળવણી નિરર્થક છે.

(૪) દરેક વખતે અતુલ્ય કેળવણીની જરૂર છે. કારણ કે આગલી વયની સંપૂર્ણતા ઉપર પાછલી વયની સંપૂર્ણતાનો આધાર છે.

(૫) બાલ્યાવસ્થામાં સુસિક્ષિત માતાની દેખરેખ આવશ્યક છે.

આ સિદ્ધાંતો કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનાં સૂત્ર રૂપ છે. તેનું બાળ્ય કરવાથી વિષય લાંબો થઈ નીરસ થઈ પડે, એટલા માટે માત્ર સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે. હવે આપણે કિન્ડરગાર્ટન એટલે શું તે વિષે બે બોલ બોલીએ.

“કિન્ડરગાર્ટન” એ જર્મન બાળાનો શબ્દ છે, અને તે અનર્થ છે. કિન્ડર=બાળક, ગાર્ટન=વાડી, વાટિકા. સમૂહાર્થ-બાલવાડી અથવા બાલવાટિકા એવો થાય છે.

બાલવાડી એનો અર્થ કેટલાક સમજે છે, તેમ બાલકને રમવાની વાડી એમ નથી, પરંતુ બાલક રૂપી બગીચો એવો અર્થ છે. જેવી રીતે છોડ પોતાની મેળે બગીચામાં ઉગે છે, તેવી રીતે આ જનસમૂહ અથવા મનુષ્ય રૂપી બગીચામાં બાલક રૂપી છોડ સ્વકીય સત્તાથી વૃદ્ધિ પામે છે. આ વિચાર કિન્ડરગાર્ડન શબ્દની વ્યાખ્યામાં ગ્રામ રીતે રહેલો છે.

ક્રોએલ પોતાની પદ્ધતિમાં વપરાયેલી રીતોને “પાઠ” નામ આપવાની ના કહે છે. કારણ કે ક્રોએલના સાહિત્ય “પાઠ” રૂપ નથી, પણ બાલકોને આનંદદાયતા રમતો રૂપ છે. વાળી તે “ગિફ્ટ” અથવા ‘બક્ષીસ’ શબ્દ વાપરે છે. ક્રોએલની બધી મળીને વીશ બક્ષીસો છે. તેમાં કેટલીક “ગિફ્ટ” એટલે ‘બક્ષીસ’ના નામથી અને કેટલીક “એડ્યુકેશન” અથવા ‘ઉદ્યોગ’ના નામથી ઓળખાય છે. બક્ષીસમાં બાલકને તૈયાર સાધન પૂરાં પાડવામાં આવે છે, અને ઉદ્યોગમાં બાલકોને પોતાની રમત માટે કેટલાંક સાધનો તૈયાર કરવાં પડે છે. એ તદ્દાવત છે. કિન્ડરગાર્ડન બક્ષીસોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ વિવિધ રંગના ઉનના ગુંથેલા છ દડા.

૨ લાકડાનો ગોળો, ધન તે નળાકાર.

૩ એક લાકડાના ધનના આઠ નાના ધન.

૪ એક લાકડાના ધનના આઠ નાના લંબચોરસ થાંભલા.

૫ (અ) એક લાકડાના ધનના નાના ૨૬ આખા, ૬ અડધા, તે ૧૨ પા ધનો; કુલ ૪૯ કડકા.

૫ (બ) ૧૨ આખા ધન, ૧૨ શ્રીખંડ, ૧૨ અર્ધ નળાકાર, ૮ જેની એક બાજુ પા ગોળ છે તેવા ધન.

૬ એક લાકડાના ધનના નાના નાના લંબચોરસ ૨૭ થાંભલા; તેમાં ૧૮ આખા, ૬ ચોરસ અરધા, તે અર્ધ લંબ ચોરસ; કુલ ૩૬

૭ ચોરસ તે ત્રિકોણાકાર બજાં પત્તાં.

૮ આકૃતિ ગોઠવવાની સીધી સળીઓ (લાકડાની.)

૯ આખી, અડધી, તે પા લોટાની કડીઓ.

૧૦ ચિત્ર કાઢવા માટે સાધનો.

૧૧ કાણાં પાડવાનાં સાધનો.

૧૨ ભરત કામના સાધનો.

૧૩ કાગળ કાપવાનાં ને તેને ચોટાડવાનાં સાધનો.

૧૪ સાદડી ચુંથવાનાં સાધનો.

૧૫ આકાર બનાવવાની લાકડાની ચીપો.

૧૬ ધણા સાંધાવાળી ચીપ (ક્રંટ પટ્ટી જેવી.)

૧૭ કાગળની વલદઈ ચુંથવાની પટ્ટી.

૧૮ કાગળ વાળવાનાં સાધનો.

૧૯ વટાણા તથા લોદાની સળીથી થતા આકારો.

૨૦ મીણુ ને માટીના આકારો.

અમેરિકામાં આ બક્ષીસોમાં કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આ સ્થળે તે આપવાની જરૂર નથી.

દરેક બક્ષીસ શું કામ કરે છે તે વિષે સવિસ્તર વર્ણન કરવાથી આ લેખ “વસન્ત” જેવા માસિક પત્રમાં છપાવવા લાયક રહે નહિ, પરંતુ એક પુસ્તક રૂપે પ્રદર્શિત થાય, માટે આ સ્થળે તે બધી બક્ષીસોનું માત્ર સિંદાવલોકન કરી અમે સતોષ માનીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય.

કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાલકોને પદાર્થો દ્વારા એ જ્ઞાન આપવાનો છે તો આ પ્રકારનું જ્ઞાન કેવી રીતે સંપાદન થઈ શકે તે વિષે એ બોલ બોલવાની જરૂર છે. આ જ્ઞાન માટે નીચે લખેલી બાબતોની જરૂર છે.

૧ પદાર્થોની ઉત્તમ પસંદગી.

૨ તેનો ક્રમ.

૩ પદાર્થોની જે છાપ મન ઉપર પડે તેનું પુનરાવર્તન.

૪ શુદ્ધિ દ્વારા એ તે છાપનું પૃથકરણ.

૫ નિર્ણય.

ક્રોએલની પદ્ધતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેનું કારણ એ કે ક્રોએલે પોતે બાલકના મનનું યથાર્થ અધ્યયન કરી કુદરતનું અવલોકન કરી બાલકની માનસિક શક્તિઓની ખીલવણીનો ક્રમ શોધી કહાડ્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તે ક્રમ પ્રમાણે બાલકને શિક્ષણ આપવા માટે સાધનો પૂરાં પાડ્યાં છે, અને તેનો ઉપયોગ કરવાની યોજના બતાવી છે. આ જગતમાં આકારવાળી વસ્તુઓ જોશે તો દોઢા (ગોલાકાર) તે સાદામાં સાદા આકારવાળી વસ્તુ જણાશે. બાલ્યાવસ્થામાં બાલકને સાદામાં સાદો પદાર્થ બતાવવો એ આવશ્યક છે, કારણ કે તે વખતે બુદ્ધિ બરાબર કામ કરી શકતી નથી. કિન્ડર્ગાર્ટનશિક્ષણનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છે પહેલી બક્ષીસમાં દોઢા રાખવામાં આવ્યો છે. કારણ કે તે બધા આકારમાં સાદામાં સાદો તે મૂળ રૂપ છે જુદા જુદા રંગના દડાથી બાલકને રંગનું જ્ઞાન આપી શકાય છે. મૂળ રંગોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતાં મિશ્ર રંગો પણ પ્રત્યક્ષ પદાર્થદ્વારાએ સમજાવી શકાય છે.

ખીજી બક્ષીસમાં પહેલી બક્ષીસ સાથે સંબંધ જરૂરી રાખવાના ઉદ્દેશથી લાકડાનો ગોળો રાખવામાં આવ્યો છે, આ સાથે સિલિન્ડર (નળાકાર) અને ધન આપવામાં આવ્યા છે. સરખામણી માટે હમેશાં એ પદાર્થો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા જોઈએ, ગોળાને ધનની વચ્ચે આકારની વિરુદ્ધતા છે, વિરુદ્ધતાનું સચોટ જ્ઞાન થવા માટે સમાનતાની પણ જરૂર છે, તેટલા માટે ગોળો ને ધન બન્ને એક જ પદાર્થના બનાવવામાં આવ્યા છે, નળાકાર એ આ બન્ને ગોળાને ધન પૈકી દરેક સાથે સંબંધ બતાવે છે; એટલે કે તે મધ્યસ્થ આકાર છે. જગતમાં જેટલા આકાર જોવામાં આવે છે તે બધાનો સમાવેશ આ પ્રયોક્ત ત્રણ પ્રકારના આકારોમાં થાય છે, અર્થાત્ બધા આકારોના મૂળ પાયા રૂપ આ ત્રણ આકારો છે. એટલે જો આ ત્રણ આકારોની બાલકના મન ઉપર દૃઢ છાપ પડે તો બાકીના આકારોનું જ્ઞાન સહેજ થઈ શકશે. આ ત્રણ આકારો આખી વસ્તુના છે તે વાત પણ બ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

ઉપરની ત્રણ બક્ષીસોમાં આખી વસ્તુઓની વાત આવે છે પરંતુ જ્યાં સુધી બાલકને વસ્તુના ભાગનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી તેની જીદાસાવૃત્તિ યથાર્થ રીતે સંતુષ્ટ થતી નથી. વસ્તુઓના બાહ્યકારણોના જ્ઞાનથી જ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળ્યું કહેવાય નહીં. પરંતુ વસ્તુના પૂરેપૂરા જ્ઞાન માટે આખી વસ્તુ અને તેના ભાગની તેમ જ તે ભાગોના પરસ્પર સંબંધની માહિતી મેળવવાની આવશ્યકતા છે. કોઈ પણ છાપ મન ઉપર પડે છે કે તુરત બુદ્ધિ તેનું પૃથક્કરણ કરે છે એ માનસશાસ્ત્રને નિયમ આ સ્થળે લાગુ પડે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, વસ્તુના ભાગ કરવાની જરૂર છે તે ભાગ ગમે તેમ કરવાથી સચોટ ને ચોક્કસ જ્ઞાન થશે નહિ, માટે વસ્તુના ભાગ અમુક ક્રમમાં થવા જોઈએ. કુદરતનું અવલોકન કરવાથી ત્યાં પણ અમુક ચોક્કસ નિયમાનુસાર વસ્તુઓના ભાગ કદેલા જોવામાં આવશે. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ વનસ્પતિના આકાર અને તેના અવયવોની સંખ્યા ઉપર તેના જુદા જુદા ભાગોનું ધોરણ રાખેલું જોવામાં આવે છે. બાળકોના મનને કેળવવા માટે જોઈતાં સાધનોના માર્ગદર્શક રૂપ સિદ્ધાંતને ક્રોએલે કુદરતના અવલોકનમાંથી શોધી કહાડ્યો છે. ત્રીજી બક્ષીસથી છઠી સુધીની બક્ષીસો (“બીદોંગ”) બાંધકામ કરવાની બક્ષીસો કહેવાય છે.

ત્રીજી બક્ષીસના ધનને લંબાઈ પહેળાઈ અને જડાઈ દ્વારાએ ત્રણ વાર ફેરવવાથી

આંક ધન ઉત્પન્ન થાય છે આ ધન પૈકી દરેક મોટા ધનને આકારવામાં સર્વાંશ મળતો આવે છે. પરંતુ તે મોટા ધન કરતાં કદમાં નાનો છે. આ ઉપરથી બાળકના ધ્યાન ઉપર આ વાત લાવી શકાય કે ત્રીજી બક્ષીસમાં “કદ” નો વધારો થાય છે. કદ સાથે એક ખીજું તત્ત્વ પણ દાખલ થાય છે તે “સંખ્યા” છે. ત્રીજી બક્ષીસમાં બાળકને આકાર ઉપરાંત કદ ને સંખ્યાનું જ્ઞાન આપી શકાય છે વસ્તુઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જે વૃત્તિ કુદરતે બાલકના અંતઃકરણમાં મૂકી છે તે જે વૃત્તિની સંતૃપ્તિ ઉપર દુનિયાના સુધારાનો આધાર છે તેનું મૂળ આ બક્ષીસ દ્વારાએ રોપાય છે.

ચોથી બક્ષીસને બારીકાઈથી તપાસતાં જણાશે કે તેમાં અને તેના ભાગોના આકારોના ભેદ સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત થાય છે. આ બક્ષીસમાં ત્રીજી બક્ષીસ માફક ભાગો આખી વસ્તુના આકાર જેવા નથી; પરંતુ કાંઈ જુદા જ આકાર જણાય છે. એટલે આ બક્ષીસથી બાલકને જૂદા જૂદા આકારોનું જ્ઞાન આપી શકારો. આ બક્ષીસમાં “સદાષ” નો વિચાર પણ આવે છે. પાંચમીને છઠ્ઠી બક્ષીસને અનુક્રમે ત્રીજી અને ચોથી બક્ષીસ સાથે ધારો સંબંધ છે. ત્રીજીને લંબાઈ પહોળાઈને બહાઈમાં બે વાર દુ બાગીએ તો પાંચમી બક્ષીસ યશ, અને તેવો જ સંબંધ ચોથી ને છઠ્ઠી બક્ષીસ વચ્ચે છે. તે બક્ષીસોના આખા આકાર એક સરખા જ છે. આ ઉપરથી જણાશે કે પહેલીથી છઠ્ઠી સુધીમાં છ પ્રકારના આકારો શીખવવામાં આવે છે:—૧ ગોળ. ૨ યદ. ૩ નકાકાર. ૪ પ્રીટમ. ૫ લંબચોરસ. ૬ ચોરસ. બાલકના જ્ઞાન માટે આ આકારો જોઈએ તેટલા છે. વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન બાલકને સચોટ થાય તેટલા માટે તે સંપાદન કરવાનો નિયમ જોઈએ. નહીતર જેવી રીતે આપણે કુદરતમાં જડ વસ્તુઓની બાળકમાં વસ્તુઓના એક ઉપર એક પ્રમાણે અવ્યવસ્થિત ટગલા યએલા જોઈએ છીએ તેવી સ્થિતિ જ્ઞાન સંબંધી જુદી જુદી જાપની પણ થયા સંભવ છે. આ નિયમને ક્રોએલ “સમાનતા, વિરુદ્ધતા અને મધ્યસ્થતાનો કાયદો” કહે છે. ક્રોએલની બક્ષીસો ક્રમ વાર શીખવવામાં આ કાયદાની દ્રષ્ટિ રાખે જરૂર પડે છે, માટે તે બરાબર સમજવા પ્રયાસ થવો જોઈએ. આ કાયદાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે વાત આગળ બક્ષીસના પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. બિલ્ડિંગ બક્ષીસના ત્રણ પ્રકારના આકારો ચર્ચ શકે છે. ૧ છંદગીના આકારો. ૨ સીંદર્યના આકારો ૩ જ્ઞાનના આકારો. આકારોના પૂર્વોક્ત ત્રણ ભાગ કરવામાં એક સારો ઉદ્દેશ રાખેલો જોવામાં આવે છે. માનસશાસ્ત્ર એમ કહે છે કે આત્માની મુખ્ય ત્રણ શક્તિઓ છે: બુદ્ધિ, મનોવૃત્તિ, અને ઇચ્છાશક્તિ. બાલકનાં મનની ખીલવણીનો આધાર આ ત્રણ ઉપર છે. જ્ઞાનના આકારો બુદ્ધિને ખીલવે છે સીંદર્યના આકારો અંતઃકરણની વૃત્તિઓને ઉચ્ચતર બનાવે છે, અને લક્ષણોના પાયો નાખે છે. છંદગીના આકારો ઇચ્છાશક્તિને બળવાન બનાવે છે.

ઉપરના જુદા જુદા પદાર્થોને અડકવાથી, સુંઘવાથી, જોવાથી અને તેના વડે વિવિધ પ્રયોગો કરવાથી બાલકને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, શુંજો દ્વારાએ જ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને આકાર, કદ, સંખ્યા, પદાર્થોના શુંજો છે, અને તેનો બક્ષીસોમાં ઉપયોગ કરે છે.

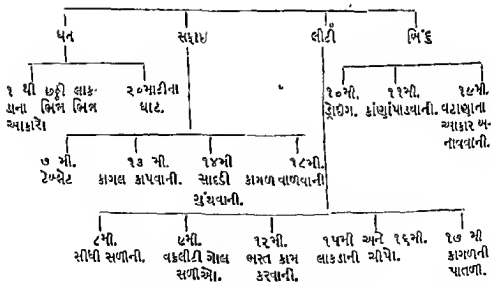
ક્રોએલ બાલકને પદાર્થનું જ્ઞાન પૃથક્કરણપદ્ધતિ દ્વારાએ આપે છે, કારણ કે તે પદ્ધતિ સ્વાભાવિક જણાય છે, અને તેટલા માટે પ્રથમ ધનથી શરૂ કરી સદાષ, અને ઉપર તે

પક્ષી લીટી અને છેવટે બિંદુ પર આવે છે. પહેલી છ બક્ષીસમાં ધનની વાત આવે છે, અને સાતમી બક્ષીસમાં સફાઈનો વિષય દાખલ કરેલો છે. આઠમી, નવમી, ને બારમીમાં સીધી અને વક્ર લીટીને અવકાશ આપ્યો છે. અને ૧૦ મી ૧૧ મી અને ૧૯ મીમાં બિંદુઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવેલું છે. ૧૩, ૧૪, અને ૧૮ મી બક્ષીસમાં સફાઈનો વિચાર આપેલો છે. સાતમી અને ઉપરની ત્રણ બક્ષીસોમાં ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે સાતમી બક્ષીસનાં સાધનોમાં જગાઈ દેખાઈ શકે તેવી છે. પરંતુ ઉપરની ત્રણ બક્ષીસોમાં જગાઈનું તત્ત્વ દેખાતું નથી. એટલે સાતમીની પૂર્વોક્ત ત્રણ બક્ષીસોમાં પદાર્થોના ગુણ (સફાઈ) નાં ચક્રતા પામીયાં છે. પંદરમી, સોળમી, ને સત્તરમી બક્ષીસમાં એવાં સાધનો છે કે જેને લીટી તેમ જ (લીટીથી બનેલી) સફાઈ સાથે સંબંધ છે. એટલે તે લીટી ને સફાઈના મધ્યસ્થ આકાર છે. વીસમી બક્ષીસમાં માટીના ધન પદાર્થો બનતાવવાનું શિક્ષણ આપી શકાય છે.

આ* સિંહારલોકનથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્રોએલે વિચારપૂર્વક સર્વ સાધનોને વ્યવસ્થામાં

*વીસ બક્ષીસોનું જાડ.

બક્ષીસો.

ટીકા—આ ભાગે પૃથક્કરણપદ્ધતિનુસાર કરવામાં આવ્યા છે. આધુનિક કિન્ડરગાર્ટનરો આ વીસ બક્ષીસોના માત્ર પૃથક્કરણપદ્ધતિદ્વારા એ જ ભાગ પાડવા એકમત થતા નથી. તેઓ પૂર્વોક્ત બક્ષીસોના પૃથક્કરણ તેમ જ સંયોગીકરણ પદ્ધતિદ્વારા એ ભાગ પાડવાનું દુરસ્ત ધારે છે. પરંતુ “શિશુશિક્ષણ” નો કામ સાચવી રાખવાના ઉદ્દેશથી અને માત્ર એક જ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

એવી રીતે મૂર્ખા છે કે બાલકોને ચડતા ક્રમમાં જ્ઞાનની સીડી ઉપર ચડવાનો પ્રયાસ મળે. આ ગોઠવણમાં બાલકને આનંદ થાય તે વાત વિસ્તરવામાં આવી નથી. બાલક આનંદદારાએ જ્ઞાન સંપાદન કરે એ જ ક્રોએલનો સિદ્ધાંત હોય એમ જણાય છે. ક્રોએલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં બાલકોની કુદરત અને આનંદ દ્વારા સઘળી શારીરિક, માનસિક, અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓની ખીલવણીનો સમાવેશ થાય છે. અને તેટલા માટે તેની પદ્ધતિ ઉત્તમ ગણાય છે. આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે બાલકોને પદાર્થ દ્વારાએ જ્ઞાન આપવું જોઈએ. અને આ સિદ્ધાંતને ક્રોએલની પદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે. જેવી રીતે વગડાઉ શુદ્ધાખના કુલનો છોડ જમીનમાંથી જોઈતો પોષક પદાર્થ પોતાની મેળે ચૂસી લઈને વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ જે શુદ્ધાખના છોડ ઉપર માળી ખાસ ધ્યાન આપે છે અને તેને અનુકૂળ ખાતર પૂરે પાડે છે, તે કંઈ નવીન જ પ્રકારનાં અને અતિશય સુંદર ફુલ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિ માન થાય છે : આ નિયમ બાલક રૂપી છોડને લાગુ પડે છે. સ્વછંદપણે ઉછરેલાં અને કુદરતરૂપી માતા ને શિક્ષકની સંપૂર્ણ દેખરેખ નીચે પોષાએલાં બાલકની વૃદ્ધિમાં મોટો ફેર જોવામાં આવે છે એ નિર્વિવાદ છે. બાલકોને ઉત્તમ બનાવવાં હોય તો જે ખોરાક તેમના શરીરને ને મનને પોષે છે, તે ઉત્તમ જોઈએ. પૂર્વોક્ત છોડ જમીનનો બધો કસ ચૂસી લેતો નથી, પરંતુ જેટલાની પોતાને જરૂર છે તેટલો જ મઠણ કરે છે; તે જ પ્રમાણે કુદરતની ઇચ્છાનુસાર બાલકને ખીલવવું હોય તો તેની સમક્ષ અનુકૂળ સાધનો મૂકવાં અને તેને પોતાની મેળે કામ કરવા દેવાં જોઈએ. શિક્ષકે તો માત્ર માર્ગદર્શક થવું અને ક્યે રસ્તે કામ કરવું તે બતાવવું. બાલકોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી નહિ, કેમ કામ કરવું તેની યોજના પશુ થવી જોઈએ; અને તે યોજના ક્રોએલે પૂરી પાડી છે. જીંદગી માટે બાળકોને ઉત્તમ રીતે તૈયાર કરવાનો અને તેમનાં મનમાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં મૂલ તત્ત્વો આફેડ કરવાનો ઉત્તમ રસ્તો આ શિક્ષણપદ્ધતિ પૂરો પાડે છે. પ્રભુ આ પદ્ધતિનો વિનય કરે. આર્યાવર્તમાં તેનો સંપૂર્ણ પ્રસાર થાઓ, અને આપણાં બાલકો સ્વાસ્થ્ય, ઔદ્યોગિક કેળવણી પ્રતિ પ્રીતિવાળાં, મજબુત બાંધાનાં, અને ઉત્તમ નીતિનાં નમુના રૂપ થાઓ.

તથાસ્તુ, તથાસ્તુ, તથાસ્તુ.

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.

કેશવચંદર સેન કૃત નવી સંહિતા.

૧૨.

પતિપત્ની.

૧. લક્ષ્મી સંસ્થા ઇશ્વરપ્રણીત છે, અને તે માટે તેને પૂજ્ય ગણવી.
૨. જોઓ લક્ષ્મીસંબંધને એક કાયદેસર કરાર માન ગણો છે તેઓ તેને ઉતારી પાડી એક માનવ સંસ્થા અને કેવલ લોકાચારનું હલકું પદ આપે છે.
૩. શું પતિપત્ની બન્નરમાં કયવિક્રમ કરવા યોગ્ય વેપારની જણસો છે ?
૪. શું લક્ષ્મી નોંધ કરનારો અમલદાર લક્ષ્મદેવતા છે, અને શું તેની મોહોરથી લક્ષ્મીસંબંધ મંજૂર થાય છે ?
૫. નહીં, પરણુનાર તો આત્મા છે, અને જો અમર આત્મા વચ્ચે લક્ષ્મી ગાંઠ બાંધવા ઇશ્વર અને એ જ એક સમર્થ છે.
૬. યાદ રાખો કે પ્રભુને પોતાને હાથે વિધિ યથા વગર લક્ષ્મીસંબંધ બંધાતો નથી.
૭. માટે તમે પરણો ત્યારે એક કાયદેસર કરારની રૂએ જેમ વેપાર વણજમાં સાદા થાય છે, તેમ તમે સરકારી કાયદા અને સરકારી અમલદારો દ્વારા એક ખીજને ખરીદશો નહીં, પણ પરમ નોંધનાર કૈલાસપતિની સમક્ષ અને તેની મોહોર કરાવીને જ લક્ષ્મીને પવિત્ર સંબંધ બાંધજો.
૮. અને પ્રભુની આશીર્વા અને પ્રભુની કૃપા વિના લક્ષ્મીવસ્થાના ભારે જુમ્મા માથે લેવા તમારામાંથી કોણ સમર્થ છે ?
૯. તમારે લક્ષ્મીદેવતાના ચરણારવિંદમાં મસ્તક સુકવું અને એનો આશીર્વાદ લઈને તથા તમારા હૃદયમાં એનો પ્રકાશ અને એનું સામર્થ્ય સ્થાપીને નાના પ્રકારની કસોટીઓ તથા લાલચોથી ભરપૂર દુનિયાદારીમાં પૂજ્યભાવે પ્રવેશ કરવો.
૧૦. અને જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી તમારે પ્રાર્થના કર્યા કરવી અને મથન કર્યા કરવું કે તમારા આત્માઓનો લક્ષ્મીસંબંધ વર્ષે વર્ષે દૃઢ થતો જાય અને પરિપાક પામી સ્વર્ગ લોકનો અમર સંબંધ બની રહે.
૧૧. કેમ કે લક્ષ્મી થયું એટલે સંપૂર્ણવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ એમ નથી. પરણેલાં જોડાંએ નિરંતર ગતિ કરી રહેલું અને પવિત્રતામાં ઉત્તરોત્તર વધારો કર્યા જવાનો છે.

૧૨. કોઈ પણ પુરુષ કે કોઈ પણ સ્ત્રીનું ખરેખરું અને પરિપક્વ લગ્ન થઈ ગયું કેહેવાય જ નહીં. પરણતું એ તો જ આંતર ઐશ્ય કામે કામે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનું પહેલું પગથિજ છે, જે આત્માઓનો જે ઉચ્ચ સાસ્ત્રિક સંબંધ ફલવાનો છે તેનું ખીજ માત્ર છે.

૧૩. માટે પતિપત્નીએ પોતાનું આત્મિક લગ્ન નિર્દતર વધારે સિદ્ધ કરતા જતું.

૧૪. કેમ કે વર્તમાન જીવનમાં તેઓ એક એકથી વિભિન્ન અરધિયાં જ છે. ઇશ્વર વિષેની બાંધે જીવનમાં જ તેઓનો અન્નદ, તેઓનું ઐશ્ય થવાનું.

૧૫. લગ્નનો ઉદ્દેશ આ છે. માટે હે પતિઓ, અને હે પત્નીઓ, તમે પરસ્પર વિશ્વાસ રાખો, પરસ્પર આદર અને પ્રેમ રાખી વર્તો, અને ઐહિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સર્વ વાતમાં સંપર્સપીને એનું વર્તન કરો કે તમે પરિપક્વ ઐશ્ય સાધી શકો.

૧૬. પતિએ કે પત્નીએ સ્ત્રીત્વ કે પુરુષત્વ જાતિ ઉઠી છે એવો ગર્વ આણીને એ રિગે તકારારો ઉઠાવવી નહીં, પરંતુ ઇશ્વરના યત્નમાં જાને સમાન ધંકિનના અને એક બીજાના સહાય છે એમ જાણી પરસ્પર આદરભાવે વર્તવું.

૧૭. જો પતિ પોતાની પત્નીને દસડી ઘસી જેવી ગણે છે, અને તેને જગદાનખાનામાં બંદી પેઠે સજા જાપતામાં રાખ્યા વગર તેના પતિવ્રત ઉપર વિશ્વાસ આણી શકતો નથી, અને તેને સદૈવ યુદ્ધાંમની માફક નીચી રાખવી, જીયું માર્યું કરવા ન દેવી એવી વૃત્તિ ધારણ કરે છે, તેને પતિનું પદ ઘટતું નથી.

૧૮. તેમ જ પત્ની પોતાના પતિને વશ કરી તેના ઉપર અમલ ચલાવવાને તથા તેને મોહપાશમાં ફસાવી રાખવાને સદા મથે છે તેને પત્નીનું પદ ખીલકુલ ઘટતું નથી.

૧૯. એમાંના કોઈ તરફથી જુલમ ન થતાં, બંનેએ પરમ સ્વામિના સેવાશ્રદ્ધમાં એકત્રપણે કામ કરવું.

૨૦. બંને સમાન જતાં પુરુષે સ્ત્રીની કે સ્ત્રીએ પુરુષની પ્રકૃતિ ધારણ કરવી નહીં અથવા એક બીજાનું કામ છીન્કી લેતું નહીં.

૨૧. કુટુંબમાં એ પ્રત્યેકનું વિશેષ લક્ષણ તથા કર્તવ્ય પ્રભુએ દરાવ્યું છે અને એ મર્યાદા કોઈએ ઊભી નહીં.

૨૨. પુરુષે સ્ત્રી ન બનવું, સ્ત્રીએ પુરુષનું કામ પોતે કરવા ન જતું; સ્ત્રીએ પુરુષ ન બનવું, પોતે પુરુષનું કામ કરવાનો લેખ ન રાખવો.

૨૩. પ્રત્યેક પોતા માટે પ્રભુએ નીમેલું કામ કરવું, અને રિપુભાવે પ્રેરિત પ્રતિરપદિઓ પેઠે કટ્યો ન કરતાં, સદા ઉત્તમ મિત્રભાવ ધારણ કરીને પરસ્પર નેઝિયાણાનો સંબંધ ટકાવી રાખવો.

૨૪. ધિક્ક છે તે સ્ત્રીને કે જે સ્વભાવથી વિરુદ્ધ વર્તતિ તથા ઇશ્વરનો અનાદર કરીને પોતાનાં યૌવન કર્તવ્ય તણ દે છે, અને મરદાની કામોમાં રમતોમાં અને વિનોદોમાં મરદાની વલણનું અનુકરણ કરી ભાગ લે છે. એવી સ્ત્રીની પાપમાલી પાસે આવી છે અને તે અપહીતિ તથા અધમતાનો ભોગ થવાની.

૨૫. જેમ અભિમાનથી કુટુંબની પાપમાલી થાય છે તેમ અણુવિશ્વાસને લીધે પણ કુટુંબમાં દુઃખ નીપજે છે. એ અણુવિશ્વાસને પાપ અને અસત્ય રૂપ ગણી તેનો ત્યાગ કરવો.

૨૬. પતિ કે પત્ની પોતાના વ્રતનો ભંગ કરે એ સૌથી મોટું પાપ છે માટે તેનાથી બંનેએ સાવચેત રહેવું. વ્યભિચારશુદ્ધિ હૃદયમાં જરા પણ ફરકવા પામે તેને ઘોર બ્રહ્મતા ગણવી.

૨૭. જે વ્રત ભયનો અભાવ હોય ત્યાં સુધી પગાય પણ લાલચ મળતાં ચળી જાય તે ખરું વ્રત નથી. પતિવ્રત અને પત્નીવ્રત સર્વ પ્રકારની લાલચ અને કસોટી સામે ટકર લઈ વિનયી રહે એવું દૃઢ હોવું જોઈએ. પતિ અને પત્નીની અન્યોન્ય તનમયતા જોવી જોઈએ કે કોઈ પણ સ્થિતિમાં-સ્વપ્ને પણ-શિથિલ વિચાર સ્ફુરવા ન પામે.

૨૮. દાંપત્યવ્રત પાળવું અને સાથે રોહ સખવો. પ્રથમ માત્ર અનીતિનો અભાવ સાધે છે. દાંપત્ય જીવનનું અસ્તિત્વ ખીજામાં છે. વિશુદ્ધિ કળી માત્ર છે, પ્રેમ તેનું ખીસેલું પુષ્પ છે.

૨૯. પતિ અને પત્નીનો પરસ્પર રોહ આવેગ અને હિતસાદ્ ભયો જોઈએ અને તેઓનું જીવન એક ખીજામાં તનમય જોઈએ.

૩૦. જેમ ગૃહસંસારનું ઔદિક કામકાજ તેમજ એકત્રપણ કરવું તેમ ઇશ્વરપ્રાર્થના પણ તેઓએ સાથે કરવી અને પ્રસંગોપાત્ત આત્માના પરમાર્થ સંબંધી ચર્ચા કરવી.

૩૧. પતિપત્ની કોઈ એકાંત સ્થલમાં એકસં જોડીને પ્રાર્થના તથા ભજન કરીતન કરે અને પ્રકૃષ્ઠ હૃદયે પરમાત્માનું ધ્યાન ધરે એ દેખાવ કેવો સ્વર્ગીય છે!

૩૨. આ પ્રમાણે જીવન ગુળરી તેનો અંત આવતાં તેઓ સ્વર્ગના સાર્વિક વિહારો પામવા જીવે મહદો અને અખંડ પવિત્રતા તથા આનંદના આવાસોમાં સન્નેડે પ્રવેશ કરે!

૧૩.

નોકરો.

૧. જે ઘરમાં નોકરો ઉપર માયા રખાય છે અને તેમની જરૂરિયાતો ઉપર ધ્યાન દેવાય છે તે ઘરને ધન્ય છે.

૨. મનુષ્ય પોતાના ગર્વથી એવો કુલાઇ ભાય છે કે તે પોતાના ચાકરોને તુરંત સમજી આવગણે છે અને તેમની સંભાળ રાખવામાં દલકાઈ માને છે.

૩. શું શેઠ પોતે ચાકરી કરે ? એ કામ તો માત્ર ચાકરનું. ગર્વિષ્ઠ માનવી એ પ્રમાણે વાદ કરે છે.

૪. હા, ચાકરની પેઠે જ શ્રેયે ચાકરી કરવાની છે. જે ચાકરી કરતો નથી તેને શેઠપણું ધટતું નથી.

૫. ત્રિસોડનો નાથ પણ ચાકરી કરે છે; પોતાના અતિ રૂંક અને કનિષ્ઠ દાસોની સેવા કરવાને તે પ્રતિદિન પોતાના જીવ્યા રાખ્યાસન ઉપરથી ઉતરીને આવે છે.

૬. ત્યારે, ગર્વિષ્ઠ માનવી, તારો ગર્વ તું કહાડી નાખ, અને જો તારી ચાકરી કરે તેઓની તારે પણ ચાકરી કરવી એ તારો પવિત્ર ધર્મ સમજ.

૭. હજારપ્રેરણાએ દોરાઈને ગૂંદરમે પોતાના દાઘ નીચેના નોકરોને પોતાનાં સંતાન જેવા સમજવા અને પિતાના જેવી કાળજીથી તેમની કામગીરી બાંહે સંભાળ લેવી પટે છે એમ માનવું.

૮. તેણે લક્ષમાં રાખવું કે હજારે તેના નોકરોને તેના દુવાલામાં સોંપ્યા છે અને તેમના વાલી તરીકે હજાર તેને જાળવદાર ગણુશે.

૯. ચાકરો પ્રતિ શેઠ પિતૃભાવ રાખવો અને શોદાણીએ માતૃભાવ રાખવો, એટલે તેમનામાં સંતોષ વ્યાપી રહેશે, અને તેઓ પોતાનું કામ નિમકદલાલી અને ઉમંગથી કરશે.

૧૦. જ્યારે તમે નોકર રાખો ત્યારે એને શું શું કામ કરવાનું છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવું; તેમ જ એકંદરે કેટલું કામ કરવાનું છે, દરરોજ કેટલા કલાકનો આરામ મળશે, અને જ્યારે એટલે કે અઠવાડિયે કે મહિને કે ત્રણ ત્રણ મહિને તેને પગાર મળશે એ સર્વ તેને જણાવવું.

૧૧. પગાર ચૂકવવા દેવો નહીં, કેમકે પોતાને માથે તેથી કરજ થાય છે એટલું જ નહીં પણ પોતે ખાઈ પીને મજામાં રહેવા છતાં તે બીજાના નિરાધારને શોક, સંતાપ, અ-

વિચારી અને અનિયમિત ખરચ અને કરજની ખાણમાં ઉતારવાનું તેમ જ પોતાના પવિત્ર વચનનો ભંગ કર્યાનું એમ બેવડું પાપ બેસે છે.

૧૨. શું તમે તમારા ચાકર પાસેથી તેનો દક્ક તથા તેના નિર્વાહનું સાધન નિર્દયપણે છીનવી લઇને એના પૈસા વડે તમારા સંતાન સહિત મુખ્યેન કરશો ?

૧૩. પ્રભુ એમ ન થવા દે ! આવી નૃશંસ સ્વાર્થરૂપિ, આવા અન્યાય, અને આવા પાપમાંથી પ્રભુ તમને બચાવી લે !

૧૪. તમારો ચાકર લલચાય એમ કરવું નહીં, કેમકે રંક તથા નિર્મિત્ર જન આગળ લાલચ મેલનાર મનુષ્ય મહા પાપ કરે છે.

૧૫. તમારા ચાકરને નિશ્ચિત કામ નહીં સોંપતાં જો તમે એને એકને માથે સર્વ કામકાજનો ટોપલો મુકશો, અને ગુમાસતો, દરજી, રસોઇચો, ઘોડાવાળો, વગેરે અનેકનું કામ એની પાસેથી જ લેવા કરશો, તો તમે જ એને બેદિકર, મુસ્ત, અને અપોગ્ય થવાની લાલચ આપી કરશો, અને અતિશય કામ અને અતિશય જંગલમાં ગઈ થઇને એ બગડી જશે.

૧૬. જો ચાકરની પાસે દરેક કામની આશા રાખવામાં આવે તેનાથી કશું કામ મનમાનતી રીતે નીપજવાનું નહીં અને ઉત્તરું એના તરફથી શકેને દમોશાં પીડા અને ઉપાધિ થવાની.

૧૭. તેમ જ તમારી પાસે રોકડા પૈસા, જવેરો, કે બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હોય તે જ્યાં ત્યાં રખડતી રાખવી નહીં કેમકે તેનાથી તમારા ચાકર તે લેવા લલચાય છે. વળી ઘરમાં જો સામાન સરંજામ હોય તેની યાદી કર્યા વિના અથવા તે વિષેની જવાબદારી સ્પષ્ટ રીતે તેને માથે નાખ્યા વિના તે એને હચાચે કરવો નહીં.

૧૮. જો ગૃહસ્થ પોતાની વસ્તુઓનો હિસાબ રાખતો નથી અને ઉડાઉપણે તથા અવિચારથી ખર્ચ કરે છે, અને વળી પોતાના ચાકરો ઉપર અંકુશ રાખતો નથી કે તેમના દિલમાં જોઇએ એવું જોખમદારીનું ભાન ઉત્પન્ન કરવા કોશિસ કરતો નથી, તેવા ગૃહસ્થની વસ્તુઓ નિત્ય ખોવાય કે ગુમ થાય અને તેના ચાકરોની અપ્રમાણિકતા અને દુરાચાર વધતાં જાય તેમાં વિસ્મય પામવાનું શું છે ?

૧૯. પ્રમાદી ગૃહસ્થોએ પોતાના પ્રમાણિક ચાકરોનાં નિર્બલ મનમાં લાલચો પેદા થાય એવું આચરણ રાખી રાખીને તેમને ધીમે ધીમે અપ્રમાણિક બનાવી દીધાના કટલા બધા દાખલા છે ?

૨૦. આ લોકો ઇશ્વરના ઘર મધ્યેની ચીજો સંભાળીને રાખવાની પોતાને માથે જવાબદારી છતાં તે બેફિકરાઇથી ગુમાવી દઇને ઇશ્વરના ગુનેહગાર બાપ છે, તેમજ મનુષ્યને લાલચ તથા અધમતાના ખાડામાં નાખી તેની વિરદ પશુ પાપ કરે છે. ખરેખર, પ્રભુ તરફથી તેા અપ્રમાણિક નોકરની સાથે એવા બેફિકરા રોડને પશુ શિક્ષા થશે.

૨૧. ચાકરોના ખંડ શરદીયાળા કે અસ્વચ્છ હોવા ન જોઇએ. તેઓને શરીર ન બગડે એવા ઝોરડા, સાફ બિછાનાં, શિયાળામાં ગરમ વસ્ત્ર અને પોપક ખોરાક આપવો.

૨૨. અને તેઓ માંદા પડે ત્યારે તેમને યોગ્ય ઔષધ અને ખાવાનું આપવામાં ગફલત કરવી નહીં.

૨૨. વળી ત્યારે તમારા ચાકર આચાર્ય કરે કે બેફિકરાઇ બતાવે ત્યારે તમે તેમને શિક્ષા કરો છો કે કપકો આપો છો તેમ જ જ્યારે તેઓ તમને કામથી સતોષ આપે ત્યારે તમારે તેમને માયાળુ વચનથી ખુશ કરવા અને સારી સારી બક્ષીસો આપવી.

૨૪. ધાર્મિક ઉત્સવને પ્રસંગે અને બીજે રૂઝે અવસરે તમારે તેમને સાફ કોળન કરાવવું.

૨૫. ઋતુ ઋતુનો મેવો, ખરદ, મીઠાઇ, નવાં અથવા જુનાં વસ્ત્ર, એ પશુ બક્ષીસ કરવા લાવેલ ચીજો છે, અને એ તમારા ચાકરોને આપશો તો તેઓ તમને હરીને આશીય દેશે.

૨૬. મરદ ચાકર અને સ્ત્રી ચાકરને એક બીજાથી જુદાં રાખવાં, અને તેઓ અયોગ્ય મૈત્રી બાંધીને પ્રભુના ઘરમાં અધમ વ્યવહાર ચલાવે અને તેના ઉપર નામોશી આણે એમ થવા ન દેવું.

૨૭. તમારા ચાકરોમાં બહિષ્કાર અને કેફનો અટકાવ કરવો, અને તે અર્થે જોઇએ તેટલી સખાઈ વાપરવી.

૨૮. વળી તમારાં સંતાન નહારા ચાકરોની સંભતમાં દુરાચાર ન શીખે તે માટે બંદોબસ્ત રાખવો; એવા ચાકરોએ ધણાં કુટુંબ પાપમાલ કર્યો છે.

૨૯. સ્વચ્છંદી સ્ત્રીઓ અને કુલટાઓ ઘણી વાર ચાકરડીનો ઉદમ ખોળવા નીકળે છે અને બોળા માણસોને ફસાવી, તારાજ કરે છે. માટે એવી સ્ત્રીઓના પાપી મોહથી ચેતતા રહેવું. એવી દુષ્ટ બદી તમારા ઘરમાં પેસવા જ ન દેશો.

૩૦. તમારા ચાકરો પાસે સુનીતિના નિયમ બરાબર પળાવવાને તમારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો, અને તેઓને પ્રમાણિકતા, મર્યાદા, અને વિશુદ્ધિને દરતે દોરવા.

૩૧. જો તેઓને વાંચતાં આવડતું હોય તો તે તેઓના નકામા વખતમાં મન સારી રીતે રોકાય એવાં સરતાં વસ્ત્રમાનપત્રો અને ચિત્રવાળાં લોકપ્રિય ચોપાનિયાં તેમને આપવા સુક્યું નહીં.

૩૨. જ્યારે તેઓ ભક્તિ કરતા હોય અથવા બીજી કોઈ રીતે ઇશ્વરસેવામાં રોકાયા હોય ત્યારે તેમાં ખલેસ નાખવું નહીં.

૩૩. જો તેઓ તમારો ધર્મ માનતા હોય તો જ્યારે જ્યારે તમારા ઘરમાં એવાં ભજન કીર્તન થાય કે ધર્મપુસ્તકો વંચાય કે તેમાં સામેલ થવાથી તેમને બોધ મળે અને રસ પડે ત્યારે તેમાં તેમને ભાગ લેવા દેવો.

૩૪. જેમ ઇશ્વર પોતાના ચાકરો ઉપર અમલ ચલાવે છે તેમ તમારે નેકી તથા દયા વાપરીને તમારા ચાકરો ઉપર અમલ ચલાવવો.

સાકરલાલ દુર્ગારામ દેસાઈ.

વસન્ત.

“इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

ઉપનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૨. અંક ૧૦.

[માસિક]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૬૦.

દિગ્દર્શન.

નીતિશાસ્ત્રનો પ્રદેશ એટલો બહોળો છે,—એના અપાનતર પ્રશ્નો એટલા બધા છે,
અને એ પ્રશ્નોને તેમ જ આખા શાસ્ત્રને અન્યશાસ્ત્રો સાથે એવો
ઇગ્લડમું વર્તમાન નિકટ સંબંધ છે—કે કોઈ પણ કાળના નીતિશાસ્ત્રનું પૂરેપૂરું, બદક
નીતિશાસ્ત્ર. કોઈક સન્તોષકારક પણ, વર્ણન આપવું દુર્લભ છે. તેમાં વળી,
વિચારસ્વાતન્ત્ર્યના આ શુભમાં એટલા બધા વિવિધ મતો એકી
વખતે પ્રવર્તે છે કે એ સર્વને એક દૃષ્ટિકોણમાં સમાવવા એ ઘણું જ કઠિન કામ છે. છતાં,
જોને મૈથુ આનોંડ *જીવનના ત્રણ પાદ* કહે છે એવા મહત્વના વિષય ઉપર, આજ
મનુષ્યશ્રદ્ધિની બહોળલાક્ષીના દેશમાં, પડિતો કેવા કેવા મત ધરાવે છે એનું રુચશતી વા-
ચકને સહેજ દિગ્દર્શન કરવવાનો પણ યત્ન ન કરવો એ બરાબર નથી. એમ સમજી આ
વિષય ઉપર એટલે જ શબ્દો લખવામાં આવે છે.

૧.

નીતિ સંબંધી જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા વાદોમાં, ઇગ્લડમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ અને ત્યાંના
લોકસ્વભાવને સૌથી વધારે ઝોળખાવો આપતો વાદ તે જનમુખવાદ ('Utilitarian-
anism') છે. જેથી ધણામાં ધણા મનુષ્યોનું ધણામાં ધણું સુખ થાય એવી રીતે ચાલવું

* "Conduct is three-fourths of life."

કોઈ દુંડું હોય, કોઈ ગાદ હોય કોઈ આણું હોય, કોઈ દૂર હોય કોઈ પાસે હોય ઇત્યાદિ બેઠ હોય; પણ બધી ગણતરી કાઢી છેવટે એમ કહી શકાય કે આ સુખ આ કરતાં એકન્દરે વધારે છે.

(૪) કેટલાક કર્તવ્યાચરણમાં એક ખાસ સુખ માને છે એ માનવાને કારણ નથી.

(૫) દરેક મનુષ્ય પોતપોતાના સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો પરિહાર કરવા યત્ન કરે છે.

(૬) કાપલ જૂનિમ સુખદુઃખ—પારિતોષિક અને શિક્ષા—સ્વીને વ્યક્તિની આત્મિકશક્તિ સ્વચ્છન્દી પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકે છે, અને જનમંડલનું સુખ સધાવવા યોજના કરે છે.

(૭) ધરાધાપૂર્વક કરેલું કૃત્ય—એ કૃત્યમાં જ સારાખોટાપણું રહેલું છે: કેવા બાવથી, શા હેતુથી એ કરેલું છે એ જ્ઞેવાનું નથી.

આ બે-થામનો જનસુખવાદ. એ વાદમાં મિત્રે કેટલાક મહત્ત્વના સુધારા કર્યા:—

(૧) વાચકને સહજ સમજાવું હશે કે બે-થામના મત પ્રમાણે, મનુષ્ય બધારે સમસ્તજન-મંડળનું સુખ સાધવા પ્રવર્તે છે, અને જનમંડળના સુખ માટે પોતે દુઃખ વહોરે છે, ત્યારે પણ ખરું જોતાં પરિણામે એ પોતાના સુખ અર્થે જ તેમ કરે છે. મિત્રે આ જનસુખવાદના અન્તરૂમાં રહેલી સ્વાર્થપરાયણતા દૂર કરી. દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનું સુખ (સુખમાં દુઃખાભાવનો સમાવેશ થાય છે.) શોધે છે એ ખરી વાત; પણ મનુષ્યમાત્રને પોતપોતાના સુખ માટે સરખો જ દૃઢ છે; માટે દરેકે સમસ્ત જનમંડળનું સુખ સાધવા યત્ન કરવો જોઈએ: આ રીતે 'ધણીમાં ધણીનું ધણીમાં ધણું સુખ' એ નીતિનું ધોરણ દે છે. બે-થામે જનસુખવાદનું પ્રતિપાદન કર્યા છતાં, મૂઢ સ્વાર્થપરાયણતાને એ વાદના અણમાં રહેવા દીધી હતી. મિત્રે સ્વાર્થપરાયણતાનું મનુષ્યહૃદયમાં અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું, પણ કર્તવ્યના હેતુ તરીકે જનસુખને રચાવ્યું.

(૨) બીજો ફેરફાર મિ. મિલે એ કયો કે સુખના પ્રકાર માન્યા: મિ. મિલના મત પ્રમાણે કેટલાંક સુખ એવાં છે કે જેની જોડે અન્ય સુખની સરખામણી ન કરી શકાય: ઉદાહરણ તરીકે, સુખી કુટુંબનું જીવન એ દુઃખી મનુષ્યજીવન કરતાં પસન્દ કરવા લાયક થતું નથી. અને એ જ રીતે મનુષ્યજીવનમાં કેટલાંક સુખો એવાં છે કે જેના કરતાં બીજાં સુખો માપમાં વધારે હોવા છતાં પસન્દ કરવા જેવાં નથી: સારે આવે પ્રસંગે સુખની સરખામણી શી રીતે કરવી ? મિ. મિલ કહે છે કે જેઓને બંને તરફનાં સુખનો અતુલ્ય હોય તેઓનો અભિપ્રાય પ્રમાણ.

(૩) મિ. બે-થામે કર્તવ્ય કરવામાં કરનારને જે વિલક્ષણ સુખ આવે છે એની અવગણના કરી હતી. મિ. મિલે એ સુખને ગણતરીમાં લેવા લાયક ગણ્યું.

હવે, જનસુખવાદના આ સ્વરૂપમાં પ્રેક્ષિત સિદ્ધિએ શો ફેરફાર કર્યો એ જોઈએ. પ્રો.

ટ્રેસર સિંજવિક ઉપરના જનસુખવાદીઓની એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે: (૧) એક તો એ કે સુખ એ જ કર્તવ્ય છે; (૨) ખીજું એ કે સારા-ખોટાપણું ધરાધાપૂર્વક કરેલા કૃત્યને જ લાગુ પડે છે, એ કૃત્યની પાછળ રહેલા હેતુ-ઉદ્દેશને લાગુ પડતું નથી: અર્થાત્ અમુક કૃત્ય એના કરનારની દૃષ્ટિએ, એના ઉદ્દેશ હેતુ વિચારતાં બધે સાઈ હોય; પણ નીતિશાસ્ત્ર તો એ કૃત્યના સુખદુઃખરૂપ પરિણામને જ જુએ છે. એ કૃત્ય ધરાધપૂર્વક થએલું હોય એટલે બસ. (૩) સુખના પ્રકાર અને માપની બાબતમાં પ્રો. સિંજવિક મિલ કરતાં બેન્થામ સાથે વધારે મળે છે. સિંજવિક સુખની જાતો માને છે, પણ તે એવી રીતે નહિ કે અમુક-જાતનું સુખ અમુક જાતના સુખ કરતાં માપમાં ગમે તેટલું ઓછું હોય છતાં એ ઉચી જાતનું હોવાથી હમેશાં પસંદ કરવું જ જોઈએ. પ્રકાર અને માપ બંને એકલાં ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ, અને મનુષ્યની સામાન્યજીવિમાં તેમ જ એની વર્તણૂકમાં બંને ઉપર એકઠું ધ્યાન અપાઈ શકતું આપણે જોઈએ છે.

આ શિવાયની ઘણી બાબતોમાં ટ્રેસર સિંજવિકનો એમના પૂર્વાચાર્યો સાથે મતભેદ છે.

(૧) એક તો એમણે બેન્થામને અસંત અગ્રાહ એવો જ "જોઈએ"—પદાર્થ એનો જનસુખવાદમાં સ્વીકાર કર્યો. પ્રો. સિંજવિકે જોયું કે સુખ એ કર્તવ્ય છે ખરૂં, પણ સુખ અને કર્તવ્ય બે શબ્દ એકાર્થી જ નથી. સુખજીવિ અને કર્તવ્યજીવિ બે જૂદાં છે; અમુક કૃત્ય સુખકર છે, માટે કરવું જોઈએ—એવી, સુખકર કૃત્યના સંબંધમાં જૂદી કર્તવ્યજીવિ થાય છે,

(૨) બેન્થામ—દરેક મનુષ્ય હમેશાં પોતપોતાનું જ સુખ સાધે છે એમ માને છે, અને તે છતાં સમસ્તજનમંડળનું સુખ સાધવાનો ઉપદેશ કરે છે. ખરૂં જોતાં, બેન્થામ જનસુખવાદી ગણાવા જાય છે, છતાં છે સ્વસુખવાદી. દરેક સમસ્તજનમંડળનું સુખ શોધવું જોઈએ એવી—બેન્થામ દરેક મનુષ્ય ઉપર ફરજ માનતો નથી, પણ દરેકજણ પોતાનું સુખ શોધવામાં સમસ્તજનમંડળનું જ સુખ શોધે એવી સ્થિતિ સંપાદન કરવાનો ઉપાય માત્ર બતાવે છે: અને એ ઉપાય તે કાયદો. આ રીતે બેન્થામના સિદ્ધાન્તમાં છેક સુધી જનસુખવાદના પાયામાં સ્વસુખવાદ જ રહે છે. સ્વસુખવાદ પ્રો. સિંજવિકને માન્ય નથી. કેવળ સ્વસુખાર્થે જ સર્વ કૃત્ય કરવાં એ મનુષ્યની સામાન્યજીવિથી પણ નિઃશ્ચ ગણાય છે—એમ સિંજવિક જણાવે છે.

(૩) મિ. મિલ સ્વસુખવાદી નથી. પણ દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનું સુખ સાધવા યત્ન કરે છે, એટલા ઉપરથી એણે જનસમસ્તનું સુખ સાધવા યત્ન કરવો જોઈએ એમ શા આધારે માનવું એનો ખુલાસો મિલથી અપાતો નથી. તેમ આ સિદ્ધાન્ત સ્વયંપ્રકાશ સત્ય છે એમ પણ એ કહેતા નથી. તેઓ દલીલ કરે છે કે "દરેક મનુષ્યનું સુખ એને પોતાને માટે સાઈ છે, અને તેથી જનસમસ્તનું સુખ જનસમસ્તને માટે સાઈ છે." ટ્રેસર સિંજવિક

*પ્રો. સિંજવિક "Subjective rightness" અને "objective rightness" એવો ભેદ કળૂસ કરે છે, પણ છેવટે નીતિશાસ્ત્ર તો "objective rightness"નો જ વિચાર કરવાને બંધાએલું છે એમ જણાવે છે.

જનિતને મિ મિલના વાદમાં બે ખામીઓ જણાઈ એક તો એ કે મિ. મિલ “છે” ઉપરથી “જોઈએ” ઉપર ઉડે છે: દરેક મનુષ્ય પોતાનું સુખ સાધે છે એટલા ઉપરથી સાધવું જોઈએ એ શી રીતે પ્રસિદ્ધ થાય? મિ. મિલ વસ્તુસ્થિતિ (Psychological Hedonism) અને કર્તવ્ય (Ethical Hedonism) વચ્ચે ગોઠાવો કરે છે. મિ. મિલની ખીણ બૂલ એ છે કે “દરેક” ઉપરથી એ “સમસ્ત” ઉપર કુદકો મારે છે: ‘દરેક’ પોતાનું સુખ સાધે છે, માટે સમસ્તે સમસ્તનું સાધવું એ દલીલ ક્ષણવાર કબૂલ શખીએ; પણ “દરેક” પોતાનું સાધે છે, માટે દરેકે સમસ્તનું સાધવું” એ સિદ્ધાન્ત શી રીતે નીકળ્યો? અને આ જ (દરેક મનુષ્યે જનસમસ્તનું સુખ સાધવું એ જ) જનસુખવાદનો સિદ્ધાન્ત છે. આ રીતે પ્રોફેસર સિનવિકે મિ. મિલની જનસુખવાદની દલીલ નિર્બળ ગણે છે.

(૪) પણ એટલા ઉપરથી જનસુખવાદને એ ઠોડી હેતા નથી. પ્રોફેસર સિનવિક એ વાદને સ્વયંપ્રકાશ સત્ય માને છે. મનુષ્યના સામાન્યનીતિના વિચારોનું પરીક્ષણ કરીને એમાંથી એ બતાવી આપે છે કે એ વિચારોમાં ઘણું ખરું જનસુખવાદનું ધોરણ જ રહેલું હોય છે, અને એ વિચારમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠા જે વિરોધ અને ગોઠાવો હોય છે એનું નિરાકરણ પણ જનસુખવાદ વડે જ થાય છે. આ રીતે, “છે” ઉપરથી “જોઈએ” ઉપર, અને “દરેક” પોતાના ઉપરથી જન“સમસ્ત” ઉપર આવવા માટે પ્રો. સિનવિક દલીલની જરૂર જોતા નથી, અને દલીલ શક્ય પણ માનતા નથી; અને કહે છે કે એ સત્યો જોને “સ્વયંપ્રકાશ, જણાતાં ન હોય એને એની ખાતરી કરી આપવાનો બીજો કશો ગાર્ગ નથી.”

(૫) પણ પ્રોફેસર સિનવિક ઉમેરે છે કે જો જનસમસ્તનું સુખ સ્વતઃસિદ્ધ કર્તવ્ય છે, તેમ સ્વસુખ પણ તેનું જ છે. બંનેના હોકા ખરા છે એમ મહાર્જી અન્તાકરણ કહે છે. પણ જ્યારે એ બે સ્થાના સ્થામી ગોઠવાઈ જાય ત્યારે શું કરવું? એક કર્તવ્યથી તરીકે કહાય કહું કે સ્વસુખનો બોગ આપી જનસમસ્તનું સુખ સાધવું. પણ વીરતા અને તત્ત્વ-વિચાર એ બે એક નથી. અત્રે તો આપણે તત્ત્વવિચારથી નક્કી કરવાનું છે કે “સ્વ” અને “સમસ્ત” ના સુખ વચ્ચેનો વિરોધ કેવી રીતે શમાવવો? આ વિરોધ એકદિ દૃષ્ટિએ અસમાધેય છે.* એનું સમાધાન, ધર્મવિચારના પ્રદેશમાં ઉતરી, પરલોક માનીને કરીએ તો જ થાય એમ છે; અર્થાત્, આ જીવનમાં જનસમસ્તનું સુખ સાધવા જતાં જે દુઃખ સહન કરવામાં આવે છે, એની ખોટ પર જીવનમાં પૂરી પડે છે એમ માન્યા વિના છૂટકો નથી.

આ રીતે, —સદ્ગુણ અને સુખ વચ્ચેનો આ જીવનનો વિરોધ, પર જીવનમાં શમવો જ જોઈએ, એ શાશ્વત હોઈ શકે જ નહિ, હોય તો વિશ્વવ્યવસ્થામાં મોટી વિપત્તિ આવે, અને વિશ્વવ્યવસ્થામાં વિપત્તિ હોઈ શકે જ નહિ એમ માનીને જ મનુષ્યશુદ્ધિ વિશ્વનો અર્થ

* અત્રે વાચકને અસન્તોષ થશે કે પ્રો. સિનવિકના નીતિશાસ્ત્રે તો આનું સમાધાન આપ્યું નહિ. પ્રો. સિનવિક પોતે આ અસન્તોષના ઉત્તરમાં જણાવે છે, કે જો અધ્યાં શાસ્ત્રે અમુક સ્વતઃસિદ્ધ (axioms) યા જોને સિદ્ધવત્ માનતાની જરૂર પડે છે તેવાં (postulates) સત્યો પૂર્વક આવે છે એમ જાનતા હો તો નીતિશાસ્ત્રને આ એક સિદ્ધવત્ માની લીધેલું સત્ય છે એમ સમજવું,

કરવામાં—વિચાર કરવામાં—પ્રવૃત્ત થાય છે, એવો જ મહાન જર્મન ફિલસૂફ કાન્ટનો મત એનો પ્રો. સિજવિકના વિચારમાં સ્પષ્ટ પ્રવેશ દેખાય છે.

આ પ્રમાણે ઇત્તરના વર્તમાન નીતિશાસ્ત્રમાં, ત્યાંના એક મહાન નીતિશાસ્ત્રીના શા સિદ્ધાન્ત છે એ આપણે જોઈએ. હવે આપણે અંકમાં આથી તદ્દન ઉલટા-સ્થાને છેડે જ જઈને ખેડેલા-એક બીજા મહાન વિચારકના સિદ્ધાન્ત વિશેષીકરીએ.

* * * * *

મિ. આર્થર લિલિ એમના " Buddha and Buddhism " નામના પુસ્તકના

પ્રાચીન નાવે એક પ્રકરણમાં જણાવે છે કે બૌદ્ધ ધર્મ ઘણા જૂના વખતમાં નાવે
અમેરિકામાં બૌદ્ધ અને અમેરિકામાં ફેલાયેલો હતો. અંગ્રેજી શબ્દ ' Wednesday ' એ નાવેના ' Woden ' (વોડન) દેવના નામ ઉપરથી થયો છે, અને એ જ આ દેશમાં ' બુધવાર ' કહેવાય છે. ' બુધ ' અને ' બુદ્ધ ' ની એકતા સ્થાને કેટલાક વાંધો લેશે. અને પ્રોફેસર મેકરમૂલર જેવો શબ્દશાસ્ત્રી પણ ' વોડન ' અને ' બુદ્ધ ' શબ્દને જોડવાનો આ યત્ન હસવા જેવો માને છે. પણ પ્રોફેસર હોમ્પ્સે નામના પ્રાચીન ખંડેરની શોધ કરનાર એક વિદ્વાને આ સંબંધમાં ફેરલોક અગત્યનો પુરાવો એકઠો કર્યો છે: એ જણાવે છે કે બૌદ્ધ સ્તૂપને ઘણાં જ મળતાં એવાં બાંધકામો પ્રાચીન નાવેમાં નજરે પડે છે, અને આ દેશમાં જેમ સ્તૂપ બુદ્ધના જ કહેવાય છે, તેમ નાવેનાં એ તરેહનાં ચણતર વોડન સાથે સળન્ધ ધરાવે છે. આ ચણતરમાં ઇ. સ. પહેલા સૈકાના બાકિદ્રૂપન રાજાઓના સિક્કાની નકલો, તથા ' સ્વરિતક ' ' નન્દાવર્ત ' ' ત્રિરત્ન ' વગેરે બૌદ્ધ ધર્મનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે. બૌદ્ધ સ્તૂપ પાસે જેમ સ્તંભ કુંડ વદા વગેરે હોય છે તેમ આ ચણતર પાસે પણ હોય છે. અને બંનેના નૂદા નૂદા ભાગો સરખાવી જોતાં જે વચ્ચે ધણું જ મળતાપણું નજરે પડે છે. નાવેનું મહોટામાં મહોટું સ્તૂપાગાર ચણતર ' બાહર ' નામના દેવનું કહેવાય છે. અને ' બાહર ' એ એક શાન્ત, નમ્ર અને ક્ષમાશીલ દેવ છે—જે નાવેના લોકની ઉગ્ર પ્રકૃતિથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. વિશેષમાં એ જોવા જેવું છે કે આવાં ચણતર બાકિદ્રૂપાથી યુરોપના રસ્તા ઉપર છેકે નાવે સુધી ટેકેટકાણે નજરે પડે છે. વળી નાવેમાં એક પ્રાચીન દત્તકથા છે કે ' અસ ' નામના લોક ત્યાં આવીને વસ્યા હતા, અને એ ' અસ ' લોકોની મૂળ જૂમિમાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં બુદ્ધ ધર્મ દાખલ થઈ ચૂક્યો હતો એમ ઇતિહાસે કહે છે.

મિ. આર્થર લિલિ અમેરિકાના સંબંધમાં પણ આવી જ હકીકત રજૂ કરે છે. અમેરિકા ખંડ પહેલ વહેલો કૌલમ્બસને જ જડ્યો હતો, એ બાબત હવે ઘણી શંકા લેવામાં આવે છે. પ્રસિદ્ધ ઋષ્ય વિદ્વાન ક્વારેટેજસ, અમેરિકાના મૂળ વતનીઓમાં ગૌર સ્થાપ અને પીત ત્રણે રંગના મનુષ્યો નજરે પડે છે તે ઉપરથી, એવું અનુમાન કરે છે કે એ ત્રણે જાતના લોક આ ગોલાર્ધમાંથી જઈને ત્યાં વસ્યા હશે: જવાના માર્ગ પણ ઘણા છે—મેક્સિકોની સામુદ્રી આગળ એશિયા અને અમેરિકા ખંડ એક એકને લગભગ આવે છે; કામ્સચા-

ટકા અને અલારકા-આગળથી પણ અમેરિકા ધણી પાસે છે; અને આટલાંટિકમહાસાગરમાં જુમધરેખા ઉપર આવેલો આફ્રિકાથી અમેરિકા તરફ એક મોટો સમુદ્ર સ્રોતનો પ્રવાહ છે અને એવો જ 'કૃષ્ણ સ્રોત' (Black stream) નામનો એક ખીન્ને પ્રવાહ જાપાનની પાસે છે. પરંતુ આ કરતાં પણ ધણી વધારે મજબૂત પુરાવો ચીન અને જાપાનના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ચીનના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ચીનથી ૨૦,૦૦૦ લી (એક લી=૪૮૧ વાર) દૂર 'કૂ સાંગ' નામનો એક દેશ કહ્યો છે, અને ત્યાં બૌદ્ધધર્મોપદેશકો મોકલ્યાની વાત લખી છે. જાપાનના કૃષ્ણ સ્રોતને માર્ગે જતાં ૨૦,૦૦૦ લી દૂર કાલિફોર્નિયા (ઉત્તર અમેરિકાનો એક ભાગ) આવી ઉછું રહે છે. અને 'કૂ સાંગ'-શબ્દનો મૂળ અર્થ પણ 'છેક પૂર્વ' એવો થાય છે. રિસ્ની નામનો એક ફ્રેંચ વિદ્વાન જાપાનના ગ્રંથો ઉપરથી સિદ્ધ કરે છે કે જાપાનના લોકને 'કૂ સો' નામનો એક દેશ જાણીતો હતો, અને ત્યાં તેઓએ ધર્મોપદેશકો મોકલ્યા હતા. ચીનના પ્રાચીન ગ્રંથકારો પ્રમાણે 'કૂ સાંગ'માં તાંબુ, રૂપું અને સોનું મળે છે, લોહું મળતું નથી; અને આ વર્ણન અમેરિકાને લાગુ પડે છે. હુમ્બોલ્ડ અને લાપ્લાસ—એ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિઃ શાસ્ત્રીઓએ આપણા અને મેક્સિકોના લોકોની જ્યોતિર્વિધિ વચ્ચે કેટલુંક મળતાપણું શોધી કાઢ્યું છે. મેક્સિકોના લોકોના 'નવ રત્નપતિઓ' આપણા નવગ્રહની સાથે મળતા આવે છે, અને તેઓને અહીંથી નક્કરો પણ જાણીતાં હતાં. આપણે ત્યાં રાશિઓનાં પ્રાણી કહ્યાં છે, તેની જ કહવા મેક્સિકોમાં પણ જોવામાં આવે છે; અને એમાંનાં કેટલાંક પ્રાણી અમેરિકામાં મૂળ હતાં જ નહિ એવાં છે. વળી બૌદ્ધ સૂત્રની આકૃતિઓ પણ સ્થળે સ્થળે જોડે છે, અને કવાટઝકાટલે પશુચર બન્ધ કરી પુષ્પ વ્યવહારનો રિવાજ દાખલ કર્યાની વાત સંભળાય છે. બીજું—ધર્મસંસ્કારો, ઉપવાસો, મન્ત્રોપદેશો, સ્વસ્તિક ચિહ્ન વગેરે પણ બૌદ્ધ ધર્મનાં જેવાં જ જોવામાં આવે છે. આપણામાં અને માહુદી લોકોમાં જેવી જળજળપ્રલપની કલા છે અને એમાંથી એક જ માણસ બચે કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે મેક્સિકોના લોકોની પણ દત્તકલા છે. આ સામ્ય એટલું બધું છે કે કેટલાક ભલા દ્વિક્ષન પાંદરીઓએ આ બધી વાર્તાઓ સાંભળી અનુમાન કર્યું હતું કે સેતાને 'દ્વિક્ષન ધર્મ વાર્તાઓનાં અનુકરણ કરી મેક્સિકોમાં દાખલ કર્યાં હતાં! સૌથી વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે મેક્સિકોના બુદ્ધની છબીઓ અને મૂર્તિઓ હિન્દુસ્તાનના બુદ્ધને તદ્દન મળતી આવે છે; વળી આ મેક્સિકન બુદ્ધનું નામ 'Xucna' (=ક્રિસ્ટા) છે, જેની પાસથી નામનો એક વિદ્વાન 'શાક્ય'—મુનિ સાથે એકતા કરે છે.

ઉપરનાં અનુસારો સર્વ નિર્વિવાદ સત્ય છે એમ કહેવાનું આ લેખકનું તાત્પર્ય નથી. પણ એટલું તો ખરું જ છે કે આપણા પૂર્વજોએ આપણે સ્થળે પણ ન ધારીએ તેવે સ્થળે અને તેવી રીતે એમના જ્ઞાનનો પ્રવાહ પ્રવર્ત્યો છે. એ સ્થળો અને એ રીતો શોધી કાઢવાના આજ કાલ અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, અને ધીમે ધીમે પ્રાચીન ઇતિહાસની ધણી ગૂઢ હકીકતો ઉપર નવો નવો પ્રકાશ પડતો જાય છે. ઉપર જણાવેલો પુરાવો બૌદ્ધ ધર્મના વિસ્તારનો સંપૂર્ણ નિર્ણય કરી શકતો નથી, પણ એ બેશક વિચારવા જોવો છે એમાં કોઈ ધણી ના કહી શકશે નહિ.

“ઇતિહાસની આરસી.”

૧

શ્રીસ અને રોમ.

“Politics are vulgar when they are not liberalized by history, and history fades into mere literature when it loses sight of its relation to practical politics.”—Sir John Seeley.

આદિકાળના જનસમાજ અનેક અસાધારણ પુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા છે, અને આર્થિક તેમ જ રાજકીય જીવનના સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ ગણી શકાય એવા નમૂનાઓ પણ દર્શાવ્યા છે. દકાન્ત તરીકે, ઇજિપ્ટમાં બહુ જૂના વખતમાં ઘણી રથાનિક વસ્તીઓ હતી—જેઓનું બજવાન રાજ્યોના હાથ નીચે એક મહારાજ્ય બન્યાનું હતું, અને જેમનામાં વિદ્વાન ધર્મગુરુઓ પણ હતા. પણ આ સર્વ લાભ છતાં, ઇજિપ્ટના જનસમાજની સ્થિતિ સન્તોષકારક નહોતી. રાજ્ય જુલમી હતું, ધર્મગુરુઓ ઘણા ખોટા ખોટા સિદ્ધાન્તો ઉપદેશતા હતા * તથા લોકો અજ્ઞાન અને ઉગાડિ હોઈ, ઘણું ખર્ચ તંગીમાં જીવન ગુજારતાં. ઇજિપ્ટના શાની જનોને આ દોષો દૂર કરવાનો વિચાર સરખો પણ આવ્યો નહતો. જનસુધારણા—સામાજિક અભિવૃદ્ધિ શક્ય છે એની એમને કલ્પના પણ નહતી. માટે આપણે એમ કહીએ તો થાશે કે આદિકાળના ઉત્તમોત્તમ જનસમાજમાં પણ જનસુધારણાનું કામ ભાગ્યે જ શરૂ થયું હતું.

૧. શ્રીક લોકોએ કલા સાહિત્ય અને આધિભૌતિક શાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાન પહેલવહેલું ઇજિપ્ટના લોક પાસેથી મેળવ્યું. પણ આ સર્વ વિષયમાં એમણે એમના પોતાના ખાસ ગુણો દાખલ કર્યા. તેઓ જ્ઞાનને માટે અતિ ઉત્સુક, વિચારમાં ઘણું ગદાદુર, અને ખીજી સર્વ પ્રજા કરતાં વધારે ચાલાક હતા; અને મનુષ્યને જે જે વિષયમાં રસ આવે છે એ સર્વમાં મનુષ્ય-બુદ્ધિનો સ્વતન્ત્ર નિર્ગલ (બંધનરહિત) ઉપયોગ કર્યા વિના એમને સન્તોષ થતો નહિ. તેઓએ કલા,—સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં શું શું કર્યું એ ગણાયવાની અત્રે જરૂર નથી. પણ તેઓએ રાજ્યશાસ્ત્રની બાબતમાં કેટલી ફતેહ મેળવી અને તેઓ ક્યાં ક્યાં નિષ્ફળ થયા એ હુંકમાં જોઈ જઈએ.

શ્રીક લોકો યુરોપમાં આવી વસ્યા, સારે તેઓની જૂદી જૂદી રથાનિક વસ્તી થઈ હતી, અને તેઓનું સમાજજનસુધારણ આદિકાળના જનસમાજની જેવું, એટલે કે જાતિના (લોકોના) ધોરણ ઉપર રચાયેલું, હતું. તેઓના ઇતિહાસમાં, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને

* પ્રાચીન ધર્મ અને રાજ્ય સંબંધે જાણ કરતાં હાલ આપણને વિશેષ માહિતી મળેલી છે, અને આપણું દક્ષિમ્પિન્ડુ પણ વધારે ન્યાયી અને વિચારવન્ત થયું છે—અને તેથી આ અને ઉક્તિઓ થોડી ઘણી બૂલભરેલી હશે છે.

અંધ-સના ઇતિહાસમાં રાજ્યજન્યારણના : તત્ત્વ તરીકે જાતિને બદલે જનિવાસસ્થાનને ધીમે ધીમે દાખલ થતું આપણે જોઈએ છીએ. અને એમાં વધતાં વધતાં સ્થાનિક વસ્તીઓનાં નગર થયાં; અને નગરવાર રાજ્યવ્યવસ્થા થઈ. નગરવાર રાજ્યવ્યવસ્થા એ રાજ્યજન્યારણનું એક ખાસ સ્વરૂપ છે, અને તે ગ્રીક લોકોએ પહેલવહેલું રચ્યું. હાલના ‘રાજ્ય’ સંબંધના આરંભમાં, ગ્રીક નગર એક ખરેખરે સ્વતંત્ર હતાં: એ જનમંડળમાં રાજકીય સુસદ્દીપણને વફાવતે અને રાજ્ય ચલાવવાની નિપુણતાને પૂર્ણ પ્રસંગ અને અવકાશ હતા. દરેક જન-સમાજ અ-બુદ્ધિપૂર્વક પણ વિકસતો હોય છે, પણ ન્યારે બુદ્ધિપૂર્વક એના વિકાસ માટે કાયદા વગેરે સરચાઓ રચવામાં આવે છે, સારે એમાં ખાસ મનુષ્યવિચારની ખુબી દાખલ થાય છે. ગ્રીક જનસમાજ અ-બુદ્ધિપૂર્વક સુધારણામાંથી આગળ વધી બુદ્ધિપૂર્વક સુધારણાની બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરતો હતો: એના પ્રયત્નો ‘સ્વાતંત્ર્ય’ અને ‘સમાન કાયદા’ પ્રાપ્ત કરવા તરફ વળવા માંડ્યા હતા.

અંધ-સ, એની કોર્ટિની ટાંચે, ગ્રીક રાજકીય વિચારનું ગતિમંત સિખર હતું. પણ એના ઇતિહાસકારો અને રાજ્યપુરુષોના રાજ્યો તરફ નજર ફેરવીએ છીએ તો જણાય છે કે તેઓના વખતનો ગ્રીક સમાજ તેમને સંગીન સ્થિતિમાં લાગતો નહતો. તત્ત્વશાનીઓ ફરી ફરીને આ પ્રશ્ન ઉપર આવીને ઉભા રહેતા કે—સદૃશ્ય એટલે શું, અને તે કેવી રીતે શી ખવી શકાય? અને આ પ્રશ્નને તત્ત્વશાનના એક રમુજ કે જણવા એવા પ્રશ્ન તરીકે જ નહિ, પણ તુરત ઉપયોગના અને ધણા જ જરૂરના પ્રશ્ન તરીકે તેઓ ગણતા હતા. તેઓને જણાતું હતું કે—એમના સ્વદેશજન્યુઓ સ્વાતંત્ર્યનો જ વિચાર કર્યા કરતા હતા, પણ સંયમ તરફ ભાગ્યે જ લક્ષ દેતા હતા. અને એ મહાન પુરુષોને શીસનું ભવિષ્ય પણ સૂઝતું હતું: તેઓ કહેતા હતા કે, કેવળ સ્વાતંત્ર્યલિલામાં ગ્રીક પ્રજા કોઈક વખતે, એના કરતાં વિકસતામાં ઓછી પણ સંયમમાં ચઢતી પ્રજાને હાથે માર ખાશે. થયું પણ એમ જ. પહેલાં મેસિડોનિયન અને પછી રોમન લોકોએ એમના ઉપર સત્તા મેળવી.

હવે તર નીતિના ધોરણને અમારે ગ્રીક જનસમાજે કપી કપી જાળતમાં બૂલ કરી એ આ જ આપણે ગ્રીક તત્ત્વશાનીઓ કરતાં પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. (૧) એક તો ગ્રીક લોકોમાં, સધળા દરજ્જાનાં મનુષ્ય તરફ જ બંધુભાવ હોવો જોઈએ તે નહતો. ઉપલા વર્ગના લોકો—જેઓ ગ્રીક રાજ્યમાં બાગ લેવાને લાયક ગણાતા—તેઓને જ સ્વતંત્રતા ભોગવવાનો હક હતો. દહાન્ત તરીકે, અંધ-સ શહેરમાં ફક્ત પીસેક હજાર જ એવા શહેરીઓ હતા કે જેમને લોકોપયોગી કર્તવ્ય કરવા માટે કુરસદ આપવામાં આવી હતી: એ કરતાં વધારે મોટો વર્ગ યુવાઓનો હતો, અને સઘળું જાડી મહેનતનું કામ એમને માથે નાંખવામાં આવ્યું હતું. ગ્રીક લોકોના જલ્લામાં જલ્લા પુરુષોને પણ સ્વભાગમાં

* રાજ્યશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે અસહ જાતવાર રાજ્ય હતાં; અર્થાત્ અસુક જાતિના લોકોનું એક રાજ્ય—જેમકે હજુ, જર્મર, ચાદ્દ, વગેરે. પછીથી દેશવાર થયાં—એટલે જૂદી જૂદી જાતના લોક પણ એક દેશમાં વંચી એક રાજ્યમાં જોડાયા—જેમકે વર્તમાન રાજ્યો.

નહતું કે ગુલામગીરી વગર સુધરેલું જીવન શક્ય છે. હવે આપણે એથી ઉલટું એમ જોઈ શકીએ છીએ કે ગુલામગીરી એ સુધરેલા જીવન સાથે અસંગત છે. કેળવણી સંસ્કાર અને વિનયની ટેવા અમુક વર્ગના લોકમાં જ બંધાયે એટલું બસ નથી. સામાન્ય લોકમાં—અર્થાત્ બંદોળા પ્રજાવર્ગમાં—એની કેવી અસર થાય છે એ જ દરેક સામાજિક સંસ્થાની ખરી કસોટી છે. (૨) ખીલું, આપણે જને નમ્રતાના ગુણો કહીએ છીએ તેવા ગુણોની—જેમકે ક્ષમા, સ્વાર્થત્યાગ, પરમતસદિષ્ણતા વગેરેની—તેઓમાં મોટી ખામી હતી. તેઓની અહતેતાને લીધે સહેરામાં ગરીબ અને તવંગર, અમીર અને આમ, ઔચન્સના મિત્રો અને દ્વેષાઈના મિત્રો વચ્ચે વિખવાદ ઉત્પન્ન થયા. સ્વપક્ષને જ ન્યાય પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ પણ સાધન ખોદું ગણાતું નહિ—પ્રતિપક્ષી સામે નિન્દા, દમનજાજી અને પરરાજ્યની મદદ. માગવા સુધીના માર્ગો લેવામાં આવતા. પક્ષપરાયણતાના દોષો અને નીતિના ગુણો—જને સાથે વસતા. ગ્રીક જનસમાજમાં મનુષ્યસ્વભાવને વિકસતાને પહેલો પ્રસંગ મળ્યો, અને તે સારા તેમ જ ખોટા પરિણામ તરફ પૂર્ણ જીવસાધી વિકસ્યો.

૨. રોમનોમાં કોઈ પણ ખાસ ચમત્કાર નહતો. તેઓએ કલા, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં લાગ્યે જ કોઈ અપૂર્વ કાર્ય સંપાદન કર્યું છે. પણ ગ્રીક લોકોમાં જે બાવહારિક સહ-ગુણોની ખામી હતી, એ સહગુણો રોમન લોકોમાં પૂરેપૂરા હતા. તેઓ ધૈર્યવાળા અને નિયમ—પદ્ધતિ—વાળા હતા, દિશાબળ અને નોંધના શોખીન હતા, ટંટામાંથી વચલો રસ્તો કાઢવામાં અને કાયદાના વિધિ ધડવામાં કુશળ હતા. ગ્રીક લોકો ‘સ્વાતન્ત્ર્ય અને સમાન કાયદા’ની ભાવના પાછળ દોડ્યા, પણ સંયમ અને અધિકાર માટે માનનો મદિમા જુલો ગયા. રોમન લોકો અધિકારને માન આપ્યું અને આજ્ઞા પાળવી એની કિંમત પૂરેપૂરી સમજતા હતા, અને તેથી તેઓએ ગૃહ તેમ જ રાજ્યમાં એ સહજીવને સજડ વળગી રહ્યા. પણ તાજાના લોકોને સ્વતન્ત્રતાના હકો જણવામાં તેઓ ધણા સરળ હતા. તેઓએ ગુલામોને છોકરાંને અને સ્ત્રીઓને મિલકત ઉપર અમુક હક આપ્યા. અને જ્યારે તેઓનું રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યું, અને પરદેશીઓ સાથે તેઓ પ્રસંગમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને પણ પોતાના—રોમન સહેરાઈઓના—ખાસ હકો છૂટે હાથે આપ્યા. ઔચન્સ અને રોમની પરદેશીઓ પ્રત્યેની ‘રાજ્ય નીતિ’ વચ્ચે આ મોટો તફાવત હતો. ઔચન્સને તાબે થયું એટલે ઔચન્સને ખંડણી બંદી અને એનો તિરસ્કાર સહન કરવો; રોમને તાબે થયું એટલે દુનીઆના મોટામાં મોટા સહેરાના સહેરાઈપણામાં જે લાભ અને શોભા રહેલાં છે તે પ્રાપ્ત કરવાં. રોમન લોકોની આ સામાન્યનીતિ કાંઈક વિચારવાળા સ્વાર્થથી અને કાંઈક વધારે ઉંચા હેતુઓથી પ્રેરાયેલી હતી. રોમન લોકોમાં રાજ્ય કરવાની સ્વાભાવિક આવડ હતી. એ ગુણને લીધે, એમના તાજાના લોકોના રિવાજો અને સંસ્થાઓ સમજાવાની તેઓને શક્તિ થઈ. એ અવલોકનને પરિણામે તેઓને જણાયું કે એ સર્વ રિવાજો અને સંસ્થાઓમાં અમુક ન્યાય અને સગવડનું તત્ત્વ રહેલું છે. આ તત્ત્વને તેઓ ‘law of nations’—યાને ‘પ્રજાઓનો કાયદો’ કહેતા. આ એક મદાન શોધ હતી, જેણે રોમના રાજ્યતન્ત્રીઓના તથા કાયદાના વિજ્ઞાનોના વિચારોને વિશાળ કર્યા. રોમન લોકોએ જ્યારે ગ્રીક ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે તેઓને એક ખીલું તત્ત્વ જણ્યું—જે પૂર્વોક્ત ‘પ્રજાઓના કાયદા’ કરતાં પણ વધારે

વિશાળ હેતુ. આને તેઓએ ‘law of nature’—એટલે ‘પ્રકૃતિનો કાયદો’ એવું નામ આપ્યું. આ કાયદાને રોમનો વિદ્વાનજનોએ સદાચારના ધોરણુ રૂપે રચાવ્યો; અને જેમ અને તેમ પોતાની વર્તણૂકને તેમજ દેશનાં કાયદાના સ્વરૂપને એને અનુસરતાં કરવાં—એ તરફ પોતાનો પ્રયત્ન વાળ્યો. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી તેઓએ આ જ્ઞાન મેળવ્યું, છતાં આત્મતુષાણન જે રોમન પ્રજાનો ખાસ ગુણ હતો અને જેની ગ્રીક શોકમાં તદ્દન ખામી હતી—એમાં ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. રોમનો જેમ એક પછી એક દેશ જીતતા તથા બવસ્થિત કરતા જતા હતા, તેમ તેમ તેઓ પોતાનો કાયદો પણ યોગ્યવિચારાનુસાર વિકસાવતા હતા: ન-કામી બન્ધનો તોડી નાંખતા હતા, અને બ્યવહારપરાયણ જનસમાજને અનુકૂળ પડતા નવા નિયમો ધડતા હતા.

પણ ગ્રીક લોકોથી જે મહાપ્રશ્ન સમાધાન ન થઈ શક્યું, તેનું રોમન લોકોથી પણ ન થઈ શક્યું: તે એ કે—સામાન્યજનને સદ્ગુણી શી રીતે કરવાં? ‘પ્રકૃતિનો નિયમ’, માત્ર વિદ્વાન જનોના જ મન ઉપર અસર કરતો; અર્થાત્ જેઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મકેળવણી અને વિચાર તરફ વળણ હોય તેઓ ઉપર જ એ ઉપયોગી થતો. પણ જે પ્રાકૃત સામાન્ય—જન છે તેઓ તો એનો ખિલકુલ લાભ લઈ શકતા નહતાં: તેઓ તો હ-મેશાં બદ દૂર અને ખાખચરણમાં સદૈવ વિનાના જ રહેતા. આગરદસના વખતનો જન-સમાજ ભારે દુર્ગુણો અને વહેમોથી ભરેલો હતો. કેટલાકને જણાવા માંડ્યું હતું કે હુની-આમાં સદ્ગુણ કરતાં દુર્ગુણ વધારે ફાવે છે, અને તેથી તેઓ નવી જાહોઝયાથી નાપસન્દ કરતા. તે વખતના કેટલાક કવિઓએ જનસમાજની સ્થિતિ સંબંધી મશકરી અને તિરકાર ભર્યાં કાવ્યો રચ્યાં છે, તેમાં તેઓ જણાવે છે કે—આ નવા સામાન્ય કરતાં તો અસહનું ન્હાનું પ્રજા સત્તાક રાજ્ય સાઈ હતું—કે જ્યારે ઘરિદ્રવનો દુષ્ટતા ઉપર અંકુશ હતો.

(અપૂર્વ.)

[વસન્ત આંકિસ.]*

મિસિસ ઍની બિસેટ અને સુધારકો.

“બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ”ના માસિક મેગઝીનના ડિસેમ્બરના અંકમાં મિસિસ ઍની બિસેટ વિધવાવિવાહના વિષય ઉપર બે પાનાંનો હુંકો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાંનાં કેટલાક વિચારો ગંભીર હોઈ મનન કરવા જેવા છે.

પુરુષો એક સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી બીજી વારંવાર કરી શકે છે, તો એવી છૂટ સ્ત્રીઓ માટે પણ કેમ ન રાખવી એ પ્રશ્ન વિશે મિસિસ ઍની બિસેટ લખે છે કે: “પુરુષના પતિરિને હમાં કુદરતી ભેદ છે. સ્ત્રી પોતાના રેહમાં ગર્ભને લાંબા મહિનાઓ સુધી ધારણ કરી રહે છે તે દરમિયાન તેણીનો પતિરનેહ વધારે કામલ વધારે અધીન અને વધારે અવલંબી બને છે. જે ગહન શારીરિક અને બાવમય બલોથી તેણીના શરીરમાં બાલકનું શરીર બંધાય છે તે પોતાના મહિનાઓ સુધી ચાલતા બાષ્પારથી સ્ત્રીના આખા સ્વભાવ ઉપર મજબૂત અસર કરે છે, અને પોતાના બાલકના પિતા તરફ તેણીની ઉત્તમોત્તમ અને બલિષ્ઠ લાગણીઓ ઢળે છે. એ પુરુષ, જેના સર્ગક્ષમ સ્પર્શથી પોતે માતા બની, અને પોતાના શરીરમાંથી બાલકના શરીરનો અજન્મ અવતાર થવા પામ્યો, તે તેણીને માટે અનન્ય ધર્ષ રહે છે.” એટલે મિસિસ ઍની બિસેટ જણાવે છે કે શુદ્ધ પ્રેમી પત્નીનો સ્નેહ શુદ્ધ પ્રેમી પતિના સ્નેહ કરતાં કુદરતી રીતે જ વિશેષ છે. અને શુદ્ધ સ્નેહનું પાન ફરેલું હોય એવી સ્ત્રી વિધવા થતાં, શુદ્ધ સ્નેહ અતુલ્યવેશી હોય એવી પુરુષ વિધુર થતાં ફરી લગ્ન કરવા ઇચ્છે તે કરતાં ઓછી ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક જ છે. વળી ગરા પ્રેમી પુરુષો વિધુર થવા પછી ફરી લગ્ન કરવાની છૂટ છતાં પણ તેનો લાભ લેતા નથી એ જણીતું છે.

મિસિસ બિસેટના લેખમાં બીજી દલીલ એ છે કે હિંદુઓનો લગ્નનો આદર્શ અસંતોષક છે. વિધવૃત્ત લગ્નગિયાથી તેઓ સ્ત્રી-પુરુષનાં સ્થૂલ આ બંધના શરીરનું લગ્ન થયું માને છે એટલું જ નહીં પણ તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીરનું અને તેમનું ભવોભવનું લગ્ન થયેલું પણ પશુ માને છે. આ દલીલ પુરુષના પુનર્વર્તનો પણ નિષેધ કરે છે એ સ્પષ્ટ છે. અને તેથી મિસિસ બિસેટ સૂચવે છે કે જે સુધારકો હિંદુઓમાં પુરુષોનાં પણ પુનર્વર્તન ચાટકાવવા મથે છે તેઓ હિંદુઓના લગ્નનો આદર્શ જાળવી રાખનારા અને ખરા સુધારકો છે, પરંતુ એથી ઉચ્ચતું જેઓ વિધવાઓનાં પુનર્વર્તન કરાવવા મથે છે તેઓ હિંદુઓના લગ્નનો આદર્શ ઉતારી પાડનારા કુધારકો છે. બાકી વિધવાઓની દુઃખી નિરાશિત કર્તવ્યબીન સ્થિતિ માટે મિસિસ બિસેટને લાગણી છે અને વર્તમાન બાલ વિધવાઓના અસ્થિતત્વને તે હિંદુ સમાજનું દુષણ ગણે છે. પણ એ દુષણનો ઉપાય વિધવાપુનર્વર્તનથી કરવો અને હિંદુઓના લગ્નનો આદર્શ હલકો પાડવો એને તેઓ સદુપાય ગણી શકતાં નથી.

તેઓની ત્રીજી દલીલ એવી છે કે હિંદુ સમાજમાં એક તરફથી બાલવિધવાઓ અને વિધવાઓની સંખ્યા ઘટે પણ તેને બદલે બીજી તરફથી મોટી ઉંમરની કુમારિકાઓની સંખ્યા વધે એને સમગ્ર હિંદુઓનો મોટો આગ બકરી કહાડતાં હટ પેલા જેવું ગણે છે તે ચોખ્ખું જ છે.

છેવટે તેઓ પોતે બે ઉપાયો સૂચવે છે—

(૧) બાલકને તદ્દન અટકાવી દેવાં. આથી બાલક વિધવાઓ થતી જ અટકશે.

(૨) વિધવાઓને કેળવણી આપી તેમને મહેતીઓ, દાઢીઓ, દાકતરો ખતાવવી. આ બાબત વિશેનો એમનો શબ્દે શબ્દે અભારે માન્ય છે. એ લખે છે કે: “વિધવાઓને સમાજ-સેવા માટે યોગ્ય કરવી કે તેઓ એ સેવાનું મહાત્મ લઈ શકે. પશ્ચિમમાં હજારો સ્ત્રીઓ કુંવારી રહે છે અને પોતાનું જીવન સમાજસેવામાં આપી જગતનાં પાપોનું નિવારણ થવા માટે ધર્મ-ધ્યાન પ્રાર્થના આદિમાં, અથવા ગરીબ માંદગીઓની માનવતમાં કે બાલકોને કેળવણી આપવામાં કે નિરાધાર બાલકો અને જુદોની રક્ષક થવામાં ગાળે છે. હિંદમાં એમના જેવા વર્ગનાં અગાધને લીધે આવાં યુષ્કાચો માટે યોગ્ય માણસોની કેટલી બધી ખોટ પડે છે! અને એવાં એવાં કાર્યો માટે હિંદુ સ્ત્રીઓ મળતી ન હોવાથી ખ્રીસ્તી ધર્મની સ્ત્રીઓથી કામ ચલાવી લેવું પડે છે. બીજા દેશોની માફક હિંદમાં પણ આવાં કામ અસંખ્ય છે; અને તે ઉમદા અને ખરી નીતિનાં છે, તથા શાંત અને સુખી ઉપયોગિતાનાં છે. જે જે કોઈ હિંદુ વિધવાને પોતાનાં કુટુંબકર્તવ્ય પુરતાં ન હોય તેને માટે ખરો કર્તવ્યપ્રદેશ આ છે. નિઃસ્વાર્થ અને કુટુંબઅધન પિતાની સ્ત્રીઓની સેવા શિવાય કોઈ પણ સમાજ નબી શકતો નથી. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય અને આની સેવા માટે દૈની સૂચના થયલી ગણાવી જોઈએ. અને વળી આ પ્રમાણે સમાજસેવાનાં મહાત્મમાં જોડાઈને ગાળેલાં જીવનમાં પતિમુખ અને સંતતિમુખના અભાવનો કેવો મીઠો ખદશો મળી રહે છે!”

ધર્મિષ્ઠ હિંદુઓની જે મોટી સંખ્યા મિં ગ્રિસેટના અભિપ્રાયને માનનીય ગણે છે તેમનું અમે આ શબ્દો તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. અમારે માત્ર એમાં એટલું જ ઉમેરવાનું છે કે સમાજસેવાના મહાત્મમાં જોડાવાનું હિંદુ વિધવાઓને છે એટલું જ નહીં પણ હિંદુ સંધવાઓને પણ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ધણી ધણી ઉદાર દ્વારશીલ અને આમદી સ્ત્રીઓ પોતાનાં કુટુંબકર્તવ્ય સારી રીતે કરવા ઉપરાંત અનેક તરેહની સમાજસેવા કરવામાં પોતાની શક્તિ પોતાની વગ અને પોતાના વખતનો ઉપયોગ કરે છે અને એથી તેઓ પોતાનું જીવન વધારે ઉચ્ચ વધારે ઉપયોગી અને વધારે સુખી કરી શકે છે તેની સાથે સમાજને પણ અનેક રીતે સુધારી શકે છે.

મિં ગ્રિસેટ બાલકને તદ્દન બંધ પડે એવી ઇચ્છા દર્શાવે છે તેથી અમને સંતોષ થાય છે. પણ એમણે પોતાનો અભિપ્રાય વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવવાની જરૂર છે. આ લેખમાં તેઓ છોકરા છોકરીનાં કેટલી ઉંમરે લગ્ન થાય તો બાંધ નહીં એ હદ દર્શાવતાં નથી. અને ન્હાની વયમાં છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓ વધારે મરે છે એ નોંધીને પછી તેઓ ઉમેરે છે કે ચૈદ વર્ષની ઉંમર પછી છોકરાઓનું મૃત્યુપ્રમાણ વધારે હોતું નથી. એટલે એમના લેખનો અર્થ એમ પણ થાય કે ચૈદ વર્ષના છોકરા સાથે એથી કંઈક ન્હાની ઉંમરની છોકરીનું લગ્ન કરવું એ બાલકમ નથી. ઋતુ પ્રાપ્ત થતા મહેલાં છોકરીનું લગ્ન અવસ્ય કરવું એવો હિંદુ ધર્મનો આદેશ છે એમ જોઈ માને છે તેમને આનું મત અત્યંત પ્રિય થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. મિં ગ્રિસેટ પણ હિંદુ ધર્મનો એવો આ દેશ છે એમ સ્વીકારે તો પછી જલેને તેઓ બાલકમ માટે ગમે તેવા તીવ્ર શબ્દોમાં તિરસ્કાર દર્શાવે પણ તેઓનું શિક્ષણ બાલકમ-પરિણામિ જ નીવડવાનું.

વળી મિ. બિસેન્ટ લખે છે કે અહીં વિધવાઓની મોટી સંખ્યા છે તો યુરોપમાં મોટી ઉમ્મરની કુમારિકાઓની મોટી સંખ્યા છે. હવે એમાંથી એક જાતનો વધારો અવશ્ય ક્યારે હોય કે પુલિંગ સંતાન કરતાં સ્ત્રીલિંગ સંતાન વધારે સંખ્યામાં જન્મે કે વધારે સંખ્યામાં ઉછરે એવો કુદરતી નિયમ હોય તો જ. પરંતુ એવો કોઈ કુદરતી નિયમ હજી સુધી સિદ્ધ મનાયો નથી. યુરોપમાં મોટી ઉમ્મરની કુમારિકાઓની મોટી સંખ્યા છે તેમ મોટી ઉમ્મરના અવિવાહિત મરદોની પણ મોટી સંખ્યા છે. વસ્તુતઃ એવું જણાય છે કે લાં ધણા યુરોપી અને ધણી સ્ત્રીઓ લગ્ન કરતાં જ નથી; પછી તે ઇચ્છાને જ અમાવે, કે પસંદ પડતું સામું માણસ ન મળી આવવાથી, કે લગ્ન દુઃખરૂપ છે એવી સમજ હોવાથી, કે પરણી છોકરાં થાય તેમને યોગ્ય રીતે ઉછેરવા માટે પાસે પુરતાં સાધન ન હોવાથી, કે નીતિહીન રમખાંડને વશ થઈ જવાથી, કે એવાં ગમે તે એક વાં અનેક કારણોને લીધે હો. વિધવાઓ ફરી પરણશે તો કુમારિકાઓ માટે તેટલા વર ઓછા રહેશે—આ બંધની સોરઠીમાં દરેક સ્ત્રીને એક જ ટિકિટ આપવી, કેમકે નહીં તો કેટલીક સ્ત્રીઓ ખીલકૂલ ટિકિટ મળ્યા વગર રહી જશે—એવા લગ્ન માટે લેશ પણ કારણ નથી. અને હાલના જમાનાનો પ્રવાહ જોતાં અમને તો લાગે છે કે વિધવાઓ ફરી પરણે કે ન-પરણે પણ હિંદુ સમાજમાં ધીમે ધીમે મોટી ઉમ્મરની કુમારિકાઓની સંખ્યા વધતી જ જવાની; અવિવાહિત રિયતિમાં આખો બવ ગાળનાર સ્ત્રીપુરોનો સંખ્યા વધતી જ જવાની. બાળલગ્ન ઘટયાં છે અને વધારે વધારે ઘટતાં જાય છે. આજના પિતાઓ ત્રીય વર્ષ ઉપરના પિતાઓ કરતાં પોતાનાં સંતાનને પરણાવતાં ખેલાં વધુ વધારે વિચાર કરે છે અને અનેક જાતના સંશયમાં પડે છે. હાલના યુવાનો પણ લગ્ન કરતાં ખેલાં પોતાની રિયતિ સામે જીતે છે, કન્યાની કેળવણી વગેરે વિશે ઇતેન્નર હોય છે અને “ચાંસો કરવા આવે તેને ના કેમ કહેવાય.” એ આગલી નીતિને કેવલ અવગણે છે. વળી હાલના ગૃહસ્થોમાંથી એકબાર ધર્મજન થતાં “મ્હારે નથી પરણવું.” એમ કહેનારા અને કરનારા ધણા નીકળે છે. અને કન્યાઓમાં પણ મોટી ઉમ્મરની થતાં “મ્હારે નથી પરણવું” એમ કહેનારી શું નહીં જ નીકળે? અમને તો લાગે છે કે ઉચ્ચ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રસાર વધેના જશે તેની સાથે એવી ન પરણનારી સ્ત્રીઓની સંખ્યા પણ વધશે. જાહુ જ ધીમે ધીમે વધશે એ ખરૂં પણ વધ્યા વગર નહીં રહે એ નિઃસંશય. અને નવા વર્ગને સ્વાતંત્ર્ય જોઈશે, ધંધા જોઈશે, વારસાના અને માત્ર મિલકતના સ્વામિત્વના હક્ક જોઈશે, અને ધણું ઘણું જોઈશે. પુરંધના સંસારમાં લગ્નનો બનાવ જેમ ગાજી રથાને છે તેમ હિંદુ સ્ત્રીના સંસારમાં પણ ચર્મ જતાં જમાનાઓ થશે એ ખરૂં પણ દીર્ઘદર્શી હિંદુઓએ ચેતવું જોઈએ છીએ કે કાલજલનું આકર્ષણ એ દિશામાં છે અને પાણી ખેલાં પાળ બાંધતા જવાની અગત્ય છે.

મિ. બિસેન્ટ હિંદુઓના લગ્નના આદર્શ વિશે લખે છે. પણ જગતમાં સર્વત્ર આદર્શથી નીચી નીતિ અને નીતિથી નીચા કાયદા. વળી હિંદુઓ લગ્નમાં રચીલની સાથે મદ્ય શરીરનું અને આ બંધની સાથે બવોલંબનું લગ્ન થયલું માને છે એ અક્ષરે અક્ષર ખરૂં હોય તો હિંદુ પુરોહો પણ એકથી વધારે વાર લગ્ન કેમ જ કરે? હિંદુ પુરોહો એક સ્ત્રી મુલા પછી ખીજ પરણે છે એટલું જ નહીં પણ એક સ્ત્રીની હયાતીમાં ખીજ પણ કરે છે. મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મપુસ્તકોમાં પણ પુરુષે અનેક સ્ત્રી કર્યાની મુદ્દ છે. એટલે મિ. બિસેન્ટ ને આદ-

સૈની વાત કરે છે તે હિંદુ ધર્મના પ્રાચીન પુસ્તકોમાંની પણ નથી. હિંદુઓની જ્ઞાન ક્રિયા અને તે વખતે લેવાતાં શપથ અત્યંત ઉચ્ચ છે એ ખરું. પણ એ વિષે જે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એક તો એ શપથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોઈ તેનો અર્થ પરંપુરનાર વરવંશુમાંનાં ધણી જ થોડાં સમજે છે. બીજું, શપથો લેનારાં પુરેપુરો અર્થ સમજતાં હોય તો પણ તે પાળવામાં આગળથી જે પ્રણાલિકા ચાલી આવી હોય તેને અનુસરવાને જ તેઓ બંધાય છે. હિંદુ ધર્મ પાળનારી મૂલ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ધણી નાતોમાં વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની છુટ પરા પૂર્વેથી ચાલી આવે છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની જે યોડી નાતો હાલ એ છુટ આપતી નથી તેમણે તે હવેથી આપવી એ જ સુધારવાળાઓની માંગણી છે. એ માંગણીની સામે મિ. બિસેટ હિંદુ ધર્મમાં બોધિત શરીરીનાં સ્વરૂપ ઉપરથી અને એ ધર્મની લક્ષ્ય ક્રિયા ઉપરથી ધ્યાનમાં આવતો આદર્શ આગળ કરે છે. એથી ઉલટું આમાં કહેવું એવું છે કે આ પ્રશ્ન આદર્શનો નથી, સંસારનીતિનો છે, અને હિંદુઓનો આદર્શ ગમે તેટલો ઉચ્ચ હોય પણ હિંદુસંસારમાં તો પતિએ અનેક પત્ની વરવાની નીતિ સ્વીકારાયેલી છે એ નીતિ પાશ્ચાત્ય દેશોની એકપત્નીત્રતની નીતિ કરતાં બે-શક નીચી છે; અને એ જાળતમાં હિંદુસંસારની લગ્નનીતિ પાશ્ચાત્ય નીતિનું દર્શન થતાં હવે ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે. બીજું, સુધારકોની માંગણી એવી નથી કે વિધવાએ આવશ્ય પુનર્લગ્ન કરવું. તેઓ એટલું જ માગે છે કે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં વૈધવ્ય ધર્મ પાળવો કે પુનર્લગ્ન કરવું એ બેમાંથી કયો રસ્તો ક્ષવશે તેનો સ્ત્રીને પોતાની મેજે નિર્ણય કરવાની અને એ નિર્ણય પ્રમાણે વર્તવાની પુરી છુટ હોવી જોઈએ; પુરુષ ધરભગ થતાં જેમ તેને છે તેવી, જે વિધવા સૂક્ષ્મ શરીરનું બલોભવતું લક્ષ્ય યદ્ય ગયાની પ્રતીતિ વાળી હશે, જે વિધવાએ હિંદુધર્મનો લક્ષ્ય-આદર્શ ખરેખર પોતાનો કરેલો હશે અને એ આદર્શ પાળવો એવું કર્તવ્ય સ્વીકારેલું હશે તે આ બેમાંથી કયો રસ્તો લેશે એ કહેવાની જરૂર નથી. પણ જે વિધવાએ એ આદર્શની વાત પણ સાંભળી ન હોય અને સાંભળી હોય તો પણ તે સમજ્યા જરૂર તેનામાં જ્ઞાન ન હોય તેની પાસે પરાણે પુન્ય ન કરાવવું એટલી જ સુધારાવાળાઓની માંગણી છે. અને તેઓની દલીલ એવી છે કે અસંખ્ય હિંદુ નાતોમાં પ્રવર્તતા પુનર્લગ્નથી જે ઉચ્ચ આદર્શને હાનિ આવતી નથી તે ઉચ્ચ નાતોમાં પણ પુનર્લગ્ન પ્રવર્તવાથી આવવાની નથી; અને સર્વ હિંદુ પુરુષોને આપેલી છુટથી હિંદુ સંસારની નીતિને ક્ષતિ થતી નથી તો તેવી છુટ ઉચ્ચ નાતની વિધવાઓને પણ આપવાથી ક્ષતિ થવાની નથી.

છેવટ, મિ. બિસેટ પતિપત્નીના સ્નેહ વિષે લખે છે. ક્રિસ્ટિયન વાતાવરણમાં ઉછરેલી એ બાઈ સ્નેહની દલીલ આગળ કરે એ સ્વાભાવિક છે. અમારો આશય એવો નથી કે હિંદુ પતિપત્નીઓમાં સ્નેહ નથી. પણ સામાન્ય રીતે બોલતાં અમે નિઃસંશય કહીશું કે ક્રિસ્ટિયન શૂદ્રસંસારમાં સ્નેહનું જોડણું મહત્ત્વ છે તેટલું હિંદુ શૂદ્રસંસારમાં નથી. એટલે હિંદુઓમાં કે ઇંગ્લેન્ડમાં જ્યાં જ્યાં શૂદ્ર સ્થાયી પ્રેમ હશે ત્યાં ત્યાં શું વિપુરને કે શું વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર જ પાપરૂપ જણાયા વગર નહીં રહે. પણ શું હિંદુઓમાં કે શું ઇંગ્લેન્ડમાં એવી પ્રેમપરાયણ વ્યક્તિઓ વિરલ હોય છે. વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન એ વ્ય-

હિતએ માટે નહીં પણ સામાન્ય વર્ગ માટે છે. અને એ સામાન્ય વર્ગ પરત્વે જોઇએ છીએ તો બ્રિટિશ પ્રજામાં છુટ છે એટલે લાં સ્નેહનું મહત્તર વિશેષ હોવા છતાં પણ પુર્વિવાહો થાય છે, અને તેમાંના ધણા પ્રથમ વિવાહો જેવા જ શુદ્ધ અને ધર્મશત નીવડી પ્રથમ વિવાહના જેવાં જ નિષ્કલંક કુટુંબોના આદિકારણ અને છે. માટે આપણી ઉચ્ચ નાતોમાં પુનર્વિવાહ ચતા નથી તેનું કારણ પતિપત્નીના સ્નેહમાં જોવાનું નથી. આલ વિધવાઓને તો પતિસુખનો કે તેના ઉપર સ્નેહનો અનુભવ જ થયેલો હોતો નથી. છતાં તેઓમાંની ઘણી ખરી મોટી ઉમ્મરમાં આવ્યા પછી પણ પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર સુદર્શ કરતી નથી. એનાં કારણ સ્નેહથી ભિન્ન હોવાં જોઇએ. તેમાંનાં મુખ્ય અમે અમારી સમાજ પ્રમાણે જણાવીએ. એક તો હિંદુ સ્ત્રીઓની પરંત્રતા, સૈકાઓથી ચાલતા આવેલા આ ચાર-વિચારને બંધે આપણામાં કુલીનતા આદિનાં. જે રૂપ બંધાયાં છે તેના પણ અમે આમાં સમાવેશ કરીએ છીએ, કારણ કે તે સર્વ ઓછે વતે અશે પરંત્રતામાં પરિણમે છે. ખીજું લોકમતનું બલ. ‘હું બ્રાહ્મણી છું, હું ક્ષત્રણી છું, હું કપોલ છું, હું કાયરંચ’ છું, મહારાથી નાતકે યાય ? !’ એ જાતના ટેકનો પણ અમે આમાં સમાવેશ કરીએ છીએ, કેમકે સામાન્ય કેળવણી અને સામાન્ય બુદ્ધિનાં માણસમાં એવો ટેક તે લોકમત નાત્રમતના બલનું પ્રતિરૂપ જ છે. પુનર્વિવાહમાં દ્વય પણ નથી એવું નવું મત પ્રવર્ત્તાવવા સુધારકોએ યત્ન કરી જેટલે અંશે તેઓ શ્રાવ્યા છે તેટલે અંશે આ લોકમતના બલનું તેમણે ખંડન કર્યું છે. આ તેમણે દેશની અને સમાજની મોટી સેવા કરી છે. કેમકે લોકમતનું બંધ અનિરુદ્ધ પ્રવર્તે તો છોકરીને જન્મતાં દૂધ પીતી કરવાની અને એવી અનીતિનો પણ અટકાવ થવાનો સંભવ બહુ થોડો રહે. ઉચ્ચ વર્ણની હિંદુ વિધવાઓ પુનર્વિવાહ કરતાં ખંચાય છે તેનું ત્રીજું કારણ એ છે કે નીતિમાં પ્રતિજ્ઞામાં અને જીવનમાં પતિત થયા વગર આપણા સંસારમાં પુનર્વિવાહ કરવો લગભગ અશક્ય છે. નીતિપર, કુલીન, અને પ્રતિષ્ઠિત ઘણી વ્યક્તિઓ પુનર્વિવાહ કરે અને તેઓ એક ખીજને પોતપોતાના સંસારમાં ઉપયોગી થઈ શકે સારે જ આ મુશ્કેલીનો અંત આવે. સુધારકોએ પુનર્વિવાહ કરેલાં જોડાંની સંખ્યા વધારવા યત્ન કર્યો છે અંશે પણ તેમાં તેમણે આ ધૈર્ય ઉપર જોઇએ તેટલું લક્ષ આપેલું નથી. દુઃખીને આશ્રય આપવાના, સંસાર સામે બંડ કરવાના અને એવા એવા ઉત્સાહમાં જેવાં જોઇ તેઓએ કેમાં સ્ત્રી પુરુષ તેમને ઓથે આવે છે તે જોયું નથી, અને તેથી કેટલોક દરજ્જે તેમણે પોતાને હાથે જ પોતાની વકીલાત લૂંટી પાડી છે. અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે વિધવા અને તેને પરણવા માગતો પુરુષ એ બંને નીતિમાન હોય અને એક જ નાતનાં હોય તથા પુરુષને આગલી સ્ત્રી દ્વાત ન હોય એવા પુનર્વિવાહોને જ ઉત્તેજન આપવું તથા કોઇ આખી નાત કે આખું તક એકદમ પુનર્વિવાહના સ્વીકારનો કાયદો કરે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો; આ બે રસ્તા ગમે તેવા ધોમાં અને વિકટ લાગતા હોય પણ ઉચ્ચ વર્ણમાં પુનર્વિવાહનો સ્વીકાર વહેતો મોડો પણ આ બે રસ્તે સંભવે છે; સુધારવાળાઓ જે રસ્તા વિશેષ મદ્ય કરે છે તે અસારે સરખ છે અંશે, પણ એ માર્ગે તેમનો જય કદાપિ સંભવતો નથી.

“ ઉડતા વિચાર ”

ભગવદ્ગીતા અને ભાગવત ધર્મ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૯૫ થી.)

ગયા લેખમાં મેં જણાવ્યું કે વૈશંપાયન અને જનમેજય પહેલા, અને સૂત અને શૌનક પછી—એમ જે સાધારણ રીતે જ્ઞાનવામાં આવે છે એ જુદા બરેહું છે; ઋગ્વેદી શૌનક પહેલા, અને યજુર્વેદી વૈશંપાયન પછી, એ ક્રમ વધારે સંબંધિત છે. વળી આ વાત જનમેજયના ‘સર્પસત્ર’ થી દૃઢ થાય છે. ‘સર્પસત્ર’-શબ્દ તાંડ્ય મહાબ્રાહ્મણમાં આવે છે, ત્યાં ‘સર્પ’ નામના લોકોએ દાખલ કરેલી સત્ર (એક પ્રકારનો યજ્ઞ)ની પદ્ધતિ એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે. (સ્કંડ ૧૫, અધ્યાય ૨૬). આ જ અર્થમાં ‘સર્પાણામયન’ શબ્દ જોવામાં આવે છે, અને “સર્પાઃ સત્રમાસત્ર” એવું બ્રાહ્મણવાક્ય પણ નજરે પડે છે. ‘અયન’ એટલે સત્રની પદ્ધતિ. અગિરસોએ જે સત્રની પદ્ધતિ દાખલ કરી એ ‘અગિરસામયન’ કહેવાય છે, અને આદિત્યેએ દાખલ કરેલી સત્રપદ્ધતિ તે ‘આદિત્યાનામયન’ નામે જાણાયા છે, સારાંશ, ‘સર્પાણામયન’ કિંવા ‘સર્પસત્ર’ શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘સર્પો’એ દાખલ કરેલી સત્રની પદ્ધતિ એવો થાય છે. ખસિકરાએલાપશુવાચક શબ્દની પાછળ ‘મેઘ-શબ્દ લગાડીને ‘ઋગ્વમેઘ’, ‘ગોમેઘ’, ‘પુરુષમેઘ’ શબ્દો થએલા છે. પણ સઘળાં સત્રોનાં નામ સત્રકરનારવાચક શબ્દને સત્ર-શબ્દ લાગીને થએલાં છે. ખસિ જનેલા પશુના નામ ઉપરથી કોઈ પણ સત્રનું નામ પડેલું નથી. જે ‘સર્પમેઘ’-શબ્દ હોત તો ‘સર્પનો હોમ’ એમ અર્થ કંપવો બરાબર હતો. પણ આ તો ‘સર્પ-સત્ર’-શબ્દ છે, એટલે ‘સર્પનો હોમ’ એમ અર્થ કરવો પૂર્વોક્ત કારણથી બિલકુલ બરાબર નથી.

ત્યારે જનમેજયના ‘સર્પસત્ર’ની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી ? જે માર્ગ છે. જનમેજયે સર્પસત્ર કર્યાની કથા હતી ખરી; પણ અર્થ બરાબર સમજાયો નહિ, યજ્ઞની ભાષા સમજાઈ નહિ, અને બળતી કથા ગોઠવી કાઢવામાં આવી—એ એક માર્ગ. એક ‘સર્પ’ જાતિના માણસે જનમેજયના બાપનું ખુન કર્યું એટલા માટે બધા ‘અર્પો’ને કતલ કરવાનો જનમેજયે હુકમ કાઢ્યો, એ મૂળ વાત; પાછળથી ‘સર્પસત્ર’ અને ‘સર્પવધ’ એ બે વચ્ચે ગોટાળો થયો, અને એ ગોટાળાના કારણથી જનમેજયનો ‘સર્પસત્ર’-સાધનો હોમ અસ્તિત્વમાં આવ્યો—આ બીજો માર્ગ. આ ગોટાળાની પહેલી આશ્ચર્ય પછી, સર્પ એ એક જાતના લોકોનું નામ છે એ વાતનું સ્મરણ જ જરૂં રહ્યું, અને સર્પ-શબ્દનો સાધારણ (સાધ) અર્થ યજ્ઞ, શૌનકના સત્રમાંથી એક તદ્દન અવૈદિક એવો જનમેજયનો સત્ર જન્મ્યો, અને એમાં ‘સૂત’ ને રચાને ‘વૈશંપાયન’ ની રચાપના યજ્ઞ. એ ગોટાળાની બીજી આશ્ચર્ય. ગમે તે માર્ગ હો અને ગમે તે આશ્ચર્ય હો—પણ જનમેજયનો સર્પસત્ર એ સત્રમાં વૈશંપાયન, વૈશંપાયનના ગુરુ વ્યાસ ઇત્યાદિ સઘળા હકીકત, એનાં ઉપાંગો સહિત, કેવળ કલ્પના સ્થિતી દરે છે.

હમ એ કામ અર્થે જ છે એમ કહ્યું એટલે જાત કુળ વગેરે મહોટાઈનો પ્રસંગ રહ્યો નહિ. સ્ત્રી અને પુરુષ એવા બે જ વર્ણ થયા, વધારે વર્ણની જરૂર રહી નહિ. આ પ્રાચીન વૈદિકી કાળ. વૈદિકી કાળ એ ચાર વર્ણનો કાળ. બરાબર-દ્વૈપાયન, શંતનુ-સત્યવતી, પાંડુ-

કુન્તી, એ સઘળાં માણસો વેદની બદારનાં એટલે કે પ્રાગ્વૈદિકી કાળનાં હતાં. અને શૌનકી કાળના વેદનુયાયી લોકને એમની પહેલપહેલી જ માહિતી થઈ. પછી પરશૌનકી (શૌનક પછીના) કાળમાં આ સર્વને વેદનુયાયી બનાવવામાં આવ્યા. “ક્ષત્ર”-શબ્દ મૂળ “ક્ષિ” ધાતુ ઉપરથી નીકળેલો હોવાથી, પૂર્વે એનો અર્થ ‘રાજ’ થતો. ‘ક્ષત્રિય’-શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘રાજનો સગો’; અર્થાત્ જ ક્ષત્રિય વર્ણ વધારે જૂનો હરે છે. મૂળની ધણી ખરી વિદ્યા ‘ક્ષત્રિયો’ પાસે એટલે કે રાજાઓ પાસે હતી, અને પછી તેઓએ બ્રાહ્મણોને શીખવી—એ કથા શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. શૌનકી કાળ ચાર વર્ણોનો હતો, પણ તેમાં બ્રાહ્મણની પાંચરી પહેલી હતી એમ માનવાને આધાર જણાતો નથી. પરશૌનકી કાળના આરંભમાં બ્રાહ્મણની પાંચરી પહેલી નહોતી, પણ ત્યાર પછી બિહુકોએ સળવળાટ કર્યો, અને તેથી તે પહેલી થઈ. ક્ષત્રિયોનો સોભાપાન કરવાનો અધિકાર હોયથી દીધો એ કાળ આ બિહુકોનો મધ્યાહન કાળ સમજવો. મહાભારતમાં શાકુંતલ સરખા આખ્યાનમાં સૂક્ષ્મ જ્ઞેનારને તે તે કાળ તે તે શ્લોકમાં સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. આદિ પર્વનો ૭૪ મો અધ્યાય લો. એમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

‘નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સત્તાદ્ વિદ્યતે પરમ્,
નહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિહ વિદ્યતે.’ ૧૦૫

‘અશ્વમેધસહસ્ત્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્
અશ્વમેધસહસ્રાદ્ હિ સત્યમેવ વિશિષ્યતે.’ ૧૦૨

‘રાજન્ સત્ય પરં વ્રહ્મ, સત્યં ચ સમયઃ પરઃ,
મા ત્યાક્ષોઃ સમયં રાજન્, સત્યં સંગતમસ્તુતે.’ ૧૦૩

‘સર્વવેદાધિગમનં સર્વતીર્થાવગાહનમ્
સત્યં ચ વચનં રાજન્ સમં ચા સ્યાન્ન વા સમમ્.’ ૧૦૪

‘સ ચાપિ નિરનુક્રોશઃ ક્ષત્રપોનિઃ પિતા તવ
વિશ્વામિત્રો વ્રાહ્મણત્વે લુબ્ધઃ કામવશં ગતઃ’ ૭૫

૧૦૫ મો શ્લોક પ્રાગ્વૈદિકી (વેદ પહેલાંના) કાળનો હરે છે: એટલે, આ શ્લોકના કર્તા ‘વ્યાસ’ બાપદીકરાના સંબંધવાળા ને બે સૂત્ર વિશે આપણે ગયા અંકમાં કહી ગયા તેમાંના હરે છે.

૧૦૨ શ્લોક શૌનકી કાળનો હરે છે: એટલે, આ શ્લોકના કર્તા ‘વ્યાસ’ બ્રાહ્મણ હતા, સત્યની પાંચરી કર્મકાંડની પાંચરી કર્તા ઉપરની સમજનારા હતા.

૧૦૩ શ્લોક પરશૌનકી કાળનો, પણ તે કાળના આરંભભાગનો જ, એટલે કે ઉપનિષદકાળનો. આના કર્તા ‘વ્યાસ’ પણ બ્રાહ્મણી જ, માત્ર એટલો જ બેદ કે આ ઉપનિષદી હતા, કર્મકાંડી નહોતા.

૧૦૪ શ્લોક પરશોત્તમકી કાળનો, પણ પાછળના ભાગનો, એટલે કે તીર્થ-માહા-
ત્મ્યના કાળનો. એ બતાવનાર 'વ્યાસ' બ્રાહ્મણ જ હતો, એટલે સત્યની પાપરી ઉપલી જ
હતી છે.

૭૫ શ્લોક પરશોત્તમકી કાળનો, પણ તે છેક પાછળના ભાગનો એટલે કે બિહુકી
પેટભર કાળનો. એના કર્તા 'વ્યાસ' બિહુકી હતો, એટલે વિશ્વામિત્ર (ક્ષત્રિય)ની નિન્દા કરી છે.
'બિહુકી' વ્યાસની રહામે 'ક્ષત્રિય' વ્યાસનો હાથ પણ આજના ભારતમાં ટેકેકાળે
ચમકી ઊઠ્યો છે. 'બિહુકી' વ્યાસ વિશ્વામિત્રને જેમ જેમ પાડતા જાય છે, તેમ તેમ 'ક્ષત્રિય'
વ્યાસ એને ચક્રવર્તી જાય છે. વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને દર્શાવે ઉપર ચઢાવ્યો, અને સાક્ષાત્
બ્રહ્મદેવની રહામે પડી એમણે પ્રતિજ્ઞા સર્જી—આ વર્ણન 'બિહુકી' વ્યાસની સ્પર્ધા કરનાર
'ક્ષત્રિય' વ્યાસનું હોવું જોઈએ. બિહુકી વ્યાસે પરશુરામને ક્ષત્રિયાત્તર કરીને ચઢાવ્યા;
'ક્ષત્રિય' વ્યાસે બીજમ પાસે એમનો પરાજય થયાનું વર્ણન કરી એમને નીચે પાડ્યા, બીજમ
ઉત્તરાયણ થતાં મુઘી બાણચર્યા ઉપર પડ્યા રહ્યા હતા, એ 'ઉપનિષદી' વ્યાસનું વર્ણન.
'વ્યાસ'—શબ્દ મૃગ જાતિવાચક હતો, એને વ્યક્તિવાચક કર્યો, અને એ વ્યક્તિનો દ્વિપાતન
સાથે અભેદ માન્યો—આ કામ સ્પષ્ટ 'બિહુકી'નું જ.

આપા બીજા પણ વ્યાસ હતા. 'કર્મકાંડી' વ્યાસે રાજસ્ય અને આશ્રમેષ પાંડવો ઉપર
લાદ્યો. 'યૌગ્યવી' વ્યાસે કૃષ્ણ સાથે વિપ્રયુગે અભેદ કરી, અવતારવાદ મહાભારતમાં ઘુસાડ્યો.
'ચૈત્રી' વ્યાસે શિવનું મહાત્મ્ય, અને સંપ્રસિદ્ધ ધર્મના એનો ધણો ખરો ભાગ પેસાડ્યો.
'સૌરી' વ્યાસે સૂર્ય પાસે માંગી મળ્યાનું વર્ણન કર્યું; 'શાક્તી' વ્યાસે સુદના આદ્યમાં અ-
ર્જુન પાસે શક્તિનું સ્તોત્ર કરાવ્યું. 'પતિવ્રતાનું મહાત્મ્ય માનાર' વ્યાસે માંધારીના પાતિ-
વ્રતનું લાંબું લાંબું વર્ણન કર્યું. આમ હોવાથી એક વાતનાં અનેક કારણ વર્ણવેલાં જોવામાં
આવે છે. બીજે દુર્યોધનની જનધમાં ગદા મારી, એ પૂરની ઔનિકાસિક બિના. 'પાતિવ્રત'
વાળા વ્યાસ કહે છે કે પતિવ્રતા માંધારીનો શાપ આ વખતે દુર્યોધનને નડ્યો; 'બિહુકી'
વ્યાસ કહે છે કે મૈત્રેય ઋષિના શાપનું કષ્ટ દુર્યોધનને મળ્યું; ભક્તના રક્ષણ માટે પરમેશ્વર
લગાડી પણ કરે છે એમ સમજનાર 'યૌગ્યવી' વ્યાસ કહે છે કે કૃષ્ણે જનધની નિશાની કરી
અને તે નજરે પડી કે તુરત બીજે એ ઠેકાણે પ્રવર કર્યો; પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવી એ
વીરનું લક્ષણ બતાવનાર વ્યાસ કહે છે કે 'જનધ ઉપર ગદા મારીને પ્રાણ લઈશ' એવી
સભામાં બીજે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે આ પ્રસંગે એણે પૂર્ણ કરી. આ ચારમાંનું એક કારણ
ઐતિહાસિક માનવાની જરૂર નથી. 'જનધ ઉપર ગદા મારી બીજે દુર્યોધનને જીવ લીધો'
એટલી હકીકત ખરી માનવાને કોઈ પણ તરેહની હરકત જણાતી નથી. આ પ્રમાણે આ-
જનું મહાભારત એ એકનંદરે ખીચડી છે. કોઈએ થોડા ઘણા ચોખ્ખા નાંખ્યા છે, કોઈએ
થોડી ઘણી દાળ નાંખી છે, કોઈએ થોડા ઘણા મશાલો નાંખ્યો છે. એકે એક નાંખ્યું
તો ખીલ્યો ખીલ્યું નાંખ્યું, એકે એક વખત તો ખીન્યો ખીન્યો વખત—એમ ભાર
એકઠો થઈ આજનું મહાભારત જન્યું છે. અર્થાત્ જ, આ મન્ય એક હાથે કે એક કાળે
જન્યો નથી—

રામરામ રામકૃષ્ણ ભાગવત.

ખેડૂતો માટે પરસ્પર નાણાં ધીરવાની પેઢીઓ.

ગયા અંકમાં અમે આ પેઢીઓ સંબંધી બિલ શી રીતે ઉત્પન્ન થયું એનું તથા એ બિલના ઉદ્દેશ તથા સ્વરૂપનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું. દરેક કલમ શા શા હેતુથી દાખલ કરી છે અને અમુક સૂચનાઓ સરકારે શા શા કારણથી બાબુપર મૂકી છે એ બાબત સર ડેનિયલ ઇન્ફોર્સનના વિવેચનનો સાર પૂરેપૂરો આપ્યો. હવે આજ આ બિલના ગુણદોષ તપાસીએ છીએ. પરન્તુ તેમ કરતા પહેલાં ગયા લેખને અન્તે નંજાવેલી વાત અન્તે પુનઃ નજાવવાની જરૂર છે કે—આ બિલ એક અજમાયશ દાખલ જ રચવામાં આવ્યું છે, એની ફેલફેલની ભવિષ્યને ખોજે છે, અને તેથી એ સંબંધી કાંઈ પણ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારવી એ જોખમભરેલું છે. છતાં એના કેટલાક ગુણ-દોષ યોગી ધણી ખાતરીથી દર્શાવી શકાય એમ છે, અને તે અન્તે દર્શાવીશું.

૧. ગુણો.

(૧) આ બિલમાં એક ખાસ ખુશી થવા જેવું એ છે કે—સરકારે આ મંડળીઓમાં માત્ર દૂરથી શુભચિન્તન કરીને બેસી ન રહેતાં, દ્રવ્ય અને દેખરેખ એમ ઉભય આકારમાં ભાગ લેવાનું સ્વીકાર્યું છે. યૂરોપમાં જ્યાં જ્યાં આવી પેઢીઓ લઘી છે ત્યાં ત્યાં સરકાર તરફથી આ બંને તરફનો આશ્રય આપવામાં આવ્યો છે, અને હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્યના આશ્રયનો ધણા જૂના કાગથી વહીવટ પડેલો હોવાથી આવા આશ્રયની ખાસ જરૂર છે. પ્રજા-પક્ષની કેટલેક ઠેકાણે એવી ફરિયાદ સાંભળીએ છીએ કે સરકારે દ્રવ્યની બાબતમાં કબૂલેલું ઉત્તેજન યોડ્યું છે, અને તે પણ માત્ર ચરચાતને માટે જ છે. “કયસરે હિન્દ” પત્રના લેખક—જે ધણું કરીને આપણા પ્રસિદ્ધ દેશભક્ત મિ. ગાંધી છે એમ કહેવાય છે—એ તો એટલે સુધી વધીને કહે છે કે સરકારની આ યોજના તદ્દન નકામી છે: ખેડૂતોને એમની હાલની દયામણી રિયનિમાંથી મુક્ત કરવાનો એક જ માર્ગ છે, અને તે એ કે સરકારે પોતે જ એમને જો-હતાં નાણાં જોડે વ્યાજે પૂરું પાડવાં. એ લખે છે:—

“ While the ryot cries aloud for bread you give him a volume of new law to comfort him. It is not by this new-fangled legislation that he will be cured of his indebtedness, freed from his creditors, able to till his patch of land with greater resources and energy, and grow to blades of corn where he now grows one !.....The system in our opinion, is absolutely unworkable. It will never make a head, and it will therefore prove a dismal failure from the very outset.....A simple transaction with a single individual which he (the peasant) understands and which he will honestly carry out within a reasonable time, is what he wishes for. He wants from 50 to 500 Rupees. Give him that sum at once, on easy and simple terms, as the fellaheen now receive it from Egyptian National Bank, without much ado, red-tape and indescribable circumlocution. By all means institute your own

agency of intelligence.....The genius and statesmanship of Lord Cromer saw early enough how the felahkeen were to be treated.....The plan was simplicity itself and underlying it was the fundamental thesis that it was the State which should come forward with the obligation demanded of it by common sense and self-interest."

આ પેદીઓની ફતેહમંદી વિશે અમને પણ કંઈક સંકેત છે, પણ અમે ઉપર જણાવેલી સૂચના તો પસંદ કરી શકતા નથી. ખેડૂતોની તદ્દન રાજ્ય ઉપર આધાર રાખી બેરી રહેવાની ટેવ જતે દહાડે બહુ નુકશાનકારક છે, તથા ખાનગી નાણાં ધીરનાર વર્ગનું સંપત્તિ કામ સરકારે જ ઉપાડી લેવું એ ખેડૂત વર્ગને બદલે એક બીજા નાણાં ધીરનાર વર્ગને બીજા મામતો કરવાનો માર્ગ છે. એટલું જ નહિ, પણ ચારે તરફથી વધતા જતા ખર્ચના વખતમાં સરકારને એવી સૂચના કરવી કે વીસ કરોડ ખેડૂતને નાણાં ધીરા એ ગિલકુત્ર વ્યાવહારિક ડહાપણ બરેલું નથી. સરકાર દાત્ર જેટલી મદદ આપવાનું કબૂલે છે તે કરતાં વધારે મદદ માટે, તેમ જ દાત્ર જે ચરઆગને માટે જ મદદ આપવાનું કહે છે તેને બદલે જ્યાં સુધી પેદીઓ રહે ત્યાં સુધી મદદ આપવાને, સરકાર પાસે માગણી કરવી એ વધારે સાફ છે. તે જ સાથે આશા છે કે સરકાર આ પ્રયોગ શ્રદ્ધા અને દૃઢતા પૂરક કરશે, અને આગળની નિષ્ફળતાથી પાછા હટી ન જતાં, જ્યાં સુધી આ મહાગામી જનમી જશે ત્યાં સુધી પોતાનો ટેકો ગિલકુત્ર શિથિલ થયા નહિ દે.

(૨) આ ગિલના સ્વરૂપમાં વખાણવા જેવી બીજી જાગત એની મૂલદાર્ઢ અને તે તે સ્થિતિને અનુકૂલ થવા માટે પ્રાન્તિક સરકારને પેરાકાનૂન કરવાની બહુાળી છૂટ એ છે.

(૩) વળી, આ યોજનાનો લાભ માત્ર ખેડૂતો માટે જ ન સંખતાં, કારીગરો માટે માટે પણ સુખ્યો છે એ વિશાળતા પ્રદર્શનનીય છે. ગિ. રાને આ પ્રકારની પેદીઓ વિશે સને ૧૮૯૧ માં લખેલા પોતાના લેખમાં જણાવે છે કે:—

"The question of credit, as observed above does not concern Agriculturists alone. It equally concerns Spinners and Weavers, Carpenters and Smiths, Dyers, Potters, Brass and Copper Salk and Embroidery Workers, and Shop-keepers, Carriers and all the Trades and Professions that are now practised in this Country." Mr. Ranado's paper read before the First Industrial Conference, at Poona, in 1891.

૨. ખામીઓ.

આ ગિલના દોષો પૈકી મુખ્ય ત્રીયે પ્રમાણે જણાવે છે:—

(૧) સરકારે આ ગિલ ઘડવામાં ખેડૂતો અને મરીજ કારીગરોની સ્થિતિ સુધારવા કરતાં એમના માનસિક ગુણો કેળવવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે. અમારું એમ કહેવું નથી કે

માનસિક શુણ્ણી દેખાયણી અનિદ્ર છે—અને એટલા માટે જ, સપ્તર્ણા નાણાં સરકારે જ પૂરાં પાડ્યાં નેહએ એ “કયસરે હિન્દ” પત્રની સચનાને અમે નાપસન્દ કરી છે. પરન્તુ એટલું નિર્વિવાદ છે કે ખેડૂતોને અને કારીગરોને થોડે વ્યાજે નેહતાં નાણાં મળી શકે એ આ મંડળીઓનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, અને એ કાર્ય સિદ્ધ નહિ થાય તો આ મંડળીઓ નિષ્ફળ થઈ ગણાશે. વાચકને સ્મરણ હશે કે સર કેન્દ્રિક નિકલ્સનના લખાણમાંથી ગયા આંકમાં અમે જે ઉતારો ટાંક્યો હતો એમાં “previous thrift” (પહેલાં કરેલી કરકસર) એ શબ્દો અમે ઇટાલિક ટાઇપમાં મૂક્યા હતા. એમ કરવામાં અમારું તાત્પર્ય પ્રકૃત બિલના એક મુખ્ય લક્ષણ તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવાનું હતું: આ બિલ માની લે છે કે ખેડૂતે પહેલી કરકસર કરવી, અને કરકસર કરીને જે નાણાં એકઠાં થાય તેમાંથી પેદીઓ રચવી: સરકારે બાંધેલી આ આશા અમને બહુ દૂર જણાય છે. હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતો સાધારણ રીતે ઉણદ છે એમ માનવું તદ્દન જૂઠ્ઠાભરેલું છે. આ દેશ ઉપર આસર કરી રહેલાં બીજાં અનેક આર્થિક કારણોને લીધે ખેડૂતોનું દારિદ્ર્ય દિનપર દિન વધતું જાય છે, અને એમને ડ્રમ્પની જરૂર તો વારંવાર પડે છે એટલે વાણીઆને ધેર ગયા શિયાય છૂટકો થતો નથી. તેઓ નાણાં બચાવે અને પછી પેદીઓ રચે એ બનવું બહુ મુશ્કેલ છે, બદલે અશક્ય છે. પ્રથમ તો એમણે લગભગ સપ્તર્ણા નાણાં જોડે વ્યાજે સરકારે અને બીજાં લોકોએ મળી પૂરાં પાડ્યાં નેહએ. અને આમ બારે વ્યાજમાંથી મુક્ત થવાથી જ તે દહાડે એમની પાસે કાંઈક સંધરો થશે, અને પછી જ તેઓ પેદીઓમાં વધારે ભાગ લઈ શકશે. એ જ કમ અમને સંભવિત લાગે છે. પેદીઓમાં શરૂઆતથી એમને થોડો ધણો ભાગ મેળા કરવા માટે થોડીક માસિક યા વાર્ષિક રકમ બરવાની આવશ્યકતા હોવી નેહએ. સ્વિદ્ગ્રાહીઓમાં આવી પેદીઓ છે તેમાં દરેક મેમ્બરે દરગાસે યા દરવર્ષે અમુક રકમ બરવી પડે છે. પણ તે સાથે, બહારની યાપણુ સંખ્યાની મંડળીઓને છૂટ છે. હુંકામાં, તાત્પર્ય કે સરકારે હાથ ખેડૂતોની કરકસર ઉપર ધણો ખર્ચ આધાર રાખ્યો છે, તેને બદલે જોડે વ્યાજે નાણાંની સગવડ કરી આપવા તરફ વિશેષ કાળજી ધરાવે તો વધારે સાફ.

(૨) સરકારે બિલમાં જે નિયમ કર્યા છે તે જોતાં, પૂરતાં નાણાં એકઠાં થવામાં ધણી અડચણો નડશે એમ લાગે છે. અને જોને પરિણામે જે આ નવી યોજના અશક્ય નીવડશે તો કદાચ ગરીબ ખેડૂતો ઉપર અને હિન્દુસ્તાનના લોકના પ્રજા તરિકેના શુણ્ણો ઉપર ગેરવાજબી નિન્દાનો વરસાદ આવી પડશે. આ મંડળીઓ ફતેહમન્દ નીવડવામાં એક મ્હોટામાં મ્હોટી મુશ્કેલત અમને એ લાગે છે કે આ દેશના ખેડૂતોની સ્થિતિ ધણી કંગાલ હોઈ, તેઓ પોતે બચાવેલાં નાણાં (‘previous thrift’)માંથી પેદીઓ ઉઠી કરે એ અશક્ય છે. બહારની મદદ લીધા વિના ચાલે એમ નથી, અને આ બિલ તો ચોખ્ખું ઠરાવે છે કે કાંઈ પણ બહારનો માણસ આ પેદીઓને નાણાં ધીરી શકે નહિ. ખરી વાત છે કે આ પેદીઓનો ઉદ્દેશ ખેડૂતોમાં પરસ્પર સાહાય્ય કરવાનો છે, બહારના લોકને વ્યાજ કમાયો આપવાનો નથી. પણ આ દલીલ અમને જૂઠ્ઠા જારેલી લાગે છે. આ પેદીઓ બહુ થોડે વ્યાજે નાણાં રાખે, અને એક માણસ પાસેથી અમુક રકમ કરતાં વધારે ન રાખે, અને તે પણ સરકારની પરવાનગીથી—એટલાં બન્ધન દાખલ કરવામાં આવે તો સરકાર જે બચ રાખે છે કે

વાણીઆ બધી પેદીઓ પચાવી પડશે એને માટે કારણ નહિ રહે, અને પૈસાની છૂટ રહેશે : પૈસાની છૂટ એ આ પેદીઓની ક્ષતેદમન્દી માટે ઘણીજ જરૂરની બાબત છે, પછી એ બંને વાણીઆને હાથે થાય. વાણીઓ આ પેદીદારા ખેડૂતોને ઓછે વ્યાજે નાણાં ધીરે, અને સરકારની દેખરેખ અને પરવાનગીથી જ એ નાણાં પેદીને હાથે વસૂલ થાય—તે પછી વાણીઆ સહામે અકારણ દેપ શા માટે રહેવો જોઈએ એ સમજાતું નથી. યૂરોપમાં સરકારની મદદથી ઉભી થએલી બે પ્રકારની પેદીઓ છે : કેટલીક પેદીઓ તદ્દન ખેડૂતોના હિત ખાતર જ ઉભી કરવામાં આવી છે, અને તે ઉભી કરનાર ખેડૂતો અને મહોટા જમીનદારો છે. બીજી કેટલીક પેદીઓ પૈસાવાળા લોકોએ કરી છે, અને તેમાં નાણાં ધીરનાર અને લેનાર ઉભયવત્ હિત સમાયેલું છે. નાણાં લેનાર ખેડૂત જેમ ઓછે વ્યાજે નાણાં મેળવી શકે છે અને ખાનગી દેવાદાર તરીકેની પરવશતાથી મુક્ત રહે છે, * તેમ નાણાં ધીરનાર વર્ગને નાણાં રહેલાબધી વસૂલ થઈ શકે તે માટે સરકાર તરફથી પેદીઓના હક રૂપે કેટલીક મદદ મળે છે. આ રીતે, નાણાં ધીરનાર વર્ગ સહામે સરકારનો કોઈ પણ તરેહનો ગેરવાજબી દેપ નથી, ઉલટું એ વર્ગને ખેડૂતોના હિતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને આપણી સરકારે પણ ગામડાંમાં ધીરધાર કરનાર વર્ગ તરફ એવીજ નિર્દોષવૃત્તિ રાખવી ઘટે છે. વળી આ બાબતમાં આશ્ચર્ય લાગે અમને એક એ છે કે એલ. મિ. લિલિ જેવા સરકારના મહોટા અમલદાર નવી કેળવણી પામેલો પ્રજા વર્ગ ખેડૂતો તરફ આ બાબતમાં પોતાનું કર્તવ્ય કરે એમ માગણી કરે છે, અને બીજી તરફથી આ બિઝમાં આ કર્તવ્ય કરવાનો એ વર્ગને પ્રસંગ સરખો પણ મળતો નથી. કેળવાએલો વર્ગ શું ખેડૂતોને મહેતાજની માફક શીખામણ આપે એટલું જ સરકાર

* "Under the direct system of lending, creditors exercise a moral intelligence or dominion over the debtors who sink in dignity. The relation between a private debtor and creditor have a tendency, in course of time, to develop mutual misunderstanding and bitterness. The Emancipation of the population from this source of moral degradation by interposition of the Banks has proved of the highest value as an agency for the education of the people in the best virtues of Citizenship."

§ "The men who have money and want to invest it safely, find that they have not to hunt after their debtors, inquire into their solvency, and go to law to test the result. The man who has saved money which he wants to lend goes to the Bank, pays down his money as a Depositor, or buys the Bonds of the Bank, and when the sixth-monthly instalment falls due, he signs the Coupon and cashes it. An immense waste of power, time and money is thus saved to him and to the debtor. The business becomes specialized, like any other business, all risks are avoided, and all the benefits of a secure investment and cheap loan are secured to the *monied* and *nerdy* classes."

હજી છે? ખેડૂતો એવી શીખામણને એમની આમ્ય ભાષામાં ‘પારકા છોકરાને જાતિ કરવા’ ની માને તો એમાં શું આશ્ચર્ય? માટે આ મંડળીઓના મેમ્બર શિવાય ખીજાં કોઈનાં નાણાં સ્વીકારવાં નહિ એ નિયમ અમને અનિષ્ટ લાગે છે. હુંકામાં, Co-operative Credit Societies (પરસ્પર નાણાં ધીરવાની મંડળીઓ) ના સ્વરૂપને ઘોડુંક ગણી કરી Agricultural Banks (ખેડૂતોને નાણાં ધીરનારી પેઢીઓ) ના સ્વરૂપ તરફ વલણ રાખ્યું હોત તો સાફ હતું.

૩. આ મંડળીઓની આર્થિક કૃતેદમન્દીમાં ખીજું વિધન એ નડશે કે ખેતીનાં પાક શિવાય કોઈ પણ સ્થાવર યા જંગમ મિલકત ગીરો કરી એ ઉપર નાણાં કરવાની આ મિલમાં મના છે ખેડૂતોનાં રૂપાનાં ધરણાં કેટલી કિમતનાં છે, એમાં કાંઈ દગો છે કે નહિ વગેરે તપાસ કરવી ગામડામાં કઠણ પડે એમ ધારીને સરકારે જંગમ મિલકત ખાતલ કરી દશે. સરકારે ધારેલી આ મુશ્કેલી બહુ ભારે છે એમ માનીએ, પણ સ્થાવર મિલકત પણ ગીરો ન કરી શકાય એ નિયમને આ કારણુ લાયુ પડતું નથી. કારણુ, સ્થાવર મિલકતની કિંમત ગામડા-માં બહુ રહેલાછથી નક્કી કરી શકાય એમ હોય છે. પણ સ્થાવર મિલકત ગીરો કરવા રહામે આજકાલ સરકારને ઘણો આગ્રહ છે એ જ આ નિયમનું મુખ્ય કારણુ જણાય છે. પરંતુ આ સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે વાણીજીને ઘેર જમીન ગીરો મૂકવામાં જે ગેરફાય-દા રહેલા છે એ આ મંડળીઓને ત્યાં ગીરો મૂકવામાં રહેલા નથી. સરકાર તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગીરોની છૂટ આપવાથી નાણાં જમીનમાં ભરાઈ પડવાનો ભય છે. પરંતુ આ રહામે ધિલાજ છે :— અંગઉધાર નાણાં જે રીતે વસૂલ કરી શકાય છે તે જ રીતે આ પણ વસૂલ કરી શકાય; અને દેવાદારની જાતથી એટલે કે દિવાની કેદથી એ વ-સૂલ કરી શકાય, એવી કલમ નાંખવામાં બાધ નથી. વળી મંડળી નાણાં ધીરે એના ફરતા-વેજમાં હમેશાં આવી કલમ સ્પષ્ટ સંદેશમાં પણ દાખલ કરી શકાય. ખીજું, સરકાર એમ માને છે કે આ મંડળીઓ જે નાણાં ધીરશે એ દેવાદાર વિષે પૂર્ણ વાકેફગારી સાથે જ ધીરશે: આવી એક ખીજા વિષે સંપૂર્ણ માહિતી એ આ ગિલ્તો પામે છે એમ સરકારે વારંવાર જણાવ્યું છે. તો પછી ગીરો જમીનમાં નાણાં ભરાઈ પડશે એમ ઘણી ધારતી રાખવાનું શું કારણુ છે? એકંદરે બને જાણુની દલીલો ઉપર વિચાર કરતાં જણાય છે કે સરકારે ગીરો વિગદ જે નિયમ દાખલ કર્યો છે એ આ મંડળીઓની કૃતેદમાં વિધનકર-યઈ પડશે. યુરોપની મંડળીઓમાં પણ ગીરો રાખવાની પરવાનગી છે. *

(૪) ખેડૂતો નફો વહેંચી શકે નહિ એવી એક કલમ છે. એક તો ખેડૂતની જવાબદારી ‘અન-સિમિટેડ’ રાખી છે; અને વિશેષમાં નફો વહેંચી લેવાની બંધી છે. એટલી મુશીબતો માથે વહોરવાનું ખેડૂત પસંદ કરશે ?

(૫) આ ઉપરાંત, ‘સમરિપ્રોપ્રીટર’ થી હુકમનાનું મેળવવાનો આ મંડળીઓને

* ખેલનિયમની Le Caissa Hypothecain અને સ્વિટઝર્લેન્ડની Swiss Mortgage Banks ગીરોમંડળીઓનું મિ. સનડેએ એમના પૂર્વોક્ત નિબંધમાં વર્ણન આપ્યું છે એ વાંચવા જેવું છે.

હક બહુયો નથી એ પણ એક મોટી ખામી છે. આ હક ધુરેપની મંડળીઓને છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ દેશમાં નવાં ગામડાના લગભગ બધા દાવા 'સમરિ પ્રોસીજર' થી ચૂકે એમ ધમ્મચા જેતું છે ત્યાં આ હકની કસ્ટના સિલેક્ટ કમિટીને સમ-જાયા વિના નહિ રહે.

(૬) કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે સરકારે આ મંડળીઓ તરફથી અમુક ટકા વ્યાજની 'ગેરેન્ટી' (બાંધપત્રી) આપવી જોઈએ. એથી લોકને આ મંડળીઓમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય અને એની કુતેહ-મદી સુનિશ્ચિત થઈ જાય. આ મતમાં અમે મળીએ છીએ. સરકારે રેલ્વે કંપનીઓને ગેરેન્ટી આપી આજ સુધીમાં કરોડો રૂપિયા રેલ્વે ખાતર ખર્ચ લખ્યા છે તો ખેડૂતો કે જમનાં નાણાંથી જ આ દેશનું રાજ્યતન્ત્ર ચાલે છે એમ કહીએ તો ચાલે એમના ઉદ્ધાર માટે વ્યાજની ગેરેન્ટી આપવી એમાં કાંઈ વધારે પડતું નથી.

(૭) લોર્ડરિપન અને સર બેરિંગ (ઇંગ્લિશના હાલના મુખ્ય અધિકારી લોર્ડ કોમર)ના વખતમાં આપણા ઈલાકામાંથી કેટલાક દેશહિતથી સજ્જનોએ જે યોજના સરકાર આગળ મૂકી હતી અને જેને હિન્દી સરકારે અનુમોદન આપ્યું હતું પણ જે સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટના કુરા-અહથી પડી જાતી હતી, તેમાં એક મામણી એવી હતી કે સરકારે જમીનની મહેસૂલ વધારવી નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી મંડળીએ કરેલી જમીનની કિંમત તથા ઉપજની ગણતરીમાં વારંવાર ફેર પડે, અને અવ્યવસ્થા થાય. આ બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, પણ હાલમાં સરકાર યાવચ્ચન્દ્રિયાકર્ષે જમાબંદી કાયમ કરાવવાની નીતિ પસન્દ કરે એમ લાગતું નથી.

ઉપર, આ બિજના ગુણદોષનું વિવેચન સમાપ્ત કરતા પહેલાં, મિ. રાનડેની યોજના વાચક આગળ મૂકીશું:—

મિ. રાનડે એમના "Re-Organization of Real Credit in India." નામના નિબંધની (જેમાંથી અમે ઉપર વારંવાર ઉત્તર ટાંક્યા છે) એની સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

"The State need not expend its Funds. The Funds will be forthcoming to any amount if it only promises to organize the Agency, and set it at work. The Post office and Savings Banks Deposits are ready to hand. All that Government has to do is to organize District or City Committees of Indian Capitalists to empower them to receive deposits at fixed rates and lend them at slightly higher rates to the borrowers on the security of lands or houses etc, the excess rate providing for a gradual amortization of the debt in a definite period, Insurance charges and working expenses. The Loans of these District Committees should be allowed priority over all other debts, and exempted from all duties, and certain and speedy execution should be permitted to them.....What holds true of agriculture holds equally good in this country about every other Trade and Industry."

‘ મિ. રાનડેની સૂચના ઘણી સાદી છે:—સરકારે પોતે નાણાં ખર્ચવાની કાંઈજ જરૂર પડે એમ નથી. પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ બેંક (જેને મિ. રાનડે વાજખી રીતે લોકની આપણુ જ માને છે) એનાં નાણાં ઉપયોગમાં આવી શકશે. સરકારે જિલ્લા અને શહેરના નાણાવાળા ગૃહસ્થોની કમિટિઓ નીમવી અને એમને અમુક વ્યાજે નાણાં જમે માંડવાની સત્તા આપવી, અને એથી જરા ઉંચે વ્યાજે જમીન અને ઘર વગેરે ઉપર ખેડૂતને ધીરે એવો નિયમ કરવો. વ્યાજ ફક્ત એટલું જ હોયું ‘રાખવું’ કે જેટલામાંથી મંડળીઓના કામકાજનું તથા ઘર ઉપર બીમા વગેરેનું ખર્ચ નીકળે, તથા ધીમે ધીમે એ મંડળીઓનું દેવું કપાતું આવે તથ્યાદિ. ’

અર્થાત્ મિ. રાનડેની સૂચનાનો આપણા હાલના ખિલથી મુખ્ય બેદ એ છે કે (૧) માત્ર ખેડૂતનાં જ નાણાં ઉપર અને સરકારની જૂજ અને પરિમિત મદદ ઉપર જ આધાર રાખીને ખેસવાતું નથી, (૨) મંડળીઓને જમીન ગીરો રાખવાની છૂટ છે, તથા (૩) એ નાણાં જલદી વસુલ થઈ શકે તે માટે સમરિ પ્રોસીજરની માગણી છે. આ ત્રણ મુદ્દાના બેદ છે, અને અમને લાગે છે કે સરકારનો તન મન અને ધનથી આ યોજના પાર પાડવાનો વિચાર હશે, તો આગળ જતાં મિ. રાનડેની સૂચનાનુસાર હાલના ખિલમાં યા એ ઉપરથી ઘડાએલા નવા કાયદામાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા વિના ચાલશે નહિ.

[વસન્ત ઓફિસ]

માણસ અને તેનું બંધારણ.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૩૪૪ થી.)

૪. કામ.

પ્રાણીજાતના બંધારણમાં જુરસા તેમ જ લાગણીઓનું રૂપ લેનાર જે પદાર્થ છે તેને કામતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. એ કામતત્ત્વ સ્થૂળ ભુવનના ઇથરો કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ જે કામ લોકનો પદાર્થ (astral plane) તેનું બનેલું છે. તેની સાથે નીચલાં બે શરીરો પ્રાણુ માર્ફતે જોડાયલાં રહે છે. એ ચારે સાથે મળીને ચાર પશુતત્ત્વો થાય છે. જે માણસ તથા બીજાં બધાં પ્રાણીઓમાં પ્રકટ હાલતમાં જોવામાં આવે છે.

માણસ તથા જનવર વચ્ચે જે આટલો બધો તફાવત જોવામાં આવે છે તે પાંચમા તત્ત્વ મનને લીધે છે. જેટલો વખત માણસ જુરસા, લાગણીઓ અને ઇન્દ્રિયોને તાબે રહે છે તેટલો વખત તે જનવર સરખું જ છે. કારણ કે કામના તે રૂપમાં કોઈ ઉંચી જાતનું

બાન રહેતું નથી. અને જેટલો વખત એ પ્રબળ રહે છે તેટલો વખત મનનું ક્ષેત્ર ચાલતું નથી અને તેથી માણુસ જનવર તરિકે વર્તે છે.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એમાંના કોઈ એક અથવા વધારેના સંબંધમાં આ-વ્યાધી પ્રાણીને જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ બાન. એવી લાગણી થયા પછી મને એવી લાગણી થાય છે એવું જે લાગે છે તે સ્વબાન (self-consciousness). લાગણીઓના રૂપમાં પ્રકટ થનાર કામતત્ત્વ છે અને લાગણી મને થાય છે એવું બાન ધરાવનાર તે મન છે. માટે જનવરોનો જીવ તે કામ છે અને માણુસનો જીવ તે કામ અને મનનો સંયોગનું પરિણામ છે.

જેમ પ્રાણુતત્ત્વ બરોડા માર્શ્ન વિક્રિયામાં આવી શરીરમાં ફરે છે, તેમ કામતત્ત્વ શરીરમાં ગુચ્ચવાધને રહેલું છે તથા શરીરની બહાર પણ ચોતરફ રહેલું છે. કામતત્ત્વમાં તરે-હવાર રંગો રહેલા છે કે જે જૂદી જૂદી લાગણીઓ તથા જૂદા જૂદા વિચારોથી પળ પળમાં ફર્યા કરે છે. વિશ્વ દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યે એ કામતત્ત્વના રંગો જોઈ શકે છે અને તેપરથી માણુસની લાગણીઓને તથા ગુણાવગુણને પરખી શકે છે. દરેક માણુસનું કામતત્ત્વ એક સરખી હાલતમાં હોતું નથી તેથી સાધારણ માણુસમાં બ્યારે બાકીનાં તત્ત્વો નીચલી સ્થૂલ ઉપાધિથી જૂઠાં પડે છે, ત્યારે કામરૂપ શરીરના આકારમાં ગોઠવાઈ જવાને બદલે ઝાંખું વાદળાના ધાબાના રૂપમાં રેખાય છે. પવિત્ર અને ખીલેલી મનશક્તિવાળા માણુસનું કામરૂપ ચળકતું અને સ્થૂલ શરીરના આકારમાં ગોઠવાઈ ગયેલું જોવામાં આવે છે.

સાધારણ માણુસના અને મનશક્તિ ખીલેલા માણુસના કામતત્ત્વના રૂપમાં પણ તફાવત હોય છે. તેમ બંનેની ક્રિયામાં પણ તફાવત હોય છે. જેવી રીતે નીચલાં ત્રણ તત્ત્વો સ્થૂલ જીવન ઉપર જીવને સ્થૂલ ઉપાધિ તરિકે કામ લાગે છે, તેમ કામતત્ત્વ મનને ઉપાધિ અથવા શરીર તરિકે કામ લાગે છે. પણ સાધારણ માણુસનું કામતત્ત્વ તેટલું ખીલેલું નહીં હોવાથી તેનું મન તેને પોતાની ઉપાધિ તરિકે વાપરી શકતું નથી. જેમ એક બાળક પોતાના શરીરને પોતાની ઉપાધિ તરિકે વાપરી શકતું નથી તેમ પવિત્ર અને કેળવણી મનશક્તિવાળાનું કામતત્ત્વ સ્થૂલ ઉપાધિથી છુટું પાડી શકાય છે અને શરીરના જેવો આકાર ધારણ કરાવીને તેના પાસે કામ કરાવી શકાય છે.

ગુપ્તવિદ્યામાં બતાવ્યા પ્રમાણે જીવ ત્રણ રીતે સ્થૂલ ઉપાધિથી જૂદો થઈ શકે છે. (૧) બરૂં ઉંઘમાં પડ્યા પછી સ્થૂલ ઉપાધિમાંથી કામરૂપના સ્ફુટન ભાગ સાથે ઉપલાં તત્ત્વ જૂદાં પડે છે અને તેનું જગત્ત્વ અવસ્થામાં બાન રહેતું નથી. (૨) મરણવેળાએ જૂદાં પડે છે અને (૩) ગુપ્તવિદ્યાના અભ્યાસીઓ ચોક્કસ રીતોથી પૂરેપૂરા બાન સાથે સ્થૂલ ઉપાધિથી પોતાને જરૂર પડે ત્યારે બહાર નીકળી જઈ શકે છે. પણ તેમ કરવા પહેલાં કરનારનું કામરૂપ સ્ફુટન બધારણવાળું તથા મનના તાજામાં રહે તેવું થયેલું હોતું જોઈએ.

કામતત્ત્વ સ્થૂલ ઉપાધિ અને મનની વચ્ચે હોવાથી એ બંને પવિત્ર રાખવાની જરૂર છે. જેવી રીતે સ્થૂલ જીવનનો પદાર્થ સાત હાલતમાં વહેંચાયેલો છે તેવી જ રીતે કામલો-

કર્મો પશુ સાત હાલતનો પદાર્થ રહેલો છે. કામરૂપના બંધારણમાં જેમ જેમ સૂક્ષ્મ હાલતમાં વહેલો પદાર્થ વધારે હોય તેમ તેમ તેને ઉપાધિ તરીકે સારી રીતે વાપરી શકાય છે; અને સ્થૂલ શરીરમાંથી જૂદું થયા પછી ગમે તેટલે દૂર જવાને શક્તિમાન થાય છે. એ કામ રૂપમાં જો કામલોકના નીચલા વિભાગનો પદાર્થ વધારે હોય તો તે ખપમાં આવવાને માટે નાલાયક થાય છે.

કામરૂપનું બંધારણ સૂક્ષ્મ કે ઘટ્ટ રહેવાનું કારણ સ્થૂલ ઉપાધિ અને મન છે બન્નેની. હાલત ઉપર રહેલું છે. સમજ્યા વગર માંસ, દારૂ વગેરે ચીજો અને તમોચુણી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાથી સ્થૂલ ઉપાધિમાં તમો અને રજો ગુણવાળા આણુઓ દાખલ થવા માંડે છે અને તેથી લગતા તેવા તમો અને રજો ચુણી આણુઓ કામરૂપના બંધારણમાં પણ દાખલ થાય છે. સ્થૂલ જીવન ઉપર જેટલી વસ્તુઓ છે તેને મળતો કામિક જીવનનો ભાગ (astral counterpart) રહે છે.

કામ ક્રોધ લોભ વગેરે વિકારો જેવામાં પ્રજ્ઞા હોય તેનું કામતત્ત્વ સ્થૂલ છે એમ સમજવું. વનસ્પતિ ઉપર જીવનારા માણસો કરતાં માંસાહાર કરનારા માણસોમાં આ વિકારો વધારે હોય છે. વિકારો જે માણસના તાબામાં રહેતા હોય તે માણસનું કામરૂપ સૂક્ષ્મ જાણવું. સ્થૂલ ઉપાધિ ઉપર બહારની વસ્તુઓથી જે ધુન્નરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે કામતત્ત્વની માર્ફતે જ મન ઉપર જાય છે. અને ત્યાર પછી મનમાં તે વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે તેમજ મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારોને સ્થૂળ જીવન ઉપર શબ્દના કે કર્મના આધારમાં પ્રકટ થવા માટે કામતત્ત્વની ઉપાધિ માર્ફતે પસાર થવું પડે છે. એમ હોવાને લીધે પવિત્ર વિચારોથી મનમાં જે નાશુક ધુન્નરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ ધુન્નરીઓ તે વિચારોથી પ્રકટ થતાં કામરૂપમાં થવી જોઈએ. મનમાં પવિત્ર વિચારો જ આવવા દીધાથી કામરૂપ પોતાની મેળે જ સૂચ બંધારણવાળું થતું જાય છે અને જુસ્સા તથા લાગણીઓ ઓછાં થતાં જાય છે.

ખોરાકની અસર જેમ મન ઉપર થાય છે તેમ મનની અસર સ્થૂલ શરીર ઉપર પણ થાય છે. વાદ અને બકરીનાં જેવાં મન છે તેવાં તેમનાં શરીર છે. નિદ્રોપ પ્રાણીઓનાં વિકરાળ શરીર હોતાં નથી, તેમ જ વિકરાળનાં નિર્બળ હોતાં નથી. તેજ પ્રમાણે પાપી કપટી અને પવિત્ર તથા નિદ્રોપ માણસના ચહેરા ભિન્ન હોય છે. તેથી મન હમેશાં પવિત્ર વિચારોમાં અને શરીર સાર્વિક ખોરાકથી પવિત્ર રાખવાનું ધર્મમાં દરમાન છે.

બર જિંદમાં પડ્યા પછી ઉપલાં તન્વો સ્થૂલ ઉપાધિથી છુટાં પડતાં હોય તો માણસ રોજ મરણ પામી સવારે જીવતું થતું હોવું જોઈએ; પણ તેમ નથી ગ્રામવિદ્યાના ચોક્કસ નિયમો પ્રમાણે વર્તવાથી માણસ સ્થૂલ ઉપાધિથી જૂદો પડે છે પણ તે સ્થૂલ ઉપાધિના ત્રણે નીચલાં તત્ત્વોથી અને મરણવેળાએ તો માત્ર સ્થૂલ શરીરથી ઉપલાં જોઈ તત્ત્વ જૂદાં પડે છે, અને ત્યાર પછી હાયા શરીરને સ્થૂલ જીવન ઉપર રહેવા દઈ કામરૂપ સહિત ઉપલાં તત્ત્વો કામલોકમાં જાય છે. જ્યાં કામરૂપ છુટું પડી વીખરાઈ જાય ત્યાં સુધી મન સાથે તેનો સંબંધ હોવાથી ઉપલાં સર્વ તત્ત્વોને ક્યાં શોધાઈ રહેવું પડે છે. દરેક માણસનું કામ-

રૂપ એક સરખા વખતમાં છૂટું પડતું નથી. જેમ માણસને વિષયના ભોગો ભોગવવાની 'લા-લસા' વધારે હોય તેમ તેનું મન તેના કામરૂપ સાથે એટલું તો ગુંચવાઈને 'એક' થયેલું રહે છે કે તેને છૂટું પડતાં બહુ વખત લાગે છે અને કેટલાક પાપીઓનાં કામરૂપથી તેનું ત-મામ મન છૂટું પડી પણ શકતું નથી. એવાને કેટલોક ભાગ કામરૂપની સાથે જ નારા પામે છે. જે માણસે જીવતી સ્થિતિમાં કામરૂપને તાબામાં રાખ્યું હોય તેને મરણ પછી દુનિયાનું ખેંચાણ થતું નથી તેથી તેને કામલોકમાં વધારે વખત રહેતું પડતું નથી તેનું તમામ મન કામ રૂપની સાથે જ નારા પામે છે જે માણસે જીવતી સ્થિતિમાં કામને તાબામાં રાખ્યું હોય તેને મરણ પછી દુનિયાનું ખેંચાણ થતું નથી તેથી તેને કામલોકમાં વધારે વખત રહેતું પડતું નથી. તેનું તમામ મન કામરૂપથી છૂટું થઈ ઉપલાં તરફ સહિત સ્વર્ગમાં જાય છે. પછી છૂટું પડેલું કામરૂપનું ખોખું વીખરાઈ જાય છે અને તેના પદાર્થ તેના જીવનને લગતા પદાર્થોમાં મળી જાય છે.

પ્રોફેસર ગેટ્સ નામના અમેરિકન સરકારના વિદ્યાપ્રાતાને લગતા એક વિદ્વાને એક એવી શોધ કરી છે કે દરેક જાતના વિચારો ચોક્કસ રંગ જતાવે છે. અને તેપરથી અમુક માણસ કેવા વિચાર ધરાવે છે તથા કેવા સ્વભાવનો છે તે પરખી શકાય. તે પરખવા માટે તેણે એક કાચની નળી બનાવેલી છે જેમાં ચોક્કસ જાતનું રાસાયનિક મિશ્રણ રાખવામાં આવેલું છે. આ મિશ્રણમાં માણસ ટુંક મારે એટલે તેમાં ચોક્કસ રંગો બધાય છે જેપરથી તે માણસના વિચાર તથા સ્વભાવ જાણખી શકાય છે. આ શોધપરથી કામરૂપમાં રંગો હોય છે એ વાતની સાબિતી મળે છે.

૫. મન.

મન એટલે જે વિચાર કરે છે તે. નીચેનાં ચાર તત્ત્વો તે એક ધરને સ્થાને છે, અને તેમાં વસનાર ધણી તે મન છે. આપણામાં મન ન હોય તો આપણે જનન-વર જેવા જ છીએ. મનની જીવતી હાલતમાં બે સ્થિતિ હોય છે: નીચલું મન અને ઉપલું મન. નીચલું મન તે ઉપલાનો એક ભાગ અથવા પ્રતિબિંબ (reflection) રૂપે પડતા એક કિરણ રૂપે છે જે કામની સાથે જોડાઈ રહે છે અને ઉપલું મન ઉપરનાં બે અમરતત્ત્વો સાથે જોડાઈ રહે છે. નીચલું મન કામ અને ઉપલા મનની વચ્ચે રહેલું છે. જેમ બે લોકચુંબકની વચ્ચે રાખેલી શીય ભેમાંથી એકને વળગી જાય છે તેમ નીચલું મન, ઉપરથી ઉપલા મન સાથે અને નીચેથી કામ સાથે, આકર્ષણના બળ પ્રમાણે ખેંચાયલું રહે છે.

સાધારણ માણસમાં કામનું જોર વધારે તેથી તેનું મન કામ તરફ ખેંચાયલું વધારે રહે છે, અને તેને કામ-મન કહે છે. જે તેને કામથી છૂટું કરવામાં આવે તો તે ઉપલા મન સાથે જોડાઈ જાય. જેમ એક રાજાનો છોકરો બાળપણથી બીખારી સાથે રહેતો હોય તો તે પોતાને એક બીખારી તરફે માને છે તેમ નીચલું મન કામ સાથે રહેવાથી પોતે જે માનથી બરપૂર એવા ઉપલા મનનું કિરણ છે તે વાત જાણી જાય છે અને કામનું સ્વરૂપ ખતી જાય છે.

શરીરમાં હું હું એવું સ્વભાવ (self-consciousness) ધરાવનાર મન છે. તે મનમાં સ્મરણશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને વિદ્યાન રહેલાં છે.

નીચકું મન તે ઉપલા મનનો જ એક ભાગ અથવા કિરણ છે, પણ તે કામરૂપ અને સ્થૂળ ઉપાધિના બંધન (Limitation) માં પડેલું હોવાથી પોતાનું કુદરતી બલ દેખાડી શકતું નથી સાધારણ રીતે મન શબ્દ કામ-મનના અર્થમાં વપરાય છે.

મનની શક્તિના વધવાનો આધાર સ્થૂળ ઉપાધિ ઉપર રહેલો છે. ઉપાધિ સારી કે ખામી વાળી હોય તે પ્રમાણે મન પોતાનું વધારે કે ઓછું બળ દેખાડે છે. જેમ એક જ પ્રકારનો અગ્નિ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં તેલ અને બતીઓની માર્ગે જૂદી જૂદી જાતનો પ્રકાશ આપવાને શક્તિમાન થાય છે તેવી જ રીતે મન એ જૂદી જૂદી ઉપાધિ પ્રમાણે જૂદું જૂદું રૂપ લે છે. જ્યાં કામરૂપ જોવાર હોય અથવા મગજમાં કાંઈ ખામી હોય ત્યાં મન સારી રીતે પ્રકટી આવતું નથી.

ઉપકું મન ઉપલી ત્રિપુટી (મન-બુદ્ધિ-આત્મા) માંનું એક હોવાથી અમર છે અને તે વારંવાર અવતાર ધારણ કરે છે. જેમ એક અર્જુનનાં બધાં જોરાકની જરૂર હોય ત્યારે તે પોતાનો અમુક ભાગ બહાર કઢાડી જોરાક લઈ પાછો ખેંચી લે છે તે જ પ્રમાણે દર અવતારે ઉપકું મન પોતાનો થોડો ભાગ નીચલાં ચાર તત્ત્વો સાથે જોડી દૃષ્ટ તેની મદદથી અનુભવ લે છે. અને એ પ્રમાણે ઉપકું મન પોતાના બુદ્ધન ઉપર વધારે અને વધારે જ્ઞાનથી ભરપૂર થતું જાય છે, ક્રિયા અને વિચાર શક્તિ પણ મનમાં રહેલાં છે.

આપણા બંધારણમાં આવતાં દરેક તત્ત્વો પોતાના નીચલાં તત્ત્વોને ઉપાધિ તરિકે વાપરે છે અથવા તેઓની માર્ગે જ પ્રકટ થઈ શકે છે, મનની ઉપાધિ કામ છે. કામની પ્રાણ; પ્રાણની છાયાશરીર, અને છાયાશરીરની સ્થૂળ શરીર. નીચલાં ચાર તત્ત્વો મનની ઉપાધિ તરિકે કામ આવે છે અથવા તો મન અને નીચલાં તત્ત્વોના વાદિત્ર વગાડનાર અને વાદિત્રના જેવો સંબંધ છે: નીચલાં ચાર તત્ત્વો વાદિત્ર છે અને મન તેનો વગાડનાર છે. જે વાદિત્રની બનાવટ અશબ્દ હોય અથવા તે બાળેલું તૂટેલું હોય તો વગાડનારો ગમે તેવો પ્રવીણ હોવા છતાં તેમાંથી મધુર અવાજ નીકળતો નથી. તેમ મન એકની ઉપાધિમાં શેક્સપિયર જેવું પ્રકટ થાય છે અને બીજાનામાં મૂર્ખ કે દિવાના જેવું પ્રકટ થાય છે. સૂરજનાં કિરણ જેવા રંગના કાચમાંથી પસાર કરવામાં આવે, તેવો પ્રકાશ દેખાય. તે જ પ્રમાણે મનનું છે. વળી જેમ આરસી પર ઘુળ પડેલી હોય તો તેમાં સૂરજનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી; અને આરસી સાફ કીધાથી તેમાં એવું પ્રતિબિંબ પડે છે કે તેની સાથે પણ જોઈ શકાતું નથી, તે પ્રમાણે ઉપલા મન અને નીચલા મનનો સંબંધ છે. નીચકું મન ઉપલાની આરસી છે પણ તે સદા કામની ઘુળથી ખરડાયેલું હોય છે, અને જ્યાં સુધી કામની ઘુળને તેના પરથી સાફ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપલા મનનું જ્ઞાનમાં તેનામાં આવી શકતું નથી. જે નીચલાને કામની રજથી છૂટું કરી શકાય તો જ્ઞાનની તંગી નથી.

* ameba—એ ઝીણામાં ઝીણું જન્મ છે.

કામતત્ત્વમાં જુસ્સા તથા વિપયોના ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા રહે છે તેથી તે બહારની વસ્તુથી ખેંચાય છે. અને તે જૂદે જૂદે વખતે કેવી વસ્તુ લેશે તે તે વખતે સંબંધમાં આવનારી વસ્તુની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે, મનમાં વિચાર કરવાની શક્તિ હોવાથી અઅમુક કામ કરવાથી ફાયદો થશે કે નહીં તેના વિચાર કરીને વર્તે છે, બહારની વસ્તુઓ જેમ ખેંચે તેમ ખેંચાઈ જાય તે કામ; પણ બહારનું આકર્ષણ મને તેનું હોય છતાં અમુક રીતે જ વર્તવું એવો નિશ્ચય કરનાર તે મન જનનવરમાં કામ તત્ત્વ પ્રકટ છે: મન નથી.

પેટ ભરીને જમ્યા હોવા છતાં સારું ખાવાનું જોવામાં આવે તો લાગણા ખાતા મંડી જવું, સવારે બિછાનેથી વહેલા ઉઠવાની ઇચ્છા છતાં ન ઉઠવું, અને નકારી ટેવો છોડવાનો ઇરાદો હોતા છતાં ન છોડવી એ નજળા મનનાં લક્ષણ છે. એવા માણસમાં કામતત્ત્વનું પ્રબળ સમજવું. કેટલાક માણસો એટલા નજળા મનના થાય છે કે અમુક મત ખરું છે એમ જાણતા હોય પણ રખેને મિત્રો મશ્કરી કરે અથવા એવી બીજી કોઈ ધાસ્તીથી ખરું મત આપતા નથી આવા માણસો આસપાસની સ્થિતિ પ્રમાણે જ હમેશાં દોરવાયા કરે છે. તેનામાં પણ કામતત્ત્વનું વિશેષ જોર સમજવું. આ ખામીઓ દૂર કરવા જવી છે અને તે થયા સિવાય શુભવિધાના અભ્યાસી ધર્મ શકાય નહીં.

ઉપલા અને નીચલા મન વચ્ચે જે સંબંધ છે તે અંતઃકરણ દર્શવાય છે.

૬-૭. બુદ્ધિ—આત્મા.

નીચલાં તત્ત્વોની માફક આત્મા-બુદ્ધિ એ દરેક જાણનાં જૂઠાં જૂઠાં તત્ત્વ નથી. આત્મા—બુદ્ધિ કે જેને 'મોનાડ' (Monad) અને વ્યવસ્થિતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે તે દરેક માણસમાં બંધનથી પર વસ્તુ છે. તમામ સૃષ્ટિમાં એ એક જ છે. સૃષ્ટિમાં હસ્તી ભોગવતી વિદ્યુત, લોહ-સુખક વગેરે તમામ શક્તિઓનું તે મૂળ છે. તે એક હોવા છતાં મનની માર્ફતે જોતાં તેમાં ભિન્નતા હાસે છે. બુદ્ધિ અને અત્યંત સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ આત્માની ઉપાધિ તરિકે છે. તેની માર્ફતે જ આત્મા જૂઠાં જૂઠાં ભુવનો ઉપર પ્રકટ થઈ શકે છે. સૃષ્ટિમાં સાતે ભુવનમાં જે કોઈ હીલચાલ 'ઇવોલ્યુશન' (evolution) યાને પ્રકટીકરણની થાય છે તે બધી આત્મા—બુદ્ધિના બળથી થાય છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રત્યયનું કારણ પણ આત્મા—બુદ્ધિ જ છે.

સૂર્યનાં કિરણ જે જગા ઉપર પડતાં હોય ત્યાં ઉભા રહી સૂર્ય તરફ જોઈએ તો તેનાં કિરણ અસ્પૃશ્ય દેખાય. પણ સૂર્યની અંદર ઉભા રહીને જોઈએ તો માત્ર તેનું અખંડ અન્યાણું જ ભાસે. આત્માનું પણ એ પ્રમાણ છે. આત્માનું પ્રતિબિંબ દરેક જીવમાં પડતું હોવાથી તે જૂદો જૂદો દેખાય છે પણ મૂળ એક છે.

એક હોવા છતાં અનેક દેખાય છે એનું કારણ માયા અને અજ્ઞાન છે. જ્યાં સુધી દરેક જીવ પોતાને જૂદો માને છે ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાનમાં છે. ત્યારે તેને પોતાની એકતાનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેને 'હું મુક્ત છું' એમ ખાતરી થાય છે. તેમ થવા માટે વિવેક-વૈરાગ્યની માર્ફતે જ્ઞાનની જરૂર છે. જ્ઞાન સિવાય આત્મા ઝોળખી શકાતો નથી.

દરેક માણસ, દરેક જીવ તેમ જ દરેક જડ પદાર્થની આસપાસ એક અતિ સૂક્ષ્મ ફરી વળેલો વિશ્વદૃષ્ટિવાળાઓના જોવામાં આવે છે તેને અંગ્રેજી 'ઑરા' કહે છે. તેની નાના પ્રકારના રંગ હોય છે. જૂદા જૂદા પ્રકારના સ્વભાવ અને વિચાર ધરાવનારાઓના માં જૂદા જૂદા રંગ વત્તા-ઓછા જોવામાં આવે છે. એ ઑરામાં સઘળાં તત્ત્વોના પદાર્થ છે. એક નીરોગી માણસના શરીરની આસપાસ એક બે ઇંચને સુમારે ફરતો તે માં આવે છે. ખીન્ને ઑરા પ્રાણુતત્ત્વનો છે. તે જ પ્રમાણે મન અને કામનો પણ ભાગ બહાર પથરાયેલો હોય તેટલો જોવામાં આવે છે. વિશ્વદૃષ્ટિવાળાને એ ઑરા તો તરેહવાર રંગોવાળા ઈંડાના આકાર ન્હોતો છે. મનમાં વિચાર આવ્યાથી કે કામમાં આવ્યાથી તે પ્રકારનાં તત્ત્વોમાં ધુન્ધરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તેમાં જૂદા રંગ જોવામાં આવે છે. ઑરા ઉપરથી દોષ માણસના ગુણ કહી શકાય છે. જેમાં જે વધારે ખીલેલું હોય તેમાં તે તત્ત્વના રંગ વધારે જોવામાં આવે છે. પવિત્ર માણસ પેગમ્બરોના ઑરા બહુ અને ચકચકિત સુનેરી રંગના હોય છે. પાપીના કાળાચપર છે. બચ્ચાંના દૂધ જેવા રૂપેરી હોય છે.

આપણી રચૂલ ઈન્દ્રિયોમાં પણ વતી-ઓછી શક્તિ હોય છે એ સમજ્યા પછી જીવ-
નોની સાબિતી સહજ થશે. શ્રવણેન્દ્રિયનો આપણે દાખલો લઇએ. કાંઈ પણ અવાજ ન્યારે
હવામાં તેની ધુન્નરીએ દાખલ થાય ત્યારે આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. 'એ ધુન્નરીઓથી
આપણા કાનનો પડદો હાલવા માટે છે અને નવો નેના કાનનો પડદો તેવું તે સાંભળે છે.
જે ધુન્નરી ઘણી ધીમી હોય અને આપણા પડદો હાલતો ન હોય તો આપણે સાંભળી શક-
તા નથી. અથવા ધુન્નરી ઘણી જ ઝડપથી ચાલતી હોય તો પણ આપણે ફેટલીક વાર
અવાજ મહણ કરી ચકતા નથી. તે પ્રમાણે દરેક માણસની સમજવાની શક્તિમાં તફાવત
હોય છે. એ શક્તિમાં જે વધારો થાય તો હાલના કરતાં ઘણું વધારે આપણે દેખી શકીએ,
સાંભળી શકીએ અને સમજી શકીએ. વિશ્વદ્રષ્ટિવાળાઓએ પોતાની શક્તિમાં વધારો કરેલો
હોય છે જેથી તેઓ આ જીવનોને જોઈ શકે છે અને સમજી શકે છે. તે આપણે પણ વ-
ધારો કરીએ તો યઈ શકે. અમેરિકામાં હાલ ઘણાં ચાણુસો તે પ્રમાણે પોતાની શક્તિનો
વધારો કરવા લાગ્યાં છે. એ વધારાથી ખીજા ઘણા માણસના વિચાર એવી શક્તિવાળો મા-
ણુસ પરખી શકે છે. યોગ વખત ઉપર સવિમાના રાજરાણીનાં જે ભયંકર ખૂન-થયાં તેની
વિગતવાર હકીકત એક માસ પહેલાં વિશ્વદ્રષ્ટિવાળા જે બાઇઓએ કહી હતી. વળી ડૉ.
ખેડનના સમક્ષ જેન ડ્રાઇડન નામની એક છોકરીએ આંખે પાટા બાંધવા છતાં પણ વાંચી
ચકવાનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો હતો. આ બધાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો જોયા પછી હવે કાંઈને તેમાં
શંકા રહેવાનું કારણ જ નથી.

એકલો રૂસ્તમો હાદ્યાનાલો.

બાલસિંહ—મોતીબા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ: રાજનગરનો દરબાર.

[બાલસિંહજી, પોલીટીકલ એજન્ટ સર વિલ્યમ નિકલસન, કર્નલ ટેલર એડમિનિસ્ટ્રેટર, મી. ઑરિન્ટન, દિવાન વિઠ્ઠલજી, મેઘરાજ, બાબાતો, હજીરીઓ તથા વારાંગનાઓ પ્રવેશ કરે છે.]

સર વિલ્યમ નિકલસન—મહારાજ બાલસિંહજી, આપના પિતા મહારાજ જોરાવરસિંહજીના મૃત્યુથી સરકાર બહુ દીલગીર છે. તેઓ સરકારના એક વફાદાર મિત્ર હતા. તેઓ જુના નમાનાના પશુ પોતાની રૈયતનું હિત વધારવામાં કાળજીવાળા રાજા હતા. તેમના મૃત્યુ પછી રાજનગરની ગાદીના વારસ તરીકે સરકાર આપને કબ્જા રાખે છે. પશુ હજી આપ સગીર ઉમરના હોવાથી સરકારે આ રાજ્યનો કારોબાર ચલાવવા માટે મારા મિત્ર કર્નલ ટેલર તથા આપના પિતાના વિશ્વાસુ દિવાન આજમ વિઠ્ઠલજી ને બન્ને અત્રે હાજર છે તેમને જોઈટ એડમિનિસ્ટ્રેટર નીમ્યા છે. આપ ગાદીને લાવક થાશે ત્યાં સુધી તેઓ સરકારની દેખરેખ નીચે રાજ્ય ચલાવશે. દરમ્યાનમાં આપે ક્રિટીકેન્સ કોલેજમાં લીધેલી ફળવણીને વધારે ઉંચે શિખરે લઈ જવા માટે મી. ઑરિન્ટન નેઓ પોતાની નગાનો ચાર્જ લેવા માટે અહીં હાજર થઈ ગયા છે ને જેમની વિદ્વતા ને લાવકાઈ માટે બે મત છે જ નહિ તેમના સમાગમમાં સ્ત્રી વિદ્યાભ્યાસ કરવો. કુમાર શ્રી મેઘરાજજી, તમારે સરકારનો દરખ સ્વીકારી રાજ્યના તેમ જ તમારા જાતના હિત માટે ઉદ્યોગી રહેવું. મહારાજ જોરાવરસિંહજી તરફથી તમને જે રકમ મળતી તે નિયમસર મળે જશે. તમને મરાસ આપવા બાજતમાં મહારાજ બાલસિંહજી ચોતે ગાદીએ આવ્યા પછી પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી ગોઠવણ કરશે. મહારાજ બાલસિંહજી, હું આશા રાખું છું કે આપના પિતાનું રાજ્ય આપને યોગ્ય કાળમાં સરકારના વહીવટથી વધારે આજ્ઞાદ થયેલું આપને સોંપવાનો શુભ પ્રસંગ મારી કારકીર્દીમાં આવશે. તે પ્રસંગને વહેલો આજીવો એનો આધાર આપની યોગ્યતા ઉપર જ રહેશે.

બાલસિંહ—સર વિલ્યમ નિકલસન સાહેબ, મારા પિતાની છાયા તમે રાજ્યની તાલીમ લેવાની ને હું આશા રાખતો હતો તે નિષ્ફળ ગઈ. તેમના અચાનક મૃત્યુથી અમારા રાજ્ય-દરબારમાં જે ગમગીની પ્રસરી રહી છે તેનો ચિતાર આપી આપને તક-

લીક આપવા ઇચ્છતો નથી. આજે આપે પધારી જે શ્રમ લીધો છે તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. રાજ્યનો ખાર માથે આવતાં પહેલાં હું વય અને બુદ્ધિથી તે સહી થકું તેવો થવા માટે હું જાતે જ ઉદ્દેશિત છું. દરમ્યાનમાં કાબેલ અને અનુભવી રાજ્યદક્ષ પુરોના હાથમાં રાજ્યની લગામ રહે તે ઉચિત જ છે. દેશી રાજ્યના હિત માટે અંગ્રેજ સરકાર બહાદુર જે ચિંતા રાખે છે તે માટે અમે તેમના ઉપકારી છીએ. મને રાજ્યવિદ્યા ને રાજ્યકળા શીખવવા મી. ઓરિન સાહેબ જેવા વિદ્વાન પુરુષની નામદાર સરકારે નીમણૂક કરી એ તેમની નિરવાર્યા ઉચ્ચ શક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે.

મેધરાજ—(સ્વગત) સરકારના રાજ્યમાં દંભ પૂજ્ય છે. માટે મારા હૃદયનો અગ્નિ બળા-કારથી દાબી દબ હું પણ ચાલ વચનની જાળ પાથરું. કહું છે કે 'વચ્ચને કા દરિદ્રતા.' (પ્રકાશ) મે. સર વિશ્વમ સાહેબ, આપની સલાહ ચોગ્ય છે ને હું તે પ્રમાણે વર્તીશ. બાલસિંહજી, સરકારમાં વારસ દરવા માટે મેં જે અરજીઓ આપી તથા ખીજે પ્રયાસ કર્યો તે તમામ તમે ભૂલી જાઓ. એ તો મર્મયુદ્ધ હતું. તેમાં તમે જીત્યા ને હું હાર્યો, એટલે એ પ્રકરણ ખલાસ થયું. હવે મારા સરખું કામકાજ મને ચીંધવામાં આવશે તો કૃતાર્થ થઇશ.

સર વિશ્વમ નિકલસન—મેધરાજજી, તમારા શબ્દો સાંભળી હું બહુ ખુશી થયો છું. અગાઉ દેશી રાજ્યમાં રાજના મૃત્યુ સમયે આંતર મુદ્દના પ્રસંગો આવતા તે હવે સર્વોપરી સત્તાના ન્યાયકૃત્યથી અટકે છે. આથી શાંતિ, અને શાંતિથી રાજ પ્રબળું સુખ જળવાઈ રહે છે.

વિકૃલજી—હજી જો કે મરહુમ મહારાજનો શોક હોમયો નથી તો પણ આજના સુખ પ્રસંગની ખુશાલીમાં રાજ્યના રીવાજ મુજબ નાચ રંગ થવો જોઈએ, તેથી આપ સૌની સંમતિથી હવે તે હું રાજ કરાવું છું.

(વારાંગનાઓનો નાચ શરૂ થાય છે.)

બાલસિંહ—સચ્ચર કરો! દિવાનજીને સૌની સંમતિ હજી મળી નથી. મારા પિતાશ્રીના મૃત્યુનો કારી જન્મમ હજી મારા હૃદયમાં વાગે જ છે. તેવે પ્રસંગે તમારી કળાનો મારાથી અનાદર થાય તે સ્વાભાવિક છે, માટે તેવા અનાદરતું તમને કારણ જ ન આપતું એ ઉચિત છે.

સર વિશ્વમ નિકલસન—આપના દિવાન સાહેબ રાજ્યના રીવાજથી બહુ સારી રીતે વાકેફ છે. હું જો કે આ દેશનાં નીચ નાચ તથા સંગીતની કંદર કરી શકું તેમ નથી, તો પણ હું રાજ્યના રીવાજને માન આપું છું. માટે મંગલચરણમાં જ રાજ્યના રીવાજનો તમે અનાદર કરો તે ઠીક નહિ.

બાલસિંહ—જેવી આપની ઇચ્છા.

મોતીબા—(જીબી જોઈને સ્વગત)—આ તેના મિત્ર બાલસિંહની જીબી હશે. બાઈ કહેતા હતા કે મેં એક તેમની પાસેથી મંગાવી છે. તે આજે આવી હશે. પણ મેં તો બાઈ ઉપરના તેમના કાગળો વાંચીને જ તેમની પરીક્ષા કરી છે. સુંદર મન સુંદર આકૃતિમાં રહે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

[જીબી જોવાં કરે છે.

દુર્મિલા—બા સાહેબ, જીબી કેમ તાકી તાકીને લુપ્ત છે? આ જીબી બાઈના મિત્ર બાલસિંહજીની છે.

મોતીબા—બાલસિંહની છે તેથી શું ચર્ચા ગયું?

દુર્મિલા—ચર્ચા એ ગયું કે તમને તે એવી ગમી ગઈ કે તમે તે હજી હાથમાં ને હાથમાં જ રાખી છે.

મોતીબા—હાથમાં રાખ્યા વિના તે જોવાય ખરી કે?

દુર્મિલા—જોવા જોવામાં તપ્પાવત છે. આ જીબી તો તમારા મનમાં વસી ગઈ છે.

મોતીબા—લે આ તારી જીબી. [એમ કહી જીબીનો ધીમેથી ધા કરે છે.

દુર્મિલા—હાં હાં! વખતે કુટી જશે તો બાઈ વદશે.

મોતીબા—તો તો તારા જ વાંક નીકળશે. કહીશ કે દુર્મિલા જેમ તેમ લવતી હતી એટલે એ તેનો ધા કર્યો.

દુર્મિલા—હો ત્યારે બાઈને તે પાછી આપી આવું?

મોતીબા—ચાલી જા! જ્યાં પડી છે ત્યાં જામે પડી.

દુર્મિલા—ત્યારે હું બાઈને કહું છું કે તમે તો તે ફેંકી દીધીને વળા મને લેવા પણ દેવાં નથી.

મોતીબા—જા, તારે કહેવું હોય તે કહેજે.

દુર્મિલા—આ સખીઓ મારી સાક્ષી છે તેમને હું સાથે લઈ જાઉં છું. તેમના પુરાવા વિના બાઈ મારી વાત માનશે નહિ.

મોતીબા—બલે લઈ જા તેમને સાથે. હું કાંઈ કરતી નથી.

દુર્મિલા—(બીજી સખીઓને જનનિતકે)—તમે સૌ હમણાં, ધીમેથી પાસેના ઝોરડામાં જાઓ. હું ખોલાવું ત્સારે આવજો.

[દુર્મિલા શિવાય બધી સખીઓ જાય છે. દુર્મિલા સંતાઈ રહે છે.

મોતીબા—(જખી હાથમાં લઈ, છાતી સાથે ચાંપીને)—અહા પ્રિય જખી, તારા તરફ જે કૃત્રિમ ધૃષ્ટતા મેં બતાવી છે તે માટે તું મને માફ કરજે. પ્રિય સાલસિંહ, તારી જખી જોયા પહેલાં પણ હું તને જ વરી ચૂકી હતી. તેમાં આ જખી જોઈ ત્યારથી તો હું ઘેલી જ બની ગઈ છું. (જખી ફરી જુલે છે.) શું મારા અવિવેકથી આપ ગુસ્સે થયા છો? મારા અપદ્મતનું આપ મને પ્રાયશ્ચિત બતાવો. હવે મારે તમને મનાવવા કેમ? જ્યો આ હોડિળે પોઢો ને હું ગાઈ આપનું મન રંજન કરું.

[જખીને હોડિળા ઉપર સુવાડે છે ને હોડિળાને પોતાના હાથવતી હીંચકા નાખે છે.

એક વાર કરો મને માફ, પ્રિતમ મુજ પ્યારા રે;
વરસાવો દીનાનાથ, દયામૃત ધારા રે. એકં

મુજ બાળાનું ચોરું ચિત્ત, કરી મને ઘેલી રે;
તે સ્વસ્થ થશે તમ સંગ, રમતાં કેલી રે. એકં

અખજાપર કરવો ક્રોધ, ધટે નહિ રડા રે;
નહિ તો થાશે પ્રિય નાથ, કાળજું ધૂરા રે. એકં

દુર્મિલા—(આગળ આવીને)—વાહ, બા સાહેબ, વાહ! સખીઓ, અહીં આવો.

[સખીઓ ફરી પ્રવેશ કરે છે.]

દુર્મિલા—જોયું આ? કહેવું કાંઈ ને કરવું કાંઈ. કેવાં પકડાયાં છે?

સખીઓ—

જોઈ જોઈ તમારી ચતુરાઈ આ વાર;
અમે જાણ્યા હવે તમ પ્રાણ-આધાર. જોઈં

મુગ્ધાની લીલા અમે, જોઈ થયાં દિહમુદ્દ;
તમ અવયવ ઉપર હવે, કામ થયો આરદ્દ.
નવ યૌવનથી તમે સુંદર અપાર. જોઈં

(વારાંગનાઓ નાચ કરે છે તથા ગાય છે.)

સર વિલ્લમ નિકલસન—કચેરી બરખાસ્ત !

[સૌ જાય છે.]

મેધરાજ—(જતાં જતાં સ્વગત)—પોલીટીકલ એજન્ટ મને કહ્યું કે તમારે રાજ્યના તથા તમારા જાતના હિત માટે ઉલ્લેખી રહેવું. મારો પણ એ જ ઉદ્દેશ છે. માટે તેનું , કહેવું હું અક્ષરે અક્ષર પાળીશ. જ્યાં સુધી આલસિંહ જીવતો છે ત્યાં સુધી મેધ-રાજ એક ક્ષણ પણ આરામ લેનાર નથી.

[જાય છે.]

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ: વસંતપુરનું અંતઃપુર.

[મેતીબા તથા તેનાં સખીઓ પ્રવેશ કરે છે.]

પહેલી સખી—હવે તો, જાં સાહેબ, આપે અંગ્રેજનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અહાર પણ આપ આપના નામ પ્રમાણે મેતી બેવા કાઢે છે.

મેતીબા—અંગ્રેજ રાજ્યભાષા છે, 'વળી તે ભાષામાં ઉત્તમ પુસ્તકો લખાયેલાં છે માટે તે શીખાય તો સારું. જાણુ જીના પિયારના હોવાથી તે ભાષા શીખવવા માટે મારે માટે કેટલું મહત્ત્વ સાહેબને રાખે તેમ નથી. એટલે દિમત્તમાઈ દુરસદ વેળાએ ને શીખવે તે જ મારે શીખવાનું છે. તેઓ મારે માટે કેટલો શ્રમ લે છે ! તેણે જ મારામાં અંગ્રેજ વિદ્યા શીખવાનો અભિલાષ પેદા કર્યો.

બીજી સખી—પણ આ વાત તમારાં નવાં માગ્નો પસંદ નહિ પડે તે કહેશે કે બાપડીને વળી અંગ્રેજ શીખવાનું શું કામ ?

મેતીબા—તેમની સમજણ પ્રમાણે તેમનું કહેવું જોઈતું નથી. અંગ્રેજ વિદ્યા કેવળ કમાવાને માટે અથવા અંગ્રેજોની સાથે વાતચીત કરવાને માટે શીખાતી હોય તો તેનું કહેવું બરાબર છે. પણ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતાના સ્વામીને દરેક રીતે અનુકૂળ તથા સચિત્ર યત્ન માટે તેણે આ જમાનામાં ગણાતી તમામ પ્રકારની નિપુણતા સંપાદન કરવી. તેટલા માટે તેણે નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા, કાવ્ય વિગેરે શીખવાં.

ત્રીજી સખી—પણ આપણું ક્યાં દહાડું સગપણ પણ કરવામાં આવ્યું છે ! મહારાજ ગજે-

“ દ્રસિંહજી જે વર યોગી કાઢશે તેને આપને વરવાતું છે. માટે આત્મારથી કેમ કહી શકાય કે તેને તમારી વિદ્યા અતુટૂળ પડશે કે કેમ ?

મોતીબા—હું તો કેવળ સામાન્ય વિષય ઉપર બોલતી હતી ત્યાં તું કાં મારા ઉપર ઓઢાડી દે છે ?

ત્રીજી સખી—એ તો હું સુમજી. તમે જલે વાત ઉઘાડી દેવા ધારતાં હો, પણ અમે કાંઈ મૂઢ નથી. તમારે તો અંગ્રેજી ભણેલા વિદ્વાન રસિક રાજકુમારને પરણવું છે તે અમે જાણ્યું.

મોતીબા—ધારતી હો તો જલે એમ ધાર. તું મને કેવા વરને વરવા છાએ છે ?

ત્રીજી સખી—મારી છાએ શું કામની ? મારા હાથમાં હોય તો હું તો તમને રાજનગરના બાલસિંહજીને પરણાવી દઉં.

મોતીબા—તે તો નવાં માછના ઓરમાન બાઈ ચાલ એ કે નહિ ?

ત્રીજી સખી—હા એ જ. તેઓને ગાદીના હકદાર ધરાવવા સાહેબ આબ્ચો હતો ત્યારે હું ત્યાં હતી. મેં તેમને જોયા. તે તો સાક્ષાત્ કામદેવનો અવતાર છે.

પહેલી સખી—ને, બા, તમે સાક્ષાત્ રતિનો અવતાર છે.

બીજી સખી—તમે બેઉ કહો છો તો ઠીક, પણ કાંમ ને રતિનો મેલાપ કેમ ચાલ તેનો કાંઈ તમને ઉપાય સૂઝે છે ?

મોતીબા—માંઠી માંઠી શું બકો છો ? આવી મરકરી જ્યા દો.

[દુર્મિલા બાલસિંહની છબી લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

મોતીબા—સખિ દુર્મિલા, તું ક્યાં હતી ને આ શું લાવી ?

દુર્મિલા—હું હિમતસિંહજી બાઈ પાસેથી આવું છું. તેણે મને આ છબી તમને બતાવવા મોકલી છે.

[છબી મોતીબાને આપે છે.]

છાએવર તમ પામશે, ધરો હાથમાં ધીર;

મનવાંચિત કરશે નહી, સઘ તમારા વીર.

પડશે રાખો નહિ તેની ખસે લગાર.

જેઈ.

દુર્મિલા—આ સાહેબ, હિમતસિંહભાઈ અહીં આવતા જણાય છે.

[હિમતસિંહ પ્રવેશ કરે છે. સૌ તેનાં દુઃખમાં લે છે.]

હિમતસિંહ—જે અમુલ્ય ચીજની હું રોજ વાટ જોતો હતો તે આજે આવતાં તરત તમને જોવા મોકલી આપી.—બેન, તમે છા માટે શરમાઓ છો ?—ઈશ્વરનો હું બે બન્યો.
* ક્ષિપ્ત માટે ખાસ ઉપકાર માનું છું, એક તારા જેવી ડાહી, સરળ ને પ્રેમાળ બેન આપી તે માટે; ને બીજું બાલસિંહ જેવો મિત્ર આપ્યો તે માટે તને મારા મિત્ર કેવા લાગે છે ? તેનામાં કેપ પ્રમાણે જ શુષ્ક છે.

મોતીબા (શરમાઈને)—તમારા મિત્ર, એટલે કહેવું શું ?

હિમતસિંહ—મારી વહાલી બેન, તને યોગ્ય વર મળે તેનો હું નિરંતર વિચાર કરું છું. વાતચીતમાં હું હંમેશાં તારી જીતિનો અભ્યાસ કરું છું આપણામાં ઓઝડનો રીવાજ તેથી કુંવરીઓ ઇચ્છાવર ક્યાંથી પરણી રહે ? ગાય ને કન્યા જ્યાં દોરીએ ત્યાં દોરાય એવી પ્રથા આપણામાં ચાલતી આવે છે. પણ આવો અનર્થ મારી બેનને ન ભોગવવો પડે તે સારું માત્ર મિત્રના પત્રો તને હું વંચાવતો આવ્યો છું. તેના પત્રો સાધારણ માણસના નિર્માલ્ય પત્રો જેવા નથી. તેનું હૃદય, તેનું ધાન, તેની ઉચ્ચ ભાવનાઓનો તેઓ સારો ચિતાર આપે છે. તેના મનની મેં તને જાંખી કરાવી છે. હવે આ છખીયી તેના તનની પણ તે જાંખી કરી હશે. બોલ જોઈએ, તેની સાથે તારું સગપણ કરવામાં આવે તે તારી મરજીને અનુકૂળ છે કે કેમ ?

[મોતીબા બહુ શરમાય છે ને દુર્મિલાને જવાબ આપવા નિશાની કરે છે.

દુર્મિલા—આ સાહેબ બહુ શરમાળ છે, તેથી તે તમને જવાબ નહિ આપે, પણ તેના તરફથી હું જવાબ આપું તે પહેલાં મારે આપને પૂછવું જોઈએ કે બાલસિંહજી સાથે તેમનું સગપણ કરવા આપ કેવી રીતે સમર્થ છો ?

હિમતસિંહ—મેં બાપુની સાથે વાત કરી છે. બાલસિંહ હવે માદીના વારસ ધ્યાં એટલે બાપુએ પોતાનો વાંધો છોડી આપ્યો છે, ને માજીએ પણ સગપણ માટે સંમતિ આપી છે. માત્ર બાની ઇચ્છા હોય તો હવે તે નક્કી કરવાનું છે.

દુર્મિલા—મેં ખાસાહેબના વિચાર જાણ્યા છે. તે તો મનથી ક્યારનાંજો બાલસિંહજીને વરી ચુક્યા છે.

હિમત્તસિંહ — હું ઘણો જ ખુશી થયો. હવે બાંધુ પાસે જઈ દિવાનજીને આ વેવિસાજ કરવા માટે રાજનગર મોકલવાનું કહીશ. હમણાં રાજનગરનાં શોક છે, પણ તેથી વાતચીત કરી નક્કી કરવામાં અડચણ નથી. ઇશ્વર આરા ને તમારા મનોરથ પૂરા કરે !

[જાય છે.]

મેલીબા —

વરી છું મનથી વરીશ તનથી, બાલસિંહ નૃપવર મુજ કંથ;
તમ સાથે હું રહેલ સુખથી, કરીશ ભવસાગરનો પંથ.
ભાગ્યશાળી હું બ્રાત માહરો, મુજ હિત માટે છે ઉત્કંઠ;
મેળવશે મુજ પ્રાણનાથને, માળ રોપશે કંઠે કંઠ.

[સૌ જાય છે.]

હરજીવન સગવાનજી શુકલ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमप्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨. અંક ૧૨.

[માસિક]

માર્ગશીર્ષ, ગ્રંથ ૧૯૬૦.

દિગ્-દર્શન.

"The great bulk of the Indian press mainly concerns itself with what may be called *administrative politics*. But it must be admitted that, while this branch has its own importance, what may be called *fiscal and industrial politics*, as involving the wider and more permanent interests of the country, demand a closer and a more regular study.....In my humble opinion, these questions should be more generally studied by our politicians and journalists than is the case at present; and *their views should be more largely diffused among the classes that take an interest in public affairs.*"

G. Subramania Iyer.

હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક પ્રશ્ન ઘણો વિડટ છે, અને વિડટ છે તેટલો જ મદદરતો છે.
જે સંબંધી આપણા વિચાર નેમ અને તેમ વધારે સ્પષ્ટ, ચોક્કસ અને
સક્ષારણ થવાની ઘણી જરૂર છે એટલા માટે આ પત્રમાં એ બાબત
વારંવાર ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

● "Some Economic Aspects of British Rule in India." [ઈકોનૉમિક રાઈય વા-
ચકનું લઘુ એસેસ સાર અથે મૂકવાં છે.]

અમારા વાયકોને સારી રીતે યાદ હશે કે હમણાં થોડાક વખત ઉપર, મિ. બરનેટ્ટ પાદશાહે “ઇન્ડિયન ટેકસ્ટાઇલ જર્નલ” માં હિન્દુસ્તાનને પરદેશી માલ ઉપર જકાતી નીતિ લાભકારક છે કે બિનજકાતી એ વિષે વિદ્વાતભરેલી ચર્ચા કરી હતી, એની સર્વ દલીલો અમે અમારા વાયકો આગળ મૂકી હતી, તથા એ સદામે અમારા વાંધા દર્શાવ્યા હતા. હાલમાં, લાવનગરના માછ રેવેન્યુ કમિશનર મિ. લલ્લુભાઈ સામળદાસે ‘ઇસ્ટ ઑન્ડ વેસ્ટ’ પત્રમાં એ જ પ્રશ્નને ફરી ઉપસ્થિત કર્યો છે, અને એમણે પણ મિ. પાદશાહના નિષ્કાન્તને ટેકો આપ્યો છે.

મિ. લલ્લુભાઈની દલીલમાં ત્રણ મુદ્દાઓ છે:—

(૧) તેઓ કહે છે કે આ પ્રશ્નને કેવળ આર્થિક પ્રશ્ન તરીકે ન વિચારતાં સર્વ પ્રકારે એટલે કે સામાન્ય જનસ્થિતિ ઉપર અમુક આર્થિક નીતિની શી અસર થશે ઇત્યાદિ ધ્યાનમાં રાખીને—વિચાર કરવો જોઈએ. અને એ રીતે વિચાર કરતાં, નૈતિક—રાજકીય—અને સામાજિક સર્વ રીતે જકાતી નીતિ નુકસાનકારક જણાય છે. આ અભિપ્રાયના સમર્થનમાં તેઓનું એમ કહેવું છે કે જર્મની અને અમેરિકા (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ)—જ્યાં જકાતી નીતિનું પૂર્ણ નોર છે—તે કરતાં ઈંગ્લંડ—જ્યાં બિનજકાતી નીતિ ચાલે છે—ત્યાંના સામાન્ય લોક વધારે સુખી છે: ઈંગ્લંડમાં જેવો સુખી અને બળવાન “middle class” મધ્યમ વર્ગ છે તેવો અમેરિકા કે જર્મનીમાં નથી. ઈંગ્લંડના લોક ચોખ્ખા છે તેવા અમેરિકાના નથી: અમેરિકામાં પ્રતિનિધિઓની પસંદગી વખતે અમુક પુરુષો અમલદારીએ આવશે તો આપણા માલનું સંરક્ષણ થશે એવી સ્વાર્થચુક્રિથી પુષ્કળ લાંચ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ જકાતી નીતિ હાનિકારક છે. જેઓ વારંવાર યુરોપિયન અને દેશી વચ્ચે સરકાર બિજાવાય રાખે છે એમ પોકાર ઉઠાવે છે તેઓએ જાણવું જોઈએ કે જકાતી નીતિ દાખલ થનાથી આવા બિજાવાવના પ્રસંગો વધશે, આપણા જનસમાજમાં પણ એક એકથી વિરુદ્ધ સ્વાર્થો ઉત્પન્ન થશે અને દરેક જણુ રાજ્યતંત્રનો પોતાના લાભમાં ઉપયોગ કરવા યત્ન કરશે.

મિ. લલ્લુભાઈની આ દલીલ જો યથાર્થ હોય તો એ બેરાક ધણી વજનદાર છે. પણ એ યથાર્થ છે ખરી? ઈંગ્લંડનો મધ્યમ વર્ગ ઘણો સુખી અને બળવાન છે—જેવો અમેરિકા જર્મનીમાં મળવો અશક્ય છે એ વાતની કોઈ ના પાડશે નહિ. પણ આ સ્થિતિનું ખરૂં કારણ મિ. લલ્લુભાઈ ધારે છે તે કરતાં અમને બહુ જ લાગે છે. ઈંગ્લંડનો મધ્યમ વર્ગ આટલો પ્રબળ થયેલો છે એનું એક કારણ એ દેશનું રાજકીય બંધારણ છે, અને ખીલું કારણ એ દેશમાં સંઘાથી કારખાનાં ચલાવવાની યુક્તિ ખીલ દેશો કરતાં પહેલી અને ખરે વખતે હાય લાગી એ છે. આ ખીલ કારણને લીધે એના ઉદ્યોગો સૌ કરતાં વહેલા અને વધારે ઝડપથી ખીલ્યા; વિરોધમાં, હિન્દુસ્તાનનો મોટો બજાર એમને ખુલ્લો—બિનજકાતી—હાય આપ્યો; અને એ જ વખતે યુરોપની બીજી પ્રજાઓ અનેક યુદ્ધ લડી પાપમાલ યર્ષ ગર્ષ હતી, એમનાં હોત્રો ખેતી અને કારીગરીનાં પરાક્રમેથી છવાવાને બદલે સધિરથી ખરડાયાં હતાં, અને મહિમાભાજી વિમદ ધૂંધાયા અને સળગ્યા કરતો હતો—જેને

પરિણામે એ પ્રજા ઇંગ્લંડ જોડે પરદેશના વેપારમાં હરીફાઈ ન કરી શકી એટલું જ નહિ પણ પોતાને પણ ઇંગ્લંડનો માલ ખરીદવાની જરૂર પડી. આવા અનેક સંજોગો ઇંગ્લંડની સમૃદ્ધિ વધવામાં કારણભૂત થયા અને પછી લક્ષ્મીના મહાનિયમાનુસાર એક વખત વધવા માંડેલો પૈસો ઉકરડાની માફક ક્ષણે ક્ષણે વધતો ચાલ્યો. આ વૃદ્ધિમાં ઇંગ્લંડે પોતે સ્વીકારેલી ખિનજાતી નીતિ ભાગ્યેજ એ સમૃદ્ધિનો સન્તોષકરક ખુલાસો કરી શકે એવું કારણ છે: ઉત્તરું, એ નીતિ જે ખીજા દેશોએ સ્વીકારી હતી એનો જ લાભ એણે પોતે લીધો છે. મધ્યમ વર્ગની સમૃદ્ધિ એ મજૂર વર્ગને પણ લાભકારક થાય છે, અને તેમાં વળી ઇંગ્લંડનું રાજ્ય-બંધારણ મજૂર વર્ગના સ્વાતન્ત્ર્ય અને સુખ તરફ ખીજા દેશના કરતાં વધારે લક્ષ આપતું હોવાથી, એ વર્ગ સૌ કરતાં ઇંગ્લંડમાં વધારે સુખી જોવામાં આવે છે. હવે ખીજા દેશોના આન્તર કલહ જેમ જેમ સમતા બાય છે, ત્યાંના નીચલા વર્ગના સુખ ઉપર રાજ્યતન્ત્રીઓ તરફથી વિશેષ ધ્યાન આપાતું જાય છે, તેમ તેમ જાતી નીતિ સ્વીકાર્યા છતાં પણ એ દેશમાં નીચલા વર્ગની રિયતિ સારી થતી જોવામાં આવે છે. સેવિંગ્ઝ બેંકમાં જમે થતાં નાણાં ઉપરથી નીચલા વર્ગની રિયતિ વિશે કાંઈ પણ અનુમાન નીકળી શકતું હોય તો નીચેના આંકડાઓ* થું સૂચવે છે એ વિચારો:—

દેશ	માલસ દીડ જમે. પા. શિ. પે.
રનમાર્ક.	૧૫-૧૨-૬૩.
ફિન્ટ્રાન્કાંડ.	૧૩-૮-૨૭.
જર્મની.	૭-૧૦-૬૭.
નોર્વે.	૭-૮-૭૩.
ઑસ્ટ્રેલિયા.	૭-૬-૪.
બેલ્જિયમ.	૬-૭-૦૭.
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ.	૬-૪-૧૦.
ઑસ્ટ્રેલિયા-ફારી.	૫-૮-૩૬.
સ્વીડન.	૫-૧-૫૬.
ફ્રાન્સ.	૪-૮-૮૩.
ગ્રેટ બ્રિટન.	૪-૨-૫૬.

આમાં ગ્રેટ બ્રિટન શિવાયના બધા દેશ જાતી નીતિનું અવલંબન કરે છે—અને એ સર્વ કરતાં ગ્રેટ બ્રિટનની સેવિંગ્ઝ બેંકમાં માથા દીડ જમે નાણાં ઝાઝામાં ઝાઝાં છે.

સ્વીડનનો દાખલો બહુ બોધક છે. સ્વીડન લાંબા વખત સુધી ખિનજાતી નીતિને વળગેલું હતું—એણે ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં જાતી નીતિ સ્વીકારી, અને ત્યાંની સેવિંગ્ઝ બેંકની ઇ. સ. ૧૮૮૬ અને ૧૯૦૧ ની વાપણ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે ફેરફાર છે:—

ઇ. સ. ૧૮૮૬ | પાઉન્ડ—૧૩,૧૫૫,૦૦૦

ઇ. સ. ૧૯૦૧ | ૨૯,૭૧૨,૦૦૦

* આટલા આંકડાઓ અને 'યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ'ના એક અંકમાંથી લીધા છે.

બિનજકાતી આર્થિક નીતિના સંબંધમાં ઈંગ્લેન્ડનો દાખલો લેવાની બલામણુ કરનાર ગૃહસ્થાને એક એ પણ સ્મરણ કરાવવાની જરૂર છે કે ઈંગ્લેન્ડની બિનજકાતી નીતિ કારીગરીના માલ સંબંધે શરૂ થઈ નહતી—પણુ અનાજનો પ્રશ્ન જ એની આગળ ઉપસ્થિત હતો. અનાજ, અને કારીગરી માટે નેમ્ડતો કાચો માલ (જેમ કે રૂ વગેરે) પરદેશથી વગરજકાતે આવવા દેવાનો પ્રશ્ન આપણા દેશમાં ઉભો જ થતો નથી. પરદેશથી અનાજ લાવવાની આ દેશને કદી પણ જરૂર પડવાની નથી, અને કાંઈક પરવડી શકે એવે ભાવે જે કાચો માલ અત્રે યદ્ય શક્યતો નથી તે, તથા કારીગરીના સંચા વગેરે જરૂરી સાધનો વગર જકાતે પરદેશથી ન આવવા દેવાં એમ કોઈ જ કહેવું નથી.

મિ. લક્ષુભાઈ ઈંગ્લેન્ડ અને ખીજા દેશની રાજકીય શુદ્ધિ વિષે જે કહે છે એનો ખુલાસો પણ ઈંગ્લેન્ડ અને એ દેશોના જનસ્વભાવના બેદથી તેમ જ રાજકીય બંધારણના બેદથી જ ખરેખરો થઈ શકે છે. જકાતી નીતિ દાખલ થઈ એટલે સરકારી પક્ષપાતના પ્રમંગો વધશે—એ દલીલ સૌથી વધારે વજનદાર છે, અને એની યથાર્થતા અમે સ્વીકારીએ છીએ. પણ આ દેશ પરદેશી હરીફાઈથી એવો પાયમાલ ધર્ષ જતો નેમ્ડએ છીએ કે આ પક્ષપાતના ફક્ત ભયથી જ જકાતી નીતિ નાપસન્દ કરવી એ અમને ભૂજબરેહું લાગે છે આખરે બ્રિટિશ પ્રજાની ન્યાય શુદ્ધિ ઉપર અને દિવસે દિવસે આપણે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યતંત્રમાં વિશેષ ભાગ મેળવીશું એવી આશા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. આ આશા છેક મૃગતુષ્ટા જ છે એમ નથી: કેમકે પણ પ્રજા ખરા નિશ્ચયથી દૃઢ આગ્રહથી અને સાચા હૃદયથી અમુક રિયલિટી પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરે તો તેમાં કદી પણ નિષ્ફળ ન થાય એ પરમાત્માનો મહા નિયમ છે, અને એ નિયમ ઉપર અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે—એ નિયમને સિદ્ધવત્ માનીને જ આપણે દેશાધારની વાત સરખી પણ કરી શકીએ છીએ: રાજ્યશાસ્ત્ર માત્રવું એ postulate એટલે કે જરૂરી તરીકે સ્વીકારી લીધેલું સત્ય છે.

મિ. લક્ષુભાઈ જે એમ ભય બતાવે છે કે જકાતી નીતિ દાખલ થવાથી આપણામાં જુદા જુદા સ્વાર્થો બંધાશે, અને માંભિમાંબ કલહ ઉપજશે એ સંબંધમાં એટલું જ કહેવાતું કે એ રિયલિટી હજી ધણી-ધણી દૂર છે, અને એ પ્રાપ્ત થશે તો દહાડે પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખવાની જરૂર પણ નહિ રહે.

(૨) મિ. લક્ષુભાઈની ખીજી દલીલ એ છે કે બિનજકાતી નીતિ નીચે હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગો હજી સુધી ફતેહમન્દ નીવડ્યા છે, અને તેથી જકાતી નીતિ અવલંબવાની જરૂર નથી. પોતાના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં તેઓ સૂતાર-ઉન અને ગુણુપાટનાં કારખાનાંઓની તથા સોનું-લોહું—અને કાલસાની ફતેહમન્દી બતાવે છે.

પણ ખરી વાત તો એ છે કે આ ફતેહમન્દી બાગ્યે જ સન્તોષકારક ગણી શકાય એવી છે, અને નેટલી છે તેટલી જકાત ન હોવાને લીધે થઈ નથી પણ જકાત ન હોવા છતાં થઈ છે. વળી ખીજા ફેટલાક ધંધાઓમાં પણ જે તેજ દેખાય છે એ પરદેશી મૂકીને લીધે છે, અને એ ધંધાઓની સર્વ વ્યવસ્થા પરદેશી કંપનીઓને હાથ હોવાથી એનો સંબંધો નફા પરદેશ જ ચાલ્યો જાય છે.

મિ. લક્ષ્મીભાઈએ પહેલો ઘખતો ચતુર અને સુતરાઈ કાપડનો લીધો છે અને હિન્દુ-સ્તાનની સ્થિતિ બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે કેવી સુધરતી જાય છે એ બતાવવા માટે સરકાર તરફથી "Moral and Material Progress of India" નામે જે લેખો વખતે વખત પ્રકટ થાય છે એના હેલા અંકનો આધાર રાંકી તેઓ જણાવે છે કે આપણાં કારખાનાંઓમાં હવે પહેલાં કરતાં વધારે અને ઝીણો માલ થાય છે, અને જડો માલ તો આખા હિન્દુસ્તાનને આપણાં કારખાનાં જ પૂરો પાડે છે એટલું જ નહિ પણ ચીન આફ્રિકા વગેરે સ્થળે પણ ચલાવે છે. આ કારખાનાં વખતો વખત મન્દીમાં આવી પડે છે એ વાત મિ. લક્ષ્મીભાઈ કબૂલ કરે છે: અને એનાં કારણ તરીકે એજન્ટોની કમિશન પદ્ધતિ, જાપાનની દરીદ્રાઈ, રૂની મોંઘવારી, નવી ચલણ નીતિ, જે ભારે દુકાળ, અને દરેક વર્ષે મું-જાઈમાં થતી મરકી—એટલાં ગણાવે છે.

મિ. લક્ષ્મીભાઈને સદજ સક્ષમાં રહેલું જોઈએ કે એમણે ગણાવેલાં આ કારણોમાંનાં પણ ખરાં તો લગભગ નિમ્ન લેવાં—દહ સાંભો વખત ચાલે એવાં—છે, અને એ કારણથી જ પરદેશી દરીદ્રાઈ રદામે કાંઈ જ નહોતી આગવની માગણી કરવી પડે છે.

પહેલાં કરનાં હવે કાંઈક વધારે અને ઝીણો માલ ઉત્પન્ન થાય છે એટલાથી મિ. લક્ષ્મીભાઈને બલે સન્તોષ થતો હોય, પણ જામને તો આદિયામાં દહ ઘણું ઠરવાનું બાકી જણાય છે, અને એ ધઈ શકતું નથી તેમાં મુખ્ય કારણ પરદેશી કાપડની દરીદ્રાઈ છે. મિ. લક્ષ્મીભાઈને સુવિદિત હોતું જોઈએ કે આપણા દેશમાં ઝીણું કાપડ તૈયાર થતું નથી તેનું મુખ્ય કારણ આવાડની ખામી નથી, પણ પરદેશી માલ જેટલું એ સોધું કરી ચકાતું નથી એ જ છે. દહ આ ધધામાં આપણે કયે રચાંનેડું છીએ એ નીચેના આંકડા ઉપરથી સ્પષ્ટમયો : (આ અને આ પછી આવતા સર્વ આંકડા અમે "Financial and Commercial Statistic of British India—Tenth Issue 1903."માંથી લીધા છે).

ધ. સ. ૧૯૦૨-૩માં હિન્દુસ્તાનમાં બધી મળાને ૨૦૧૪ મિલ તોંધ ઉપર છે, જેમાંની—

૧૧૩ ફક્ત સૂતર કાંટે છે:

૮૪ સૂતર અને કાચડ બને કાંટે છે:

૩ ફક્ત કાપડ કાંટે છે.

હું આ આખો લેખ લખ્યાપછી મિ. સુબ્રહ્મણ્ય આયરનો સુતર-કાપડના ઉદ્યોગ સંબંધનો એક લેખ અમારા વાંચવામાં આવ્યો છે એમાં, આપણો એ ઉદ્યોગ દહ કેવી બાધાવ-સ્થામાં છે એ એમણે બહુ સારી રીતે બતાવ્યું છે. ફરી વિચારી જોતાં, એમાં કાંઈક વિ-શિષ્ટ જાણવાન્નેમ બોલાપોહ જણાશે તો તે અમે આગળ ઉપર આપીશું.

* એમાંથી ૧૨ બધ કરનામાં આવી હતી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે હજી વણવાનો ધન્યો આપણા દેશમાં કેટલો થોડો છે. ઘણીકવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખવી એનો અર્થ એટલો જ કે જકાતના પ્રમાણમાં એ માલ મોંઘી થવાનો અને તેટલે અંશે એ જકાત તે અહીંયાંના વાપરનાર ઉપર એક આકતરણ કરે પણ થવાની; એથી કાંઈ પરદેશી માલ આવતો અટકવાનો નથી. પણ આ દલીલ કેવી ખોટી છે એ નીચેના આંકડાથી જણાશે: સને ૧૮૯૪ના ડિસેમ્બરમાં અમુક નંબર ઉપરના પરદેશી કાપડ ઉપર પાંચ ટકા જકાત નાંખવામાં આવી કે તુરત જયામાં ચુંવાળીસ કરોડ યાર્ડ અને કિંમતમાં સાત કરોડ રૂપીઆ જેટલો કાપડની આયાતમાં ઘટાડો થઈ ગયો.

	૧૮૯૩-૯૪	૧૮૯૪-૯૫	૧૮૯૫-૯૬
યાર્ડ.	૨,૧૩૦,૩૭૦,૨૩૯	૨,૨૫૮,૩૩૯,૦૪૨	૧,૭૧૬,૦૧૦,૩૩૫
કિંમત રૂ.	૨૮,૫૮,૫૭,૬૮૨	૨૯,૨૦,૮૧,૪૮૬	૨૨,૨૦,૯૫,૯૧૩

વળી, અત્રે જણાવવું જોઈએ કે સને ૧૮૮૦-૮૩ પછીથી કાપડની આયાત આટલી ઓછી કોઈ વર્ષમાં નેવામાં આવી નથી. કિંમતનો આંકડો લેતાં પણ સને ૧૮૮૫-૮૬ પછીથી ઓછામાં ઓછો આંકડો સને ૧૮૯૫ ૯૬ નો છે. ૧૮૯૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં પાંચ ટકા જકાત ઘટાડીને ડાઠ ટકા કરવામાં આવી, અને આપણા દેશનાં કારખાનાંનાં અમુક પ્રતિના માલ ઉપર સ્થાની જકાત નાંખવામાં આવી—ત્યારે જ ખીમે ધીમે વિકાસપત્તા માલની આયાતમાં જીવ આવવા લાગ્યો.

વળી એ જ અરસામાં હિન્દુસ્તાનના નિકાસના—

	સને ૧૮૯૪-૯૫	૧૮૯૫-૯૬	૧૮૯૬-૯૭	૧૮૯૭-૯૮
યાર્ડ—	૧૯૩,૧૧૩,૩૨૬	૧૮૫,૩૬૭,૩૪૫	૧૪૬,૮૮૯,૮૮૨.	૧૩૧,૧૯૭,૭૫૫
સને ૧૮૯૮-૯૯	૧૮૯૯-૧૯૦૦	૧૯૦૦-૦૧	૧૯૦૧-૦૨	
યાર્ડ—	૧૩૦,૩૬૫,૫૩૭	૧૩૭,૦૫૮,૩૭૪	૧૩૦,૯૩૨,૮૦૨	૧૪૫,૦૦૨,૨૯૮

—ઉપરના આંકડા ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ છીએ તો જણાય છે કે સને ૧૮૯૪ના ડિસેમ્બરમાં જકાત પડી ત્યાર પછીથી નિકાસમાં ઘટાડો થયો. આ અરસામાં મિલોની સંખ્યા અને થાપણમાં વધારો થયો છે, છતાં નિકાસમાં ઘટાડો થયો છે એ બાબત વિચારવા જોવી છે. આ બનાવનો ખુલાસો પરદેશી માલની આયાતમાં થયેલા ઘટાડાથી થઈ શકે છે : એટલે કે, જકાતની નીતિને પરિણામે દેશી માલનો હિન્દુસ્તાનમાં ખપ વધ્યો અને પરદેશી માલનો ખપ એટલો ઘટ્યો. છતાં હજી દેશી કાપડ માલે લગભગ ૩૦ કરોડ રૂપીઆના પરદેશી કાપડને આ દેશમાં ખપવું અટકાવવાનું છે;—જે માટે સરકાર તરફથી અનેક તરેહની મદદની અપેક્ષા છે.

ઉનનાં માલનાં કારખાનાં જોતાં પણ, અમને એ ઉદ્યોગ સંરક્ષણ વિના કાવી શકે એમ લાગતું નથી. રા. લક્ષ્મીભાઈ લખે છે કે “ઉનનાં કારખાનાંમાં છેલ્લાં દસ વર્ષમાં પહેલાં કરતાં બમણો માલ તીકળે છે, અને જો કે આ કારખાનાંની સંખ્યામાં ૬ ને બદલે ૪-એટલે ઘટાડો થયો છે તથાપિ લૂમ સેંકડે ૧૧ ટકા અને સિપ્પટલ ૪૪ ટકા વધી છે.” આ દુર્ગત માત્ર ઉપર, ઉપરથી જ સન્તોષકારક દેખાય છે. આ ચાર મિશોમાંની માત્ર બે જ સારી સ્થિતિમાં છે, અને તે પણ સરકાર તરફથી લરકર અને પોલિસ માટે જે માલ ખરીદવામાં આવે છે તે કારણથી એટલે કે એક પ્રકારના સંરક્ષણને લીધે જ છે. જે મિશોને આ આશ્રય મળ્યો તે ફતેહમંદ થઈ નહિ અને કેટલીક પાંચ સાત વર્ષ ટકા મંડુ ચાલી આખરે બંધ પણ થઈ ગઈ. વળી એ બંને યુરોપિયનોનાં હાથમાં છે, અને ચારે જ મળીને પૂરા ત્રીસ કરોડ વસ્તીના દેશમાં વળુ હળવર માણસો પણ નિભાવી શકતી નથી. ૧૮૯૨ ની સાલમાં પાંચ મિશો હતી અને એમાં કુલ ૨૯૬૧ માણસો કામ કરતાં હતાં; ૧૯૦૨ માં ચાર મિશો છે અને ૨૮૫૪ માણસો કામ કરે છે-અર્થાત્ છેલ્લા દસકામાં કામે લાગેલા માણસોની જૂન સંખ્યામાં પણ ઘટાડો થયો છે. મિ. એન્થોન “Financial and Commercial Statistics of British India-1903” એ લેખમાં કબૂલ કરે છે કે “જે તરેહના ઉનના માલની આ દેશમાં વિશેષ ખરીદી છે એ તૈયાર કરવામાં યુરોપની મિત્રો સાથે આ દેશની મિત્રો હરીફાઈમાં બેઠાં રતાં નહી કાઢી શકે એમ નથી.” આપણા દેશમાં છેલ્લાં પંદર વર્ષથી લગભગ એ કુદૈહનો ઉનનો તૈયાર માલ દરેક વર્ષે પરદેશથી આવ્યાં કરે છે, અને અને ૧૯૦૦ની સાલ સુધી લગભગ એટલું જ વગરવણું બેઠાં આપણે પરદેશ મોકલે ગયા છીએ (એટલે આપણે ત્યાં બેઠાં જોડા છે એમ પણ કહી શકાતું નથી) આ યોડી દિ-લગીરીની વાત નથી. માત્ર છેલ્લાં એ ત્રણથી આપણા નિકાસમાં બેઠાં માલમાં જૂન વધારો જોવામાં આવે છે, પણ આવાનમાં કાંઈ જ ફેર પડ્યો નથી. એથી સમજાય છે કે પરદેશી માલ સાથે આપણો માલ આ દેશમાં હરીફાઈ કરી શકતો નથી, અને તેથી બીજા દેશ જ્યાં દસકા માલનો ખપ હશે ત્યાં એ ચડે છે. આ પણ કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં હોય તો આપણે સન્તોષ માનીએ, પરંતુ તેમ પણ નથી. વગરવણા બેઠાં નિકાસમાં પહેલાં કરતાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો છે, એ ઉપરથી આપણને એમ અનુમાન થશે કે એટલું આપણે ત્યાં કાપડ વણાતું હશે; પરંતુ એના પ્રમાણમાં કાપડની પેદાશ વધી નથી, તેમજ માલના નિકાસમાં પણ જૂન તફાવત છે-એટલે હાલમાં વગરવણા બેઠાં નિકાસમાં થયેલા ઘટાડો દુકાળમાં જનાવર ખરી ગયાં એ કારણથી જ થયો છે એમાં સંદેહ રહેતો નથી.

ચણનો ધ-ધો સારી સ્થિતિમાં છે. ચણનો માત્ર પરદેશથી આપણે ત્યાં વિતરણ આવતો નથી. અને આપણે ૧૯૦૧-૨ની સાલમાં લગભગ ૧૨ કરોડ રૂપિયાનું વગરવણું ચણ, અને લગભગ ૯ કરોડનો તૈયાર માલ-ગુણપાટના કેથગા તથા કાપડ-પરદેશ મોકલ્યો હતો. વળી બીજું ખુશી થયા જેવું એ છે કે વગરવણા ચણના નિકાસમાં નેટલો વધારો થયો છે તે કરતાં વણેલા માલમાં વિશેષ થયો છે. આ ધ-ધો (કાનપુર જાદ કરતાં) હજી માત્ર જંગામાં જ છે, અને તે પણ ઘણો ખરા દલકતાની આસપાસ જ ભરાઈ રહે છે; અને અમારી બધ

ન થતી હોય તો, ઘણું ભાગે એ મુદ્દાપિઅનોના જ હાથનાં છે. ખીજા પ્રાન્તોમાં આ ધન્યો દાખલ કરી શકાય એમ છે કે કેમ એ વિષે સરકારે તપાસ કરાવવી જોઈએ, અને એમાં ફતેહની આશા જેવું જણાય તો ખાસ આશ્રય આપીને શજીનું વાવેતર તથા કારખાનાં કરાવવાં જોઈએ.

હવે આપણે રેશમનાં કારખાનાં તપાસીએ:—

૧૮૯૩/૧૮૯૪ ૧૮૯૪/૧૮૯૫ ૧૮૯૫/૧૮૯૬ ૧૮૯૬/૧૮૯૭ ૧૮૯૭/૧૮૯૮ ૧૮૯૮/૧૮૯૯ ૧૮૯૯/૧૯૦૦ ૧૯૦૦/૧૯૦૧ ૧૯૦૧/૧૯૦૨

રેશમ મિ.	૧૮	૨૭	૨૮	૨૯	૩૧	૩૧	૩૩	૩૯	૧૨	૧૦
લનીસંખ્યા										
કામે લાગે	૩૦૪૫	૩૧૪૩	૩૫૮૬	૩૯૧૪	૨૭૯૫	૨૭૭૩	૩૦૯૨	૩૨૨૦	૩૧૦૨	૩૦૪૦
લાં માથુ.										
ની સંખ્યા										

અમે નથી ધારતા કે આ આંકડા કોઈ પણ હિન્દિતૈયીને સન્તોષ ઉપજાવી શકે. વળી સને ૧૮૮૬ થી તે આજ સુધી દોઢ કરોડની આસપાસની કિંમતનું રેશમી કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં દર વર્ષે આવ્યાં કરે છે, અને દિનપરદિન આપણા રેશમી કાપડનો પરદેશમાં ખપ ઘટતો ગયો છે: છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કેટલો ઘટી ગયો છે એ નીચેના આંકડાથી જણાશે:—

૧૮૮૨-૮૩ ૧૮૮૩-૮૪ ૧૮૮૪-૮૫ ૧૮૮૫-૮૬

રેશમીમાલ				
નોનિકાસ	રૂ. ૩૦,૬૯,૨૮૯	૩૧,૫૩,૭૫૦	૩૫,૯૪,૬૪૮	૩૬,૬૧,૦૨૪.

૧૮૮૬-૮૭ ૧૮૮૭-૮૮ ૧૮૮૮-૮૯ ૧૮૮૯-૯૦

રેશમીમાલ				
નોનિકાસ	રૂ. ૩૫,૫૬,૯૩૨	૨૪,૫૮,૨૪૩	૩૫,૨૯,૩૯૩	૩૧,૮૪,૭૯૧

૧૮૯૦-૯૧ ૧૮૯૧-૯૨ ૧૮૯૨-૯૩ ૧૮૯૩-૯૪

રેશમીમાલ				
નોનિકાસ	રૂ. ૨૬,૭૮,૫૭૭	૨૫,૦૯,૩૯૩	૨૬,૮૯,૪૧૬	૩૧,૩૦,૯૪૬

	૧૮૯૪-૯૫	૧૮૯૫-૯૬	૧૮૯૬-૯૭	૧૮૯૭-૯૮
રેશમીમાલ				
નોનિકાસ	રૂ. ૨૫,૭૩,૧૧૬	૨૭,૨૧,૬૮૫	૨૩,૯૦,૮૨૪	૧૮,૪૩,૫૫૫
• •	૧૮૯૮-૯૯	૧૮૯૯-૧૯૦૦	૧૯૦૦-૧૯૦૧	૧૯૦૧-૧૯૦૨
રેશમીમાલ				
નોનિકાસ	રૂ. ૧૭,૪૯,૦૧૮	૧૭,૫૩,૮૦૯	૧૭,૮૮,૧૯૬	૧૭,૨૭,૫૩૫

અર્થાત્ જોતાં જોતાંમાં આપણે રેશમી કાપડનો નિકાસ અડધો થઈ ગયો.

હિન્દુસ્તાનના ખનિજ પદાર્થોમાં હાલ કોલસા લોટું અને સોનું મુખ્ય છે. એ ત્રણમાં કોલસાની ખાણોનો ધંધો સારી સ્થિતિમાં છે. લોહા માટે યલ આશે છે, અને એની કૃતે-હમન્દી માટે બે મત છે. લોહાનો કાતર ચપ્પુ વગેરે પરદેશી બનાવટનો માલ ૧૮૮૨-૮૩ માં દર વર્ષે '૮૬ લાખ રૂપીઆનો આવતો તેને ઠેકાણે ૧૯૦૧-૦૨ માં બે કરોડનો આવ્યો છે-આ આટલાવવાનો કાંઈ જ ઈલાજ નગરે પડ્યો નથી.

સોનાની ખાણોનું મુખ્ય સ્થાન મહીસર પ્રાન્તનાં કોલર નામનાં ક્ષેત્રો છે. નિમ્નમના રાજ્યમાં સને ૧૯૦૬ મુધી જૂનું સોનું નીકળતું હતું; ૧૮૮૯ પછી જલદેશમાં કાંધક નીકળવા માંડ્યું છે. અને ધારવાડ અને સાંગલી સંસ્થાનમાં અસલ સોનાની ખાણો હતી એ ફરી ઉધાડવાનો વિચાર આશે છે પરંતુ આજ તો ઉપર જણાવેલી મહીસરની ખાણોમાંથી જ બધું સોનું નીકળે છે એમ કહીએ તો આશે, અને એ બધું દર વર્ષે સાડાબાર લાખ તોલા, ત્રણ કરોડ રૂપીઆનું-ઉગ્મંડ ચડે છે. આથી હિન્દુસ્તાનને ફાયદો છે એમ અમે ખુશીથી કબૂલ કરતા; પણ “દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનાં ક્ષેત્રો લંડનમાં સ્થપાએલી કંપનીઓ ચલાવે છે” એમ જ્યારે સરકારના રિપોર્ટમાં વાંચીએ છીએ ત્યારે ખુશી થવાનું કાંઈ જ કારણ રહેતું નથી. લૉડ વેલિંગ્ટન કમિશન આ-ગળ શું, પ્રેસિડર ગોખલેએ ખોટું કહ્યું હતું કે “મારી જમીનનો મારાથી હાલ ઉપયોગ ન થઈ શકે તો હું એને એમની એમ પડી રહેવા દઉં અને જ્યારે મારો હાથ પહોંચતો થાય ત્યારે એનો ઉપયોગ કરૂં, પણ બીજો ઉપયોગ કરી નહીં કાઢી જાય અને મને કડકો રોટલો નાંખે એમ તો ન થવા દઉં” ?

• “If I had a vast property myself, I would rather allow that property to remain as it is, with the consciousness that I may make full use of it when I have the means, rather than allow somebody else to come and use it and give me only a pittance, the outsider getting all the rest; it is my property.”

આ 'મેળાવડાને 'Indian National' (હિંદની પ્રજના) એવું ઉપપદ આપવું ન જોઈએ કેમકે હિંદમાં એક પ્રજ નથી, -એવા વાંધા કદિ કદી સંભળાયા છે; ખાસ કરીને હિંદમાં એક પ્રજની ભાવના પુષ્ટ ન થાય એવું ઇચ્છનારા અને ઇન્ડિઅન નેશનલ કોન્ગ્રેસના વિરોધીઓ એ સંસ્થાના આરંભકાળમાં એવી દલીલ કરતા હતા. પણ એ દલીલ ખોટી પડી છે. અર્વાચીન કાળમાં પ્રવર્તતાં જગતે હિંદમાં એક પ્રજાત્વની ભાવના ઉદ્ભૂત કરી છે એ વસ્તુસ્થિતિ નિર્વિવાદ રીતે પ્રકટ થઈ છે. પ્રજના આ સમવાયમાં અને એ સમવાયને પુષ્ટિ આપનારા હિંદુસ્તાનનાં અનેક મંડળોમાં તથા વર્તમાનપત્રોમાં, સાર્વજનિક પ્રશ્નોત્તરો જે વિવેચન થાય છે તે અમુક કોમના, અમુક ધર્મના, અમુક વર્ણના કે અમુક પ્રાન્તના પૃથક્ દિતના દષ્ટિગિન્દુથી થતું નથી પણ આખા હિંદુસ્તાનની પ્રજના દિતના દષ્ટિગિન્દુથી થાય છે. સ્વદેશ વિશે વિચાર કરનાર દરેક હિંદવાસી પોતાને હિંદુસ્તાનનો શહેરી ગણે છે; અને દેશની અધોગતિ, દેશનું દારિદ્ર્ય, દેશના વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગની નબળી દશા, દેશના રાજ્યકાર્યોમાં દેશની વાણી માન્ય હોવાની આવશ્યકતા દેશના વતનીઓની શક્તિઓ ખીલવવા તેમને પૂરેપૂરો ઇનસાફ મળવા તેમનાં કંટલાંક સંકેટ દૂર કરવા માટે ઉપાય લેવાની સરકારની ફરજ એ સર્વ માટે હિંદવાસીઓ જે મથન અને આગ્રહ કરે છે તે માત્ર પરાપકારવૃત્તિથી નહિ પણ પ્રજાવૃત્તિથી કરે છે, અયોગ્ય દૂર યઈ યોગ્યની સ્થાપના થાય એટલી જ ઇચ્છાથી નહિ પણ હિંદ દેશનું અને હિંદની પ્રજાનું દિત થાય એ ઉત્કંઠાથી કરે છે. દેશના એક ભાગમાં નહિ પણ સર્વત્ર પસરી રહેલી આ વૃત્તિ પ્રજાત્વની ભાવના ઉદ્ભૂત થયાની જ સક્ષી પૂરે છે. અલગત એ ભાવના નવીન છે અને ઇંગ્રેજ કેળવણીથી તથા પાશ્ચાત્ય પ્રજના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થઈ છે, પણ તે માટે તેના અસ્તિત્વ વિશે તેના ખરાપણા વિશે શક લાવવાનું કારણ નથી. આ દેશમાં ઇંગ્રેજ કેળવણીનું સંસ્થાપન કરનાર મહાન રાજ્યકર્તાઓએ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી આ જ કલ્પના કરી હતી. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં કેળવણી ઇંગ્રેજમાં આપવાનો મુખ્ય આગ્રહ કરનાર લોર્ડ મેકડોલેએ તે વેળા બાપથ કરતાં કહ્યું હતું કે ' એમ અને કે હિંદુસ્તાનની સોક્રાટિક આપણી (ઈંગ્લાંડની) રાજ્યપદ્ધતિ નીચે વૃદ્ધિ પામે અને આખરે એ પદ્ધતિથી અગાડી જાય, આપણી દૈયત ઉપર સારી રીતે રાજ્ય કરવાથી તેમની શક્તિ આપણે એવી ખીલવીએ કે તેઓ વધારે સારી રાજ્યપદ્ધતિને યોગ્ય થાય: યુરોપના જ્ઞાનથી સંપન્ન થઈ તેઓ કોઈ ભવિષ્ય જમાનામાં યુરોપની સંસ્થાઓની માગણી કરે. આવો દિવસ કદિ પણ આવશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. પણ તે દિવસ આવતો અટકાવવા કે વિલંબિત કરવા હું કદિ પણ પ્રયત્ન કરીશ નહિ. જ્યારે એ દિવસ આવશે ત્યારે ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસના એ પરમ વિજયનો દિવસ બનશે. એક મહાન દેશના લોક ઘસતવના અને વહેમના અતિ લોડ ખાડામાં ડુબેલા આપણને જડયા, આપણે તેમના ઉપર એવી રીતે રાજ્ય કર્યું કે શહેરીઓના જથ્થા હક માટે તેમને ઇચ્છા અને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ, એ કીર્તિના અધિકારી એક માત્ર આપણે જ ચક્રવર્તી. ' ખરેખર એ કીર્તિનો અધિકાર ઈંગ્લાંડે મેળવ્યો છે જ. હિંદુસ્તાનને સુખાગ્રે દેશમાં ઈંગ્લાંડનું રાજ્ય સ્થપાયું છે. તેથી દેશમાં શાન્તિ અને સલાહની સર્વત્ર સ્થાપના થઈ છે. લોકોને કેળવણી તથા જ્ઞાન આપવા લોકોનાં વ્યાધિ તથા દુઃખ દૂર કરવા, લોકોના જનમાલનું રક્ષણ કરવા, લોકોને ન્યાય આપવા, લોકોની સવડ વધારવા અનેક અનેક ઉપાયો બ્રિટિશ સરકાર તરફથી યોગ્ય

છે. પ્રત્યેક મનુષ્યની અને મનુષ્યમંડલોની સ્વતંત્રતાને માત્ર આપવાની અને તેને સંબંધે ઉત્પન્ન થતા બધા પ્રશ્નોનો સમતાથી નિર્ણય કરવાની જે યુરોપીયન ભાવના ઇંગ્લાંડમાં વિશેષ ઉદ્ભાસ પામેલી છે તેની અસર હિંદુસ્તાનને થયા વિના રહે એ આવી સ્થિતિમાં અશક્ય છે. ઇંગ્લાંડના સારા રાજ્યથી અને ઇંગ્લાંડે આપેલી સારી કેળવણીથી એ ભાવના હિંદુસ્તાને અહણુ કરી છે, અને તેને લગતા સર્વ વિચારો, સર્વ મૂલ્યો, સર્વ ધોરણો હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયાં છે. પ્રેયસ કરેથી પણ તે હવે નવ તેમ નથી. આને જ પરિણામે એકપ્રજાતની ભાવના આ દેશમાં ઉદ્ભૂત થઈ છે, આને જ પરિણામે પ્રજાના સમવાય પોતાના હક અને હિતનો વિચાર કરવા મળે છે; આને જ પરિણામે રાજ્યની, વ્યાપારની, સંસારની, ધર્મની, સર્વ પદ્ધતિઓને સ્વતંત્રતાની અને પ્રજાતની દસોડીમાં કસાવવું પડે છે. પોતાનું કુટુંબનું કે નાતગતનું હિત જાળવીને બેસી રહેવામાં કર્તવ્યતાની સમ્માનિ થતી નથી.

કોન્ગ્રેસની સંરચા બ્રિટિશ સરકાર તરફ રાજ્યશક્તિમાં ન્યૂન છે એમ જે પહેલાં ઉદ્ગાર કરવામાં આવતા તે હવે બંધ પડ્યા છે. રાજ્યશક્તિની અને પ્રજાની સર્વની ખાતરી થઈ છે કે બ્રિટિશ રાજ્યની કોઈ પણ રૈયત કરતાં કોન્ગ્રેસ રાજ્યશક્તિમાં પછાત પડે તેમ નથી. બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થિર રહેવા આખું હિંદુસ્તાન ઇચ્છે છે તેમ કોન્ગ્રેસ પણ ઇચ્છે છે. બ્રિટનનું અને હિંદુનું હિત સંયુક્ત જ છે. અને સ્વાર્થ ખાતર જ નહિ પણ અન્તઃકરણના ઉમંગથી હિંદની પ્રજાની ભક્તિ બ્રિટન તરફ દૃઢ છે. બ્રિટનનું પ્રતાપી રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં પૂરેપૂર્ણ વિજયવંત થાય, બ્રિટિશ પ્રજાની ઉત્તમ ભાવનાઓનો લાભ હિંદુસ્તાનને યથાર્થ રીતે મળે, હિંદુસ્તાનને સુખી કરવામાં બ્રિટનું સર્વ રીતે કૃતેહગંદ થાય એ પરિણામ કોન્ગ્રેસના પ્રયાસને અન્તે રહેલું છે. બ્રિટિશ રાજ્યના સ્થાપિત સામે આગર બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની ભક્તિ સામે એમાં કોઈ ભાગ અંશ નથી.

હિંદુસ્તાનનું શ્રેય એકપ્રજાતના દલિગિ-દુથી સાર્વજનિક વિષયોનો વ્યવહાર કરવામાં સમાયેલું છે એ વાત ધ્યાનમાં ન રહ્યાથી ઘણી હાનિ થઈ છે અને થાય છે. જૂત કાલના ઇતિહાસમાં પ્રજા સમસ્તાનાં હિતનું વિસ્મરણ થયાથી કેવાં પરિણામ થયાં છે તે દાકતર બોન્ડરકરે સને ૧૯૦૩ની સાલમાં શેલાપુરમાં તથા અમદાવાદમાં સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં બાપણ કરતાં યથાર્થ રીતે દર્શાવ્યું હતું. હાલ પણ એ વિસ્મરણ કેટલેક ઠેકાણે થાય છે. સુસહમાન કોમનો કેટલેક ભાગ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગથી પોતાનું હિત જુદું છે એમ માની કોન્ગ્રેસથી અલગ રહે છે. હિંદમાં એક જ પ્રજા છે. હિંદના બધા ભોકોનું હિત એક પ્રજા તરીકે જ સિદ્ધ થાય છે અને થવાનું છે, હિંદની કોઈ કોમનું હિત બીજી કોમથી વિરુદ્ધ છે જ નહિ અને હોય તો ગણનાને પાત્ર નથી, એ વાત આ સુસહમાન વર્ગ બૂલી નવ્ય છે. અલખત, સ્વતંત્રતાની ભાવના અનુસાર સર્વ કોમો સરખી ગણનાને પાત્ર છે, અને જે કોમ પાછળ રહી ગઈ હોય કે દુર્દેશને પામી હોય તે આગળ આવવાને તથા સુગતિ પામવાને હકદાર છે. પણ આખી પ્રજાના અબ્યુદયથી એવી કોઈ કોમનો અબ્યુદય વિરોધી નથી. આખી પ્રજાના અબ્યુદયનો લાભ એવી કોમને પણ મળશે, અને આખી પ્રજા અબ્યુદય પામેથી તે એવી કોમનો ઉદ્ધાર કરવામાં વધારે સામર્થ્ય વાપરી શકશે. મદ્રાસમાં ગયા ૧૯૦૩ ડીસેમ્બર

માસમાં મંગેલી કોન્ગ્રેસમાં 'રીસેપ્શન કમીટી' (સ્વાગતકારી મંડળ) ના પ્રમુખ ઓનરેબલ નવાબ સૈયદ મહમદે પોતાના મુસલમાન બન્ધુઓને આ જ ઉપદેશનાં વચન કહ્યાં હતાં, અને આખી પ્રજાના હિતના કાર્યમાં સામીલ થવા તેમને વિનંતિ કરી હતી. મદ્રાસમાં પ્રથમ મંગેલી કોન્ગ્રેસમાં મિ. બદરુદ્દીન તૈયબજી સરખા અગ્રગણ્ય મુસલમાન ગૃહસ્થ પ્રમુખ સ્થાને હતા એ દૃષ્ટાન્ત આ સંબંધમાં નવાબ સાહેબે નિર્દિષ્ટ ક્યું હતું, અને એવો સંયોગ બન્યો કે એ જ અરસામાં મુસલમાન કોમની કેળવણીના પ્રશ્નોને વિચાર કરવા મુંબાઈમાં મંગેલા કોન્ફરન્સમાં 'ઓન. મિ. જરિટસ બદરુદ્દીન તૈયબજી પ્રમુખ સ્થાને હતા હતાં તેમણે પણ કોન્ગ્રેસ સાથે પોતાને પૂર્વે થયેલા સંબંધની વાત કહી સંબળાવી અને કહ્યું કે નોકરીમાં જોડાયા પછી મારાથી કોન્ગ્રેસના કાર્યમાં દાખલ થઈ શકાતું નથી પણ મારી લાગણી તે સંસ્થા તરફ પ્રથમ જેવી જ કાયમ છે, અને આ કોન્ફરન્સનો પ્રયાસ કોન્ગ્રેસથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવાનો નથી એમ ખાતરી થયા પછી જ હું અહીં સામિલ થાઉં છું. આવા સુર અને અગ્રેસર મુસલમાન ગૃહસ્થોના વિચાર મુસલમાન વર્ગે ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. કોન્ગ્રેસની સ્થાપનાના આરંભ કાલમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સર સૈયદ અહમદે મુસલમાનોને કોન્ગ્રેસથી અલગ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ ગૃહસ્થે પોતાની કોમ માટે કેટલાક સ્તુલ પ્રયાસ કર્યા છે, પણ, આ બાબતમાં પોતાની કોમનું તેમ જ પોતાના દેશનું ખર્ચે હિત તેમણે લક્ષમાં લીધું નથી. મુસલમાન મર્મે હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ ખીજ દેશોમાં પણ છે, અને તે ધર્મ સબંધી ઉપાયો સર્વ મુસલમાનો મુસલમાન તરીકે લઈ શકે છે એ ખર્ચ છે. પરંતુ અમુક દેશના વતની તરીકે અમુક દેશમાં આલતી રાજ્યવ્યવસ્થા, સસારવ્યવસ્થા, ઉદ્યોગવ્યવસ્થા અનુભવનાર તરીકે તેમણે તે દેશની પ્રગતિપે સર્વ ઉપાય લેવાના છે. હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજાનો અભ્યુદય થયા સિવાય મુસલમાન કોમનો કે કોઈ પણ કોમનો અભ્યુદય થઈ શકશે એમ ખતવાતું નથી. સ્વતંત્રતા તથા સમાનતાની અને પ્રજાત્વ બાંધનારી યુરોપથી આવેલી ભાવનાના બળથી ચાલતા કાર્યપ્રવાહમાં હિંદુસ્તાનની બંધી કોમોને હક મળ્યા સિવાય મુસલમાનોને હક મળશે, હિંદુસ્તાનની ખીજ કોમોથી જુદા પડી મુસલમાન કોમ પોતાનું જુદું પ્રજાત્વ બતાવી શકશે, પોતાની કેળવણીની કે પોતાના ઉદ્યોગની કે પોતાની સામાજિક ઉત્તિની જુદી વ્યવસ્થા ચલાવી શકશે એ અસંભવિત છે. સર સૈયદ અહમદે મુસલમાનોને કેળવણી આપવા માટે અલિગઢમાં જુદી કોલેજ સ્થાપી છે અને તેમાં સારી કેળવણી અપાય છે; પણ, જે જૂલ ભરેલા વિચારથી મુસલમાનોનું હિત ખીજ કોમોથી જુદું માનવામાં આવે છે તે વિચાર જુદી કોલેજના બંધારણમાં અન્તર્ભૂત રહેલો હોવાથી તેનાં અનિષ્ઠ પરિણામ થાય છે જ. મુસલમાનોને હિંદુસ્તાનના ખીજ લોકો સાથે સંબંધ નથી, મુસલમાનો તો જુદા જ છે. ખીજ હિંદવાસીઓ પ્રત્યે કે હિંદ પ્રત્યે તેમની કંઈ ફરજ નથી, એવી સંકુચિત બુદ્ધિ અલિગઢ કોલેજમાં ભણી નિકળનાર યુવકોમાં જોવામાં આવે છે એ ફરિઆદ સુર મુસલમાન ગૃહસ્થો તરફથી સાંભળવામાં આવી છે. કોમના વિચારને પ્રજાત્વના વિચારને સ્થાને મુક્યાનું આ પરિણામ છે. ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં સર્વ અન્તર્વ્યવસ્થા સર્વ જતો માટે એક હોવાનાં જે સુદૃઢ થયાં છે તે આવા પ્રયત્નો કરનાર જૂલી જાય છે. મહાદેવ ગોરિંદ રાનડે, દાદાભાઈ નવરોજજી, શ્રીરામશાહ મહેતા, રમેશચંદ્ર દત્ત, ઉમેશચંદ્ર બોનરજી, કાલીચરણ બેનરજી, બદરુદ્દીન તૈયબજી, વગેરે હિંદુ, પારસી, ખ્રીસ્તી, મુસલમાન જનો સમસ્ત હિંદી પ્રજાને પોતાની ગણી

આખા દેશના હિત માટે પ્રયાસ કરનાર થયા છે અને અનુક્રમે કોમન પ્રજાત્વ બીજી કોમના પ્રજાત્વથી જુદું ગણવાની વૃત્તિ તેમને થઈ નથી તે બધી કોમોના સહવાસનું, બધી કોમોએ સાથે કેળવણી લીધાનું, બધી કોમના યુવકો અને અંગ્રેસરો જાહેર કામોમાં સરખી રીતે સામીલ થયાનું પરિણામ છે. દરેક કોમ પોતપોતાની કેળવણીની જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરવા માંડશે, દરેક કોમ બીજી કોમથી જુદું પોતાનું હિત સાધવા પ્રયત્ન કરવા જશે, દરેક કોમ જાહેર કામો માટે પોતાની જુદી સંસ્થા રચવા ઇચ્છશે, તો પ્રજાત્વની ભાવના ક્ષીણ થવા માંડશે, હિંદી પ્રજાના સમવાયને બદલે જુદી જુદી કોમોના સમવાયને મહત્ત્વ અપાશે અને દેશના અબ્યુદયના માર્ગમાં અવરોધ પ્રતિબંધ થશે. બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના વ્યવસ્થાપકોને પણ આ જ કારણોસર સેન્ટ્રલ નેશનલ કોલેજ કરવાની વિનંતિ કરવી પડે છે. કોલેજથી આગળ વધી મુસલમાનોની જુદી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની સૂચના તે મેહેમોડન કોન્ફેડરેન્સમાં થઈ છે તે આ હાનિકારક વૃત્તિનું પરિણામ દર્શાવે છે. મુંબઈની એક મહોદી પારસી નિશાળને કોલેજનું સ્વરૂપ આપવાની એકવાર થયેલી સૂચનાને વિચારવંત પારસી ગૃહસ્થોએ આગળ વધવા દીધી નથી તે તેમની દીર્ઘદષ્ટિ બતાવે છે.

મદ્રાસમાં મળેલા ઈન્ડિઅન નેશનલ સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં એન. મિ. જસ્ટિસ ચંદાવરકરે પણ આ પ્રજાત્વભાવનાને અનુસરવાનો બોધ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે 'સુધારાની ધટનાનો આરંભ કરતાં દેશના લોકોનો જૂઠાસનો છતિહાસ તથા ઉચ્ચતમ ભાવના ક્ષણમાં લેવાં જોઈએ, પણ ઉત્કર્ષમાં આગળ વધતાં કેટલીક ભાવનાઓનો વિરોધ ઉભો થાય છે. અને તેમાંથી રસ્તા કાપી અગાડી જવું પડે છે. આપણે આપણા પોતાના સ્થાનમાં છુટા પડી ગયેલા વર્ગોએ છીએ એ વિચાર હવે કાઢી નાખવો જોઈએ. બંગાળી, મદ્રાસી, પંજાબી, અને મુંબાઈવાસી, બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર, હિંદુ અને મુસલમાન પોતપોતાને માર્ગે જતા અને પોતપોતાનું હિત સાધવામાં મગ્ન રહેતા એ દિવસો હવે ગયા છે. આપણા જીવનમાર્ગ અતિ વિશાલ થયો છે અને તે માટે બળવાન પ્રયત્ન કરવાનો છે, તે પ્રયત્ન ન કરવાનો હોય તો તો અશ્રમત સંસારસુધારો અને બધા સુધારા નકામા જવા, અને ટ્રાન્સવાલમાં તથા ઓસ્ટ્રેલીઆમાં આપણને સંધરે નહિ તો તે માટે આપણે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. પરંતુ પ્રજાત્વની ભાવનાને અનુસાર મગ્ન કરવામાં અગાડી દૃષ્ટિ નાખવી પડે છે, પ્રજામાં જે જે સમાયેલા છે તે સર્વની શક્તિ, તે સર્વની જુદિ, તે સર્વનું નીતિમજા સંપાદન કરી સુધારો કરવાનો છે.' મિ. ચંદાવરકરનાં આ વચન સર્વ દેશહિતકોએ ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ. પ્રજાત્વની ભાવનાને અનુકૂળ પદ્ધતિ ઘડવામાં હિંદુઓ તે જ હિંદુસ્તાનની પ્રજા છે, કે મુસલમાનો તે જ હિંદુસ્તાનની પ્રજા છે એમ કહી માની એસવું જોઈએ નહિ. તેમ જ, હિંદુઓનું જુદું પ્રજાત્વ છે અને મુસલમાન, પારસી, ચાહુદી વગેરેનો સમાવેશ થતો નથી, અગર મુસલમાનોનું જુદું પ્રજાત્વ છે અને હિંદુસ્તાનની બીજી કોમો તેમાં આવી જતી નથી એમ ક્ષણ બર પણ માનવું ન જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં એક જ પ્રજા છે અને પ્રજાત્વની ભાવનાવાળી એક જ ઉત્કર્ષપદ્ધતિ છે.

રાજકીય અને સંસારી ઉન્નતિને, તેમજ કેળવણીના પ્રસારને, સર્વ સંસ્થાઓને આ સ્વરૂપ લાગુ પડે છે. અને તે માટે કોન્ફેડરેન્સી પેઠે સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં પણ આ સ્વરૂપ

૪. વિવરણ આવશ્યક હતું. ગઈ સાલના કોન્ફરન્સમાં ડૉક્ટર બાંધરકરે કહ્યું હતું તેમ સંસાર સુધારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ 'National Efficiency' નો છે, અર્થાત્ પ્રજાત્વમાં સામર્થ્ય આણવાનો છે. સામર્થ્ય વિના પ્રજાત્વ છરવી શકાતું નથી, સંસ્કૃત કરી શકાતું નથી. સોશીઅલ કોન્ફરન્સને હિંદુ જનોનો જ મેળાવણે બનાવી દેવાતું કેટલાક જનો કહે છે તે વિચાર પ્રજાત્વની ભાવનાથી વિરોધી હોઈ અયોગ્ય છે. હિંદની સમસ્ત પ્રજાની સાંસારિક ઉન્નતિ માટે, સર્વ વર્ગોના સામાજિક ઉદ્ધાર માટે એક સમવાયની આવશ્યકતા છે.

પ્રજાત્વની ભાવનાની પુષ્ટિ માટે આ વિવેચન કરતાં મદ્રાસ કોન્ફ્રેસમાં પ્રમુખ બાબુ લાલ મોહન ઘોસે આપેલી એક ચેતવણી ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરની છે. તે એ કે પ્રજાની ભાવના કેળવવી જોઈએ, પ્રજાત્વની ભાવના સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની ઉદ્ધારતાને યોગ્ય થવી જોઈએ. તેમ ન હોય ત્યારે પ્રજાની વાણી તે ધ્વજની વાણી ('vox populi vox dei') એમ બનતું નથી; પણ ખ્રિસ્તી દેશોમાં પૂર્વે પ્રોટેસ્ટન્ટોને રીબાવી રીબાવી મારી નાખ્યા ત્યારે કેથોલિક સમુદાય હર્ષ પામતો, અને ક્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બંધાયું ત્યારે આરંભમાં હજારો નિર્દોષ મનુષ્યોની કતલ કરવામાં આવી અને તેમના રક્તના પ્રવાહમાં ઉન્નત પુરવાસીઓ આનંદથી નાચ્યા, એવા બનાવોમાં પ્રકટ થયું હતું તેમ લોકની વાણી તો ઠાંકવાર દૈત્યની વાણી ('vox populi vox diaboli') બની ગય છે. એ બાબુ લાલ મોહન ઘોસેનું કહેવું સત્ય છે. પ્રજાત્વની ભાવનાની જાગૃતિ સાથે એ ભાવનાને અનુસાર આપણે સમસ્ત જીવનવ્યવહાર થવો જોઈએ. જે સ્વતંત્રતા સમાનતા અને ન્યાયની આપણે માગણી કરીએ છીએ તે આપણાથી અને તેટલી સર્વને આપવા આપણે તત્પર થવું જોઈએ. પ્રજાત્વની ભાવના ઉદ્ધારતા સાથે જ ટકી શકે છે. પ્રજાત્વની ભાવનાવાળી ઉદ્ધાર પ્રજાઓ પણ દુનિયામાં બીજી પ્રજાઓના પ્રજાત્વની અવગણના કરતી નથી; તેમ પ્રજાત્વની એ ભાવના જાળવવા સારૂ પ્રજા જનોએ પોતાના દેશમાં પણ અવગણના પામેલા વર્ગો તરફ ઉદ્ધાર વૃત્તિ ધારણ કરવી જોઈએ.

રમણલાલ મહીપતરામ.

સર ઑલીવર લૉન્ અને પદાર્થવિજ્ઞાન.

સર ઑલીવર લૉન્ નામે વિદ્વાન પદાર્થવિજ્ઞાનની વાત કરતાં કહે છે કે “ પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાં પણ સર્વત્ર ઓકાઝાર વસ્તુ પ્રતિપાદન કરેલ છે; અને હજી પણ એ જ વાત સિદ્ધ કરવા તરફ વલણ છે.” દૃષ્ટાંતોઃ હાથ એક પછી એક મુદ્દા જતાવી સર્વ એકમય છે એવો સિદ્ધાંત દોર્યો છે. પ્રથમ સત્તા જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે બાંસે છે તે અંતે એક મણ્ડવી બે-ધર્મ, કેમકે પદાર્થવિજ્ઞાનની ધણી વખતથી ભણાતી વાત એવી છે કે ગતિ ઉપશુતા તે જ પ્રકાશ વૈદ્યુતાત્મક શક્તિ ઇત્યાદિ સર્વ જુદી જુદી શક્તિઓ વસ્તુતઃ એક જ છે; એ વિ-પય તો હાંઆ વખતથી સિદ્ધ થતો આવે છે. પરંતુ બીજું જાણવા જેવું એ છે કે જીવન સર્વત્ર એક છે. કોઈ પતંગથી આરંભી કુંજર મનુષ્ય ઇત્યાદિ સર્વે જીવન એક બીજા સાથે સંબંધ છે; તે એટલે સુધી કે ગમે તે એક જ જીવ-બીજ અગણિત ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણી તથા વનસ્પતિ જીવોમાં પરિણામ પામે છે.

ત્રીજું એ કે પદાર્થવિજ્ઞાનના ધોરણ મુજબ પદાર્થ માત્ર છેવટે તેના કારણભૂત મૂળ પદાર્થો જે જે લગલગ સિત્તર છે તેમાં પર્યવસાન પામે છે એ વાત પણ હાલના જમાનામાં તો સિત્તર મૂળ પદાર્થોને વળી એક જ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન કરવા તરફ દોરી ગય છે અને કહે છે કે તેના બેદનું કારણ જુદા જુદા અણુસમૂહો છે.

ચોથું, એક જાણમાં એક જ સરખો સર્વત્ર એક જ ન્યાય પ્રવર્તે છે. જાણમાં જે ને ધારા ને જે ધોરણો આજકાલ જોવામાં આવે છે તેનાં તે જ કરોડો વર્ષો પૂર્વે હતાં અને અનાદિ કાળથી અવિચ્છિન્ન ધારામાં ચાલ્યાં આવે છે, આવશે-એ જ પ્રકૃતિનો એક જ સરખો ન્યાયપ્રવાહ વહાં કરે છે.

વળી મનુષ્યજાતિમાં જોવા જઈએ તો સ્વભાવમાં તેમ જ દેશકાલાદિકને ઉચિત ક્રમમાં બેદ જોવામાં આવે છે. ને એવી રીતે મુગ તથા કૃષ્ણ જાતો ધણે દેર પડવાનો; અને એટલું જ નહિ પણ જમાના જમાનામાં પણ દેર રહે છે. જુદે જુદે સ્થળે તેમ જ કાળે કંપેલી ઇશ્વર કે કોઈ અન્ય દિવ્યશક્તિ પણ એટલે અંશે ભેદ ધરાવે છે. એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે પણ ખરો સાર એ જ છે કે ઇશ્વરશક્તિ-પછી ગમે તેટલો તેના પ્રકારમાં ભેદ હોય-તે સર્વત્ર આવશ્યક છે. અને એ શક્તિ તો એક જ છે. વિરુદ્ધ કે નાના-ભાવની કલ્પના કરવામાં માણસો માત્ર પોતપોતાના મનના જ વિવિધ પ્રકાર જતાવે છે.

છઠ્ઠો પ્રકાર એ કે સર્વનિયંતા પરમેશ્વરનું એક જ યુક્તિ પ્રમાણે અનંતસાત્ત્વ્ય સૃષ્ટિમાં જોવામાં આવે છે. સૃષ્ટિ-યુક્તિમાં ઓકાઝાર તત્ત્વ વ્યાપી રહેલ છે; અને તે સર્વસ્થાને એક સરખું છે એ વાત સહ કોઈને જાણવી સમશ્લિષ્ટિએ વિચાર કરતાં સહજ સિદ્ધ થશે. સમશ્લિષ્ટિના અસ્ય વ્યપ્તિ છે; અને વ્યપ્તિ એ નાના સ્વરૂપમાં સમશ્લિષ્ટિ પોતે જ છે એમ તપાસ કરવાથી ધણી અગમ્ય વાતોની ઘડ બંધ બેસતી આવશે. જાણાંને એક યંત્રમય

માનીએ તો પણ મનુષ્યજીવન તે ધંત્રી ભિન્ન કે તટસ્થ નથી પરંતુ તેના એક ભાગજ છે. અનુભવથી કદાચ એમ જાણીએ કે માણસ સ્વતંત્રપણે વર્તેન કરવા સમર્થ છે પણ તે માત્ર એટલે જ દરજ્જે કે માણસ પોતાને સૃષ્ટિસમૂહથી અલગ માને છે; દૃષ્ટાંત તરીકે માણસ સેતુબંધ રમે છે; પાણી અટકાવી પાળ બાંધે છે. ઉપરાંત વળી જે જે આધાર વિનાની વસ્તુઓ પડી જાય તેવીને ટેકા આપી રિથર કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિની વચ્ચે આવી, ગતિ વિગેરેમાં અમુક બેદ માણસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એ પ્રકૃતિનો ધર્મ, સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે; નહિં કે સૃષ્ટિ બહારથી માણસ આ પ્રમાણે કરવા સમર્થ છે. કારણ કે મનુષ્ય પોતે સૃષ્ટિ-રચનાનો જ એક ચેતન ભાગ છે.

બીજી રીતે હજી તપાસતાં માલમ પડે છે કે મનુષ્યજાતિ પરમાત્માની નિકટ છે; કારણ કે અન્ય પ્રાણીઓ તેમ નિહૈવ પદાર્થો કરતાં તે નિકટતા ધરાવે છે. જેમ એકાદ માણસનું અંગ કપાઈ જતાં દાક્તર પાસે લઈ જઈ તેની સારવાર અને દવાદાર કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મા પણ મનુષ્યરૂપી તેના દ્વિતીય આ બધું કામ લે છે. જ્યારે કોઈને એ વિષે અધિક જ્ઞાન મેળવવા છાયાસા હોય છે ત્યારે તો પછી પરમાત્માના સ્વરૂપની તેની કૃતિ નીતિ ધૃત્યાદિની સવિરતર હકીકતથી પરિચિત થવું આવશ્યક છે. આમાં એટલું તો અચૂક ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પ્રકૃતિનો એકે ધારો આપણે ઉલ્લંઘન કરતા નથી; અર્થાત્ પ્રકૃતિના નિયમો આપણાથી ભાંગી શકાય એવા નથી.

“અન્ય પ્રકારે તપાસતાં લાગે છે કે જે જે શુદ્ધ કે દોષ અમુક અવયવમાં છે તે જ શુદ્ધ કે દોષ અવયવોમાં આવેલા જ જોઈએ; અથવા જે જે અંશમાં, તે તે અખિલમાં-એ ધારો સર્વમાન્ય હોવો જોઈએ. દૃષ્ટાંત લેઈ જોઈએ તો વ્યાખ વસ્તુમાં જે જે દ્રવ્ય રતેલ છત્તાદિ જોવામાં આવે છે તે તે વ્યાપક પરમેશ્વરમાં હોવાં જ જોઈએ.” આ ખ્રીસ્તી પ્રક્રિયા પ્રમાણે છે, ઉપર પણ કટલાક પ્રત્યાખ્યાનયોગ્ય વિષયો ગયા, છતાં ચર્ચાના પ્રદેશમાં તે-માથી એકે નથી ઉતાર્યા તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે ઓલીવર લોન્ગના પોતાના મતનું સ્વતંત્ર દર્શન કરાવવું એ ઉદ્દેશ માત્ર આ લખાણનો છે. અત્રે પણ એ જ ઉદ્દેશ માની ચર્ચાપ્રકરણ ખુલ્લું કરવા ઇચ્છા નથી થતી. સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતી આ બાબત છે કે પરમેશ્વરને સચુલ્લ માની આ પ્રપંચનું મનન કરવાનું ઉચિત છે; બીજું એ ખ્યાનમાં લેવાનું કે તેના મતનું પ્રતિપાદન તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રતિકૂલ નથી; પછી તે ગમે તેટલું ખ્રીસ્તી ધર્મને રસ્તે આડકતરી રીતે દોરી લઈ જવું હોય; એટલા ઉપરથી જ તે વિદ્વાન્ બતાવે છે કે “શુદ્ધ તેમ જ દોષ પરમેશ્વરમાં હોવા જોઈએ એમ કદાચ પૂર્વપક્ષ યાય; પરંતુ તેનું સમાધાન એ છે કે જ્ઞાનપૂર્વક દોષ અર્થાત્ જાણી જોઈને દુષ્ટતા વાપરવી એ ધર્મ પ્રકૃતિનો નથી; કારણ કે અન્ય પ્રાણીઓમાં એવું જોવામાં આવતું નથી.” આ બાબત સિદ્ધ કરતાં તેનું કહેવું એવું સમગ્રાય છે કે અર્ધદૃઢ જીવમાં એવા દોષો દેખાય છે. છેક હ-લકાં પ્રાણીઓમાં નહિં, અને છેક ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યોમાં નહિ, ત્યારે માત્ર ધમલા ભાગમાં દે-ખાતા દોષો જ્ઞાનના ઉત્કૃષ્ટ ભાવને યામતાં નિર્મૂળ યાય છે; અને પરમેશ્વરમાં તો તેટલા માટે જ એ હોવા ન જોઈએ અને નથી.

આ પ્રમાણે સર ઔલીવર લોન્ગે પોતાના પદાર્થવિગ્નનનું ખર્ચ રહસ્ય પ્રકાશ કર્યું છે અને ઉપરાંત પણ જણાવે છે કે “ સ્પટિકમ—સંસારમાં દુઃખ છે. વનસ્પતિમાંથી પ્રાણીમાં પ્રવેશ એ ભોલવરથા દુઃખનો કાળ અને દુઃખનું સ્થાન છે. અને એ દુઃખનાં કારણો સ્થિતિભેદ સિવાય બીજા કંઈ અપાય એવાં નથી. જંગલી પ્રાણીઓ તેમ જ મનુષ્યો દોષ તેમ જ દુઃખને યોગ્ય વશ છે પરંતુ એ દુઃખનો અંત મનુષ્ય જાતિની સ્થિતિમાં આવી જશે કે ઉચ્ચતર ગતિએ હજી જવાનું છે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં એવું બતાવે છે કેટલીકવાર જે અણુહંદ શક્તિ અમુક માણસોમાં પ્રતિબા જોવી પ્રકટ થાય છે તે ઉપરથી અનુમાન બાંધવામાં વાંધો નથી કે ઉચ્ચતર ગતિ હજી મનુષ્યને છે. ત્યારે આ ઉચ્ચતર સરણિ ક્યાં અટકશે તે નક્કી નથી. ” હવે આ વાતમાં પણ આપણે અમુક અંશે અનુકૂળતા માગી ઉદ્દેશ માત્ર વિચારી ચર્ચા છોડવી યોગ્ય ગણીએ છઈએ. છેવટે મહાત્મા કવિ ટેનીસનની અગાધ લીટીઓ લખી પોતાના વિદ્વતાબરેલ બાપણનો અંત લાવે છે કે જેમાં પણ સર્વ એકાકાર અખંડ તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યાની મતલબ છે.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

બલિ આખ્યાન.

પાતાલલોકમાં એક સમયે બલિ નામનો એક મહાત્મા અસુર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ બલિ વિશેષાચનનો પુત્ર હતો, અને દૈત્યરાજ્યનું ચક્રવર્તિપણું તેને હતું. એણે પોતાનું સામ્રાજ્ય એટલું પ્રવર્તાવ્યું હતું કે તેનાથી સર્વ કોઈ ત્રાસ પામતું હતું. અનેક પ્રકારના ભોગ અને ઐશ્વર્ય તેનું દાસત્વ કરતાં હતાં. એક દિવસે પોતાના પ્રાસાદશિખરમાં તે બેઠો હતો. એ સ્થાન અનેક ભોગ્ય વસ્તુથી ભૂષિત હતું, અને તે એવું રમણીય હતું કે ત્રિલોકમાં પણ તેના જેવું બીજું સ્થાન ન હોવાથી તે સર્વને ચક્રિત થવાનું કારણ હતું. અનેક અદ્ભુત ભોગ્યપદાર્થોનો ઉપભોગ કરતાં એક દિવસે તેને એ જ ભોગપદાર્થ નીરસ લાગ્યા. સ્વસ્થ થઈ એનું કારણ શોધતાં તેને થયું કે—

“ અહો ! આ અનેક ભોગ ઉપભોગથી મને શું લાભ છે ? આ ત્રિલોકના રાજ્યથી પણ શું ? એકનું એક આ રાજ્ય, એકના એક આ ભોગ, આ લક્ષ્મી, આ સ્ત્રી, આ સંબંધી, સર્વ એના એ, હું પણ એનો એ ! એકના એક પદાર્થનો ભોગ ઉચ્છિદ્રાલ સમાન છે. એથી

પ્રાણોને સર્જન કેમ નથી આવતી ? સત્ય છે કે ખાધેલો લાકુ ખાઈ શિશુ જનને આનંદ થાય છે. પણ એ તો માત્ર શિશુવ્યવહાર છે; દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ અને યુગોના યુગો, ઉચ્છિદ્ધ ભોગ ભોગવવા એ પ્રાણને ઘટે નહિ. દિન પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિન એ પરંપરા જેમ ચાલી જાય છે તેમ જ દિન અને રાત્રિનાં કાર્યોની અને ભોગોની પણ પરંપરા ચાલી જ જાય છે. દિનનાં કાર્ય દિને, રાત્રિનાં કાર્ય રાત્રિએ, યથામતિ, યથાશક્તિ, અદ્યપિ પર્યંત કયે ગયો; પણ એથી અર્થ શો સિદ્ધ થયો ? આ સર્વ વિનાશી પદાર્થ છે. પણ એ સર્વથી જ પદાર્થ પર હોઈ અવિનાશી છે તે શું છે ? કે જે પ્રાપ્ત કર્યાથી કૃતકૃત્ય અને પ્રાપ્તપ્રાપ્ય થવાય ?”

આ વિચારમાં ને વિચારમાં તે જાડો ઉતરી પડ્યો. આ આત્મનિમજ્જનથી તેને કાંઈક સુખ થયું હોય એમ તેના મુખ પરથી લાગ્યું; કારણ અંતરમાં જે સુખ અનુભવ્યું હતું તેની છાયા તેના વદન પર છવાઈ હતી. આનંદ શાથી થયો હતો ? ચિંતન કરતાં ચિત્ત સ્વસ્થ થવાથી તેને પૂર્વના કાંઈ પ્રસંગની સ્મૃતિ થઈ આવી હતી. એ પ્રસંગ શો હતો તે હવે પછી આપણે જોઈશું.

[* * બહિની આ સ્થિતિ વહેલી મોડી સર્વ અધિકારીઓને અનુભવવી પડે છે. અનેક ભોગ ભોગવતાં જેમની વૃત્તિ બહિર્મુખ રહે છે તેમને તો આવો વિચાર સંભવે જ નહિ—ધણે અશે આમ લાગશે, પણ ખરું જોતાં મનુષ્યપ્રકૃતિ જ એવી છે કે તેના ચિત્તની વૃત્તિ અંતર્મુખ થવા વિના રહેતી જ નથી. સર્વ પ્રકારના મનુષ્યને ભોગની પ્રાપ્તિ થતાં એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે. ઇષ્ટ વસ્તુનો યોગ થતાં ક્ષણવાર ચિત્ત અંતર્મુખ થાય છે. એ સમયે જે આનંદ થાય છે તે બ્રહ્માનન્દનો જ એક પ્રકાર છે. ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી ચિત્ત સ્વસ્થ થતાં તેમાં પોતાના આત્મસ્વરૂપના આનંદાંશનું પ્રતિબિંબ પડે છે, આને જ વિષયાનંદ કહે છે. કારણ કે એ આનંદ મૂળે તો બ્રહ્માનંદ છે પણ તે ભોગ્ય થવાનું કારણ કાંઈ વિષય છે. આટલું તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એજ પ્રકારના મનુષ્યને સામાન્ય છે. પ્રાકૃત બુદ્ધિ આ સ્થિતિમાં, અંતર્મુખ સ્થિતિમાં, જહુ વાર ટકી રહેતી નથી. એટલે કે પ્રાકૃત જનનું ચિત્ત એટલું બધું ચંચલ હોય છે કે તે તેમને આ સ્થિતિમાં સ્થિર રહેવા દેતું નથી. વિષયવાસનાના પ્રાપ્ત્યથી તેમનું ચિત્ત વિષય પ્રતિ આકર્ષાઈ જાય છે, અને અંતર્મુખતાથી બદલ થાય છે. પ્રાકૃતબુદ્ધિને પણ તેમના જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગ એવા આવે છે કે તેમને આ અંતર્મુખ અવસ્થામાં પરાણે રહેવું પડે છે. સ્મશાનાવિરાગ, અત્યંત પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ, વિગેરે પ્રસંગો આવા છે. પણ આવી જે ક્ષણો વસ્તુગત્યા જ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો લાભ લેવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી, એટલે તેમને બહિર્મુખતાને વશ થવું પડે છે. સંસ્કૃત બુદ્ધિ, અર્થાત્ જે બુદ્ધિએ સંસ્કાર પામેલી છે, તેમને પ્રાકૃત બુદ્ધિના જેવા જ અનેક અનુભવો થતાં—સંસંગ સમ્બંધિ આદિના યોગપા વિવેક ઉદય પામે છે. તેમની વૃત્તિ વારાફરતી અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ થતાં થતાં એક કાળ એવો આવે છે કે જ્યારે તેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી તેમાં બ્રહ્માનન્દનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે તે વિષયાનન્દ છતાં તેમાં વિષયથી પર પણ કાંઈ અંશ છે એવી મતિ થાય છે. સંસ્કૃત બુદ્ધિના વિષયાનંદમાં અને પ્રાકૃત બુદ્ધિના વિષયાનંદમાં ભેદ એ જ છે કે સંસ્કૃત

બુદ્ધિને જ્યારે વિષયાનન્દમાં કાંઈક અલૌકિક તત્ત્વની ઝાંખી થાય છે ત્યારે પ્રાકૃત બુદ્ધિને તેમાં બધું લૌકિક જ દેખાય છે. આ ભેદ તેમજ અંતઃકરણની શુદ્ધિના પ્રમાણને લઈને છે.

પ્રાકૃત બુદ્ધિને જ્યારે અસાધારણ પ્રસંગોમાં પણ અતર્ક્યખતા સ્થિર રહેતી નથી ત્યારે સંસ્કૃત બુદ્ધિને તો સામાન્ય પ્રસંગો પણ એ સ્થિતિમાં સ્થિર કરવાને બસ છે. કારણ કે સંસ્કૃત બુદ્ધિ પોતાના સંસ્કાર વડે જ આ માટે સજ્જ થઈ રહી હોય છે, એ સંસ્કાર દ્વંદ્વ થતાં યથા તેનો પરિપાક થાય એટલો જ વિલંબ હોય છે. ક્યારેક એમ પણ હોય કે અંતઃકરણ પરિપાકને પામ્યા છતાં દૈવ પ્રતિકૂલ હોય તો એવી સ્થિતિના મનુષ્યોને માત્ર એ પ્રતિકૂલ પ્રારબ્ધના અરતની જ પ્રતીક્ષા કરવાની છે.

પુણ્યનો ઉદય થતાં, દૈવઅનુકૂલ થતાં, તેમની અતર્ક્યખતા સ્થિર થઈ જાય છે. આવા સુભાગીઓને તો સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રસંગ પણ એક મહાન નિમિત્ત થઈ પડે છે. એ જ પ્રમાણે બાલને પણ જો ભોગ તેને નિત્યના હતા, તે જ ભોગથી પરિવૃત્તિ થઈ, તે પરિવૃત્તિના યોગે તેની વૃત્તિ અતર્ક્ય થઈ. અને ત્યાં જ સ્થિતિ થઈ. તે વિચારમાં ઉડો ઉતરી પડ્યો આત્મનિમગ્નજનનો આનંદ અનુભવ્યો. આત્મનિમગ્નજનનું ક્ષણ એ થયું કે પૂર્વ પ્રસંગની સ્મૃતિરૂપ એક મણિ તેને પ્રાપ્ત થયો.

એ મણિ શો હતો, તે હવે જોઈએ.*]

પૂર્વના જે પ્રસંગની સ્મૃતિ થઈ આવી તેથી તે બોલી ઉઠ્યો:—“અહો ! પૂર્વે મેં આ સ્થળે જ મારા આત્મતત્ત્વનું પિતા વિરોચનને આ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો અને તેમણે તેનો ઉત્તર પણ આપ્યો હતો. મેં પૂછ્યું હતું કે:—‘એવો સીમાત કયો છે કે જો પ્રાપ્ત થવાથી સકલ સુખ દુઃખ શમી જાય છે, અને જમ માત્ર સાંત થઈ જાય છે? જ્યાં મનોમોહ ઉપશાંત થાય છે અને સકલ એપણાઓ નિર્મૂલ થાય છે? જ્યાં વસ્તુ માત્ર ઉપરની રચિ અરચિ જતી રહે છે અને પરમ વિશ્રાંતિ મળે છે? જ્યાં અત્યંત આનંદ વર્તે છે તે ધામ મને કહો કે જ્યાં મને પરમ અને ચિર સ્થાયી વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય.’”

“મારા પિતાએ ઉત્તર આપ્યો હતો કે:—‘હે પુત્ર ! એક અતિ વિસ્તૃત અને વિપુલ દેશ એવો છે કે જ્યાં અનેક બ્રહ્માણ્ડો ઉપજે છે અને તેમનો લય પણ થાય છે. એ દેશમાં પૃથ્વી આદિ પંચભૂતો નથી, પર્વતો નથી, સાગર પણ નથી, વન પણ નથી, નદી પણ નથી, તીર્થ પણ નથી, સરોવર પણ નથી. ત્યાં એક જ મહાન રાગનું રાજ્ય પ્રવર્તે છે. એ રાગનું નામ મહાદ્યુતિ છે. એ રાગ જ સર્વકૃત છે, સર્વજ છે, સર્વ છે, અને વૃષ્ટીમ્ (મૌન-) અવસ્થામાં જ રહે છે, વૃષ્ટીમ્ જ છે. એ રાગને એક મંત્રિ સંકલ્પેલો છે, અને તે સર્વદા મંત્રણાનુબુ—વિચારપૂર્વક—સર્વ ઘટના ઘટાવે છે. કાર્ય સુધારિત છતાં અનભિમત હોય તો તેને વિધટાવે છે, નાશ કરે છે, અને દુર્ઘટ કાર્યને ક્ષણ માત્રમાં ઘટાવી લે છે, સિદ્ધ કરે છે. એ મંત્રીના પોતામાં કાંઈ ભોગવવાની કે કશું જાણવાની શક્તિ નથી, છતાં રાગનો પ્રેરેલો કાર્ય માત્ર કરે છે. સર્વ કાર્યનો એક કર્તા મંત્રી હોઈ રાગ કેવલ્યમાં, એકાંતમાં, અને સ્વસ્થ પેડે સ્થિર રહે છે.”

આ સાંભળી બલિએ પૂછ્યું:—“હે પિતા! જ્યાં આધિવ્યાધિ છે જ નહિ એવો તે એ કયો દેશ છે? તે શાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે? એવો તે એ રાજા અને એનો મંત્રી કેવો બલવાન છે કે મેં કે જેણે રમત માત્રમાં આખી જગજગલને વશ કરી છે તેનાથી પણ ન જીતાય?”

વિરાચન કહે છે:—“હે પુત્ર! એ મંત્રી એવો બલવાન છે કે તે દેવ અને અસુરના ગણ છે તેથી લક્ષ ગણા એકદા થાય તો પણ જીતી શકાય એમ નથી. અનેક અસ્ત્ર શસ્ત્રનો પ્રહાર તેના પર થાય તો પણ તેને તો તે પુષ્પ જેવાં સુદોમલ જ લાગે છે. એ મંત્રીને જીતવાનો એક જ માર્ગ છે. તે તેના પ્રભુથી જ જીતાય છે. એવો એ દુર્લભ છે. અન્ય કોઈ રીતે તેના પર જય કરવાની ઇચ્છા કરવી તે મહા મેરુને તેના સ્થાનથી ઉમેડી ફેંકી દેવાની ઇચ્છા કરવા કરતાં વિશેષ દુર્લભ છે. યુક્તિથી એ મંત્રી ક્ષણ માત્રમાં વશ થાય છે, પણ યુક્તિ વિના તેનો પરાજય કરવા જતાં તે વિપથરનાગ પેઠે આખા શરીરમાં દાહ ઉપગમી મૂકે છે.

હે પુત્ર! આ દેશ જ્યાં સુખ દુઃખ વિનાશ પામે છે તે મોક્ષ છે. સર્વ પદોથી પણ પર એવા ભગવાન આત્મા એ દેશના રાજા છે. તેણે કલ્પેસો મંત્રી તે મન છે. એમના જમની પરમ યુક્તિ એ જ છે કે સર્વ વિપથો પ્રતિ સર્વથા પરમ અનાસ્થા રાખવી. એ વિરાગ વડે જ મનરૂપ મહા મહોન્મત્ત માતાંગ અંકુશમાં આવી શકે છે.

આધિકારમેદે ચિત્તજયના ક્રમ ત્રણ છે. જેઓ અશિક્ષિત છે તેમણે પોતાના બંધાર કાલના ચાર ભાગ કરવા. એમાંથી બે ભાગ વિષયભોગને માટે રાખવા; એક ભાગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અધ્યયન માટે રાખવો, અને એક ભાગ ગુરુશુશ્રુષા માટે રાખવો. શિક્ષિતોએ એક ભાગ ભોગ માટે, બે ભાગ ગુરુશુશ્રુષા માટે, અને એક ભાગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થના ચિંતન માટે રાખવો. અને શિક્ષિતોએ બે ભાગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના વિચારપૂર્વક વૈરાગ્ય માટે, અને બે ભાગ ધ્યાનપૂર્વક ગુરુપૂજન માટે રાખવા. હે પુત્ર, આ પ્રમાણે પ્રજાવશાત્ તથા વિચારવશાત્ ચિત્તનું ઉપશમન, તૃષ્ણાનો સંત્યાગ, અને આત્માવલોકન પ્રાપ્ત કરે જેમ સમુદ્ર વૃદ્ધિથી પૂરાય છે અને વૃદ્ધિ સમુદ્રવડે જ સંભવે છે તેમ વિચારથી ભોગનિવૃત્તિ તથા ભોગ પ્રતિ દોષદૃષ્ટિયા વિચાર ઉદ્ભવે છે. અર્થાત્ વિચાર અને ભોગગર્હા એ બે પરસ્પર ઉપકારક છે. દેશક્રમને અનુસરી જેમાં સ્વરૂપ દોષ જ હોય. એવે માર્ગે ધન ઉપાર્જન કરી એ ધને કરી અંગત્તન અને સાધુ જનોનું માનપૂર્વક અર્ચન કરી સાધુસંગમર્થા ઉદ્ભવતા વિષયવૈરાગ્ય અને વિચારવિભવથી તને આત્મજ્ઞાન થશે.”

બલિ કહે છે:—“મારા ચારવિચારી પિતાએ પૂર્વે મને આમ કહ્યું હતું, અને ધર્મર પ્રસાદથી આ સ્મૃતિ મને થઈ છે અને તેથી હું સપ્રેરોધને પામ્યો છું. અત્યારે મને ભોગ પ્રતિ અરતિ સ્ફુટ થઈ છે, અને શમરૂપી અમૃત પીને હું સ્વરૂપ અને વિશ્રાંત થયો છું. આ મારા આંતર રીતલ સ્વરૂપ-શમદશા-નું આજ્ઞ સુધી મને જ્ઞાન ન હતું એ કેવું આશ્ચર્ય છે! આ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થતાં સુખ દુઃખના પરિણામ શાંત થઈ જાય છે અને સમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

[* * ખલિને સ્મૃતિ યદ્ધં ત્વાર પછીના તેના ઉદ્દગારમાંનો “ અહિં ” એ શબ્દ બહુ સચક છે. જે સ્થાનમાં આત્મરૂપિતાએ પુત્રને ઉપદેશ કીધો હતો તે જ સ્થાનમાં આ સ્મૃતિ યદ્ધં આ પરથી કાંઈ એમ કહેવાનો હેતુ નથી કે અન્ય સ્થાનમાં એવી સ્મૃતિ ન થાય. પૂર્વ સંસ્કારનો પુનઃ સાક્ષાત્કાર થવો તે સ્મૃતિ. એ સંસ્કારો ચિત્તશરીરમાં પડી રહે છે અને તેને જગાડનાર કાંઈ નિમિત્ત મળે ત્યારે પાછા ઊઠે છે, અને એ ચિત્ત શરીર પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે જ હોય છે. તેથી કાંઈ પણ સ્થાનમાં સ્મૃતિ થવાનો સંભવ છે. અહિં સ્મરન એટલું જ સમજાય છે કે સુખ સંસ્કારને જગાડનાર જે અભિવ્યંજકની આવશ્યકતા છે તે આના સ્થાનમાંથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ચિત્તદ્રવ્ય મનુષ્યમાં છે તેમ સર્વમાં છે, બૂત માનમાં છે; અને જેને આપણે આકાશ-અવકાશ-કલીએ છીએ તેમાં પણ છે; એટલે ચિત્તસ્ફુરણ થતાં તેવાં સ્ફુરણ આસપાસ તેના સંબંધમાં રહેલી વસ્તુ વિગેરેના ચિત્તદ્રવ્યમાં પણ થાય છે. એ સંસ્કાર એક વાર થયા કે સમ્પત્તીય સંસ્કાર એક બીજાને ટ્રેરે છે અને પોષે છે. તેથી જ, ખલિનું ચિત્ત સ્વસ્થ થતાં જે વિચારના સંસ્કાર પૂર્વે તે સ્થાનમાં થયા હતા તેનું જ્ઞાન તેને થયું. તેનો પિતા આત્મરૂપિતા તેના કરેલા ઉપદેશથી સાં યચ્છેલા સંસ્કાર બહુ દૃઢ હતા તેથી તેની અસર આ પ્રમાણે રહી શકી એટલું જ નહિ પણ પુનઃ ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય પણ તેનામાં જગવાઈ રહ્યું. એવી શકા ઉઠે કે, ત્યારે જડ સ્થાનમાં અને ત્યાંના અવકાશને વિષે આ સંસ્કાર સંબંધાયા ત્યારે ખલિનામાં કેમ નહિ? અને જે હોય તો તેને જડ નિમિત્તનું શું પ્રયોજન? વિરોધના ઉપદેશના સંસ્કાર ખલિના ચિત્તમાં યચ્છેલા તો ખરા, પણ આધિકારની ન્યૂનતાને લીધે, માત્ર બીજાત્મક જ રહેલા. ચિત્તદ્રવ્ય પણ એક પ્રકારનું નથી. એમાં પણ સ્થૂલ સૂક્ષ્મના ભેદ છે. અને વિચારના શુદ્ધિ અશુદ્ધિ આદિ ભેદ કરીને, ઐક્યવ્યક્તિગત ચિત્તદ્રવ્યમાં કાંઈ અમુક પ્રકારનું દ્રવ્ય વિશેષ ક્રિયાવાન હોય છે, વ્યક્તિગત ચિત્તદ્રવ્યમાં તેનો જે પ્રકાર વિશેષ ક્રિયાવાન, અને તેથી શીઘ્રચાલી હોય છે તે પર જે સંસ્કાર થાય છે તે બહુ સુગમ રીતે થાય છે, અને દૃઢ થાય છે. અન્ય પ્રકારના દ્રવ્યમાં જે સંસ્કાર થાય છે તે બહુ સૂક્ષ્મ રીતે રહે છે. પ્રથમ કહ્યા તે સંસ્કાર સમ્પત્તીય છે તેથી તેની ક્રિયા સ્થૂલ હોય છે અને તેને ઉદ્દ્યુદ્ધ થતાં વાર લાગતી નથી, વરત જગી હોય છે. બીજા પ્રકારના સંસ્કાર વિજ્ઞતીય હોય છે તેથી તેની ક્રિયા સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તે વિશેષે કરીને દૃઢ થતાં સુધી અનુદ્યુદ્ધ રહે છે, સ્તેલા રહે છે. તેમની જે આ-તર ક્રિયા થતી હોય છે તે અમુક મર્યાદાએ પહોંચતા સુધી આપણા અણુજાણતાં જ થયાં કરે છે. આ જ અધિકારની ન્યૂનતા. આવી ન્યૂનતા, સામાન્ય ચિત્તદ્રવ્ય જે સર્વત્ર પ્રસરેલું રહે છે, જડ વસ્તુના સંબંધમાં પણ છે તેમ જ આકાશમાં પણ છે, તેમાં એટલી બધી હોતી નથી. સામાન્ય ચિત્તદ્રવ્યમાં પણ અમુક સંસ્કાર વિશેષ સંબંધાઈ રહે એમ થઈ શકે છે. જે સ્થાનમાં અધ્યાત્મવિદ્યાનો વિચાર થતો હોય, કાંઈ પૂજન અર્ચન થતું હોય તે સ્થાન અને અન્ય સ્થાનમાં પણ વ્યક્તિગત ચિત્તના જેવા જ ભેદ છે. તેમ જ જે સ્થાનમાં વ્યક્તિ-ચાર થતો હોય, કુટુંબ કોના જ વિચાર થતા હોય, તે સ્થાન અને ઉપર કહ્યાં તે સ્થાન એમાં બહુ ભેદ છે. આટલા મટે જે સ્થાન એક જ પ્રકારનાં કાર્ય માટે નિર્માણ થઈ તેમાં તે જ કાર્ય થયાં કરે તો તેથી તે સ્થાનમાં તેવાં કાર્ય કરવાં સુગમ પડે છે. દેવસેવા, ધ્યાન, વિગેરે માટે આવાં સ્થાન રાખવાનું કારણ આ છે. તેમ જ તીર્થ આદિ જે જે સ્થાન પ-વિત્ર મણાય છે તેનું એક કારણ આ પણ છે.

અહિં વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પૂર્વે પણ એ જ વિરોધન ઉપદેશક હતો, અને એ જ બલિ શ્રોતા હતો, અને આ વખતે પણ એ જ વિરોધન ઉપદેશક અને બલિ શ્રોતા હતો. વળી પૂર્વે વિરોધન સાક્ષાત્ ઉપદેશક હતો, આ સમયે એનો ઉપદેશ ઉપદેશક હતો. વિરોધન તો માત્ર ઉપદેશ દ્વારા, પરતઃ, પરોક્ષે, વક્તા હતો; છતાં તે સમયના કરતાં આ સમયે બલિને તેનો ઉપદેશ ઉપકારક થયો તેનું કારણ એ જ કે પૂર્વ ઉપદેશના સંસ્કાર અનુદ્બુદ્ધ અવસ્થામાં પડી રહી પોતાનું કાર્ય કરતા હતા. પૂર્વે બલિનો અધિકાર ન્યૂન હતો, આ સમયે એનો અધિકાર વધ્યો હતો, અને એ અધિકારિવૃદ્ધિ, એ અધિકારવૃદ્ધિને પરિણામે પૂર્વ ઉપદેશના સંસ્કારથી સખલ થતી જતી આંતર ક્રિયા, અને ઉપદેશસ્થાનમાંના શુદ્ધ સંસ્કાર એ સર્વનો મોગ થતાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો અને એ વિચારમાં જ તક્ષીન થતાં એ સર્વની એકતા થઈ. એનું પરિણામ પૂર્વ ઉપદેશની શુદ્ધ સ્મૃતિ, અને તેને પરિણામે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની ઝાંખી રૂપ આત્મલાભ.

હવે આપણે બલિના પ્રજ્ઞનો વિચાર કરીએ. એણે પોતાના પિતાને પૂછ્યું હતું કે એવું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં સુખ દુઃખ સમી જાય છે, ભ્રમ માત્ર નાશ પામે છે અને જ આનંદ મય હોઈ પરમ વિશ્રાંતિ આપે છે? સામાન્ય રીતે મનુષ્યના વ્યવહારમાં દુઃખ ન હોય એમ તો ઘણા મનુષ્યો ધ્રુવે છે, પણ સુખ પણ ન હોય એમ ધ્રુવનાર કોઈ દેખાતું નથી. વળી કહેવાય છે કે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રનું મૂલ્ય સુખની ધ્રુવ છે, ત્યારે અહિં સુખનો પણ અભાવ કેમ ધ્રુવથી હરી? સુખનાં બે સ્વરૂપ છે: એક વિષયસુખ અને બીજું નિવિષય સુખ. ઉપર આપણે કહ્યું છે કે ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ચતાં વૃત્તિ જ્યારે અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે તેમાં આત્માના આનંદાંશનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી સુખ થાય છે, અને તે વિષયાનંદ કહેવાય છે, અને એ બ્રહ્માનંદરૂપ બિંબનું એક પ્રતિબિંબ માત્ર છે. ચિત્તની વૃત્તિ ચંચલ હોવાથી એ રિચતિ બહુ રહેતી નથી અને તે અન્ય વસ્તુ પ્રતિ આકર્ષાય છે, અને તેથી ચતુ સુખ નષ્ટ થાય છે. એમ વિષયાનંદ અનિત્ય છે, એક પછી એક એમ અનેક વિષયો આનંદાભાસ આપી વિરામે છે. પણ તેથી તૃપ્તિ થતી નથી. વળી જે વિષય વિષે સુખભાવના દૃઢ થાય છે તે પ્રતિ રાગ ઉપજે છે અને રાગ પણ એક પ્રકારનો બંધ છે. દુઃખ વિરે જે દ્રેવ થાય છે તે જેમ એક પ્રકારનો બંધ છે, તેમ જ રાગ પણ એક પ્રકારનો બંધ છે. રાગ અને દ્રેવ, અને તેના કોઈ વાર કારણ રૂપ અને કોઈવાર પરિણામ રૂપ સુખ દુઃખ પણ એક પ્રકારનો સંગ છે. અને આત્મ સ્વરૂપ નિઃસંગ છે, એટલે સંગ માત્ર આત્મલાભને બાધકર્તા છે, માટે ત્યાજ્ય છે. સુખથી જો કદી કોઈ તૃપ્તિ મળતી હોય તો પણ તે પરિતૃપ્તિ તો નથી જ. જો એમ હોય તો અન્ય વિષયની અપેક્ષા જ ન રહે. પણ એમ કોઈ હોતું નથી. અધિકાર વધતાં કુચ્ચતર વિષયોમાં સુખ મનાવા માંડે છે, પણ એ સર્વને અંતે અતૃપ્તિ જ રહે છે; તેથી એક કાલ એવો આવે છે કે જ્યારે સુખ માત્ર અનિત્ય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સુહૃદિની પ્રવૃત્તિ માત્ર જ સુખની શોધ માટે છે તે વિષયસુખ નથી પણ કોઈક એવું સુખ છે કે જે મન્યા પછી મેળવવા મોઝ્ય કોઈ અવરોધ રહેતું જ નથી. આ જ બ્રહ્માનંદ, સ્વરૂપાનંદ, આત્માનંદ છે. એ સુખ મેળવવાનું નથી, પણ એ સુખ આપણે પોતે જ છીએ એટલું માત્ર સાક્ષાત્ અનુભ-

ધવાનું છે. એવો સાક્ષાત્કાર થતાં સુખને શોધનાર પોતે જ સુખમય-આનંદ સ્વરૂપ થઈ રહે છે. આમ થવા માટે ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થવાની આવશ્યકતા છે. સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે આપણને માત્ર શારીર ક્ષિપાથી જ શ્રમ લાગે છે. પણ જોડ્યો શ્રમ શરીર-આધારથી થતો નથી તેટલો મનોવ્યાપારથી થાય છે. એ ચિત્તચાંચલ્યથી થતો પરિશ્રમ માત્ર વિચારકો જ અનુભવે છે. સારે અતેક જન્મના ચિત્તચાંચલ્યથી જ પરિશ્રમ થતો હશે તે સહજ વિચારી લેવાય એમ છે. આના પરિશ્રમથી સુકા થવું, ચાંચલ્યનું શમી જવું, એ જ પરમ વિશ્રાંતિ ચિત્ત જવારે પોતાની વિષય પ્રતિ દોડતું બંધ થાય ત્યારે જ આવી વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ વિશ્રાંતિ થવા માટે જોદ માત્રમાં અભેદ અનુભવવો જોઈએ. જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં આત્માના જ દર્શન થવાં જોઈએ. આમ થવા પછી ચિત્ત વિષયલિપ્તુષ્ઠ થયાં છતાં પણ તેને શ્રમ રહેતો નથી. અપ્રાપ્ત માટે આ પદને સુખ દુઃખ વિનાનું બ્રમ રહિત, અને પરમ વિશ્રાંતિનું સ્થાન કહ્યું છે.

આ સ્થાન મોક્ષ છે, એનો સમ્મ આત્મા છે, અને તેનો મંત્રી મન છે. આ વાત વિ-
શેષને પોતે જ સ્પષ્ટ કરી છે.

(અપૂર્ણ.)

૫. હ. મહેતા.

નીરવ કવિ,

જેઓ કાનને મધુર લાગે તેવા જન્મમાં ચાંદની વિચિત્ર શુંથણી કરી, બોલની છટાથી લોકને મોહિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેને અત્યંત લોકો કવિ તરિકે માન આપે છે. આવા કવિ તથા કાવ્યની પરીક્ષા કાનથી કરાય છે. કવિતા એ તાલ પ્રમાણે વંચાય તથા હૃદયા-
રામ અને તેની સાથે શરીર પણ તેના તાલના તરંગ બને પ્રમાણે ઝુકેઃ એવી જગતની ક-
વિતા આરબી, હર્દુ, હિન્દી, ફારસી, શબ્દસતી, બંગાળી કે સંસ્કૃત વગેરે જૂની તદ્દમ જ નવી
બાપામાં કાંઈ ઝોછી નથી. બાહ, ચારણ, અને ચીમ કવિ કહેવણનાર કયામટો વગેરે આ
જગતના કવિ છે. એમને બીજું નામ આપતાં " સામિક્ષ કવિ " કહિયે તો કાંઈ ખોટું નથી;
કેમકે તેમનામાં સહજમત્સરની ચોજના વિના બીજું કાંઈ બેવામાં આવતું નથી. કદાચ
કાંઈ હોય તો તેમ રસિકને રુચિ મણી સકાય તેવું નથી જ હોતું.

સહજ્ય રસજ્ઞો કવિતાની શોધમાં હચે હચે હડે છે. તેઓ જોઈતો વાક્ય સાંભળી
પ્રસ થતા નથી. મોક્ષા બધાં ચાંદોથી માત્ર રહેતા નથી. જે વાત કાને પડ્યાં ધડીબર

આનન્દ ઉપગમે છે તે ઉડા ઉડા અન્તરને આડકે છે કે નહિ હોતો જ તેઓ પહેલો વિચાર કરે છે. જે વાતથી અન્તરના ગેબી ઉડાણમાં સંતાયેલો ભાવ ઉડટી ના પડે, સૌન્દર્યની કોઇ કોઇ અભિનય મૂર્તિ મન રૂપી આંખ આગળ ખડી ન ચાય, હૃદયવીણા કોઈ એક નવીન તાનથી ઝંકાર પામી ન જાય તે હૈયું ભાવથી ભરાઈ ઉભરાઈ ન જાય, હોતે આવા રસજો કવિતા કહેતા નથી. ઇંગ્લેન્ડના ઘણાં કવિઓ છન્દ રચનામાં શૈક્ષણિકરના ગુરૂ યથા પડે હોવા છે. ઘણી છાંદોગ્રંથોનાં પદો પણ એ જગત્તંત્ર કવિબૃહદ્વંશની કવિતા કરતાં સાંભળતી વેળા, કદિક વધારે મધુર લાગે છે. કવિ જયદેવના 'ગીતગોવિન્દ' માં જેવું પદમાધુર્ય જણાય છે તેવું અભિગાનશાકુંતલ કે ઉત્તરરામચરિતની શરૂઆતમાં વચ્ચે કે છેક છેડેય ક્યાંક જોવામાં નથી આવતું. નૈપથના ભારે શબ્દો આગળ રતનાવલીની અલંકાર વિનાની સરળ રચના જરા પણ ટકી શકે હોય નથી. સુરસિવાજ રસજો છતાંય શૈક્ષણિકર, કાલિદાસ અને ભવ ભૂતિને મનથી માને છે: પ્રાણીથી પૂજે છે; ને નૈપથના ઝંકાર ભર્યા છન્દો એક કોરે મૂકી રતનાવલીમાં કવિએ કોરેલી સૌન્દર્યની સરળ કાન્તિ પર તરસી નમર હારે છે. કારણ, શબ્દની શૈયણીમાં ચમત્કૃતિ ઉપગમવી તે ભાષા સાથેની એક રમત ખતાવવા સરખું છે. આ નિબંધમાં ભાવને કાવ્યને આત્મા માન્યો છે. જેમ પોશાકની કિંમત રૂપથી હોય શબ્દના માધૂર્યની કિંમત ભાવની સુન્દરતાથી છે. તેટલા માટે કાવ્યની પરીક્ષામાં શબ્દ અને ભાવનો સંબંધ જોવા જોવો છે.

જેઓ જગતમાં મહાનરૂપ કે રસગુરુઓ કહેવાયા છે તેમના વિચાર પ્રમાણે કવિતાનો એક બીજો પણ પ્રદેશ છે. તે ઘણો જ ઉંચો અને રહેજમાં ન પામી શકાય હોવો છે. જે લખાયું તે કાવ્ય અને જેણે લખ્યું તે કવિ, એ તેઓ કબૂલ રાખતા નથી.

તેમના મત પ્રમાણે લખેલા ચિત્રમાં કવિતાની રૂક્ત છાયા જ આવી શકે છે. ખરું કાવ્ય તો એક અનિર્વચનીય અમૃત છે. માણસની અધુરી અને અપવિત્ર ભાષા એને ધારવા કે વહવા સમર્થ નથી. જેવું હૃદય જેટલી ઘડી એવી વિલાસભૂમિમાં વિહરતું હોય તેટલી ઘડી તો, તે હિમાચલના આડગ ધૈર્યની પેઠે, આકારના અનન્ત વિસ્તારની ઠેઠે, શાન્તસિન્ધુની ધોર ગંભીરતા પેઠે, ગોગલીન તપસ્વીના ધ્યાનની પેઠે, શાન્ત અને શૂન્ય રહે. તે તો રૂક્ત અંતરથી એ સ્વર્ગીય "એક જ બિન્દુ એ ઝરણું" પામી કૃતાર્થ થાય. લોકમાં જાણીતા વાક્યોમાં કે લોકમાં વપરાતી અક્ષરીમાં તેઓ કાંઈ પણ ઉતારી શકતા નથી. લોકો શબ્દોમાં દોડ્યા ધારે છે ને દોડી શકતા નથી, વાત કહેવા ઉંચા નીચા થાય છે પણ હોટેન્ડરફ સરખોય આવતો નથી: કવિની પણ એ જ દશા થાય છે ત્હારે હોતે જડ યા શૂન્ય રહેવું પડે છે. જણાવી નાંખવા તે જેટલા પ્રયત્ન કરે છે તે સહુ નિષ્ફળ નીવડે છે અને જણાવવાની વૃત્તિ સુદાય જતી રહે છે.

કોઈ પણ તત્વના અંતરમાં ઉતરવા જેની આકલ્પ કલ્પ કરતી નથી હોવા માણસો આ સત્યને હલકું ગણી હસી કહાડે એ અણસંભવતું નથી. એમને એમ લાગવાનું કે કોઈ પણ ક્યોંકશ્યા વિના કવિની અસૌકસિક સંપત્ત મળી જાય એના જેવું બીજું સૌભાગ્ય શું ?

ઈન્દ્રા યદ્ધ કે આ કવિના દિવ્યાસન પર બેઠા ને વીણાપાણિ સરસ્વતી સાક્ષાત્ રહામે ખડી થવાની—કુદરત પોતાના પ્રિય પુત્રવતનાં ગેત્રો જાર હાથાવાની અને સંસારે કાન્ધ કુંજ મૃતિં ધારશે. આના સરખું સુલભ સુખ શું? પણ આગે આવેશ માણસની મરણને તાબે છે કે મહિ અને બધાના બાઅમાં દરકોઈ વખતે હોય કે હોઈ શકે કે નરિ એનો આપણે આ નિ-બંધમાં હવે ધીરેથી વિચાર કરવાનો છે. સચિત પદોને ગોઠવી કોઈ લેખ તૈયાર કરાવને ધા-રિયે તે પ્રમાણે મીઠી વાણીથી લોકને ખુશ પણ કરાય. પરંતુ ઈન્દ્રાએ કરીને કાંઈ કુદરતી કળાનો પૂનઃક અને સૌન્દર્યનો મેવક યદ્ધ શક્યો છે? મરણ પ્રમાણે પોતાના હૃદયને કોઈ પીગળાવી શક્યો છે? ઈન્દ્રા, જુદિને અણગમી શકે છે, મનને પણ કંઈ કંઈ દોડાવે છે પણ શક્તિ અને સ્વભાવનું મૂળ ઈન્દ્રાને અખણું છે.

ચન્દ્રમા મૃદુ મૃદુ હસે છે; નદી સરસ તરંગના તાનમાં પોતાનું દુઃખગાન રેશે છે. ઝાડનાં પાતરાં ધીરા દિક્ષોલમાં વનનો વિલાસ વિસ્તારે છે, એ સદુ વત યજ્ઞાય અભ્યાસે કરીને લખી શકે. પણ ચન્દ્ર ન્દારે હસે છે ત્દારે લેનો સાથે રાધે આ સંસારના કેટલાં હૃદય કુદરતની કમનીય શોભાના સુખ સીતલ સ્પર્શથી કે આનન્દના ઉન્નયસથી દરની પડે છે? કોણ એ રૂપ રેલતી નદીને તીરે બેસી લેવા ચાન્ત સંગીતના સૂરની સાથે પોતાના નિ-શગની લેહમાં હર ખોલે છે? નાનુક વેગડીના આવકારથી દુનિયાના ભોગ મુખના આવકારને કેટલા અવગણી શકે છે?

હરખ, શોક, ક્રોધ અને પ્રીતિ વગેરે આવેલી ભાવા, આવના જાર પ્રમાણે જૂઠાં જૂઠાં રૂપ ધારે છે. જે હરખ, શોક, ક્રોધ કે પ્રીતિ આપાં હોય છે તે તરત જ્દાર નીકળી પડે છે. ભાવ ત્દેવી જ ભાવા હોય છે. મનુષ્યનું મન યોગ દરખથી નીકળી શું ચંચળ યદ્ધ જન્ય છે; યોગ આનન્દમાં અધીરું યદ્ધ પડે છે ને દસનું રોડી નથી શકતું યોગાં દુઃખે આંસુ ની-ગળી પડે છે. યોડી રીસના પરિણામે આંખો લાલ યદ્ધ જન્ય છે ને ગાજ વાલ છે. યોડી પ્રીતિ જ આછી વાણીની નદી પેડે ઠલકત કરતી પ્રેમકોલ આપ્યા કરે છે. પણ જે દર્શ શરોરના રોમે રોમમાં અમી-શો રેશે છે, જે દુઃખ ઝેરના કળાની પેડે હૃદયના મર્મસ્થાને લાગે છે, જે ક્રોધ અખંડ ચિતાની માફક મનને ભગ્નઃ જાગ્યાં કરે છે અને જે પ્રીતિ એક ચતના ચમણાની પેડે અહતી યદ્ધ આત્માને આનન્દ અને નિગ્નન્દના અધિકારથી ઉભે લાઇ જન્ય છે તે કદાપિ પણ જોઈ શકાય કે સાંભળી શકાય ત્દેવી ભાવમાં જતાવી શકાતું નથી.

કવિતાની ભાવા આ નિયમને તાબે છે. ન્દાના કવિની સંપત્ત ખંધી ચન્દ્રમાં સમ્પદ છે. તેથી મ્દોહા કવિમાં ચન્દ્ર બોહા ને રસચંબીરતા વધારે. પણ ન્દારે કેહના હૃદયમાં કવિતાનું એ ચાન્ત અમીઝરણ પ્રજ્ઞ વેગે જ્દેતું હોય, ન્દારે મનકલ્પનાની જ્દુહ પાંખથી હડીને તારામાં કુદરતના સંગતતા લેખે વાંચનું હોય, અને પવનની રોચ કે સામરને તળાવે, અંધ-કારમાં કે પ્રકાશમાં બધેય એક સરખી અનિયમી દોડનું હોય, ન્દારે જ્દાન નવીન ઉપજ્દરચન્દ્રે જ્દતિમાં ડુબી જન્ય અને જુદિ રોધથી યાડીને તર્કમાં લખાના નર્મગતી પેડે હરખમાં સમ્પદ જન્ય ત્દારે ભયથી જ્દેજાકળી ભાવા પોતાની મેગે જ જ્દ યદ્ધ જન્ય છે. કેમ્ કેન્દી વાન હવે જણાવી શકે? કુદરત નીરવ, કાન્ધે નીરવ દવિ મે ત્દાં જ્દ-શો નીરવ યદ્ધ જન્ય છે.

ભાવની લહરિ નીરવે ઉઠે છે, નીરવમાં લીલા કરે છે તે નીરવમાં લીન થાય છે. મુખ્ય જોમ આરસામાં પોતાનું રૂપ ધણું સુંદર લાગતાં ચકિત નજરે જોયાં જ કરે છે, જ્યોત્સ્નિકામાં જ્વલતી રાત્ર આપે જ સુખથી હસે છે તે વનતો વાયુ પોતાનાં દુઃખ જોમ પોતાના ધરમાં રહે છે, કવિ પણ જોમ જ પોતાના ભાવમાં પૂરાઈને જડશે. ચેતન પોતે પોતામાં હુએ છે. કોની પાસે શું કહેવું, કોઈ શું કહેશે, લોક વખાણુશે કે નીંદશે, ખુશ થશે કે નારાજ થશે, એવા વિચારો ધડીભર પણ એવા સુખ અને સૌન્દર્યભર્યા હૃદયમાં જગા, પામતા જ નથી. માન અપમાન, સંપત્તિ વિપત્તિ, પાસે દૂર, કે જીવન ને મરણ પણ, એ વેળા એની પાસે, અતિ ઉંચા શિખરની ટોચે એસી ધ્યાન ધરતા યોગીની આગળનો નજીવા કોલાહલ ભરી દુનિયાની માફક એને હલકાં અને દૂરનાં જ થઈ પડે છે. સંસાર છે કે નહિ એ પણ એને તે વેળા જણાતું નથી. એની પોતાની હયાતી એ ત્હારે ધડી ભર માટે, જગદ્વ્યાપિ સૌન્દર્યના સાગરમાં સમાવડી જ રહે છે.

જેઓ દૈવની કૃપાથી કે કુદરતના કોઈ અભણ્યા પ્રભાવથી એવી શક્તિ પામ્યા છે અને આલૈકિક કવિત્વ પ્રસંગોપાત્ત આમ આનુભવે છે તેઓ તો આપણે તહેમને જાણીએ કે ન જાણીએ ત્હોય તેઓ કવિ છે, કુદરતના સાધક છે સિદ્ધ છે અને માનવ જાતિની દિવ્ય આંખ છે. તેઓ વિરાગી છતાં વિલાસીની પેઠે રાગી અને રતેહરીશ છે. તેઓ બહારથી કઠોર સ્વ-ભાવના જણાય ત્હોય અંદરથી અળળા સરખા કામળ હોય છે. વૈરાગ્યમાં જ તહેમનો ભોગ અને તૃષ્ણામાં જ તહેમની પરમ તૃપ્તિ છે. તહેમની ઇચ્છાઓ સંવાદાવિક રીતે જ જગતમાં સુખ રેલાવવાની અને હિત સાધવાની જ હોય છે. તહેમની આશાઓ એ વસન્તઠૂતી કોકિલ પેઠે અમી સારવતી જ હોય છે. ધર્મ તહેમને કઠોર વ્રત સરખો નથી. ધર્મ અને જીવન, સુખ અને સાધના એ સહુએ તહેમની પાસે એક અને અદ્વિતીય છે. સગીર તહેમના સ્વર્ગોપમ શુચિ સ્પર્શથી જ શીતળ અને સૌરભ ભર્યા થયે આપણે જીવીએ છીએ નહિ તો આ સ્વાર્થી સંસારમર્યામાં આપણે કંઠારનાએ મરણ શરણ થયા હતા. પૃથ્વી તહેમની પમ રજથી જ માણસને રહેવા યોગ્ય થઈ શકી છે નહિ તો એ મહા ભયંકર વિકટ અરણ્ય કે રણ સરખી લાગત. કવિના ઉપયોગથી જ માનવી ભાષા સચવાઈ છે અને તહેને લીધે આપણે શોક દુઃખ અને વિપદના સમયમાં જળતા હૃદયને શાન્ત કરીએ છીએ નિરાશામાં આશ્વાસન લઈએ છીએ; ને દયા, ઉત્સાહ, શાન્તિ, પ્રીતિ વગેરે ધણા ભાવો વહીયે છીએ; નહિ તો પિ-શાચીથીયે ઘણી કઠોર યાત.

ભક્તિ આમ કવિઓના હૃદય વનનું નિત્ય વિકસતું કુસુમ છે અને આરાધના એ ભક્તિ-વિલાસ ભર્યા હૃદયનું કુદરતી રુદન છે.*

અમિનવ.

* બંગાળામાં 'એમર્સન' સમાન ગણ્યતા નિબંધકાર શ્રી કાલી પ્રસન્ન ઘોષના એક બંગાળી સેખ ઉપરથી.

બાલસિંહ—મોતીબા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૦૦ થી).

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ: રાજનગરમાં સ્વરૂપબાનો મહેલ.

[સ્વરૂપબા, ધોળીબા તથા સ્વરૂપબાની દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

ધોળીબા—સામુદ્ર, વસંતપુરના દિવાન રાજનગરમાં જે ત્રણ વાર આંદા ખાઈ ગયા, મારા સમરાણના શોકને લીધે અસાર લગી જે તેમની વાત તમને કહી નથી. પણ આજે મહારાજ બાલસિંહજીના જન્મદિવસનો શુભ પ્રસંગ છે ત્યારે તમને કહું છું કે વસંતપુરના મહારાજ ગજેન્દ્રસિંહજીનો પોતાની કુંવરી મોતીબાના બાલસિંહજી સાથે વેવિસાગ કરવાનો વિચાર છે. તો તેમાં તમારા શું અભિપ્રાય છે ?

સ્વરૂપબા—ધણી જ સારી વાત. હું પણ બાલસિંહના સગપણનો વિચાર કર્યો કહી છું. મદનગરની કુંવરી સાથેનું બાલનું સગપણ અને દરેક રીતે પસંદ હતું. પણ તે કુંવરી મરી ગઈ, પછી તમારા સમરાજ દેવશેઠ ગયા, એટલે અસાર સુધી બાલનું સગપણ ધર્મ રાક્યું નહિ.

ધોળીબા—તમે મોતીબાને જોયેલાં છે, એટલે તેનાં રૂપચુક્ર તમે જાણો છો. હું ધારૂં છું કે બાલને તેનું જોડું દરેક રીતે સુખી થવાનું.

[બાલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

બાલસિંહ—માતૃશ્રી, પ્રણામ કરૂં છું. બાબી, તમને પણ પ્રણામ કરૂં છું.

સ્વરૂપબા—બેટા, અમર રહેા !

ધોળીબા—બાલ, દીર્ઘાયુષી થાઓ ને સેંકડો વર્ષ માદી ભોગવી પ્રભને સુખી કરો !

બાલસિંહ—કેમ, બાબી, આજે અહીં તરદી લીધી છે ?

ધોળીબા—એક તો આપના જન્મદિવસનો માંગલિક દિન છે તે સુખમાં બામ લેવા માટે, ને બીજું તે સુખમાં બને તો ઉમેરો કરવા માટે.

બાલસિંહ—તે સુખમાં ઉમેરો કેવી રીતે કરવા ધાર્યો છે ?

ધોળીબા—તે આપને મારાં સાસુજી કહેશે.

સ્વરૂપબા—મારા વહાલા બાલસિંહ, તારા પિતાના મૃત્યુના દુઃખશિવાય હું દરેક રીતે સુખી છું. આપણા રાજ્યનું કામકાજ સરકારની દેખરેખ નીચે સારી રીતે ચાલ્યું જાય છે તે આ છ માસના અતુલ્ય ઉપરથી જણ્યું. તને પણ હવે છ માસની અંદર ગાદી મળવા સંભવ છે. પણ આપણું આવું મોટું રાજ્ય છતાં તારું ફરીને સગપણ મતાં આટલી બધી લીધે થાય એ ઠીક નહિ. આ ધોળીવહુ એક કહેણ લાવ્યાં છે. હમણાં તો સગપણ સરકારની સંમતિ લઈને થાય ને સરકાર પણ સંમતિ આપે, પણ તે તમારી સંમતિ લઈને, માટે આમ સરકારની મારફત લેવાના કરતાં તમારી પરવારી બ સંમતિ લઈએ તો સાફ.

બાલસિંહ—એમથી માફ કરો, પણ અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રભાવ જ એવો છે કે તેનો જોને કંઈક પાસ લાગ્યો હોય તે પોતાની સંમતિ વિનાનો વિવાહ કબૂલ કરશે નહિ.

સ્વરૂપબા—ઠીક સારું, તમારા મિત્ર દિમતસિંહની બેન મોતીબાનું તમારી વેરે સગપણ કરવાનું ધોળીવહુ કહેણ લાવ્યાં છે.

બાલસિંહ—(સ્વગત) મને પણ આ બાબતની મેઘરાજે વાત કરી છે. તે કહે છે કે કુંવરી રૂપમાં સામાન્ય છે. હું તેના કહેવા ઉપર આધાર રાખતો નથી. પણ રાજદરબારની હવા એરી, તેમાં વળી મેઘરાજની બેન રૂપાળાનો બે કુંવરીને પદ લાગ્યો હોય તો કેણુ જાણે કેવી હોય. સ્ત્રીઓના વખાણ ઉપર આધાર રાખવો પોસાય નહિ. માટે જોયા પારખ્યા વિના કેમ હા પડાય? (પ્રકાશ) માતૃશ્રી, આપ તમા મારાં બાબી મારે માટે ચિંતા રાખો છો તે આપના મારા તરફના સ્નેહને લીધે; ને તે સ્નેહ હું વિસરી શકીશ નહિ. પણ વિવાહની બાબતમાં આપ મને જો સ્વતંત્ર રહેવા દેશો તો હું આપનો જાહુ આભાર માનીશ. તમે ખાતરી રાખજો કે તમારી સંમતિ લીધા વિના હું પરણીશ નહિ.

સ્વરૂપબા—આ તો અમારે તારી સંમતિ લીધાને જલ્દી તારે અમારી સંમતિ લઈને પોતાનું લગ્ન કરવું એવું કંઈ રીવાજથી ઉલટું બની શકશે? હું તારું પોતાનું કેવી રીતે સગપણ કરવાનો? આપણા ઐઝલના રીવાજને લીધે તું કેવી રીતે યૌવ્ય સ્ત્રી ગણી લેવાનો?

બાલસિંહ—માતૃશ્રી, હું ધારું છું કે મુશ્કેલી જાહુ છે, પણ મુશ્કેલી એ જ રજપૂતની કસોટી છે. એક વખત નિશ્ચય કરી પછી મુશ્કેલીને લીધે તે પડતો મૂકે તેને હું રજપૂત કહીશ નહિ.

સ્વરૂપબા—પણ તું વિચાર કર કે કહેણ પાછું ઠેલવાથી તારા મિત્રને, ગન્ધર્વસિંહ મહારાજને તથા રૂપાળીબાને કે મારાં જાણે?

બાલસિંહ—કહેણ પાછું ઠેલવાની જરૂર નથી. કહો કે વિચાર કરી જવાબ આપીશું.

ધોળીબા—માઇનું કહેવું ખરું છે; પણ હું ધારું છું કે ભાઈને મોતીબા એક વખત રૂબરૂ, યયાં હોત તો ભાઈ આવો જવાબ દેત નહિ. પણ આપણામાં કેવી રીતે કન્યા વરની રૂબરૂ કરી શકાય? બાલસિંહ વાણીઆમાં પણ જો ન જાની શકે તે રજપૂતમાં કેવી રીતે જાની શકે?

બાલસિંહ—હું મુરઢેલી કબૂલ કરું છું, પણ મુરઢેલી જ ક્ષત્રીને પાણી ચઢાવે છે, પછી કાર્ય ગમે તે હો.

સ્વરૂપબા—હાલના જુવાનીઆ વૃદ્ધનું કહ્યું માનવાનું નહિ. તેઓ તો ઠાકર લાગે સારે રીતે.

બાલસિંહ—માતૃશ્રી, આજે સરકારનો તાર આવ્યો છે કે મારે ઓરિટન સાહેબની સાથે છ માસ હિંદુસ્થાનની મુસાફરીએ જવું. આજે જ રાતની ટ્રેનમાં અમારે ચાલવાનું છે, માટે હું તમારી રજા લેવા આવ્યો છું.

સ્વરૂપબા—આજને આજ જવાનું કંઈ કારણ?

બાલસિંહ—અહીંથી અમારે પરબાઈ મોહનપુર જવાનું છે. ત્યાં આજથી છઠ્ઠે દિવસે પ્રજના પ્રતિનિધિઓની વાર્ષિક સભા ભરવાની છે. તે જોવા માટે અમારે આજે જ ચાલવું જોઈએ.

સ્વરૂપબા—તે જોવાની એટલી બધી રી જરૂર છે?

બાલસિંહ—દેશી રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું કંઈ પણ તત્ત્વ દાખલ થઈ શકે કે કેમ તે તેમ કરવાથી ક્ષયદા છે કે નહિ તે જાણવા માટે આ સભા અવસ્ય જોવી જોઈએ.

સ્વરૂપબા—પણ આપણી ગરીબ બીચારી પ્રજાને ક્યાં રાજ્યકારોબારમાં ભાગ જોઈએ છીએ? આપણને એવાં નવાં લક્ષરો પોસાવ નહિ.

બાલસિંહ—દેશી રાજ્યની અધમ રિયતિ જ્યાં સુધી તેમની પ્રજા અજ્ઞાન રહેશે ત્યાં સુધી મટવાની નથી સુધરેલાં રાજ્યોની પકિતમાં ગણાવા માટે દેશી રાજ્યોએ જરૂરના સુધારા દાખલ કરવા જોઈએ.

સ્વરૂપબા—પણ હું ધારતી નથી કે પ્રજાના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવી એટલે દેશી રાજ્યનો ઉદ્ધાર થઈ સુઓ.

બાલસિંહ—હાલ પ્રજાને લગામ સોંપવાની વાત નથી. પણ રાજ્યના સારથિના કાર્ય ઉપર

સ્વરૂપગા—મારા પહાલા બાલસિંહ, તું કદી ગાંધલ રહીશ નહિ. શુદ્ધ, શરવીર તે સાબધ રહેજો.

બાલસિંહ—તમને મારાથી નારાજ થવાનું એક પણ કારણ આપીશ નહિ.

સ્વરૂપજ્ઞા—મારો કુંવર સસથી કદી ચલિત થાય નહિ, અને જીવાંનીનો ગેરહાથોગ કરે નહિ એની તમને ખાસ બલામણુ કરું છું.

બાલસિંહ—તમારા ફરજદમાં એવી શંકા પણ તમારે લેવી નહિ જોઈએ.

ઓરિન—રાણી સાહેબ, આપના કુંવર અને તકલીફ આપે તેવા છે નહિ, તો પણ હું ૬-
મેશાં તેની સાથે હોઈશ એટલે આપને કોઈ પણ પ્રકારે બીવાતું નથી.

સ્વરૂપબા—(દાસીના હાથમાંથી કંઠાવટી તથા શ્રીફળ લઈ, બાલસિંહને માંદલો કરી તથા શ્રીફળ આપી તથા તેના ગળામાં પુષ્પનો દાર પહેરાવી)—બેટા, આવ માંડે પાસે. (તેનું માથું ઝુઘી, માથે હાથ મૂકીને).

કુંવર, દેશ વિદેશ ફરીને પહેલા આવળે રે. કુંવર૦

ધર છે છેડા પૃથ્વી કરો, ધર સમાન નહિ સુધર ચહેરો,

આથી અહીં તમ સજ પિતાનું પાળજો રે. કુંવર૦

भात तभारी दहाडा गधुरो, तभ विष्णु तेने कंधं नय गभरो,

વિયોગનું દુઃખ તેનું સત્ત્વર દાખજો રે. ૩૫૨૦

દિન દિન પત્ર ખુશીના લખાણે, યાદ હમેશાં ઝામને કરજો.

કુટુંબવતસલતા નિત્ય હરમાં શખજો રે, કુંવર૦

પુરુષારથ ચારે કરવાનું, સાધન આપેલું કર્તાનું.

તે નિજ વપુ-રક્ષાને કરેજ જ ગણુજો રે. કુંવર૦

મન, વાણી ને કર્મ થકી તમ, શુદ્ધિ જાળવજો રધુવર સમ,

સ્થળે સ્થળે ક્ષત્રીતું નર દીપાવળે રે. કુંવર૦

[સૌ જાય છે].

પ્રવેશ ૬ હો.

સ્થળ: દિવાન વિઠ્ઠલજીનું ઘર.

(નીલકંઠ તથા તેની સ્ત્રી ગોદાવરી પ્રવેશ કરે છે.)

નીલકંઠ—વહાણી, તું જાણે છે, હું તને શા માટે બણાવું છું ?

ગોદાવરી—તમે મુંબઈથી બણી ગણીને અહીં આવ્યા, હાલ નવરા ધૂપ જવા છે. કાંઈ ધંધો નહિ એટલે મારા મહેતા યાદ બેસા છે.

નીલકંઠ—પણ હું મુંબઈથી રજામાં અહીં આવતો સારે પણ કેમ બણાવતો ?

ગોદાવરી—ત્યારે પણ નવરા જ કે નહિ ? જ્યારે ધણી નિરુદ્ધમી સારે તેનું જોર ચાલે જામડી ઉપર.

નીલકંઠ—તું એમ ધારે છે કે ખીજો ઉદ્યમ હું કરી શકું તેમ નથી ?

ગોદાવરી—સારે તમને કેજી રોકી રાખ્યા હતા ?

નીલકંઠ—મારા પોતાના પ્રત્યેની, તારા પ્રત્યેની ને કહું તો સુધરેલી આલમ પ્રત્યેની મારી ફરજ. સ્ત્રીને કેળવણી જામી પુરૂષે તેને પોતાના બરાબર કરવાની છે.

ગોદાવરી—અમારે તો તમારા બરાબર. ચાલું નથી. વળી મને તમે જાતે બણાવો સારે જ હું બણી શકું. નહિ તો નહિ ?

નીલકંઠ—પગારદાર રાખી શકું એટલી મારા પિતાની સંપત્ત છે. પણ હું તારે માટે ગવર્નસ રાખું તેની તેઓ કદી સંમતિ આપે નહિ. પણ તું જાણે છે કે પિતાશ્રી જીવના વિચારના છે. તેઓ સ્ત્રીકેળવણીના ચુસ્ત દિમાવતી નથી. નહિ તો. ત્રીસ વર્ષની પોતાની દિવાનગીરી દરમિયાન તેઓ સ્ત્રીકેળવણીને કેવા મક્કમ પાયા ઉપર લાવી શક્યા હોત ? તું જ વિચારી જો ને કે સ્ત્રીકેળવણીનો દિમાવતી કોઈ દિવસ પોતાના એક અબણ કુમારિકા સાથે લગ્ન કરે ?

ગોદાવરી—તે અમારાથી બજેલી સ્ત્રી તમને શું વધારે સુખ આપવાની હતી ? અમે શું તમારા કલામાં નથી ? અમે શું તમારે સુખે સુખી ને દુઃખે દુઃખી નથી ?

નીલકંઠ—તારી કેળવણીની જામી મને શા શા દુઃખમય વિચારો કરાવે છે તે તું ક્યાંથી સમજી શકે ? જો, સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી કવિઓની કવિતા વાંચતાં જે આનંદ થાય તેમાં તને હું કેવી રીતે જાગણી કરી શકું ? સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી કવિતાઓ

તો એક બાબુ રાખે પણ આપણા મુજરાતી કવિઓની કવિતા પણ તારાથી ક્યાં બરાબર સમજી શકાય છે ? ખરો પ્રેમ શું તે પણ તું સમજી શકે તેમ નથી. મારા વિચારોને તારા વિચારો વચ્ચે જમીન આસમાનનો તફાવત છે. તમારે સારાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણ તથા સાફ સાફ ખાવાનું હોય તો આનંદ. ઘર તમારે મન દુનિયા છે. તમે બે ત્રણ સ્ત્રીઓ ભેગી યાઓ તો પારકાની નિંદા અગર વિષયની વાતો સિવાય બીજો કંઈ તમને વિષય જડતો નથી. સ્ત્રી ને પુરુષો ભેગાં યદ્યપિ જ્ઞાનની વાતો કરે તેની તો આશા જ રી ? સ્ત્રીના અજ્ઞાનની અવધિ છે. સ્ત્રીઓના ઈ-જ્ઞાનને લીધે આપણામાં કેટલા બધા વહેમ ધુસી ગયા ? તમને કહીએ કે ચંદ્ર-ગ્રહણ પૃથ્વીની છાયામાં ચંદ્રમા આવવાથી થાય છે તો તમે હસશો. તમને સુવા-વડમાં લેડી દાકતરની સારવાર નીચે રહેવાનું કહીશું તો મોટું કસારું કરશો. આ-રોગ્યવિદ્યાના મૂળ તત્ત્વની તમને ખબર નથી. પોતાનાં બાળકોને ઉછેરતાં પણ આવડતું નથી. ધરસંસારનો તમામ બોમ્બે. અમારે ભોગવવો પડે છે ઘરનો દિ-સાખ પણ તમને રાખતાં ન આવડે. . . આપણો ધરસંસાર સુધારવામાં તમે જ વિષ્ણુ છો. બાળલક્ષ્મ, દરજ્યાત વૈષ્ણવ, દરજ્યાત લક્ષ્મ, ન્યાતવરા, આદિ કુચાસો તમારે લીધે જ જડ ધાલીને પ્રવર્તે છે ને કેમે કરીને ખસતી નથી.

ગોદાવરી—તમે અંગ્રેજી બણી બી. એ. થયા માટે અંગ્રેજના રીવાજ બધા સારા ને આ-પણા ખરાબ ક્યાં, નહિં વાર ? તેઓમાં શું ખરાબ ? રીવાજ નથી ? શું આર્ય સ્ત્રીને માંસ ગદિય ખાતી જોવાને તમે ખુશી છો ? તેને પર પુરુષોની સાથે નાચતી જોવાને ખુશી છો ? તેમને પોતાના ધણીના એકાદ બે દોષ માટે કોઈથી છેડા છુટકો માગતી જોવાને તમે ખુશી છો ?

નીલકંઠ—અંગ્રેજોના બધા રીવાજ સારા એમ હું કહેતો નથી. પણ ન્યારે આપણા રી-વાજો સુધારવાનું કહીએ ત્યારે પારકાના ખરાબ રીવાજો ખતાવી સતોષ પકડવો એ જોડું. હું હિંદુ સંસારને દરેક રીતે સુખમય જોવા ઈચ્છું છું. આપણા હાલના જમાના કરતાં હવે પછીનો જમાનો બળ, બુદ્ધિ ને ધન, તથા નીતિ ને ધર્મમાં આપણાં કરતાં ચડીઆતો જોવા આતુર છું. પણ આપણા કુચાલને લીધે હાલ તો આપણી અધોગતિ જ થતી દેખું છું. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ પુરુષોને પોતાની સાંસા-રિક કરીને અદા કરવામાં સહાયતા આપશે નહિ ત્યાં સુધી અધોગતિનો પ્રવાહ બદલાશે નહિ.

ગોદાવરી—તમે સ્ત્રીઓનો દોષ કહાડો છો, પણ દોષ તો પુરુષોનો છે કે તેઓ સ્ત્રીઓને અબણુ રાખે છે.

નીલકંઠ—પણ તમને અજ્ઞાન એટલું બધું પસંદ છે કે જ્ઞાનને માર્ગે ચડતું ગમતું નથી. પિતા પોતાની પુત્રીને વિદ્યા આપવા કરે ત્યાં મા જ આડી આવે. કહેશે કે હવે પુત્રી મોટી થઈ, એને શાળાએ મોકલાય નહિ. આથી જ સ્ત્રીઓ ભણે છે તે પણ ઘણી ખરી અર્થહીન રહે છે.

ગોદાવરી—તારે તમો પુરુષો રીઝો પાસે રખાઓ છો ખરા, નહિ તો સ્ત્રીનું ધાર્યું થાય ને પુરુષનું ધાર્યું ન થાય એમ બને ?

નીલકંઠ—પુરુષ ધર સંસારનો બોળે એકલો સદન કરી શકતો નથી એટલે આખરે કંટાળીને તેને કેટલોક બોળે નાખી દેવો પડે છે.

ગોદાવરી—તમે તો કંટાળ્યા નથી ના ?

નીલકંઠ—મેં તો નિશ્ચય ક્યો છે કે તારી ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી હું તને બોલું અભ્યાસ કરાવી રહું તો તારો બાર તું જ ઝોઝો કરી શકે તેવી તને બતાવવી.

ગોદાવરી—મારા વહાલા, જે કાર્ય મારા માખાપે કરવું બોધતું હતું તે આપના ઉપર આવી પચ્યું છે, કહે છે કે પાકેલ પડે કાંઈ ચડતા નથી, પણ મને તેથી ઉલટું અભ્યાસ કરવામાં આનંદ થાય છે, તેથી આપનો સહવાસ પણ મને વિશેષ મળે છે.

નીલકંઠ—મને પણ તને શીખવવામાં ઝોર મળત મળે છે. વિષયવાર્તા ને પારખી કુપક્ષી કરવા કરતાં પુરુષો પોતાની રીતે બણાવી મણાવી ડાઘી કરે તો હિંદુ સંસાર કવો સુધરે !

[ચાકર પ્રવેશ કરે છે.]

ચાકર—માર્ઘ, પિતાશ્રીને તમારું કામ છે. (ચાકર બપ છે.)

નીલકંઠ—પિતાશ્રી અહીં જ આવતા નહાય છે. તું હમણું ઝોરામાં જા. (ગોદાવરી બપ છે. વિદુલજી પ્રવેશ કરે છે.)

વિદુલજી—નીલકંઠ, આજ રાત્રે મહારાજ બાલસિંહજી મુસાફરીએ સીધાવે છે. આ રાત્રનું મેં જીવ્યું ખાધું છે, મહારાજ નેરાવસિંહજીએ મરતી વખતે બાલસિંહજીનો હાથ મને સોંપી તેની રક્ષા કરવાનું મને કહી ગયા છે. બાલસિંહજી અહીં હતા ત્યાં સુધી હું મારાથી બનતી તેમની સંભાળ રાખતો, પણ હવે તેઓ બહાર જાય છે તારે મારાથી તેમને માટે કાંઈ બની શકે તેમ નથી, કેમકે મારાથી આ નગર છોડી બહાર જઈ શકાય તેમ નથી. તું જાણે છે કે મેધરાજ બાલસિંહજીનો કદામાં કદો શત્રુ છે. આ રાત્રીમાં એવો હુશીઆર ને વિશ્વાસ માણસ નથી કે જોને હું મેધરાજની ચેષ્ટા જોવાનું તથા તેની સાથે બાલસિંહની ચમત્કૃતિ રક્ષા કરવાનું સોંપી શકું. તું મારો એકનો એક પુત્ર છે, માટે તને જોખમનું કામ સોંપતાં પહેલાં મેં ધણો વિચાર કર્યો પણ આખરે નિશ્ચય કર્યો કે તારા શિવાય આ કામ બનવાનું નથી. તારી શી ઇચ્છા છે.

નીલકંઠ—પિતાશ્રી, એ કાર્ય હું ખુશીથી કરીશ. ઇશ્વરનો હું ઉપકાર માતું છું કે આપણી સન્મહિત બતાવવાને આ પ્રસંગ આવ્યો.

વિઠ્ઠલજી—પણ કાર્ય બહુ વિકટ છે. તારે બહુ ચેતીને ચાલવાનું છે. આમાં માફ શીખવ્યું તને કાંઈ કામ લાગવાનું નથી. તારે ફક્ત તારી હુશીઆરી ને શૌર્ય ઉપર આધાર રાખવાનો છે.

નીલકંઠ—પિતાશ્રી, નિશ્ચિંત રહો. યુનિવર્સિટીની કેળવણી પુરી કર્યા પછી અહીં ઘેર નકામું બેસી રહેતાં મને કોડીઓ ચડતી હતી. વળી નવલકથાઓ તથા ઇતિહાસો વાંચી ખાતમીદાર અગર એવું કામ કરવાની મને બહુ હોંસ હતી. તેમાં આ તો બાવનું હતું ને વૈધે બતાવ્યું તેમ થયું છે.

વિઠ્ઠલજી—ત્યારે કર તૈયારી, કેમકે તારે ગમે ત્યારે જવાનું થાય. ઇશ્વર તારા કાર્યમાં તને ફત્તેહ ને જય આપે ? બેઠા, એકવાર મને બેઠી લે. (બેઠે છે.) સંન્યવિદ્યામાં આ તારો પ્રથમ પાઠ છે. તેમાં તું પાસ થઇશ તો તારે ઉચ્ચી પદવીએ આવતાં વાર લાગશે નહિ. (જાય છે.)

નીલકંઠ—ક્યાં ગઈ ? અહિં આવ.

[ગોદાવરી પ્રવેશ કરે છે.]

તારા અભ્યાસમાં વિદ્ય આપ્યું.

ગોદાવરી—વિદ્ય શું આપ્યું ? તમે ને સસરાજી છાની છાની વાત કરતા હતા તે હું જરાએ સાંભળી શકી નથી.

નીલકંઠ—મારે અગત્યના કામ સર બહાર ગામ જવાનું થશે.

ગોદાવરી—પણ તે ક્યાં ?

નીલકંઠ—તે હજી નક્કી નથી.

ગોદાવરી—તે અમારે જીનો અધિકાર તમારી વાત જાણવાનો નહિ હોય ?

નીલકંઠ—અમારી વાત જાણવામાં કાંઈ વાધો નહિ, પણ પારકી વાત જાણવામાં વાંધો ખરો.

ગોદાવરી—કીક, પણ તમને કોઈ ચાલવાનું થશે ?

નીલકંઠ—વખતે અજા રાતે જ ચાલવાનું થાય. વખતે એકાદ બે દિવસ પછી.

ગોદાવરી—તમારું કામ સફળ કરીને આવજો. મારે માટે નિશ્ચિંત રહેજો. હું પુરતો વાંચ્યા કરીશ ને આપના પિતા તથા માવૃત્રીની ચાકરી કરીશ.

નીલકંઠ—તું જો કે બહુ બજેલી નથી છતાં ઝહીને ચુલુવાળી છે. ને તેથી જ તેં મારું મન પ્રસન્ન કર્યું છે. ઇશ્વર ઇચ્છે તો તારી ન્યૂનતા યોગ્ય વખતમાં દૂર કરી તને એક આર્ય સ્ત્રીનો નમુનો બનાવી દઈશ. હું મારો સામાન પેક કરવા બહુ છું. જતા પહેલાં તને અવસ્ય મળીશ. (જતાં જતાં સ્વગત)—મેઘરાજ, હું તારો કાળ છું. તારી વાંસે જુદા જુદા વેશ લઈ હું ફર્યાં કરીશ. તું મને ઓળખીશ નહિ, તેમ બાલસિંહ, તું પણ મને ઓળખીશ નહિ. આ કુટુંબે તારા રાજ્યનું અન્ન ધણું વસો. યયાં ખાધું છે. હું જ્યાં સુધી જીવતો છું ત્યાં સુધી તને આર્ય આવનાર નથી. કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી જ આ માણસ બહાર પડવાનો.

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ: રાજનગરનું રેલ્વે સ્ટેશન.

[રેલ્વેના નોકરો, બાલસિંહ, ઑરિટન; કનેલ ટેલર, દિવાન વિઠ્ઠલજી, હંજુરીઓ, બાવાના વેશમાં મેઘરાજ, જોશીના વેશમાં નીલકંઠ, તથા ઉત્તારઓ પ્રવેશ કરે છે.]
(ટીકીટ આદીસમાં ગામે ગામની ટીકીટ આપવામાં આવે છે.)

નીલકંઠ—કેમ, દિવાનજી, આપનું નામ વિઠ્ઠલજીભાઈ? “બ, વ, ઉ” વૃપલ. આપની નામ-સાચી વૃપલ છે. હમણાં આપને રાત્રીની મહાદરા આવે છે.

વિઠ્ઠલજી—મારે હમણાં જોશ જોવાવવાની દુરસદ નથી. મારે ઘેર આવજો.

નીલકંઠ—પણ મારે આજની દેનમાં જવાનું છે. દીવા આગળ આવો હું તમારો હાથ જોઉં. (ધીમેથી) મારે તમને કંઈ ખાનગી કહેવાનું છે. (દીવા આગળ દૂર લઈ જાય છે.) ધન, મકર, કુંભ—તમે મને ઓળખો છો ?

વિઠ્ઠલજી—ના રે ના ભાઈ.

નીલકંઠ—હું આપનો પુત્ર નીલકંઠ. કંઈ જોલતા નહિ.

વિઠ્ઠલજી—તું બીલકુલ ઓળખાતો નથી.

નીલકંઠ—પણ કોડાની જોડમાં હશે છે તે બાવળને ઓળખ્યો? તે મેઘરાજ. મારી ફીફર રાખવી નહિ. રિવોલ્વર સાથે જ છે. (કોષ્ટક નજીક આવે છે.) આપને હાથે જાય છે. શનિવારનાં આપે એક ટાણું કરવાં. શનિચર આપને નડે છે. કોષ્ટ બ્રાહ્મણ પાસે શનિચરના મંત્ર જપાવજો. હવે હું રજા લઉં છું. કાંઈ દક્ષિણા દેશો કે?

વિકૃલજી—આવા હુશીઆર જોશીને મારે દક્ષિણા આપવી જોઈએ. (દક્ષિણા આપે છે.) જોશી બાવા, પધારજો.

મેઘરાજ—(સ્વગત)—ચેરથી વસંતપુર જવાનું મિય કરી હું અહીં આવ્યો છું. વસંતપુરમાં મારી બેન રૂપાળીને કાગળ લખ્યો છે કે બાલસિંહને ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ કરે. બાલસિંહનો મિત્ર હિમતસિંહ ત્યાં છે, વળી તેની બેન મોતીબા સાથેના સગપણનું હજી નફી થયું નથી; એટલે જરૂર બાલસિંહ ત્યાં જવાનો. ત્યાં તેનો ઘાટ પડવાનો મને ઠીક લાગ આવશે. હાલ તો મારી વેશ ધરવાની કળા અજમાવવા જુદા જુદા વેશમાં તેની પાછળ ફરતું ને ચેષ્ટા કરવી. તેમાં પણ લાગ દાવે તો કામ સાધતાં ક્યાં વાર લાગે છે?

(ગાડી રેશનમાં આવે છે.)

વિકૃલજી—(બાલસિંહજીને તથા ઑરિટનને પુલના દાર પહેરેલી તથા ગજરા આપી) વહેલા પધારજો. શરીરની રક્ષા કરજો.

કર્નેલ ટેલર—Good bye, Maharaja Sahib, Good bye, Mr. Austin.
(શેઠ્ઠન્ડ કરે છે.)

(ઉતારીએ સૈ મારીમાં બેસી જાય છે ને ગાડી ચાલે છે.)

[સૈ જાય છે—

અંક ૧ લો સમાપ્ત.

હરજીવન ભગવાનજી શુકલ.

વસન્ત.

“ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઘર્માંન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૨ અંક ૧૨.

[માસિક]

પૌષ, સંવત ૧૯૬૦.

આત્માવલોકન.

“ વસન્ત ”—પત્રને આજ બે વર્ષ થયાં. એ દરમિયાન એણે ગુજરાતને કાંઈ પણ
સેવા કરી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો હક અમારા વાચકોનો છે; તથાપિ એ
સંબંધી કાંઈક વિચાર કરવાની ફરજ અમારી છે. ખરૂં જોતાં, કોઈ પણ સાર્વજનિક સં-
સ્થાના જીવનમાં આટલો કાળ એને વિશે અભિપ્રાય બાંધવા સાર જાગ્યે જ પૂરતો ગણાય
છે; છતાં, કાંઈક પાછળ નજર નાંખી આગળ ચાલવું એકન્દરે લાભકારી થશે એમ સમજ
અત્રે સહજ આત્માવલોકન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આત્માવલોકન એ આત્મસુધારણાનો માર્ગ છે; અને આત્માવલોકનમાં દોષ તેમજ ગુણ
ઉભયના અવલોકનનો સમાવેશ થવો પટે છે. દોષ તપાસવાથી જેમ સુધારાનો અવકાશ
સમજાય છે, તેમ ગુણ જોવાથી કર્તવ્ય કર્મોનો નિર્ભેજ સન્તોષ ઉપજે છે, અને સ્વશક્તિમાં
વિશ્વાસ આવી આત્મા ઉત્સાહી અને સ્વાશ્રયી બને છે.

કબૂલ કરવું આવશ્યક છે કે આજ પર્યન્ત આ પત્રમાં અનેક-અનેક દોષો આવ્યા
છે. ધણો કર્તવ્યો અમને સૂઝ્યાં જ નહિ હોય; ઘણાં સૂઝ્યાં છતાં અમલમાં મૂકી શકાયું
નથી; કેટલાંક શિથિલ રીતે કરવામાં આવ્યાં છે; અને કેટલાં તદ્દન ઉણટાં પણ થયાં હશે.
આ સર્વ માટે હમા યાચીને હિસાબ પતાવવા કરતાં, તેમ જ દરેક સૂઝ મોપવું ચિન્તન

કર્મ કરવા કરતાં—અમુક મોટા દોષોને તારવી કાઢી લવિષ્યમાં એને થતા અટકાવવાનો બનતો પ્રયાસ કરવો એ વધારે સાંં છે.

મોટા દોષોનો વિચાર કરીએ છીએ તો એમાં અનિયમિતતા-વિલંબ એ સૌથી પ્રથમ નજરે ચઢે છે. પરન્તુ આ દોષ હવે ઝડપથી ઘટતો આવે છે એટલી અમારા વાચકને પ્રતીતિ થઈ હશે; અને હજાર કૃપા તો અમે એટલે સુધી આશા દર્શાવી ચકીએ છીએ કે થોડા વખતમાં આ દોષ તદ્દન વિલુપ્ત થઈ જશે એટલું જ નહિ, પણ પ્રતિભાસ નિયમિત પ્રસિદ્ધિ એ આ પત્રનું ખાસ લક્ષણ થઈ પડશે. આ રથને એટલું જણાવવાની જૂટ લઈએ છીએ કે આજ સુધી ચાલતો આવેલો વિલંબ લખાણના દારિદ્ર્યને લીધે થએલો નહતો, પણ દોષક અનિર્વચનીય દૈવયોગ જ એમાં કારણભૂત હતો—જે દૈવયોગે આ લેખક ઉપર અણધાર્યો વ્યવસાય કર્તવ્યરૂપે ઉપજાવી, એના ધૈર્યને પૂર્ણ કસોટીએ ચઢાવ્યું હતું, અને એવી ક્ષણે પણ આણી હતી કે જે રમિયાન “વસન્ત” નું આપુષ્ય સર્વથા પરમાત્માત્માને જ ચરણે છે એમ કહ્યા વિના છૂટકો ન હતો. પરન્તુ એ અન્ધકારમાં પણ આજ અમને કાંઈક તેજની રેખાઓ નજરે પડે છે, જે દૈવયોગે વિલંબ ઉપજાવ્યો અને તાત્કાલિક શિથિલતા ઉત્પન્ન કરી, એણે જ આ હૃદયને અપૂર્વ અનુભવ પણ કરાવ્યા—આ ઐહિક જગતની પાર લઈ જઈ, મૃત્યુના મંગળદાર ઉઘાડી આપી, એ મહાન સ્ફુરતી મુખેમુખ ઝાંખી કરાવી, અનેક સંશયો ટાળી નાંખ્યા, નિશ્ચયો ઉપજાવ્યા, અને આત્મભાવનાને પહેલાં કદી પણ નહિ અનુભવેલી એવી વિરાગતા અને આદ્રતા અર્પી. એ અનુભવને વાચક આગળ તાદ્દશ કરી આપવાની આ લેખકમાં શક્તિ નથી, પણ એ અનુભવે જે સંસ્કાર મૂક્યા છે તે જાણ્યે-અજાણ્યે પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે અનેક તરેહથી આ ક્લમ ઉપર આસર કર્યો વિના નહિ રહે;—એટલી આ અન્ધકાર યગ્યે તેજની રેખા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ખીજી ખામી, આ પત્રમાં (કેટલોક બામ બાદ કરતાં) નિશ્ચિત અને સન્તોષકારક યોજનાની છે. હાલ આપણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની ભાવનાઓના સંગમ ઉપર વરણીએ છીએ, અને તેથી એ બે ભાવનાઓની સરખામણી નિરંતર કરતા રહેવાની ઘણી આવશ્યકતા છે—એવા હેતુથી અત્રે પશ્ચિમના ઇતિહાસ સંજન્યે તેમ જ ભાંગા લોકની સામાજિક આર્થિક રાજકીય અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે નિયમસર વખતો વખત લખવામાં આવે છે. વળી આ સાથે સરખામણી માટે જોઈતી ખીજી રકમ—આપણી પોતાની સ્થિતિ—એ જો કે વાચક આગળ હમેશાં રજૂ જ છે, છતાં એ સંજન્યી કેટલીક ચોક્કસ અને નિષ્પક્ષપાત માહિતી પણ જરૂરની ગણી છે, કારણ કે એ વિના આપણા વિચારો આત્મનિન્દક યા મિથ્યાસન્તોષી રહેવાનો ભય છે. પરન્તુ આ સિવાય ખીજી ઘણી બાજતો રહે છે કે જેમાં યોજનાની ખામી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

કેળવણી એ આ દેશના સર્વે હિતનું આધારસ્થાન છે, અને તેથી એ વિષયને પણ યોગ્ય મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. તથાપિ આ વિષયના નિરૂપણમાં આજ સુધી જે કાર્ય થયું છે તેમા ઘણા સુધારાનો અવકાશ છે, અને અવિષ્યમાં એ નિરૂપણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું થાય તે માટે અમે બનતી યોજના કરીશું.

‘સાધન-સુ’ એ આ દેશની વિવિધ જરૂરિયાતોમાં પ્રધાન પદ ભોગવે છે, અને તેથી એ વિવિધતા પણ આજ સુધીમાં અને ઘણા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ વિષયનો મોટો ભાગ ‘લેખોરેટરિ’ એટલે પ્રયોગશાળામાં જ વધારાગત રીતે શકાય એવો હોય છે, અને તેથી આ વિષયને જોડતો ન્યાય કરવામાં મુશીબત નડે છે. તથાપિ લેખ-હાર પછી વાચકની જોડણી અને તેટલી આ દિશામાં દૃષ્ટિ ઉઘાડવી ઇષ્ટ છે એમ સમજી આ વિષયને વારંવાર આગળ ધરતા રહેવાનો ચત્ર ચાલે છે, અને એ ક્રિયામાં જે કંઈ ખામી જણાય છે એ સુધારવા તરફ ખતો પ્રયાસ કરવામાં આવશે.

ચોક્કસતાની વળી બીજી એક ખામી જામને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં નજરે પડે છે. આ વિષયની આ પત્રમાં આજ સુધી અવગણના તો કરવામાં આવી નથી, પણ એ સંબંધી પ્રસિદ્ધ થએલા લેખોમાં જોડાએ તેવી સંકલના શિક્ષક સંપાદન નથી. પૂર્વોક્ત વ્યવસાય, અને આજકાલની ચર્ચાના મહાન પ્રશ્નો નિર્ણય ઉપાડી લેનાર અન્ય બંધુ ન મળી શકવાથી અમારા ઉપર એ ચર્ચાનો આવી પડતો કૌતંભ—એ બે કારણને લઈ ધર્મના વિષયને અમારાથી જોડાએ તેવી સેવા થઈ શકી નથી. પણ ભવિષ્યમાં એ તરફ અમે પૂરું લક્ષ આપવા રહીશું. આ પત્ર શરૂ કર્યું તે વખતે અમારા ધાર્મિક એવો હતો કે ‘સુદર્શન’ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે રોકાઈ અને આ માસિકમાં તે શિવાયના વિવિધ વિષયો ચર્ચવા, પણ આ બે વર્ષના અનુભવથી અમને જણાવા માંડ્યું છે કે ‘વસન્ત’ માં તો ધર્મની ખાસ આવશ્યકતા છે: આજકાલની હિન્દુસ્તાનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્મ એક મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે એટલે એને ‘વસન્ત’ ના પ્રદેશની બહાર રાખવો બરાબર નથી, એટલું જ નહિ પણ આપણા નવીન વર્ગ—જે ‘સુદર્શન’ કરતાં ‘વસન્ત’ તરફ વધારે વળે છે—એને સફલ અને કોલેજમાં શાર્મિક શિક્ષણ તદ્દન અગ્રભ્ય હોવાથી, એ તરફ એની સચિ ઉત્પન્ન કરવી અને એ તરફનો કાર્ષ્ણિક માર્ગ ખતાવવો એ ખાસ જરૂરી બાબત છે. પણ આ કાર્ય વધારાશક્તિ સન્તોષકારક રીતે કરી શકવા માટે, અન્ય વિષયો અમારા મિત્રો ઉપાડી લે એટલી અમારી એમને વિનંતિ છે.

ઉપર જણાવેલા વિષયો તો આજ સુધીમાં યોગ્ય ઘણા પણ ચર્ચવામાં આવ્યા છે, પણ એક મોટો વિષય—સાહિત્યચર્ચા—એ તો લગભગ રહી જ ગયો છે એમ કહીએ તો સાચું. “કલાપી”, “અખો”, “મીરાંબાઈ” અને “સરસ્વતીચન્દ્રનું અવલોકન” (જેમાંનું છેલ્લું તો સાહિત્ય કરતાં વિશેષ કરી સમાજચર્ચાના ઉદ્દેશથી જ લખાએલું છે,) એ ચાર લેખ શિવાય આ બે વર્ષમાં ભાગ્યે એક પણ મહત્ત્વનો સાહિત્યને લગતો લેખ પ્રકટ થયો છે. સન્તોષ એટલો જ છે કે જેટલું લખાયું છે એ ઉત્તમ લેખોને હાથે લખાએલું હોય આ પત્રને શોભાવે થયું છે. હવે પછીથી આ વિષય અમારા વાચક આગળ વધારે વાર આવશે.

છેવટમાં, એક મોટામાં મોટી ખામી લક્ષમાં રાખવાની તે અન્યાયલોકનની છે. અન્યાયલોકન લેખકની એક જાહેરખબર માત્ર છે એમ સમજવાનું નથી: નિષ્પક્ષપાત અને વિચાર પૂર્વક કરવામાં આવતું અવલોકન, નવીન લેખકો ઉપર અગ્રણી રીતે ઉત્તમ અસર કરે છે; પ્રકૃત વિષયમાં એક પ્રકારનો પ્રગ્ભવ બાંધે છે; અને આવતા જમાનાના સાહિત્યને વિ-

શુદ્ધ રૂપ આપવામાં કારણભૂત નીવડે છે. એ ઉપરાંત વિશેષમાં એક સેવા એ એ કરે છે કે વાયકને આસપાસની સાહિત્યની હવા સંબંધે વાકેફ રાખે છે. પરંતુ આ ખામી આજ સુધી અમારા લક્ષમાં આવી ન હતી એમ ન હતું, માત્ર અવલોકન માટે આવેલા અન્યો વાંચી જવાનો અમને વખત ન હતો એટલું જ કારણ હતું. વળી આ બાબતમાં અમે એક નવીન માર્ગ ઉઘાડવાનો વિચાર રાખીએ છીએ. આજ સુધી આપણાં માસિકોમાં ગુજરાતી અન્યો જ અવલોકવાનો રિવાજ છે, પણ અમને લાગે છે કે સારા સારા અંગ્રેજી અન્યો અવલોકવામાં આવે તો ગુજરાતને મહત્વની સેવા થાય. આપણામાં કેવળ ગુજરાતી જાણનાર વર્ગ ધણો મ્હોટો છે—જેને બીજા સુધરેલા દેશોના સાહિત્ય વિષે તેમ જ આજ કાલ વિવિધ વિષયો ઉપર ત્યાં કેવા વિચારો પ્રકટ થઈ રહ્યા છે એ સંબંધે માહિતી મળવાનું કાંઈ જ સાધન નથી; એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજી જાણનાર વર્ગમાં પણ મ્હોટો ભાગ એવો છે કે જેને જોઈએ તેવી લાયકેરી યા ખાનગી પુસ્તકોનો ઉપયોગ નહિ મળી શકવાથી ચાલતા જમાનાની સાથે રહેવું કઠિન થઈ પડે છે. આ જરૂરિયાત સહજ પૂરી પાડવા માટે, યદ્યપિ આખા અન્યોનું બાબાનંદર યા એનો સમગ્ર સુર આપવો તો અશક્ય છે તથાપિ કોઈ કોઈવાર જાણવાનું લેખના વિષયનું મૂલ્ય જોઈને પણ કાંઈક કરી શકાય તો તે કરવા જેવું છે.

ઉપર પ્રમાણે, આ પત્રના મુખ્ય મુખ્ય દોષો અને એમાં સુધારાવધારાની દિશા અમને નજરે પડે છે. હવે અમારા વાચકની પરવાનગીથી—એક બે ગુણો પણ ગણાવીશું. થોડાક ગુણો તો ઉપર અમે દોષોની સાથે જ મૂલવી ગયા છીએ. વિશેષમાં માત્ર બે ઉપર ભાર ખાસ મૂકવા જવો છે, અને તે એટલા માટે કે ભવિષ્યમાં એને અમે અધિક વિકસાવવા માગીએ છીએ.

એક તો અમે આજ પર્યન્ત પશ્ચિમની લોકસ્થિતિ—એના સામાજિક આર્થિક રાજકીય અને ધાર્મિક ઇતિહાસ અને વર્તમાન અવસ્થા—સંબંધે નિયમસર લખતા આવ્યા છીએ, એ આપણા વર્તમાન જમાનાની ખાસ જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે. અમારા જૂના વાચકોને સ્મરણ હશે કે ‘સોળમા સૈકામાં ઈંગ્લંડનાં ગામડાની શી સ્થિતિ’ હતી એ જાણીને શું ?—એમ કેટલેક ઠેકાણે વસન્ત-ઝાકિસના આર્ટિકલો ઉપર ટીકા થઈ હતી. પણ જેઓએ ઊંડા ઉતરીને વિચાર કર્યો હશે એમને સ્પષ્ટ સમજાયું હશે કે તે વખતની સ્થિતિ આપણા ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રશ્ન ઉપર બહુ ઉપયોગી અજવાળું નાંખે છે. આ માત્ર એક ઉદાહરણ છે. પણ એજ દક્ષિનિન્દુથી જોતાં, ઘણા આર્ટિકલો જે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેટલાકને નિરર્થક લાગતા હશે એની સપ્રયોજનતા લક્ષમાં આવશે.

આ પત્રે ગુજરાતને કરેલી બીજી સેવા એની રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા છે. અન્ય પત્રોની જરા પણ નિંદા કર્યા વગર અત્રે એટલું જણાવવાની અમે છૂટ લઈએ છીએ કે આપણી કૌંસે હાથ ધરેલા પ્રશ્નોમાંના મ્હોટા મ્હોટા—જેવા કે, લશ્કરી ખર્ચ (Military Expenditure), આર્થિક અપવાહ, (Economic Drain), હિન્દનું દારિદ્ર્ય (India's Poverty), હિન્દની આર્થિક નીતિ (Fiscal Policy), ખેડૂતોની

જમાવન્દી કરજ નાણાં પેદીઓ (Land Assessment, Agricultural Banks &c.) વગેરે પ્રશ્ના પરત્વે આ પત્રે કાંઈક દિસાણમાં ગણવા જેવી સેવા બજાવી લાગે છે. આ વિષયોમાં દરેક પ્રગ્નજને વિચારો ધરાવવાની જરૂર છે અને તે સંગીન અને ચોક્કસ હોવા જોઈએ એમ અમારો દૃઢ અભિપ્રાય હોવાથી “સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્” એ ‘વસન્ત’ સૂત્રને અમે પૂર્ણ જોસથી અમલમાં મૂક્યું છે.

• આ આત્મપરીક્ષણ સમાપ્ત કરતા પહેલાં, એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે.

કેટલાકને આ પત્ર કાંઈક ‘નીરસ’ લાગતું દરો. ઉત્તમ રમ્ભી જરા પણ અવગણના ઠર્યા વિના અમે એટલું આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ કે—આપણા દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં લોક જોને ‘રસિક’ લખાણ કહે છે એવાં લખાણોમાં મગજ અને હૃદયનું તેજ ક્ષીણ કરવું એ અમને દેશદ્રોહ સમાન લાગે છે. આ કારણથી, અમે રસોટાનો ઉપદેશ સ્વીકારી ‘કવિઓ’ને ધણું ખર્ચ અમારા પ્રદેશની બહાર રાખ્યા છે. અમે ખરા કાવ્ય રસની રહામે નથી. અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે કવિતા—ખરી કવિતા—એ પરમાત્માની વાણી છે, અને એ અમૃતના પાન ઉપર મતુલ્યહૃદય અનાદિકાળથી જીવતું આવે છે. પણ જોટલો ખરી કવિતા માટે અમને આદર છે તેટલો જ—તેટલો જ પ્રમાણમાં—એના ખોટા અનુકરણ માટે અનાદર છે. અને અમે માનીએ છીએ કે એવાં ‘રસિક’ કહેવાતાં સૌ લખાણો કરતાં એક શુદ્ધ આંકડાઓથી બરેકું ટાણક અનેક ગણું વધારે કિંમતી છે. અમે સારી રીતે સમજીએ છીએ કે આ પત્રને સોફિસ્ટ કરવાનો અને વધારે આકર્ષક આકર્ષવાનો આ માર્ગ નથી. પણ જ્યાં એ ઉદ્દેશ નથી, ત્યાં એ માર્ગ લેવાની જરૂર પણ નથી.

છેવટે, અમે અને અમારું વાચક, મંડળ એ બે સંજન્યે એટલી જ પ્રાર્થના કે—

“સહ ચીર્યં કરવાવહૈ તૈજસ્વિ નાચર્ધાતમસ્તુ મા ચિદ્વિવાચહૈ ।”

સૂર્યમંડલ.

સૂર્યમંડલમાં સૂર્ય તથા સૂર્ય પરિતઃ બ્રહ્મણ કરનારા ગ્રહોનો તેઓના ચક્રોસહિત સમાવેશ થાય છે. ઉક્ત ગ્રહો આઠ છે:—

૧ મકરુરી (બુધ): ૨ વીનસ (શુક્ર): ૩ અર્ધ (પૃથ્વી): ૪ માર્સ (મંગળ): ૫ જ્યુપીટર (બૃહસ્પતિ): ૬ સેટર્ન (શનિ): ૭ યુરેનસ: ૮ નેપ્ચ્યુન. આપણી પૃથ્વીને એક ચંદ્ર છે, તેમ માર્સ (મંગળ) ને બે ચંદ્ર, જ્યુપિટર (બૃહસ્પતિ) ને ચાર, સેટર્ન (શનિ) ને આઠ યુરેનસને ચાર તથા નેપ્ચ્યુનને એક ચંદ્ર છે.

આ સર્વ ગ્રહો સૂર્યપરિતઃ બ્રહ્મણ કરે છે તે વાત સુપ્રસિદ્ધ છે, અને ગુરુતાકર્ષણ-શક્તિથી તેના નિયમે પ્રમાણે તેઓની ગતિ થયાં કરે છે, એ શક્તિનો આદ્ય દ્રશ્ય મુરો-પમાં ઇંગ્રેજ વિદ્વાન ન્યૂટન દત્તો, અને તેના નિયમે તત્પશ્ચાત્ અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ

પૂર્ણતામાં આપ્યા છે, તે ગણના પ્રમાણે ગણતાં યુરેનસની ગતિમાં કિંચિત્ અંતર લાગ્યું. નિયમોની ગણના પ્રમાણે તેની ગતિ અમુક હોવી જોઈએ, અને વસ્તુતઃ તે અન્ય હતી, તે ઉપરથી જર્મન વિદ્વાન બેસલે અનુમાન કર્યું કે આનું કારણ એ હોતું જોઈએ કે અન્ય કોઈ ગ્રહનું તેના ઉપર આકર્ષણ થતું હોતું જોઈએ. આ ઉપરથી લૉવેરીયર અને એડમ્સ નામના બે વિદ્વાનોએ તે ગ્રહ કદાચી યુરેનસની ખરી ગતિ પ્રમાણે એ કલ્પિત ગ્રહ આટલે દૂર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કર્યું. આ અનુગતિરચાન પ્રતિ દૂરદર્શક યંત્રથી શોધ કરતાં નવો એક ગ્રહ પ્રાપ્ત થયો તેનું નામ નેપ્ચ્યુન પાડ્યું. આ રીતે નેપ્ચ્યુનની શોધ ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં થઈ. આ ઉપરથી યુજ્જવાકર્ષણના નિયમોની સતતા સિદ્ધ થઈ.

હવે આ સર્વ ગ્રહો એક સૂર્ય પરિતઃ બ્રહ્મણ કરે છે, તો એ ગ્રહો શી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા હોવા જોઈએ, અને તેઓની રચનામાં શાં તત્ત્વો હોવાં જોઈએ તે વિચારવાનું છે. આપણો ગ્રહ અર્થાત્ પૃથ્વી કેવી છે અને કીયાં કીયાં તત્ત્વો તથા પદાર્થોથી રચાયેલી છે એ તો પ્રસક્ત પ્રમાણથી અધિગત છે, તો હવે અન્ય ગ્રહોનું અવલોકન કરતાં શું પરિણામ આવે છે તે જોઈએ. સૂર્યનાં કિરણો કાચ ઉપર પડતાં સપ્તરંગ દૃષ્ટિએ પડે છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરથી કિરણપૃથક્કરણયંત્ર (સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ) નામનું એક યંત્ર રચવામાં આવ્યું છે. દરેક ગ્રહ ઉપરથી જે તેજનાં કિરણો આપણી પૃથ્વી ઉપર આવે છે તે કિરણોનું ઉક્ત યંત્રથી પૃથક્કરણ કરતાં બિન્ન બિન્ન રંગો દૃષ્ટિએ પડે છે અને તેમાં અમુક જાતની રચામ અથવા અન્ય રંગની રેખાઓ દેખાય છે. તે પ્રમાણે શોધ કરતાં એમ લાગે છે કે આપણી પૃથ્વી ઉપરનાં કેટલાંક તત્ત્વો ગ્રહો ઉપર પણ છે. અને સામાન્યતઃ સર્વ ગ્રહોનાં તત્ત્વો બહુધા એક જ છે એમ માનવામાં આવે છે, પણ તેના પ્રમાણમાં ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

હવે સૂર્યની રચનામાં કીયાં તત્ત્વો આવેલાં હોવાં જોઈએ તે આ યંત્રથી નક્કી થઈ શકે છે. જે સૂર્ય સૂર્યનો ગોળ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તેમાં ધ્રુવી ધાતુઓ તથા તત્ત્વો અકલ્પ્ય ઉજ્જ્વલતાને લીધે ધનદ્રવીભૂત સ્થિતિમાં છે. તે ગોળને સૂર્યબિંબ (ફોટોસ્ફીયર) કહે છે આ સૂર્યબિંબ પરિતઃ પારદર્શક હવાઓનું એક મહાન આવરણ આવેલું છે. આ પારદર્શક હવાઓ આ આવરણમાં જવલતી સ્થિતિમાં છે. આ આવરણને ઇંદ્રિયમાં કોમોસ્ફીયર કહે છે, જે ખાસ સૂર્યગ્રહણને પ્રસંગે દૃષ્ટિએ પડે છે, પરંતુ તે શિવાય અન્ય પ્રસંગે યંત્ર વિના દેખાતું નથી. આ આવરણમાં મહાન સંક્ષોભ થયાં કરે છે અને સમયે સમયે બળતી હવાના મહાન ઉદ્દેષો ઉઠે છે. સૂર્યબિંબ તથા આવરણમાં અઘાપિ પર્વત બિન્ન બિન્ન વિદ્વાનોએ નીચે લખેલાં તત્ત્વો છે એમ શોધ કરી છે:—આયર્ન (લોહ), ટીટાનિયમ, કૅલ્શિયમ, મૅગ્નેશીયમ, નીકેલ, કૉપ્પર, કૉબાલ્ટ, કૉન્યમ, બેરીયમ, સોડીયમ, મેન્ગીનિયમ, કૉપર (તાંબુ), હાઇડ્રોજન, પેરોડીયમ, વેનેડીયમ, મોલીબ્ડેનીયમ, સ્ટ્રોન્શિયમ, લેડ (સીસું) યુરેનિયમ, એલ્યુમીનીયમ, સીરીયમ, કૅસીયમ, ઓક્સીજન. આ શિવાય અન્ય બે તત્ત્વો છે જે અઘાપિ પર્વત પૃથ્વી ઉપર ઉપલબ્ધ નથી. આમાંનું એક તત્ત્વ હીલિયમ છે એમ ફ્રેન્કલેન્ડ વિદ્વાન અનુમાન કરે છે. અને તે સત્ય હોય તો અન્ય તત્ત્વ રેડીયમ કેમ ન હોય ? આપણી પૃથ્વી ઉપર રેડીયમની શોધ હવે થઈ છે તો તે વાત સિદ્ધ થતાં હવે વિલંબ લાગશે નહીં.

સૂર્યમિંબ ઉપર સ્થાન લાંછનો છે એમ વિદ્વાનોએ જ્ઞેયું છે. આ લાંછનો ચિરકાલથી પરિભ્રમણમાં ન્યૂનાધિક થતાં જાય છે તે ઉપરથી તેઓ એવું અનુમાન કરે છે કે સૂર્ય પોતાની અક્ષરેખા ઉપર ચક્રવર્તી બ્રમણ કરે છે તેથી તે લાંછનો ન્યૂનાધિક દેખાય છે. કારણ કે એક લાંછન જ્યારે વસ્તુતઃ આપણી સન્મુખ આવે ત્યારે તે પૂર્ણાકાર દેખાય, અને તત્પશ્ચાત્ સૂર્યના બ્રમણથી તે એક પાર્શ્વ જણી જાય ત્યારે ન્યૂન દેખાતું જાય કારણ કે સૂર્ય એક ગોળ છે.

સૂર્યની ઉષ્ણતા શી રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ અને સતત તે શી રીતિએ ટકી રહે છે તે એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન વિદ્વાનો એ કલ્પનાથી સમાધાન કરે છે:—તેઓ પ્રથમ ઉલ્કાપાતવાદ (મીટીઓરીક થીયરી) અને દ્વિતીય સંક્રાંત્યવાદ (ક્રાન્ડેન્સેશન થીયરી). ઉલ્કાપાતવાદ એવો છે કે સૂર્યમંડળનાં શૂન્ય અંતરિક્ષ સ્થાનોમાં ધણાં જ ન્યૂનાધિક પરિભ્રમણતા પદાર્થો બ્રમણ કરી રહેલા છે. તેઓ સૂર્યપ્રતિ આકર્ષાય છે અને તેમાં જઈ સતત પડ્યા કરે છે. આ આરક્ષણથી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વૃદ્ધિ પામવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આમ થવાથી અન્ય પદાર્થો સૂર્યની અંદર એકત્ર થવાથી તેનું પરિભ્રમણ વૃદ્ધિ પામતું જાય. દ્વિતીય સંક્રાંત્યવાદ એવો છે કે સૂર્યમિંબ શનિ: શનિ: સંક્રાંત્યતું જાય છે અને સંકુચિત થવાથી તેમાં ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાદ પ્રમાણે સૂર્યનું પરિભ્રમણ ન્યૂન થતું જાય. પણ સૂર્યનું પરિભ્રમણ ન્યૂનાધિક થતું આપણને દેખાતું નથી. તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ઉક્ત બંને વાદ પ્રમાણે એકત્ર રીતિએ ત્યાં કાર્ય થતું હશે; કારણ કે પ્રથમવાદ પ્રમાણે પરિભ્રમણ વૃદ્ધિ પામે અને દ્વિતીયવાદ પ્રમાણે તે ન્યૂન થાય તો અંતે પરિભ્રમણ એટલુંતે એટલું રહે. હમણાં જ યુરોપીય વિદ્વાનોએ રેડીયમ નામની નૂતન ધાતુની શોધ કાઢી છે. તે ધાતુ એવી છે કે તેમાં ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશનાં કિરણો સતત નીકળ્યાં જ કરે છે તો પણ તેના પરિભ્રમણમાં તેમ જ તેની ઉષ્ણતા કિંવા પ્રકાશમાં ન્યૂનતા થતી નથી. આ નૂતન ધાતુની શોધ ઉપરથી આ કાલના વિદ્વાનો એમ કલ્પના કરે છે કે—સૂર્યમાં તે કિંવા તેવી જ નીતિનું કાઈ અમુક તત્વ અથવા પદાર્થ હોવો જોઈએ, કે જેમાંથી ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ નીકળ્યાં જાય તેમ છતાં તેમાં કાઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા થાય નહીં.

હવે સૂર્ય મંડળની ઉત્પત્તિ શી રીતિએ થઈ અને તે કયા પદાર્થથી નિર્મિત થયેલા છે તે વિચારીએ. પૂર્વે કહ્યું છે કે બિન બિન પરિભ્રમણતા બહુ પદાર્થો સૂર્યમંડળનાં અંતરિક્ષ સ્થાનોમાં બ્રમણ કરતા રહે છે અને તેઓને આકર્ષાઈ સૂર્યમાં પાત થાય છે, તેવી જ રીતિએ મંડળની સંનિધિમાં બ્રમણ કરતા પદાર્થો આકર્ષાઈ મંડળમાં એકત્ર થઈ જાય છે. આમ થવાથી સમય જતાં મોટા થતા હોવા જોઈએ. આ અનુમાન પ્રમાણે એમ ઉદ્ભવે છે કે ઘણા જ પ્રાચીન સમયમાં મંડળનું પરિભ્રમણ અદ્ય હોતું જોઈએ; એ જ અનુમાન લંબાવવાથી એમ પણ યશે કે તેથી જ પણ ઘણા જ પ્રાચીન સમયમાં મંડળ બહુ જ સ્વસ્થ હશે, અને તેથી પણ પૂર્વે જાણ્યું તો એમ સ્પષ્ટ યશે કે જના આ સમયમાં સૂર્ય તથા મંડળ રચાએલા છે તે સર્વ પદાર્થ કિંવા તત્ત્વ અંતરિક્ષમાં એક અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થ તરીકે વિસ્તૃત થયેલો હશે, અને તેની પણ પૂર્વેના કાળમાં તે અત્યંત સૂક્ષ્મ આણુરૂપે અને તેથી પણ પૂર્વે એક અજાણ સમૃદ્ધ (નિશ્ચયસ ભાસ) રૂપે હશે.

સર્વ અહોની ગતિના માર્ગ એટલે કક્ષાઓ પ્રાપ્ત: એક જ સપાટીમાં આવેલી છે, અને સર્વ અહોની ગતિ પણ એકજ દિશાપ્રતિ થાય છે. આ ઉપરથી કાન્ડ અને લાપ્તાસ નામના વિદ્વાનોએ એમ અનુમાન બાંધ્યું કે આપણા સૂર્યમંડલની આઘસ્થિતિ એક અત્રાકાર સમૂહ ('નેબ્યુલસ માસ') ના ગોળારૂપે હશે અને એમાં ચક્રવત્ ભ્રમણની એક ધણી મંદગતિ હશે. આ ગતિથી સમય જતાં અંદરનાં રમઃકણોની આકર્ષણ તથા વિકર્ષણ શક્તિથી આ અત્રાકાર સમૂહનો ગોળો શનૈઃ શનૈઃ ચપટો થતો ગયો; અને અંતે તે ચપટા ગોળાને સ્થાને એક આત્મંત પોહોળી ચપટી સ્થાલી જેવું થઈ ગયું. હજી પણ ગતિથી આ ચપટી સ્થાલીના અંતિમ ભાગે વિચ્છિન્ન થઈ પૃથક્ થયા. આ વિચ્છિન્ન ભાગ પણ પોતાને મળેલી ગતિથી ભ્રમણ કરવા લાગ્યા અને આમ ભ્રમણ કરતાં કરતાં તે સંકુચિત થઈ ગોળાકારરૂપે થઈ ગયા, અથવા તે વિચ્છિન્ન ભાગ પણ ગોળારૂપે એકાએક ન થતાં, સ્થાલીરૂપે ભ્રમણ કરતાં કરતાં તેમાંથી પણ અન્ય ભાગ વિચ્છિન્ન થયા. તે ભાગે તેના ચંદ્ર (સંદીલાઈટ્સ) થયા અને અંદરનો મધ્ય ભાગ સંકુચિત થઈ ગ્રહરૂપે થયો.

આ માત્ર વિદ્વાનોની કલ્પના છે, તે જરોજર હોય એમ લાગશે; પરંતુ આ કલ્પનામાં કાંઈ અમુક નિયમ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. કારણ કે અમુકજ સ્થલેથી ભાગને વિચ્છિન્ન થવાનું કારણ શું? તથા તેવી રીતિએ વિચ્છિન્ન થએલા ભાગને અમુક જ સ્થલે પુનઃ ભ્રમણ કરતાં સંકુચિત થઈ એકલા ગ્રહો થવાનું કારણ શું? તથા અન્ય સ્થલોમાં એકાએક સંકુચિત ન થતાં પુનઃ ભ્રમણ કરી ચંદ્રો થયા પછી સંકુચિત થઈ ગ્રહરૂપે થવાનું કારણ શું? આના સમાધાન માટે એક જ કલ્પના છે તે એ કે ભાગો સૂર્યથી જેમ જેમ સમીપમાં વિચ્છિન્ન થતા ગયા તેમ તેમ સૂર્યની આકર્ષણશક્તિની પ્રબલતાને લીધે ચંદ્રો ઓછા થતા ગયા અને છેક સમીપના ગ્રહો તો જાલિષ્ટ આકર્ષણશક્તિને લીધે એકાએક સંકુચિત થઈ ચંદ્ર વિનાના ગ્રહો થયા.

પૂર્વોક્ત કલ્પના શીવાય કાંઈ અંતિમ નિષ્ક્રિય કલ્પના વિદ્વાનો કરી શક્યા નથી. પણ તે સમજવાને આપણે યત્ન કરીએ, અહોના ચંદ્રોની ગણના કરીએ તથા તેમાંથી કાંઈ નિયમ શોધી કાઢીએ. સૂર્યની પાસેના બે ગ્રહો અર્ધાત્ મર્ક્યુરી (બુધ) તથા વીનસ (શુક્ર) ને એકે ચંદ્ર નથી. તૃતીય ગ્રહ અર્ધાત્ પૃથ્વીથી ચંદ્રની રાજઆત થાય છે. પૃથ્વીને એક ચંદ્ર છે, માર્સ (મંગળ) ને બે ચંદ્રો છે, જ્યુપિટર (બૃહસ્પતિ) ને ચાર ચંદ્રો છે, સેટર્ન (શનિ) ને આઠ ચંદ્રો છે, સુરેનસને અઘાપિ પચૈત ચાર ચંદ્રો તથા નેપ્ચ્યુનને એક જ ચંદ્ર અધિગત થયો છે. આ ઉપરથી એવો નિયમ ફલિત થાય છે કે, સૂર્યથી જેમ ગ્રહો દૂર જતા જાય છે તેમ ચંદ્રોની સંખ્યા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. આનું કારણ એમ હોવું જોઈએ કે સૂર્યની સમીપના ગ્રહોને સૂર્યનો પ્રકાશ ઘણો મળે તેથી તેમને ચંદ્રની આવશ્યકતા નહીં હોય, અને જેમ જેમ ગ્રહો દૂર તેમતેમ સૂર્યની ઉચ્છૃતા તથા પ્રકાશ ઓછાં થયાં તેથી ચંદ્રોની આવશ્યકતા લાગતી ગઈ, અને જેમ જેમ દૂર તેમ એની સંખ્યામાં પણ વૃદ્ધિ કરવી પડી. આ નિયમ પ્રમાણે આત્મ એ ગ્રહો સુરેનસ તથા નેપ્ચ્યુનને ઘણા ચંદ્રો હોવા જોઈએ. આ તર્ક સત્ય હોવો જોઈએ કારણ કે તેઓના સર્વ ચંદ્રો અઘાપિ પચૈત દૃષ્ટિગત થયા નથી પણ અવિષ્યમાં કેમ ન થાય?

હવે અહો ઉપર વરિત છે કે નહીં તે વિષયમાં વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આપણી પૃથ્વી ઉપર વરિત છે તો સર્વ અહો ઉપર વરિત હોવી જ નોંધએ, એમ સાદૃશ્યના ન્યાયથી ક્ષણિત થાય છે. ઇશ્વરે એક જ સૂર્યની સત્તા નીચે સર્વ અહો સમાનરીતિએ મુક્યા તે છતાં તેમાંથી એક જ અહ પૃથ્વીને વસ્તિવાન કરી અન્યને વસ્તિહીન મુક્યા એ વાત અગમ્ય છે. ઇશ્વરને આપણી પૃથ્વી ઉપર વિશેષ અનુગ્રહ કરવાનું કારણ નથી, માટે સર્વ અહો ઉપર વારેત હોવી જ નોંધએ અને તે ઉત્પન્ન થવાના તથા નાશ થવાના નિયમો પણ હોવા જ નોંધએ. તે નિયમો પ્રમાણે દરેક અહ ઉપર વરિત હશે જ અથવા કોઈ ઉપર યદિ નાશ પામી જશે તો હવે કેટલાક ઉપર ઉત્પન્ન થઈ હશે અથવા હવે જાછી થશે. દરેક અહમાં આપણા જેવી જ વસ્તિ છે એમ માનવાનું કારણ નથી. પૃથ્વીની પ્રકૃતિ ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ ઇત્યાદિને અનુકૂલ આપણી વસ્તિ છે તે જ પ્રકારે અન્ય અહોની પ્રકૃતિ, ઉષ્ણતા, પ્રકાશ ઇત્યાદિને અનુકૂળ ત્યાંની વસ્તિ હોવી જ નોંધએ. જેમ આપણા દેશમાં પૃથ્વીતત્ત્વ પ્રધાન છે તેમ જ અન્ય અહોની વસ્તિના દેહોમાં પ્રત્યેક અહના નિર્માણનું તત્ત્વ પ્રધાન હોવું જ નોંધએ. આ જ નિયમ પ્રમાણે સૂર્ય ઉપર પણ વરિત હોવી નોંધએ એમ માની શકાય. આપણી પૃથ્વી ઉપરનો અનુબ્ધ અન્ય અહ ઉપર જઈ શકે તો તે લાં રહી કે ઇપી શકે નહીં, કારણ કે આ પૃથ્વી ઉપર પણ વાતાવરણમાં બહુનથી ઉડતા મનુષ્યો ધણે જામે જાય છે સારે તેમનાથી આસોચવાસ બરોબર લઈ શકાતો નથી તથા શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ છૂટે છે. વિદ્વાનો એમ માને છે કે આપણા ચંદ્ર ઉપર આ સમયમાં વસ્તિ નથી, પૂર્વકાલમાં હશે પણ અધુના તો લાં જલ અથવા વનસ્પતિ કાંઈ નથી. સારે ત્યાં પૂર્વકાલમાં વસ્તિ હશે અને પશ્ચાત્ નાશ પામી હશે. અમુક કાલચક્ર વસ્તિનું છે, અમુક નાશનું તથા અમુક ઉત્પત્તિનું છે એ સર્વ નિયમો આપણા શુદ્ધશાસ્ત્રોમાં છે તે પ્રમાણે ચંદ્ર ઉપર હાલ નાશનું કાલચક્ર પ્રવર્તિતું હશે.

આપણી પૃથ્વીની સમીપનો અહ માર્સ (મંગળ) છે. તેને માટે વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે તેમાં વસ્તિ છે અને તેમાં મહાન પ્રજ્વાલિકાઓ છે તથા હિમનાં મહાન સ્ત્રોત છે. આ અહનો રંગ રક્ત દેખાય છે, તો લાંની વનસ્પતિ રક્તવર્ણની હોવી નોંધએ. લાંના લોકોને આપણી પૃથ્વી હરિત-વર્ણી કેમ નહીં દેખાતી હોય ?

અન્ય અહો આપણી પૃથ્વીથી ઘણા દૂર છે તેથી દૂરદર્શક યંત્રથી પણ લાંનું કોઈ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આટે પ્રલક્ષ પ્રમાણનું અનુમાન તેઓ સંબધે કાંઈ નથી.

આ પ્રકારનું આપણું સૂર્યમંડલ છે. આવાં અનેક સૂર્યમંડલો અખિલ વિશ્વમંડલમાં છે અને તે ઘણાં જ દૂર છે. આકાશમાં જે રિચર તારા દેખાય છે તે તે સૂર્યમંડલોના સૂર્યો છે. તેઓ અલંત દૂર હોવાથી આટલા સ્વરૂપ પણ દેખાય છે, પરંતુ તેમના અહો તો આપણને દેખાતા જ નથી કારણ કે તેઓ ઘણા જ નાહાના અને દૂર છે. એક સૂર્યમંડલને એક અંડરૂપે માનીએ તો અખિલ વિશ્વમંડલમાં એવાં અનેક અંડો છે અને તે સર્વનું અખિલ વિશ્વ તે એક મહાન અંડ છે. તે મહાન અંડને આપણા શાસ્ત્રોમાં 'અન્ધાણ્ડ' કહેલું છે.

આ પ્રકારે આપણું સૂર્યમંડલ એક અંડ છે અને આપણા શાસ્ત્રોમાં કલા પ્રમાણે તેની સીમા ત્રણ ખર્વ માઇલની છે. અર્થાત્ ઉક્ત સીમા પર્વત આ સૂર્યમંડલના અંડમાં એક આકાશતત્ત્વ (એથેરીક મેટર) વિસ્તૃત થઈ રહેલું છે. તેમાં અન્ય અદ્ય અંડો તરે છે જે આપણને દૃશ્ય ગ્રહોરૂપે નજરે પડે છે.

આ પ્રમાણે આપણી પૃથ્વીનું પણ છે. આ પૃથ્વીઅંડની સીમા પચાસ હજાર માઇલની છે. આમાંના સપ્તમાંશમાં પૃથ્વી તથા જલતત્ત્વ પ્રધાન પદાર્થ રહેલો છે અને શેષમાંશમાં પૃથ્વીતત્ત્વ આકાશ રહેલું છે. તેની અંતિમ સીમારેખાએ એવી સ્થિતિ છે કે જ્યાં પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિ વિરમે છે, અર્થાત્ હાં પૃથ્વીની આકર્ષણ તથા વિકર્ષણ શક્તિઓ સમાન થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ ગ્રહો સંબધે સમજવું. માત્ર તેઓની સીમા ભિન્ન ભિન્ન સમજવી. આપણા આ સૂર્યમંડલઅંડનું મધ્ય બિંદુ આપણો સૂર્ય, અને જેમ આપણા સૂર્યની ગતિ થાય તેમ તેની સાથે આ સર્વ ગ્રહોની ગતિ થાય છે. અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ કહે છે કે આપણો સૂર્ય હકચુંડીચ નક્ષત્ર પ્રતિ દિનપ્રતિદિન ખસતો જાય છે અને તેની સાથે અખિલ સૂર્યમંડલ પણ જાય છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અન્ય કોઈ મહત્ત્વ સૂર્ય આસપાસ ગ્રહવત્ આપણો સૂર્ય ભ્રમણ કરતો હશે, કે જેની આસપાસ અન્ય સૂર્યો તેમનાં મંડલો સહિત તેવે જ પ્રકારે ભ્રમણ કરતા હશે. આ વાત આપણાં ઉપનિષદોથી સમર્થિત થાય છે.

તેમાં એમ કહેલું છે કે સમગ્ર વિશ્વમંડલનાં તત્ત્વોના ચાર વિભાગ છે:—૧ પ્રકૃતિતત્ત્વ અથવા પૃથ્વીતત્ત્વ; ૨ આકાશ તત્ત્વ; ૩ પ્રાણુતત્ત્વ; ૪ મનસ્તત્ત્વ. આપણી પૃથ્વી પ્રકૃતિતત્ત્વનો એક ગોળો છે, અને તે અન્ય ગ્રહોવત્ આકાશતત્ત્વના સમુદ્રમાં તરે છે. તેનું મધ્ય બિંદુ આ આકાશતત્ત્વનો સૂર્ય છે, (જે સૂર્યને આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ,) અને આ આકાશતત્ત્વ આ સૂર્યની સત્તા પહોંચે ત્યાં સુધી વિસ્તૃત છે. હવે આ આકાશિક સૂર્ય (દૃષ્ટિગત છે તે) પોતે તેવા અન્ય સૂર્યોની પેઠે પ્રાણુતત્ત્વના સમુદ્રમાં તરે છે. તેનું મધ્ય બિંદુ પ્રાણુતત્ત્વનો એક મહાન્ સૂર્ય છે. આ તેના મધ્ય બિંદુ મહાન સૂર્યની સત્તા જ્યાં પર્વત પહોંચે છે ત્યાં પર્વત પ્રાણુતત્ત્વ વિસ્તૃત છે. આ પ્રાણુતત્ત્વનો સૂર્ય તેવા અન્ય સૂર્યોની પેઠે મનસ્તત્ત્વના સમુદ્રમાં તરે છે. તેનું મધ્યબિંદુ તેનો એક સૌથી મહાન મનસ્તત્ત્વનો સૂર્ય છે. આ મનસ્તત્ત્વ આ સૌથી મહાન સૂર્યની સત્તા પર્વત વિસ્તૃત છે. આ પ્રકારે સરલતાથી સ્પષ્ટ થશે કે આપણી પૃથ્વી ચાર તત્ત્વોની અંદર આવેલી છે, તે એવે પ્રકારે કે:—પ્રથમ મહાન્ મનસ્તત્ત્વ—તેની અંદર તેનો ઉપભાગ પ્રાણુતત્ત્વ—તેની અંદર તેનો ઉપોપભાગ આકાશતત્ત્વ—અને તેની અંદર તેનો ઉપોપોપભાગ પ્રકૃતિતત્ત્વ અથવા પૃથ્વીતત્ત્વ. આપણી પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યોમાં આ ચાર તત્ત્વો રહેલાં છે, અને સૌ તત્ત્વોમાંનાં અવશિષ્ટ ત્રણ તત્ત્વો મનસ્તત્ત્વથી બાહ્ય છે તેથી આ સમયે આપણી સંજ્ઞાથી દુર્ગમ્ય છે.

ગામડાંની પંચાયત

અને

તેના પુનરુજ્જીવન સમ્બંધી વિચાર.

ગામડાંની પંચાયત સંબંધી ચર્ચા, મી. મલ્લારીના હિંદુસ્થાનની સરકાર ઉપર મો-
ટીવેલા આચાર્ય પત્રથી અને સરકારે વાંચેલા તેના નિરાશાસ્પક ઉત્તરથી એટલી બધી
વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસારને પામી છે કે તેના સંબંધી આપણા આ શુન્નરાત્રી માસિકમાં પુનઃ
નિરૂપણ કરવું આપાતતઃ નિરૂપણી ગણાય, તો પણ વિચારદીક્ષ વાચકોને જણાવું હશે
કે વર્તમાનપત્રોની ચર્ચા ઘણે ભાગે એકદેશી છે. પ્રજામતને પ્રાધાન્ય આપનારાં વર્તમાન-
પત્રો આ પંચાયતના પુનરુજ્જીવનમાં દેશના ઉદયની ભારે આશા રાખે છે, અને સરકારના
ઉત્તરને સઘળી રીતે વખોડી કાઢે છે. કેટલાક સરકારના મતનું અવગ્રંથન કરનારા પંચાયત-
ને એક ભૂતકાલનું સ્વપ્ન માને છે અને તેના પુનરુજ્જીવનની આશા એ દુશ્વળ સમજે છે.
આના વિચારબેદના પ્રસંગે તે તે વિચારોનો સમન્વય કરી પંચાયતની સંરચા દેહલે અંશે
સફલ થાય તેવી છે અને હાલના રાજ્યજવારણમાં ગામડાંના રહીશોના ર્યાનિક દિત
સંબંધી હકો કેટલા જળવાયા છે, અને તે હકોની મર્યાદાના વિસ્તારથી પંચાયતને ઉદ્દેશ
થોડે ઘણે અંશે પહોંચી શકે તેવું થાય એમ છે કે સી રીતે એ આખત દિગ્દર્શન કરવું અત્ર
યોગ્ય ગણ્યું છે.

આપણા દેશના સમાજના જવારણનું અવલોકન કરનારને સ્પષ્ટ જણાય છે કે આપણા
સમાજનો પાયો એક એક કુટુંબ છે, અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાની પેઠે વ્યક્તિથી સમાજનું
જવારણ ઉદય પામતું નથી. સામાજિક સુધારણાના દિમાવતોએ આ આરંભનો ભેદ લ-
ક્ષમાં ધણી વખત રાખતા નથી અને તેથી પશ્ચિમમાં સામાજિક સુધારણાના ને ને વિષયો
સફલ થયા છે તે તે ઉપાયો આ ભૂમિમાં કાંતો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે અથવા ધાર્યો પ્રભાવો
પ્રાપ્તિની સિદ્ધિ કરી શક્યા નથી. મન્વાદિ સ્મૃતિઓમાં પ્રતિપાદન પામેલી તથા ધણી કાલથી
વ્યવહારમાં મૂકાયેલી આ કૌટુંબિક વ્યવસ્થાથી આપણાં ગામડાંઓનો સમાજ એકતંત્રથી વ્ય-
વહાર કરતો હતો. પ્રત્યેક ગામડું પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડે એવા જનોથી રચાયેલું હતું.
દરેક ગામડામાં ખેડુત વર્ગ, એક અથવા તેથી વધારે પુરોહિત (ગોર, બ્રાહ્મણ), હજમ, કુંભાર,
સુથાર તથા લવાર અને ગામનો અઝણી પટેલ આટલા અંશે હોય છે. આ અંશોથી જ-
નેલો ગ્રામજનો સમાજ તેમની જરૂરીઆતોને લક્ષમાં રાખતાં પૂર્ણ હતો અને તે એકતંત્રથી
વ્યવહાર કરતો. આ સમાજના રચનાર કુટુંબોના અઝણી પુરુષો પંચાયત જની ગામની
સાધારણ ભાગલાગની તકરારો નજીવા ચુન્હા અને ટંટાડીસાથેનો ચુકાતો કરતા, અને
પોતાના ગામનો ફડચો બીજા ગામવાળા અથવા રાજ્યના અમલદાર કરે તો તેમાં તેઓ
પોતાની હિનતા સમજતા. આ પ્રકારની ગામડાના સમાજની આંતર વ્યવસ્થા હતી એટલું
જ નહિ પણ બીજા ગામડાંના નિરંકુશ અને તોફાની લોકોના હુમલામાંથી બચવા^૧ સાર
પ્રત્યેક ગામ પોતાના ખરચે રખવાળો રાખતા, અને પ્રસંગે ગામના લોકો સામે ટક્કર
પણ ઝીલતા આ પ્રભાવો મુલકી, ન્યાય, અને પોલીસની વ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક ગામ પોતાની

આવશ્યકતાના પ્રમાણમાં પૂર્ણ ગણાતું. આ કારણથી રાજ્યકર્તાને તેમના સ્થાણ પાલન સંબંધીને બોલે પણ એછો થતો અને ખાસ મોટી તકરારોના પ્રસંગે ન્યાયમંદિરે ચલાવવામાં આવતા.

ઉપર બતાવેલા આપણા ગામડાના સમાજના બંધારણમાં કોઈ અપૂર્વતા રહેલી છે અને તેનો સારો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, એ વાર્તા ઈંગ્લેન્ડ સરકારની કાર્યદક્ષ નજર બહાર ગઈ ન હતી. મદ્રાસ પ્રલાકામાં પંચાયતનું ધોરણ કાયદેસર ગણ્યું છે. આપણા પ્રલાકામાં પણ વિશેષ પોલીસ એક્ટની રચના ગામડાના આ પ્રકારના બંધારણને લક્ષમાં રાખી બનાવવામાં આવી છે. ગામના અગ્રણી પટેલને શિર જોડાઈતું જોખમ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને પટેલની કોર્ટ કરેલા ચુકાદા ઉપર જો કે તે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી તુચ્છ લાગે, તો પણ માત્ર હાઇકોર્ટની જ સત્તાનો અંકુશ છે.

આ પ્રાચીન ગ્રામસમાજ તથા પંચાયતના બંધારણની શિથિલતા પરરાજ્યના અને મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લેન્ડ સરકારના અમલ પછી ચલાવવા લાગી, અને તેનાં મુખ્ય કારણો ત્રણ જણાય છે. પ્રથમ તો પશ્ચિમની પ્રજાના સહવાસથી તથા રેલવે આદિ સાધનોના પ્રસારથી તથા હુન્નરકલાની વૃદ્ધિથી નગરવાસ પ્રતિ લોકોની અભિરચિ વધતી ગઈ. નગર સાથે સંબંધ સંપનાર કુટુંબો પોતાની મિથ્યા મહોટાઈતું અભિમાન ધારણ કરી પોતાનાં સમાજને બીજાનાં ગામડાનાં કુટુંબો સાથેના સંસર્ગ એછો કરતા ગયા, અને તેના પરિણામમાં પરસ્પરને મદદ કરવાના તથા કરકસરથી વ્યવહાર નીભાવવાના ઉત્તમ શુભો નગરવાસીમાંથી હુમ્મ ચલાવ્યા. ખીજું પશ્ચિમની કેળવણીના પ્રભાવથી અને તે પ્રજાના સામાજિક બંધારણના અભ્યાસની અગત્ય અસરોથી મુધરેલી ગણાતી પ્રજા વ્યક્તિને પ્રાધાન્ય આપવા લાગી અને કુટુંબને ગણ્યું કરવા લાગી, અવિભક્ત કુટુંબની સંરચાને એક ખેડી અથવા સાંકળરૂપે ગણવા લાગી, અને સહજ કમાણી કરનાર એક પુરુષ કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયો કે કંઈનું કંઈ બહાનું કાઢી પોતાની ગૃહવ્યવસ્થા જૂદી પાડવા લાગ્યો. આથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી કે અવિભક્ત કુટુંબની સંરચામાં કંઈ હોય જ નથી અથવા પશ્ચિમના સંસર્ગથી આપણે સમાજના સંબંધમાં સઘળું જોયું જ છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે અવિભક્ત કુટુંબની સંરચામાં હોય છે, અને સામાજિક સંરચામાં પશ્ચિમની સુધારણાના સંસર્ગથી આપણે વ્યક્તિના કેટલાક ઉત્તમ કર્તવ્યપરાયણતા, કાર્યદક્ષતા આદિ ગુણોને પ્રકટ કરી ચક્રવા છીએ. તો પણ ગ્રામસંસ્થાની શિથિલતામાં આ પશ્ચિમનો સંસર્ગ ધણું નિમિત્તોમાંનું એક નિમિત્ત છે. એટલું જ અત્ર તાત્પર્ય છે. ઉપરનાં બે નિમિત્ત ઉપરાંત ત્રીજું ગ્રામસંસ્થાને શિથિલ કરનાર કારણ પટેલના પોતાના હોય છે. પટેલના અવિચારીપણાથી સ્વાર્થસિદ્ધિની લોહુપતાથી અને જુલમી સ્વભાવથી ગ્રામતંત્ર શિથિલ થવા લાગ્યું. પ્રાચીનકાળમાં પટેલના હોયે અંકુશમાં રહેતા, કારણ કે ગામની પ્રજા ગામનો ત્યાગ કરીને જતી રહે તો તેની ઉપજનો પોષાક લાગતો. હાલ પટેલને તે પ્રકારનો અંકુશ નથી. ઘણું સ્થળે તેમને રોકડ દરમાયો મળે છે અથવા જમીનનું પગલ હોય છે. આ પગલ અને રોકડ રકમ પુરતી હોતી નથી. અને તેથી ગરીબ પ્રજાની કનડગત પટેલોના હાથે થાય છે. વળી ઘણું સ્થળે ગામના શાહુકારને ઘેર પટેલો મળ્યાના હાથેલા છે. અને તેવા પટેલમાં પ્રજાની લાગણી નિર્મલ થવા જવી હોય

છે. પટેલનું જે સ્વાતંત્ર્ય, મોભો અને તેના ઉપરનો પ્રભુનો અંકુશ હતાં તે હાલ પટેલના અતિદોષોથી અને સરકારના પગારદાર તલાકીના દબાણથી નિરૂત થયાં છે.

આમસંસ્થાની આ પડતી દસ આપણા દેશહિતેથી નેતા પુરુષોની નજર બહાર નથી. મી. મલબારી જેવા લોકલાગણીવાળા પુરુષે ગામનાં પંચાયતનાં પુનરુજ્જીવન કરવાના આશયથી એક પત્ર નામદાર વાઘસરાયને મોકલ્યું હતું. તે પત્રમાં તેમણે નીચેનાં કારણો પંચાયતના પુનરુદ્ધારમાં આપ્યાં હતાં :—

(૧) લોકલ ફંડના એક આનાના કરની ઉપજ તે તે ગામોના લાભમાં ખરચાતી નથી. ગામની પંચાયત રક્ષણ તો આ નાણાંનો રાષ્ટ્રનિક ઉપયોગ સારો થાય.

(૨) કલેક્ટરને અમુક મુલકી અથવા પોલીસ કામમાં મદદ કરવા સારું પંચ નીમવાની સત્તા છે. નફારા અને બદમાશના નામની ચાદ પોલીસને ત્યાં રહે છે, તો શા સારા સારા અને ગામની લાગણી ધરાવનાર મનુષ્યોને કાયદેસર મંડળરૂપે સ્થાપવા ન જોઈએ ?

(૩) બંગાળા અને મદ્રાસ પ્રદેશમાં પંચાયતનો વહીવટ ચાલે છે અને તે સફળ નીવડે છે તો મુંબઈ પ્રદેશમાં પણ તેનું કાયદેસર બંધારણ અયામમાં જાણ નથી.

(૪) પંચાયતને પોતાનો વહીવટ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યાથી સ્વરાજ્ય કરવાની શક્તિ ફળવાશે. મુખશબ્દનાં અને પ્રાથમિક ફળવણીનાં કામોમાં તથા દુષ્કાસના સમયમાં ફાળી જીતોને મદદ કરવાના પ્રસંગમાં સરકારને સાહાય આપનાર નાનાં મંડળો આથી રચાશે. મુલકી પોલીસ, તથા ન્યાયનાં નજવાં કામોના ચુકાદા કરવાની ચોખ્ખતા તેમનામાં કાળે કરીને આવશે. બહોલ કરવાના પ્રસંગ મળ્યા સિવાય કામની બાહોશી આવતી નથી.

(૫) સર્વે અને સેટલમેન્ટ રજીસ્ટરોમાં “સરકારી પડતર” જમીન લખવામાં આવે છે. અને લેન્ડરેવન્યુકાંડ પ્રમાણે ગાયરણ વાસ્તે જમીન ધ્યાયથી કાદવાની સત્તા સરકારને મળેલી છે. તો પણ નગર પાસેનાં ગામડાંમાં નગરવાસીઓ અંગણ તથા વિનાદનાં સ્થાનો બાંધવા એટલા બધા તરખાર થયા છે કે ગામડીઆઓને જે કંઈ થોડી ધણી જમીન વિતાર કરવાને મળી હોય છે તે પણ જતી રહેવાને પ્રસંગ આવ્યો છે. ગાયરણની જમીન હોય છે તો પણ સરકાર તેનો ખીજો ઉપયોગ કરવા ધારે તો ગામલોક સરકાર વિરુદ્ધ પોતાના ઉપયોગને હક કાયદેસર સાબીત કરી શકે તેમ નથી, અને આ સંબંધમાં વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિરના મુકાદી સરકારના લાભમાં ઉતર્યા છે (જુઓ ઈ. લે. રિ. મુંબઈ વૉ. ૧૪ પૃષ્ઠ ૨૧૩ તથા મુંબઈ વૉ. ૨૧ પૃ. ૬૮૪) આથી લોકોને હક તરીકે પડતર જમીન ભોગવવાની નથી.

(૬) કદાચ ગાયરણ આદિ ગામના લોકોના ઉપયોગની જમીન હંમેશને માટે બક્ષીસ અથવા ઇનામ તરીકે સરકાર પાળવી ચોખ્ખ ન ગણે તોપણ ગામની પંચાયત ગામના સમાજ તરફથી ખાતેદાર તરીકે ધારણ કરી શકે એવી ચોખ્ખા સરકાર વગર અડચણે કરી શકે તેમ છે. જમીન ઉપરની બાલકી સરકાર બધે રાખે, પણ ખાતેદાર તરીકેના કાયદેસર હક ગામના પંચાયતને પ્રાપ્ત થાય તો પણ અમે સતોષ માનીશું.

ઉપર પ્રમાણે પોતાની દિમાચતનાં કારણો આપી મી. મલખારી પોતાની દરખાસો અથવા માગણીઓ સ્પષ્ટ રૂપમાં સરકારે સમક્ષ મૂકે છે:—

(૧) દરેક ગામમાંથી અથવા ગામડાના અમુક સમુદાયથી લેવાતો લોકલક્ષ્ણનો એક આનાનો કર તે ગામમાં અથવા સમુદાયમાં વપરાવો જોઈએ.

(૨) લોકલક્ષ્ણનાં કરનો ઉપરનો દિસ્સો એક સ્થાનિક પંચાયતથી ખરવાવો જોઈએ, આ સ્થાનિક પંચાયત નિદાન સાત વર્ષે તાલુકા લોકલખોડની સંમતિથી ડિરેક્ટ લોકલખોડનીમે.

(૩) ગામડી નિશાળોને પ્રાયમિક કેળવણીમાં મદદ તરીકે રકમ આપવાની તથા ગામના સાર્વજનિક લાભવાળાં કામોમાં નાણાં વાપરવાની સત્તા તે પંચાયતને આપવી.

(૪) દરેક ગામમાં હાલ જેમ વહીવટના બળથી ચાલે છે તેમ નહિ, પરંતુ ગામના પોતાના કાયદેસર દક તરીકે અમુક ક્ષેત્રકળા જાચરાણુ સાર તથા બાગ અને વિનોદનાં સ્થાન તરીકે જૂદું રખાવું જોઈએ. અને એવા ક્ષેત્રકળને ધારણ કરવાની સત્તા ગામની પંચાયતને મળવી જોઈએ. દરેક ગામ સાર દસ એકર કરતાં ઓછી જમીન મુકરર થવી જોઈએ નહિ, પણ તેની સાથે હાલ જેટલી પ્રાપ્ત હોય અને તે જગે હોય તો તે કમી થવી જોઈએ નહિ.

(૫) સરકારી અમલદારોએ ગામની પંચાયતને એક સામુદાયિક સરથા તરીકે સઘળાં બ્યાવહારિક કામમાં મથવી જોઈએ.

ઉપરની દરખાસોના સંબંધમાં સરકારે ગોળગોળ ઉત્તર આપ્યું છે જેના મુદ્દા નીચે મુજબ છે:—

(૧) વિનોદનાં સ્થાનના સંબંધમાં મુંબઇ સરકારને હિંદુસ્થાનની સરકાર તરફથી એમ લખવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સાર્વજનિક ઉપયોગની જમીન ન હોય ત્યાં ગામની આસપાસ તેવા ઉપયોગની જમીન સરકારે કાઢી આપવી.

(૨) લોકલક્ષ્ણનાં નાણાં તે તે ગામોમાં પંચાયતની મારફત ખરવાવાં જોઈએ અને પંચાયતને તે નાણાં ખરવાવાની કાયદેસર સત્તા મળવી જોઈએ—તે સંબંધમાં સરકાર ગામડાના સામુદાયિક જીવનતંત્રનો ભંગ થયેલો જોઈએ, મલખારી જેવા દેશહિતથી સાથે શો-કમાં ભાગ લે છે. આ જીવનતંત્ર પુનઃ જન્મત્ થાય તેવી યોજના કરવા સરકાર ધણી ખુશી છે. મુંબઈ હલાકામાં ઉત્તેજ સરકારના રાજ્યના પ્રવેશ પહેલાંથી સામુદાયિક જીવનનુભવ સમર્થુ ચાલ્યું છે, અને તેનો નાશ સત્તર ચવામાં પશ્ચિમની સંસ્થાઓ ધણે અંશે કારણરૂપ નીવડી છે. મુંબઇ હલાકામાં આ સામુદાયિક જીવનતંત્રને જન્મત્ કરવાના સરકારે વખતો વખત કરેલા ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે; અને સરકાર “કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીઝ બિલ” (જેકુ-તોની નાણાં ધીરવા વગેરેની પરસ્પર મદદ આપવા માટેની પેઠીઓનું બિલ) પસાર થવા ઉપર ગામડાંમાં ઐક્યબલ જામશે એવી આશા રાખે છે.

(૩) પંચાયતને નાણાં ખરવાવાની સત્તા આપવામાં નીચેની ત્રણ ગર્ભિત તકરારો ખડી કરવામાં આવી છે:—

(બી) લોકલેન્ડનો અમુક ભાગ અમુક ગ્રામ અથવા ગામના મંડળમાં મુકરર, કરી આપવાની દરખાસ અમલમાં સર્વાથે મુદ્દી શકાય તેમ નથી.

(ચી) કેટલીક કાયદાની દરકતો છે અને તે ઉપરાંત તેમનાં ખર્ચ અને હીસાબ ઉપર અંકુશ રાખવામાં ઘણી અગવડ પડે તેમ છે.

(કી) કરંથી ઉરશવેલી મોટી રકમો ખર્ચવાનું કામ જ્યાં સ્વરાજ્યની શક્તિ નિર્મૂલ્ય થઈ છે તેવાં ગામડાંમાં ગામની પંચાયતને સોંપવામાં બારે જોખમ છે.

વાચકને સહજ સમજાશે કે ઉપરનું ઉત્તર મી. મજબૂરીના હેતુઓને લક્ષમાં રાખી અપાયું નથી, પણ માત્ર મીલ શબ્દોનું સમાધાન છે.

મુખ્ય સરકારને લખતા માત્રથી ગાયરણુ વિગેરે સાંવૈજનિક ઉપયોગની જમીનમાં કેટલો વધારો થાય છે એ એક બે વર્ષના જમાનગીના તથા એડમીનીસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ થયા પછી જણાશે.

લેન્ડરવન્યુકેડમાં આવી સાંવૈજનિક ઉપયોગની જમીન ઇલાયધી કાઢી મૂકવાની સત્તા સબ્જેન્ટ અમલદારને તથા કમીશનરને પ્રાપ્ત થયેલી છે, પણ પ્રથમ એટલો જ છે કે આવી જમીન પુરતી છે અને ગામના લોકો તે જમીન ઉપર પોતાનો કાપડેસર હક પ્રતિપાદન કરી શકે તેમ છે કે કેમ ? આ બંને પ્રશ્નનું ઉત્તર અભાવમાં જ આવી શકે તેમ છે. સરકાર આવી જમીનનો પોતે બીજા ઉપયોગ કરવા ધારે તો કાયદાથી તેમ કરવામાં પ્રભુ પ્રતિબંધ નાંખી શકે તેમ નથી, એમ આપણે પ્રથમ સૂચવી ગયા તે હાઇકોર્ટનો રૂલાગથી સ્પષ્ટ છે. ગાયરણુ જમીનના સંબંધમાં જ્યાં સબ્જેન્ટ વખતથી પડતર જમીન ઝાઢી હોય છે એવાં ગામોમાં આવી જમીન ઇલાયધી કાઢેલી હોતી નથી. જ્યાં ખેતીનો ફેલાવો અધિક છે, જ્યાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધતું ચાલે છે અને જ્યાં પાસેના નગરવાસીઓનો મકાન વિગેરે બાંધવાનો વેગ વધારે હોય છે, ત્યાં આવી ઇલાયધી જમીન જણાતી નથી અને કહી હોય છે તો તે ગામના ઢોરના પ્રમાણમાં નહિ જેવી હોય છે. આનાં ગામોમાં ખેડુતો રોડ પડતર રાખી નમાવ કરે છે, પણ રજારી વિગેરેનાં ઢોરને દરકત ઘણી પડે છે. આવી જમીન નહિ હોવાથી ખેડુતોનાં ખેતરો રજારી વિગેરેનાં દવડતાં ઢોરથી જોગાઈ જાય છે. તેના પરિણામમાં ખીંગાની અત્રે મારેમાગની ફરીઆરો વધે છે, અને ગામના લોકમાં કુસંપની વૃદ્ધિ થાય છે. જેમને માત્ર બે ચાર વીંધા જમીન ખેડવાની હોય છે તેને વધારે રોડ પડતર રાખવું તે પણ આવકના પ્રમાણમાં મરવડે તેમ નથી. આ બાબત વિશેષ ખાતરી કરવી હોય તો તે નગર અને મોટા કસ્ટાના ગામોની આસપાસના ગામડાંમાં કેટલી જમીન ગાયરણુની છે, ગામનાં ઢોર કેટલાં છે, અને તે બેનું પ્રમાણ કેટલું આવે છે તેના આંકડા તારવી કાઢવાથી સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

વિનોદનો રિયાનં સંબંધમાં મી. મલજારીની ઉચ્ચ અભિમાના, સરકાર તેવી જમીન કાઢી આપે તો પણ, સહજ થાય એવાં ચિહ્ન આપણી હાથની ગામડાંની પ્રજામાં જણાતાં નથી. તેમનામાં બુદ્ધિ બગીચામાં વિનોદ કરવાની અને આરામ લેવાની જોઈ પ્રકટ કરે એવો કેળવણીનો પ્રસાર અવાપિ થયો નથી. ગ્રામીન માસસંસ્થામાં આવી સામુદાયિક ઉ-

પયોગની જમીન ધર્માદારે રહેલી હોય છે. લગભગ દરેક ગામમાં ગામડાના લોકોને રૂએ તેવાં ગામ બહાર શિવાલય અથવા માતાના મંદિરનાં સ્થલ હોય છે. તે સ્થલ પ્રાચીન રમ્ય હોય છે. અને ખુલા ભાગમાં આવેલાં હોય છે. આવાં સ્થલો આપણી પ્રાચીન પૂર્વ કર્મો કરવાની જ્ઞાના ધસારાને લીધે, અને શ્રીમાનોએ પોતાના દ્રવ્યની લોક કલ્યાણાર્થે વ્યય કરવાની દિશા વર્તમાન સમયમાં બદલેલી હોવાને લીધે, છૂટું દશામાં આવી ગયાં છે. સરકાર તરફથી મળતા રોકડ હકો તથા દેવસ્થાનને લગતી જમીનનો ઉપયોગ બરાબર થતો નથી; ધર્માદાર પંચ આ બાબત ઉપર બરાબર લક્ષ આપતા નથી, અને કેટલેક પ્રસંગે તેઓ પોતે જ અપ્રમાણિક હોવાથી આ સાર્વજનિક સ્થલોની દુર્દશા થયેલી છે. આ સ્થલોના પુનરુદ્ધાર કરવા તરફ પ્રયત્ન વલણ થાય તો વિનોદ અને વિહારનાં સ્થલો સાર તત્કાલ મુખ પાડવાનું કારણ રહે નહિ, એટલું જ નહિ પણ સરકાર જેમ પ્રાચીન રાજ્યનાં ભવ્ય મકાનો અને દેવસ્થલોની સુરક્ષા કરવા હાલ કાયદાથી તત્પર થઈ છે તેમ પ્રજાએ પણ આવાં નાનાં રમ્ય સ્થલોનો ખીંગાડ ન થાય તેવી યોજના કરવાની આવશ્યકતા છે.

વળી ગ્રામ ખુદી જગ્યાનો સારો ઉપયોગ કરવા તરફ ગામડાંની પ્રજા દોરાય તેવા હેતુથી આપણા ગુજરાતનું હિત જમણે હેંડે ધરું છે એવા મી. લિલીના પ્રશસ્ય પ્રયત્નને અત્ર આલેખવાની જરૂર છે. દુબકાલના વર્ષોમાં આપણી ગુજરાતની રવાબાયિક વૃક્ષધરાની શોભા યજ્ઞાં ગામડાંમાંથી નિવૃત્ત થઈ છે. સરકારી પક્ષતર જમીનમાં તળાવોની પાળ ઉપર અને ખુલા ભાગોમાં નવાં વૃક્ષ ઉછેરવાથી આરામનાં સ્થળોનો તથા નૈસર્ગિક શોભાનો વધારો થવા સંભવ છે એમ ધારી મી. લિલીએ સરકારને એવી દરખાસ કરી હતી કે આવી સરકારી પક્ષતર તથા સાર્વજનિક ઉપયોગની ખુદી જમીનમાં કોઈ મનુષ્ય આંખા વિગરે ફલાઉ ઝાડ ઉછેરે તો ફલનો માલીક તે ઉછેરનાર થાય અને તે બાબતની સરકાર લેખી સનદ આપે; અને જો સરકારને ખાસ કારણસર તે જમીન ખીજા ઉપયોગમાં લેવી પડે તો તે ઝાડ સરકાર ખોદી નાંખે અને તે બાબત ઉછેરનારને નુકસાની મળે નહિ. આ દરખાસ સરકારે મંજૂર સ્વીકૃત છે, અને સ્થાનિક અમલદારો આ બાબત યોગ્ય ધ્યાન આપે તો ગામડાંમાં ફેટલાંક રમ્ય સ્થલોનો વધારો થવા સંભવ છે.

હિંદુસ્થાનની સરકાર લખે છે કે “ મુંબઈ ઇલાકામાં સામુદાયિક જીવનતંત્રને જાગ્રત કરવાના કરેલા ઉપાયો નિષ્ફલ નીવડ્યા છે. ” પરંતુ આ પ્રયત્નો કયા તેનો ઉલ્લેખ થયો નથી. કયા પ્રયત્નોમાં સરકાર નિષ્ફલ ગઈ તે પ્રજા સમજી શકતી નથી. કદાચ ઉત્તરનો આશય એવો હોય કે સરકારે સ્વરાજ્યના અધારણુને ઉત્તેજન મળે એવા કાયદા ઘડ્યા છે, અને તેમાં ઐક્યબલ પ્રજાનું પ્રકટ થવાની આશા સખવામાં આવી હતી અને તે નિષ્ફલ થઈ છે, તો તે વિચાર પણ પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે. જેમાં સ્થાનિક પ્રજાનું મત કાયદેસર લક્ષમાં લેવામાં આવ્યું છે અને જેમાં સ્થાનિક વહીવટ કરવાનું અધારણુ જીવનતંત્ર રૂપે રહ્યું છે એવા મુંબઈ સરકારના ત્રણ કાયદા આજ મુખીમાં ઘડાયા છે.

(૧) ડીરટ્રીક્ટ મ્યુનિસીપલ એક્ટ.

(૨) લોકલ બોર્ડ એક્ટ.

(૩) વિલેજ સેનીટેશન એક્ટ.

આ ત્રણ કાયદા-વિના અન્ય કોઈ કાયદામાં પ્રમતો રચાનિક પહોંતમાં અંકુશ આ ઇલાકામાં નથી. પ્રથમનો કાયદો મોટાં નમર અથવા કરગાના ગામોને લાગુ પડે છે, અને તેથી ગામડાંની અવસ્થાને લગતા આપણા વિષયમાં તેની ચોખ્ખોઅચ્છાની ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે. વિસેન્ડ સેનિટરીયન ઍક્ટ જે જે ગામોમાં લખાયેલ થયો છે તે તે ગામોમાં તે ન્યૂન-ધિક અંશે સફલ નીવડ્યો છે, અને જ્યાં સફલ નથી નીવડ્યો ત્યાં રચાનિક અમલદારની સેનિટરી કમીટી અથવા સેનિટરી બોર્ડના મેમ્બરો સાથે પ્રતિપક્ષ રૂપે રહેવાની ટવધી નિષ્ફલતા જુદાઈ છે. આ કમિટીના મેમ્બરોમાં સ્વતંત્ર વિચાર જણાવવાના અંકુરો અમલદારોના આપણા સ્વભાવથી દબાઈ જાય છે, અને મુનીશીપલ મેમ્બરોની મોટા ગામોમાં જે પ્રતિષ્ઠા છે તે પ્રતિષ્ઠા નાનાં ગામડાંના સાધારણ જ્ઞાનવાળા મેમ્બરોમાં હોય નહિ એ સ્વાભાવિક છે. તેમના વિચારસ્વાતંત્ર્યને કેળવીને બહાર પાડવાનું કામ રચાનિક અમલદારનું છે. તેમને સુખ ગણી તેમના વિચારની અવમણના કરી પોતાના જ વિચારને કમીટીના દાવના રૂપમાં પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ રચાનિક અમલદારોની હોય ત્યાં સુધી ગામડાંમાં ઐક્ય બક્ષ જનમે એ બનતું અસંભવરૂપ છે. આથી સેનિટરી કમીટીની એક જે રચનની નિષ્ફલતા પંચાયતના પહોંતની વિરોધી રહીસ તરીકે કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાં પ્રદર્શિત થઈ હતી તે ખરા હેતુને અગ્રણ્યમાં રાખવાથી બહાર આવે છે. પ્રમતો ઐક્યજાતની ખામી દર્શાવી સરકાર આ પ્રસંગમાં વિરમે છે. પરંતુ રચાનિક અમલદારો પ્રજાના વિચાર અને યાણીના જ્ઞાનરૂપને તરછોડી કાઢે છે એ ખામી સરકારની નજરે ઉપર ચડી નથી. અને પક્ષથી થતા કાર્યમાં નિષ્ફલતા નીવડે તો એક પક્ષ ઉપર દેખતો બોલો નાંખી દેવો એ ન્યાયવિરુદ્ધ છે.

હવે આપણે લોકલબોર્ડના ઍક્ટમાં રચાનિક કરથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉપજ રચાનિક ઉપયોગનાં કામોમાં વાપરવા સંબંધમાં મામના લોકોને કેટલો હક છે તે તપાસીએ. લોકલબોર્ડનું બંધારણ આપણા વાચકને સુવિસ્તિત હોતું પડે છે, પણ તેના ફંડની વ્યવસ્થા કરવાના નિયમ કેટલક મુશ્કેલીવાળા બરેલા છે, અને તેથી ખી. મલખારીનું લક્ષ્યખિંદુ તે નિયમને નહિ જાણવારના હૃદયમાં હલતી ચકે તેમ નથી.

પ્રત્યેક ડીરક્ટ્રીકટ અથવા જિલ્લામાં એક લોકલબોર્ડ હોય છે અને તે નીચેની આવકોનું બને છે:—

- (૧) એક આનાતા કરની ઉપજ.
- (૨) રોલ અને ફરી (હોડી ફેરવાવો કર) ની ઉપજ.
- (૩) ઝેરી પદાર્થના વેચાણ સંબંધી ફી, ફંડ વિગરેની ઉપજ.
- (૪) રેતી કાંચરની ઉપજ.
- (૫) સરકાર તથા લોક તરફથી આવેલી નાણાંની મદદ.
- (૬) દારના અતિક્રમણના કાયદા મુજબની કજાની ફી.

ઉપરની છ પ્રકારની આવકનાં સાધનોમાંથી એક આનાના કરની ઉપજ એ મુખ્ય સાધન છે. આ ઉપજ સરકારના મહેસુલી અમલદારો સરકારની જમીન મહેસુલ સાથે આકારના એક રૂપિયા ઉપર એક આનાના નિયમથી ખેડૂત પાસેથી ઉઘરાવે છે, અને સરકાર ત્રિજેરીમાં લોકલક્ષડ ખાતે જમા થાય છે. આ ઉપજ વસુલ કરવાના ખર્ચને બાદ આપી ને રકમ રહે તે લોકલક્ષડની ઉપજ તરીકે ગણાય છે. આ એક આનાના કરની ઉપજ દરેક તાલુકા લોકલખોર્ડની સત્તા મર્યાદામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે તો પણ સમગ્ર જિલ્લા પ્રથમ ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલખોર્ડની સત્તા નીચે મલ્કાય છે. આ જિલ્લામાંથી ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલખોર્ડ પ્રથમ તીએની બાબતોનાં ખર્ચનો આંકડો કાપી લે છે:—

- (૧) સધળા લોકલક્ષડના નોકરોના પગાર તથા પેન્શન વિગેરેનું ખર્ચ.
- (૨) સધળા લોકલખોર્ડના હીસાબની તપાસણીને લગતું ખર્ચ.
- (૩) સરકારી ઓફિસમાં લોકલક્ષડના કામ સારૂ રોકાયેલા નોકરોના પગાર તથા પેન્શન કોન્ટ્રીબ્યુશનને લગતી રકમ.
- (૪) ડિસ્ટ્રિક્ટની અંદર આવેલી કેન્ટોનમેંટ કમીટી તથા મ્યુનીસીપલ બોર્ડની હદમાંથી ઉત્પન્ન થનારી એક આનાના કરની ઉપજનો કે ભાગ તે તે કમીટી અથવા બોર્ડને આપવો પડે છે. વળી યોગ્ય લાગે તો સમગ્રો કર તે તે હદનો તે તે કમીટી અને બોર્ડને સોંપવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં પ્રતિબંધ એવો છે કે આ ઉપજનો કે ભાગ તે તે કમીટી અથવા બોર્ડ પ્રાથમિક કેળવણીમાં ખર્ચવો જ નોંધાય.
- (૫) ઉપર બતાવ્યા મુજબ કેન્ટોનમેંટ કમીટી અથવા મ્યુનીસીપલ બોર્ડની હદની અંદરથી ઉત્પન્ન થયેલી એક આના કરની રકમ વળી થવા પછી જે રકમ રહે તેનો કે ભાગ ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડ પ્રાથમિક કેળવણી સારૂ કાપી લે.
- (૬) ડિસ્ટ્રિક્ટના મોટા રસ્તાઓ બનાવવા તથા તેની મરામત કરાવવા, તથા શીતળા કાઢાવવા સંબંધનું ખર્ચ તથા દવાખાનાં અને એવાં સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામેનું ખર્ચ ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલબોર્ડ કાપી લે.

આ પ્રમાણે એકંદરે છ પ્રકારના ખર્ચની રકમ કાપી લીધા પછી જે રોક રકમ રહે તેની ફાળવણી કરી, દરેક તાલુકા લોકલખોર્ડને તા. ૧ લી નવેમ્બર સુધીમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલખોર્ડ ખર્ચવા લાયક આવકની રકમ લખી જણાવે છે અને તે આંકડા ઉપર તાલુકા લોકલખોર્ડનું બજેટ બંધાય છે. આ ફાળવણી કેવળ ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડ પોતાની મરજી પ્રમાણે કરે છે અને તેના ઉપર તાલુકા લોકલખોર્ડના કંઈ અંકુશ નથી. તાલુકા લોકલ બોર્ડ તો જે રકમ ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડ આપે તે ઉપર જીવવાનું છે. આના પરિણામમાં દરેક તાલુકાને પોતાની મજા ઉપજના પ્રમાણમાં ખર્ચવાની રકમ મળતી નથી. પોતાની મજા આવક અને ખર્ચવાને મળતી રકમનું પ્રમાણ દરેક તાલુકા લોકલ બોર્ડમાં બરાબર

સચવાતું નહિ હોવાને લીધે, તથા ડીરેક્ટર લોકલ બોર્ડ, ઉપર કહેલી (૬) થી રકમ સંબંધી ખરચમાં વાસ્તવ અંકુશ નહિ રાખતી હોવાને લીધે લોકલ બોર્ડની રકમનો ધણો ભાગ સ્થાનિક ગામોના સુધારામાં વપરાતો નથી, અને આ મુદ્દા ઉપર મી. મલખારીનો કટાક્ષ છે. ડીરેક્ટર લોકલ બોર્ડના નિરંકુશપણથી તાલુકા લોકલ બોર્ડનાં અગત્યનાં કામો પર્ષોનાં વર્ષો પર્ષે તાલુકાની સવડ નથી એવા શેષથી બજેટ મીટીંગમાં બાકીમાં રાખવામાં આવે છે. આ અવ્યવસ્થા આપણા લોકપ્રિય કમિશનર મી. સિલ્હી સાહેબની નજર ઉપર તેઓ જ્યારે સુરક્ષા કલેક્ટર હતા ત્યારે આવી હતી, અને તેમણે એવો પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો કે લોકલ બોર્ડના એક આનાની ઉપજનો ૩૦ ટકા જેટલો ભાગ તે તે તાલુકા લોકલબોર્ડની હદમાં વપરાવો જ નોંધ્યો, આ નિયમ સુરતમાં લગભગ બરાબર જળવાયો હતો, પણ અમદાવાદ અને ખીજા જિલ્લામાં તે જળવાતો નહતો અને તે ઉપરથી ૩૦ ટકાના નિયમનો અતિ દેશ તેમણે ઉત્તરપ્રાંતમાં કર્યો છે. પણ આ નિયમ કાયદામાંથી પ્રકટ થતો નથી, પણ કારોબારી અમલદારના હુકમમાંથી જન્મ પામેલો છે. એટલે તે અમલદારના બદલાવાથી અથવા પાછળના અમલદાર તે બાબત પુરતું લક્ષ ન આપે તો પુનઃ ડીરેક્ટર લોકલબોર્ડ પોતાનું નિરંકુશપણ પ્રકટ કરી શકે તેમ છે. વળી ખીજા પ્રાંતોમાં આવો નિયમ છે કે નહિ તેની ખાતરી નથી. આથી કાયદામાં અથવા તે ઉપર યથેલી કાનૂનોમાં મી. સિલ્હીએ દાખલ કરેલો અથવા તેના જેવો નિયમ જ્યાં સુધી પ્રવેશ પામે નહિ ત્યાં સુધી વિશેષ ફક્લની આશા રાખવા જોઈ નથી. આ સંબંધમાં અમે દીવાન બહાદુર અબાસાલબાઈના પ્રિંસ મત સાથે મળતા આવીએ છીએ અને ૨૫૯ જજીવીએ છીએ કે રથાનિક અમલદારની વિવેકબુદ્ધિ (discretion=મુનસરી) ઉપર જ આધાર રાખવામાં પ્રજાને ધાર્ણી તુકશાવ સહન કરવું પડે છે. બધા અમલદારો અને ગવર્નરો મી. સિલ્હી અથવા લોર્ડ કર્ઝન જેવા હોતા નથી, અને કારોબારી સત્તાએ રથાનિકા નિયમ અમલદારોના બદલાવાથી વારંવાર બદલાય છે. હિંદુસ્થાનની સરકાર આ સંબંધમાં મી. મલખારી ઉપરના ઉત્તરમાં લખે છે કે લોકલબોર્ડો ગામના રહીશોના પ્રતિનિધિરૂપ છે અને ૩૦ ટકાનો નિયમ જે લોકલે અતુકૂત જણાયો હશે તો તે તે બોર્ડો સ્વીકારશે. પણ લોકલબોર્ડો કેવલ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી નથી, સરકારી અમલદારોના મતનું પ્રાધાન્ય સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. તાલુકા લોકલબોર્ડોના મેંબરો સર્વત્ર જણે છે કે ડીરેક્ટર લોકલબોર્ડો ખરચમાં મોટો ડીરેક્ટો કાપી લેશે અને તેથી તાલુકાનાં કામો એમને એમ પડી રહે છે. આટલું જણ્યા છતાં કયા લોકલબોર્ડોના મેંબરો કઈ મીટીંગમાં ડીરેક્ટર લોકલબોર્ડોના સમક્ષ આ વકરાર બજેટ વખતે મૂકી છે? જ્યારે સરકારને પણ આ નિયમ યોગ્ય લાગે છે તો કાયદામાં તેને દાખલ કરવામાં પ્રતિબંધ શો છે તે સમજી શકાતું નથી.

હાલ જે નિયમ પ્રવર્તે છે (૩૦ ટકાનો નિયમ સર્વત્ર અમલમાં નથી) તે નિયમથી જે ગામે લોકલબોર્ડની રકમ જેટલી બરી હોય તેના પ્રજાજીમાં તે ગામને દસ દસ વર્ષ સુધી કંઈ લાભ મળતો નથી. કદાચ ચારા-રિંગરની આન્ટમાં ગદદ આપાય છે, અને ચારામાં જ સમજો રથાનિક સુધારો સમાઈ જાય છે. આથી અમુક ગામોના સમુદાયમાં અમુક વર્ષે સરાસરી આટલા પ્રજાજીની રકમ ખરચાવી જ નોંધ્યો એવો કાયદાથી નિયમ સ્થપાવાની

જરૂર છે. આ રીતે પંચાયતનું સ્થાપન કરી તેમના હાથે લોકલેવેઈની રકમ ખર્ચવામાં ને કાયદાની હરકત રજુ કરવામાં આવી છે તે તો કાયદાના સઠન મુધારાથી દૂર થઈ શકે તેમ છે.

ખીજું સરકાર તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ખર્ચ અને હીસાબ ઉપર અંકુશ રાખવામાં ઘણી અગવડ પડે તેમ છે. પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તાલુકા લોકલેવેઈના ગામોના 'શૂપ' એટલે કે સમુદાય વાર પંચાયતની સ્થાપના થાય અને તેના ખર્ચનો હીસાબ તાલુકા લોકલેવેઈ તપાસે તો કામમાં વધારો થવાનો સંભવ બહુ રહેતો નથી.

ત્રીજી બીજી દલીલ સરકારે એવી રજુ કરી છે કે જ્યાં સ્વરાજ્યની શક્તિ નિર્મૂલ્ય થઈ છે ત્યાં ગામની પંચાયતને કરથી ઉધરાવેલી રકમ ખર્ચવાની સત્તા આપવામાં ભારે ભેખમ છે. પણ આ હરકત તો બી. મલખારીએ પેટે જ પ્રયત્નથી જાણી હતી. તેઓ કહ્યું હતું છે અને પ્રત્યેક દેશ દિતૈવી કહ્યું હતું કે જૂનો થવાનો સંભવ છે. જૂનો જોઈ થવા પામે એવી યોજના અથવા અંકુશો મૂકે. પણ જૂન થવાનો ભય જ આગળ કરવામાં આવે ત્યારે તો કોઈ પણ કાર્ય કરવાની શક્તિ ખીસી શકે નહિ. અમારા મત પ્રમાણે તો સ્વરાજ્યની કેળવણીનો પ્રથમ પાયો જ જૂન છે. હાલનું ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યજાધારણ નમુનારૂપ થઈ છે, તે પ્રથમથી તેવું નહતું. સમય સમયના અનુભવના આધારે તે જાધારણ મુધરી હાથ સામાન્ય પ્રજા, ઉમરાળ અને રાજના વિચારોના સામ્યને પ્રકટ કરનાર થઈ પડ્યું છે.

સ્થાનિક કામો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ દરેક તાલુકા લોકલેવેઈ એક વર્કિંગ કમીટીને સોંપે છે. આ વર્કિંગ કમીટી લોકલેવેઈના મેમ્બરોમાંથી પ્રકટ થયેલી હોય છે. આ કમીટીને સઠન બેઠાણે ૩૫ આપવામાં આવે અને તાલુકા લોકલેવેઈના એક એક શૂપ અથવા ગામના સમુદાયવાર એક એક પંચાયતની સ્થાપના થાય અને તે પંચાયતને એક સમૂહવિક સંસ્થા (Corporate body) તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, અને તે પંચાયત વર્કિંગ કમીટી સાથે રહી સ્થાનિક કામો ઉપર દેખરેખ રાખે અને તે પંચાયતને લોકલેવેઈ સલાહ આપનાર બોડી (advisory body) તરીકે સ્વીકારે તો પ્રજાને અને સરકારને પછો લાજ થવા સંભવ છે. પ્રજાને લોકલેવેઈની નાણાં સ્થાનિક કામોમાં વપરાશો એવો વિભાસ રહેશે, અને સરકારને સ્થાનિક હરકતો અને આવકમક કામો નજર ઉપર સતત આવશે.

“ ઇતિહાસની આરસી. ”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૭૨ થી)

૨

ક્રિશ્ચિયનિટિ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન: એમાંથી લેવા જેવો બોધ.

* પાછળના અંકમાં આપણે જોયું કે સ્વાતન્ત્ર્યપ્રેમ એ શ્રીક પ્રજાનું અને અધિકારમાન એ રોમન પ્રજાનું ખાસ લક્ષણ હતું. શ્રીક પ્રજા આત્મસંયમને અભાવે પડતીમાં આવી. રોમન પ્રજામાં આ ખામી નહતી તેથી તે સત્ત્વ વિસ્તારવામાં અને ચલાવવામાં ફતેહમન્દ નીવડી. પરંતુ એક મહાપ્રશ્ન—પ્રાકૃત જનોને અર્થાત્ સામાન્ય જનમંડળને શી રીતે સુધારવું ?—એનું સમાધાન એ બેમાંથી એકને પ્રજા કરી ચકી નહિ.

રોમન સામ્રાજ્યના ઉત્તરકાળમાં ક્રિશ્ચિયનિટિ અસ્તિત્વમાં આવી.

(૧). ક્રિશ્ચન ધર્મસંધ શરૂઆતમાં કાઇસ્ટ ઉપર શ્રદાથી, એ પાછો પૃથ્વી ઉપર ડનરશે એવી આશાથી, અને એના ઉપર અને પોતામાં પરસ્પર પ્રેમથી જોડાએલા યોગ્ય માણુ-સોની મંડળારૂપ હતો: એમાં કરો સ્વર્ગીય અર્થ નહતો, બાહ્યબલનો ઉત્તરાર્થ જે ક્રિશ્ચન પંથનું પ્રથમ પુસ્તક છે એમાં ક્રિશ્ચનોએ સામાજિક અને સ્વર્ગીય સુધારણા કરવી અને નવીન સુધારણાનું તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરવું, એવો કાંઈ ઉદ્દેશ જોવામાં આવતો નથી. જગતમાં જે કાંઈ ખોટું હોય તે સર્વથી દૂર રહેવું, અને કાઇસ્ટ પાછો પૃથ્વી ઉપર આવી ખેંટા ઉપર જમ મેળવી જગત ઉપર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપે એની વાટ જોવી—એટલું જ તેઓ સમજતા હતા, એના આવતા સુધી એના ભક્તોએ સહનશીલ થવું અને રાજ્યના હુકમને તાબે રહેવું આવશ્યક હતું. ત્યારે આ જગતના રાજાએ ક્રિશ્ચન પંથમાં બળ્યા, ત્યારે જુદી જ તરેહના ધર્મસંધો અસ્તિત્વમાં આવ્યા: આ ધર્મસંધો તે પૂર્વેની ખાનગી મંડળી મટી, રાજ્યની સાથે કાર્યભારમાં ભાગ લેનારાં બળવાન મહાજનમંડળ બન્યા હતા. શરૂઆતમાં જે એમ માનતા હતા કે ક્રિશ્ચનો દુનીઆમાં છતાં દુનીઆ સાથે એમને લેવા દેવા નથી, એ માનતા જો કે તદ્દન લુપ્ત થઈ નહિ—તો પણ એમાં ધણો ફેરફાર થયો અને હવેથી ક્રિશ્ચન ધર્મ રાજ્યધર્મ બન્યો, અને દરેક ક્રિશ્ચન રાજ્યમાં કાયદાથી એ પગાવવામાં આવ્યો.

રોમન સામ્રાજ્યની કેટલીક સામાજિક શક્તિઓ સાથે બાહ્યબલનો ધર્મ અને બાહ્ય-લની નીતિ બળ્યાં, અને એને પરિણમે જુદી જુદી કોમના અસહી ધારાઓમાં સુધારો થવા માંડ્યો, અને કોમવાર રાજ્યપદ્ધતિ બદલાઈ દેશવાર રાજ્યો રચાવા લાગ્યાં, અને એમાં જે પ્રજાનું ઐક્ય અને બંધુભાવ જોઈએ એ ક્રિશ્ચિયનિટિએ પૂરું પાડ્યાં. રોમન સામ્રાજ્યે હવે નવું રૂપ ધારણ કર્યું. એક મહારાજાને બદલે, મહારાજા અને પોપ (મુખ્ય ધર્મગુરુ) એનું એક જ રાજ્ય થયું. અને ત્યાં ત્યાં ક્રિશ્ચન ઉપદેશકો જાહેર વસ્યા, ત્યાં ત્યાં તેઓએ પોતાની સાથે કેટલીક વિદ્વાતા, ઉદ્યોગ અને કળા શાખા કર્યાં.

આ ક્રિશ્ચન રોમન કૃદ્ધાલિક પત્થે રાજ્યશાસ્ત્રમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો—અને

તે એ કે રાજકીય સત્તાને ધર્મના પાયા ઉપર સ્થાપી. આ ક્રિશ્ચન ધર્મશુરુઓને સદા એ જ ઉપદેશ હતો કે મનુષ્ય હમેશાં જૂલ કરનાર અને સ્વચ્છન્દી (આત્મસંયમરહિત) પ્રાણી છે, અને એને નિયમમાં રાખવા માટે રાજકીય તેમ જ ધાર્મિક કાયદાની જરૂર છે. બરાબર રૂપમાં મૂકવામાં આવે, તો આ સિદ્ધાન્ત મનુષ્યસ્વભાવની ખરી સમજણ ઉપર સ્થાપિત છે. પણ ધર્મશુરુઓ એ સિદ્ધાન્તને બહુ આધે સંધી ખેંચી ગયા અને એને ખોટું સ્વરૂપ આપ્યું. મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે પાપી છે એટલું જ કહીને એ ન અટક્યા પણ મનુષ્યને ને ને સ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ અને ટ્રેસણાઓ થાય છે એ હમેશાં ખરાબ—અસ-ન્માર્ગી જ હોય છે, અને એ ઇચ્છાઓને તથા બુદ્ધિવિલાસોને હમેશાં દબાવવાથી અને મારવાથી જ મનુષ્ય સારો થઈ શકે છે એમ ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. વળી સાધારણ રીતે અધિકારને માન આપ્યા વગર રાજ્ય ચાલી ન શકે, એટલી વાતથી જ તેઓએ ખસ ન કર્યું; પણ ને રાજ્ય અને ને ધર્મ હાલ ચાલે છે એને જ કાંઈ પણ તર્ક વિતર્ક કે આનાકાની કર્યા વગર માન આપવું જ જોઈએ એવો તેઓએ આગ્રહ કર્યો—અને ફુનીઆના રાજ્યાધિકારીઓ અને ધર્માધિકારીઓ પણ આખરે મનુષ્ય જ છે અને તેઓ પણ ખીજા મનુષ્યોની પેઠે જૂલ કરે છે તથા સ્વચ્છન્દી નીવડે છે, એ વાતનું તેમને લક્ષ રહ્યું નહિ. પોપ (ધર્મશુરુ) અને રાજાઓ ઇશ્વરદત્ત સત્તા ભોગવે છે, અને એ સત્તાની રહામે થવું, બદકે દીકા કરવી એમાં પણ પાપ રહેલું છે એવો મત પ્રચલિત થયો. મધ્યયુગની ક્રિશ્ચિયનિટીએ ઉત્તમ ચારિત્રના નમૂનાઓ ઉત્પન્ન કર્યા, અને ને મહાપ્રશ્નનું નિરાકરણ થીક તત્ત્વજ્ઞાન અને રામન કાયદાઓથી થઈ ન શક્યું તેનું નિરાકરણ કેમ કરવું એનો માર્ગ પણ બતાવ્યો. મનુષ્ય માત્ર એક જ પરમ પિતાનાં બાલક છે, અને તેથી સર્વેએ પરસ્પર બંધુભાવ રાખવો જોઈએ—એ સારો ઉપદેશ અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન માણસ પણ સમજી શકે અને ઉપયોગમાં લઈ શકે એવો હતો, અને એ વડે આખો જનસમાજ એક બંધુભાવમાં જોડાઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ ઉપદેશ કર્યા છતાં જનસમાજને હમેશાં નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુથી જ અવશોકવો જોઈએ, આચાર વિચારનું સ્વાતન્ત્ર્ય આપી સધળી જવાબદારી એને જ શિર સંભરી જોઈએ એ વાત ક્રિશ્ચન ધર્મોપદેશકોએ સતત સ્મરણમાં રાખી નહિ. ખીજા ઉપર અંકુશ રાખવામાં તેઓ સખ્ત હતા, પણ પોતાની ફરજ જૂઠી જતા. તેઓ સત્ય કરતાં સંપ્રદાય માટે, નીતિ કરતાં સાંકડી ધાર્મિકતા માટે, વધારે કાળજી ધરાવતા. તેઓ પોતાને લોકના 'બરવાડ' કહેવડાવતા, પણ લોકો તો બરવાડ વગરનાં બકરાંના જેવી અનાય દશામાં પડ્યા હતા.

(૨). હવે આપણે પ્રાચીનકાળ છોડી અર્વાચીનકાળ ઉપર આવીએ. અહીં જોતાં ઇતિહાસના પ્રાચીન અને અર્વાચીન એવા અત્યંત બેઢ પાડવા એ બરાબર નથી. કાંઈ પ્રજા જમાનાનાં માણસો જૂતાકાળને છેક લુપ્ત કરી નાંખી તદ્દન નવો જ માર્ગ ઉપજાવી શકતાં નથી: જૂતાકાળમાંથી ઉતરી આવેલી ટેવો અને માન્યતાઓથી યુક્ત રહીને જ હરેક નવો જમાનો શરૂ થઈ શકે છે.

એમ કહીએ તો ચાલે કે અર્વાચીન (ઈ. સ. સોળમા સૈકા પછીનો) જનસમાજ બે પ્રવૃત્તિઓથી ઘણાયો છે: એક ધર્મને લગતી અને ખીજી વિજ્ઞાને લગતી. આ બંને પ્રવૃત્તિઓ એકબેકની સાથે બહુ જ ગાઢ રીતે જોડાયેલી છે. સોળમા સૈકામાં મોટેસ્ટન્ટ ક્રિ.

ક્યતોએ સાંપ્રદાયિક પંથ રહાએ પોકાર હાવી નવો ધાર્મિક ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો ન હોત તો નવી વિદ્યાએ ખગોળશાસ્ત્ર—વ્યાખ્યાન આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોમાં જે પરાક્રમે ક્યાં છે એ બાબે જ બની શક્યાં હોત. તેમ જ આ નવી વિદ્યા અને સહિત્યનો ઉત્સાહ અસ્તિત્વમાં આવ્યો ન હોત તો પોપની સત્તા અને રૌમનક્રીયાલિંગ તત્ત્વજ્ઞાનને શિથિલ કરવાં અશક્ય હતાં. આ પ્રમાણે જેમ એક તરફથી વિદ્યા અને ધર્મ બંને એક એકને સાહાય—દારક થયાં, તેમ બીજી તરફ તેઓ રહામરહામાં પડ્યાં. આ સર્વનો વિગતવાર દત્તિકાસ આપવાનું આ સ્થાન નથી. માત્ર યોગ્ય સંચય જ અને કરી શકાશે.

નવા ધર્મસુધારકોનું એમ કહેવું હતું કે સત્ય અને કર્તવ્યનો નિર્ણય પોપના શબ્દ અને સંપ્રદાયને અવલંબીને બાધબંધનો અર્થ કરવાથી યર્ષા થકતો નથી: એ નિર્ણય માટે દરેક મનુષ્યે પોતપોતાની બુદ્ધિનો—મનોદેવતાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આના જવાબમાં સાંપ્રદાયિકોનું એમ કહેવું હતું કે જો દરેક માનુષ્યને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે બાધબંધનો અર્થ કરવાની છૂટ હોય તો કોઈ પણ પ્રકારનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત અને નિયમ બની શકે નહિ. તેઓએ, રહામા (પ્રોટેસ્ટન્ટ) પક્ષવાળાઓમાં માંદોમાંલ કેવા મતભેદ છે, અને એમાંના કેટલાક બાધબંધનો સ્વહન્દી અર્થ કરીને વિચાર અને આચારની કેવી ભયંકર વિલક્ષણતાઓનું સમર્થન કરે છે એ બતાવી આપ્યું. આ આલેખના જવાબમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના આગ્રહીઓને નવા સિદ્ધાન્તને ચોક્કસ સ્થાપવાની જરૂર પડી. એમણે પોતાના સર્વમાન્યસિદ્ધાન્ત તરીકે એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ સ્વીકાર્યો કે મનુષ્યજન્મથી તદ્દન પાપી છે. આ વખત સુધી પ્રોટેસ્ટન્ટોની સંખ્યા ન્હાની હતી. અને તેમાં પણ સાચા હૃદયના મૂળ બાધબંધને વળગી ચાલનારા શાન્તશાસ્ત્રના વિદ્વાનો ઓછી પણ યોગ્ય હતા. જેઓની સંખ્યા ન્હાની હોય તેઓ રહામા પક્ષ પાસે પરમતસહિષ્ણુતા માગે એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી તેઓ દુભોલાં આ સહુશુષ્ણ ઉપર બાર મૂકતા. અને દરેકને પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર અને આચાર કરવાની છૂટ છે એ મત બહુ આગ્રહથી પ્રતિષ્ઠાન કરતા. આ સિદ્ધાન્તની એમના પોતાના પર્તન ઉપર પણ અસર પડતી, પણ જ્યાં તેઓના દાયમાં સત્તા હતી, ત્યાં ત્યાં રહામા પક્ષને (રૌમન ક્રીયાલિંગ સંપ્રદાયને) ચગદી નાંખવા ચૂકતા નહિ. અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ એક વખત રથપાઈ ગયો એટલે પ્રત્યેક જણને વિચારની સ્વતંત્રતાનો દર છે એ પોતાનો જ સિદ્ધાન્ત હવે તેઓએ નિર્ગળે આ પરમત-અસહિષ્ણુતા તદ્દન ખોટી અને વિનાશકારણુ હતી એમ સમજવાનું નથી. ધર્મસુધારાની દિલચાલને પરિણામે વિવિધ નવા મનોબળ, અને એ સર્વ ઉપર કોઈ પણ તરેહનું વ્યાવહારિક નિયંત્રણ રાખ્યું ન હોત તો તેઓમાં અભ્યવસ્થાનો પાર રહેત નહિ.

આ ધર્મસુધારો જે ‘ રેફર્મેશન ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે એમાં બેશક ઘણાં ફેરો હતા. પણ એ સર્વ ફેરો ગણુનરીમાં લીધા છતાં પણ એટલું કમ્મલ થયો વિના ચાલશે નહિ કે જનસુધારણાના દત્તિકાસમાં આ ખરેખર એક આગળ પગલું હતું. એક તો, રૌમનક્રીયાલિંગ સંપ્રદાયની નીતિ રહામે પોકાર હાવી આપ્યા ક્ષિયન પંથની નીતિમાં એણે સુધારો કર્યો. બીજું, આજ સુધી જે સત્તા બધી પોપમાં જ એકત્રિત થઈ રહી હતી એમાં વિભાગ પાડ્યો, અને ધાર્મિક જીવનપ્રવાહમાં એક કરતાં વધારે સ્થાન ઉત્પન્ન કર્યો. ત્રીજું, જો કે

વિચારસ્વાતન્ત્ર્યનો નવો મત ફેટલીક વખત વિચિત્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો, તથાપિ એ એક રીતે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો: દરેક માણસને સ્વતન્ત્ર વિચાર કરવાની ટેવ પડી, અમુક ધર્મમંડળમાં આપણે દાખલ હોઈએ એટલે એની મેળે આપણું ધાર્મિક કલ્યાણ થઈ જ ન્યાય એવી ભ્રાન્તિ હવે દૂર થઈ, અને દરેકને પોતપોતાની જવાબદારીનું જાન થવા માંડ્યું.

ક્રિશ્ચન પંથનો આ ઇતિહાસ અત્રે, એક માત્ર ઇતિહાસ—પ્રાચીન બનાવ—તરીકે જ યા પરધર્મ ઉપર કાંઈ ખાસ શોખથી, આશ્યો નથી. એ ઇતિહાસ બહુ બોધદાયક છે, અને આપણા વર્તમાન ધાર્મિક સુધારાના માર્ગે ઉપર ફેટલુંક ઉપયોગી અજવાળું નાંખે છે. વાચકને એક વાત સહજ સમજાઈ હશે, ન સમજાઈ હોય તો સમજાવી જોઈએ, કે મનુષ્ય-જાતિનો અભ્યુદય પ્રાકૃતજનના અભ્યુદય શિવાય અશક્ય છે. જનતા એ એક ઇન્વન્ટ સં-ધાત—દેહ છે, અને એનું કાંઈ પણ અવયવ વગર કેળવાયેલું રાખવામાં આવે તો એ ઉપેક્ષાની અસર આપ્યા શરીરમાં વ્યાપી જાય છે. ગ્રીસ અને રોમ બહુ યુદ્ધિમન્ત અને પરાક્રમી રાજ્યો હતાં, પણ પ્રાકૃતજનને શી રીતે સુધારવા એનો માર્ગ તેઓને જાહેર ન હોવાથી તેઓ એક મહત્વના અંશમાં નિર્જન રહ્યાં, અને આખરે જનસુધારણા નવા તરવ માટે—ક્રિશ્ચિયનિટિ માટે—માર્ગે કરવો પડ્યો. ક્રિશ્ચિનિટિએ બન્ધુભાવના સાદા ઉપદેશથી આખા જનમંડળને એક સૂત્રમાં પરોવ્યું. વસાહાવતાર ભગવાન જેમ પોતાનું શરીર વિસ્તારતા ગયા અને છેવટે જગમાં ફેલાઈ પૃથ્વીને બહાર ઉઢારી કાઢી, તેમ ક્રિશ્ચન પંથ પ-હેલાં એક ન્હાના મંડળાકારમાંથી વધતાં વધતાં સર્વત્ર યુરોપમાં પ્રસરી ગયો અને ઉપેક્ષામાં ફેલાયો જોતો ઉઢાર કરી આખા જનસમાજમાં વ્યવસ્થા આણી. ક્રિશ્ચન પંથની કૃતેહનાં ધણાં બહિરંગ-બહારનાં કારણો હતાં, પણ એક મહત્વનું અન્તરંગ-અન્દરનું કારણ એ પન્થનો સાદો બન્ધુભાવનો ઉપદેશ એ જ હતું. પણ નવો જનસમાજ ન્યાં કાંઈક વ્યવસ્થિત થયો કે તુરત એમાં રાજ અને પ્રજાનો ભેદ રાજ થયો: સર્વ સત્તા પોપ અને રાજમાં એકત્રિત થઈ, અને એમના આશ્રય નીચે ધર્મગુરુઓ પણ સામાન્ય પ્રજાના હિતની અવગણના કરી પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ લક્ષ આપવા લાગ્યા. બન્ધુભાવનો ઉપદેશ માત્ર શબ્દમાં રહ્યો. રોમન લોકની નિયન્ત્રણ અને અધિકાર માટે માનની ભાવના નવા આકારમાં અમલમાં આવી. પોપનું વાક્ય પ્રમાણુ, આખા જનસમાજ વગર વિચારે એની આજ્ઞા પાળવી, અને પોપ અને એના હાથ નીચેના ધર્માધિકારીઓને દ્રવ્યાદિથી સંતોષવા એટલે મનુષ્યનું સર્વ ધાર્મિક ક-લ્યાણ સિદ્ધ થઈ ગયું એવી વિપરીત સમજણ પ્રચાર પામી. અને આ સમજણ રહ્યો નવા ધર્મસુધારકો—પ્રોટેસ્ટન્ટો—એ પોતે ઉદ્ધવ્યો. તેઓએ વિચાર અને કર્તવ્યના સ્વાતન્ત્ર્યની ભાવના ઉપજાવીને પોપની સત્તાને તોડી. પરન્તુ પોતામાં વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો એટલે તુરત પોતે પણ વિચારસ્વાતન્ત્ર્યને બેડીઓ પહેરાવી.

રોમન કૌટુંબિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પન્થોના આ ઇતિહાસ આપણા દેશની છેલ્લી બે ત્રણ પચ્ચીશીની ધાર્મિક હિલચાલનું સ્મરણ કરાવે છે. રોમન કૌટુંબિક ધર્મગુરુઓથી અને એમના ચાલતા ધર્મથી અનેક રીતે કંટાળી જેમ હ્યૂયરે નવો પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારો ચલાવ્યો, તેમ જ આપણે ત્યાં પણ બ્રાહ્મણોથી અને એમના ચાલતા ધર્મથી કંટાળી રાજરામ મોહનરાયે

‘આલધર્મ’ ઉભો કર્યો. યૂરોપના ધર્મસુધારકોએ રોમન કૃષ્ણાંશિક અન્યોને અગ્રમાય માની બા-
ધ્નલમાં જ ખરા ધર્મનું ગાન શોધ્યું, તેમ આપણે ત્યાંના સુધારકોએ પણ પુરાણોને છોડી
વેદ (ઉપનિષદ) નો ધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ કર્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથમાં જેમ અનેક મતમ-
તાન્તરોની અભ્યવસ્થા જાગી, તેમ અત્રે પણ આદિ ધ્વજસમાજ, સાધારણ ધ્વજસમાજ,
આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ વગેરે અનેક મંડળો ઉત્પન્ન થયાં, અને જેમ યૂરોપમાં જતે દ-
હાડે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથે ધર્મહીનતા અને સંઘર્ષવાદને દ્વાર ઉઘાડી આપ્યાં, તેમ આપણા દેશમાં
નવા સુધારાએ પ્રાચીન ધર્મ ઉપર અઘરાઈ રાખાત કરી ધર્મ માત્ર ઉપર અથડા અને
બેદરકારી ઉત્પન્ન કર્યો. વળી જેમ યૂરોપનો ધર્મસુધારો સાહિત્યની જોડે જોડાઈ આવ્યો હતો
તેમ આપણો ધર્મસુધારો પણ કેળવણીના વિસ્તાર સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. એટલુંજ
નહિ પણ, ઐદિક સુખની ઇચ્છા એ જેમ યૂરોપના અર્વાચીન યુગનું ખાસ લક્ષણ છે તેમ
આપણો આ નવો યુગ પણ એ જ ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલો છે.

યૂરોપમાં જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથે દરેક જાણને વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું અને સ્વા-
તંત્ર્ય સાથે જવાબદારી ઉભી કરી, તેમ આપણા નવીન ધર્મસુધારાએ પણ દરેક જાણ માટે
પોતપોતાનો ધર્મ શોધી લેવાની છૂટ અને ફરજ ઉભય ઉત્પન્ન કર્યાં.

યૂરોપના મધ્યયુગના રોમન કૃષ્ણાંશિક પરિતો અને સન્તોએ જગતને ધણી અસાધારણ
ઉપકાર કર્યો છે, અને એવા વિધાવ્યાસંગ અને જોડી ધાર્મિકતાના નમૂના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથમાં
પણ મળવા અશક્ય છે. “આ વાત જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટો તાદન જૂલી ગયા, તેમ આપણે ત્યાં
પણ આલજોએ એમની વિધાથી અને ધાર્મિકતાથી જનસમાજને કરેલી સેવા નવા સુધા-
રકો જોઈ ન શક્યા. પુરાણ અને સ્મૃતિઓને તેઓએ સ્વાર્થપરાયણના અને મૂર્ખ બલિસતાનાં
પોયાં ગણ્યાં. નવા તેજથી અલગબેલી એમની દૃષ્ટિ સારા ખોટા વચ્ચે શાન્ત વિવેક કરવા
અશક્તિમાન થઈ. વળી જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટોની દૃષ્ટિ આ દુનીયા તરફ—અંદિકતા તરફ—વિશેષ
વળેલી હતી, તેમ આપણા ધાર્મિક સુધારકો પણ ત્યાગ—સંન્યાસ—નિષ્ક્રિયતા એ બાવનાથી
તાદન વિમુખ હતા.

આપણા ધર્મસુધારો યૂરોપના ધર્મસુધારા કરતાં બે ત્રણ વાતમાં જૂદો પડે છે. એક
તો એ કે યૂરોપનો સુધારો ધણે બાજે દ્યુધરથી જન્મ પામ્યો છે એટલું જ નહિ પણ એના
વિસ્તાર માટે યૂરોપ એવું અને એના અનુયાયીઓનું સવિશેષ આભારી છે. રાજા રામમોહનરાય
આપણા અર્વાચીન ધર્મસુધારાના આદ્ય પ્રવર્તક છે ખરા, પણ એમણે અને એમનાં અનુયાયી
મંડળોએ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો ન હોત તો પણ આજની નવી કેળવણીને પરિણામે ધર્મસુધારો
થવા વિના રહેત નહિ. દ્યુધરે બાઈબલને ગ્રમાણ માન્યું; આપણા નવા સુધારકો વેદપી
ગણને પકડી રહ્યા નહિ અને નવો પવન જ્યાં ખેંચી ગયો ત્યાં અવરો રીતે ખેંચાતા ગયા.
આપણા નવા ધર્મસુધારાનું સામ્ય પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ કરતાં પણ અમને રોમન “Law of
Nations.” * પ્રગત્યોના કાયદા * સાથે વિશેષ લાગે છે. રોમન લોકો જેમ નવી પ્રગત્યો
સાથે સંબંધમાં આવતા ગયા અને એમના રીત રીવાજોને ઈર્ષ પોતાના કાયદામાં

ફેરફાર કરતા ગયા, તેમ આપણા નવા ધર્મસુધારકો આઠબલ વગેરે પરધર્મનાં પુસ્તકો ભેષ હિન્દુ ધર્મના વિચાર ફેરવતા ગયા. પણ રોમનો પોતે રાજ્યકર્તા હતા, અને ખીજ પ્રભાએ જેમના રીવાજો એમણે અવલોક્યા એ છતાંએલી પ્રભા હતી, એટલે રાજ્યકર્તા પ્રભાને ને પોતાની ભતતું અભિમાન રહે તે રહ્યું, અને તેથી એમના પોતાના જૂના કાયદાનો તિરસ્કાર કર્યા વગર એમાં ફેરફાર કર્યો. એથી ઉલટું, આપણા સુધારકો છતાંએલી પ્રભા હોઈ, એમણે જે નવા ધર્મો અવલોક્યા એ રાજ્યકર્તા પ્રભાના હતા, અને તેથી તેઓ સ્વાભિમાન ભૂલી રાજકર્તા પ્રભાના ધર્મ ઉપર મોહી પડ્યા, અને સ્વધર્મનો તિરસ્કાર કર્યો. આ જ કારણથી ખીજું એ પરિણામ નીપજ્યું છે કે દ્યુધરે જેમ યુરોપને હલાવ્યું તેમ આપણા દેશને આ સુધારકો હલાવી શક્યા નહિ; એમનો પ્રયત્ન હમેશાં દૂષળો અને ઝાંખો જ રહ્યો છે ત્રીજું, યુરોપના ઇતિહાસમાં દ્યુધરનો પ્રયત્ન અપૂર્ણ છે. આપણે ત્યાં ધર્મસુધારો યુગે યુગે થાય છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું ઉત્પન્ન થાઉં છું' એ વચન ખાળી પ્રભુ અત્રે સન્તોષપે વખતોવખત જન્મ લે છે. અને આપણા પ્રાચીન અને મધ્યકાળના સન્તોમાં ઇશ્વરની ખાસ પ્રેરણા નજરે પડે છે-તે એવી રીતે કે પ્રાચીન ધર્મના સંદર્શને ખંડિત કર્યા વગર એના અસંદર્શ રહામે જ તેઓ પોતે ઉઠાવે છે. કબીર તુકારામ વગેરેએ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ધર્મ ઉઠાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને એમના ઉપદેશો આખા દેશમાં ઐશ્વરી ચૈતન્ય જાગ્રત્ કર્યું હતું, જેની અસર અઘાપિ સુધી સર્વથા હ્રમ થઈ નથી. પણ આપણા આધુનિક ધર્મસુધારકોએ આરંભમાં પ્રાચીનકાળ તરફ દૃષ્ટિ રાખી, પણ લોકમાં એમનો ઉપદેશ પ્રસારે તે પહેલાં તે જાણ જણતી ખુદ્ધિને પ્રમાણ માનવાનું જે પરિણામ આવ્યું તે એમણે તે આવ્યું—અને તે એ કે ધર્મ-સંસ્થા—અવસ્થા અશક્ય થઈ પડી; અને વ્યવસ્થાના મહાનિયમેનો અનાદર થતાં ધાર્મિક જ્ઞાતિ વિશીલું થઈ ગઈ. આર્યસમાજીઓ વેદને પ્રમાણ માની અવ્યવસ્થાથી મુક્ત રહ્યા, પણ એમના આદ્ય ગુરુ દયાનંદસરસ્વતીમાં પ્રથમથી જ ધાર્મિક રસ-માધુર્ય, ક્રોધજાતા, આદ્રતા—એનો અભાવ હતો અને તેથી જ એ એમનામાં ધર્મનો આગ્રહ અને ધર્મખાતર લડવાનું બળ વિશેષ નેવામાં આવે છે, અને એ ગુણથી ઘણા કિંચક્ય પાદરીઓ રહામે એમણે ટક્કર લીધી છે, તથાપિ ખર્ચ મનુષ્યહૃદયને પીગળાવે એવું ધર્મતત્ત્વ એમને અપરિચિત હોવાને લીધે એમનો પંથ હજી ક્ષણી સકર્યો નથી. સ્વામીનારાયણનો પંથ પણ અર્વાચીન ધર્મસુધારકોમાં આવે છે, પણ એની સુધારાની રીત જૂદી છે—જેનું વિવેચન કરવા જતાં બહુ વિષયાન્તર થઈ જવાનો ભય છે. માટે આટલેથી જ યુરોપના અને આપણા ધર્મસુધારાનો વિષય સમાપ્ત કરીશું.

[વસન્ત—ઓફિસ.]

બલિ આખ્યાન,

(અનુસંધાન ૫૪ ૪૧૯ થી.)

કોઈ પણ દેશ છતાં માટે ક્યાં તો સમને વધ કરવો જોઈએ કે ક્યાં તો મંત્રીને વધ કરવો જોઈએ. સમ અને મંત્રીનો પરસ્પર સંબંધ એવો હોય છે કે એકની સ્થિતિને બીજો, અનુકૂલ થઈ રહે છે. અહિં સમ અને મંત્રીનો ને સંબંધ બતાવ્યો છે તે પરથી સમગ્રાય છે કે મંત્રિ રાજને વધ છે. તેના જ નિર્દેશોમાં કાર્ય માત્ર કરે છે. તેનામાં ભોગ-શક્તિ પણ નથી. તેમ જ્ઞાનશક્તિ પણ નથી, માત્ર ક્રિયાશક્તિ છે. આર્ષાત્ મન કેવલ જડ છે અને અન્યની પ્રેરણાથી કાર્ય માત્રમાં પ્રવર્તે છે. જડ છતાં દોષ અભ્યાસથી તેની પ્રતિ જ એવી થયેલી છે કે તે આત્માને જ વધ રહે છે, અન્ય કોઈને વધ થતું નથી. માટે જ કહ્યું છે કે, “ દેવ અસુરના ગણ જોટલા છે તેથી લગ્ન ગણા હોય તો પણ તે જીતી શકાય એમ નથી. ” સમક્ષિને વિષે જે જે કાર્ય દેવ અને અસુરો કરે છે, તે જ કાર્ય અન્ય ક્ષિને વિશે શુભ અશુભ થતીઓ કરે છે. સદ્યુષ્ય દુર્યુષ્ય પણ એ જ દ્વંદ્વ ઔરિમાંનાં છે, અને એના જ જેવાં દ્વંદ્વો અહિં જણાય છે તે સર્વનો આ સુદસર-ચિહ્નમાં અંતર્ભાવ છે. એ દેવ અને અસુરો અર્થાત્ શુભાશુભ થતીઓ—વાસનાઓ ગમે એટલી બલવાન હો, છતાં એ બે વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એ થતીઓ સપ સર્પીને રહે તો ફોરસમુદ્રથી જગતમાંથી ઔદિક અબ્યુદયરૂપ અમૃત બને પ્રાપ્ત થઈ શકે, છતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ તો એથી નથી જ. કારે તે શાથી છે ? મનરૂપી મંત્રીના પ્રભુ એવા આત્માથી જ મનોમય સિદ્ધ થઈ અંતે મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

આત્મસામ-સ્વરૂપાનુસંધાન-થઈ માટે ચિત્તમય આવસ્થક છે. એ જ્યોનો ને કમ અહિં આપ્યો છે તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. મનુષ્યો એક બીજાથી જનુ વિચિત્ર પ્રાણિનાં હોય છે માટે સર્વને માટે એક નિયમ હોય તો તેથી સામ કરતાં દાનિ વિશેષ છે, માટે સર્વને અનુકૂલ હોય એવા નિયમોની જરૂર છે. પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિના એ નિયમો જુદા જુદા આપી શકાય નહિ માટે મનુષ્યના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર ગાન્યા છે: અશિક્ષિત, શિક્ષિત, અને સુશિક્ષિત. એ ત્રણ વર્ગની સ્થિતિને અનુસાર ત્રણ નિયમવડે તેમના વ્યવહારસાધને યોગ્ય છે. એ આપણે ઉપર જોયું છે. તે ઉપરથી જણાશે કે એ કમમાં ભોગની ઉત્તરોત્તર નિર-તિપર લક્ષ રાખ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ભોગને જ્યાં આખા વ્યવહાર કાલનો અર્ધ ભાગ આપ્યો છે ત્યાં પણ, તેને નિયમમાં રાખવા માટે, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો વિચાર અને શુરુ શુ-શ્રૂયારૂપ અંકુશ રાખી એમ સૂચવ્યું છે કે માત્ર ભોગમાં જ નિરંકુશ પ્રવૃત્તિ સર્વથા અનિષ્ટ છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો વિચાર એ ભોગલાલસાતો નિયામક છે ખરો! પણ શુરુ શુશ્રૂયારૂપ અંકુશની આવશ્યકતા છે, કારણ કે તેને અભાવે એ વિચાર મનુષ્યને ઉન્માદ ઉતારી પાડે એવો બધ રહે છે. માનવમુદિની પણ મર્યાદા છે, અને જ્યાં એ મર્યાદા આવી રહે ત્યાં કોઈ શુરુની અપેક્ષા રહે છે, માટે તે માટે પણ એ કમમાં કોઈક સમય રાખ્યો છે.

એ કમમાં ત્રણ મુખ્ય કર્તવ્ય દેખાય છે. ભોગનિરતિરૂપ વૃત્તિનો સંત્યાગ, વિચાર,

અને એ જોને ક્રેટલેક અંશે પરિણામરૂપ આત્માવલોકન. ભોગ ભોગવતાં તેની સાથે જ ભોગ્ય વસ્તુનાં સ્વરૂપ, તેમનાં સ્થાન, વિગેરેનો વિચાર, અધ્યાત્મ વિચારને પરિણામે, આવે છે. એટલે ધીમે ધીમે એ ભોગલાલસા શમે છે. અર્થાત્ વિચારથી ભોગગર્હ હ્રદયે છે. વળી ભોગલાલસા ઝોછી થતાં જે ભોગ્ય વસ્તુ ચિત્તને પૂર્વે અસ્થિર બનાવી દેતી હતી તે વસ્તુ પ્રતિ ચિત્ત આકર્ષાતું નથી, એટલે તે સ્વસ્થ રહી શકે છે, અને ચિત્ત જેમ સ્વસ્થ તેમ તેવાં ચિત્તવાળાંને આત્માવલોકનનો અવકાશ વિશેષ આત્માભિમુખ થવાથી ભોગલાલસા પશ્ચ શિથિલ થતી જાય છે. આ પ્રમાણે તૃષ્ણાનો સંત્યાગ, વિચાર, અને આત્માવલોકન પરસ્પર ઉપકારક છે, અને એ સર્વેનું મહોદું પરિણામ કૃતાત્મતા છે.

આત્મલાભ થતાં જે પરમ વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે તો માત્ર 'અનુભવ ગમ્ય જ હોવાથી તેનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી પણ જેમણે એક પલ માત્ર પંથુ શાંતિ અનુભવી હોય તેમને તો તેનો કાંઈક વિચાર આવી શકશે.*]

આ પ્રમાણે પ્રબોધ પામીને બલિ રાજાએ સ્વરૂપનું ચિંતન આરંભ્યું. 'હું કોણ', 'આ કોણ' એ પ્રશ્નો વિચારવા માંડ્યા. વિચાર કરતાં પોતાના શુરનું સ્મરણ થયું અને ધાર્યું કે, અમારા અગ્નિની શાંતિને અર્થે શુરથી શુક્રાર્ચને શરણે જવું એ જ ઠીક છે. એમ ધારી બેઠે આંખ બંધ કરી શ્રી શુક્રાર્ચ પ્રભુનું ધ્યાન કર્યું. ધ્યાન કરતાં જ થી શુક્રાર્ચે લાં પધાર્યા. પુષ્પાદિ પૂજનસામગ્રી વડે શુરશ્રીનું અર્ચન કરી તેમની પ્રાર્થના કીધી કે "હે! શુરો! 'હું કોણ' આપ શ્રી કોણ', 'આ શું' 'તે'શું', એ સર્વ વિષે કાંઈક બોધ આપી કૃતાર્થે કરો."

પ્રશ્ન સાંભળી લઈ શુરશ્રીએ કહ્યું:—'હું દેવલોક જતાં માર્ગમાંથી અદ્ધિ આવ્યો છું. વિસ્તારથી શું વિશેષ છે. મારે સિદ્ધાન્તસત્ત્વ જ હું તને કહું છું તે સાંભળ. આ, તે, હું, છું, જે જે કાંઈ છે તે સર્વ, ચિત્ત માત્ર છે. ચિત્ત અને ચેત્સની બેદબુદ્ધિ એ બંધ છે અને ચિત્ત ચેત્સલાવથી સ્થિત થતાં ચિત્ત થાય છે એ જ મોક્ષ છે. સર્વે શાસ્ત્રના સારોદ્ધારરૂપ આ સિદ્ધાન્ત છે, તેનો નિશ્ચય કરીને, બુદ્ધિ વડે આત્મવિચાર કરતાં આત્મ સાક્ષાત્કાર થશે. હું તો હવે જાણી છું. કારણ કે કોઈ સુર કાર્યનું નિયોજન કરવા સમર્થિઓ એકઠા થયા છે ત્યાં મારે જવું છે.

આમ કહી ભગવાન શુક્ર આકાશ માર્ગે ચાલ્યા, અને બલિ રાજા આત્મચિંતન કરવા ધ્યાનનિષ્ઠ થયા. પ્રણવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ગુરુપ્રસાદથી સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ અને આત્મ સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થયો. ધણો કાલ આ સ્થિતિમાં રહ્યા પછી, ઉત્થાન પામીને, પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં યોગ્ય. કર્તવ્ય સમાપ્તિ થતાં મુખી અદ્વૈતમત્વાદિ વાસનાના લાગમય ચિત્તથી સર્વે પ્રકારના કાર્ય યથાશક્તિ કર્યાં. ગમે તેવા પ્રસંગે અને લોકવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયા છતાં, સર્વને હ્રદય-પુંડરીકમાં નિષ્ઠ કરી, નિરોધી, પરમ પદને પામ્યા.

[* * શુક્રાર્ચ દૈત્યગુરુ હતા. પૃથ્વીપર તે કાલમાં જે મનુષ્ય જાતિ હતી તે આજનીના જ જેવી નહતી. તે કાલના મનુષ્યો જ દૈત્ય યજ્ઞવાદિ નામે ઝોળખાય છે. એ દૈત્ય

દાનવો જ્યારે આ પૃથ્વી પર હતા ત્યારે તેમની સ્થિતિ એવી હતી કે તેમનામાંથી કોઈ ગુરુ પદને યોગ્ય થયું નહતું. તેથી અન્ય અદ્ધે કે જેમાં તે તે અદ્ધોનાં રિયલાદિને અનુકૂલ જીવે રહે છે તેમાંથી કોઈ આગળ વધેલી જીવકોટિમાંના ઉત્તર જીવો આવી પોતાનાં કરતાં ઉત્તરિ ક્રમમાં પાછળ હોય એવી જીવકોટિના જીવોને સહાય કરતા. દેવગુરુ શુક્રાચાર્યની રિયલિ શુક્રમાં હતી. એ વાત જેમનાં નામથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. શુક્રાચાર્ય પૃથ્વીપરની મનુષ્ય-જાતિનું ગુરુપદ સ્વીકાર્યું એ એક બીજી વાત પણ સ્પષ્ટ છે. તે એ છે કે આપણા સૂર્ય મંડલની બધા અદ્ધોને પરસ્પર આકર્ષણરૂપ જે સંબંધ બગેલાવેતાઓ સ્વીકારે છે, અને તે ઉપરાંત જ્યોતિષ શાસ્ત્રદ્વારા તેમને જે ધારો સંબંધ મનાય છે તેના કરતાં પણ વિશેષ નિકટ સંબંધ સર્વ અદ્ધોને છે. તે એક એ ક અદ્ધના જીવોને અન્ય અદ્ધમાંથી ગુરુ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જુદા જુદા અદ્ધોમાંના જીવોમાં પરસ્પર વ્યવહાર હો કે ન હો, પણ પ્રત્યેક અદ્ધના જીવોના અગ્રણ્યોને તો પરસ્પર વ્યવહાર હોવો જ જોઈએ, એમ તેમનું સ્વરૂપ તથા તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ શું છે તે વિચારતાં સહજ સમજાયે.

ધ્યાન કરતાં શુક્રાચાર્યનાં દર્શન યાં એ વાત એવી છે કે તે માનનાર તેને માને છે, કારણ કે એવી ઘણી વાતો તેણે પુરુષોમાં લાંચી હોય છે; અને એ વાત નહિ માનનાર એને માન હસી જ કાઢે છે. એમાંથી એકેને-અદ્ધાણુ કે અગ્રદાણુને, એનું તાત્પર્ય શું હશે તે જાણવાની ઇચ્છા જ થતી નથી. પણ જગત્તે એવી વાતોનાં કારણ શોધે છે. એવા જગત્તે એ વાત સમજવા એટલી જ સૂચના કરવી બસ છે કે, આપણા સૂર્યમંડલમાં જે કોઈ છે તેને પરસ્પર બહુ ધારો સંબંધ છે. કારણ કે તે સર્વ સૃષ્ટિના એક જ પ્રકારના પ્રદેશોમાં સ્થિત છે. એ પ્રદેશોનાં દ્વચરડે તે તે પ્રદેશ તથા જુદા જુદા પ્રદેશની વસ્તુઓ એક બીજાને અસર કરે છે. મનુષ્યનું સંકલ્પબલ એવું નિઃસીમ છે કે તે વડે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના અધિકારાનુસાર તે આ સૃષ્ટિના સદ્ગત પ્રદેશોમાં ન્યૂનાધિક અંશે વ્યવહાર કરી શકે છે. જેઓએ શુક્રાચાર્યની પેઠે ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી આપણા સૂર્યમંડલની કારક-કોટિમાં સ્થાન મેળવ્યું હોય છે તેઓને સંબંધે તો, આ સૂર્યમંડલ એક પ્રકારનું મંદિર છે, અને તેના જુદા જુદા અદ્ધો એ મંદિરના ઝોરણો છે. જેમ આપણે આપણા ઘરના એક ઝોરણમાંથી બીજામાં સહજ જઈએ છીએ અને આવીએ છીએ, તેમ તેઓ પણ પ્રત્યેક અદ્ધમાં બહુ સહેલથી આવજા વિગેરે વ્યવહાર કરી શકે છે.

શુક્રાચાર્ય સૂર્યમંડલની કારક કોટિમાંના એક છે, એમ એઓ પોતે જ સૂચવે છે. કારણ કે એમણે જ કહ્યું છે કે, કોઈ સુર કાર્યને માટે સમર્પિતોની સભા મળી છે ત્યાં તેમને જયું હતું.

શુક્રાચાર્યનાં જે દર્શન જલિને યાં તે બતાવે છે કે અમુક અધિકારી જીવો સૃષ્ટિના કોઈ પણ પ્રદેશમાં જઈ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ જુદા જુદા પ્રકારની જે જે સદ્ગત ઉપાધિદ્વારા સૃષ્ટિ કાર્ય કરે છે તે દેહમાં પ્રત્યાપરણુદ્વારા સ્થૂલ દેહ પણ ધારણ કરી શકે છે. ધ્યાનનિષ્ઠ દશામાં તેમનાં દર્શન એક પ્રકારના સદ્ગત દેહમાં પણ યઈ શકે છે. જલિને સ્થૂલ દેહે કે સદ્ગત દેહે દર્શન થયું હશે તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી, તેથી જલિને કયા દેહનાં દર્શન યાં તેના નિશ્ચય થઈ શકે એમ નથી.

બલિ રાજના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં માત્ર સિદ્ધાન્તસંગ્રહનો જ બોધ કરીને શુકાચાર્ય વિ-
રામે છે. વળી એ બોધ પણ બલિરાજને કંઈ નવો નહતો. છતાં તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ
બાકી હતો. તે યવાને વિલંબ માત્ર એટલો જ હતો કે, કોઈ સદ્ગુરુનો સંસર્ગ થઈ તેના
સાક્ષાત્કારનો માર્ગ સુખન થાય. એ સામગ્રી એ ગુરુશ્રીના સંબંધથી મળી. એટલા બલિ
જેવા અધિકારીને એ કરતાં વિશેષ બોધની અપેક્ષા નહતી. જેની અપેક્ષા હતી તે સત્સંગ
હતો અને તે ચતાં જ તેનો તે બોધ તેને ઉપકારક થયો.

સત્સંગ એક પારસમણિ છે. એ વિચાર બહુ મૂઠ છે. ઇશ્વરપ્રસાદ, ગુરુપ્રસાદ, આદિ
શબ્દો આપણે બોલિએ છીએ ખરા પણ તેનો અર્થ આપણે ઘણીવાર સમજતા હોતા નથી.
સત્ગુરુપોના સર્વ દેહો સાધનદ્વારા શુદ્ધ થએલા હોય છે, અને તેથી તેઓ ભવ્ય ભાવ, ભવ્ય
વિચાર આદિને યોગ્ય થયેલા હોય છે. જીવાન્મુક્તોના દેહ એટલા શુદ્ધ ન હોવાથી તેમનાથી
એવા ભવ્ય ભાવ કે વિચાર ઉપજવી શકાતા નથી. કારણ કે તેમ થવા માટે જે અમુક
સ્પન્દ તેમના દેહોમાં થવા જોઈએ તે તેવી શુદ્ધિને અભાવે તેમાં થઈ શકતા નથી, તેમ
જ શુદ્ધિ થયા પછી પણ તે શુદ્ધિના પ્રમાણુ માટે કોઈ બાહ્ય વ્યક્તિ તેમ થયાની ખાતરી
આપે નહીં ત્યાં મુખી તેની શ્રદ્ધા દૃઢ થતી નથી અને તેથી યોગ્ય સ્ફુરણ થતું નથી.
આવી ખાતરી કરી આપવી એ સદ્ગુરુનું કામ છે. તે પ્રમાણે જે બોધ આવશ્યક હતો
તે પર દૃઢ સંકલ્પથી નિશ્ચય કરી ધ્યાન કરવાની આગ્રા આપી એને એના અધિકારનું પ્ર-
માણુ આપ્યું. એ બોધ આપતાં જે ચેતનસ્પન્દ ઉપદેશકના ચિત્તદેહમાં થએલા તેની
પ્રતિક્રિયા બલિના ચિત્તદેહમાં થવાથી તેમાં તેવી ક્રિયા થવા માટે જે અભિવ્યંજકની અ-
પેક્ષા હતી તે પૂરી પડી. તેને પરિણામે બલિને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ થઈ.

આ પ્રમાણે ગુરુનું કાર્ય શિષ્યના અધિકારની પરીક્ષાદ્વારા તેની શ્રદ્ધાનું સ્થાપન, અને
યોગ્ય અભિવ્યંજકનું ઘન, એ બે છે, એ વિચારવંતને સમજના વિના રહેશે નહિ.

સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામી બ્વહાર, બ્વહારમાં યોગમય, આત્મનિષ્ઠ રહી, બલિરા-
જએ સર્વ પ્રાપ્ત કર્તવ્યો કર્યાં, એ વિષે વિવેચનની અગત્ય નથી; કારણ કે ભગવદ્ગીતા,
તથા પુરાણોમાં જનકાદિના આવાં દૃષ્ટાન્તો પ્રસિદ્ધ છે. *]

પ. હ. મહેતા.

આર્થિકવર્તમા કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનો જય.

(એક આર્થિક વિદ્વાનનો સ્વાતુલ્ય.)

જ્યારે સને ૧૮૯૮ માં અન્વેષણશાળા 'Research Institute' ની કામચલાઉ યોજના બહાર પડી, ત્યારે આર્થિકવર્તમા કેળવણલા લોકોમાં સર્વત્ર સંશોભ ઉત્પન્ન થયો; તે સંજોગમાં ધણા શૃદ્ધસ્યે ચર્ચા કરવા લાગ્યા; પરંતુ ધણાજ યોગ્ય તે યોજનાનો ઉદ્દેશ સમજી શક્યા હતા. એવું બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું કે આ સંસ્થાનું કર્તવ્ય પરીક્ષણ કામ નહિ, પણ શિક્ષણકામ હયાવું; ને તદુપરાંત ઉગ્રાંત ને અમેરિકાની " અન્વેષણશાળાઓ, " ફ્રાન્સની " કોન્ફરન્સ, " અને જર્મનીની " સોમીનેરીઆ " ના નામથી ઓળખાતી શાળાઓમાં જે ધોરણે વિવિધ કેળવણીનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેજ ધોરણે પૂર્વોક્ત શાળાઓમાં પણ જ્ઞાન અપાવું. અત્યારે આ દેશમાં કેળવણી માટે જે વ્યવસ્થા છે, તેમાં પ્રતિબંધકતા પ્રાપ્ત ન થાય તેટલા માટે એવું પણ કહેવાયું છે કે આ શાળામાં શ્રેણીઓને અનુકૂલ ને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા વિષયો અભ્યાસક્રમ રાખવો; આ અભ્યાસક્રમ કુદરતી રીતે અધિક ધંધા અથવા વિદ્યાને લગતો હોવો જોઈએ; આવી શાળામાં સામાન્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે બહુજ યોગ્ય અવકાશ રહેવો જોઈએ. તે વખતે એવા ખર્ચ પડ્યા હતા કે મી. જે. એન. તાતાનો વિચાર આ શાળામાં સારી રીતે મદદ આપવાનો છે. આ શાળામાં આ તેજી ખીજ દેશના દુષ્કરોનું જ્ઞાન અપાશે. ૧૮૯૯ ના વર્ષની સરખાતમાં મી. પાદશાહે લોકોને આ યોજનાનો ઉદ્દેશ સમજાવવા માટે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે મુસાફરી કરી, જે સંસ્થા હજી સુધી માત્ર દરખાસ્તના રૂપમાં જ હયાતી ભોગવેછે, તેના આશયના સંબંધમાં સંકારથી જે ઝાઝળાં વાદળાં આવી રહેતાં હોવાતાં હતાં, તે મી. પાદશાહે વીખેરી નાંખ્યાં. આ શૃદ્ધસ્ય જ્યારે લખનૌ પધાર્યા, ત્યારે તેમની સાથે મદારે દૂકી વાતચિત થઈ; અને ત્યારપછી એક મદારા વિદ્વાન મિત્ર સાથે આ સંજોગમાં જે લાંબી ચર્ચા થઈ તે ઉપરથી મદારે લખ્યું કે મી. તાતાનો મદાન આશય કેટલેક અંશે સમજવાને લું સમર્થ થયો હું. વિચાર કરતાં જાણ્યું છે કે રાષ્ટ્રીય શોધો માટે તેમજ ઉદ્યોગી અને હુશરની કેળવણી માટે ઉપયોગી રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં આર્થિકશિક્ષાને પશ્ચિમનું જે ગુરુપદ સ્વીકારવું પડે છે, તેમાંથી તેને (જુદિને) મુક્ત કરવાનો મી. તાતાનો આશય હોવો જોઈએ. મદારે તુરંત જ જણાવ્યું કે આ સંસ્થાથી કેળવણીની શ્રેણીનાં ઉપક્રમાં પગથીઆં સુધારવાની વ્યવસ્થા થશે, પરંતુ નીચલાં પગથીઆં તો જે જીર્ણ સ્થિતિમાં છે તેજ સ્થિતિમાં રહેશે. " પાચેનીઅર " પત્રમાં મુંબઈવાસી મી. વૉલેસ નામના અંગ્રેજ શૃદ્ધસ્યે આપેલા એક કાગળથી મદારે આ વિચાર દૃઢ થયો. તે શૃદ્ધસ્યે એમ જતાણી આપ્યું કે જ્યાં સુધી કારીગરો અને લેબોરેટરીમાં કામ કરનારા આસીરટો આ વિષયમાં બરાબર કેળવાય નહિ, ત્યાં સુધી આ શાળાનું અન્વેષણ કામ અશ્વિનિદન રીતે ચાલશે નહિ. જ્યાં સુધી આપણા શ્રેણીઓની અવજોડન તથા તોલન શક્તિ સારી રીતે અભિવૃદ્ધિ પામી હોય નહિ, ત્યાં સુધી આ શાળામાં જે કામ કરવું છે, તેના ખર્ચ સ્વરૂપે તેઓ બરાબર જાણશે નહિ. આ ઉપરથી આખી શ્રેણીની સુધારણા કેવી રીતે થઈ શકે :-

એ પ્રશ્ન મ્હારા અંતઃકરણમાં રુઝ્યો, ને તેનો ઉત્તર પણ પ્રશ્નજ સ્થિત થયો; તે એ કે :—
કેળવણીના પ્રારંભથી જ શરૂઆત કરવી. મનુષ્ય ગમે તે ધર્મો અહણુ કરવા ઇચ્છે, તેમાં
શિક્ષણની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તેને સારી રીતે સહાય કરે છે. અધ્યાપક, કારીગર, વેપારી,
રાજ્યાધિકારી, ખેડૂત, આ પૈકી સર્વ ધર્માકારીઓને બાળ્યાવસ્થામાં તેઓએ અહણુ કરેલી
શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તેમના અભ્યુદયને ઉપકારક હોય છે. મારે કેટલાંક બાળક છે, ને મ્હારા
મિત્રના ઉપર પણ તે સંબંધમાં ઇશ્વરની કૃપા છે. આ અમારાં બાળકો ઉપર પૂર્વોક્ત શા-
સ્ત્રીય પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવાનો અમે સને ૧૮૯૯ માં નિશ્ચય કર્યો.

શિક્ષણ કેવી રીતે શરૂ કરવું ? ક્યાં શરૂ કરવું ? કઈ પદ્ધતિ અનુસરવી ? ને આ
સંબંધમાં જોઈતી ખબર, પુસ્તકો, અને સાધનો ક્યાંથી મેળવવાં ? વગેરે મુશ્કેલીઓ પ્ર-
થમ દર્શને ઉભી થઈ. પરંતુ આ મુશ્કેલીથી અમારો ઉત્સાહ નરમ પડ્યો નહિ. “બ્રીટીશ
એસોસીએશન” ની વાર્ષિક સભામાં પ્રેફેસર આર્મસ્ટ્રોંગે જે વાત રૂપક કીધી, તેના ઉપ-
રથી અમે અમારૂં શિક્ષણ શરૂ કર્યું. અત્યાર સુધી આ દેશની તિશાળામાં વાંચન, લેખન ને
ગણિતની ત્રિપુટી શીખવવામાં આવતી. પ્રેફેસર સાહેબે આ ત્રિપુટીમાં “બુદ્ધિની કેળ-
વણીના તત્ત્વ” નો વધારો કર્યો. શિક્ષણની પ્રચલિત પદ્ધતિમાં સ્મરણશક્તિ ઉપર વિશેષ
ભાર મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ બુદ્ધિની કેળવણી ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તેટલું
અપાતું નથી. સમજ્યા વગર સ્મરણશક્તિ ઉપર જે અસલ ભાર આવી પડે છે, તેથી તે
શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે, શરીર ને મન નજાં થાય છે, અને અંતઃકરણ અધમ થાય
છે. મતવર્ષમાં ડૉ. રામસ્વામી આયંગરે આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં ટુંકી નજરનો સામાન્ય બા-
ધિ સારી રીતે પ્રવર્તેલો છે, એ વાત તો પ્રયોગદ્વારાએ સિદ્ધ કરી આપી હતી. ફ્રાંસિસ
ચૉર્નરની માફક આ ગૃહસ્થ આપણી શાળામાં બહુતા દરેક બાળકની આરોગ્યતા અને મા-
નસિક ટેવોના સંબંધમાં પ્રતિવર્ષ રીપોર્ટ બહાર પાડવાની પદ્ધતિ દાખલ કરે, તો એશક તે-
થી હિન્દને ઘણો લાભ થાય. ડૉ. આયંગર બાલ-મનના અધ્યયનની પદ્ધતિની તરફેણમાં
છે. તે કહે છે કે પૂર્વોક્ત ટુંકી નજરની વ્યાધિનાં કેટલાંક કારણોમાં સ્મરણશક્તિના ઉપર
જે બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે તે મુખ્ય છે. દરેક શહેરમાં જનસમૂહનું સાઈ કરવાની
ઈચ્છા રાખનારા ઘણા યુવાન ને વિદ્વાન ડાકટરો હોય છે, તેઓ બાળકોમાં જે શારીરિક
બાધો જોવામાં આવે છે, તે શાધી કાઢવામાં, તેમ જ તે વ્યાધિ મટાડવામાં, શિક્ષક
તેમજ માતાપિતા મદદ કરે, તો ઘણાં બાળકો અકાલિક વ્યાધિ, નજાબ ને ચતુના સપાટા-
માં આવી પડતાં બને.

અમે પ્રથમથીજ બુદ્ધિને કેળવવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો. વસ્તુદ્વારાએ શિક્ષણ આપવાની
પદ્ધતિ કે જે હાલ ઈંગ્લાંડમાં બહુ ચર્ચાઈ રહી છે, અને પ્રેફેસર આર્મસ્ટ્રોંગ જેનો મુખ્ય
ઉપદેશક છે, તે પદ્ધતિ અમે કેટલોક અંશે અમલમાં મૂકી આ અંગ્રેજ વિદ્યાને પોતાનાં
બાળકોને તે પદ્ધતિદ્વારાએ શિક્ષણ આપ્યું હતું. ઈંગ્લાંડના કેટલાક મુખ્ય મહોતાશ્રમોની
સભા સમક્ષ તે શિક્ષણની કસોટી થઈ હતી; અને બાળકો તે કસોટીમાં ફતેહમંદ પણ
નીકળ્યાં આવ્યાં હતાં. એ વિદ્વાન પ્રેફેસરનો એવો અભિપ્રાય થયો છે કે બાળકોને સં-
ગીન જ્ઞાન વસ્તુદ્વારાએ આપી શકાય.

મહે આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. વસ્તુક્રમએ કેળવણી આપવાના પ્રયોગો આરંભ્યાં; ને એક પ્રયોગમાં તો એકદલ અને દિલ્લ થી લીધાં, બને પ્રકારનાં બી પા-
ણીમાં પલાળ્યાં, ઉપરની ફેતરી ઉબેડી, ને આંતરમાગનું નિરીક્ષણ કર્યું. યજ્ઞી દલની સં-
ખ્યા ગણાવી. એક નોટબૂકમાં આ અવસોધનનો સાર લખાવ્યાં. દરેક જાતનાં કેટલાંક બીઆં
જુદાં જુદાં વાસણમાં રેપાળ્યાં, તેને લમવા દીધાં, તેઓના ફણમા બહાર નીકળ્યા, અને
તેમાં પાંદડાં ઉઘ્યાં; આ પાંદડાં ખરી ગયા પહેલાં તેને તપાસ્યાં, ને ત્યાર પછી સાચાં પાં-
દડાં સ્તરિત લાંબાં પાતળાં થક દરમ થયાં. આ પાંદડાંને જોતાં જ તે માંહેથી નસોનો એક
જણાયો. કેટલાં પાંદડાંની નસો જાગીના આકારની ને કેટલાંકની સીધી લીરીના આકારની
દેખાઈ. આટલું જાન થયા પછી બાજકો ખેતરમાં ગયાં અને ત્યાં એકાદ જ ને દિલ્લ છોડા
શીધી દાટવા લાગ્યાં. તેઓ બહુ પ્રસન્ન દેખાતાં હતાં અને એમ માનતાં હતાં કે તેઓએ
કાંઈ નવીન શોધ કરી છે. ત્યાર પછી તેઓને વનસ્પતિશાસ્ત્રનું પુસ્તક બતાવ્યું, અને કેટ-
લાંક છોડાનાં નામ લીખવવામાં આવ્યાં. આ પરિણામથી તે પ્રસન્ન થયો, ને આ પદ્ધતિનું
અનુકરણ કરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. આ પદ્ધતિના ફાયદા દેખીતા છે, પરંતુ તેનાં પરિણામ
બહુ ધીમાં છે. આ દેશમાં હાલ જે પરીક્ષણપદ્ધતિ ચાલે છે તે આ પદ્ધતિને બાપ
કતો છે. અભ્યાસના શુષ્ક કરતાં જરૂર ઉપર હાલમાં વિશેષ ધ્યાન અપાય છે. તેમ છતાં
અમે તો તે પદ્ધતિ પકડી રહ્યા, અને હજુ પણ તે આજુ રાખી છે.

જાહેલી વસ્તુ ઉપરથી અજાણી વસ્તુ ઉપર જવું, તેનું નામ શોધ. દર્શન
તરીકે જુઓ—કે નાનું બાજક એ એક રમતું, રોતું અને ઉઘનું પ્રાણી છે; નસાવરમાં
તે આનંદ માને છે; અનિશ્ચિત વખતે પોતાને કુખા, ત્રસ લાગે છે; લેણ માત્ર અન્ન-જા-
ળથી તેની તૃપ્તિ થાય છે. વગેરે પોતાના સ્વાનુભવ સિવાય આસપાસની સ્થિતિનું તેને કાંઈ
જાન હોઈ શકતું નથી. પોતાનો દિનચર્યાના અનુભવ રૂપી પાયા ઉપર સર્વ સા-
માન્ય જાનનો વિસ્તાર થયેલ જોઈએ; એટલે કે પોતે જે ખાય છે, પીએ છે, પહેરે છે, ને
પોતાના ઉપર આસપાસના પદાર્થોથી જે અસર થાય છે એ સર્વ જિંદગીથી બાજકના જાન-
રૂપી દૃષ્ટિમર્યાદાનાં વર્તુલો વધતાં જોઈએ. જો કે બાજકોને વિવિધ પદાર્થો ને દેખાવા ક્રમ-
સર ને વ્યવસ્થાપૂર્વક બતાવવામાં આવતા નથી, તો પણ આ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે તેઓ
એ દ્વારા જ જાન સંપાદન કરે છે. આ જગત્ શુચ્ચવાયેલા રેશમના કોકડા સમાન છે. જેવી
રીતે શુચ્ચવાયેલું કોકડું ઉડેલું અર્ધ છે; તેવી રીતે આ જગતમાં વ્યવસ્થા સ્થપિત કરવી
એ મહા-દુર્ધટ છે. આ કાર્ય કેટલાકને માંડઈ બરેલું લાગશે; પરંતુ તે કરવાની આવશ્ય-
કતા છે. જો તમે વ્યવસ્થાપૂર્વક જાન નદિ આપો તો બાજકો સ્ક્રમ ખુદિ બરેલા પ્રમા-
દ્વારા તમને તેમ કરવાની રજા પાડશે.

“ કિન્ડર-ગાર્ટન ”, “ પદાર્થ-પાઠ ”, “ કુદરત-અધ્યયન ” અને “ જ્ઞાનમન-અ-
ભ્યાસ ”—આ વિષયો પ્રાથમિક કેળવણી સાથે સજ્ઞ સંબંધમાં પુસ્તકોમાં અને માસિક
પત્રકોમાં હમણાં ચર્ચાના જેવામાં આવે છે. દરેક વિષયનો આદ્ય એ જન્માવ છે કે જ-
ગતને પોતાના અનુભવક્રમએ જાન આપવાની દરખાત કરી, પરંતુ જેને બાલ-વિદ્યાર્થી

વિષય ધર્મ તરીકે લેવાનો હોય, તેને છેલ્લો વિષય 'આલમન-અભ્યાસ' સાથી વધારે ઉપ-યોગી થઈ પડશે. બાળકની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક અભિવૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે છે આ વાત શિક્ષકે અવશ્ય જાણવી જોઈએ. બાળકમાં કેટલી શક્તિઓ છે ? તે દરેક કેવી રીતે ને કેટલે સુધી કેળવી શકાય ? વગેરે બાબતનું જ્ઞાન મેળવવાને માનસશાસ્ત્ર મદદ કરશે. બાળકના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરનારને જાણશે કે બાળક રમતથી કદી ચાકતું નથી; પરંતુ તે રમતમાં હમેશાં વિવિધતા હોવી જોઈએ. બાળકને અમુક બાબત મોટે કરાવવા કરતાં તે કરી લાવવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. બાળક માત્ર ગ્રહણ કરી શકે એવું ગ્રાહી છે, એમ્પ્નન્ટ; પરંતુ તે સ્વાભાવ દ્વારા જ્ઞાન ગ્રાપ્ત કરી શકે એવું ગ્રાહી છે. બાળક હમેશાં પ્રશ્નાદ્વારાએ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે. જ્યારે તેને કોઈ વિષયમાં મુશ્કેલી લાગે છે. ત્યારે તે આખાપને પ્રશ્ન પૂછે છે. તે પ્રશ્નો ગમે તેવી હેઠરવાદીભરેલા લાગે તો પણ તેનો ખુલાસો તો કરવો જ જોઈએ. કારણ કે ખુલાસો મળતાં સુધી બાળક શાંત થતું પણ નથી. જે ખુલાસો તેને આપવામાં આવ્યો હોય તે પોતાના સ્વાભાવ રૂપી એરણ ઉપર ટકી શકે છે કે નહિ તે જોવાની તે જેમ અને તેમ વહેલી તક લે. હજુ બરાબર ચાલતાં પણ ન શીખ્યું હોય એવા બાળકને પણ જે ચીજ તેના રસ્તામાં આવે છે, તેને લઈ પોતાના મોઢામાં મૂકતાં, અને જમીન સાથે પછાડી તેને બોલાવતાં કોણે જોયું નહિ હોય ? ત્રણ વર્ષના એક બાળકને એક ઢીંગલી આપશો; તો તે થોડો વખત તેની સાથે રમશે, તેને લગવશે, ખવરાવશે, તેને પાર-ણમાં સુવાડશે, અને ત્યાર પછી તેના ધીમેથી કંકડ કરી નાંખશે, અને છેલ્લે તેની જિજ્ઞાસાશ્ચિતિ તૃપ્ત થશે ત્યારે તેને દૂકી દેશે. જેને આધુનિક કેળવણીદારો " જ્ઞાન ગ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસાશ્ચિતિ " કહે છે, તેને આપણા અજ્ઞાન ભોડા " તોજાન કરવાની ટેવ " માને છે !!

દરેક શિક્ષકને તૈયાર કરેલી યોજના બહુ પ્રિય થઈ પડે છે. હાલમાં ઉપયોગમાં આવતી બીજી તૈયાર કરેલી ઘણી ચીજો માફક બાળકને શીખવવાની યોજના પણ, લાંબા વખત પહેલાં, જર્મનીમાં તૈયાર થયેલી છે. તેનો યોજક ફ્રાંઝેલ નામનો મહાત્મા છે, અને તે યોજના કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણપદ્ધતિના નામથી પ્રખ્યાત છે. અમેરિકામાં આ વિષય ઉપર " પેરેગ્રાન્ડ ઓફ ચાઇલ્ડ્રુડ " નામનું ચુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ પદ્ધતિની કેટલી બહીસો છે તે બાબત સવિસ્તર હકીકત " કિન્ડર ગાર્ટન " ના વિષયમાં આપવામાં આવી છે, માટે આ ઠેકાણે વિશ્લેષણ કરવાની જરૂર નથી.

(અપૂર્ણ).

કારીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.

અમરશતકનું ભાષાન્તર.

(એ સખ-ધી કેટલાક વિચારો.)

પ્રેમારુપદ બનું !

કૃપાપત્ર મળ્યું. શું આપ અમરશતકના ભાષાન્તર વિષે મારા વિચાર પૂછો છો ? સને-
હી ! આપ જાણતા તો હશે કે ભાષાન્તરનું કાર્ય સ્વતઃ પુસ્તક રચના કરતાં પણ કઠિન
છે. અને તેમાં પણ કોઈ ઉત્તમકવિના કાવ્યનું ભાષાન્તર તો વિશેષતર કઠિન છે. મોટા
વિદ્વાનોનાં પણ તેમાં તો પાદરખલનો યથાં છે ને થાય છે. ને તે પાદરખલનો સાક્ષરવર
કેશવલાલ કહે છે તેમ " પૂર્વકવિના હૃદયની સાથે અનુવાદકારનું હૃદયસંમેલન નહિ થવાથી
જ થાય છે. " સનેહી ! તમે શું એમ પૂછો છો કે સાક્ષરવર કેશવલાલનું હૃદય મદાકવિ
અમરના હૃદય સાથે ગાઢ આલિંગન કરી શક્યું છે ખરું ? ઉત્તર આપતાં મારે અચકાતું
પડે છે ને " ના " નો ઉપ્પોદ્ગાર કાઢવો પડે છે. આના સમર્પનમાં હું તમોને થોડાં
દૃષ્ટાંતો આપું છું તે ધીરજથી તપાસજો.

નમુના માટે આ ૧૬ મો શ્લોક જુઓ.

વદ્યાશ્વેયવિદીર્ણચન્દનરમઃપુષ્પપ્રસન્નાદિયં

શય્યા સંપ્રતિ કોમલાક્ષિ પુરુષેત્યારોધ્ય માં ચક્ષસિ ।

ગાઢૌષ્ઠપ્રહર્ષપૂર્વમાકુલતયા પાદાગ્રસંદર્શકે-

નાકુચ્યામ્બરમાત્મનો યદુચિત ધૂર્તેન તત્રસ્તુતમ્ ॥

આમાં કોઈ નાવિકા સખીપ્રતિ કહે છે કે હે સખિ ! ગઈ શરે મને પ્રિયતમે ઉતરી.
કેવી રીતે ઉતરી ? મને પ્રિયતમે કહ્યું કે " કામલાક્ષિ ! તારું ભેષન કરેલું ચંદન આલિં-
ગનેથી ખરી ગયું છે ને તે ખરી પડેલા ચંદનના રજકળોને પુંજે (પુંજ શબ્દમાં અતિ-
શય ભેષન કર્યાનો ધ્વનિ છે.) હમણાં શય્યા પરના (કાંણુ) યથેશી છે. " આવાં મધુર
વચનો બોલી મને પ્રિયતમે છાતી ઉપર લીધી. અને માઠ ચુંબનો ને દંતકસોટી કરી છેલ્લે
આકુલવ્યાકુલ-હર્ષમાં બેભાન-કરી. પછી પોતાના પાદોએ મદાર અંબર ખેંચી તે કપટીએ
પોતાનું જ ઉચિત હતું તે કર્યું. " આ ઉપરના શ્લોકનો શબ્દાર્થ ને ભાવાર્થ છે. હવે સા-
ક્ષર-શ્રી કેશવલાલનું ભાષાન્તર ને ટીકા જુઓ.

ભાષાન્તર.

" જો આ ચંદનની ગરી રજ ધણી આલિંગને સેજમાં "

" તે તની ખુંચશે તને કરી ખરી હૃદ ઉર હેજમાં "

" ચૂમી ચસ્યશીને ઠરી કરી મને બેબાકુળી પાવના "

" અકોરે હરો સાણુકો સ્વીય સહી ! પૂર્વો સહે કોડ ત્યાં "

ટીકા.

“ અહીં મનાવાયેલી સ્ત્રીયા પ્રાજ્ઞનાયિકા છે. અનુનય પૂર્વેની પ્રણયમાનની અવસ્થામાં ચન્દનનો લેપ સકાષ્ટિ રજરૂપે ગરી પડ્યો એવા ભારે હૃદયના તાપથી પ્રદર્શિત વિપાદનામે વ્યભિચારી ભાવ ગમ્યમાન છે.—જેને લીધે ‘ તન્વી ’ પદની સાર્થકતા છે. ચન્દનની રજ પશુ ખુંચશે એમ કહેવાથી નાયિકાની કૃશતા અને સુકુમારતાના અતિશયનો ધ્વનિ છે. ‘ સ્ત્રીય ’ આદિ પદે ઉલટી કીડા છે એમ જણાવ્યું છે, તેની સાથે નાયિકાની લગ્ન પશુ સૂચવી છે. ” (જુઓ ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૪ મું.)

હવે જરા વિચારો.

શ્લોકમાં ને ટીકામાં જ પૂર્વાપર વિરોધ લાગે છે ખરો ? ટીકામાં લખ્યું છે કે ‘ પ્રણયમાનની અવસ્થામાં હૃદયતાપથી ચન્દનનો લેપ સકાષ્ટિ રજરૂપે ગરી પડ્યો ’ પણ મૂળમાં ને ભાષાંતરમાં તો આત્મેવથી—ખરી પડ્યાનું છે. વળી “ વિપાદથી કૃશ થઈ માટે ‘ તન્વી ’ નું સાર્થકપદ વાપર્યું છે ” એમ લખે છે. પણ મૂળમાં તો ‘ દામલાંગી ’ જ છે. “ ચન્દનની રજ પશુ ખુંચશે એમ કહેવાથી નાયિકાનો કૃશતા ને સુકુમારતાના અતિશયનો ધ્વનિ છે. ” મને લાગે છે કે કૃશતાનો ભાવ સા. કેશવલાલભાઈએ કપોલકલ્પિત ઉમેર્યો છે. ‘ સ્ત્રીય ’ આદિ પદે ઉલટી છે તેની સાથે નાયિકાની લગ્ન પશુ સૂચવી છે.” હું ધાઈ છું કે ‘ સ્ત્રીય ’ શબ્દ જ્ઞે ‘ પાપના ’-શબ્દનું વિશેષણ થતું હોત તો ઉલટી કીડાનો અર્થ ગમ્યમાન થાત ખરો. પણ ભાષાંતરના શાદૂલવિકીરિતમાં સા. કેશવલાલભાઈએ ‘ સ્ત્રીય ’ શબ્દ એવે સ્થાને મૂક્યો છે કે જે પાપનું વિશેષણ થવામાં અસમર્થ છે. કાવ્ય વાંચતાં તો ‘ સ્ત્રીય ’ શબ્દ ‘ કાઠ ’ નું જ વિશેષણ સમજાય છે ને તેથી સા. કુવ કહે છે તે ઉલટી કીડાનો અર્થ આકાશપુષ્પ જેવો થાય છે.

‘ રે કોમલાક્ષ્મિ ! પુજ્જમ્સાદાત્ રાચ્યા સંપ્રતિ પરુષા. આ શબ્દોમાંના પુંજ શબ્દમાં જે ધ્વનિ સમાયેલો છે ને ઉપર અર્થ કરવામાં મેં દર્શાવ્યો છે તે ભાવ, તથા (ચન્દન રજરૂપે પ્રસંગે કઠણ થયેલી શય્યા કોમલાંગીને ખુંચે તત્પર્યં) ચન્દનના કરતાં પણ સ્ત્રીની ક્રોમગતા વધારે છે આ ભાવ સા. કેશવલાલભાઈના લક્ષ્યમાંથી ખસી ગયા છે. ને તેનું ભાષાંતર પણ મૂકી દીધું છે. સ્નેહી ! આ બધી ભૂલોની આપણે ક્ષમા કરીશું: પણ ચકુચિતં ધૂર્તેન તત્પ્રસ્તુતમ્ આનું ભાષાંતર “ પૂર્ણ શટે કાઠ લાં. ” આવું રસને કલુષિત કરનારું કરે તેની ક્ષમા કેમ આપી શકાય ? આથી કેટલો રસભંગ થાય છે તે જોશો ? “ મારો સાળુડો હરી શટે મારા કાઠ પૂર્ણ ” આવું અતિશય નિર્લગ્નતાનું—સામાન્યના વચન જેવું—વચન કાંઈ કુળવધુ બોલે ખરી ? સા. કેશવલાલભાઈ કહે છે કે આમાં ‘ મનાવાયેલી સ્ત્રીયા ’ છે. રસજોને તે આ છેલ્લું પદ વાંચતાં આવું નિર્લગ્નપણે બોલનારી સામાન્યપર કાંઈક તિરસ્કાર ભાવ છૂટે છે ને મહાકવિ અમરના કાવ્યનું આ ભાષાંતર જ ન હોય એમ ભાસ થાય છે.

સ્નેહી ! શું તમે એમ કહો છો કે આ કે આ રીતે જોતાં તો કોઈનું પણ બાપાંતર નિર્દોષ હોવું કઠણ છે ? ના ના. આપ જુઓ. આ રીતે જોતાં પણ કોઈ બાપાંતર એ-
છા દોષવાળું કે નિર્દોષ પણ થઈ શકે છે ખરૂં. આને માટે હું તમોને અમરશતકના જ
શ્લોકનાં બે જૂદાં જૂદાં બાપાંતરો દર્શાવી પ્રતીતિ કરાવી શકીશ. આ જ બાપાંતરમાં છપા-
યેલો ૧૧ મો શ્લોક વાંચો.

શૂન્યં વાસગૃહં વિલોક્ય શયનાદુત્થાય કિંચિच्छનૈઃ

નિદ્રાવ્યાજમુપાગતસ્ય સુચિરં ^૩ નિર્વર્ણ પાતુર્મુરવમ્ ।

વિસ્તબ્ધં પરિશ્ચમ્ય જાતપુલકામાલોક્ય ગण्डस्थल्यं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिर ^૫ ચુમ્વિતા ॥

આનો પ્રસંગ ચીતરવા એ સાદરમણિના જ શબ્દો વાંચો. “ પિયુ પોડ્યા છે, સખીઓ સિધાવે છે ને નાધિકા પણ પયારીમાં સુઈ જાય છે, પરંતુ હૃદયને ડોળા નાંખતો પ્રેમ તેને સૂયા દેતો નથી. પિયુનું મુખકું નેત્ર ભરીને નિરખવા તથસ્થા કરતી; પરંતુ લા-
જની મારી નજર પણ માંડી ન શકતી મુઝા પિયુ ઉંઘતા લહી, મેડી સૂતી જોઈ, પિયુ જાગે નહિ એવી રીતે (ખડખડાટ થાય નહિ એવી રીતે) ધીરેધીરે પયારીમાં બેઠી થાય છે ને તૃપ્ત નેત્રથી પિયુના મધુરા મુખારવિંદુનું પાન કરે છે. જાંખીની જંખનાની તૃપ્તિ, શન્નિનો સમય, એકાન્ત સ્થળ, પિયુની નિદ્રા (વાસ્તવિક રીતે પિયુને નિદ્રા નથી પણ તેનો નિદ્રાનો ઢોંગ છે.) આ સર્વ ઉદીપનસામગ્રી બેઠી મળવાથી મુખનની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. ” ને વિસ્તબ્ધ થઈ મુખન પણ કરે છે. પણ એટલામાં તો પ્રિયતમના ગદગદ્યજે રોમાંચ ઉભા થાય છે, જપરથી પતિ તો જાગે છે ને મેં આ શું કર્યું ? એવા વિચારે બાળા લજ્જાઈ જાય છે, મોં નીચું ઢાળી જાય છે. અને હાસ્ય કરતા પ્રિયતમ પ્રિયતમાને ચિરં (દીર્ઘસમય) મુખન કરે છે.

દવે આ બાપાંતર જુઓ.

“ જોઈ મેડી સૂતી, ઉડી નયનથી ધીરે જાગ્યા તેન એ ”

“ સૂતેલા પિયુનું નિહાળી મુખકું સાનંદ સારી પટે ”

“ મુઝા ચૂચ્યશી મૂંઝાને નિરખતાં રોમાંચ ગદગદ્યજે ”

“ ઢાળે મ્હો શરમે નીચું; તહિં અહીં બ્દાલો હરીને મૂંઝે. ”

હવે એ જ શ્લોકનું સ્વર્ગવાસી સાક્ષરવર હરિલાલ હર્ષદરાય દ્રુવનું બાપાંતર જુઓ :

“ સથાસ્થાન સૂનું વિશેડી, હડી કે' મંચેયા ધીમે ધીમે ”

“ મિથ્યાનિદ્રિત સ્વામીકેરૂં સુખડું ન્યાળી બહુવાર એ ”

“ નીરાંતે કરોં સુખનો નિરખો હજો રોમાંચ ગણકથને ”

“ લાગે નીચું કરંતી વકત્ર, હસતે સુખા સુખો હજો પ્રિયે. ”

(કુંજવિહાર શૃંગારગુચ્છ પંદ્ર ૪ યું શ્લોક ૭૭ મો.)

આ બંને બાપાંતરોને મૂળ સાથે સરખાવવા માટે તેમાં ૧—૨—૩—૪—૫ આંકો મૂકેલા છે. તે ઉપર વિચાર કરતાં સમજશે કે બે બાપાંતરોમાં કયું મહે તેવું છે ? (૧) કિંચિચ્છન્નૈઃ એનો સંપૂર્ણલાય માત્ર ‘ ધીમે ’ શબ્દમાં આવી શકતો નથી. માટે તે કરતાં “ ધીમે ધીમે. ” પ્રયોગ વિશેષ યોગ્ય છે. (૨) નિદ્રાવ્યાજને બદલે ‘ બે નેનો મીચી સૂતેલા ’ કહેવા કરતાં ‘ મિથ્યાનિદ્રિત ’ કહેવું સામિપ્રાય છે. (૪) વિસ્તર્ય પરિચુમ્બ્ય ‘ વિશ્વાસથી સુખન કર્યું ’ તેને રથાને ‘ ચમચથી ચૂમ્યું ’ કહેવા કરતાં ‘ નીરાંતે ચૂમ્યું ’ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. વળી (૫) ચિરં. નો તો અર્થ જ પહેલા બાપાંતરમાં નથી. બહુ ! આ બે બાપાંતરોમાં મને તો સ્વર્ગવાસી સાક્ષર હરિલાલભાઈનું જ બાપાંતર ચઢવું લાગે છે. ને જો તેમણે પણ ‘ સથાસ્થાન ’ શબ્દને રચે ‘ સથાવાસ ’ કે એવો જ બીજો કોઈ શબ્દ મૂકી ઘોડો ફેરફાર કર્યો હોત તો બાપાંતર વિશેષ સાફ થાત.

બહુ ! આમ દરેક શ્લોક તપાસતાં વિસ્તાર ધણો થાય ને તેમ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન પણ નથી. પરંતુ ઉત્તમ બાપાંતરકારો બાપાંતર કરતાં બાવીશ બાવીશ પુસ્તકો ઉપયુક્ત કરતાં છતાં ને પૂરતી સાચવણ સખતા છતાં પણ બાપાંતરમાં કેવી ભૂતો થાય છે તે જ સમજાય તો બસ છે. વિસ્તારનો બધ રહે છે તો પણ આ એક શ્લોક તપાસી પત્રની સમાપ્તિ કરીશ. જુઓ શ્લોક ૧૨ મો.

સુસોડ્યં સહિ સુખ્યતામિતિ ગતાઃ સહ્યસ્તતોડનન્તરં

પ્રેમાવેશિતયા મયા સરલયા ન્યસ્તં મુલં તન્મુલે ।

જ્ઞાતેડલીકનિમીલને નયનયોર્ધૃતસ્ય રોમાઞ્ચતો

લજાસીન્મમ તેન સાપ્યપહતા તત્કાલયોર્ધૃતઃક્રમૈઃ ॥

સખિ ! તું સહ જા. તારા પતિ નો પોદી ગયા એમ કહી સાહેલીઓ તો ગઈ. પછી મેં તરત જ પ્રેમના આવેશમાં ભોળપણે તેમના સુખ ઉપર સુખ મૂક્યું. ત્યાં તો તે

કપટીને રામાંચનેવ થયો. જે ઉપરથી હું તેમનો આંખો મીચી ઢોંગ કરી સહજ
સાનો ડોળ સમજાવે લગ્નવાર્ધ ગમ. પણ હે સખિ ! તે લગ્ન રતિચતુરે તત્કાલ
લગ્ન ઉપસારોને (સુખનાલિંગનાદિવડે) મઘડી દીધી.

હવે આ બંદનાં બે ભાષાંતરો જુઓ.

“ પા. પિયુ, સુઓ અવ ” કહી સિધાલી સાહેલી, કે ”

“ સુ-સુખ વાલથી વિવશ થૈ તેના મુખે બોળિયે. ”

“ જે રૂચ વિશેષોને હું કપટી કરા કળી ફેલે એ ”

“ લગ્નનાં મીં તેજ ફેંદથી કંઈ વેગે હરી વાલોડે. ”

(અમરુશતક પદ ૧૦ મું)

“ સખિ સહ રે ’ ! કહિ ગમ આવી પછી ત્યાહરે, ”

“ જે સુખ મુજ મેં ઉમળકે મધું મુખે તેહને. ”

“ જે રૂચ મીચવું દગતણું જુઆનું રામાંચથી ”

“ તે રાગિતકમે મુજ હતી તે લાજ તેણે લીધી. ”

આ ભાષાંતર પા. ઉપરના ૧૧ માં શ્લોકમાં નિદ્રાવ્યાજ ના ભાષાંતરમાં જેવી
અસ્પષ્ટતા હતી તેવી આમાં (૧) જ્ઞાતેડલોકાન્ઠિતલને ને મારે “ એ ફેલ કળી ”
આવા ભાવદર્શક શબ્દો પાયા છે એ શું અસ્પષ્ટ નથી ? આવી અસ્પષ્ટતા કરતાં તો
“ નાણું ફેકટ મીં કાતણું ” જેમાં સારી અર્થસ્પષ્ટતા છે. ૨ યોગ્યેઃ ક્રમેઃ માં
ઉપર દર્શાવ્યું તેમ જન્યુનાદિનો ભાવ છે. કાંઈ “ ફેંદ ” બંદનો અર્થ જ નથી.
એના કરતાં તો “ લગ્ન ” આ શબ્દો વિશેષ સારા છે.

સહજ સમગ્રશેષમાં પણ સાફ ભાષાંતર કર્યાનું માન તો સ્વર્ગવાસી સાક્ષર
સહજભાષીને જ આ શે. તો પણ તેમણે જે ‘ સુતો આ ’ આવા શબ્દો મૂળનો
આધાર પાડ્યા છે તે ન હોત, અને તે જ સ્થાને માનાર્થ બહુ વચનના શબ્દો
પાયા હોતઃ તે “ લાજ લીધી ” આવા આમ્ય શબ્દો ન વાપરવાનો વિ-
શેષ સાફ યવા સંભવ હતો.